

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ, МОЛОДІ ТА СПОРТУ УКРАЇНИ
ДОНЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

ЛІНГВІСТИЧНІ СТУДІЇ

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Збірник засновано в 1994 році

Випуск 23

Донецьк ДонНУ 2011

УДК 801.808.804.807
ББК Ш 12 = 41
Л 59

Редакційна рада: Анатолій Загнітко, доктор філологічних наук, професор (науковий редактор) (Україна); Іван Вихованець, доктор філологічних наук, професор, член-кореспондент НАН України (Україна); Катерина Городенська, доктор філологічних наук, професор (Україна); Ніна Клименко, доктор філологічних наук, професор (Україна); Євгенія Карпіловська, доктор філологічних наук, професор (Україна); Світлана Соколова, доктор філологічних наук, старший науковий співробітник (Україна); Юрій Прадід, доктор філологічних наук, професор (Україна); Майя Всеволодова, доктор філологічних наук, професор (Росія); Марія Конюшкевич, доктор філологічних наук, професор (Білорусь); Василь Рагавцов, доктор філологічних наук, професор (Білорусь); Михайло Сарновський, доктор філологічних наук (Польща); Лариса Пісарек, доктор філологічних наук, професор (Польща); Чеслав Ляхур, доктор філологічних наук, професор (Польща); Алеш Брандлер, доктор філологічних наук, професор (Чехія); Станіслав Жажа, доктор філологічних наук, професор (Чехія); Людмила Попович, доктор філологічних наук, професор (Сербія).

Редакційна колегія: Євген Отін, доктор філологічних наук, професор (Україна); Микола Луценко, доктор філологічних наук, професор (Україна); Михайло Сенів, доктор філологічних наук, професор (Україна); Володимир Каліущенко, доктор філологічних наук, професор (Україна); Ольга Бессонова, доктор філологічних наук, професор (Україна); Віра Познанська, кандидат філологічних наук, доцент (Україна); Любов Фроляк, кандидат філологічних наук, доцент (Польща); Михайло Вінтонів, кандидат філологічних наук, доцент (Україна); Володимир Мозгунов, кандидат філологічних наук, доцент (Україна); Ірина Домрачева, кандидат філологічних наук, доцент (Україна); Оксана Борисенко, кандидат філологічних наук, доцент (Україна); Ганна Ситар, кандидат філологічних наук, доцент (відповідальний секретар) (Україна); Ілля Данилюк, кандидат філологічних наук, доцент (секретар) (Україна); Ігор Селіщев (технічний секретар) (Україна).

Рецензенти: Грещук Василь, доктор філологічних наук, професор (Прикарпатський національний університет); Сологуб Надія, доктор філологічних наук, професор (Інститут української мови НАН України).

Видання затверджене ВАК України як фахове («Перелік № 1 наукових фахових видань України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук» // Бюлетень ВАК України. – 1999. – № 4); («Перелік наукових фахових видань України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук» // Бюлетень ВАК України. – 2009. – № 12; затверджено постановою президії ВАК України від 18.11.2009 р. № 1-05/5).

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації серії КВ № 8925 від 01.07.2004 року.

Затверджено до друку вченою радою Донецького національного університету (№ 10 від 26.11.2010 р.).

Засновник: Донецький національний університет, кафедра української мови (від 28.12.2007 р. – кафедра української мови та прикладної лінгвістики).

При використанні матеріалів серії покликання на «Лінгвістичні студії» є обов'язковим.

Електронна версія збірника доступна на Донецькому лінгвістичному порталі за адресою www.mova.dn.ua

Лінгвістичні студії : зб. наук. праць / Донецький нац. ун-т; наук. ред. А. П. Загнітко. – Л 59
Донецьк : ДонНУ, 2011. – Вип. 23. – 325 с.

ISSN 1815-3070
ISBN 966-7277-88-7

Розглянуто словотвірні категорії і процеси в українській мові, з'ясовано актуальні проблеми лінгвістики тексту, дискурсології й дискурс-аналізу, висвітлено напрями прикладної лінгвістики, встановлено особливості онімів різного типу.

Для науковців, викладачів, аспірантів і студентів-філологів.

© Донецький національний університет, 2011
© Автори статей, 2011

ЗМІСТ

ВСТУП		6
РОЗДІЛ I	Словотвір: напрями, аспекти дослідження	8
Бойчук Марія	Параметризація поняття <i>оказіоналізм</i>	8
Брітківа Катерина, Сальнікова Вікторія	Аксіологічна семантика словотвірних засобів у текстах сучасного українського політикуму (на матеріалі прізвищ)	12
Брус Марія	Словотвірна термінологічна база фемінітивної підсистеми української мови	17
Волинець Галина	Функціонування нульсуфіксальних іменників у межах лексико-словотвірного мікрополя назв продуктів харчування	21
Докашенко Марія	Ономасіологічний клас складних найменувань з конструктом « <i>map</i> »	24
Думчак Іван	Суфіксальна універбація в текстах сучасної періодики	28
Дьячок Наталія	Моделі модифікації номінатем типа «словосочетание + универб»	31
Зеніна Анастасія	Типи складних слів у сучасній банківській термінології	35
Карпець Любов, Нелюба Анатолій	Словотвірне номінування осіб у спортивному жаргоні	39
Козленко Тетяна	Семантичні функції інтерфіксів у структурі українських прикметників на <i>-c'k-(ui)</i>	44
Коца Руслана	З історії поняття «префікс»	48
Максимець Оксана	Функціонально-семантична дистрибуція транспозиційних формантів у новій українській мові	52
Меркулова Оксана	Іменники з конфіксом <i>no-...-j(a)</i> в українській мові	57
Нелюба Анатолій	Прихована економія в словотвірній системі української мови (найзагальніші зауваги)	62
Пена Любов	Питання словотвору у «Граматиці української (руської) мови» С. Смаль-Стоцького та Ф. Гартнера	67
Поденежна Тетяна	Роль метафори і метонімії у створенні композитів на позначення людини за фізичною ознакою в англійській, німецькій, українській і російській мовах	71
Пославська Наталя	Дериваційний потенціал дієслів із семантикою «бити кого-небудь, завдавати фізичних травм»	77
Сіроштан Тетяна	Історія лексико-словотвірних типів п. Іосі на <i>-ак (-як)</i> у новій українській мові к. XVII – п. XXI ст.	83
Стародуб Катерина	Репрезентанти аналітизму на морфемно-дериваційному рівні та критерії їх виокремлення	88
Старченко Яна	Сучасна жаргонологія й словотвірні інновації в жаргонах української мови (до постановки питання)	93
Таран Алла	Конкуренти та псевдоконкуренти в сучасній українській мовній практиці	97
Тютенко Олена	Категорійний і денотатний компоненти значення в семантичній структурі суфікса	101
РОЗДІЛ II	Проблеми лінгвістики тексту, дискурсології, дискурс-аналізу	106
Андрейченко Оксана	Артефактна метафора в сучасному політичному дискурсі: когнітивний аспект	106
Андрейчук Надія	Жанровий простір англійського інституційного дискурсу кінця XV – початку XVII століття	110
Андрущенко Вікторія	Інформативно-комунікативна площина вияву категорійної зв'язності у внутрішній художньотекстовій структурі	116
Білозуб Анастасія	Інтертекстуальність у художньому постмодерному дискурсі	120
Важеніна Олена	Бурлескно-травестійні традиції І.П. Котляревського в мові химерної прози Є. П. Гуцала	124
Венгринюк Мирослава	Типологія внутрішнього адресата у прозовому тексті	127
Гнатюк Любомира	Прагматичні й функціонально-комунікативні особливості імплікатури іронії	131
Головіна Вікторія	Вербалізація категорії простору у поетичному дискурсі Ю. Андруховича	137
Доценко Олена	Особливості реалізації опозиції «свої» та «чужі» в процесуальному законодавстві	140

Карпенко Наталія	Штрихи до окреслення мовленнєвого портрету П. Загребельного з огляду на особливості комунікативної компетентії письменника	145
Кицак Галина	Характерні риси наукового дискурсу	148
Коваленко Євгенія	Семантико-синтаксична організація українських рекламних текстів косметики та побутової хімії	152
Криворученко Світлана	Системність дискурсної модальної семантики прозового твору	159
Кульбіда Наталя	До питання про функції синтаксичних конструкцій у науково-експериментальній статті	163
Леймонченко Ганна	Паравербальні й невербальні особливості комунікації, представлені в художньому тексті	166
Мараховська Наталія	Лінгвістичний вимір політичної комунікації	170
Маркіна Марія	Грамматические особенности неисходных текстов (на материале текстов-пересказов)	174
Михальченко Марина	Іронія як реалізатор оцінки в художньому тексті	179
Пасько Ганна	Мовленнєвий жанр загадки в дискурсивній площині: особливості функціонування	183
Пономарьова Людмила	Судова полеміка: мовленнєві прийоми, правила, помилки	187
Ріжко Руслана	Оказіоналізми як домінанта поетичної мови кінця ХХ – початку ХХІ століття: функціональний аспект	191
Сахарук Інна	Типологія прецедентних феноменів у сучасному українському дискурсі	197
Слобода Наталя	Синтаксис метафоричних конструкцій у поезії шістдесятників	203
Терещенко Лілія	Емотивні доміанти суб'єкта мовлення у дискурсі неправди	207
Щепка Оксана	Типологія компаративних фразеологічних одиниць в українській і російській мовах: порівняльний аспект	211
РОЗДІЛ III	Особливості говорів української мови та проблеми соціолінгвістики	216
Грещук Валентина	Гуцульська діалектна лексика у романі Володимира Гжицького «Опришки»	216
Пожидаєва Надія	Англійська лінгва франка як мова спілкування в європейському адміністративному дискурсі	221
РОЗДІЛ IV	Проблеми ономастики	226
Антонюк Олена	Репрезентація концепту «чоловік» у прізвиськовій номінації (на матеріалі антропонімії Донеччини)	226
Вебер Надія	Суфікс <i>-івк(а)</i> в мікроойконімії Івано-Франківщини	231
Шкіцька Ірина	Власне ім'я як засіб підвищення значимості співрозмовника	237
РОЗДІЛ V	Прикладна лінгвістика: напрями й аспекти дослідження	242
Волошиновська Ірина	Ефективність авторської та тематичної атрибуції текстів науково-технічного спрямування	242
Данилюк Ілля	Лінгвістичне забезпечення комп'ютерних систем: приклади використання регулярних виразів	248
Заваруєва Інна	Словарная статья как особое лексикографическое построение (на примере электронных словарей)	255
Карпіловська Євгенія	Грамматика мови і корпус	260
Краснобаєва-Чорна Жанна, Усенко Ольга	Експресивно-стилістична класифікація фразеологізмів у словнику фразеологічних термінів сучасної української мови	265
Лонська Людмила	Дистрибутивно-статистичне дослідження дієслова <i>стояти</i> в ідіостилі І.С. Нечуя-Левицького	274
Петренко Інна	Актуальні напрями еколінгвістичних досліджень	278
Путіліна Оксана	Теоретичний і прикладний аспекти синтаксису: типологія співвідношення	282
Ситар Ганна	Теоретичні основи Словника синтаксичних фразеологізмів: структура словникової статті	288
Філіпповська Олена	Сучасна фразеологія: персоналії (структура словникової статті)	292

РОЗДІЛ VI	Рецензії та анотації	297
Загнітко Анатолій	Сучасний мовний ландшафт російських кольоропозначень. Рецензія на монографію: Герасименко И.А. Семантика русских цветообозначений : монография / И.А. Герасименко. – Горловка : Изд-во ГГПИИЯ, 2010. – 440 с.	297
Загнітко Анатолій, Гнатюк Любомира, Михальченко Марина	Новітні виміри лінгвістичної прагматики. Рецензія на монографію: Бацевич Ф.С. Нариси з лінгвістичної прагматики: [монографія] / Ф. С. Бацевич – Львів : ПАІС, 2010. – 336 с.	298
Загнітко Анатолій, Волянська Юлія	Висловлення і речення у слов'янських мовах. Рецензія на збірник наукових праць: Wyraz i zdanie w językach słowiańskich. 7. Opis, konfrontacja, przekład / Pod redakcją Michała Sarnowskiego i Włodzimierza Wysoczańskiego. – Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2009. – 321 s.	303
Загнітко Анатолій, Кудрейко Ірина	Соціолінгвістика у сучасному мовному просторі. Рецензія на книги: Мацюк Г.П. До витоків соціолінгвістики: Соціологічний напрям у мовознавстві: Монографія. – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2008. – 432 с.; Мацюк Г.П. Прикладна соціолінгвістика. Питання мовної політики: Навч. посіб. – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2008. – 212 с.	312
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ		315
CONTENTS		318
СОДЕРЖАНИЕ		321
ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ		324

ВСТУП

Пропонований двадцять третій випуск серії «Лінгвістичні студії» окреслює і репрезентує постійне зацікавлення науковців низкою мовознавчих проблем й у своєму змісті охоплює перебіг вивчення й аналізу, розгляду різноманітних аспектів і вимірів тих чи інших мовних ярусів: словотвірного, текстового, стилістичного, ономастичного й діалектного з простеженням особливостей їхньої взаємодії і взаємовпливу, взаємовідношення і взаємовияву, взаємопроникнення і взаємокорелятивності з визначенням та послідовним виявом спектрів взаємозумовленості. На часі постав розділ з проблем прикладної лінгвістики (розпочатий у шістнадцятому випуску), оскільки сьогодні цей напрям у своєму розмаїтті не постає рівнорядним, охоплюючи проблеми прикладної фонетики, морфології, синтаксису, лексикології, лексикографії, термінознавства, не менш вагомими в цьому розрізі постають питання корпусної лінгвістики і прикладного спрямування перекладознавства, прикладного опрацювання проблем комунікативного впливу і штучного інтелекту, особливо значущими виступають питання нейролінгвістичного програмування, судової (кримінальної) лінгвістики, прикладні аспекти патопсихолінгвістики, усього того, що пов'язано з людиною. Показовим є те, що в широкому сенсі проблеми прикладної лінгвістики охоплюють і методику викладання іноземної та рідної мов і багато іншого. Ці проблеми активно опрацьовуються на кафедрі української мови та прикладної лінгвістики Донецького національного університету завдяки активній співпраці з відділом структурно-математичної лінгвістики Інституту мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України, відповідними кафедрами Національного університету «Львівська політехніка», Московського державного університету імені М.В. Ломоносова (Росія) та Воронежського державного університету (Росія) та ін. Від самого першого випуску «Лінгвістичних студій» і до сьогоднішнього (див.: [Лінгвістичні студії: Вип. 1 / Укл.: А.П. Загнітко (наук. ред.) та ін.– Донецьк: ДонДУ, 1994.– 210 с.; Лінгвістичні студії: Вип. 2 / Укл.: А.П. Загнітко (наук. ред.) та ін.– Донецьк: ДонДУ, 1996. – 351 с.; Лінгвістичні студії: Вип. 3 / Укл.: А.П. Загнітко (наук. ред.) та ін.– Донецьк: ДонДУ, 1997. – 214 с.; Лінгвістичні студії: Вип. 4 / Укл.: А.П. Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк: ДонДУ, 1998. – 271 с.; Лінгвістичні студії: Вип. 5 / Укл.: А.П. Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк: ДонДУ, 1999. – 318 с.; Лінгвістичні студії: Вип. 6 / Укл.: А.П. Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк: ДонДУ, 2000. – 352 с.; Лінгвістичні студії: Вип. 7 / Укл.: А.П. Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк: ДонДУ, 2001. – 301с.; Лінгвістичні студії: Вип. 8 / Укл.: А.П. Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк: ДонДУ, 2001. – 319 с.; Лінгвістичні студії: Вип. 9 / Укл.: А.П. Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк: ДонДУ, 2002. – 237 с.; Лінгвістичні студії: Вип. 10 / Укл.: А.П. Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк: ДонДУ, 2002. – 223 с.; Лінгвістичні студії: Вип. 11 / Укл.: А.П. Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк: ДонДУ, 2003. – Ч. I. – 330 с.; Ч. II. – 306 с.; Лінгвістичні студії: Вип. 12 / Укл.: А.П. Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк: ДонДУ, 2004. – 432 с.; Лінгвістичні студії: Вип. 13 / Укл.: А.П. Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк: ДонДУ, 2005. – 408 с.; Лінгвістичні студії: Вип. 14 / Укл.: А.П. Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк: ДонДУ, 2006. – 291 с.; Лінгвістичні студії: Вип. 15 / Укл.: А.П. Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк: ДонДУ, 2007. – 556 с.; Лінгвістичні студії: Вип. 16 / Укл.: А.П. Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк: ДонДУ, 2008. – 439 с.; Лінгвістичні студії: Вип. 17 / Укл.: А.П. Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк: ДонДУ, 2008. – 347 с.; Лінгвістичні студії: Вип. 18 / Укл.: А.П. Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк: ДонДУ, 2009. – 310 с.; Лінгвістичні студії: Вип. 19 / Укл.: А.П. Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк: ДонДУ, 2009. – 363 с.; Лінгвістичні студії: Вип. 20 / Укл.: А.П. Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк: ДонДУ, 2010. – 333 с.; Лінгвістичні студії: Вип. 21 / Укл.: А.П. Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк: ДонДУ, 2010. – 361 с.; Лінгвістичні студії: Вип. 22 / Укл.: А.П. Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк: ДонДУ, 2011. – 339 с.]) започатковано і збережено основні концептуальні розділи, у межах яких й уміщено пропоновані студії і дослідження¹. Щоправда, лінгвістична думка є динамічною, постійно розвивається, поглиблюється, внаслідок чого постають відчутними нові напрями, формуються нові школи, що й зумовили висвітлення в «Лінгвістичних студіях» актуальних сьогодні проблем дискурсу, комунікативної, когнітивної лінгвістики та ін.

Випуск розпочато розділом «Словотвір: напрями, аспекти дослідження», де розглянуто питання параметризації поняття *оказіоналізм*, з'ясовано аксіологічну семантику словотвірних засобів у текстах сучасного українського політикуму, проаналізовано словотвірну термінологічну базу фемінітивної підсистеми української мови, окреслено специфіку функціонування нульсуфіксальних іменників у межах лексико-словотвірного мікрополя назв продуктів харчування, визначено роль ономастологічного класу складних найменувань з конструктором «*map*», зінтерпретовано ознаки суфіксальної універбації в текстах сучасної періодики, запропоновано моделі модифікації номінатом типу «словосполучення + універб», розглянуто питання типів складних слів у сучасній банківській термінології, з'ясовано словотвірне номінування осіб у спортивному жаргоні, проаналізовано семантичні функції інтерфіксів у структурі українських прикметників на *-с'к-(ий)*, окреслено питання з історії поняття «префікс», визначено роль функціонально-семантичної дистрибуції транспозиційних формантів у новій українській мові, зінтерпретовано ознаки іменників з конфіксом *no-...-j(a)* в українській мові, запропоновано моделі прихованої економії в словотвірній системі української мови, розглянуто питання словотвору у «Граматичі української

¹ Усі матеріали випуску авторизовані (редколегія).

(руської) мови» С. Смаль-Стоцького та Ф. Гартнера, з'ясовано роль метафори і метонімії в створенні композитів на позначення людини за фізичною ознакою в англійській, німецькій, українській і російській мовах, проаналізовано дериваційний потенціал дієслів із семантикою «бити кого-небудь, завдавати фізичних травм», окреслено специфіку історії лексико-словотвірних типів п. Іосі на *-ак (-як)* у новій українській мові к. XVII – п. XXI ст., визначено роль репрезентантів аналітизму на морфемно-дериваційному рівні та критерії їх виокремлення, зінтерпретовано ознаки сучасної жаргонології й словотвірної інновації в жаргонах української мови (до постановки питання), запропоновано моделі конкурентів та псевдоконкурентів в сучасній українській мовній практиці, проаналізовано категорійний і денотатний компоненти значення в семантичній структурі суфікса.

Актуальними питаннями лінгвістики тексту, дискурсології, дискурсаналізу постали: 1) артефактна метафора в сучасному політичному дискурсі: когнітивний аспект; 2) жанровий простір англійського інституційного дискурсу кінця XV – початку XVII століття; 3) інформативно-комунікативна площина вияву категорійної зв'язності у внутрішній художньотекстовій структурі; 4) інтертекстуальність у художньому постмодерному дискурсі; 5) типологія внутрішнього адресата у прозовому тексті; 6) прагматичні й функціонально-комунікативні особливості імплікатури іронії; 7) вербалізація категорії простору у поетичному дискурсі Ю. Андруховича; 8) особливості реалізації опозиції «свої» та «чужі» в процесуальному законодавстві; 9) штрихи до окреслення мовленнєвого портрету П. Загребельного з огляду на особливості комунікативної компетенції письменника; 10) характерні риси наукового дискурсу; 11) семантико-синтаксична організація українських рекламних текстів косметики та побутової хімії; 12) системність дискурсної модальної семантики прозового твору; 13) функції синтаксичних конструкцій у науково-експериментальній статті; 14) паравербальні й невербальні особливості комунікації, представлені в художньому тексті; 15) лінгвістичний вимір політичної комунікації; 16) граматичні особливості невихідних текстів; 17) іронія як реалізатор оцінки в художньому тексті; 18) мовленнєвий жанр загадки в дискурсивній площині: особливості функціонування; 19) судова полеміка: мовленнєві прийоми, правила, помилки; 20) окаянізми як домінанта поетичної мови кінця XX – початку XXI століття: функціональний аспект; 21) типологія прецедентних феноменів у сучасному українському дискурсі; 22) синтаксис метафоричних конструкцій у поезії шістдесятників; 23) емотивні доміанти суб'єкта мовлення у дискурсі неправди.

Досить ґрунтовним постає розгляд особливостей говорів української мови та проблем соціолінгвістики, з-поміж яких особливу увагу привертають студії з: 1) гуцульської діалектної лексики у романі Володимира Гжицького «Опришки»; 2) англійської «лінгва франка» як мови спілкування в європейському адміністративному дискурсі.

З-поміж актуальних проблем ономастики варто наголосити на: 1) репрезентації концепту «чоловік» у прізвиській номінації; 2) особливості суфікса *-івк(а)* в мікроіконімії Івано-Франківщини; 3) власному імені як засобу підвищення значимості співрозмовника.

Особливим постає розділ з проблем сучасної прикладної лінгвістики, в якому з'ясовано 1) ефективність авторської та тематичної атрибуції текстів науково-технічного спрямування; 2) закономірності словникової статті як особливої лексикографічної побудови; 3) співвідношення граматики мови і корпусу; 4) експресивно-стилістичну класифікацію фразеологізмів у словнику фразеологічних термінів сучасної української мови; 5) дистрибутивно-статистичні параметри дієслова *стояти* в ідіостилі Івана Нечуя-Левицького; 6) актуальні напрями еколінгвістичних досліджень; 7) типологічні особливості структуру словникової статті в сучасній фразеолографії – персоналії.

Не обійдено увагою і нові лінгвістичні праці, які розглядаються у розділі «Рецензії та анотації», висловлюється оцінка їхньої актуальності та значущості для розвитку сучасного мовознавства.

Автори випуску «Лінгвістичні студії» сподіваються, що уміщені в ньому статті спонукатимуть до міркувань та дискусій. Відгуки і пропозиції слід надсилати на адресу: Редакція серії «Лінгвістичні студії», кафедра української мови та прикладної лінгвістики, вул. Університетська, 24, Донецький національний університет, корп. I, 83001, м. Донецьк, Україна.

Анатолій Загнітко, науковий редактор

РОЗДІЛ І. СЛОВОТВІР: НАПРЯМИ, АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Марія Бойчук

ББК Ш12=411.4*212.71
УДК 81'367.633ПАРАМЕТРИЗАЦІЯ ПОНЯТТЯ *ОКАЗІОНАЛІЗМ*

Здійснено наукову параметризацію поняття “оказіоналізм”. Окреслено його межі на тлі явищ узувального порядку. Наведено номінативну (термінологічну) парадигму, проаналізовано дефініції, констатовано дериваційну природу, визначено основу виникнення і вживання, оказіоналізми охарактеризовані у функціональному аспекті.

Ключові слова: неологізм, оказіоналізм, експресивність, комунікативна ситуація, узувальність.

Сучасний період розвитку лінгвістичної думки характеризується посиленою увагою науковців до проблем антропологічної спрямованості, що передбачає актуалізацію студій, пов'язаних з питаннями взаємодії мови і мислення, дослідження когнітивних структур носіїв мови у процесах найменувань, зокрема виявлення особливостей відтворення національного менталітету в структурі мовних знаків під час їх творення, а також з'ясування екстра- та інтралінгвальних чинників, що мотивують і визначають напрями номінації у певній мові тощо. Усе це зумовлює потреби дослідження неологічної лексики, яка активно входить у комунікативну практику українського соціуму.

Мова як соціальний феномен та універсальний інструментарій «омовлення» дійсності реагує на всі зміни позамовного світу і відповідно до національної специфіки образно інтерпретує їх, що передусім позначається на динаміці лексику, впливає на його кількісні та якісні характеристики. Звідси постає завдання різноаспектного вивчення неологічної лексики. Зазначена проблематика цих уже знайшла своє загальне висвітлення в ґрунтовних працях С. Єрмоленко, Є. Карпіловської, Н. Клименко, М. Кочергана, К. Ленець, О. Мельничука, А. Москаленка, В. Русанівського, Н. Сологуб, О. Стишова, Л. Струганець, О. Тараненка та багатьох інших. Прикладне застосування і конкретизацію загальних теоретичних положень неології здійснено у кандидатських дослідженнях Д. Мазурик, С. Лук'яненко, М. Романюк, О. Калякіної, А. Калетнік, Т. Коць, Н. Стратулат та ін. Не залишилася поза увагою вчених також лексикографічна фіксація нової лексики, здійснена у словниках неологізмів Д. Мазурик і А. Нелюби. Водночас нові тенденції, якими позначений сучасний етап розвитку української мови, на передній план вивчення лінгвістичних явищ, які стосуються лексико-семантичного рівня реалізації мовної системи, виводять проблеми, пов'язані з дослідженням явища *оказіональності*. Опрацювання згаданого явища в українському мовознавстві здійснювалося в ряді робіт. Так, концептуальні питання української *оказіональної* деривації розглядалися Ж. Колоїз, *оказіональні* лексичні новотвори в українській поезії ХХ століття опрацьовувалися в докторському дослідженні Г. Вокальчук; вивчення реалізації цього поняття на конкретному матеріалі здійснено в ряді кандидатських дисертацій. Так, структурно-семантичний і стилістичний аспекти *оказіоналізмів* у творчості П. Загребельного студіювала Т. Юрченко, семантику, функції, прагматику авторських лексичних новотворів у поезії В. Барки опрацьовувала Н. Адах, індивідуально-авторські новотвори у поетичному дискурсі 80-90-х рр. ХХ століття вивчалися О. Жижомою, словотворчість поетів-неокласиків у контексті поетичного мовлення 20-30-х років ХХ ст. досліджувала Н. Гаврилюк, *оказіональні* лексичні утворення в постмодерних художніх текстах студіювала С. Бузько, *оказіоналізми* в мові української преси 90-х рр. ХХ ст. розглядалися О. Турчак, тему “Узувальне та *оказіональне* в інноваціях сучасної української мови: тенденції оновлення лексико-словотвірної категорії назв особи” розробляла К. Бріткіова. Як видно, нагромадження теоретичного і практичного матеріалу, що стосується поняття *оказіоналізм*, закономірно зумовило потребу його системної параметризації. Цим визначається *актуальність* пропонованої розвідки. **Мета дослідження** – подати поняття *оказіоналізм* як науково опрацьований об'єкт, окреслити його межі і параметри, навести і охарактеризувати номінативну (термінологічну) парадигму, проаналізувати дефініції, описати дериваційну природу, визначити основу виникнення і вживання, з'ясувати функціональне навантаження. **Об'єктом дослідження** виступає поняття *оказіоналізм* як репрезентант лінгвістичної категорії *оказіональності*.

Загальновідомо, що склад нових лексичних одиниць (неологізмів) характеризується неоднорідністю. Тому всі нові слова більшість дослідників поділяють на неологізми загальнономовні й індивідуально-авторські. Услід за Д. Мазурик ми будемо розрізняти *власне неологізми* (загальнономовні неологізми) та *оказіоналізми* (індивідуально-авторські неологізми) [Мазурик 2002: 8]. Межа між цими двома групами нових слів пролягає на рівні реалізації ними свого функціонального навантаження. Так, формування нової назви може мати номінативну мету (потреба назвати нове поняття для входження до суспільної комунікативної практики). Така нова лексична одиниця функціонально з'являється для багаторазового використання, переходячи з часом до складу активної лексики (за відповідних умов). Це – *власне неологізми*. Якщо ж новотвір породжено в результаті задоволення експресивно-образної потреби для досягнення певної позаномінативної (естетично-виражальної) мети і він має разовий характер, то такі одиниці розуміємо як *оказіоналізми*. Зрозуміло, що

входження цих одиниць до активної лексики не відбувається. Історія знає випадки відхилення від цієї закономірності, але вони поодинокі. Для okazіоналізмів, на відміну від неологізмів, характерне те, що вони “зберігають свою новизну, незалежно від реального часу їх утворення” [Пустовіт, Клименко 2004: 432]. Okazіоналізми, таким чином, можна вважати “вічними неологізмами”. Л. Михайленко вважає, що поява нових слів зумовлюється двома основними чинниками: об’єктивним і суб’єктивним. Перший виникає тоді, коли потрібно назвати нове поняття (*Надзвичайний економічний стан в Україні ... не введено*): у суспільстві виникає нова ситуація – з’являється потреба відреагувати на неї і дати відповідну назву (*надзвичайний економічний стан*), оскільки ні такого референта, ні його словесного позначення в українському лінгвокультурному просторі ще не було. Суб’єктивний чинник починає діяти тоді, коли у мовця з’являється бажання назвати наявний уже предмет, що вже має свою назву, інакше: *ми молода країна, ми молода “недодемократія”*. “Унікаючи термінологічних словосполучень, – зазначає Л. Михайленко, – на зразок: *демократія, що розвивається; розвиток демократичних засад у країні* тощо – автор утворює okazіоналізм, який має синтетичну форму і чітко окреслює поняття, надаючи йому ще й додаткової експресії” [Михайленко 2009: 94-95]. Наявність опозиційності між двома згаданими типами нових слів зумовила звернення мовознавців до такої лінгвістичної категорії, як “okazіональність”, виділення якої ґрунтується на протиставленні “мова – мовлення”. “Okazіональність” тісно пов’язана з категорією “зузальності”. Ці дві категорії корелюють між собою. Поняття “зузальності” охоплює явища, що належать до мовної системи і можуть бути застосовані кожним носієм мови в типових комунікативних ситуаціях. Отже, зузальне характеризується стійкістю, відтворюваністю, широтою охоплення і застосування. Okazіональне ж, – навпаки, – має дискурсивну природу: виникає в конкретній ситуації спілкування, породжуючись її комунікативними потребами, проте залишається в її межах. Репрезентантами поняття *okazіональність* виступають специфічні мовні одиниці – okazіоналізми. Термін *okazіоналізм* (від лат. occasionalis – випадковий) починає вживатися у мовознавчих працях приблизно в 60-х роках ХХ ст. [Мазурик 2002: 59]. Уперше він був використаний Н. Фельдман (1957 р.) [Турчак 2005: 5]. Цей термін має багато дефініцій. Одні дослідники вважають, що *okazіоналізм* являє собою незвичне, здебільшого експресивно забарвлене слово, сформоване на основі наявного в мові слова або словосполучення (за відповідними моделями; іноді з порушенням законів словотворення чи мовної норми), що існує лише в певному контексті, в якому воно виникло (не використовуються в загальноновживаному словнику) [Пустовіт 2000: 400; Пустовіт, Клименко 2004: 432; Ермоленко, Бирик, Тодор, 2001: 113]. Такі погляди активують параметри “незвичність”, “експресивність”, “формування за прототипом”, “контекстуальна обмеженість”. Інші лінгвісти це поняття визначають як стилістичні засоби (стилістичні неологізми), створені (вживані) в індивідуальному, часто взагалі разовому контексті (тому не набули поширення (*пор.* ідіостиль певних авторів), відповідно до ситуації, випадку чи контексту з переважною настановою не на номінацію, а на експресію (стилістичну маркованість), і не відповідають загальноприйнятому вживанню [Кротевич, Родзевич 1957: 102; Ахманова 1966: 95; Мацько, Сидоренко, Мацько 2003: 444; Стишов 2005: 47-48; Селіванова 2006: 424; Мариненко 2006: 38-39]. Наведена дефініція активує параметри “стилістична маркованість”, “ситуативність”, “разовий контекст”, “формування за прототипом”, “стилістична маркованість”, “настанова на експресію”, “невідповідність загальноприйнятому вживанню”.

Аналізуючи дефініції терміна *okazіоналізм*, О. Турчак прийшла до висновку, що відмінності, які стосуються його визначення й трактування, зумовлені тим, що дослідники демонструють різні погляди на описуване явище (*пор.*: okazіоналізм – будь-яке слово, що не входить до лексичного складу мови (В. Хохлачова); okazіоналізми – це: а) слова, наявні у мовленні однієї особи (групи осіб), які не мають регулярної відтворюваності в сучасній літературній мові, стоять поза системними відношеннями з зузальною лексикою, позбавлені загальноприйнятого значення (О. Чиркова); б) слова, створені для певного контексту або ситуації, які не потрапляють до словників (С. Ермоленко); в) структурно-семантичні новотвори, авторські варіанти загальноновживаних слів, слова, що за формою збігаються з лексемами, які раніше існували в мові (семантичні новотвори), а також слова, фактично запозичені з інших мов (Г. Вокальчук). Сама ж дослідниця okazіоналізмом вважає “незвичне, експресивно забарвлене слово, яке по-новому, свіжо, оригінально називає предмети, явища дійсності, утворене з порушенням законів словотворення чи мовної норми, існує лише в певному контексті, у якому воно виникло, має свого автора і характеризується такими ознаками: належність до мовлення, утворюваність, залежність від контексту, одноразовість і нерегулярність використання, ненормативність, незвичність і новизна, експресивність, індивідуальна належність” [Турчак 2005: 5-6]. Аналіз наведених міркувань дає підстави для виділення ще кількох параметричних рис досліджуваного поняття. Це – “протиставлення зузальній лексиці”, “соціальна обмеженість”, “позбавленість загальноприйнятого значення”, “розташування поза словником”, “авторська варіантність щодо загальноновживаних слів”, “новизна”, “свіжість”, “оригінальність”, “індивідуально-авторська належність”, “дискурсивність”, “одноразовість/нерегулярність”. Вдалою, на наш погляд, виступає дефініція аналізованого терміна О. Жижомі: *okazіоналізми* – “це похідні слова, які є номінальними мовленнєвими одиницями з емоційно-експресивним забарвленням, вони ліквідують індивідуально-авторський “лексичний дефіцит”, характеризуються специфічними структурними особливостями й функціями, семантичною та стилістичною маркованістю, розширюють лексикон продуцента у відповідних умовах, ситуаціях, контекстах і є показником процесу мислення творчої мовної особистості” [Жижомі 2003: 14]. Обидва визначення спрямовуються на узагальненість, але треба пам’ятати, що вони позначені

особливостями функціональної сфери, до якої належить досліджуваний матеріал: публіцистичний стиль (О. Турчак) і художній стиль (О. Жижома). Однак в обох випадках перелік релевантних ознак дає досить глибоке і панорамне уявлення про структурний, семантичний, функціонально-прагматичний, естетичний і дискурсивний характер okazіonalіzmів.

Ознайомлення з наявною науковою літературою уможливило констатацію існування різних термінів, що позначають досліджуване поняття. Паралельно з терміном *okazіonalіzm* у лінгвістичних працях використовують номінації *індивідуальний новотвір*, *індивідуальний словотвір*, *індивідуальне слово*, *okazіональне слово*, *художній okazіonalіzm*, *одноразовий неологізм*, *авторський неологізм*, *індивідуально-авторський неологізм*, *стилістичний неологізм*, *індивідуальний неологізм*, *індивідуально-стилістичний неологізм*, *слово-саморобка*, *слово-експромт*, *слово-однорідка*, *слово-метеор*, *слово-беззаконник*, *неологізм поета*, *поетичний неологізм*, *егологізм*, *індивідуалізм* [Кротевич, Родзевич 1957: 102; Кодухов 1979: 216; Стишов 2005: 47; Турчак 2005: 5; Селіванова 2006: 424]. Наведена інформація дає підстави для констатації: поняття *okazіonalіzm* дослідники бачать ще як досить чітко не окреслене, оскільки ілюстроване різноманіття термінологічних номінацій, формування яких у кожному випадку пов'язане з використанням щораз іншої внутрішньої форми, засвідчує різне бачення відповідного референта. Внутрішня форма термінів “okazіональність” і “okazіonalіzm” (лат. *occasio* – випадок) відображає факт функціональної обмеженості індивідуально-авторських новотворів: їхнє використання окреслюється конкретною комунікативною ситуацією, де відбулося виникнення таких одиниць і продовжується їх існування (писемні тексти). Виходячи з цього дослідники констатують факт загальноновизнаності саме термінів “okazіonalіzm” і “okazіональне слово” [Турчак 2005: 5].

Процес формування okazіonalіzmів позначений амбівалентністю: такі одиниці можуть створюватися як відповідно до словотвірних законів мови, так і внаслідок порушення законів емпіричної продуктивності (за нетрадиційними словотвірними зразками). З часом останнє може детермінувати збільшення кількості способів словотвору та словотворчих типів (щоправда, відбувається це нечасто) [Юрченко 2003: 4; Селіванова 2006: 424]. Отже, з одного боку, процес появи okazіonalіzmu передбачає наявність узуального зразка. З іншого – це пошук нових шляхів реалізації і розвитку мовної системності; це наближення до меж системи і спроба виходу за них; це креативна дія, спрямована на пошук потрібного плану змісту і плану вираження створюваної відповідно до потреб ситуативного контексту одиниці. Важливими факторами процесу творення *okazіonalіzmu* виступають мовний досвід, чуття мови і знання її закономірностей. У ході цього процесу відбувається досягнення ілюктивної мети, реалізація ситуативно-образної інтенції мовця. На думку О. Стишова, okazіonalіzми слід розглядати “як складне явище системного (реалізація словотвірних можливостей, закладених у системі певної мови) і асистемного (ненормативність, функціональна й емоційно-експресивна зумовленість, створення для ситуативних протреб) характеру” [Стишов 2005: 47]. Природа okazіonalіzmu традиційно визначається через співвіднесення з такими типами лексичних одиниць, як *неологізми*, *потенційні* і *канонічні слова*. Від них okazіonalіzми відрізняється тим, що виступає такою мовленнєвою одиницею, яка формується конкретним мовцем відповідно до непродуктивної або малопродуктивної моделі, є ненормативною й використовується для вираження експресивних відтінків [Турчак 2005: 14].

Внутрішня форма okazіonalіzmів часто характеризується прозорістю. Цей факт виразно ілюструє структурно-номінативну природу слів цієї категорії: творячись за наявним узуальним зразком (чи з його порушенням), вони втілюють свою претензію на “слівність”, створюють умови для сприйняття okazіonalіzmu адресантом як до певної міри “легітимне” з погляду мовної системи явище. Виникнення і функціонування okazіональних одиниць ґрунтується на мовній грі, у якій знаходить свій вияв творче мислення і відповідне мовне чуття адресанта тексту. Метою мовної гри виступає здійснення впливу на адресата в емоційному чи інтелектуальному плані (або одночасно в обох). Механізм мовної гри – оригінальне варіювання мовних одиниць що відбувається на рівні їхнього плану змісту і плану вираження. Адресант і адресат okazіonalіzmu стають учасниками цієї гри, яка являє собою універсальний елемент лінгвокультури і визначається як сукупність спеціально дібраних мовленнєвих і мовних засобів, використовуваних мовцем для створення ефекту [Бічай 2003: 7-8]. Мовна гра ґрунтується на творчому підході до виформування okazіональної номінації. Сприйняття такого нового словесного утворення вимагає відповідних умов, найголовнішою з яких виступає належність учасників акту створення okazіonalіzmu до того самого лінгвокультурного простору. Виникнення сприятливих умов для вільного самовираження у слові детермінує пошук оновлення засобів виразності, одним із виявів якого є гра словом і зі словом (пор. мовотворчість Михайля Семенка та інших поетів 20–30-х рр. ХХ ст.). Новотвори-okazіonalіzми, що закономірно постають у результаті такої мовної гри, залишаються свідками гнучкості, піддатливості і невичерпності українського слова [Муромцева 2002: 24].

Розгляд явища *okazіональності* в прагматичному плані дає підстави для твердження про появу негативного ефекту від уживання okazіonalіzmів, оскільки в такому разі ускладнюється процес сприйняття, розуміння інформаційного компонента повідомлення. Водночас у художньому плані okazіonalіzми виступають зручним засобом якомога точної передачі ситуативно спродукованого поняття, відображення всіх його релевантних характеристик, актуалізованих адресантом відповідно до його зображально-комунікативних інтенцій. Детермінується формально-смісловий план okazіонального слова параметричними особливостями референта, які виділяє свідомість адресанта і застосовує для виформування внутрішньої форми. Поява okazіональних та потенційних лексичних одиниць зумовлена суто індивідуальними та психолінгвістичними

факторами. Вони допомагають донести до реципієнта задум поета, авторську комунікативну інтенцію, породжують у читача широку гаму асоціацій [Жижомо 2003: 14].

Значне експресивне навантаження несе okazіоналізм через свою “зовнішню” незвичність. Дискурсивна поява такого слова автоматично акцентує на ньому увагу реципієнта тексту (“Всі колишні *кравчукісти* враз *покучманіли*” (В. Шукайло). Цього ж досягає автор, створюючи незвичний контекст, коли він поєднує семантично віддалені компоненти, порушуючи предметно-логічну співвіднесеність: *валютна погода, партія в законі* [Турчак 2005: 13-14].

Основною сферою функціонування okazіоналізмів виступає художній, розмовний і (рідше) публіцистичний стиль. Тут okazіоналізми виконують роль експресивних засобів впливу на адресата тексту [Юрченко 2003: 5]. Вони здійснюють: а) увиразнення індивідуально-авторського мовлення; б) надання йому експресивності, емотивної забарвленості, образності; в) створення концепту художнього твору [Селіванова 2006: 424]. Здебільшого позанормативний периферійний характер okazіональних лексичних елементів визначається метою їх створення. Ця мета – стилістична (йдеться про увиразнення певної ситуації, образу або фрагменту реальності, на що здійснює вказівку контекст). Функціями, які у мові сучасної публіцистики виконують okazіоналізми, є номінативна, когнітивна, експресивна [Стишов 2005: 47]. Виконання завдань художньо-естетичного, стилістичного характеру належать до основних причин, які спонукають авторів до творення okazіоналізмів. Виходячи з цього, стилістично-експресивна функція є основною функцією поетичних новотворів. Загалом же, okazіональні слова порівняно з узуальними позначені постійною поліфункціональністю через свою складну структурно-семантичну природу. Через це вдалі авторські новотвори “розкривають нові виражальні можливості мови, передають нові семантичні, стилістичні, емоційно-експресивні відтінки, по-новому називають явище, предмет чи особу, чого позбавлені загальнолітературні слова. Усе це сприяє розкриттю художнього задуму твору” [Жижомо 2003: 14]. Отже, функціональне призначення okazіоналізмів – здійснення експресивного впливу на адресата тексту. Тому їх можна кваліфікувати як експресиви.

Серед okazіоналізмів виділяють авторські, дитячі (пор. “*копатка*” – замість “лопатка”) та розмовні, вживані в усному мовленні (пор. *пішкарус* замість “автобус”: їхати *пішкарусом*). Здебільшого такі одиниці не стають фактами загальнонародної мови [Пустовіт 2000: 400]. Однак деякі okazіоналізми – результат індивідуального словотворення письменників – усе ж набувають статусу загальномовних слів, виступаючи єдиними позначеннями відповідних понять: *незагойний, мрія* (М. Старицький), *стосунок* (І. Нечуй-Левицький), *чинник* (І. Франко), *розбрататися* (М. Рильський)” [Юрченко 2003: 4], *промисленность* (М. Карамзін), *робот* (К. Чапек) [Селіванова 2006: 424].

Отже, *оказіоналізми* – явище досить поширене в дискурсивній практиці носіїв мови. Активне його використання відбувається в художньому, розмовному та публіцистичному стилях. Воно протиставляється явищам узуального плану. У термінологічному аспекті щодо його реалізації наявна досить розлога номінативна парадигма, однак загальновідомими вважаються назви *оказіоналізм* та *оказіональне слово*. Відповідно численний характер має і кількість дефініцій згаданих термінів, у яких активуються найбільш значні з погляду науковців параметри описуваного поняття. У плані своєї словотвірної природи okazіоналізми виступають складним явищем системного і асистемного характеру. В основі виникнення і вживання okazіоналізмів лежить мовна гра. З функціонального погляду okazіоналізми кваліфікуються як засоби експресивного впливу на адресата тексту.

Таким чином, наукове опрацювання okazіоналізмів має значну наукову перспективу, оскільки ці специфічні лексичні одиниці опиняються в епіцентрі “живих” номінативно-експресивних процесів, що постійно відбуваються в мові. Увага до цих процесів дає змогу прогнозувати шляхи і визначати перспективи, які у варіантному режимі дотикаються до розвитку словотвірної системи сучасної української мови.

Література

Ахманова 1966: Ахманова, О. С. Словарь лингвистических терминов [Текст] / О. С. Ахманова. – М., 1966. – 543 с.

Бічай 2003: Бічай, Ю. В. “Модні” слова в сучасній російській мові (на матеріалі тлумачних словників і мовленнєвої практики мас-медіа кінця ХХ – початку ХХІ ст.) [Текст] : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.02 / Ю. В. Бічай. – Дніпропетровський національний ун-т. – Дніпропетровськ, 2003. – 21 с.

Єрмоленко, Биби́к, Тодор, 2001: Єрмоленко, С. Я., Биби́к, С. П., Тодор, О. Г. Українська мова: Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів [Текст] / С. Я. Єрмоленко (ред.). – К. : Либідь, 2001. – 224 с. – Бібліогр.: с. 5. – ISBN 966-06-0177-8.

Жижомо 2003: Жижомо, О. О. Індивідуально-авторські новотвори у поетичному дискурсі 80-90-х років ХХ століття [Текст]: автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / О. О. Жижомо. – Донецький національний ун-т. – Донецьк, 2003. – 18 с.

Карпіловська Є. А. Неузуальне словотворення: правила “гри без правил” [Електронний ресурс] / Є. А. Карпіловська // Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія Філологія. – 2005. – Том 8. – № 1. – С. 106-117. – Режим доступу: <http://mova.dn.ua/content/view/70/8/1/0/>. – Назва з екрана.

Кодухов 1979: Кодухов, В. И. Введение в языкознание [Текст] / В. И. Кодухов. – М. : Просвещение, 1979. – 351 с.

Кротевич, Родзевич 1957: Кротевич, С. В., Родзевич Н. С. Словник лінгвістичних термінів [Текст] / С. В. Кротевич (ред.). – К. : Вид-во АН УРСР, 1957. – 238 с.

Мазурик 2002: Мазурик, Д. В. Інноваційні процеси в лексиці сучасної української літературної мови (90-і роки ХХ ст.) [Текст]: дис... канд. філол. наук: 10.02.01 / Д. В. Мазурик. – Львівський національний ун-т. – Львів, 2002. – 212 с.

Мазурик 20021: Мазурик, Д. В. Інноваційні процеси в лексиці сучасної української літературної мови (90-і роки ХХ ст.) : [Текст]: автореф. дис... канд. філол. наук : 10.02.01 / Д. В. Мазурик. – Львівський національний ун-т. – Львів, 20021. – 21 с.

Мариненко 2006: Мариненко, П. І. Лексичні новотвори в сучасній іспанській мові: структурний та семантичний аспекти [Текст] : дис... канд. філол. наук : 10.02.05 / П. І. Мариненко. – Київський національний лінгвістичний університет. – К., 2006. – 277 с.

Мацько, Сидоренко, Мацько 2003: Мацько, Л. І., Сидоренко, О. М., Мацько, О. М. Стилістика української мови [Текст] / Л. І. Мацько (ред.). – К. : Вища школа, 2003. – 462 с. – Бібліогр.: с. 454-460. – 5000 пр. – ISBN 966-642-155-0.

Михайленко 2009: Михайленко, Л. Л. Динаміка суспільно-політичної лексики української мови кінця ХХ – початку ХХІ століття (на матеріалі мови українських засобів масової інформації) [Текст] : дис... канд. філол. наук: 10.02.01 / Л. Л. Михайленко. – Національна академія наук України. – К., 2009. – 217 с.

Муромцева 2002: Муромцева, О. Тенденції розвитку словникового складу української літературної мови (кінець 80-х–90-і рр.) [Текст] / О. Муромцева // Мовознавство: Доп. та повідомл. IV Міжнар. конгр. українців / В. Німчук (відп. ред.). – К. : Пульсари, 2002. – С. 22-25. – Бібліогр.: с. 25.

Пустовіт 2000: Пустовіт, Л. О. Оказіоналізм [Текст] / Л. О. Пустовіт // Українська мова: Енциклопедія. – К. : Вид-во “Українська енциклопедія” ім. М. П. Бажана, 2000. – С. 400. – Бібліогр.: с. 400.

Пустовіт, Клименко 2004: Пустовіт, Л. О., Клименко, Н. Ф. Оказіоналізм [Текст] / Л. О. Пустовіт, Н. Ф. Клименко // Українська мова: Енциклопедія. – 2-е вид. – К. : Вид-во “Українська енциклопедія” ім. М. П. Бажана, 2004. – С. 432-433. – Бібліогр.: с. 433.

Селіванова 2006: Селіванова, О. О. Сучасна лінгвістика : термінологічна енциклопедія [Текст] / О. О. Селіванова. – Полтава : Довкілля-К, 2006. – 716 с. – 1000 пр. – ISBN 966-8791-00-2.

Стишов 2005: Стишов, О. А. Українська лексика кінця ХХ століття: (На матеріалі мови засобів мас. інформації) [Текст] / О. А. Стишов. – 2-е вид., переробл. – К. : Пугач, 2005. – 388 с. – Бібліогр.: с. 289-331. – 200 пр. – ISBN 966-8359-04-6.

Турчак 2005: Турчак, О. М. Оказіоналізми в мові української преси 90-х років ХХ століття [Текст]: автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.01 / О. М. Турчак. – Дніпропетровський національний ун-т. – Дніпропетровськ, 2005. – 19 с.

Юрченко 2003: Юрченко, Т. Г. Оказіоналізми у творчості Павла Загребельного: структурно-семантичний і стилістичний аспекти [Текст]: автореф. дис... канд. філол. наук: спец. 10.02.01 / Т. Г. Юрченко. – Національна академія наук України. – К., 2003. – 18 с.

Осуществлена научная параметризация понятия “оказионализм”. Очерчены его пределы на фоне явлений узуального порядка. Приведена номинативная (терминологическая) парадигма, проанализированы дефиниции, констатирована деривационная природа, определена основа возникновения и употребления, окказионализмы охарактеризованы в функциональном аспекте.

Ключевые слова: неологизм, окказионализм, экспрессивность, коммуникативная ситуация, узуальность.

The scientific parametrization of notion “occasionalism” is carried out. The limits of the above mentioned notion are outlined on the background of common linguistic occasions. The article also deals with the nominative (terminological) paradigm, different definitions of occasionalisms, their derivative essence, the basics of establishment and application in the functional aspect.

Keywords: neologism, occasionalism, expressiveness, communicative situation, usuality.

Надійшла до редакції 15 вересня 2010 року.

Катерина Брітікова, Вікторія Сальнікова

ББК Ш12=411.4*20*321

УДК 81'373.611

АКСІОЛОГІЧНА СЕМАНТИКА СЛОВОТВІРНИХ ЗАСОБІВ У ТЕКСТАХ СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО ПОЛІТИКУМУ (НА МАТЕРІАЛІ ПРІЗВИЩ)

Стаття присвячена особливостям творення імен і прізвищ у сучасному українському політичному дискурсі. Доведено, що аксіологічна функція словотвірних засобів у сучасному політичному дискурсі полягає у наданні тексту негативнооцінних конотацій.

Ключові слова: лексикон, окказіоналізм, оцінне значення слова, політичний дискурс, текст.

Політичний дискурс як особливий тип комунікації зумовлений тим, що він інтегрує риси дискурсів, які функціонують у різних сферах життя суспільства, завдяки чому “утворюється цілісне комунікативне явище, яке визначається низкою характерних рис і ґрунтується на антропоцентричних та комунікативно прагматичних засадах. Цей тип дискурсу є важливою ланкою, яка поєднує політичну сферу з рештою сфер суспільного життя задля формування взаємодії та порозуміння між владою та суспільством” [Попова 2004: 1].

Українські вчені на сьогодні цікавляться такими аспектами названого дискурсу: 1) когнітивний аспект політичних текстів. Як правило, це дослідження функціонування й виявів певного концепту в мові політики: роботи І. І. Браги (концепт „Україна”), С. О. Дроздової (концепт „влада”), Я. В. Приходи (концепт „Європа”) та ін.; 2) прагматичний аспект: мовленнєва поведінка, тактика, стратегії учасників комунікативного акту, пов’язаного із суспільно-політичним життям країни. Такими учасниками можуть бути народ-влада, політик-народ, політик-політик тощо. Так, у межах політичного дискурсу І. Ф. Бублик вивчає вербальну агресію, О. В. Дмитрук цікавиться маніпулятивними стратегіями, М. Р. Желтухіна розглядає психотехнології у мові ЗМІ, П. Г. Крючкова описує авторитарний різновид політичного дискурсу, В. В. Цибка – стратегію ігнорування опонента; 3) лексикологічний аспект проявляється: а) у дослідженні формування нової та змін у семантичній структурі вже наявної суспільно-політичної лексики українського політикуму. Зміни в семантиці ідеологем аналізують А. В. Капуш, Г. Б. Мінчак; про утворення нової лексики на позначення політичних реалій твердить І. В. Холявко; б) в аналізі обраних конкретних мовних одиниць, які функціонують у межах політичних текстів і виявляють там певні особливості. Наприклад, питанню функціонування метафори в сучасному українському політичному дискурсі приділяють увагу Х. П. Дацишин, І. О. Філатенко, О. М. Чадюк; особливостям перифрази присвятила роботу Г. П. Євсєєва, фразеологізмів – С. І. Равлюк тощо; г) розгляд окремих жанрів дискурсу політики, їхніх екстралінгвальних та мовних особливостей: М. О. Діденко описує жанр „політичний виступ”, Г. Л. Рябоконт з’ясовує специфіку жанру „парламентські дебати” тощо.

Однак спеціальні праці, присвячені граматичній (зокрема словотвірній) реалізації категорії оцінки в сучасному українському політичному дискурсі, на сьогодні відсутні. Між тим тексти, що обслуговують суспільно-політичне життя України, насичені словотвірними реалізаторами аксіологічних значень, й одними з найбільш яскравих репрезентантів оцінної семантики в зазначеному плані виступають прізвища політиків: *Кидалов* (Ківалов), *Семивушко* (Семиноженко), *Комуненко* (Симоненко), *Тягнирядно* (Тягнибок), *Литвинюга* (Литвин), *Блювословська* (Богословська), *Чечоткін* (Чечетов), *Чивруненко* (Червоненко) та інші. Отже, актуальність теми визначена загальною спрямованістю сучасних мовознавчих праць на дослідження формальних засобів реалізації (експлікації) категорії оцінки в сучасній українській мові, її політичному дискурсі як одному з різновидів мовної діяльності суспільства, а також відсутністю ґрунтовних праць, які висвітлюють роль саме словотвірних виразників оцінної семантики в зазначених текстах. Як зазначає О. А. Романов, „прагматична специфіка використання власного імені або антропоніма викриває рівень суспільних відносин між учасниками політичної комунікації та рівень взаємодії... Крім того, експліцитно чи імпліцитно така специфіка використання власного імені демонструє суспільні емоційного стану суб’єкта, оцінку його переживань...” [Романов 2000: 79].

Метою нашої роботи є встановлення способів творення імен і прізвищ у текстах сучасного українського політикуму, а також з’ясування їхньої ролі в аксіологічному плані досліджуваних текстів, адже „специфіка названого виду комунікації вимагає окремого розгляду та дослідження завдяки одноцільовій направленості таких мовленнєвих актів” [Романов 2000: 87].

Аналіз матеріалу свідчить, що видозмінювання прізвища певного політика насамперед **пов’язане з негативним, пейоративним, ставленням до його носія**. Про перевагу пейоративних значень у будь-якому виді дискурсу, де наявні позитивнооцінні та негативнооцінні значення, говорять деякі вчені: “Найбільш великий простір у макрополі ОЦІНКА займає ЛСП **ПОГАНІЙ**. Воно найбільш актуальне й активне...” [Столярова 1988: 188], “...негативні конотативні поля в кількісному відношенні більш могутні, ніж позитивні поля, тому точки + і – несиметричні” [Бессонова 2002: 33], “...в мові сучасної публіцистики дедалі більшого поширення набувають експресивні слова, що надають висловленню виразності, образності, емоційної забарвленості. Стилістично знижена лексика, яка використовується в газетних текстах, ... являє собою в основному експресивну лексику **негативної оцінки**, включаючи вульгарну, лайливу лексику” [Коваленко 2003: 11]. Значне превалювання пейоративної лексики над меліоративною також є особливістю українського політичного дискурсу: “...асиметрія в бік номінацій негативнооцінного змісту – релевантна ознака аксіологічних ланцюжків, побудованих на основі понять суспільно-політичної сфери життя” [Сальнікова 2010: 217]. Що ж до досліджуваних прізвищ політиків, то, як було зауважено, вони містять суто пейоративні значення, меліоративні ж серед досліджуваного матеріалу – відсутні.

Причиною того, що ми не зафіксували жодного випадку „перекривлювання” прізвища керівника або прихильника того чи іншого політичного угруповання з позитивним значенням є те, що оцінне нашарування ідеологічно маркованого слова перебуває під впливом політичної орієнтації автора повідомлення та його комунікативних інтенцій: прибічник певної партії чи політика не буде видозмінювати значущих понять чи імен, пов’язаних із ними, натомість представників „ворожих” політичних сил він характеризуватиме вкрай негативно, уживаючи мовні засоби вираження негативно оцінки, у тому числі й словотвірні: *Дякую Ліліпутину*. Завдяки

його висловлюванням та діям московських імперіалістів український народ нарешті зрозуміє, що найстрашніший ворог України - Московія, зрозуміє, що не було в нашій історії найстрашнішої окупації, ніж московська, почне гуртуватися навколо української національної ідеї (www.pravda.com.ua/news_comments/2007/12/19/68677/p_4.htm); Собачник здійснює політику петля петвага, "каб малорос не бил зело умьон". У результаті з 70% писемних українців у 17-му ст., отримали 13% на початку 20-ого століття (www.pravda.com.ua/news_comments/2007/12/19/68677/p_4.htm).

Саме тому приклади нашого дослідження в основному взяті з інтернет-ресурсів (статті, форуми, обговорення тощо), оскільки друковані тексти засобів масової інформації передбачають вплив цензури, натомість "неконтрольовані" дописи в мережі Інтернет дозволяють виявити мовну активність адресантів, тенденції мовотворчості, властиві сучасній українській мові.

Лінгвісти, які цікавляться проблемами словотвору, також зазначають, що більшість сучасних мас-медіа перебувають на передньому краї політичної, ідеологічної, міжетнічної, міжконфесійної боротьби, тому їхні автори продукують переважно негативнооцінні okazіоналізми з надзвичайно високим рівнем експресивності [Стишов 2002: 72]. Такої самої думки дотримується О. М. Дорофєєва, розглядаючи види авторських прагматичних ціленастанов okazіоналізмів, зауважуючи, що особливістю okazіональної аксіологічної номінації є антропоцентричність і перевага негативних оцінок над позитивними (у співвідношенні 4:1) [Дорофєєва 2003: 7]. Словотвірні особливості okazіоналізмів теж дуже різноманітні, адже okazіональна деривація послуговується не тільки наявними в сучасній українській мові зразками (моделі, типи), але й створює й використовує свої, призначені винятково для продукування індивідуально-авторських слів, про що писала Н. О. Янко-Триницька: „Okazіоналізми мають у своєму розпорядженні цілу низку зразків і способів творення слів, властивих тільки їм, це і змушує вважати okazіональне словотворення особливою системою словотворення” [2001: 481]. Серед наявних у мові зразків можна назвати **суфіксальні деривати**, причому утворення нового слова відбувається, як правило, з порушенням законів емпіричної продуктивності, наприклад, *Анна Герман – Германиша*: суфікс на позначення особи жіночої статі за професією чоловіка (-ш-) приєднується до прізвища жінки, надаючи негативного (зневажливого) забарвлення; деривати із суфіксом **-их-** (*Германиха, Вітрениха*) у політичному контексті набувають негативного забарвлення, вони є okazіональними, оскільки утворюються не від прізвищ чоловіків, а від прізвищ жінок, пор. нормативне: *Терпило – Терпилиха*. Яскравим прикладом суфіксальних okazіональних утворень є okazіоналізм *Литвинюга* (від Володимир Литвин), де суфікс **-юг-** надає прізвищу гранично негативного звучання, бо це аугментативне утворення, пор. *вітряга, козарлюга, псюга*. Як зазначено у „Словотворі сучасної української літературної мови”, у дериватах із наведеним суфіксом, насамперед, у назвах осіб, семантика збільшеності відсутня, але яскраво виражені осуд, зневага (*злodyга, катюга*) [1979: 108]. Зауважимо, однак, що йдеться про узуальні утворення – загальні назви. Номінації, утворені від власних назв (прізвищ та імен), є okazіональними. В. А. Чабаненко такі okazіональні утворення пропонує відносити до семантико-дериваційних, що виникають у результаті ненормативної з логіко-семантичного погляду афіксації узвичаєних у вжитку слів [Чабаненко 1980: 14].

Зрідка використовується **абрєвіація** для творення номінацій політиків. Відзначимо, що, крім незвичності таких імен, має місце ще й тенденція до економії мовних засобів, про що див. [Брітківа 2008: 19] та [Брітківа 2007: 177]. Серед утворень такого типу масмо *БАБ* (Борис Абрамович Березовський), *ВВП* (Володимир Володимирович Путін), *ЮВТ* (Юлія Володимиріна Тимошенко). Перші два деривати явно провокують каламбур і мовну гру за своєю співзвучністю (баба) або тотожністю з нормативною абрєвіатурою, пор. *ВВП – валовий внутрішній продукт*.

Крім того, при називанні осіб-політиків часто спостерігаємо **використання стилістично зниженої згрубілої або зневажливої форми імені**. Дискурс не дає помилитися при «пізнаванні» такої персони: *Сергій Тигіпко – Серий, Віктор Янукович – Вітьок, Юлія Тимошенко – Юлька* (варіант *Жулька* можна звести до прізвиська собачки, а можна до скороченої форми англійського імені Джулія), *Рінат Ахметов – Рінатик, Володимир Литвин – Вольдемар, Наталя Вітренко – Натаха* та ін.

До власне okazіональних способів творення нових слів можемо віднести такі:

1. **Контамінація**¹, тобто утворення нового слова шляхом повного чи часткового накладання слів або частин слів: *Янузаров – Яну[кович+ А]заров, ЯнукОвоч – Янук[кович]Овоч* (виділене графічно прочитання (овоч) натякає на несамостійність прийняття рішень, безвольність тощо), *Бандюкович – Бандю[га+Яну]кович*² (контамінація дозволяє висловити ставлення мовця до влади, яка, на його думку, нагарбала багатства й обмежує свободу інших), *Ялинкович – Ялин[ка+Яну]кович* (утворена номінація відсилає реципієнта мовлення до події з вінком із ялинових гілок, який упав на В.Ф.Януковича під час вшанування пам'яті загиблих вояків), *Вітянук – Віт[я+Янук], Дурипко – Дури[ло+Тигі]пко, Кидалов – Кида[ти³+Ківа]лов* (згадка про дії під час виборів

¹ Тут дотримуємося широкого («родового») значення поняття за [Нєлюба 2002]. Пор. також формулювання Ю.Карпенка [http://www.philosophy.ua/lib/15karpenko-doxa-5-2004.pdf], який на матеріалі прізвищ говорить про фонетичну видозміну прізвищ за зразком метатези.

² У цьому випадку А. Нєлюба говорить про третій етап розвитку назви, яка стає заміником іменника і прикладки (бандюга Янукович) [Нєлюба 2002: 197].

³ Жаргонізм «кидати», «кинути», тобто обманути когось.

Президента України, коли Сергія Ківалова, тоді голову Центрвиборчкому, було звинувачено у перекручуванні даних виборів), *Брежалов* – *Бреха[ти+Ківа]лов*, *Хазаров* – *Ха[зари+А]заров* (натяк на насильницько-силову (як у хазар⁴) економічну політику Прем'єр-міністра Миколи Азарова), *КуЧмо* – *Ку[чма+Чмо⁵]*, *Комуненко* – *Кому[ніст+Симо]ненко*, *Тягнибас* – *Тягни[бок+бас]*, *Тягни[бок+Шкіль]* (у цьому випадку оказіоналізм, називаючи конкретну людину, набуває додаткового значення „представник праворадикальних політичних сил»), *Газюля* – *[Газ+Юля]*, *тигрЮля* – *[тигр+Юля]*, *Вужченко* – *[Вуж+Ющ]енко* (натяк на здатність лавірувати між супротивниками, викручуватися з неприємних ситуацій, зватися, змінюючи думку), *Бреховшек* – *Брех[ати+Піх]овшек*, *Брехман* – *Брех[ати+Гер]ман*, *Заварич* – *За[варювати (кашу)+З]варич*, *Узварич* – *У[звар+Зварич]*, *Курвалевська* – *[Курва+Коро]левська*, *Пудрич* – *Пуд[рити (мізки)+Шуф]рич*, *Мудрич* – *Муд[ак+Шуф]рич*), *Ліліпутін* – *Лілі[пут+Путін]* (яскраво відчувається натяк на малий зріст російського прем'єр-міністра), *Медвєдєв* – *Медвє[дєв+Путін]*. Для підкреслення, увиразнення вставки, її кращого сприйняття використовуються різні шрифти, підкреслення, виділення. Часто таким чином порушуються правила графічного оформлення слів, так звана графодеривація (наприклад, з'являється велика буква чи група букв посередині слова). Таким чином, під поняттям контамінації розуміємо кілька типів поєднання слів: а) при поєднанні слово утворюють перша частина першого слова і кінцева частина другого; б) друге слово накладається без змін на кінцеву частину першого або перше – на початкову частину другого; в) зливаються без змін два слова, утворюючи одиницю, значення якої ширше за значення слів-компонентів, тобто відносимо до таких утворень і каламбури, і власне контамінацію, і міжслівне накладання, які поєднуються із графічними засобами оформлення дериватів.

2. **Прочитання слова навпаки:** *Янукович* – *Чивокуня*. Частотна номінація в Інтернет-форумах. Така звукова комбінація, по-перше, викликає асоціативне уявлення про якогось несправжнього мультиплікаційного героя, а по-друге, сполука **-ун(я)** співзвучна із суфіксом **-ун(я)**, утворення з яким мають виразне значення пестливості, проте мотивуються переважно назвами людей за родинними відношеннями. Нове утворення, оскільки не має зв'язку з родинними назвами, набуває зневажливого звучання.

3. **Усічення** часто використовують при творенні оказіональних імен, оскільки воно дає змогу зберегти звуковий образ первісного імені, дозволяє висловити, як правило, зневажливе ставлення до названої особи й економить зусилля мовця. До таких дериватів відносимо: *Ян*, *Янук* (Янукович), *Ющ* (Ющенко), *Містер Пу* (Путін), *Леді Ю* (Юлія Тимошенко), *Турчин* (Турчинов) та ін.

4. **Асоціативне творення.** Один із найцікавіших способів утворення каламбурних власних імен осіб (особових імен, по батькові та прізвищ), оскільки відкриває простір для фантазії мовців, дає можливість позмагатися в гостроті розуму й продукує оригінальні слова, що вимагають від реципієнта певного рівня обізнаності з об'єктом номінування та кмітливості. До таких новотворів відносимо: *Юда Морозов*, *Ганна Геббельсівна*. Перше утворення є назвою Олександра Мороза, політична зрада якого (перейшов на бік регіоналів) під час формування коаліції у липні 2006 року відсилає нас до образів Павла Морозова (доніс владі на батька під час розкуркулення), а також до узагальненого образу християнського зрадника – Юди, поєднаних з метою підсилення враження в одній номінації. Утворення назви *Ганна Геббельсівна* пов'язане, напевно, із таким асоціативним ланцюжком: *Герман* → *германський* → *німецький* → *фашистський* → *фашист* → *Геббельс* → вона: *Геббельсівна*. Асоціація, відповідно, викликає негативне ставлення до особи. До подібних утворень можемо віднести й варіанти назв на прізвище політика Семиноженка: *Семипупенко*, *Семилапенко*, *Семивушко*, кожний із яких додає певні асоціації – загребущий (*сім лан*), усе чує (*сім вух*), незнищений (*сім пупів (життів)*).

Проаналізовані способи творення нових номінацій осіб у сучасному українському політичному дискурсі зазвичай орієнтовані на гру зі словом, порушення правил словотворення чи логіки творення прийнятих імен і прізвищ [Карпіловська 2004, 2005]. Як зауважує В. Г. Костомаров, „у моді ... стиль „гранж” – бажання пофрондувати, зоригінальничати, яким-небудь чином „переставити меблі”, щоб змінити набридле облаштування, просто навіть похуліганити [Костомаров 1999: 41].

Таким чином, утворення від власних імен рідко звучать нейтрально. Вони завжди оцінно «насичені» ставленням до позначуваного імені. Причому, оцінки можуть бути різними й залежать від того, хто створює слова – прихильники чи супротивники іменованого. Але в більшості своїй оцінки все-таки негативні, часто з іронічним підтекстом, навіть з насмішкою. Ця словотворчість допомагає зруйнувати відомі стереотипи в житті, поведінці, у поглядах на політичні події часу, допомагає виразити емоційну оцінку того, що відбувається. Оказіоналізми, як правило, злободенні, гострі, часом злі й відверті [Валгіна 2001: 153]. Похідні від імен та прізвищ політиків у сучасному українському політичному дискурсі творяться шляхом контамінації, прочитання слова навпаки, усічення та асоціативного творення. Подальшу перспективу дослідження бачимо в аналізі назв неосіб у політичному дискурсі, утворених від антропонімів, на зразок: *Кучмостан*, *кучмо людомор*, *янучари*, *хазаровщина* тощо.

⁴ Одне з тлумачень назви «хазари» має відношення до тюркського дієслова зі значенням «гнобити», «утискати».

⁵ Російська аббревіатура «человек, мешающий обществу».

Література

- Бессонова 2002: Бессонова, О. Л. Оцінний тезаурус англійської мови: когнітивно-гендерні аспекти [Текст] / О. Л. Бессонова. – Донецьк : ДонНУ, 2002. – 362 с.
- Брітікова 2008: Брітікова, К. Аббревіація як спосіб творення нових назв осіб [Текст] / К. Брітікова // Донецький вісник НТШ. Т.22. Мовознавство. – Донецьк: Український культурологічний центр, Східний видавничий дім, 2008. – С. 14-21.
- Брітікова 2007: Брітікова, К. В. Узуальне та оказіональне в інноваціях сучасної української мови: тенденції оновлення лексико-словотвірної категорії назв особи [Текст]: дис. канд. філол. наук: спец.: 10.02.01 «Українська мова» / К. В. Брітікова. – Донецьк, 2007. – 305 с.
- Валгина 2001: Валгина, Н. С. Активные процессы в современном русском языке [Текст] / Н. С. Валгина : [учебное пособие для студентов вузов]. – М. : Логос, 2001. – 304 с.
- Дорофеева 2003: Дорофеева, О. М. Оказіональне слово в сучасній російськомовній газетно-журнальній комунікації (комунікативно-прагматичний та соціокогнітивний аспекти) [Текст]: автореф. дис. на здобуття наук ступеня канд. філол. наук : 10.02.02 «Російська мова» / О. М. Дорофеева. – К., 2003. – 20 с.
- Карпенко 2004: Карпенко, Ю. Іменування людини як об'єкт і засіб гумору [Електронний ресурс] / Ю. Карпенко. – Режим доступу: <http://www.philosophy.ua/lib/15karpenko-doxa-5-2004.pdf>
- Карпіловська 2004: Карпіловська, Є. А. Ігрова стихія в сучасній українській мовотворчості [Текст] / Є. А. Карпіловська // Лінгвістичні студії : зб. наук. праць / Донецький нац. ун-т; наук. ред. А. П. Загнітко. – Донецьк : ДонНУ, 2004. – Вип. 12. – С. 244-247.
- Карпіловська 2005: Карпіловська, Є. А. Неузуальне словотворення: правила «гри без правил» [Текст] / Є. А. Карпіловська // Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія Філологія. – 2005. – Том 8. – № 1. – С. 106-117.
- Коваленко 2003: Коваленко, Б. О. Стилiстично знижена лексика в мові сучасної української публіцистики [Текст]: автореф. дис. на здобуття наук ступеня канд. філол. наук : 10.02.01 // Б. О. Коваленко. – Ін-т мовознавства ім. О. О.Потебні. – К., 2003. – 19 с.
- Костомаров 1999: Костомаров, В. Г. Языковой вкус эпохи. Из наблюдений над речевой практикой масс-медиа [Текст] / В. Г. Костомаров. – СПб : Златоуст, 1999. – 319.
- Нелюба 2002: Нелюба, А. Словотвірна контамінація як вияв принципу економії [Текст] / А. Нелюба // Збірник Харківського історико-філологічного товариства (Нова серія). – Т. 9. – Х., 2002. – С. 183-199.
- Попова 2004: Попова, Н. М. Сучасний іспаномовний суспільно-політичний дискурс: лінгвопрагматичний аспект [Текст]: автореф. дис. на здобуття наук ступеня канд. філол. наук : 10.02.05 / Н. М. Попова. – Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. – К., 2004. – 20 с.
- Романов 2000: Романов, А. А., Романова Е. Г., Воеводкин Н. Ю. Имя собственное в политике: Язык власти и власть языка [Текст] / А. А. Романов, Е. Г. Романова, Н. Ю. Воеводкин. – М. : Лилия ЛТД, 2000. – 112 с.
- Сальнікова (Куценко) 2010: Сальнікова (Куценко), В. Закономірності градування аксіологічних значень сучасного українського політичного дискурсу [Текст] / В. Сальнікова (Куценко) // Лінгвістичні студії : зб. наук. праць / Донецький нац. ун-т; наук. ред. А. П. Загнітко. – Донецьк : ДонНУ, 2010. – Вип. 21. – С. 213-218.
- Словотвір сучасної української літературної мови [Текст] / [за ред. І. І. Ковалика]. – К. : Наукова думка, 1979. – 406 с.
- Стишов 2002: Стишов, О. Оказіоналізми у мові сучасних мас-медіа [Текст] / О. Стишов // Культура слова. – 2002. – № 59. – С. 72-76.
- Столярова 1988: Столярова, Э. А. Лексико-семантическое поле оценки в разговорной речи [Текст] / Э. А. Столярова // Словарные категории. – М. : Наука, 1988. – С. 186-191.
- Чабаненко 1980: Чабаненко, В. А. Норми словотворення і мовна експресія [Текст] / В. А. Чабаненко // Мовознавство. – 1980. – № 2. – С. 13-20.
- Янко-Триницкая 2001: Янко-Триницкая, Н. А. Оказіональное словообразование [Текст] / Н. А. Янко-Триницкая // Янко-Триницкая Н.А. Словообразование в современном русском языке. – М. : Индрик, 2001. – С. 462-482.

Статья посвящена особенностям образования имен и фамилий в современном украинском политическом дискурсе. Доказано, что аксиологическая функция словообразовательных средств в современном политическом дискурсе состоит в придании тексту негативнооценочных коннотаций.

Ключевые слова: лексикон, окказионализм, оценочное значение слова, политический дискурс, текст.

The article is devoted to the formation peculiarities of names and surnames in the modern Ukrainian political discourse. It is proved that the axiological function of word-formation means in the modern political discourse consists in giving connotations with negative meaning to the text.

Keywords: vocabulary, occasional word, valued meaning, political discourse, text.

Надійшла до редакції 24 вересня 2010 року.

ББК 81.2Ук
УДК 81 '373.46

СЛОВОТВІРНА ТЕРМІНОЛОГІЧНА БАЗА ФЕМІНІТИВНОЇ ПІДСИСТЕМИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

У статті порушено питання про вироблення спеціальної термінологічної бази для дослідження словотвору апелятивів зі значенням особи жіночої статі в українській мові. Виділено загальні й спеціальні словотвірні поняття, необхідні для опису моційних дериватів української мови. Акцентовано увагу на специфічні термінологічні одиниці й поняття, використовувані у процесі вивчення словотвору фемінитивів. Відзначено, що деривація моційних утворень базується в основному на усталеній словотвірній термінології української мови, яка набуває специфічного характеру відповідно до особливостей становлення й формування іменників-назв жінок. Цілеспрямоване й комплексне використання специфічних термінологічних понять дасть можливість говорити про фемінитивну підсистему як окрему складову частину лексичної системи української мови.

Ключові слова: словотвір, фемінитиви, термінологічна база.

Історія словотвору фемінитивів української мови представлена сьогодні різноманітними науковими дослідженнями (синхронними й діахронними). Однак майже всі вони мають описовий, фрагментарний характер, не розкривають вповні розглядувані питання, тому не становлять цінності й вагомості у розробленні загальних теоретичних положень щодо словотвору фемінитивів. Причиною цього великою мірою є відсутність належної термінологічної бази для вивчення фемінитивів української мови. Тоді як будь-яке дослідження повинно спиратися на відповідну наукову термінологію і мати власні вироблені принципи й методи аналізу. А для фемінитивної підсистеми української мови це особливо актуально, бо вона дотепер ще не отримала належного системного опрацювання, а розрізнені наукові роботи з цієї проблематики не висвітлюють вповні усіх питань словотвору фемінитивів [див. Ковалик 1962, Фекета 1968, Семенюк 2000, Брус 2001 та ін.]. Разом з тим, упорядкування й застосування необхідної термінологічної і методологічної бази, принципів, методів словотвірного аналізу, урахування досягнень сучасної української дериватології дадуть можливість підготувати ґрунтовну комплексну працю про словотвір фемінитивів української мови й отримати їй всезагальне наукове спрямування.

Дериватологічні розвідки з часу формування українського словотвору як самостійної лінгвістичної науки дотепер пропонують широкий арсенал термінологічних одиниць і понять для проведення лінгвістичних досліджень. Велика заслуга у розробці термінологічної і методологічної бази українського словотвору належить І. І. Коваликові [Ковалик 2007], який, до того ж, здійснив спроби застосувати її до вивчення фемінитивів української мови у порівнянні з іншими слов'янськими мовами [Ковалик 1962], обравши за основну одиницю словотвірного аналізу фемінитивів *словотвірний тип* [Брус 2007]. Теоретичні питання української дериватології розроблені і в працях О. Горпинича, В. Грещука, А. Загнітка, Є. Карпіловської та інших українських лінгвістів, однак широкого практичного застосування вони ще не набули і зокрема в процесі вивчення фемінитивів української мови. У розвідках з фемінитивного словотвору можна простежити лише часткове використання окремих словотвірних одиниць і понять, здебільшого *похідних слів, словотворчої бази, словотворчих засобів, словотвірних моделей, словотвірних типів, словотвірних значень, способів словотворення* [див. Фекета 1968, Семенюк 2000, Брус 2001 та ін.]. Але теоретична база фемінитивної підсистеми української мови може бути значно ширша за рахунок уведення до неї більшої кількості словотвірних одиниць і понять та їх актуалізації.

З урахуванням сучасних тенденцій розвитку української дериватології, особливостей постання і формування апелятивів зі значенням особи жіночої статі від найдавніших часів до сьогодні важливим є уведення до термінологічної бази фемінитивної підсистеми української мови загальних і спеціальних комплексних словотвірних понять та постійне оперування ними під час дериватологічних фемінитивних студій. До загальновідомих усталених словотвірних термінів належать визначення, що відображають процес деривації, зокрема: *похідні слова, словотворча база, словотворчі засоби, способи творення, словотвірна мотивація, словотвірна продуктивність* та інші; і визначення, що стосуються словотвірного процесу, зокрема: *словотвірна категорія, словотвірний розряд, словотвірний тип, словотвірна модель, словотвірний ланцюжок, словотвірна парадигма, словотвірне гніздо* та інші. Такі комплексні словотвірні одиниці й поняття накладаються на фемінитивну підсистему і, звичайно, пов'язуються з ключовими словами *фемінитив (фемінатив)* та з похідними від нього утвореннями (*фемінитивний, фемінитивність* тощо), що ідентифікують категорію апелятивів зі значенням особи жіночої статі в межах лексикону [див. Брус 2008]. Доцільність уведення таких термінів для опису іменників-назв жінок підтверджують різні давні й нові лінгвістичні дослідження, що послуговуються такими поняттями [див. Загнітко 1987, Семенюк 2000, Брус 2001, Пода 2008, Суканенко 2010], а з визначених варіантів останні наукові праці віддають перевагу зокрема деривату *фемінитив*, який може бути утворений за певним словотвірним типом (аналогічно до слів *інфінитив, генітив* тощо, безпосередньо від слова *феміна* за допомогою двох латинських суфіксів *-it-*, *-iv-*), існувати в мовленні як потенційне слово і поступово

утверджуватися в ролі термінологічного поняття, відображаючи розвиток словотвірної системи мови [див. Клименко 2000: 473]. У зв'язку з цим спеціальними словотвірними термінами, необхідними для здійснення опису моційних утворень, слід вважати поняття *фемінітивна підсистема*, *похідні фемінітиви*, *словотворча база фемінітивів*, *словотворчі засоби фемінітивів*, *словотвірна категорія фемінітивів*, *словотвірні розряди фемінітивів*, *способи творення фемінітивів*, *словотвірна семантика фемінітивів*, *словотвірна похідність фемінітивів*, *відмаскулінні утворення*, *відфемінітивні утворення* та інші. Таким чином, опис деривації фемінітивів української мови повинен базуватися на існуючій сьогодні в українській лінгвістиці методологічній і термінологічній базі словотвору та враховувати специфіку фемінітивів української мови. Унаслідок цього може витворитися власна наукова база, що дасть можливість твердо говорити про існування окремої структури – фемінітивної підсистеми української мови. Тоді як у даний час слід висловлювати тільки припущення щодо існування такої підсистеми та визначати й упорядковувати її комплексні одиниці.

Обширна кількість апелятивів на позначення особи жіночої статі в сучасній українській мові, різноманітні зв'язки й відношення між ними дають можливість виділити їх в окрему частину слів і вести мову про фемінітивну підсистему української мови та послуговуватися відповідно поняттям *фемінітивна підсистема*, розглядаючи її як складову лексичної системи української мови і розуміючи під терміном *система* “єдине ціле, частини якого перебувають між собою в закономірних відношеннях і постійних взаємозв'язках” [Ковалик 2007: 28]. Отже, *фемінітивна підсистема* – це сукупність іменників зі значенням особи жіночої статі, що знаходяться в постійних закономірних відношеннях і зв'язках між собою. У сучасній українській мові вона охоплює прості за структурою найменування жінок (непохідні) і мотивовані слова (похідні), що переважають над непохідними і виступають основними репрезентантами словотворення фемінітивів. Похідними фемінітивами в українській мові є питомі найменування осіб жіночої статі, що співвідносяться зі своїми твірними основами на сучасному етапі чи в процесі власного історичного розвитку (*багач* > *багачка*, *мати* > *матка*, *відати* > *відьма*), та іншомовні назви жінок, що мають або мали в українській мові чи в мові-джерелі співвідносні твірні основи (*постмодерніст* > *постмодерністка*, *блондин* > *блондинка*, *директор* > *директорка*, *Бога родити* > *Богородиця*).

Похідні фемінітиви мають власні *словотворчі ресурси*, під якими вчені розуміють мовні величини, що використовуються у процесі творення слів – “від морфем, кореневих і афіксальних (префіксальних, інфіксальних, суфіксальних), через похідні слова аж до словосполучень та цілих речень” [Ковалик 2007: 92]. Роль словотворчої бази для похідних фемінітивів виконують в основному маскулінативи – назви осіб чоловічої статі (*відповідач* > *відповідачка*, *іванофранківець* > *іванофранківка*, *керівник* > *керівниця*), рідко інші за значенням іменники (особові й неособові) (*дочка* > *донечка*, *краса* > *красуня*) та прикметники (*мила* > *миленька*, *свята* > *святюха*), дієслова (*берегти* > *берегиня*, *ткати* > *ткаля*), словосполучення (*білі руки* > *білоручка*, *золоте волосся* > *золотоволоска*). Твірні основи, що стають підґрунтям формування семантики похідних фемінітивів, обов'язково поєднуються з певними словотвірними засобами, переважно матеріально вираженими. Основними *словотвірними засобами* моційних іменників є суфікси, що становлять близько ста дериваційних морфем і характеризуються надзвичайною різноманітністю та продуктивністю. Специфічним і найпродуктивнішим фемінітивним суфіксом є морфема *-к-а*, від якої походить чимало інших своєрідних фемінітивних суфіксів (*-оньк-а*, *-еньк-а*, *-іньк-а*, *-ечк-а*, *-очк-а* тощо). Помітною є і продуктивність фемінітивного суфікса *-ниц-я*, але вона вдвічі нижча від продуктивності морфеми *-к-а*. Невеликою продуктивністю в українській мові відзначаються суфікси *-иц-я*, *-льниц-я*, *-ух-а*, *-их-а*, *-івн-а*, *-ш-а*, емоційно забарвлені суфікси. Інші словотворчі суфікси малопродуктивні в деривації фемінітивів. До малопродуктивних фемінітивних словотвірних засобів належать так само префікси, конфікси, інтерфікси, закінчення. Матеріально не виражені словотворчі засоби фемінітивів у процесі їх морфолого-синтаксичної і лексико-семантичної деривації.

Поняттям *способи словотвору* в дериватології означено “шляхи й прийоми творення нових слів у результаті використання всіх наявних у даній мові словотвірних ресурсів” [Ковалик 2007: 199]. Загальними способами творення фемінітивів української мови є морфологічний, морфолого-синтаксичний, лексико-семантичний і лексико-синтаксичний, з яких провідним є морфологічний спосіб. За словотвірними афіксами в межах морфологічної деривації виділяються такі способи творення фемінітивів, як суфіксальний (*квітницарка*, *полянка*, *наслідниця*, *володільниця*, *дзвонариха*), префіксальний (*прамати*, *посестра*), флексійний (*бойка*, *синьйора*), префіксально-суфіксальний (*безприданка*), складно-суфіксальний (*босоніжка*, *пупорізка*) і складання фемінітивів (*Богомати*, *бізнес-леді*, *прима-балерина*), серед яких найпродуктивнішим є суфіксація, представлена, як зазначалося вище, численною кількістю словотвірних морфем. Невеликою продуктивністю характеризується морфолого-синтаксичний спосіб творення фемінітивів, зокрема субстантивація (*знайома*, *неповнолітня*, *пречиста*), а ще меншою лексико-семантична деривація (*монашка* “жінка, яка носить довгий чорний одяг”, *циганка* “жінка, яка просить милостиню”) і лексико-синтаксична деривація іменників-назв жінок (*Богоотроковиця*, *приснодіва*), які стосуються більшою мірою діахронного розвитку фемінітивів.

Важливими словотвірними поняттями для фемінітивної підсистеми української мови є також *словотвірна похідність* і *словотвірна семантика*. *Словотвірна похідність* – це мотивування похідних слів певними твірними основами, з'ясування якого є основним завданням словотвірного аналізу слів [Ковалик 2007: 221]. Як відзначалося, у процесі творення фемінітивів роль мотивувальних слів виконують, як правило, різні за

структурою маскулінативи (*активіст* > *активістка*, *батурин* > *батуричка*, *вибранець* > *вибранка*, *галичанин* > *галичанка*), рідко фемінітиви (*вдова* > *вдовиця*, *тітка* > *тітонька*) і ще менше неособові слова, ад'єктиви, вербатииви, словосполучення (*снігур* > *снігурка*, *лазня* > *лазниця*, *люба* > *любка*, *повити* > *повитуха*, *зірка кіно* > *кінозірка*). Значення твірних слів лягає в основу похідних і сприяє формуванню словотвірної семантики фемінітивів. *Словотвірне значення* – це “загальнене значення, спільне для певного лексико-семантичного розряду слів, виражене за допомогою певної словотвірної форми, наприклад, словотвірне значення діяча, місця тощо” [Ковалик 2007: 216]. Для більшості фемінітивів характерна модифікація, яка полягає у збігу частининомовної належності мотивувальних і мотивованих слів, їх об'єкта номінації – особи за певною ознакою та в додаванні до мотивувальних слів ознаки жіночої статі або суб'єктивної оцінки (*славист* > *славістка*, *спонукач* > *спонукачка*, *старовір* > *старовірка*, *смуглянка* > *смугляночка*, *сестра* > *сестричка*). Фемінітивам, що походять від окремих маскулінативів, дієслів, прикметників та деяких словосполучень, властива мутація, яка відображає творення дериватів з новою лексичною семантикою, відмінною від значення твірного слова (*гетьман* > *гетьманівна*, *староста* > *старостица*, *прясти (пряду)* > *прядунка*, *молода* > *молодуха*, *шість неділь* > *шестинеділька*). Словотвірна семантика фемінітивів української мови уже частково вивчалася, але з урахуванням невеликого проміжку часу в розвитку української мови [див. Брус 2002].

У процесі вивчення словотвору фемінітивів необхідно враховувати й такі одиниці, як *словотвірна категорія* – загальне абстрактне поняття, що охоплює всі підпорядковані йому словотвірні розряди, *словотвірний розряд* – словотвірне поняття, до якого належить вся сукупність семантично однорідних типів, споріднених певною лексико-семантичною єдністю, та *словотвірний тип* – словотвірне поняття, що включає словотвірно-семантичну єдність похідних, єдність лексико-граматичного і структурного характеру словотворчої основи, тотожність афіксальної частини дериватів [Ковалик 2007: 265, 268, 269]. Сьогодні нараховується більше двадцяти *словотвірних розрядів фемінітивів*, що складаються зі словотвірних типів і становлять в цілому обширну *словотвірну категорію фемінітивів*. До складу словотвірних типів входять *словотвірні моделі*, тобто схеми творення фемінітивів. Поняття *словотвірна категорія фемінітивів* і *словотвірний розряд фемінітивів* є класифікаційними одиницями більш широкого загального призначення, ніж наступні два поняття – *словотвірний тип фемінітивів* і *словотвірна модель фемінітивів*. Термін *словотвірна категорія* є одиницею виділення усіх фемінітивів серед словотвірних одиниць української мови, інтегрування їх в окрему самостійну групу дериватів та відмежування її від інших словотвірних категорій (назв чоловіків, назв предметів, назв процесів тощо). Термін *словотвірний розряд фемінітивів* позначає окремі групи потужних дериватів за семантикою у межах словотвірної категорії фемінітивів і виступає інтегративною одиницею, бо об'єднує слова в певні словотвірні типи, а також диференційовальною одиницею, бо сприяє розмежуванню словотвірних типів. *Словотвірний тип* і *словотвірну модель* можна вважати основними класифікаційними одиницями фемінітивної системи. Словотвірні типи охоплюють фемінітиви зі спільною твірною основою, словотвірним формантом і словотвірним значенням і розмежовуються переважно за словотвірними засобами (у межах суфіксації). Кожний словотвірний розряд має власні словотвірні типи, показниками яких є словотвірні афікси (при морфологічній деривації) або інші засоби (при неморфологічних способах творення), напр.: *словотвірний розряд агентивних і професійних фемінітивів* охоплює словотвірні типи на -к-а (*акварелістка*, *бавовнярка*, *визволителька*, *гримерка*), на -ниц-я (*асфальтниця*, *верстатниця*, *гардеробниця*, *зварниця*), на -льниц-я (*бронзувальниця*, *збиральниця*, *крутильниця*, *укладальниця*), -их-а (*головица*, *кравчица*, *лісничиха*, *маляриха*), субстантиватів (*воротна*, *з'язкова*, *ланкова*, *посильна*). Оскільки у межах словотвірних типів фемінітиви мотивуються різними за структурою твірними основами, виражають неоднакове словотвірне значення, то варто відображати схеми їх творення у вигляді *словотвірних моделей фемінітивів*. Так, у межах словотвірного типу агентивних і професійних фемінітивів на -к-а можна виділити словотвірні моделі “основа на -тель + -к-а” (*правителька*, *зцілителька*), “основа на -ист + -к-а” (*альтистка*, *бандуристка*), “основа на яр + -к-а” (*арф'ярка*, *бетонярка*), “основа на -ач + -к-а” (*випалювачка*, *завідувачка*), “основа -ор + -к-а” (*декламаторка*, *інструкторка*), “непохідна основа маскулінатива + -к-а” (*патронка*, *корифейка*), “непохідна основа фемінітива + -к-а” (*нянька*, *бабка “ворожка”*).

Для опису словотвірних зв'язків між фемінітивами можуть використовуватися і поняття *словотвірний ланцюжок* як сукупність спільнокореневих слів, пов'язаних відношеннями послідовної мотивації, *словотвірна парадигма* як сукупність похідних слів, зумовлених однією твірною основою і розміщених на одному ступені словотворення, *словотвірне гніздо* як сукупність похідних слів, що виступають одиницями різних ступенів словотворення та упорядковані відношеннями словотвірної мотивації [Грещук 1995: 17, 20]. У процесі словотвірного аналізу мова мала би йти про фемінітиви як твірну базу і фемінітиви як складові частини цих утворень, напр., словотвірний ланцюжок фемінітивів: *мати* – *матінка* – *матіночка*, словотвірна парадигма фемінітивів: *жінка* – *жіночка*, *супержінка*, *жіноцтво*, *жінка-аналітик*, *жінделегатка*, словотвірне гніздо фемінітивів: *баба* – *бабка*, *бабонька*; *прабаба*, *прабабка*; *бабуся*, *бабусенька*; *бабця*; *бабега*; *бабуня*. Фемінітиви як похідні в основному слова не можуть виконувати роль продуктивної словотворчої бази, хіба що тільки для емоційно забарвленої лексики (*дівчина* – *дівчинонька*, *дівчинице*). А як структурні компоненти названих словотвірних величин можуть мотивуватися будь-якою твірною основою (*манікюр* – *манікюрниця*, *манікюриша*, *директор* – *директорка*, *директориша*, *директриса*, *чиста* – *чистьоха*, *чистуха*). Ймовірно, через відсутність вироблених підходів до аналізу словотвірних ланцюжків, словотвірних парадигм та словотвірних гнізд із

фемінітивами в ролі твірних або в ролі складових частин сьогодні вчені обходять увагою такі словотвірні одиниці на рівні фемінітивної підсистеми української мови. Тоді як детальний аналіз словотвірних зв'язків між фемінітивами сучасної української мови показує, що фемінітиви можуть утворювати здебільшого невеликі структурні величини, зокрема різні за протяжністю словотвірні ланцюжки фемінітивів і різні за обсягом словотвірні парадигми фемінітивів, та рідко словотвірні гнізда фемінітивів, переважно з непохідними в основі назвами жінок [див. Карпіловська 2002, Брус 2009 та ін.].

Зі всіх розглянутих термінів основними для дослідження словотвору фемінітивів української мови є загальноприйняті в сучасній дериватології поняття *похідні слова, способи словотворення, словотвірні ресурси, словотвірна семантика, словотвірна похідність*, що проєктуються на фемінітивну підсистему української мови і відображають її специфіку. При цьому в процесі словотвірного аналізу фемінітивів можна використовувати й синонімічні терміни *фемінітивна словотворча база (слова, словосполучення тощо), фемінітивні словотвірні засоби (фемінітивні суфікси, фемінітивні флексії тощо), способи фемінізації (морфологічний, морфолого-синтаксичний тощо), фемінітивні утворення (відмаскульні деривати, відфемінітивні деривати, субстантивовані деривати тощо), фемінітивна семантика (модифікація, мутація фемінітивів)*. Допоміжними термінологічними поняттями під час вивчення словотвору фемінітивів у даний час можна вважати одиниці *словотвірна категорія, словотвірний розряд, словотвірний тип, словотвірний ланцюжок, словотвірна парадигма* та інші, з яких найбільшою мірою опрацьовані словотвірні типи фемінітивів, що й залишаються визначальною класифікаційною одиницею словотвору фемінітивів. Тоді як решта словотвірних величин, незважаючи на їх широке чи вузьке призначення, завдяки достатнім напрацюванням у галузі фемінітивного словотвору можуть набути так само характеру важливих термінологічних понять.

Література

Брус 2001: Брус, М. П. Загальні жіночі особові номінації в українській мові XVI – XVII століть: словотвір і семантика [Текст] / М. П. Брус : дис... канд. філол. наук : 10.02.01 / Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника. – Івано-Франківськ, 2001. – 260 с.

Брус 2002: Брус, М. П. Словотвірна семантика фемінітивів української мови XVI – XVII століття [Текст] / М. П. Брус // Актуальні проблеми українського словотвору / За ред. В. Грещука. – Івано-Франківськ : Плай, 2002. – С. 403–413.

Брус 2007: Брус, М. П. Фемінітивний словотвір у працях І. І. Ковалика [Текст] / М. П. Брус // Вісник Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника. Філологія. – Івано-Франківськ : Видавничо-дизайнерський відділ ЦІТ, 2007. – Вип. XV–XVIII. – С. 19–23.

Брус 2008: Брус, М. П. Поняття з основою *фемін-* у контексті сучасної української лінгвістики [Текст] / М. П. Брус // Лінгвістичні студії : зб. наук. праць. – Донецьк : Донецький національний університет, 2008. – Вип. 16. – С. 209–214.

Брус 2009: Брус, М. Фемінітиви української мови в переплетінні давніх і сучасних тенденцій [Текст] / М. П. Брус // Вісник Львівського університету. Серія філологічна. – Львів : Львів. нац. ун-т ім. І. Франка, 2009. – С. 61–69.

Горпинич 1998: Горпинич, В. О. Українська словотвірна дериватологія [Текст] / В. О. Горпинич. – Дніпропетровськ : Дніпропетр. держ. ун-т, 1998. – 189 с.

Грещук 1995: Грещук, В. Український відприкметниковий словотвір [Текст] / В. Грещук. – Івано-Франківськ, 1995. – 208 с. – 1000 пр. – ISBN 5-72-63-4292-9.

Загнітко 1987: Загнітко, А. П. Корелятивність іменників-назв осіб чоловічого і жіночого роду [Текст] / А. П. Загнітко // Українське мовознавство : зб. статей. – К., 1987. – Вип. 14. – С. 67–74.

Загнітко 2007: Загнітко, А. П. Сучасні лінгвістичні теорії : монографія [Текст] / А. П. Загнітко. – вид. друге, випр. і доп.. – Донецьк : ТОВ «Юго-Восток, Лтд», 2007. – 219 с. – 300 пр. – ISBN 978-966-374-175-8.

Карпіловська 1999: Карпіловська, Є. А. Суфіксальна підсистема сучасної української літературної мови: будова та реалізація [Текст] / Є. А. Карпіловська. – К. : Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України, 1999. – 298 с. – 520 пр. – ISBN 966-02-1211-9.

Карпіловська 2002: Карпіловська, Є. А. Кореневий гніздовий словник української мови: гнізда слів з вершинами – омографічними коренями [Текст] / Є. А. Карпіловська. – К. : Вид-во «Укр. енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2002. – 912 с. – 2000 пр. – ISBN 966-7492-11-7.

Клименко 2000: Клименко, Н. Ф. Потенційне слово [Текст] / Н. Ф. Клименко // Українська мова. Енциклопедія / редкол.: Русанівський В. М., Тараненко О. О. (співголови) та ін. – К. : «Укр. енцикл.», 2000. – 752 с. – Бібліогр.: с. 473. – 5000 пр. – ISBN 966-7492-07-9.

Ковалик 1962: Ковалик, І. І. Словотвірний розряд суфіксальних загальних назв живих істот жіночої статі у східнослов'янських мовах у порівнянні з іншими слов'янськими мовами [Текст] / І. І. Ковалик // Питання українського мовознавства. – Львів : Вид-во Львівського ун-ту, 1962. – Кн. 5. – С. 3–34.

Ковалик 2007: Ковалик І. Вчення про словотвір. Вибрані праці [Текст] / Упорядник та автор передмови Василь Грещук. — Івано-Франківськ–Львів : Місто НВ, 2007. – 404 с. – ISBN 978-966-428-037-4.

Пода 2008: Пода О. Ю. Фемінітиви і маскулінитиви як гендерні маркери журнальних заголовків у контексті гендерної політики західноукраїнських часописів для жінок [Текст] / О. Ю. Пода // Держава та регіони. Гуманітарні науки : науково-виробничий журнал. – 2008. – № 3. – С. 87-95.

Семенюк 2000: Семенюк С. П. Формування словотвірної системи іменників із модифікаційним значенням жіночої статі в новій українській мові [Текст] / С. П. Семенюк : автореф. дис... канд. філол. наук : 10.02.01 / Запорізький національний університет. – Запоріжжя, 2000. – 20 с.

Сукаленко 2010: Сукаленко Т. Типізовані образні парадигми словесного втілення концепту жінка в українській мові [Текст] / Т. Сукаленко // Українська мова. – 2010. – № 3. – С. 81-98. – Бібліогр.: с. 92.

Фекета 1968: Фекета І. І. Жіночі особові назви в українській мові. (Творення і вживання) [Текст] / І. І. Фекета : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.02 / Ужгородський національний університет. — Ужгород, 1968. – 369 с.

В статтє поднят вопрос о разработке специальной терминологической базы для исследования словообразования феминитивов в украинском языке. Выделены общие и специальные словообразовательные понятия, необходимые для описания феминитивов украинского языка. Акцентировано внимание на специфических терминологических единицах и понятиях, используемых в процессе изучения словообразования феминитивов. Показано, что деривация феминитивов базируется на общепринятой словообразовательной терминологии украинского языка, которая становится специфической соответственно особенностей развития феминитивов. Целенаправленное и комплексное использование специфических терминологических понятий даст возможность говорить об феминитивной системе как об отдельной части лексической системы украинского языка.

Ключевые слова: словообразование, феминитивы, терминологическая база.

The article deals with the question of working out the special terminological base for researching the wordbuilding of feminitives in the Ukrainian language. General and special wordbuilding notions are determined which are necessary to describe feminitives of the Ukrainian language. Attention is paid to the specific terms and concepts used in the process of studying feminitives (main and subsidiary). It is mentioned that derivation of feminitives is mainly based on the fixed wordbuilding terminology of the Ukrainian language, which is becoming specific according to the development peculiarities of the feminitives. Purposeful and complex usage of the specific terminological notions enables to speak about the feminitive system as a separate part of the lexical system of the Ukrainian language.

Keywords: wordbuilding, feminitives, terminological base.

Надійшла до редакції 16 вересня 2010 року.

Галина Волинець

ББК Ш 141.4-3

УДК 81'367.622

ФУНКЦІОНУВАННЯ НУЛЬСУФІКСАЛЬНИХ ІМЕННИКІВ У МЕЖАХ ЛЕКСИКО-СЛОВОТВІРНОГО МІКРОПОЛЯ НАЗВ ПРОДУКТІВ ХАРЧУВАННЯ

У статті на матеріалі сучасної української мови проаналізовано особливості нульсуфіксального словотворення назв продуктів харчування, з'ясовано специфіку функціонування нульсуфіксальних іменників у межах визначеного мікрополя (на тлі дериватів з матеріально вираженими суфіксами), встановлено стилістичне маркування розглянутих похідних.

Ключові слова: нульсуфіксація, лексико-словотвірне мікрополе, функції суфіксів, девербативи, dead'ективи.

У суфіксальній підсистемі деривації українського іменника вагоме місце посідає нульовий суфікс, який належить до поліфункційних афіксів: він формує значну кількість словотвірних типів у межах трьох словотвірно-семантичних полів – абстрактності, предметності та суб'єктності (що мають свої розгалуження – мікрополя).

Мікрополе назв продуктів харчування належить до однієї з найдавніших груп лексики, причому частина слів має праслов'янське коріння [Крижко 1997; Приймак 2003; Яценко 2009]. Протягом багатьох століть ця група поповнювалася як за рахунок власнеукраїнських мовних ресурсів, так і за допомогою запозичень. Проблеми формування згаданого мікрополя досліджували Е.Гоца, Й.Дзєндзелівський, Я.Закревська, О.Крижко, В.Німчук, А.Поповський, О.Приймак, С.Яценко та інші. Однак словотвірна структура іменників на позначення їжі на сьогодні недостатньо вивчена: поза увагою науковців залишилося, зокрема, й нульсуфіксальне словотворення, не визначено функціональне навантаження нульового суфікса, його активність і продуктивність у порівнянні з матеріально вираженими суфіксами, стилістичні особливості нульсуфіксальних дериватів тощо.

До найменувань продуктів харчування належать назви страв і напоїв, а також назви складників, що входять до рецептури приготування цих страв. Серед них знаходимо такі нульсуфіксальні *девербативні* похідні: *вивар* (СУМ I, 360) “рідина, у якій що-небудь виварилось, наситивши її певними речовинами”; *випік* (СУМ I, 452) “випечений, спечений виріб”; *відвар* (561) “рідина, у якій що-небудь варилось”; *рідко зібил* (III, 23) “сметана або молоко як приправа до рідкої страви, наприклад, до борщу”; *закал* (137) “непористий, глевкий шар хліба чи якогось печива над нижньою шкуринкою” від *закалити* “зробити міцним, твердим”; *розм. закусь* (ВТСУМ, 306) “закуска: легкі страви, зазвичай холодні, що їх їдять перед обідом”; *запара* (СУМ III, 245) “рідке тісто, виготовлене запарюванням борошна гарячим молоком чи водою і потім заправлене дріжджами, що використовуються для замісу дріжджаного тіста”; *заправа* (275) “те, чим заправляють їжу”; *спец. затір* (352) “суміш, яка використовується для бродіння при виготовленні горілки, пива і т.ін.”; *розм. кандьор* (ВТСУМ, 413) “рідка пшоняна або гречана каша”, пор., *діал. пантьорити* (Чаб III, 73) “*ірон.*: варити страву” (і фонетичні варіанти *пандьорити, кандьорити*); *квас* (IV, 131) “кислуватий напій, який готують із житнього хліба або житнього борошна з солодом”, це слово давнього походження [див. Етимологічний словник, т.5, 1985: 415-416] у сучасній мові співвідноситься з дієсловом *квасити* (ВТСУМ, 423) “піддавати бродінню, окислювати що-небудь поживне”, мотиваційні зв’язки неоднозначні; *напій* (СУМ V, 150) “спеціально приготовлена рідина, призначена для пиття” (*напитися*, пор., *напоїти*); *кул. підлива* (VI, 449) “рідка приправа до страви, соус”; *приправа* (ВТСУМ, 944) “те, що додають до страви для поліпшення її смаку, аромату”; *розм. просіл* (СУМ VIII, 285) “солоня риба; страва з солоні риби”, пор. *просіл* (Кл, 184) “солоня риба” (*просолитися*); *розпар* (СУМ VIII, 757) “настій чого-небудь на окропі” тощо. Фіксується ряд іменників, що обмежені територією вживання або активністю використання в сучасній українській мові (архаїзовані лексеми), наприклад: *варя* (Д, 32) “їжа”, пор. *варя* (Кл, 196) “у Карпатах так називають своєрідний вінегрет із суміші варених і квашених буряків, вареної квасолі й чорносливу”; *вар* (Лем, 395) “юшка з капусти”, пор. *вар* (Бевка, 39; Бр, 15; Гол, 384; ГорбачБр, 144; О I, 83) “компот; узвар”; *варь* (Яв, 65) “пиво, мед, вино”; *розм., заст. загеба* (СУМ III, 92) “корж, випечений у жару”; *заспа* (Гол, 579) “крупа, засипана в суп чи борщ” (*засіпати*); *діал., кул. захолад* (СУМ III, 389) “холодець” від *захоладити*; *діал. локшиа* (IV, 543) “локшина”, ймовірно, від *розм. локишити* (там само) “сікти, рубати на дрібні частини, шматки”; *сьорба* (Дз, 112) “суп; юшка”; *застуда* (114) “холодець” *застудити* (можливо, конфіксальне від *студити*); *нагул* (114) “тваринний жир”; *кул., заст. підлева* (СУМ VI, 448) “підлива; соус”, пор. *підлева* (Б-Н, 279) “солодкий соус із медом і фруктами” та *полива* (290) “соус”; *пригара* (Добр, 477) “пінка на спареному молоці”; *топ, ток, тик* (Дз, 114; ВерхДол, 122) “смалець; жир, витоплений із свинячого сала”; *звар* (115) “узвар”, пор. *кул. звар* (Корз, 126) “1) окріп, в якому варилися вареники; 2) певна кількість вареників, які кидають за один раз в окріп”; *вара* (О I, 83) “вариво”; *квась* (345) “що-небудь дуже кисле” від *квасити*; *тоу́ч* [Аркушин 2004: 485] “корж із товченого конопляного насіння” тощо.

Зрідка трапляються *відприкметникові* нульсуфіксальні деривати (деад’єктиви) на позначення страв та напоїв, наприклад: *заст. гаряч* (СУМ II, 36) “гарячий напій, зроблений з води, меду і прянощів; збитень”; *гуца* (Дз, 112) “куліш; густий суп (звичайно з пшона), заправлений салом”; *кип’яч* (Ващ, 44) “кип’яча вода; окріп” і под.

Нульсуфіксальні назви продуктів харчування використовуються у художній та публіцистичній літературі, в епістолярії, наприклад: *квас* (Кв-Осн I, 650); *підлева* (II, 440); “В борщі була сама за себе бутвина та квас” (Нечуй, 116-117) тощо.

Для творення похідних іменників на позначення продуктів харчування досить продуктивним є формант *-иця*, що, сполучаючись із прикметниковими й ад’єктивізованими дієприкметниковими основами, утворює переважно діалектизми, наприклад: *варениця, гірчиця, парениця, печениця, смажениця, солониця, пікниця* “домашня ковбаса”, *товканиця* “картопляне пюре” та ін. [Білоусенко, Німчук 2002: 109-110].

Деривати з афіксом *-ина* (*квашенина, смаженина, свіжина*) часто “мають відтінок збірності” [Родніна 1979: 111]. Крім того, “у сучасній українській мові словотвірна модель на *-ина* залишається незмінною для позначення м’яса і м’ясних страв” [Білоусенко, Німчук 2009: 125], наприклад: *баранина, заячина, звірина, конина, оленина, осетрина, свинина, утятина, яловичина* тощо [Там само: 123-126]. Сполучаючись із прикметниковими (дієприкметниковими) основами, формант *-ина* виявляє помірну продуктивність у творенні назв страв “за способом приготування продукту”, а саме: *буженина* “копчене м’ясо” (*бужений* “копчений”), *кришенина* “дрібно покришене м’ясо”, *смаженина* “засмажене м’ясо”, *заст. шарпанина* “страва з борошна” (*шарпаний*, можливо, й від *шарпати* “рвати”) та ін. [Білоусенко, Німчук 2009: 127-130].

Афікс *-ка* (-анка, -івка), активно поєднуючись із субстантивними та ад’єктивними основами, формує розвинену групу іменників на позначення видів наливок, настоянок, а також страв і круп, наприклад: *анисівка, агрусівка, айвівка, вишнівка, калганівка, перцівка, слив’янка; маслянка, запіканка, кров’янка, круп’янка, вівсянка, гречанка, лободянка, манка* тощо [Родніна 1979: 111; Токар 1959: 27-28].

Стилістично нейтральні назви творяться за допомогою малопродуктивних (та непродуктивних) суфіксів, що сполучаються з дієслівними, прикметниковими та іменниковими основами, зокрема: *-ник* (*вареник, січеник, товченик; сирник*), *-во* (*вариво, пиво, морозиво, печиво*), *-няк* (*капусняк*), *-ня* (*яси́ня*), *-ець* (*млинець, холодець*) та ін. [Родніна 1979].

У межах мікрополя назв продуктів харчування зрідка трапляються випадки спільнокореневої словотвірної синонімії, що пояснюється територіальними варіаціями назв однієї страви, наприклад: *локиа* – діалектне, *локишина* – загальнономвне, нейтральне.

У розгляданому мікрополі домінують суфікси, що вільно сполучаються з різними типами основ. Оскільки нульовий суфікс уникає поєднання з імениковими основами, це знижує його активність у творенні назв продуктів харчування. Тому нульсуфіксальні деривати посідають медіальну зону цього угруповання.

Поодинокі нульсуфіксальні іменники на позначення страв та напоїв ввійшли до фахової (кулінарної) термінології. Панівна більшість похідних із матеріально не вираженим суфіксом має розмовний або діалектний характер, незначна кількість нульсуфіксальних дериватів архаїзувалася.

Список скорочень назв використаних джерел

Бевка – Бевка Олекса. Словник-пам'ятник: діалектний словник Поляни Мараморошського комітету / Олекса Бевка / Редагував та передмову написав Іштван Удварі. – Ніредьгаза, 2004. – 178 с.

Б-Н – Білецький-Носенко П. Словник української мови / Павло Білецький-Носенко; підгот. до вид. В.В.Німчук. – К.: Наук. думка, 1966. – 424 с.

Бр – Брилінський Д.М. Словник подільських говірок / Д.М.Брилінський. – Хмельницький: Редакційно-видавничий відділ, 1991. – 116 с.

Ващ – Ващенко В.С. Словник полтавських говорів / В.С.Ващенко. – Вип.1. – Харків: Вид-во Харківського державного університету ім. О.М.Горького, 1960. – 107 с.

ВерхДол – Верхратский І. Про говір долівський / Іван Верхратский // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. – Львів. – 1900. – Т.35-36. – С.1-127.

ВТСУМ – Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К.; Ірпінь: ВТФ “Перун”, 2003. – 1440 с.

Гол – Словник української мови Я.Ф.Головацького // Науковий збірник Музею української культури у Свиднику. – № 10. – 1982. – С.311-612.

ГорбачБр – Південнобуковинська гуцульська говірка й діалектний словник с.Бродина, повіту Радівці (Румунія) // Олекса Горбач. Зібрані статті. VIII: Історія мови. Діалектологія. Лексикологія. – Мюнхен: Український вільний університет, 1997. – С.123-275.

Д – Дубровський В. Українсько-російський словник / В.Дубровський. – К.: Час, 1909. – 319 с.

Дз – Дзензелівський Й.О. Програма для збирання матеріалів до лексичного атласу української мови / Й.О.Дзензелівський. – К.: Наукова думка, 1984. – 308 с.

Добр – Олекса Горбач. Словник північно-підляської говірки села Добровода близько Гайнівки (Польща) // Діалектологічні студії.3: Збірник пам'яті Ярослави Закревської / Відп. ред. П.Гриценко, Н.Хобзей. – Львів: Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, Вид-во М.П.Коць, 2003. – С.454-488.

Кв-Осн – Словник мови творів Г.Квітки-Основ'яненка: у 3-х томах. – Т.1. – Харків, 1978. – 664 с.; Т.2. – Харків, 1979. – 679 с.; Т.3. – Харків, 1979. – 689 с.

Кл – Клиновецька З. Страви й напитки на Україні / З.Клиновецька. – К.: Час, 1991. – 218 с. (Видання репринтне. 3 видання: Київ – Львів, 1913).

Корз – Корзонюк М.М. Матеріали до словника західноволинських говірок / М.М.Корзонюк // Українська діалектна лексика: зб. наук. праць. – К.: Наукова думка, 1987. – С.62-267.

Лем – Верхратский І. Про говор галицьких лемків / Іван Верхратский. – Львів: Збірник фільольогічної секції Наук. тов-ва ім.Т.Шевченка, 1902. – 490 с.

Нечуй – Нечуй-Левицький І.С. Кайдашева сім'я: Вибране / Іван Нечуй-Левицький. – К.: Рад. школа, 1990. – 416 с.: іл.

О – Онишкевич М.Й. Словник бойківських говірок / М.Й.Онишкевич. – К.: Наукова думка, 1984. – Т.1. – 496 с.; Т.2. – 515 с.

СУМ – Словник української мови: в 11 т. – К.: Наукова думка, 1970-1980.

Чаб – Чабаненко В.А. Словник говірок Нижньої Наддніпряни: в 4-х т. / В.А.Чабаненко. – Запоріжжя: ЗДУ, 1992.

Яв – Яворницький Д.І. Словник української мови / Дмитро Яворницький. – Катеринослав: Слово, 1920. – Т.І. – 412 с.

Література

Аркушин 2004: Аркушин, Г. Л. Іменний словотвір західнополіського говору: Монографія [Текст] / Г. Л. Аркушин. – Луцьк: РВВ “Вежа” Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2004. – 764 с. – Бібліогр.: с.719-764. – ISBN 966-600-145-4.

Білоусенко, Німчук 2002: Білоусенко, П. І., Німчук, В. В. Нариси з історії українського словотворення (суфікс -иця) [Текст] / П. І. Білоусенко, В.В.Німчук. – Київ – Запоріжжя: ЗДУ, 2002. – 206 с. – Бібліогр.: с.157-168. – ISBN 966-599-613-6.

Білоусенко, Німчук 2009: Білоусенко, П. І. Німчук, В. В. Нариси з історії українського словотворення (суфікс -ина) [Текст] / П.І.Білоусенко, В.В.Німчук. – Запоріжжя – Ялта – Київ : ТОВ “ЛПКС” ЛТД, 2009. – 252 с. – Бібліогр.: с.201-213. – ISBN 978-966-191-026-2.

Гоца 2001: Гоца, Е. Д. Назви їжі й кухонного начиння в українських карпатських говорах [Текст] / Е. Д. Гоца : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Ужгородський національний ун-т. – Ужгород, 2001. – 20 с.

Етимологічний словник української мови: у 7 т. [Текст] / редкол.: О. С. Мельничук (голов. ред.) та ін. – Т.5. – К. : Наукова думка, 1985. – 573 с. (Словники України).

Крижко 1997: Крижко, О. А. Розвиток семантики побутової лексики українських літописів кінця XVII – початку XVIII століття (назви їжі, напоїв, продуктів харчування) [Текст] / О. А. Крижко : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Національний педагогічний ун-т ім.М.Драгоманова. – К., 1997. – 16 с.

Приймак 2003: Приймак, О. О. Відономастичний словотвір у сфері термінології та номенклатури (на матеріалі кулінарної лексики) [Текст] / О. О. Приймак : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Харківський національний ун-т ім. В.Н.Каразіна. – Харків, 2003. – 16 с.

Родніна 1979: Родніна, Л. О. Суфіксальний словотвір іменників у сучасній українській мові [Текст] / Л. О. Родніна // Словотвір сучасної української літературної мови. – К. : Наукова думка, 1979. – С. 57 – 118.

Токар 1959: Токар, В. П. Історія суфікса -к(а) в українській мові [Текст] / В. П. Токар. – Дніпропетровськ : ДНУ, 1959. – 50 с.

Яценко 2009: Яценко, С. А. Назви продуктів харчування, страв і напоїв в українській мові XIV-XVII століть [Текст] / С. А. Яценко : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Національна академія наук України, Інститут української мови. – К., 2009. – 20 с.

На матеріалі сучасного українського мови проаналізовані особливості нульсуфіксального словообразовання названий продуктів харчування, визначена специфіка функціонування цих імен суцільних (по порівнянню з дериватами з матеріально вираженими суфіксами), встановлена стилістична маркування розглянутих производних.

Ключові слова: нульсуфіксація, лексико-словообразовательне мікрополе, функції суфіксів, девербативи, деадъективи.

The article represents the analysis of nouns with zero suffixes – the names of food products (based on the modern Ukrainian language). The author describes the functioning specificity of these nouns (in comparison with other derivatives) and establishes their stylistic marks.

Keywords: zero-suffix derivation, lexical and word-formation microfields, functions of suffixes, derivatives, dejectives.

Надійшла до редакції 24 вересня 2010 року.

Марія Докашенко

ББК 81.2Англ-2.

УДК 81'373.611

ОНОМАСІОЛОГІЧНИЙ КЛАС СКЛАДНИХ НАЙМЕНУВАНЬ З КОНСТРУКТОМ «MAN»

Пропоновану статтю присвячено визначенню ономазіологічних моделей номіналем, що формують ономазіологічний клас назв людини з конструктом «man». Опис здійснюється за двома параметрами. Перший встановлює структурні типи номіналем, що складають цей ономазіологічний клас, другий передбачає встановлення семантичних підгруп, що його складають, та ономазіологічних моделей компонентів цих семантичних підгруп.

Ключові слова: квазікомполит, колокація, комполит, ономазіологічна модель, ономазіологічний клас, універбалізація.

Пропоновану статтю присвячено опису складних найменувань, що формують ономазіологічний клас з конструктом *man*. Цей опис здійснюється нами на основі констатації існування однотипних ономазіологічних моделей назв особи. Визначення реєстру таких моделей значно спрощує формування електронних словників та перекладачів, оскільки може реалізувати на рівні програмування вже не вербальний реєстр, а найрегулярніші моделі його реалізації.

Лінгвістика по-різному підходила до формування об'єднань номінативних одиниць. Дуже популярною серед дослідників є, наприклад, таке лінгвальне об'єднання, як тематична група, підставою для виділення якої є «понятійний (екстралінгвістичний) принцип, а саме – предметно-логічний зв'язок між поняттями, позначуваними словами тематичного угруповання. Слова є зв'язаними між собою, оскільки взаємозалежними є

відображувані ними явища самої дійсності» [Величко 2007: 12]. Як зазначав Ф.П. Філін, тематична група – це «об'єднання слів, що ґрунтується <...> на класифікації самих предметів і явищ» [Філін 1957: 536].

Іншим типом номінативних комплексів є лексико-семантичні групи, які представляють собою «об'єднання одиниць, організованих на основі єдиного поняття, подібності функцій, співположення, що відбиває, насамперед, природне онтологічне розчленовування реальної дійсності, зв'язок слів з конкретними предметами та їхніми властивостями» [Клименко, Симхович 1990: 90–91].

Метою нашої статті є встановлення параметрів опису ономазіологічного класу, який вбирає в себе ознаки і тематичної групи, оскільки він налаштований на об'єднання одиниць, що мають близькі денотати, і лексико-семантичної групи, оскільки він передбачає необхідну для об'єднання зазначених одиниць наявність в них тождесних граматичних характеристик та семантичної взаємозв'язаності. Але на відміну від тематичної та лексико-семантичної груп ономазіологічний клас передбачає ще й необхідність реалізації схожої структурної моделі представленості знань в одиницях, які він об'єднує. Наприклад, ономазіологічний клас композитних найменувань з конструктором *man* є таким, тому що він об'єднує лише назви осіб (тематичний клас), які мають граматичну характеристику «іменник» та організують однотипні семантичні угруповання (професія, соціальний статус тощо – лексико-семантична група) і представляють собою композитні, тобто складні номінативи.

Опис ономазіологічного класу здійснюється за наступними параметрами.

Перший рівень аналізу встановлює структурні типи номінативу, що складають цей ономазіологічний клас (див. перегляд концепцій типології складних найменувань у [Белый 1960; Чумак 2004; Штейнберг 1977]). Ми виділяємо наступні структурні різновиди композитів на позначення особи:

а) **колокації**, тобто словосполучення, «які виділяються рядом дослідників із загальної маси одиниць, що відносяться до фразеологічних, але відрізняються від останніх нульовою експресивністю й нульовою (у тому числі й втраченою) метафоричністю» [Федорова 1979: 135], наприклад, *old man* «дід»: *This old man came home (Дід прийшов додому)*_e (<http://www.songsforteaching.com/folk/thisoldman.htm>), *man of action* «людина, яка намагається бездумно діяти першого»: *GI Joe still a man of action despite 30-plus years and a variety of incarnations.* (Рядовий Джо все ще бойова людина не дивлячись на свій вік у 30 з лишнім років і різноманіття перероджень) (www.encyclopedia.com/.../1G1-18911524.html);

б) **універбалізаційні композити**, тобто складні слова, що заміщують словосполучення, від якого формально відрізняються, виступаючи як його дублету в межах тождесності номінативу [Теркулов 2008: 183], наприклад, *groomsman* (еквівалент словосполучення *man of groom*) «боярин, дружок»: *A groomsman is typically a man who is important to the groom in some way* (Зазвичай дружок це людина яка має якесь значення для нареченого) (www.wisegeek.com/what-are-the-responsibilities-of-a-groomsman.htm) (порівняймо *Likewise another man of groom's side sits on the southern end of «Agni Kund».* (Як і інший дружок з боку нареченого сидить на южному боці Агни Кунд) (www.aryasamaj.org/eng_art/vedic_vaivah_sanskar.htm)), *guardsman* (еквівалент словосполучення *man of guard*) «гвардієць»: *A National Guardsman was one of the first two African-Americans to ever qualify for a US Winter Olympic team.* (Національний гвардієць був одним з перших двох афроамериканців яких відібрали для участі в Олімпійських іграх) (www.army.mil/.../34919-former) (порівняйте: *Marino had a lightning release which would catch the cover man of guard.* (Маріно зробив миттєвий постріл, який наздогнав охоронця) (www.maddenboard.com/.../2015-best-qbs-all-time.html));

в) **квазікомпозити**, тобто складні слова, створення яких «не пов'язане з перетворенням у слова словосполучень <...>, а виступає як імітація кінцевої (морфемної) структури вже утворених лексичних конденсатів» [Теркулов 2008: 204], наприклад, *drugsman* «наркоторговець»: *I don't want got business with no drugsman's queen* (Я не хочу мати справу з королевою наркоторговців) (www.lyrics007.com/.../Strange%20Behaviour%20Lyrics.html), *groundsman* «землекоп»: *And Metropolitan Police head groundsman and bowling green expert Dave Bracey will give a talk offering advice and tips.* (Головний наглядач міського поліцейського управління та експерт з обладнання поля для гри в шар проведе бесіду в якій запропонує підказки та пропозиції) (www.iog.org), які не мають як продукуюванню одиницю словосполучення.

Другий рівень аналізу ономазіологічного класу – встановлення семантичних підгруп, що його складають, та ономазіологічних моделей компонентів цих семантичних підгруп. Для класу *man* нами відзначаються такі семантичні підгрупи.

1. **Позначення професій.** Тут виділяються такі ономазіологічні моделі:

- **особа + локатив**, який встановлює її місце існування або праці, наприклад, квазікомпозит *cragsman* «альпініст», де *crag* «скеля» – місце діяльності альпініста: *No good cragsman would nowadays seem to be happy until he has done his fine rock climb both ways.* (Жоден альпініст не матиме щасливого вигляду доки не зробить сходження в обидва боки) (books.google.com.ua/books?isbn=1443742996), колокація *man of office* «чиновник», де *office* «контора» – місце діяльності чиновника: *"Oh, very well," said the man of office, making an entry in his volume* (Дуже добре!) сказав чиновник роблячи запис до свого записника) (<http://www.ibiblio.org/eldritch/nh/intel.html>);

- **особа + галузь**, у якій вона працює, наприклад, квазікомпозити *pressman* «журналіст», де *press* «преса» – галузь діяльності журналіста: *The pressmen provide a trendsetting approach to event, wedding and commercial photography.* (Видавці диктують нові підходи до проведення заходів, весіль та комерційної

фотографії)(www.pressmen.co.uk), **craftsman** «митець», де **craft** «мистецтво» – галузь діяльності митця: *This is very typical of the craftsman's approach* (Типовий підхід ремісника)(www.pressmen.co.uk);

- **особа + дистрибутив**, тобто об'єкт, який вона отримує, створює або розподіляє, наприклад, **coalman** «шахтар», де **coal** «вугілля» – об'єкт, який добуває шахтар: *"All I am is a coalman, that is where I came from, carrying heavy bags on my back to people's houses," says Gordon Banham* (Все що я є – це шахтар, ось звідки я вийшов,...) (www.ft.com/cms/s/0/e37c8a66-1b2d-11df-953f-00144feab49a.html), **pieman** «пиріжник», де **pie** «пиріг» – об'єкт, який виготовлює пиріжник: *I'd like to be a pieman, and ring a little bell, Calling out, "Hot pies!(Мені подобається бути пиріжником і дзвонити у дзвоник, вигукуючи: «Гарячі пиріжки!»)* (www.middlemiss.org/lit/authors/.../pieman.html);

- **особа + каузатив**, тобто причина її існування, наприклад, **newsman** «газетяр», де **news** «новини» – причина, яка зумовлює існування газетяра: *After offences the newsman was forced to stay.*(Після застосування сили газетяр був вимушений залишитися...)(globalist.org.ua);

- **особа + підрозділ або установа**, в якій вона працює, наприклад, **guardsman** «гвардієць», де **guard** «гвардія» – підрозділ, у якому служить гвардієць: *A National Guardsman was one of the first two African-Americans to ever qualify for a US Winter Olympic team.* (Національний гвардієць був одним з перших двох афроамериканців яких відібрали для участі в Олімпійських іграх) (www.army.mil/-.../34919-former), **mailman** «поштар», де **mail** «пошта» – підрозділ, у якому працює поштар: *Scolding and yelling won't make your dog hate the mailman any less - and it certainly won't make him like him any more* (Бурчання та крик не змусять вашу собаку менш ненавидіти листоношу, і звичайно ж не змусять любити його більше) (www.diamondsintheruff.com/mailman.html);

- **особа + пристрій**, з яким вона працює, наприклад, **ploughman** «пахар», де **plough** «плуг» – пристрій, який використовує пахар: *And the ploughman's as happy as a prince or a king.* (Пахар такий щасливий як принц або король) (www.sacred-texts.com/neu/celt/sfft/sfft78.htm), **cabman** «водій таксі», де **cab** «таксі» – пристрій, на якому працює таксист: *On the day that I met the strange cabman I had been lunching in a little restaurant in Soho in company with three or four of my best friend.*(В той день, коли я зустрів дивного таксиста, я обідав в маленькому ресторані в Сохо в компанії трьох чи чотирьох моїх найкращих друзів) (www.cse.dmu.ac.uk/~mward/gkc/.../cabman.html).

2. Позначення соціального статусу людини:

- **особа + каузатив**, який вказує на причину формування статусу особи, наприклад, **bailman** «гарант», де **bail** «застава» – причина статусу гаранту: *The reason for the suretyship contract, between the bailman and the creditor, might be one of compensation or donation.* (Причиною поручительського контракту між гарантом та кредитором могло б бути відшкодування та пожертвування)(<http://scholar.najah.edu>); **workman** «робітник», де **work** «робота» – причина статусу робітника: *Each workman, being an employer, has a spur to his own industry, and has a pecuniary reason for being watchful of the industry of his fellow workmen.* (У кожного робітника, який є роботодавцем, є прискорення в виробництві або є фінансова причина бути дуже прискіпливим до роботи його співпрацівників)(www.brainyquote.com/.../keywords/workman.html);

- **особа + локатив**, який вказує на місце, де вона знаходиться, наприклад, **chairman** «головуючий», де **chair** «крісло» – місце, на якому сидить головуючий: *Being a chairman of the parliament I fully recognize my great respect and responsibility before our electorate about the promises we gave to our citizens.* («Будучи головою парламенту, я проявляю велику повагу та відповідальність що до об'янок, які ми дали нашим громадянам»)(www.parliament.ge), **clubman** «завсідник клубів», де **club** «клуб» – місце, де проводить свій час завсідник клубів: *I reckon best clubman would have to go to either David Wirrpanda, for his long serving efforts at the club or Shannon 'Bunga' Hurn.* (Я вважаю, що найкращий член клубу повинен піти чи то до Девіза Віррпанде за його довгу службу в клубі чи до Шеннону «Бунге»)(www.westcoasteagles.com.au/.../default.aspx);

- **особа + родинний статус**, наприклад, **divorced man** «розлучений», де **divorced** «розлучений» вказує на родинний статус чоловіка: *Divorced man arrested for abducting his son in Kumamoto.*(Розведений чоловік заарештований за викрадення свого сина в Кумамото) (www.japantoday.com), **married man** «одружений», де **married** «одружений» вказує на родинний статус чоловіка: *If you're involved with a married man, and you're waiting for your turn, it's time to re-evaluate your situation.* (Якщо у вас відносини з жонатим чоловіком і ви чикаєте на свою чергу, то настав час переоцінити своє положення) (www.drphil.com/articles/article/41);

- **особа + дія**, яку вона виконує, наприклад, **cracksman** «зломник», де **crack** «зламувати», вказує на дію, яку виконує зломник: *I was nodding, as though we had been fellow-cracksmen all our days.* (Я кивав, начебто ми весь час були злодіями)(<http://etext.virginia.edu>);

- **особа + підрозділ**, у якому вона працює, наприклад, **crewman** «член команди», де **crew** «команда», вказує на об'єднання, до якого належить людина: *NCWTS crewman suspended for alleged violation of NASCAR substance abuse policy.* (Член команди був відсторонений за підозрою в надмірному використанні прав власності) (<http://etext.virginia.edu>);

- **особа + оцінка її можливостей**, наприклад, **handyman** «мастак»: *We have a handyman than can handle any handyman, home repair or home improvement situation.* (В нас є майстер, який впораються з будь-яким майстром, хатнім ремонтом або поліпшенням відносин в домі) (<http://etext.virginia.edu>);

- **особа + контрагент**, на якого вона працює, наприклад, *groomsman* «шафер», де *groom* «наречений» – вказує на людину, помічником якої є шафер: *A bridegroom is typically attended by a best man and groomsmen.* (Наречений зазвичай супроводжується дружком та шафером) (en.wikipedia.org/.../Wedding_ceremony_participants);

- **особа + прилад**, яким вона користується, наприклад, *gunman* «стрілок», де *gun* «зброя» – вказує на прилад, яким користується стрілок: *A typical gunman carries several weapons — almost all of them firearms* (Типовий стрілок носить з собою декілька видів зброї, майже всі вогнепальні) (www.wowwiki.com/Gunman);

- **особа + фінитив**, тобто результат її діяльності, наприклад, *prizeman* «лауреат», де *prize* «нагорода» – вказує на об'єкт, який отримує лауреат за свої досягнення: *Eight Nobel prizemen is a large number, and however great your admiration for science you may wonder whether one cannot have too much of a good thing!* (Вісім лауреатів Нобелівської премії – це велике число, і яким би не було ваше захоплення наукою вам може стати цікаво, не могла б людина отримати занадто багато) (nobelprize.org/nobel_prizes/.../универ-speech.html).

3. Позначення якісного типу людини.

- **особа + моральна якість**, наприклад, *good man* «гарна людина», де *good* «гарний» вказує на оцінку людини іншими особами: *Oh what a good man he is* (О, яка ж він гарна людина) (accords.com.ua/song/17979), *ugly man* «потвора», де *ugly* «потворний» вказує на оцінку людини іншими особами: *Would you date an ugly man?* (Могли б ви зустрічатись з невродливою (страшною) людиною?) (like-being-with-ugly-men.kaloser.com);

- **особа + дестинатив**, тобто призначення діяльності особи, наприклад, *man of action: GI Joe still a man of action despite 30-plus years and a variety of incarnations* (Джо все ще бойова людина не дивлячись на свій вік у 30 з лишнім років і різноманіття перероджень) (www.encyclopedia.com/.../IG1-18911524.html);

- **особа + каузатив**, наприклад, *man of character* «людина з (сильним) характером», де *character* «характер» вказує на ту ознаку, яка мотивує оцінку людини: *Faced with crisis, the man of character falls back upon himself.* (Зустрівшись з кризою, людина з сильною волею опирається тільки на себе) (www.hischaracter.com/character.htm);

- **особа + локатив**, наприклад, *man in the street* «обиватель» вказує на місце, звідки з'явилася людина: *I'm just a man in the street.* (Я звичайна людина з вулиці) (songi.ru/.../R/Rasmus, The/Man in the Street/).

4. Позначення фізичного типу людини.

- **особа + її вік**, наприклад, *old man* «дід», де *old* «старий» вказує на місце, звідки з'явилася людина: *This old man came home.* (Дід прийшов додому) (<http://www.songsforteaching.com/folk/thisoldman.htm>);

- **особа + фізичний параметр**, наприклад, *fat man* «товстун», де *fat* «товстий» вказує на фізичну особливість людини: *Roll us both down a mountain. And I'm sure the fat man would win.* (скотіться вниз з гори і впевнений товстий перемаже) (www.native-english.ru/.../jethro-tull-fat-man-song-lyrics);

5. Географічний статус особи.

- **особа + локатив**, наприклад, *countryman* «співвітчизник, сілюк», де *country* «державна, село» вказує на місце проживання людини: *A countryman herds cows on a track covered with ashes from Chaiten volcano at El Espolon area near Futaleufu town, some 1450 km (900 miles) south of Santiago May 10, 2008* (Селянин пасе корів на дорозі вкритою попелом вулкану...) (www.countryman.2central.net).

Пропонована стаття є нашою першою спробою класифікації назв особи за ономазіологічними моделями їхнього утворення. За такою ж схемою передбачається й опис інших ономазіологічних класів на позначення особи.

Література

Белый 1960: Белый, В. В. К вопросу о словосочетании [Текст] / В. В. Белый // Научные доклады высшей школы: филологические науки. – 1960. – № 4. – С. 108-117. – Библиогр.: с. 117.

Величко 2007: Величко, Л. М. Системно-функциональные корреляции в экономической лексике [Текст] / Л. М. Величко : автореф. дисс. на соискание учен. Степени кандидата филол. наук: спец. 10.02.01 «Русский язык» / Краснодарский государственный университет. – Краснодар, 2007. – 18 с.

Клименко, Симхович 1990: Клименко, Л. П., Симхович, В. А. ЛСГ в структуре связного текста [Текст] / Л. П. Клименко, В. А. Симхович // Коммуникативные аспекты значения: сб. научн. трудов. – Волгоград: Изд-во Волгоградского пед. ин-та, 1990. – С. 90-91. – Библиогр.: с. 91.

Теркулов 2008: Теркулов, В. И. Композиты русского языка в ономазіологическом аспекте [Текст] / В. И. Теркулов : дисс. ... доктора филол. наук: 10.02.02 / Теркулов Вячеслав Исаевич. – Горловка, 2008. – 472 с. – Библиогр.: с. 404-472.

Федорова 1979: Федорова, М. В. О типах номинации в русском языке [Текст] / М. В. Федорова // Вопросы языкознания. – 1979. – № 3. – С. 132-137. – Библиогр.: с. 137.

Филин 1957: Филин, Ф. П. О лексико-семантических группах слов [Текст] / Ф. П. Филин // Езиковедски исследования в чест на акад. Стефан Младенов.– София, 1957.– С. 536-539. – Библиогр.: с. 539.

Чумак 2004: Чумак, Л. М. Складні та складнопохідні одиниці в словотворі сучасної англійської мови / Л. М. Чумак // Вісник Житомирського державного університету ім. І. Франка. – 2004. – № 17. – С. 265-266. – Библиогр.: с. 266.

Штейнберг 1977: Штейнберг, Н. М. Словосочетание, сложное слово или суффиксальное слово [Текст] / Н. М. Штейнберг // Научные доклады высшей школы : филологические науки. – 1977. – № 2. – С. 88-96. – Библиогр.: с. 96.

Предлагаемая статья посвящена определению ономазиологических моделей номинатива, которые формируют ономазиологический класс названий человека с конструктом «man». Описание осуществляется по двум параметрам. Первый устанавливает структурные типы номинатива, составляющих данный ономазиологический класс, второй предусматривает установление семантических подгрупп, которые его составляют, и ономазиологических моделей компонентов этих семантических подгрупп.

Ключевые слова: квазикомпозит, колокация, композит, ономазиологическая модель, ономазиологический класс, универбализация.

The present article concerns the issues of defining onomasiological patterns of nominatives which form onomasiological class of human's nomination with a construction "man". The description is performed according to two parameters. The first parameter determines the structural types of nominatives presenting the given onomasiological class, the second one establishes the semantic subgroups forming it and onomasiological patterns of these semantic subgroups' components.

Keywords: quasi-composite, collocation, composite, onomasiological pattern, onomasiological class, univerbalization.

Надійшла до редакції 13 вересня 2010 року.

Іван Думчак

ББК 81.411.2-211

УДК 81'372.611

СУФІКСАЛЬНА УНІВЕРБАЦІЯ В ТЕКСТАХ СУЧАСНОЇ ПЕРІОДИКИ

У статті універбація розглядається як явище вторинної номінації. Розкрито функціональне навантаження суфіксальних універбів та причини їх використання в засобах масової інформації, описано структуру твірних складених назв та похідних універбів, вказано на продуктивні суфікси. Визначено також найуживаніші лексико-семантичні групи універбів.

Ключові слова: універбація, універб, вторинна номінація, лексико-семантична група, засоби масової інформації (ЗМІ), стійке словосполучення.

Універбація як один із способів компресивного словотвору часто використовується в розмовному мовленні. Передумовою для активного використання універбів є намагання мовців експресивізувати висловлювання, надати йому емоційності, природності. Іноді вживання універбів сприяє ідентифікації мовця (вказує на його належність до певної соціальної групи: студентської, виробничої і т. ін.), відображає намагання мовця встановити тісніший контакт з адресатом (викладача зі студентами, батьків з дітьми).

Об'єктом ж нашої розвідки є публіцистичні тексти сучасних ЗМІ, зокрема увагу привертають часті вживання суфіксальних універбів у мас-медіа. Відомо, що характерною рисою публіцистичного стилю є орієнтація на розмовне мовлення, елементи якого не лише виступають у ролі експресем, а й стають одним із прийомів зацікавлення читача, слухача, глядача. Саме універби, котрі виникають і функціонують у розмовному мовленні, і є здебільшого тими експресемами в публіцистичних текстах. Ставимо за мету з'ясувати причини використання у ЗМІ універбів, їх функціональне навантаження, а також спробуємо виявити найбільш вживані конденсати, згрупувавши їх у лексико-семантичні групи (ЛСГ).

Термін «універбація» (від лат. unus – один, verbum – слово) в сучасному мовознавстві інтерпретується по-різному: як словотвірно-стилістичне явище, що представляє вторинну номінацію, напр.: *мінеральна вода – мінералка* [Лопатин 1978; Нелюба 1992; Сидоренко 1992; Kaliszan 1986; Szczerpańska 1994]; як явище первинної номінації, коли творення будь-якого похідного пов'язують із стягненням семантико-словотвірної перифрази, напр.: *школяр – той, хто вчиться в школі* [Кубрякова 1981; Мартынов 1989; Сахарный 1974]; лише як «різновид суфіксального способу словотворення, при якому словосполучення за допомогою суфіксації згортається в слово: *записна книжка > записник*» [Клименко 2000: 688]. Під універбацією ми вбачаємо словотвірний акт, у результаті якого декількаслівне найменування (здебільшого це стійке словосполучення) перетворюється в однослівний відповідник – універб. Таким чином, результатом універбації можуть бути і суфіксальні похідні (Маріїнський палац – *Марійка*), і еліптичні субстантиви (контрольна робота – *контрольна*), і деякі типи аббревіатур (медична сестра – *медсестра*) та складних слів (Добрий день – *Добрідень*) (див. [Исаченко 1958: 341–342; Kaliszan 1986]).

Основними причинами частого вживання конденсатів у засобах масової інформації є економія мовних засобів, прагнення до найкоротшого повідомлення, експресивізація мовлення.

Найактивніше для творення суфіксальних універбів використовують суфікс –к(а) (більше половини всіх найменувань)¹. Твірною основою суфіксального універба є атрибутивний член складеної назви, а суфікс імпліцитно опредмечує опущений іменник (пор.: *сателітка* – *сателітарна антена*, *мобілка* (*мобільник*) – *мобільний телефон*).

Атрибутивні словосполучення, які зазнають універбації, найчастіше виражаються:

1) прикметником (дієприкметником) + іменник: *соціальна допомога* – *соціалка*, *багатоповерховий будинок* – *багатоповерхівка*, *академічна відпустка* – *академка*. Оскільки такі універбізовані деривати мотивуються формою ад'єктива, а семантично – значенням відповідного прикметниково-іменникового словосполучення, то універби цього зразка можна зарахувати до різновиду суфіксальних типів іменників прикметникового походження (деад'єктивів) [Грещук 1995: 40-41; Лопатин 1978: 78].

2) порядковим числівником + іменник: *автобус* (*трамвай*, *тролейбус*) *другого маршруту* – *двійка*, *четвертий гуртожиток* – *четвірка*.

Значно рідше для творення універбів у газетних публікаціях використовують суфікси **-ник (-ик)**, **-івок-, -як, -ік-, -ух-**: *сольник* (сольний концерт), *вантажівка*, *коров'як* (коров'ячий послід), *органіка* (органічні добрива), *медовуха*. Напр.: «Машиніст вчасно помітив *вантажівку* і почав гальмувати» («Експрес», 19–26 серпня 2010), «Це може бути настій кропиви, *коров'як* тощо» («Експрес», 12–19 серпня 2010).

Найбільшу ЛСГ утворюють універби – «назви продуктів харчування та напоїв»: *грушівка*, *картоплянка*, *житнівка*, *цукрівка*, *яблунівка*, *шпучка*, *медовуха*, *ліверка*. Напр.: «Тут із зерна мелють борошно, яким годують худобу та з якого печуть хліб і ... женуть *житнівку*» («Експрес», 5–12 серпня 2010), «На святковому столі *яблунівка* має особливий попит» («Експрес», 19–26 серпня 2010), «У *медовусі* Корнищука ні дріжджів, ні ароматизаторів, ні цукру» («Експрес», 2–9 серпня 2010), «Музики були невдоволені: замість півтора гравень за ніч заплатили всього сотню й замість першосортної *цукрівки*» (цукрова горілка – авт.) хазяїн підсунув каламутно-жовту *«хлібну»* (хлібна горілка – авт.) («Молодь України», 2008, 12 липня), «Краще вже *«ліверку»* за 10 гривень купити – і смачніше, і поживніше» («Високий замок», 2010, №81). До речі, саме ця ЛСГ суфіксальних універбів є найчисельнішою загалом в українській мові [Думчак 1998: 9].

Часто в мас-медійних текстах використовують універби на позначення транспортних засобів: *маршрутка*, *підземка*, *електричка*, *легковик*, *вантажівка*, *аварійка*, *двійка*. Напр.: «А взагалі життя – це як очікування *«маршрутки»*» («Україна молода», 2008, №234, с. 11), «У Виборзькому районі Петербурга, неподалік станції метро, вибухнув *легковик* «Лада-Пріора»» («Експрес», 15 вересня 2008).

До ЛСГ «назви навчальних закладів, установ, будівель, фабрик» належать: *Києво-Могилянська*, *трикотажка*, *хрущовка*, *комуналка*, *малосімейка*, *хрущовка*. Напр.: «Бараки», «*комуналки*», «*хрущовки*», «кавалерки», «*малосімейки*», – через ці унікальні архітектурні творіння довелося пройти не одній сім'ї» («Експрес», 18 серпня 2007), «Тож не дивно, що для значної кількості українських геніїв-абітурієнтів нагадування про *«Києво-Могилянку»* викликає такі ж почуття, як органна меса у католиків» («Експрес», 23 березня 2008).

До ЛСГ «технічні назви і новітні технології» належать: *вітряк* (вітрогенератор), *вузькоколейка*, *мікрохвильовка*, *есемеска*, *електронка* (електронна книжка – Е-book), *мобілка* (*мобільник*). Напр.: «До речі, *електронка* – це вихід і для інтелектуальної літератури» («Експрес», 16–23 вересня 2010), «– І все ж у час існування стільникових телефонів, I-Pad, «Твіттера» виглядає дивацтвом, що ви не користуєтеся ані інтернетом, ані *мобілкою*. ...– Та я волю, якщо вже спілкуватись із кимось, то не *есемесками* і односкладовими реченнями, а ґрунтовніше і серйозніше» («Експрес», 19–26 вересня 2010).

ЛСГ «назви документів» можна проілюструвати такими універбами: *заліковка*, *візитівка* (*візитка*), *платіжка*, *страхівка*. Пор.: «Його *візитівка* – пісня «Ничего на свете лучше нету», відома всім з пелюшок» («Експрес», 12–19 серпня 2010), «...потрібно лише протягнути у потрібний момент *заліровку* і справу вирішено» («Експрес», 21 червня 2009).

Рідше на шпальтах газет трапляються універби на позначення суспільних обставин, процесів: *соціалка*, *мінімалка*, *гуманітарка*, *аморалка*; локативні назви: *Пейзажка* (Пейзажна алея), спортивних найменувань: *молодіжка*, *націоналка*. Пор.: «Краще б гроші на *«соціалку»* дали, а не на меморіальні комплекси» («Експрес», 25 січня 2008), «Збережімо *Пейзажку*» («День», 2008, №203), «На Євро-2012 нас може порятувати лише *«молодіжка»*» («Експрес», 16 вересня 2010), «Були фактори боязні втратити партквиток за *аморалку*, але це не означає, що не було *аморалки*» («День», 2008, №214), «Вони віддали свої голоси за те прізвище, яке їм вказали, а взамін мали світло, воду і перебрану *гуманітарку*» («Молодь України», 2008, №124).

Варто відзначити й те, що доволі часто автори газетних публікацій задля привернення уваги читачів у назві використовують універб, а одразу ж в тексті вживають мотивувальне стійке словосполучення. Напр.:

«Нобелівка» за класику

Цьогоріч Нобелівську премію з економіки віддали за дослідження ринків, що увійшло до підручників;

Феномен «молодіжки»

¹ У зв'язку із такою продуктивністю суфікса –к(а) українській мовознавець А. Нелюба пропонує виокремити дві великі групи: універби з формантом –к(а) й універби з іншими суфіксами [Нелюба 2007: 236].

Молодіжна збірна України вкотре показала дорослим футболістам, як треба перемагати грандів («Експрес», 14-21 жовтня 2010 р.).

Похідне слово-універб може мотивуватися різними словосполученнями і бути еквівалентом абсолютно різних позначень. Напр.: *комуналка* (комунальна квартира і комунальні послуги), *п'ятдесятка* (п'ятдесят років і п'ятдесят гривень), *районка* (районна газета і районна лікарня), *фальшивка* (фальшиві гроші і фальшивий продукт виробництва), *цукрівка* (цукрова горілка і цукровий діабет). Без контексту або знання мотивувального слова іноді важко встановити опущений іменник, семантика якого представлена в універбі суфіксом. Порівняйте в текстах: «Ці «іноземні інвестиції» складають більшу частину загальної кількості *фальшивок*, що вилучаються сьогодні й відрізняються досить високою якістю. Донедавна *фальшиві гривні* виготовлялися лише з допомогою комп'ютерної та копіювально-розмножувальної техніки» («Юридичний вісник України», 2006, №121), «*Фальшивки* (підроблені сорти вин – авт.) дуже б'ють по наших колективах, – розповідає Лідія Йосафатівна. – Немає реалізації, люди сидять без грошей» («Експрес», 12 липня 2006).

Часто у ЗМІ задля кращого розуміння суфіксального універба (особливо коли це стосується маловідомих слів-конденсатів) використовується мотивувальна офіційно-нейтральна назва. Паралельне вживання повної і стягненої назви може також запобігати і повторам. Напр.: «*Гуртожиток №4*, приміром, давно вже став героєм вітчизняного інформаційного простору. Особливого ефекту досягають телевізійники, адже в «*четвірці*» не треба вишукувати промовисті кадри – керівництво студмістечка і не намагається хоча б візуально приховати всі її «принади» («Україна молода», 2008, №167), «... ризик виникнення онкохвороб від вживання їжі, приготовленої в мікрохвильових печах становить 50 %. Але ж нині *мікрохвильовка* ледь не в кожній квартирі!» («Експрес», 12–19 серпня 2010), «– Чи вибрали ви вже для себе *мажоритарний округ*? – Є попереднє рішення, що мені не слід балотуватися по «*мажоритарці*», а координувати дії всієї партії («Молодь України», 2007, №214), «Сашко заробляє на свої «зіркові» видатки концертами, та його нещодавній «*сольник*» ... не був би можливим без грандіозної підтримки фірма наполягала, аби у *сольному концерті* на сцені столичного палацу «Україна» співак з'явився ... у спортивному одязі від неї» («Тиждень», 2008, №12)/

Суфіксальні універби експресивізують висловлювання, сприяють адекватності передачі мовленнєвих ситуацій, зацікавлюють читача, глядача, слухача. Поява універбів є також результатом економії мовних зусиль і засобів. Можна зауважити, що частотність вживання універбів є різною в ЗМІ. Поясненням цього може бути індивідуальний стиль газети (категоричне небажання привносити розмовні експресиви в інформаційні тексти), орієнтація на вікові особливості читачів (йдеться насамперед про молодіжні видання такі, як «Молодь України», «Україна молода», «Експрес-Сюлі»). Наша вибірка універбів засвідчила, що найчастіше вони позначають продукти харчування, транспортні засоби, приміщення та будівлі. Процес входження універбів у загальнонародну лексичну скарбницю є довготривалим і часто завдяки публіцистичному чи художньому стилю розмовні деривати засвоюються й літературною мовою. Дослідження ж особливостей кодифікації універбів є перспективним і актуальним.

Література

- Грещук 1995: Грещук, В. В. Український відприкметниковий словотвір [Текст] / В. В. Грещук. – Івано-Франківськ: Плай, 1995. – 208с.
- Думчак 1998: Думчак, І. М. Універбація в українській мові [Текст] / І. М. Думчак : автореф. дис... канд. філол. наук : 10.02.01 / Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника. – Івано-Франківськ, 1998. – 18с.
- Исаченко 1958: Исаченко, А. В. К вопросу о структурной типологии словарного состава славянских языков [Текст] / А. В. Исаченко // Slavica. – 1958. – Roč.27. – Seš.3. – С. 334-352.
- Клименко 2000: Клименко, Н. Ф. Універбація [Текст] / Н. Ф. Клименко // Українська мова. Енциклопедія / Редкол.: Русанівський В.М., Тараненко О.О. (співголови), Зяблюк М.П. та ін. – К.: Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М.П. Бажана, 2000. – С. 688.
- Кубрякова 1981: Кубрякова, Е. С. Типы языковых значений: Семантика производного слова [Текст] / Е. С. Кубрякова. – М.: Наука, 1981. – 200 с.
- Лопатин 1978: Лопатин, В.В. Суффиксальная универбация и смежные явления в сфере образования новых слов [Текст] / В. В. Лопатин // Новые слова и словари новых слов. – Л.: Наука, 1978. – С. 72-80.
- Мартынов 1989: Мартынов, В. В. Категории языка : Семиологический аспект [Текст] / В. В. Мартынов. – М.: Наука, 1989. – 192с.
- Нелюба 1992: Нелюба А. М. Універбація як вторинний спосіб найменування реалій [Текст] / А. М. Нелюба // Лінгвістичні дослідження. Збірник наукових праць. – Харків, 1992. – С. 67-71.
- Нелюба 2007: Нелюба А. Явища економії в словотвірній номінації української мови [Текст] / А. Нелюба. – Х., 2007. – 302 с.
- Сахарный 1974: Сахарный Л. В. Словообразование как синтаксический процесс [Текст] / Л. В. Сахарный // Проблемы структуры слова и предложения. – Пермь: Изд-во Пермск. у-та, 1974. – С. 3-29.
- Сидоренко 1992: Сидоренко О. М. Про поняття універбації в сучасному слов'янському мовознавстві [Текст] / О. М. Сидоренко // Мовознавство. – 1992. – №4. – С.42-47.

Kaliszan 1986: Kaliszan, J. Семантико-конденсационная универбация составных наименований в современном русском языке [Текст] / J. Kaliszan. – Poznań, 1986. – 147 s.

Szczepańska 1994: Szczepańska, E. Uniwerbizacja w języku czeskim i polskim [Текст] / E. Szczepańska. – Kraków, 1994. – 103s.

Универбация рассматривается как явление вторичной номинации. Раскрыто функциональное наполнение суффиксальных универбов и причины их использования в средствах массовой информации, обозначена структура мотивирующих сложных наименований и производных универбов, выделены продуктивные суффиксы. Определены наиболее употребляемые лексико-семантические группы универбов.

Ключевые слова: универбация, универб, вторичная номинация, лексико-семантическая группа, средства массовой информации (СМИ), устойчивое словосочетание.

Univerbization as a phenomenon of the secondary nomination is analyzed in the article. Functional filling of the suffixal univerbs and reasons of their use in the mass media are discovered, the structure of the parasynthetic notions and derived univerbs is determined, productive suffixes are distinguished. The most useful lexical and semantic groups of univerbs are determined.

Keywords: univerbization, univerb, secondary nomination, lexical and semantic group, mass media, set phrase.

Надійшла до редакції 28 вересня 2010 року.

Наталья Дьячок

ББК Ш81.411.2-2

УДК 811.161.1=81'373.611

МОДЕЛІ МОДИФІКАЦІЇ НОМІНАТЕМ ТИПА «СЛОВСОЧЕТАННЯ + УНІВЕРБ»

Статтю присвячено опису моделей модифікації номінатем типу «словосполучення + універб». Розглянуті критерії визначення номінатемі взагалі та універбів як реалізації певних номінатем зокрема. Дослідження проблеми, що була заявлена, призвело до наступних висновків: головною мовною одиницею є номінатема, реалізаціями якої є, в свою чергу, словосполучення та універб; типологія моделей модифікації досліджуваних номінатем залежить від різновидів словосполучень.

Ключові слова: номінатема, універбация, універб, словосполучення, модифікація.

Целью данной статьи является демонстрация и описание моделей формирования реализаций номинатем типа «словосочетание + универб». Несмотря на то, что универбация как явление и процесс и универб как его результат стали объектами лингвистических исследований достаточно давно, различные существенные аспекты вопроса раскрыты пока еще не в полном объеме.

А. В. Исаченко ввел в научный обиход под термином «универбация» понятие утраты формальной и семантической расчлененности наименования.

Со временем значение вышеуказанного термина было сужено до определенного типа преобразования словосочетания в слово, при котором в традиционно называемое производным слово входит основа лишь одного из членов словосочетания, поэтому дериват (универб) по форме соотносится с одним словом, а по смыслу соотносится со всем мотивирующим словосочетанием.

Таким образом, из первоначального определения А. В. Исаченко к универбации в новом значении можно отнести аффиксальную деривацию и нулевую деривацию, причем с замечанием относительно некорректности термина «нулевая деривация».

В широком понимании универбация представляется проявлением синтетизма в словообразовании, т.е. выражением «одним словом (простым, производным или сложным) комплекса значений, выражаемых в аналитических конструкциях сочетаниями слов» [БЭС 2000: 451]. Сравним: широкоплечий и широкий в плечах, барабанить и бить в барабан, столик и маленький стол, библиотекарьша и женщина-библиотекарь и т.п. При таком рассмотрении универбация включает аббревиацию, субстантивацию, суффиксацию (в том числе и нулевую). И. А. Устименко считает, что универбация – это «практически любой акт возникновения нового слова на базе синтаксически объективированного идеального содержания безотносительно к способу доработки идеального содержания и пути конструирования материальной оболочки нового слова» [Устименко 2001: 21].

Современное языкознание стремится унифицировать существующие виды преобразования словосочетаний в слова одним термином – конденсация (по терминологии В. И. Теркулова – универбализация). В. А. Москович [Москович 1969: 78] при этом разделяет конденсацию (универбализацию) на два подтипа:

1) семантическую конденсацию (универбализацию), которая понимается как «включение значения (план содержания) одного из компонентов сочетания слов (при редукции его плана выражения) в семантическую структуру другого компонента» [Кудрявцева 2004: 123], например: пятилетнее обучение –

пятылетка (універбація), першы сакратарь – першы (эліпсис в сторону зависимого слова), повышенное давление – давление (эліпсис в сторону главного слова);

2) лексическую конденсацию (універбализацию), которая определяется как стяжение компонентов словосочетания в сложное слово, например: автомобильный сервис – автосервис (аббревиатура), широкий в плечах – широкоплечий (бахувриха), с ума сшедший – сумасшедший (юкстапозит), возить воду – водовоз (дериват), искатель золота – золотоискатель (комполит).

В. И. Теркулов замечает: «Общая тенденция современного языкознания заключается в том, чтобы указанные процессы (процессы трансформации словосочетания в слово – Н. Д.) деривационными, то есть приводящими к образованию новых номинативных единиц» [Теркулов 2007: 144].

Так, С. Д. Кацнельсон предлагал рассматривать процессы преобразования словосочетаний в слова в качестве синтаксической деривации, когда между лексическими компонентами значения синтаксически прозрачна, что предполагает избавление от избыточных компонентов [Кацнельсон 1965: 108].

В наши дни эта идея в большинстве случаев не оспаривается. Продолжает идти речь о синтагматической обусловленности конденсации (універбализации), «разнообразные виды которой образуются по определенным синтагматическим деривационным моделям» [Кудрявцева 2004: 105].

В узком понимании універбація – «образование слова на базе наименования, представляющего собой сочетание слов» [Лопатин 1987: 74-75]: *неотложка* – *неотложная помощь*, *короткометражка* – *короткометражный фильм*, *молодежка* – *молодежная газета* и т.п. В этом значении используются и другие термины. Авторы монографии «Русская разговорная речь» относят подобные образования к явлениям семантического стяжения, или семантической конденсации, понимая под этим процессы, связанные с утратой семантической расчлененности комплексных наименований, состоящих из двух или более лексем [РРР 1973: 408]: *вечёрка* — *вечерняя газета*, *подсобка* — *подсобное помещение* и т.п. В. Н. Немченко образование производных слов в результате эллипсиса производящего словосочетания с одновременной суффиксацией называет стяжением [Немченко 1984: 241]: *читалка* — *читальный зал* и т.п. Данное явление обязательно должно сопровождаться наличием в языке двух форм обозначения одной и той же – общей для них – семантики: расчлененной (аналитической) и нерасчлененной (синтетической).

Е. А. Земская трактует вышеуказанное явление как свертывание наименований. В данном случае сущность процесса деривации лингвист видит в трансформации модели словосочетания «прилагательное + существительное» в краткое наименование – имя существительное. А общим объединяющим компонентом нового наименования ученая считает суффикс *-к-а*, а значение образованного слова видит ориентированным на основу прилагательного, хотя это новое слово несет в себе в скрытой форме сумму значений сочетающихся слов.

Необходимо отметить, что Е. А. Земская, как и большинство ученых, занимающихся исследованием універбації, говорят об этом явлении как о языковом, понимая его как способ словообразования. В то же время исследователи видят синонимичность (или тождество) значений словосочетания и універба. Это выглядит достаточно парадоксально. Забегая вперед, заметим, что тождество значений двух единиц говорит не об отношениях производности между ними, а об отношениях вариативности. Это означает, что конкретное значение может воплощаться как в форме словосочетания, так и в словесной (вербальной) форме. Таким образом, перед нами образец реляционных (а не деривационных!) отношений между універбом и соответствующим словосочетанием.

Следующее наше замечание касается традиционного мнения относительно использования суффикса *-к-* при «образовании» універбов. По нашему мнению, форма суффикса не имеет существенного значения, поскольку один из главных параметров идентификации універба – тождество его семантики и семантики определенного словосочетания. Существуют примеры універбов, в морфемной структуре которых не может быть суффикса *-к-* по определению: *укладывать асфальт* – *асфальтировать*, *жена капитана* – *капитаниша*, *дочь царя* – *царевна* и т.п.

Наконец, так называемое базовое словосочетание структурно может быть представлено более чем двумя словами – прилагательным и существительным; определяющим критерием эквивалентного універбу словосочетания является его двукомпонентность иного характера. Речь идет об атрибутивной части, которая может состоять из нескольких слов, и субъектной части, выражаемой, как правило, существительным: *газета* (какая?) *Вечерняя Москва* – *вечерка*. Далее, атрибутивная часть словосочетания может быть выражена существительным в косвенном падеже, а не прилагательным: *настойка* (какая?) *валерианы* – *валерьянка*.

Считаем, эти критерии необходимы для разностороннего и наиболее объективного исследования універбов.

Н. А. Янко-Триницкая называет універбы (універбаты) словами с включением, определяя включение как «расширение значения слова, которое осуществляется за счет семантики другого слова, не получающей в данном слове отдельного морфемного выражения» [Янко-Триницкая 2001: 375]. Эту идею поддерживает и другие исследователи, считая, что «включаемым может быть как значение определяющего слова в словосочетании, так и значение определяемого» [Харченко 2009: 149]. И еще: «Чаще всего создаваемые на базе «существительное + прилагательное» універбаты для своего плана выражения используют «оболочку»

прилагательного, а базой их плана содержания является семантика производящего существительного, значение же прилагательного «включается», расширяя семный состав» [Харченко 2009: 149].

Мы, в свою очередь, убеждены, что процесс включения предполагает скорее конкретизацию значения, а потому – сужение этого самого значения, но не его расширение. С другой стороны, вряд ли речь может идти здесь о каком-либо изменении объема значения универба относительно соответствующего словосочетания, поскольку значение конкретного универба всегда тождественно значению эквивалентного сочетания слов.

Р. И. Гафарова отмечает: «Полемику в лингвистике вызвал тезис о соотношении включенного значения и словообразовательного форманта» [Гафарова 2009: 12].

Приводимые традиционные мнения о соотношении включенного значения и словообразовательного форманта, безусловно, очень авторитетны и интересны; их формирование объединяется общим принципом – словообразовательным: каждый конкретный универб в данных случаях рассматривается как результат деривационного процесса.

В связи с этим позволим себе некоторую конкретизацию механизмов исследуемого аспекта, подчеркивая факт рассмотрения нами универбов как вербальных эквивалентов соответствующих им словосочетаний.

Во-первых, формальным выражением имени существительного в универбе является суффикс, имитирующий словообразовательное средство как часть словообразовательного форманта или словообразовательный формант в целом. В данном случае каждый конкретный суффикс, выделяемый в структуре универба, мы квалифицируем как формообразующий, реляционный, который, в свою очередь, является частью формообразующего форманта или совпадает с этим формантом.

Во-вторых, можно предположить, что любой суффикс универба синкретичен, потому что он выполняет формообразующую функцию и одновременно заключает в себе значение конкретного включенного существительного, а также имитирует общее значение предметности, подобное словообразовательному значению. Вместе с тем, так называемое «включенное» значение представляется достаточно конкретным, поскольку универб является вариантом только одного конкретного словосочетания.

Итак, все ученые, когда-либо занимавшиеся этой проблемой, едины в одном: перед нами явление деривационного характера, хотя тождественность семантики словосочетания и соответствующего ему слова дает нам право предположить, что между словосочетанием и словом реализуются отношения отнюдь не словообразовательные, например: *наружка* и *наружная охрана*, *незавершенка* и *незавершенное строительство*, *Ленинградка* и *Ленинградское шоссе* и т.п.

В связи с этим естественно желание найти единый терминологический эквивалент приведенному процессу и тем единицам, которые в результате этого процесса возникли. Вслед за В. И. Теркуловым нам представляется целесообразным рассматривать каждый такой дериват как универбализованный (вербализованный) эквивалент словосочетания, «то есть слово, которое возникло в результате словесной интерпретации словосочетания, имеет абсолютно тождественные словосочетанию лексическое и грамматическое значение и синтаксическую функцию» [Теркулов 2006: 134], а данная словесная интерпретация возникла благодаря процессу эллиптической универбации. В целом же каждую конкретную исследуемую нами единицу мы определяем как номинатему типа «словосочетание + эллиптический универб». Она входит в разряд структурных разновидностей номинатемы с доминантой-словосочетанием, то есть является единицей, семантически тождественной словосочетанию, которая отождествляется на его уровне. Номинатема вообще – это некая абстрактная языковая единица, реализующаяся в вербальных формах (гlossах, вариантах), причем в данном конкретном случае вариантами одной номинатемы выступают словосочетание и семантически и грамматически тождественное ему слово, например *капитальный ремонт* и *капиталка*, *коммунальная квартира* и *коммуналка*, *дочь царя* и *царевна*, *настойка валерианы* и *валерьянка*. Предложенная В. И. Теркуловым концепция «не определяет того, какая из реально отмечаемых в речи структурных единиц является основной для языка. Она снимает противоречия в атрибуции разных структурных единиц путем выведения родовой, языковой единицы, системная значимость которой предполагает возможность любой структурной речевой реализации выразителя моделируемого тождественного значения. Такая единица и является основой номинативности – номинатемой» [Теркулов 2006: 135].

Таким образом, под универбом нами понимается грамматически тождественное определенному словосочетанию слово, стилистически отличающееся от этого самого (эквивалентного) словосочетания чертами разговорности, сленговости, являющееся наряду с ним вариантом одной номинатемы.

В речевой практике появление универбов лимитировано определенными моделями.

В. И. Теркулов предложил общую модель модификации номинатем исследуемого типа: $(A+B)+C/X/ \rightarrow AC/X/$, где «к словосочетанию (A+B), имеющему значение (X), прибавляется формант C при опущении компонента B» [Теркулов 2007: 147]. Данная структурная модель, напомним, не имеет ничего общего с деривационной моделью, поскольку значение (X) левого компонента формулы абсолютно тождественно значению (X) правого компонента этой же формулы.

Типология моделей модификации зависит от разновидности словосочетаний, которые в данном случае определяются по грамматическим характеристикам зависимых слов в каждом из них.

Мы выделяем, по крайней мере, два основных типа, в которых реализуется представленная общая формула.

1. Атрибутивный, представленный структурными разновидностями:

- а) зачетная книжка – зачетка, мобильный телефон – мобильник, мазаная хата – мазанка;
- б) корень валерианы – валерьянка, дочь царя – царевна, житель Судака – судакчанин;
- в) место для ожидания – ожидалка, место для беседы – беседка, водка на сливах – сливянка;
- г) ваучер пополнения счета – пополняшка; жилища, подселенная в одной квартире к кому-то, жившему

здесь раньше – подселенка; помещение в доме для хранения молока – молочник.

2. Субстантивный, представленный структурными разновидностями:

- а) укладывать асфальт – асфальтировать, петь колядки – колядовать;
- б) брать в жены – жениться, брать в сыновья – усыновлять, укладывать в скруды – скрудовать.

Данная классификация не является полной; ее дальнейшее формирование станет перспективой наших исследований.

Таким образом, можно сделать следующие выводы: 1) под универбом нами понимается грамматически тождественное определенному словосочетанию слово, стилистически отличающееся от этого самого (эквивалентного) словосочетания чертами разговорности, сленговости, являющееся наряду с ним вариантом одной номинатемы; 2) типология моделей модификации исследуемых номинатем зависит от разновидности словосочетаний, которые в данном случае определяются по грамматическим характеристикам зависимых слов в каждом из них, и насчитывает, по крайней мере, два типа с несколькими структурными разновидностями.

Литература

БЭС 2000: Большой энциклопедический словарь. Языкознание [Текст] / Гл. ред. В.Н. Ярцева. – М.: Большая российская энциклопедия, 2000. – 686 с.

Гафарова 2009: Гафарова, Р. И. Суффиксальные универбы русского языка: семантика, деривационные отношения [Текст] / Р. И. Гафарова : дисс. На соискание научн. степени канд. Филол. Наук: спец. 10.02.02 «Русский язык» / Р. И. Гафарова. – Харьков, 2009. – 178 с.

Кацнельсон 1965: Кацнельсон, С. Д. Содержание слова, значение и обозначение [Текст] / С. Д. Кацнельсон. – М. – Л., Наука, Ленингр. отд-ние, 1965. – 112 с. – (АН СССР, Ин-т языкознания).

Кудрявцева 2004: Кудрявцева, Л. А. Моделирование динамики словарного состава языка [Текст] / Л. А. Кудрявцева. – Киев: Киевский университет, 2004. – 208 с.

Лопатин 1987: Лопатин, В. В. Новое в русском языке советской эпохи [Текст] / В. В. Лопатин // Русский язык в школе. – 1987. - № 5. – С. 74-77.

Москович 1969: Москович, В. А. Статистика и семантика [Текст] / В. А. Москович. – М.: Наука, 1969. – 304 с. : черт. – (АН СССР, Ин-т языкознания).

Немченко 1984: Немченко, В. Н. Современный русский язык. Словообразование [Текст] / В. Н. Немченко. – М.: Высшая школа, 1984 – 256 с.

PPP 1973: Русская разговорная речь [Текст] / Отв. ред. Е. А. Земская. – М.: Наука, 1973 – 232 с.

Теркулов 2006: Теркулов, В. И. Еще раз об основной единице языка [Текст] / В. И. Теркулов // Вісник Луганського національного університету ім. Т.Г. Шевченка. – Луганськ, 2006. – №11 (106). – С. 127-136.

Теркулов 2007: Теркулов, В. И. Слово и номинатема: Опыт комплексного описания основной номинативной единицы языка [Текст] / В. И. Теркулов. – Горловка: ГГПИИЯ, 2007. – 240 с.

Устименко 2001: Устименко, И. А. Ономазиологический аспект семантической конденсации [Текст] / И. А. Устименко // Лексикология. Семасиология. – Белгород: БелГУ, 2001. – 19-25.

Харченко 2009: Харченко, С. Ю. Реализация активных словообразовательных типов и моделей в лексических новообразованиях начала XXI века [Текст] / С. Ю. Харченко // Язык региона: Лексика. Грамматика. Функциональное пространство. – Волгоград, 2009. – С. 139-158.

Янко-Триницкая 2001: Янко-Триницкая Н. А. Словообразование в современном русаком языке [Текст] / Н. А. Янко-Триницкая. – М.: Индрик, 2001. – 504 с.

Статья посвящена описанию моделей модификации номинатем типа «словосочетание + универб». Рассмотрены критерии определения номинатемы вообще и универбов как реализаций конкретных номинатем в частности. Исследование заявленной проблемы привело к следующим выводам: основной языковой единицей представляется номинатема, реализациями которой, в свою очередь, являются словосочетание и универб; типология моделей модификации исследуемых номинатем зависит от эквивалентных универбам разновидностей словосочетаний.

Ключевые слова: номинатема, универбация, универб, словосочетание, модификация.

The article describes the modification models of the nominatheme type «word-combination + univerb». The criteria of nominatheme defining are examined in general and univerbs as realizations of concrete nominathemes in particular. The research of the mentioned problem resulted in the next conclusions: the nominatheme is the main language unit, which is realized in word-combination and univerb; the typology of researched nominathemes depends on the word-combination versions, which are equivalents to univerbs.

Keywords: nominatheme, univerbation, univerb, word-combination, modification.

Надійшла до редакції 22 вересня 2010 року.

ББК Ш12=411.4*34*20

УДК 81'373.611(038)

ТИПИ СКЛАДНИХ СЛІВ У СУЧАСНІЙ БАНКІВСЬКІЙ ТЕРМІНОЛОГІЇ

Стаття присвячена аналізу типів складних слів у сучасній банківській термінології на матеріалі запозичень з англійської мови. Простежено структурно-семантичні особливості композитів, юкстапозитів, абрєвіатур.

Ключові слова: абрєвіатура, композит, складання, спосіб словотвору, термін, юкстапозит.

Активізація словотворчих процесів у термінологічній лексиці банківської справи іншомовного походження свідчить про високий ступінь засвоєння відповідного класу слів українською літературною мовою. Таке мовне явище характеризує стадію максимально повного вкорінення галузевої термінології в систему загальнонаціональної, а також слугує доказом того, що «вона вже пройшла шлях природного формування» [Даниленко 1973: 77]. Саме тому особливої ваги набуває процес виділення й, відповідно, дослідження одного з продуктивних дериваційних типів на матеріалі запозиченої англійської лексики, яким постає складання і його різновиди (композити, юкстапозити, абрєвіатури) в контексті словотвірної номінації.

Заслуговує на увагу теоретико-практичне опрацювання зазначеного питання в лінгвістичних студіях останніх років. Словотвір складних слів у межах спеціальних термінологій став об'єктом дослідження вчених Л.В. Козак, Н.І. Шило (технічна), О.М. Лотки (фінансово-економічних відносин), О.М. Мацько (дипломатична), Л.М. Філюк (інформатики), І.В. Лях та ін. Науковці Н.Ф. Клименко, О.В. Петров, О.А. Стишов, Л.О. Туровська розглядають специфіку таких одиниць в межах опису т. зв. новотворів, репрезентантів групи лексичних інновацій, що у загальному плані передають обсяг поняття мовного нововведення. Зокрема, Л.О. Туровська вважає складні запозичені слова одним із «найраціональніших для спілкування мовних засобів», які своєю внутрішньою ємністю збільшують інформативність тексту за рахунок його скорочення [Туровська 2005: 61]. Типологія складних слів, а саме абрєвіатур, за характером твірної основи, а також аспект передачі ними системи граматичних ознак і можливе співвідношення з відповідними тематичними групами висвітлені у працях Н.Ф. Клименко, В.О. Нагіної, А.М. Нелюби, О.А. Стишова та ін.

Увага дослідників сконцентрована на встановленні дериваційного потенціалу термінів, що передають зміст загальноекономічних понять (О.І. Гутиряк, Н.О. Жданова, О.М. Лотка та ін.), при цьому афіксації постає як головний репрезентант морфологічного, або «зовнішнього» [Клименко 1984: 3] словотвору. Банківська термінологія у цьому плані є малодослідженою. Особливо це стосується специфіки складних слів як значного про шарку галузевої лексики, що відзначається послідовною продуктивністю. Під час дослідження обстежено 176 таких одиниць, відібраних із спеціальних джерел (підручників і посібників з банківської справи, періодичних видань відповідного спрямування). У пропонованій статті ставимо за мету встановити особливості вияву типів складних слів у сучасній банківській термінології. Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання таких завдань: 1) встановити базову модель творення термінів-композитів банківської галузі; 2) з'ясувати структурні особливості юкстапозитів; 3) виділити основні типи абрєвіатур на матеріалі запозичень банківської термінології.

Терміни складної структури мотивовані прагненням синтетично втілити кілька ідей, закріплених переважно за двома словами (кореневими основами). Регулярність вияву таких моделей цілком умотивовано може залежати від актуалізації вихідного слова, здатного приєднувати до себе ряд елементів, які перебувають між собою в певному лексико-семантичному зв'язку, що ніби конденсує, ущільнює зміст, розподілений між ними з метою «передати одним словом досить складне наукове поняття, бажанням увійти в європейську мовну спільність, мати єдиний термінологічний фонд» [Азарова 2005: 24]. Ці процеси набувають особливої ваги в контексті розвитку тенденції до економії мовних засобів, лаконічності висловлення, що загалом відбиває специфіку однослівного терміна як мовної одиниці і надає йому переваги над словосполученням.

В.О. Виноградов використовує термін «словоскладання» для позначення процесу морфологічного сполучення двох або більше коренів (основ). Розрізнення основних типів складних слів – сурядні та підрядні – має своїм опертям характер синтаксичних відношень між компонентами первинного словосполучення [Виноградов 1998]. Підхід, який обстоює А.М. Нелюба, враховує матеріал, що бере участь у продукуванні терміноелементів складного типу (зі значенням – «загальний кваліфікатор»). З цієї метою використані два атрибутивні маркери: складені – сполучення слів, унаслідок чого постає цілісна лексична одиниця, і складні, похідність яких встановлюється шляхом вичленовування кількох основ уже з готового утворення [Нелюба 2007: 89]. Отже, перший тип прийнято називати юкстапозитами (*емітент-інсайдер, селенг-компанія* тощо), а другий – композитами (*лізингодержувач, чекодержатель* і под.).

І. Терміни-композити. Слова обох типів у банківській термінології репрезентовані нерівномірно. Незважаючи на усталене твердження про доволі високу активність саме композитів серед способів словотворення (після афіксації) [Азарова 2005: 61], такі форми на матеріалі лексики банківської справи є нечисленними і супроводжуються афіксацією (суфіксацією). Базовою є модель – «**основа (1) + -о- + основа (2) + суфікс**», де -о- – це інтерфікс, що, за В.О. Виноградовим, є показником *тематичного* складання.

Композит постає як лексикалізація первинних, переважно підрядних двочленних словосполучень (двокореневих структур), що впливає на зміну структури нового слова, яка стає фіксованою [Виноградов 1998; Дем'янюк 2003; Лях 2001]. Отже, нашарування в межах однієї лексеми одразу кількох варіантів морфологічного способу словотворення ще більше ущільнює зв'язок між морфемами, ніби «спресовуючи» слово [Безпояско 1987: 5]. За класифікацією А.М. Нелюби, така модель трактується як інтерфіксально-суфіксальний різновид композиції з уточненням – варіація конфіксального [Нелюба 2007: 96], у якому особливе функціональне навантаження несе суфіксальний формант – виразник родової приналежності слова (чоловічий рід іменників-назв осіб: **-ець, -ач, -тель, -ник**). Такі опорні основи визначаються як суфіксально ускладнені [Азарова 2005: 21], а похідне слово містить у собі відношення до свого мотиватора, яке виражається за допомогою зазначених афіксальних морфем: *лізингоотримувач, чекодавець* тощо.

Базовими терміноелементами для композиції можна вважати основи таких слів, як *лізинг* і *чек* у функції кваліфікаторів. Семантика фінальної основи новоутвореного терміна ілюструє опозитивні відношення мовної системи, зокрема в їх конверсивному варіанті, і, співвідносячись із мотивувальними словосполученнями-еквівалентами (декомпозиція), повторює «у загальному вигляді тип їхнього зв'язку» [Горпинич 1977; Петров 2005: 58]: *лізингодав/ець – лізингодержувач / лізингоотримувач; чековласник – чекодавець – чекдержатель < одержувач / отримувач лізингу (лізингових послуг), власник чека, держатель чека* тощо. Отже, у цьому випадку дериваційний спосіб основокладання тісно пов'язаний з семантико-синтаксичним рівнем, зокрема з питаннями конверсивної кореляції [Апресян 1974; Минчук 2007; Новиков 1990]. Прототипна ситуація дійсності є спільною для обох учасників цього суб'єктно-об'єктного співвідношення, один з них є ініціатором, а другий – реципієнтом дії. Пор.: **1) лізингодав/ець** – «юридична особа, яка передає право володіння та користування предметом лізингу лізингодержувачу»: *Структура лізингового платежу регулюється законодавством і включає амортизаційні відрахування, плату за кредит, прибуток лізингодавця* (Романенко 2006, с. 285); *лізингоотримувач / лізингодержувач* – «фізична або юридична особа, яка отримує право володіння та користування предметом лізингу від лізингодавця»: *Лізингодержувач – підприємство, яке отримує в користування майно за договором лізингу* (Романенко 2000, с. 284); **2) чековласник** – «особа, яка виписала чек»: *Банк на основі чеків, що надійшли, списує вказану в них суму з рахунків чековласників та зараховує їх на рахунок одержувача грошових коштів* (Александрова 2002, с. 15); *чекдержатель* – «підприємство або фізична особа, яка є отримувачем коштів за чеком: *Розрахунковий чек містить нічим не обумовлене письмове розпорядження власника рахунку банку-емітенту, у якому відкрито його рахунок, про сплату чекодержателю зазначеної в чеку суми коштів* (Інформаційний вісник Райффайзен Банку Аваль, 2006, № 4, с. 2).

Компоненти слова, змодельованого за принципами основокладання, репрезентують цілісну семантичну єдність, що частково виводиться з їхнього змісту. Тому можна прийняти як вірогідне положення про «ендоцентричність складних слів» [Виноградов 1998: 469], тобто значення терміна встановлюється ніби «зсередини», із внутрішнього потенціалу на протигагу ексцентричним словам, коли навіть загальне денотативне значення не збігається із жодним, що вкладається в компоненти.

II. Юкстапозиція в банківській термінології. Обстоюючи погляд про первинність виникнення саме словоскладання, відзначаємо, що на відміну від композиції, воно здатне сполучати слова механічно. У результаті злиття поєднані елементи не зазнають змін зовнішньої форми – графічна оболонка фіксується дефісним написанням. Продукування **юкстапозитів**, нових лексичних одиниць (їх кількість в обстеженому матеріалі домінує), має на меті уточнити зміст найменування, коли згортання описової конструкції передбачає об'єднання означуваного і означального. Семантика юкстапозитів як номінативних знаків, що набули цілісного оформлення, на відміну від композитів, зумовлена саме відношеннями між компонентами структури, а не сумою відповідних лексичних значень, а також точною їх позиційною фіксацією без можливості переставлення. За А.М. Нелюбою, це *складені* субстантиви, які у своєму двочленному вияві ідентифікуються терміном «прикладковикористання» [Нелюба 2007: 56].

На рівні із семантико-синтаксичною одновимірністю й змістовою нечленованістю юкстапозити характеризуються відносною самостійністю складових частин – іменників, що зберігають свої граматичні (їх сурядність) й значеннєві параметри, що наразі дає підстави говорити про так званий «нейтральний тип словоскладання» [Азарова 2005: 21]. Якщо ж брати найближчий контекст на рівні речення, то у більшості випадків змінюваною буде лише друга частина (обидва компоненти запозичення). Повна парадигма відмінювання зафіксована за умови препозиції в структурі юкстапозита власне українського слова: *дефолт-статус, емітент-інсайдер, карт-рахунок, лістинг-контроль, фактор-фірма, чарт-метод* тощо. Як видно з прикладів, структура складних термінів передбачає такі комбінації: **запозичення + запозичення** (*біль-брокер, директ-маркетинг, імідж-стратегія, каунтер-чек, фронт-офіс*), **запозичення + власне українське слово / власне українське слово + запозичення** (*країна-експортер, майстер-файл, своп-угода, спот-лист, траст-відділ*). Врахувавши характер твірної бази юкстапозита, окремо виділяємо найменування із числовим компонентом. Напр.: *За підсумками фінансово-господарської діяльності майже три десятки лізингових компаній Росії могли б бути представлені в TOP-рейтинг-200* (Актуальні питання економіки, 2005, № 9, с. 55).

Показники щодо частоти актуалізації певних груп термінів дають підстави твердити, що існують цілі комплекси складних слів зі спільною частиною-конкретизатором видової семантики (В), місце за якою

закріплене переважно у препозиції. Подібні явища підтверджують існування «тенденції до диференціації» [Туровська 2005], а, отже, прагнення дати більш ємну характеристику окремого випадку вияву явища, встановивши тим самим ієрархію, тобто логічні гіпонімічні (родо-видові) відношення, всередині змістового поля. Як слушно зауважує С.В. Сірик, поширеними є «випадки вживання регулярних моделей творення складних слів, що формують лексичні парадигми» [Сірик 2004: 133]. Отже, виокремлюємо одинадцять найбільш продуктивних термінів, які сполучаються мінімум з двома словами родового значення: **бізнес** (В) + (Р) *асоціація, діагностика, карта, напрям, план, портфель, проект, процес, середовище, ціль, цикл*; **геп** (В) + (Р) *аналіз, менеджмент*; **інтернет** (В) + (Р) *банкінг, трейдинг*; **крос** (В) + (Р) *валюта, коефіцієнт, курс, продаж*; **онлайн** (В) + (Р) *банкінг, виписка, оплата*; **своп** (В) + (Р) *репорт, депорт, угода*; **спот** (В) + (Р) *курс, лист, ринок, ставка*; **траст** (В) + (Р) *агент, відділ, фонд*; **форвард** (В) + (Р) *курс, позиція, ринок* тощо. Напр.: Бізнес-карта є продуктом міжнародних платіжних систем, який призначається для використання в ділових поїздках (Генеза ринкової економіки 2007, с. 59); 75% банків використовують моделі геп-аналізу (Банківська справа, 2005, № 6, с. 16); Крос-коефіцієнт є цікавим для кредиторів і вкладників і являє собою співвідношення сумарних зобов'язань і виданих кредитів (Актуальні питання економіки, 2005, № 9, с. 55); Для цього банк повинен визначити суму всіх своїх спот-позицій у цій валюті, форвард-позицій (Вісник НБУ, 2006, № 7, с. 5).

III. Слова-аббревіатури і їх типи в термінології банківської справи. Із словотвірним способом складання безпосередньо пов'язаний ще один різновид деривації, наймолодший за часом свого постання, призначення якого полягає в продукуванні термінів-аббревіатур – іменників проміжного типу. Процес «скорочування словосполучень до початкових елементів їхніх слів» [Нелюба 2008: 14] кваліфікують як **аббревіацію**, за якої «з'єднані компоненти є здебільшого асемантичними частинами слова або окремими звуками ... слів» [Азарова 2008: 66]. Інакше кажучи, терміносистема оперує водночас двома мовними одиницями з подібним змістовим наповненням, які мають потенціал до функціонування в ідентичному контексті. Це, на наш погляд, свідчить про їх взаємозамінність на початковій стадії існування. Окремо взятую аббревіатуру не варто сприймати як новоутворений термін, оскільки номінатема із таким значенням, що не набуває в іншій формальній оболонці видозмін у вигляді семантичних нашарувань, вже існує.

Поступово аналітичне вираження певного поняття втрачає власні позиції у частоті використання, тому з комунікативною метою застосовуються саме аббревіатури як графічно коротший варіант вихідного терміна або як його замішувач. Крім того, якщо це стосується спеціальної лексики, така заміна стає доцільною у разі виконання «компресивної функції» [Валгина 2003; Нелюба 2007], що дозволяє лаконічними засобами закодувати великий обсяг інформації. На матеріалі банківської термінології нами були виділені такі два типи аббревіатур, серед яких більшість лексичних одиниць матеріально закріплені латиницею:

- **ініціальні (літерні)**, що артикуються за опорними буквами слова (*Limited / ЛТД – Limited / Ltd*) або першими літерами повної назви: *MMDA (money market deposit accounts – «фінансові ринкові депозитні звітності»): Відмінність полягає у тому, що процентна ставка по MMDA є змінною і коригується щотижнево* (Гриценко 1996, с. 18); *IRR (Internal rate of return – «внутрішня норма прибутку»): Для знаходження IRR проектів зі ще більшими періодами потоків необхідно розв'язувати значно складніші рівняння* (Капран 2006, с. 285); *BBB (Bankers Blanket Bond – «комплексне зобов'язання банкірів»): Слід зазначити, що у світовій практиці взаємодії СК і банківських установ широко розповсюдженою є послуга BBB* (Актуальні проблеми економіки, 2008, № 3, с. 168) тощо;

- **часткові (усічено-словесні, за Л.Є. Азаровою)** аббревіатури, продуковані на базі складних найменувань шляхом поєднання сегментів слів у складі словосполучення переважно за моделлю – **частина слова + ціле слово**: *держ/бюджет, держ/фін/моніторинг, інвест/фонд, укр/агро/лізніг, юр/бізнес/консалтинг* тощо: *Значне зниження ефективності виробництва викликало зменшення бази оподаткування і відповідного поповнення прибуткової частини держбюджету* (Михайлівська 2006, с. 145); *Фінансова розвідка планує розширити коло фінансових посередників, до обов'язків яких входить надання інформації держфінмоніторингу України* (Актуальні проблеми економіки, 2008, № 3, с. 164).

Перший різновид аббревіатур охоплює декілька варіантів, що демонструють ступінь входження одиниці до мовної системи-реципієнта. Однаковий функціональний потенціал мають паралельні форми *LIBOR / ЛІБОР (London Interbank Offered Rate): Перша частина – ставка пропозиції кредитних ресурсів на відомих міжбанківських ринках, наприклад процентна ставка на Лондонському міжбанківському грошовому ринку (LIBOR)* (Банківські операції 2002, с. 409); *У цих угодах використовуються два показники: валютний курс та ставка на депозити (найпоширенішою у світовій практиці є орієнтація на ставки за євро кредитами і ЛІБОР – процент за міжбанківськими депозитами в Лондоні)* (Актуальні проблеми економіки, 2002, № 11, с. 19). Регулярність актуалізації аббревіатури спричинює набуття нею статусу кореневої морфемі, а згодом й окремого слова, що починає використовуватися як твірна база, зокрема, для юкстапозитів: *DSGE-модель, FSC-потоки, IRD-method, SWIFT-повідомлення, VaR-метод, Vip-клієнт* тощо. Наприклад: **SMART** (specific – «точно сформульований»), **measurable** – «вимірюваний», **attainable** – «досяжний», **relevant** – «взаємопідтримуючий», **time-bounded** – «обмежений часовим проміжком») → **smart card** → **смарт-картка** → **смарт-технологія**: *Такі картки отримали другу назву – smart card* (Прокопенко 2005, с. 91); *Всі платежі в системі виконуються за допомогою зчитувача смарт-карток* (Денисенко 2004, с. 87); *Крім того, смарт-технологія переобчислює*

наявність на карті внутрішніх криптографічних механізмів, що виключають будь-які види махінацій з картою (Генеца ринкової економіки 2007, с. 51).

Деякі лексикалізовані аббревіатури, спочатку пройшовши етап графічної адаптації, у якості стрижневих слів беруть участь в оформленні словотвірних гнізд: **TARGET** (Trans-European Automated Real-time Gross settlement Express Transfer) → **TARГЕТ**: **TARGET** передбачає гармонізацію національних платіжних систем, а її введення проходить в стислі терміни (Денисенко 2002, с. 382); Здійснюється забезпечення внутрішньоденної ліквідності в системах міжбанківських розрахунків Європейського Союзу (на прикладі **TARГЕТ**) (Прокопенко 2005, с. 191) → **таргет/ува/ти**: Але в інших публікаціях він дотримується точки зору, що краще **таргетува/ти** ІСЦ, оскільки обрання за цілю базової інфляції загрожує втратою довіри суспільства до центрального банку (Банківська справа, 2007, № 5, с. 12) → **таргет/ува/ни/я**: Дієвим і адекватним механізмом грошово-кредитного регулювання є інфляційне **таргетування**, що дає підстави говорити про доцільність його запровадження в Україні (Банківська справа, 2007, № 5, с. 85). З огляду на викладені аргументи робимо висновок про значущу роль аббревіатур не лише як засобів, що беруть безпосередню участь у процесах економії й полегшення комунікації у вузько професійній сфері діяльності, а й у продукуванні нових слів термінологічного призначення, отже, їхня словотвірна активність є очевидною (пор.: [Нелюба 2008: 15]).

Висновки. Аналіз дериваційних процесів на матеріалі термінології банківської справи дає підстави вважати, що складання як спосіб словотвору, реалізований як композити, юкстапозити та аббревіатури, зазнає послідовної активізації.

1. Композити становлять суфіксально ускладнені двочленні основи, які мають своєю твірною базою словосполучення підрядного типу і відзначаються семантичною єдністю компонентів. Групуючись парами за значенням другої частини, такі слова передають конверсивні відношення у їх лексико-синтаксичному варіанті.

2. Сурядне поєднання двох слів-термінів, зафіксоване дефісним написанням властиве для юкстапозитів таких структур: запозичення + запозичення, запозичення + власне українське слово / власне українське слово + запозичення. У їх межах стало можливим виділення родо-видових відношень.

3. Окремим різновидом складання постає продукування ініціальних і часткових (частина слова + ціле слово) аббревіатур. На подальших етапах дослідження перспективним видається встановлення дериваційного потенціалу складних термінів банківської галузі.

Література

- Азарова 2005: Азарова, Л.Є. Складання як один із способів словотворення [Текст] / Л. Є. Азарова, Н. Й. П'яст; Вінниц. нац. техн. ун-т. – Вінниця: УНІВЕРСУМ-Вінниця, 2005. – 123с. – Бібліогр.: с. 108-122. – 213 пр. – ISBN 966-641-133-4.
- Апресян 1974: Апресян, Ю.Д. Лексическая семантика (синонимические средства языка) [Текст] / Ю. Д. Апресян; Акад. наук СССР; Науч. совет по комплексной проблеме «Кибернетика». – М.: Наука, 1974. – 367с. – Библиогр.: с. 346-364.
- Безпояско 1987: Безпояско, О.К. Морфеміка української мови [Текст] / О.К. Безпояско, К. Г. Городенська; АН УРСР. Ін-т мовознавства. – Київ: Наук. думка, 1987. – 212с. – Бібліогр.: с. 207-210.
- Валгина 2003: Валгина, Н.С. Активные процессы в современном русском языке: [Текст]: уч. пособие для студентов вузов / Н. С. Валгина. – М.: Логос, 2003. – 304с. – Бібліогр.: с. 290. – 3000 экз. – ISBN 5-94010-092-9.
- Виноградов 1998: Виноградов, В.А. Словосложение // Языкознание: Большой энциклопедический словарь / В. Н. Ярцева (гл. ред.). – 2-е изд. – М.: БРЭ, 1998. – С. 469: ил. – (Большие энциклопедические словари). – ISBN 5-85270-307-9 (в пер.).
- Горпинич 1997: Горпинич, В.О. Будова слова і словотвір [Текст]: посібник для вчителів / В. О. Горпинич. – К.: Рад. шк., 1977. – 118с. – Бібліогр. в кінці розд.
- Даниленко 1973: Даниленко, В.П. О терминологическом словообразовании [Текст] / В. П. Даниленко // Вопросы языкознания. – 1973. – № 4. – С. 76-85. – Бібліогр. в кінці стор.
- Дем'янюк 2003: Дем'янюк, А.А. Композити як об'єкт дослідження в українській мові [Текст] / А. А. Дем'янюк // Актуальні проблеми української лінгвістики: теорія і практика. – В. VIII. – К.: ВПЦ «Київ. ун-т», 2003. – С. 38-45. – Бібліогр.: с. 44.
- Клименко 1984: Клименко, Н.Ф. Словотворча структура і семантика складних слів в сучасній українській мові [Текст]: монографія / Н. Ф. Клименко. – К.: Наук. думка, 1984. – 244с. : ілюстр.
- Лях 2001: Лях, І. Композити в термінології [Текст] / І. Лях // Українська термінологія і сучасність: зб. наук. праць. Вип. IV. – К.: КНЕУ, 2001. – С. 72-73. – Бібліогр.: с. 73.
- Минчук 2007: Минчук, И. Понятие «конверсив» в языкознании [Текст] / И. Минчук // Лінгвістичні студії: зб. наук. праць; [укл.: А.П. Загнітко (наук. ред.) та ін.]. – Вип. 15. – Донецьк: ДонНУ, 2007. – С. 290-294. – Бібліогр.: с. 294.
- Нелюба 2007: Нелюба, А. Явища економії в словотвірній номінації української мови: [Текст]: монографія / А. Нелюба. – Харків, 2007. – 302с. – Бібліогр.: с. 255-284. – 300 пр. – ISBN 966-95465-5-9.
- Новиков 1990: Новиков, Л.А. Конверсия // Лингвистический энциклопедический словарь / Науч.-ред. совет изд-ва «Сов. энцикл.»; Ин-т языкознания АН СССР; Гл. ред. В. Н. Ярцева. – М.: Сов. энцикл., 1990. – С. 234-235.: ил. – Указ. термин., языков мира и имен.: с. 627-683. – ISBN 5-85270-031-2 (в пер.).

- Петров 2005: Петров, О.В. Особливості поповнення словотвірних гнізд російської мови неологізмами-композицями [Текст] / О. В. Петров // Мовознавство. – 2005. – № 5. – С. 57-63. – Бібліогр.: с. 63.
- Сірик 2004: Сірик, С.В. Термінотворення в юридичній сфері [Текст] / С. В. Сірик // Вісник Запорізького державного університету. – 2004. – № 4. – С. 131-136. – Бібліогр.: с. 136.
- Туровська 2005: Туровська, Л. Інноваційні процеси в українській науковій термінології [Текст] / Л. Туровська // Українська мова. – 2005. – № 2. – С. 56-63. – Бібліогр.: с. 63.

Джерела

- Актуальні проблеми економіки: науковий економічний журнал. – 2002. – № 11; 2005. – № 9; 2008 – № 3.
- Александрова М.М. Гроші. Фінанси. Кредит: навч.-метод. посібник. – К.: ЦУЛ, 2002. – 336с.
- Банківська справа: науково-практичне видання. – 2003. – № 5; 2005. – № 6; 2007. – № 5; 2008. – № 6.
- Банківська справа: навчальний посібник / За ред. проф. Р. І. Тиркала. – Тернопіль: Карт-бланш, 2001. – 2001. – 314с.
- Вісник національного банку України: щомісячний науково-практичний журнал НБУ. – 2006. – № 7.
- Гене́за ринкової економіки: терміни, поняття, персоналії: навч. екон. слов.-довід. для студ. вузів усіх рівнів акредитації / Укладачі: В. С. Іфтемічук, В. А. Григорев, М. І. Манілич, Г. Д. Шутак; [за наук. ред. Г. І. Башнянина, В. С. Іфтемічука]. – 2-ге вид., виправ. і доп. – Львів: Магнолія 2006, 2007. – 688с.
- Гриценко О. Гроші та грошово-кредитна політика: навч. посібник. – К.: Основи, 1996. – 180 с.
- Денисенко М.П. Гроші та кредит у банківській справі: навч. посібник. – К.: Алерта, 2004. – 478 с.
- Інформаційний вісник Райффайзен банку Аваль. – 2006. – № 4-5.
- Капран В.І., Кривченко М.С., Коваленко О.К., Омельченко С.І. Банківські операції: Навчальний посібник – К.: ЦНЛ, 2006. – 208 с.
- Колодізев О.М., Яременко О.Р. Гроші та кредит: навч. посібник / О. М. Колодізев, О. Р. Яременко. – Х., 2004. – 156 с.
- Михайлівська І.М., Ларіонова К.Л. Гроші та кредит: навч. посібник. – Л.: Новий Світ, 2006. – 432 с.
- Прокопенко І.Ф., Ганін В.І, Соляр В.В., Маслов С.І. Основи банківської справи: навч. посібник – К.: У. н. л., 2005. – 410 с.
- Романенко О.Р. Фінанси: підручник. – К.: У. н. л., 2006. – 312 с.

Стаття посвячена аналізу типів складних слів в сучасній банківській термінології на матеріалі заимствованих з англійського мови. Просліджені структурно-семантичні особливості композитів, юкстапозитів, аббревіатур.

Ключевые слова: аббревиатура, композит, сложение, способ словообразования, термин, юкстапозит.

The article dwells upon the analysis of the complex words types in the modern bank terminology based on the new English borrowings. Structural and semantic particularities of the composites, yukstapositions and abbreviations were marked.

Keywords: abbreviation, composit, adding, way of the wordbuilding, term, yukstaposition.

Надійшла до редакції 21 вересня 2010 року.

Любов Карпець, Анатолій Нелюба

ББК Ш12=411.4*677.1

УДК 811.161.2'276

СЛОВОТВІРНЕ НОМІНУВАННЯ ОСІБ У СПОРТИВНОМУ ЖАРГОНІ

У статті розглянуто словотвірне домінування спортивного жаргону на категорії особи. З'ясовано, що найпродуктивнішим є суфіксальний спосіб, котрий відзначається вагомою кількістю засобів.

Ключові слова: словотвірна система, спортивний жаргон, категорія особи.

Українська дериваційна система володіє великим потенціалом для творення номенів. Виявлення особливостей та основних тенденцій розвитку словотвірної системи певної мови належить до актуальних завдань сучасної лінгвістики. Завдяки словотворенню мова постійно реалізує свої можливості у забезпеченні комунікативних потреб суспільства. Поповнюючи словниковий склад української мови новими лексичними одиницями, словотвірна система української мови спирається на власні дериваційні ресурси, а також запозичує певну їх частину з інших мов. Аналіз мовного матеріалу показує, що арсенал спортивних жаргонізмів української мови якраз активно забезпечується через словотвір, який відображає процеси, що постійно відбуваються в мові.

Незважаючи на те, що українські дериватологи досягли значних успіхів у дослідженнях словотвірних явищ у всьому їхньому багатоманітті й різноаспектності, маємо незначну кількість наукових досліджень із проблем жаргонового словотвору. Це зокрема праці О.Горбача: 1963, В.Грешука: 1978,

Й.Дзендзелівського:1996, Т.Лика: 2000, А.Нелюби: 2000; 2001, Л.Ставицької: 2005, К.Широцького: 1998, В.Щепотьєва: 1927. Навіть згадані праці відзначаються “центричністю” словотвірних аспектів: в одних працях дослідження таких здійснюється принагідно, у загальному контексті жаргонових явищ (О.Горбач, В.Щепотьєв, Л.Ставицька), в інших – це основний, а інколи і єдиний аспект (Ю.Шевельов, В.Грещук, А.Нелюба); дослідники останнього, звичайно, знаходяться в меншості.

Із відомих способів словотворення в українській мові (суфіксація, префіксація, конфіксація, основоскладання тощо) в спортивному жаргоні функціонують суфіксація, універбація (як різновид суфіксації), утинання; поодинокими номенами реалізується префіксація й контамінація.

Спробуємо розглянути словотвірне домінування спортивного жаргону на категорії особи.

Помітною кількістю номенів відзначається тематична група “особи, причетні до спорту”, що природно зумовлено різноманітністю як самих видів спорту, так і спортивних дій, вправ, ознак, якими можуть виділятися ці особи. Продуктивними можна визнати такі форманти: *-ик/ник* і його варіанти, *-ак/як*, *-ер* і його варіанти, *-ун*, *-ок*.

-ик і його варіанти

За допомогою цього суфікса в спортивному жаргоні творяться назви осіб за кількома ознаками:

- роль у грі (*рамка* 'ворота' → *рамочник* 'воротник', *лавка запасних* → *лавочник* 'запасний гравець', *банка* 'лавка запасних' – 'сидіти на банці' → *баночник* 'запасний чи оштрафований гравець', *руйнувати* (атаку) → *руйнівник* 'захисник чи опорний півзахисник');

- належністю до команди (*Вовчанський олійно-екстракційний завод* → *олійник* 'гравець цієї команди', *матрац* 'клубна форма зі смугами' → *матрасник* 'гравець футбольного клубу “Атлетико”, що носить таку форму', *залізничний волейбольний клуб “Локомотив”* → *залізничник* 'гравець цієї команди, учасник цього клубу'); у цьому й інших випадках маємо й відповідні назви команд: *залізничники*, *матрацники*, *олійники*; однак не можемо встановити первісність ланцюгів : особа → команда (*залізничник* → *залізничники*) чи команда → особа (*залізничники* → *залізничник*);

- вид спорту чи використовуваний в ньому *знаряддя* (*висота* → *висотник* 'стрибун у висоту', *сокира* → *сокирник* 'спортсмен-альпініст', *рівнинний* → *рівнинник* 'спортсмен із добрими результатами на рівнинній місцевості');

- індивідуальні ознаки (*живий/жвавий* → *живчик* 'швидкий, жвавий нападник', *темп* → *темповик* 'боксер, що нав'язує швидкий темп бою', *легкий* → *легковик* 'спортсмен легкої вагової категорії', *зубастий* → *Зубастик* 'бразильський футболіст Рональдо, в якого виділяються два верхні передні зуби - зубастий').

Крім того, цей суфікс використовується і під час творення дериватів способом усічення (*хавчик*, *стадік*).

Використані моделі: *I + ик*, *Д + ик*, *Пр + ик*.

-ар і його варіанти

- вид спорту і роль у грі (*пауерліфтинг* → *ліфтер* 'спортсмен, що займається пауерліфтингом'; *парашланеризм* → *парашланер* 'спортсмен-парашланерист');

- індивідуальні ознаки (*дух* → *духар* 'спортсмен, в якого не вистачає духу боротися в останні хвилини бою', *техніка* → *технар* 'боксер, що володіє перевагою у техніці й полюбляє погратися з суперником', *дубль* → *дублер* 'гравець, що за один матч забив два і більшу кількість м'ячів').

Використана модель: *I + ер*, *I + ар*, *I + ор*

-ун

- вид спортивної діяльності і роль у грі (*показувати* → *показун* 'плавець, що показує прекрасну техніку', *топтати* → *топтун* 'лижник, що перший прокладає-топче лижню', *лизати* → *лизун* 'легкоатлет, що наздоганяє суперника – лише йому п'яти', *опікати* → *опікун* 'гравець, прикріплений до якогось із суперників із метою протидіяти йому – опікати його ді').

Використана модель: *Д + ун*.

-ок

- виконувана дія (*качатися* → *качок* 'особа, що качає м'язи, здебільшого про культуристів');

- індивідуальні ознаки (*бити* → *биток* 'боксер, що досить часто б'є і відправляє суперника в нокаут', *бігати* → *бігунок* 'футболіст, що швидко бігає і відбирає м'яч у суперника).

Використані моделі: *Д + ок*, *I + ок*.

-ак/як

- рід занять і результати (*різати* → *різак* 'лижвар, що перший прокладає-ріже лижню', *гірський* → *гірняк* 'спортсмен або консультант із гірських видів спорту' або 'спортсмен, що показує кращі результати в орієнтуванні на гірській місцевості').

Використані моделі: *Д + ак*, *Пр + ак*.

Суфікси разового використання

- **ист** (*хвіст* → *хвостист* 'змагун, що плететься у хвості і приходиться до фінішу останнім'); *I + ист*; **ерк(а)** (*гімнастика* → *гімнастерка* 'тренер зі спортивної гімнастики', *таранити* → *таранька* 'нападник, що вдало таранить-пробиває стінку'); *I + ерк(а)*; **л(я)** (*дристати* → *дрисля* 'спортсмен, що швидко бігає - ніби дристає - на короткі дистанції'); *Д + л(я)*; **ав(а)** (*красивий* → *красава* 'як правило про спортсмена, що красиво виконує певні дії, вправи'); *Пр + ав(а)*; **ець** (*гадаулі* → *гадаулець* 'спортсмен, що під час боротьби постійно

застосовує прийом гадаулі); *I + ець*; **л(о)** (*мотатися* → *мотало* 'польовий гравець у вуличному футболі' або 'футболіст, що добре обводить-мотає суперників'); *Д + ал(о)*; **ач** (*муха* → *мухач* 'спортсмен легкої вагової категорії', *штовхати* → *штовхач* 'боксер, що веде монотонний бій, ніби штовхає, а не б'є суперника'); *I + ач*, *Д + ач*.

Як бачимо, в українському спортивному жаргоні тематична група номенів на позначення спортсменів має свої особливості:

- серед інших типів номінації словотвірна є найпродуктивнішою у творенні назв осіб (спортсменів) і вирізняється як багатством підгруп, так і різноманітністю моделей і суфіксів;

- більшу частину номенів утворено за загальнономовними моделями з використанням традиційних суфіксів – на жаргоновість таких номенів може вказувати (і вказує) лише функціонально стильове використання й тематичні ознаки;

- більшість номенів-дериватів має прозору мотивацію – у першу чергу прозору для носіїв і користувачів цього жаргону; для непосвячених така мотивація часто сприймається як затемнена;

- двоозначність мотивації щодо прозорості/затемненості зумовлена такими чинниками: 1) частину дериватів утворено від загальнономовних основ, без будь-яких конотацій (*літун*, *опікун*, *технар*, *Зубастик*) – звідси і мотиваційна прозорість; 2) значно більшу частину номенів утворено від жаргонових основ, що переважно постали внаслідок семантичних змін (*рамочник*, *баночник*, *дрисля*);

- деякі утворення свідчать про віддання переваги власне мовним словотворчим засобам і відповідно заміни загальнономовних іншомовних питомими українськими – жаргоновими, некодифікованими (порівняймо *альпініст* і *сокирник*).

Деякі моделі відзначаються певними особливостями, на яких необхідно зупинитися детально.

Олія → **олійник** На відміну від загальноприйнятих, літературних моделей і відповідного вибору мотиваційної основи в цьому випадку маємо досить цікаві явища. Формально дериват мотивується твірним *олія*, що й відображено в похідному, однак походить від словосполучення *Вовчанський олійно-екстракційний завод*. За загальнолітературними правилами спочатку мала б утворитися аббревіатура, а від неї вже назва особи: *ВОЕЗ* → *ВОЕЗівець* (порівняймо з *МАУП* → *МАУПівець*, *КрАЗ* → *КрАЗівець*). Крім того, у творця означеного номена було кілька шляхів вибору мотиватора: *екстракційний* → *екстракційник*, *Вовчанський* → “*Вовчанськ*” або → *вовчанець/вовчанка* (якщо жіноча команда), *олійний* → *олійник*. І поява всіх дериватів була б умотивованою. Однак, як бачиться, перевагу віддано “найпрозорішому”. Такі ж особливості має і ланцюг *залізниця* → *залізничник*.

Пауерліфтинг → **ліфтер** У цьому разі, як здається, провідним було бажання зекономити (унаслідок чого твірну основу було утнуто водночас справа і зліва) і полегшити слово щодо вимовлення і сприймання, через своєрідну гру уподібнити до іншого загальнономовного омонімічного слова (порівняймо із *таранити* → *таранька*, *гімнастика* → *гімнастерка*); щось подібне вбачаємо і в ланцюгові *парапланерист* → *парапентьор*, внаслідок чого маємо унікальну твірну основу *парапент-*.

Муха → **мухач** У кодифікованій мові суфікс –ач приєднується до дієслівної основи (*глядіти* → *глядач*, *копати* → *копач*), у спортивному жаргоні також використовується ця модель (*штовхати* → *штовхач*); маємо приклад, хай і поодинокий, приєднання цього суфікса до іменникової основи (*мух-*).

Хвіст → **хвостист** В українській мові суфікс –ист/ист належить до продуктивних і вказує на назви осіб за фахом, за приналежністю до партії, угруповань, за рисою характеру: тракторист, фрейдист, соціаліст. У студентському жаргоні цей суфікс змінює валентність, отже, змінює і значення: приєднаний до основи *хвіст-* у номені *хвостист*, цей суфікс вказує на особу за наявністю чогось – “особа, що має (хвіст)”, і виступає синонімічним до суфікса –ун (порівняймо з *горбун*, *кудлун*). У спортивному жаргоні фіксуємо подібний словотвірний номен, але з іншим значенням: *хвостист* 'особа, яка плететься у хвості й останньою приходиться до фінішу' і *хвостун* – з таким же значенням, утворено за загальнономовними правилами моделювання.

Домінік → **Домінатор** Номен Домінатор 'воротар збірної Чехії з хокею' має множинну мотивацію: 1) може мотивуватися твірною основою власного імені *Домінік* → *Домінатор*, де відбувається зміна елементів –*ік* замінюється на –*атор*; 2) мотиваційною є основа дієслова *домінувати*, за ознакою поведінки гравця на полі під час гри, тому й ланцюг має інший вигляд: *домінувати* → *Домінатор* (порівняймо з *яровизувати* → *яровизатор*, *сепарувати* → *сепаратор*) і 3) через порівняння особливостей хокеїста з іншим відомим кіногероєм Термінатором і намаганням поєднати риси одного й другого творець звертається до контамінаційних процесів: *Домін[ік + Термі]натор* → *Домінатор* (така множинна мотивація досить поширена у спортивному жаргоні). Зауважимо, що таку мотивацію установили на підставі пояснень різних респондентів. З огляду ж на словотвірні процеси всі гіпотези щодо словотворення цього номена є обґрунтованими навіть із урахуванням явищ народної етимології чи мовної гри.

Помічаємо й деякі особливості щодо поширення певного суфікса в різних субмовах. Наприклад, поширений у літературній мові суфікс –ак/як вказує на назви осіб за певною дією, на назви предметів, їх збірність (*вожак*), а в іменниках спільного роду виражає суб'єктивну оцінку (*задавака*, *тисака*). У молодіжному й кримінальному жаргонах також наявні номенні з суфіксом –ак/як, що позначають осіб: *шістак* 'офіціант', *підлабзник*, *чужак* 'молодий чоловік' тощо. У спортивному жаргоні означений суфікс, за нашими спостереженнями, продуктивністю не відзначається – утворено лише два номенні.

Деякі особливості помітні й у використанні моделей: у літературній мові суфікс –ер на позначення осіб здебільшого приєднується до дієслівної основи (*тренувати* → *тренер*), інколи такі деривати мають подвійну мотивацію (*гастролі* → *гастролер*, *гастролювати* → *гастролер*). У спортивному жаргоні переважає іменникова мотивація.

Одним із виявів явища вторинної номінації є **усікання** – спосіб творення номенів шляхом зменшення елементів у наявних номенах. Також на прикладі номінування осіб розглянемо усічення слівотвірні.

1. Утинання прикметникової твірної основи: *Лобановський* → *Лобан* (за формою це прикметникове прізвище, тому й не виокремлюємо його, а розглядаємо в цій групі); утинання з паралельними чи подальшими змінами граматичних ознак через нарощення відповідного закінчення *пішохідний* → *пішоходи* 'спортсмени, які займаються пішохідним спортом'.

2. Утинання іменникової твірної основи: а) без будь-яких нарощень і змін (*кікбоксер* → *кік/кік*); б) зі змінами граматичних ознак через нарощення флексії (*кікбоксер* → *кікса*, *Шумахер* → *Шумі*, *Шевченко* → *Шева*).

Деякі особливості виявляються лише в ході творення конкретних номенів, тому й потребують окремих зауваг.

Хавбек → **хавчик** З першого погляду загальна форма номена свідчить, що він утворений від англійського усіченого слова *хавбек* із додаванням українського демінутивного суфікса –чик із використанням триелементного ланцюга: *хавбек* 'півзахисник' → *хав* 'таке ж значення' → *хавчик* 'зменшено-пестливе до хав' (порівняймо із *хлопець* → *хлопчик*, *рубець* → *рубчик*). І справді, зразком для творення жаргоніма були названі й подібні загальнономовні номени, що мали дещо інше підґрунтя: демінутивний суфікс –ик, приєднуючись до твірних, вимагав (хай і не обов'язково) деяких морфонологічних змін – чергування кінцевих твірної основи ц'/ч. Творець номена *хавчик*, не знаючи історії й суті українського елемента –чик у згаданих і подібних словах, сприймав його як єдиний комплекс, звідси і ланцюг *хав* + *чик* → *хавчик*. Якщо в загальнономовних дериватах такого типу суфікс –ик має виразну семантику зменшеності-пестливості, то в жаргоніми така семантика до певної міри втрачена. Можливо, що на появу цього номена і його семантику (відсутність семантичного елемента демінутивності) вплинув інший (інтержаргоновий) номен: порівняймо із *хавати* 'їсти' *хавчик* 'їжа', у якого якраз формант –чик виражає не демінутивність, а предметність (*дія* → *їжа*).

Пішохідний → **пішоходи** У даному випадку маємо зразок ніби зворотного словотвору; номінативний ланцюг має кілька ланок, деякі з них є словотвірними: *пішки ходити* → *пішохід* → *пішохідний спорт* → *пішоходи*. Остання ланка – це традиційна модель творення назви особи (спортсмена) від виду спорту, яким займається: *спорт* → *спортсмен*. Такий ланцюг є наочним утіленням взаємодії різних типів номінації, зокрема, словотвірної й синтаксичної.

Зовсім незначна за кількістю номенів група, яка нараховує п'ять одиниць, до того ж всі вони мають деякі особливості в мотивації - або можлива подвійна мотивація, або мотивація на рівні гіпотези:

один клас → *однокласник* 'спортсмен, який виступає в одному класі яхт, авт, мотоциклів' (або постав унаслідок подвійної мотивації);

? → *зенітокоси* 'гравці спортивної команди "Зеніт" чи 'команда Зеніт' (можливо, за аналогією до *негритоси*, *компрачикоси*);

? → *карлопан* 'футболіст маленького зросту' (можливо, за аналогією до *горлопан*);

дарувати гол → *голодар* 'гравець, який забив красивий гол – подарував його уболівальникам' (можливо, трансформація чужомовного *голеадор*);

пароплане[рист + педа]раст → *паропланераст* 'жартівливо-зневажливе до *паропланерист*'.

Як бачимо, усі слова утворено за загальнономовними моделями, в яких частини поєднуються інтерфіксом -о-. Однак у двох номенах (*зенітокоси* і *карлопан*) досить важко встановити другий мотиваційний складник і його значення (-коси і –пан) і відповідно їхній "внесок" до похідного. Мало того, саме другий елемент у цих словах має подвійний статус: з одного боку, формально виражений у похідних, а з другого – за змістом є амотиваційним (або ж із високим ступенем метафоричності чи її затемненості). Порівняймо, *карлик* – маленького зросту людина і *карлопан* – маленького зросту футболіст, "Зеніт" – команда і *зенітокоси* – гравці команди. У наших реципієнтів ми не змогли добитися хоча б якихось прийнятних пояснень.

Незначна кількість спортивних жаргонінів на позначення осіб, утворених способом **основоскладання**, безпосередньо зумовлена особливостями діяльності спортсменів і відповідно особливостями самого життя спортсмена (швидкість, реактивність, рухливість), що й відображає їхня мова. Відповідно й суто спортивні назви повинні відображати (й відображають) такий ритм, реактивність. Саме тому найпоказовішою (оптимальною) для спортивного жаргону є довжина слів у 3 – 4 склади.

Дослідивши способи і засоби словотвору в спортивному жаргоні на позначення осіб, можемо зробити й деякі **висновки**.

1. У творенні спортивних жаргонінів активно використовуються ресурси словотвірної системи сучасної української мови, її способи й моделі, типи словотвірних значень, своїх суто 'спортивно-жаргонових' засобів немає. Таке в свою чергу ще раз підтверджує, що жаргон є природним, невід'ємним складником національної мови, який щонайменше на словотвірному рівні має єдине підґрунтя з іншими складниками національної мови. Можна стверджувати, що саме така "загальнономовність" ґрунту словотворення є причиною того, що значна

частина жаргонових дериватів без будь-яких перепон може перейти до загальномовного складу чи набувати статусу літературних.

2. Із досить різноманітного й багатого арсеналу способів словотвору в українській мові спортивний жаргон на позначення осіб послуговується лише декількома, до того ж і ступінь продуктивності навіть цих способів різний. Найпродуктивнішим є суфіксальний спосіб (у тому числі й універбація як його різновид), котрий відзначається досить вагомою кількістю засобів. Використовувані суфікси можна розділити на дві умовні групи: загальномовні і суфікси, позичувані з інтержаргону. Меншою продуктивністю відзначається усічення: порівняно з літературною мовою має меншу кількість різновидів і моделей.

3. Більшість спортодериватів є мономотивованими, тобто вступає в рівноправні структурні й семантичні зв'язки з однією твірною основою, лише незначна кількість дериватів може вступати в структурні й семантичні зв'язки з кількома твірними основами – бути полімотивованими.

4. Мотивація, як правило, прозора, безпосередня, що в свою чергу унеможливує пропускання словотвірних ланок (черезкроковий словотвір, за винятком окремих випадків, не притаманний спортивному жаргону). Мотиваційними основами можуть виступати як окремі слова різної частини мовної належності (іменники, прикметники, дієслова, зрідка числівники), так і словосполучення (здебільшого це стійкі словосполучення, що належать до спортивної термінології чи номенклатури).

5. Як і форманти, основи за походженням і статусом також мають різний характер: частина з них – основи загальномовних твірних, інша частина – основи жаргонізмів, що стали такими внаслідок інших номінативних процесів (як правило, семантичних). Часто перший загальний ланцюг щодо статусу його одиниць є гібридним (загальномовна твірна основа → жаргонізм-дериват): *пішохідний спорт* → *пішохід*.

Відзначаємо, що ступінь мотивованості похідних жаргонізмів є різним. Фіксуємо утворення з прозорою мотивованістю, а також ті, що характеризуються нерозкладністю змісту (затемненість мотиваційного значення спричиняє фразеологічність семантики таких номенів).

Література

Горбач 1974: Горбач, О. Правопорушницькі східньоукраїнські арготизми в дотичних словниках і в літературі перед 1-ою світовою війною [Текст] / О. Горбач // Науковий збірник Українського Вільного Університету. – Т. 8 (Збірник на пошану І. Марчука). – Мюнхен, 1974. – С. 14–28.

Горпинич 1999: Горпинич, В. О. Сучасна українська літературна мова. Морфеміка. Словотвір. Морфонологія [Текст] / В.О.Горпинич. – К.: Вища школа, 1999. – 205 с.

Грещук 1978: Грещук, В.В. Спостереження над лексикою сучасного українського студентського жаргону [Текст] / В.В. Грещук // Проблеми дослідження діалектної лексики і фразеології української мови. Тези доповідей. – Ужгород, 1978. – С. 16-17.

Дзензелівський 1996: Дзензелівський, Й. О. Про арго українських ремісників (колківське кравецьке арго на Волині) [Текст] / Й.О. Дзензелівський // Українське і слов'янське мовознавство. Збірник праць. – Львів: Наукове товариство ім. Т.Г. Шевченка, 1996. – С. 286–305.

Ілик 2000: Ілик, Т. Абревіатури та похідні від них у комп'ютерному слензі [Текст] / Т. Ілик // Лінгвістичні студії. Збірник наукових праць. – Донецьк: ДонНУ, 2000. – Вип. 11. – С. 388–393.

Нелюба 2000: Нелюба, А.М. Усічення і принцип економії в словотвірній номінації [Текст] / А.М. Нелюба // Лінгвістичні дослідження: Зб. наук. праць / За ред. проф. Л.А.Лисиченко. – Х., 2000. – Вип. 5. – С.171–186.

Нелюба 2001: Нелюба, А.М. Тенденції в арготичному словотворі і засоби їх втілення [Текст] / А.М. Нелюба // Зб. наук. праць. Полтавський державний педагогічний інститут ім. В. Короленка. – Вип. 4 (18). – Серія “Філологічні науки”. – Полтава, 2001. – С. 105–112.

Ставицька 2005: Ставицька, Л. Арго, жаргон, сленг [Текст] / Л.Ставицька. – К.: Критика, 2005. – 460 с.

Широцький 1998: Широцький, К. Бурсацький жаргон української мови на Поділі [Текст] / К.Широцький // Збірник Харківського історико-філологічного товариства. Нова серія. – Харків, 1998. – Т.6. – С. 175–179.

Щепотьєв 1927: Щепотьєв, В. Мова наших школярів [Текст] / В.Щепотьєв // Етнографічний вісник, 1927. – Кн. 3. – С. 76–81.

В статті розглянуто словообразуюче домінування спортивного жаргону на категорії личности. Виявлено, що самым продуктивним является суффиксальный способ, который отличается весомым количеством способов.

Ключевые слова: словообразующая система, спортивный жаргон, категория личности.

The article deals with the word-formation prevalence of sporting jargon on the person's category. The suffix method proved to be the most productive, which carries the great number of means.

Keywords: word-formation system, sporting jargon, person's category.

Надійшла до редакції 15 вересня 2010 року.

ББК Ш 141.4-932.2

УДК 811.161.2'366

СЕМАНТИЧНІ ФУНКЦІЇ ІНТЕРФІКСІВ У СТРУКТУРІ УКРАЇНСЬКИХ ПРИКМЕТНИКІВ НА -С'К-(ИЙ)

У статті розглядаються семантичні функції інтерфіксів у структурі українських прикметників на -с'к-(ий). Основна увага зосереджена на характеристичності інтерфіксальних похідних, у яких інтерфікс частково чи повністю змінює їхнє значення, порівняно зі спільнокореновими безінтерфіксальними похідними.

Ключові слова: інтерфікс, лексема, лексико-семантичні варіанти, морфема, прикметник, семантична функція.

У структурі окремих простих слів є особливі компоненти, які поєднують основу (корінь) і словотвірний формант і які найчастіше називають інтерфіксами. Характерною особливістю інтерфіксів, на думку багатьох лінгвістів [Горпинич 1999: 189–195; Городенська 1981: 12–14; Земська 1981: 174–175; Клименко 2004: 226; Кравченко 1990], є те, що, на відміну від морфем, вони мають фонемне вираження, але позбавлені словотвірного значення, оскільки ніколи не виконують функції словотвірного суфікса. У слові інтерфікси виконують структурну функцію, уможливаючи приєднання словотвірного форманта до твірної основи. За О. Земською, “слова, що мають тотожний морфемний склад і відрізняються лише наявністю та відсутністю інтерфікса, тотожні за значенням” [Земская 1964: 42–43].

Як показують дослідження останніх років, зокрема Є. Карпіловської [Карпіловська 1999: 240–250], Є. Красильникової [Красильникова 1981: 149–162], М. Федурко [Федурко 1993: 43–49], мова прагне не лише до структурної, а й до семантичної уніфікації інтерфіксів. Зокрема, помітною є тенденція до:

– семантичної диференціації лексем з інтерфіксом та без нього (*дефект-ив-н-ий* – *дефект-н-ий*, *музик-ал'-н-ий*, *музич-н-ий*);

– семантичної диференціації лексем із різними інтерфіксами (*кант'-ів-с'к-ий* – *кант'-іан-с'к-ий*, *піфагор'-ів-с'к-ий* – *піфагор'-ій-с'к-ий*).

Предметом розгляду у статті є семантичні функції інтерфіксів у структурі прикметникових лексем на -с'к-(ий) з метою систематизації інтерфіксальних похідних за ступенем віддалення семантичних парадигм від відповідних безінтерфіксальних похідних з тим самим коренем: лексеми-дублети з тотожною семантикою (семантичні паралелізми); лексеми, частково відмінні за значенням (синоніми); семантично відмінні лексеми (пароніми) [Карпіловська 1999: 242; Федурко 1995: 15].

За базою даних автоматизованої системи морфемно-словотвірного аналізу української мови, що укладена в лабораторії комп'ютерної лінгвістики Інституту філології Київського національного університету, в українській мові 3970 відносних прикметників із суфіксом -с'к-, із яких 411 містять інтерфікс у позиції перед цим суфіксом.

Семантична функція інтерфіксів простежується при порівнянні інтерфіксальних похідних зі спільнокореновими похідними без інтерфіксів або тоді, коли вони містять інший інтерфікс. Так, в аналізованому матеріалі виявлені 117 інтерфіксальних похідних, які співвідносні зі спільнокореновими словами без інтерфіксів. З-поміж них 47 пар лексем, у яких суфікс -с'к- приєднується до тієї самої твірної основи безпосередньо або з допомогою інтерфіксів, – тотожні за значенням, тобто вони є семантичними дублетами: *далмат-с'к-ий* і *далмат-ин-с'к-ий* (регіон); *кіпр-с'к-ий* і *кіпр'-ют-с'к-ий* (столиця, суд, канал, фунт); *пресвітер-с'к-ий* і *пресвітер'-іан-с'к-ий* (парламент, пастор, чин, сан); *Софій-с'к-ий* і *Софій'-ів-с'к-ий* (собор).

На відміну від функції інтерфіксів, яку умовно можна назвати “дублетною”, в інших парах спільнокоренових похідних інтерфікси можуть частково або повністю змінювати значення лексеми. Як показує проведене дослідження, у 60 похідних інтерфікс виконує, крім структурної, ще й семантичну функцію.

Інтерфіксальні лексеми, частково відмінні за значенням від безінтерфіксальних. Таких інтерфіксальних прикметників усього дев'ять, з яких чотири – співвідносні пари ‘прикметник з інтерфіксом – прикметник без інтерфікса’: *аз'і-ат-с'к-ий* і заст. *аз'ій-с'к-ий*; *брат-ер-с'к-ий* і *брат-с'к-ий*; *з'вір'-ів-с'к-ий* і рідко *з'вір-с'к-ий*; *ол'імн-ій-с'к-ий* і заст. *ол'імн-с'к-ий*; одна пара слів має різні інтерфікси: *ферм-ів-с'к-ий* і *ферм-ер-с'к-ий*. Після основи займенникового прикметника уживані три різні інтерфікси: *наш-ен-с'к-ий*, *наш-ин-с'к-ий* і *наш-ів-с'к-ий*.

Перші три інтерфіксальні лексеми мають не лише ширше значення, ніж безінтерфіксальні, а й відрізняються стилістично. Так, *азіатський* уживається у трьох значеннях: ‘1. Прикм. до Азія’. 2. Перен., заст. ‘Невпорядкований, дикий, глухий, відсталий’. 3. Заст., зневажл. ‘Грубий, жорстокий ~ про вчинки людини’ і заст. *азійський* ‘Те саме, що азіатський 1’. Лише у першому значенні *азіатський* і *азійський* є дублетами: *азіатські/азійські кочові племена, хаці, квітчасті убори; старий азіатський/азійський світ*.

Інтерфікс **ер** з'являється лише після твірної основи -**брат**-. В українській мові співіснують пари слів *брат-ер-с'к-ий* і *брат-с'к-ий*, *брат-ер-н'-ий* (= *братерський*) і *брат-н'-ий* (= *братерський*), *брат-ер-ств-о* і *брат-ств-о*. Сучасна твірна основа -**брат**- успадкована від давньоруської мови *братъ, братръ* [ЕСУМ I: 246], у

якій **-гр-**, ймовірно, міг бути суфіксом, а **бра-** – твірною основою з індоєвропейської *bhra- ‘нести, родити’, як вважав Н. Горяев (стсл. **вратръ, вратъ**; лат. frāter, нім. Brüder, англ. brother). Вставна /e/ з’являлася після шумних перед сонорними після занепаду редукованих (*вѣ-гр-ъ – ві-тер-ѳ*). Щоправда, більшість лінгвістів вважають недостатньо обґрунтованим пов’язання слов’янських форм із індоєвропейськими *bhre-, *bhra- [ЕСУМ I: 246–247]. У сучасній українській мові **ер** не виконує самостійної словотвірної функції й не має, відповідно, словотвірного значення, однак помітною є тенденція до розмежування значень лексико-семантичних варіантів із **ер** та без нього за якісною/відносно-присвійною ознакою лексем *братський – братерський*. За Словником української мови:

“**Братерський** ‘1. Прикм. до брат 1, 2. // Належний братові, братам. 2. Власт. братам; який буває між братами; дуже дружній, товариський. 3. Який живе в братерстві, в братському єднанні’. **Братський** ‘1. Власт. братові 1, братам; пройнятий почуттям любові, дружби; братерський. 2. Прикм. до братство 1” [СУМ I: 228, 231]’.

Найбільш виразно відчувається розходження у значенні похідних *братерство* – 1. Абстрактне поняття ‘велика дружба, братське єднання’ і *братство* – 1. Збірне поняття ‘група, товариство людей, об’єднаних спільною діяльністю і метою, які додержуються певних установлених ними правил’. 2. *тільки одн.* Братське почуття, ставлення; дружба // Братня близькість, єдність [СУМ I: 228, 231]. “Словарь української мови” Б. Грінченка на позначення збірного поняття фіксує похідне з іншим інтерфіксом *брат'-ів-ств-о* [СУМГ I: 95], що не увійшло до лексичного складу сучасної літературної мови.

У сучасній Греції є Олімп – найвищий гірський масив біля берегів затоки Термаїкос Егейського моря. Саме цю гору давні греки вважали священною. За “Словником української мови” [СУМ V: 690], *олімпійський* та заст. *олімпський* тотожні лише в першому значенні ‘відносна ознака щодо священної гори Олімп (гр. Ὀλυμπος) у Фессалії, місця, де, як вважали давні греки, перебув Зевс та інші боги’: *олімпійський* ‘1. Прикм. до Олімп’ та *олімпський* ‘Те саме, що олімпійський 1’: *олімпійські/олімпські боги*. Друге значення лексеми *олімпійський* ‘2. перен. Який відзначається величною врівноваженістю, незворушністю, стриманістю; такий, як в олімпійця, олімпійців, ~ про настрої і т. ін.’ дозволяє співвіднести похідне із двома твірними основами: **-ол’імп-** ‘якісна характеристика: такий, як у богів Олімпу’ і **-ол’імпійец’-** ‘такий, як в олімпійця, ~ святковий, радісний настрої, переможний характер’. Тоді у другому значенні похідного *ол’імп-ій-с’к-ий* інтерфікс **ій** успадковується від *ол’імп-ій-ец’-ѳ* ‘ мешканець гори Олімп, наділений особливими рисами’. Третє значення прикметника *олімпійський* ‘3. Стос. до міжнародних спортивних змагань, олімпіад 2’: *олімпійські ігри, олімпійські змагання*, на наш погляд, співвідносне не з твірною основою **-ол’імп-**, а з основою **-ол’імпій-**. Олімпійські ігри започатковані у Стародавній Греції 776 до н. е. як свята, що відбувалися в місті Олімпії (гр. Ὀλυμπιάς), під час яких проводилися змагання і культові церемонії на честь бога Зевса [Теплер 1982: 9; САМ 1989: 152]. В. Виноградов звертав увагу лінгвістів на типовий недолік тлумачних словників – нерозмежування омонімів (“смешение омонимов”) [Виноградов 1975: 214]. Тому, зважаючи на словотвірну специфіку, необхідно виокремити два омонімічні прикметники *олімпійський*¹ (← Олімп) та *олімпійський*² (← Олімпія).

Поряд із лексемою *звірський*, що, можливо, є калькою з рос. *зверский*, у сучасному обігу вживається лексема *звіривський* (не фіксована словниками). За СУМ, *звірський*, рідко ‘Те саме, що звірячий (1. ‘Прикм. до звір’ // Такий, як у звіра’. 2. перен. ‘Лютий, жорстокий, нелюдський’. 3. перен. ‘Дуже сильний, надмірний’)’. Контекстне уживання обох прикметників дозволяє припустити, що *звірський* і *звіривський* тотожні в першому значенні і є синонімами до *звірячий: звірячий і звірський/звіривський (інстинкт, морда, шкура): Такого буденного дня ми бачили у звірівському лісі і стада кабанів ... (Н. Малімон), Нині у звірівських лісах мешкає до трьох десятків зубрів (Хрещатик. № 180. Жовтень 2008), В звірячій царстві була вже віддавна така конституція... Кожний їв тільки того, кого міг зловити, задушити і обдерти...* (І. Франко. Т. 3. 1950). У переносному значенні можливий лише *звірський (ставлення, погляд): Цей звірський злочин має бути покараний.*

Утворені від іменника *ферма*¹ похідні з інтерфіксами **ів** та **ер** *фермівський* ‘Прикм. до ферма¹’ і *фермерський* ‘1. Стос. до ферми¹ 1; який характеризується наявністю, переважанням ферм’ збігаються лише у першому значенні: *фермівські будівлі і фермерське господарство, фермерські хутори*. Друге значення лексеми *фермерський* ‘2. Прикм. до фермер, належний фермерові, фермерам’ і формально, і семантично похідне від іменника *фермер*, де **-ер-** (з англ. farmer або нім. Farmer) є суфіксом **-ер-** (< **-er-**) на позначення ‘особи за родом діяльності’: *ферм-ер-с’к-ий*. Тому фактично маємо два омонімічні прикметники *фермерський*¹ (← ферма) і *фермерський*² (← фермер), які варто подавати у різних словникових статтях.

Показовою є семантична диференціація слів, утворених від займенникової твірної основи **-наш-** з інтерфіксами **ен**, **ин**, **ів**: *Ви явно не нашенський, Це вже чисто нашенський Інтернет* (Телекритика. 18.02.2009), *нашенський аристократ; Свій же “сапог”, і розмір нашинський* (Косовський В. “Петрович”), *Адже японці мають тут за свого сусіда фактично не росіян, а українців, і Приморський край для нас хоча і далекий, але “нашинський”* (Часопис “Українці”); *нашинський гурт; Б’ЮТівський, регіональний чи нашівський* (Обозреватель. 10.09.2009). Інтерфікси **ен** та **ин** підтримують присвійно-відносне значення, а **ів** тільки відносне щодо партії “Наша Україна”.

Інтерфіксальні лексеми, повністю відмінні за значенням від безінтерфіксальних. Відносні прикметники, відмінні за значенням, семантично диференціюються за значенням кореня ‘власна назва’ – ‘загальна назва’. Похідні (25 лексем) з коренем ‘власна назва – прізвища філософів або імена історичні та релігійні’ у своїй структурі містять різні інтерфікси **ів** та **ан (іан, йан)**, **ій**: *гегел'-ів-с'к-ий* і *гегел'-йан-с'к-ий*, *гумбол'дт'-ів-с'к-ий* і *неогумбол'дт'-іан-с'к-ий*, *кант'-ів-с'к-ий* і *кант'-іан-с'к-ий*, *магомет'-ів-с'к-ий* і *магомет'-ан-с'к-ий*, *н'іци-ів-с'к-ий* і *н'іцие-ан-с'к-ий*, *піфагор'-ів-с'к-ий* і *піфагор'-ій-с'к-ий*, *сос'с'ур'-ів-с'к-ий* і *сос'с'ур'-іан-с'к-ий*, *феййербах-ів-с'к-ий* і *феййербах-іан-с'к-ий*, *шел'л'інг-ів-с'к-ий* і *шел'л'інг-іан-с'к-ий*.

В українській мові **-с'к-** зустрічається лише в основах відносних прикметників і, на відміну від більшості суфіксів, в системі мови за ним закріплене єдине широке словотвірне значення ‘загальна відносність’. Однак у науковому та офіційно-діловому стилях прикметники на **-с'к-(ий)**, утворені від назв осіб, можуть мати у межах загальної відносності також посесивне значення: *Шевченківський “Заповіт”, материнська усмішка, франківський твори*. У такому випадку **-с'к-** має, за граматиками, відносно-присвійне значення [Жовтобрюх 1984: 141–142]. Присвійність підтримується саме інтерфіксами **ів**, **ій**: *Гегелівські твори = твори Гегеля, Сосюрівська концепція = концепція Сосюра, Піфагорійська теорема = теорема Піфагора*. На думку О. Дементьєва, такі похідні історично утворені від присвійних прикметників, а отже, **ів** є морфемою зі значенням ‘додаткового вираження категорії відношення’ [Дементьєв 1974: 119].

Слова з іншими інтерфіксами **ан, іан, йан** типу *феййербах-іан-с'к-ий*, як прийнято вважати, формально співвідносні з назвою особи [Єфремова 2005: 167], а семантично мають подвійну мотивацію з назвами ‘напрямок, течія, вчення’ та ‘особа–послідовник’: ‘Стос. до **феййербахіанства** й до **феййербахіанця**’ [СУМ X: 573]. Сполука ‘інтерфікс + **-с'к-**’, за В. Лопатіним, формується як самостійний афікс з особливим значенням, що виражає відношення не до особи, а до вчення [Лопатін 1977: 48]. Як самостійний суфікс **-іанс'к-** зі значенням ‘що стосується напрямку, течії, яка пов’язана з особою, названою твірним словом’ фіксує “Русская грамматика” [РГ-80: 287]:

‘належність особі’

‘напрямок, течія, вчення’

гегел'-ів-с'к-ий

гегел'-йанс'к-ий

кант'-ів-с'к-ий

кант'-іанс'к-ий

сос'с'ур'-ів-с'к-ий

сос'с'ур'-іанс'к-ий

І. Милославський вважає, що у слові *кантіанський* два синонімічні суфікси **-іан-** та **-с'к-**, тобто обидва вони виражають значення ознаки, що у слові виражене двічі [Милославський 1980: 30]. Постає питання, чи можна не лише семантично, а й формально співвідносити ці похідні з назвами течій, напрямків, як у випадку *гедон'-ізм-ø* ‘ідеалістичний напрям’ – *гедон'іст-ичн-ий*, *квієт-ізм-ø* ‘релігійно-етичне вчення’ – *квієт-ист-с'к-ий*; рос. *гедон'-ізм-ø* – *гедон'-ическ-ий*, рос. *ліберал'-ізм-ø* ‘політичний напрям’ – *ліберал'-ист-ск-ий*; рос. *бол'шев-ізм-ø* – *бол'шев-ист-ск-ий* (з усиченням або без усичення абстрактного суфікса **-ізм-**) та з назвами осіб, як у випадку *йакобін-ец'-ø* – *йакобін-с'к-ий* (з усиченням **-ец'-ø**) [РГ-80: 284]. Якщо розгорнути словотвірні ланцюжки, то маємо:

‘вчення... Феййербаха’ → *феййербах-* + *-іан-ств-ø*;

‘прихильник, послідовник феййербахіанства’ → *феййербах-іан-(ств- #)+-ец'-ø*;

‘стос. до **феййербахіанства**’ → *феййербах-іан-(ств- #) + -с'к-ий*;

‘стос. до **феййербахіанця**’ → *феййербах-іан-(ств- #) + -ец'-ø*.

Отже, інтерфікс “успадковеться” похідними *феййербахіанець* та *феййербахіанський* від твірного *феййербахіанство*. На наш погляд, невизнання цього призводить до втрати семи ‘вчення’ у значенні слова *феййербах-іан-с'к-ий*. Якщо прийняти не лише семантичну, а й формальну похідність *феййербах-іан-с'к-ий* від *феййербах-іан-ств-ø*, то це слово відповідно має бути на третьому такті словотвірного гнізда. У такому випадку можемо погодитися з І. Милославським, що інтерфікс “перебирає” на себе значення суфікса **-ств-**: *феййербах-іан-(-ств- #)-с'к-ий*, формальна відмінність спричинює “перерозподілення смислів в основі” (Є. Красильникова):

I	II	III
<i>феййербах-</i>	<i>феййербах-ів-с'к-ий</i>	
	<i>феййербах-іан-ств-ø</i>	<i>феййербах-іан-с'к-ий</i> <i>феййербах-іан-ец'-ø</i>

Так само у семантичній структурі прикметника *васил'-іан-с'к-ий*, який ‘стос. до василіанство і василіанець’ (василіанство → вчення Василя Великого; гр. Μείγας Βασίλειος, лат. Ordo Sancti Basilii Magni; відомий також як Василій Кесарійський – Βασίλειος Καισαρείας), відбувся перерозподіл смислів на користь ‘відносної ознаки щодо вчення’: *василіанські догмати, греко-католицький василіанський монастир Святого Миколая, Василіанський інститут* (Вільнюс). Із двох прикметників із відносно-присвійним значенням

васил'-ів-с'к-ий ‘прикм. до Василь (з гр. Βασίλειος – ‘цар’)’ і *васил'ій-ів-с'к-ий* ‘прикм. до Василій’ перший є нормативним у сучасній українській мові, другий зберігає давню форму: *Свято-Василіївський чоловічий монастир*, *Василіївська переміль* (Т. Шевченко). Інтерфікс **ів** може як успадковуватися прикметником від твірної основи іменника Василівка (місто та село), напр. *Василівський район*, *Василівський коледж*, *технікум*, так і з’являтися безпосередньо у процесі творення: *Василівський острів* (Санкт-Петербург), *Свято-Успенський Микола-Василівський монастир*, *василівська свічка*.

Різні за походженням інтерфікси **ів** та **іан** у похідних *григоріївський* і *юліївський* та *григоріанський* і *юліанський* привносять різні семи до словотвірного значення відносності суфікса **-с'к-**. Лексеми з питомим інтерфіксом **ів** *григор'ій-ів-с'к-ий* (від Григорій; гр. Γρηγόριος, з гр. γήγυρος – ‘уважний, зосереджений, зібраний’) і *йул'ій-ів-с'к-ий* (від Юлій; лат. Julius від гр. ioulos – ‘кучерявий’) уживані щодо неконкретизованої особи: *григоріївський отаман*, *Свято-Григоріївський Бізюків чоловічий монастир*; на *Юліївській горі*. Натомість лексеми з інтерфіксом **іан**, який за походженням є латинським суфіксом присвійності **-іан-**, уживаються лише у сталих словосполученнях і пов’язані з конкретно історичною особою: *григор'-іан-с'к-ий* (лат. gregorianus) – у назвах, які пов’язані з Римським папою Григорієм XIII та Римським папою Григорієм I Великим: *григоріанський календар*, *григоріанська реформа* ‘упровадження григоріанського календаря’ та *григоріанський спів*, *григоріанський хорал*; а *йул'-іан-с'к-ий* (лат. Julianus, присвійний прикметник до Julius) – у назвах, пов’язаних з іменем Юлія Цезаря: *юліанський календар*, *юліанське літочислення*.

Прикметники *георгіївський* і *георгіанський*, хоч і походять від одного кореня **Георг** (гр. Γεώργιος, Γιώργος – ‘хлібороб, плугатар’), але в українській мові, очевидно, були засвоєні з різних мов і співвідносяться з різними денотатами. Інтерфікс **ів** виникає після повної основи засвоєного українською мовою грецького імені Георгій – *георг'ій-ів-с'к-ий*: *георгіївський хрест*, *Свято-Георгіївський монастир*. Прикметник *георг-іан-с'к-ий* ‘англійський, часів правління королів Георгів’ прийшов до нас з англ. прикметника **georgian** (від Георг, англ. King George) і вживається у словосполученнях, співвідносних з часами королів Георгів: *георгіанська епоха*, *георгіанський період*, *георгіанський стиль в архітектурі*.

Найбільше розійшлися у своїх значеннях лексеми **романський** ‘1. Який виник на основі давньоримської культури або тісно пов’язаний з цією культурою // Який належав Стародавньому Риму. 2. Пов’язаний із вивченням культури і мови народів, що живуть у Пд. і Пд-Зх. Європі’ і **римський** ‘Прикм. до римляни і Рим // Власт. римлянам, такий, як у римлян’. Обидва слова мають спільний корінь **-рим-**, проте через різний шлях запозичення маємо два віддалені за фонемним вираженням та значенням слова: засвоєний українською мовою корінь **-рим-** (від лат. Roma) і утворений від нього прикметник *рим-с'к-ий*: *римська курія*, *римська республіка*, *римське виховання*, *римське право*, *римський університет* та латинізований корінь **-ром-**, запозичений у складі лексеми із суфіксом **ān** *ром-ан-с'к-ий* (з лат. Romānus – ‘римський’) [СІС 1977: 593]: *романський стиль*, *романський живопис і культура*, *романські мови*.

Отже, системний опис інтерфіксальних прикметників на **-с'к-(ий)** дозволяє зробити висновок про активні динамічні процеси у цій групі слів. Так, помітною є тенденція до “повернення” у сферу активного функціонування лексем без інтерфіксів, позначених у словниках ремарками *заст.*, *іст.*, *рідко* та уведення у мовленнєвий обіг неінтерфіксальних прикметників, не фіксованих словниками. Семантичні зміни, що відбуваються в інтерфіксальних прикметниках, свідчать про прагнення позбутися слів-дублетів (словотвірних варіантів).

Література

- Виноградов 1975: Виноградов, В. В. Словообразование в его отношении к грамматике и лексикологии (На материале русского и родственных языков) [Текст] / В. В. Виноградов // Виноградов В. В. Избранные труды. Исследования по русской грамматике. – М.: Наука, 1975. – С. 166–220.
- Городенська 1981: Городенська, К. Г., Кравченко, М. В. Словотвірна структура слова (відіменні деривати) [Текст] / К. Г. Городенська. – К.: Наукова думка, 1981. – 198 с.
- Горпинич 1999: Горпинич, В. О. Сучасна українська літературна мова. Морфеміка. Словотвір. Морфологія: Навчальний посібник [Текст] / В. О. Горпинич. – К.: Вища школа, 1999. – 207 с.
- Дементьев 1974: Дементьев, А. А. О так называемых “интерфиксах” в русском языке [Текст] / А. А. Дементьев // Вопросы языкознания. – 1974. – № 4. – С. 116–120.
- Жовтобрюх 1984: Жовтобрюх, М. А. Українська літературна мова [Текст] / М. А. Жовтобрюх. – К.: Наукова думка, 1984. – 256 с.
- Земская 1964: Земская, Е. А. Интерфиксация в современном русском языке [Текст] / Е. А. Земская // Развитие грамматики и лексики современного русского языка. – М.: Наука, 1964. – С. 36–62.
- Земская 1981: Земская, Е. А. Словообразование [Текст] / Е. А. Земская // Современный русский язык: Учебник / Белошапкова В. А., Земская Е. А., Милославский И. Г., Панов М. В.; Под ред. В. А. Белошапковой. – М.: Высшая школа, 1981. – С. 174–181.
- ЕСУМ І: Етимологічний словник української мови: В 7 т. [Текст] / АН УРСР, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. – Т. 1. – К.: Наукова думка, 1982. – 632 с.

- Ефремова 2005: Ефремова, Т. Ф. Толковый словарь словообразовательных единиц русского языка [Текст] / Т. Ф. Ефремова. – 2-е изд., испр. – М.: АСТ:Астрель, 2005 – 636, [4] с.
- Карпіловська 1999: Карпіловська, Є. А. Суфіксальна підсистема сучасної української літературної мови: будова та реалізація [Текст] / Є. А. Карпіловська. – К.: УкрНДПСК, 1999. – 298 с.
- Клименко 2004: Клименко, Н. Ф. Інтерфікс [Текст] // Українська мова: Енциклопедія / НАНУ; Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України. – 2-ге вид., випр. і доп. – К.: Українська енциклопедія, 2004. – 824 с.
- Кравченко 1990: Кравченко, М. В. Словообразовательная морфология современного украинского языка [Текст] / М. В. Кравченко : автореф. дис. ... докт. филол. наук: 10.02.02 / Ин-т языкознания АН УССР. – К., 1990. – 23 с.
- Красильникова 1981: Красильникова, Е. В. О формальной структуре слова [Текст] / Е. В. Красильникова // Проблемы структурной лингвистики. 1978. – М.: Наука, 1981. – С. 149–162.
- Лопатин 1977: Лопатин, В. В. Русская словообразовательная морфемика: Проблемы и принципы описания [Текст] / В. В. Лопатин. – М. Наука, 1977. – 316 с.
- Милославский 1980: Милославский, И. Г. Вопросы словообразовательного синтеза [Текст] / И. Г. Милославский. – М.: Изд-во Московского университета, 1980. – 296 с.
- РГ-80: Русская грамматика: В 2-х т. [Текст] / Редкол.: Н. Ю. Шведова (гл. ред.) и др. – М., Наука, 1982. – 784 с.
- САМ: Словник античної міфології [Текст] / Уклад. І. Я. Козовик, О. Д. Пономарів. – 2-е вид. – К.: Наукова думка, 1989. – 240 с.
- СІС: Словник іншомовних слів [Текст] / За ред. О. С. Мельничука. – К.: Українська енциклопедія, 1977. – 775 с.
- СУМ І: Словник української мови: В 11 т. [Текст] / АН УРСР, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. – Т. І. – К.: Наукова думка, 1970. – 800 с.
- СУМ V: Словник української мови: В 11 т. [Текст] / АН УРСР, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. – Т. V. – К.: Наукова думка, 1974. – 840 с.
- СУМГ: Словарь української мови: В 4-х т. [Текст] / Упорядк. Б. Д. Грінченко. – Т. І. – К.: Наукова думка, 1996. – 494 с.
- Теппер 1982: Теппер, Ю. М. Олімпійські ігри [Текст] / Ю. М. Теппер // Українська радянська енциклопедія. Вид. друге. – Т. 8. – К.: УРЕ, 1982. – 528 с.
- Федурко 1993: Федурко, М. Ю. Морфологічні моделі відсубстантивних прикметників із суфіксом -СН- [Текст] / М. Ю. Федурко // Мовознавство. – 1993. – № 5. – С. 43–49.
- Федурко 1995: Федурко, М. Ю. Морфологічні перетворення в структурі відносних прикметників російської мови [Текст] / М. Ю. Федурко : автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.02 / АН України, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні – К., 1995. – 21 с.

На матеріалі українських імен прилагательных на -с'к-(ий) рассмотрены семантические функции интерфиксом. Выявлены лексемы, в которых интерфиксы частично или полностью влияют на значение производных в сравнении с нейнтерфиксальными производными с тождественным корнем.

Ключевые слова: интерфикс, лексема, лексико-семантический вариант, имя прилагательное, морфема, семантическая функция.

The semantic functions of interfixes are investigated on the basis of Ukrainian adjectives on -с'к-(ий). The interfix lexemes are identified, which partially or completely have an influence on the meaning of derivatives in comparison with derivatives without interfixes with identical roots.

Keywords: interfix, lexeme, lexical and semantic variant, adjective, morpheme, semantic function.

Надійшла до редакції 21 вересня 2010 року.

Руслана Коца

ББК Ш 141.4-0

УДК 811.161.2:81'373.611

З ІСТОРІЇ ПОНЯТТЯ «ПРЕФІКС»

У статті розглянуто різні погляди українських мовознавців на поняття «префікс», починаючи з XV ст. і до середини XX ст., описано, як відбувалося виокремлення категорії префікса із меж приїменників, якими термінами називали поняття «префікс» у різні часи і різні граматисти.

Ключові слова: префікс, приїменник.

© Коца Р.О., 2011

У допитливих людей постійно виникає питання, чим зумовлена поява того чи іншого слова в українській мові, яке його походження. Особливо це стосується наукових термінів, що містять у собі сліди історії тієї галузі знань, до якої вони належать. Безперечно, розбудова термінологічних систем будь-якої мови – складна і важлива справа, адже термінологія не постає відразу, а витворюється самим життям упродовж віків. Тому дослідники української термінології намагаються осягнути тенденції розвитку сучасної мови, виходячи зі столітніх національних традицій термінотворення. У цьому контексті історичні дослідження мають виняткове значення, оскільки допомагають вивчити природу багатьох сучасних мовних термінів.

Наша стаття присвячена детальному розгляду та дослідженню виникнення словотвірної термінології, а точніше, – походженню терміна «префікс».

У сучасній лінгвістиці терміном «префікс» (від лат. *praе* – попереду і *fixus* – прикріплений) називають службову морфему, що розташована перед коренем або іншим префіксом, приєднується до всього слова, виконує словотворчу і (або) граматичну функцію [Клименко 1998: 17]. Однак перед тим, як отримати такий статус, префіксу довелося пройти досить довгу історію становлення: тривалий час граматисти не тільки не визнавали його як самостійну граматичну одиницю, а й повністю ототожнювали з прийменниками. Більше того, кожен граматист давав зазначеному поняттю свою назву, що призводило до непорядкованості в термінології. Так, уже найдавніша суто граматична слов'янська праця – трактат про вісім частин мови, який у сербському списку XV ст. озаглавлений «*Осьмъ честиѣ слова, ѡ велико глаголемъ и пишемъ*», – засвідчила про фактичне ототожнення префіксів і прийменників, що згодом стало традиційним для староукраїнського мовознавства.

Не була винятком і «Грамматика доброглаголиваго еллино-словенского языка», видана у Львові в 1591 році. У ній прийменник визначається як «*часть слова нескланѡема. пре(д)лагаема веѣми слова частми, во сложенїи и сочиненїи*» [Німчук 1985: 66]. Отже, як зауважує В. Німчук, до прийменників відносяться і префікси, і власне прийменники [Німчук 1985: 66]. Всього виділяється 18 прийменників – *въ, во, ѡ(т), съ, к, пре(д), до, по, ради, съ, при, во, мѣсто, на, ѡ, окръсть, по(д), чрезъ* [Німчук 1985: 66]. *безъ* і *кромѣ*, за граматикою, належать до «раздѣлительныѡ прислѣвникѣв» [Німчук 1985: 67], а *дла* і *ради* – до сполучників [Німчук 1985: 67].

Новим етапом в історії українського мовознавства став вихід «Грамматіки словенскої» Лаврентія Зизанія, надрукованої у Вільні 1596 року. Автор, як і його попередники, розглядає префікси у межах прийменників. Так, у розділі «*О предлозѣ*» («*часть слова скланѡема, пре(д) иными слова част(ь)ми полагаема*» [Німчук Грамматика Зизанія: 86]) Л. Зизаній налічує 17 прийменників, наприклад: *въ, къ, съ, на, при, у, ѡ(т), изъ, чрезъ* тощо. При їх виділенні Л. Зизаній пішов за граматикою 1591 року. Водночас досить важливою є думка автора про те, що «*суть же и иныѡ нѣкіѡ части*», які можуть називатися прийменниками, але вони вживаються тільки «*въ сложенїи*». Тобто, як зазначає В. Німчук, у цьому випадку мова йде про префікси: *во(з), во(з)вышаю, про, прореченїе, пре, презиранїе, или, превелїе, разъ, ра(з)грабленое* [Німчук Грамматика Зизанія: 86].

1619 року у м. Єв'ї біля Вільна вийшла друком славнозвісна праця Мелетія Смотрицького «Грамматіки Славенскїѡ правилное Свнтагма», яка тривалий час впливала на розвиток лінгвістичної думки слов'янських народів і відіграла видатну роль у теоретичній підготовці граматик східнослов'янських мов та лінгвістичної славістики [Німчук Грамматика Смотрицького: 100]. М. Смотрицький, як і автори інших європейських граматик XVI – XVII ст., вважає префікси прийменниками. Він виділяє прийменники «*Сочинителнѣ и Сложнѣ*» [Німчук Грамматика Смотрицького: 127]. До першого різновиду належать прийменники, які сполучаються з формами іменних частин мови, тобто мова йде про власне прийменники; до другого – ті, що беруть участь у творенні нових слів, тобто виступають як префікси. Всього у граматіці нараховується 20 прийменників. Прийменник *бе(з)*, як і в «Грамматіці» 1591 року та Л. Зизанія, потрапив до прислівників.

Система української мови XVII ст. викладена у праці «Грамматыка словенская» (1643, 1645) І. Ужєвича. Автор, як і його попередники, розглядає префікси у системі прийменників, проте, на відміну від них, серед прийменників правильно називає слова *безъ* та *чрезъ*, що традиційно в українському мовознавстві XVI – XVII ст. трактувалися як прислівники [Німчук Грамматика Ужєвича: 195].

Не стали винятком і граматичні праці XVIII – XIX ст.: їхні автори й надалі розглядають префікси у межах прийменників. Проте в XIX ст. вже починається чіткий розподіл прийменників на дві групи: 1) ті, що пишуться зі словами окремо; 2) ті, що пишуться зі словами разом. Наприклад, М. Лозинський ділить прийменники на «розлучні», що «лучать ся з поодинокими відмінками» [Грамматика Лозинського: 131], і «нерозлучні», які «самі без інших слів не можуть стояти» [Грамматика Лозинського: 131]. У «Грамматіці руского языка» (1864) М. Осадца у розділі «*О предлогахъ*» виділяються прийменники «*отдѣльни*» і «*неотдѣльни*» [Осадца 1864: 133]. До останніх автор відносить такі, які «лише зъ иными словами соединенї, значенье ихъ ближе означаютъ» [Осадца 1864: 133], наприклад, *пере, роз, воз, въ, вы, на, пра* та ін. Відомий мовознавець XIX ст. О. Потебня у праці «*Из записок по русской грамматике*» називає 25 прийменників і так само, як його попередники, розглядає два випадки їх застосування: 1) «*разделительное употребление*» і 2) «*слитное употребление*» [Потебня 1985: 190-234].

Проаналізувавши визначення, приклади, котрі наводять граматисти, можна легко зробити висновок, що саме друга група прийменників і є власне префіксами у сучасному розумінні цього поняття. Однак сам термін для позначення такого граматичного явища починає з'являтися тільки у II половині – кінці XIX ст.

Характерною рисою зазначеного часу стало різноманіття назв на позначення прийменників, що пишуться зі словами разом, і як наслідок – повний безлад у термінології. Назвемо основні:

- 1) *чАстка* – «Оупражнення граматичніи» міст. у кн. «Руска языкоучебна читанка» (Відень, 1863);
- 2) *прїставка* – «Методична граматика языка малорусского» П. Дячана (Львів, 1965); «Грамматика руского языка для шкѡль середнихъ» О. Огоновського (Львів, 1889); «Руска граматика» С. Смаль-Стоцького та Ф.Гартнера (Львів, 1893; 2-е вид. – 1907); «Руска граматика для шкіл народнихъ» О. Поповича (1897, част. 2); «Методична граматика рускої мови» В. Коцовського та І. Огоновського (2-е вид., Львів, 1904); «Руска правопись зі словарцем» (Львів, 1904); «Коротка граматика української мови» П. Залозного (Полтава, 1906);
- 3) *нарост* – «Няські граматки» («Основа», 1862, кн. 1);
- 4) *припона* – «Малоруско-німецкий словарь» Є. Желехівського та С. Недільського (1886, т. 2);
- 5) *препона* – «Грамматика руского языка для шкѡль середнихъ» О. Огоновського (Львів, 1889);
- 6) *приросток* – «Про наголос в українсько-російській мові» В. Охрімовича («Записки НТШ», 1900, кн. 1); «Грамматика церковно-словенського языка» (1900);
- 7) *приставка* – «Русско-малоросійській словарь» Є. Тимченка (Київ, 1897, 1899, т. 2);
- 8) *передросток* – «Знадоби для пізнання угорсько-руських говорів» І. Верхратського («Записки НТШ», 1899, кн. 1 і далі); «Про говор галицьких лемків» І. Верхратського (Львів, 1902);
- 9) *prefix* – «Грамматика руского языка для шкѡль середнихъ» О. Огоновського (Львів, 1889).

Як бачимо, термін «префікс» у латинському написанні вперше в українському мовознавстві використав О. Огоновський у 1889 році у праці «Грамматика руского языка для шкѡль середнихъ».

Набагато далі у своїх дослідженнях пішов І. Верхратський. Мовознавець слідує традиції своїх попередників і не відокремлює префікси від прийменників, називаючи їх «приіменниками» чи «приіменниковими частицями» [Верхратський 1902: 19, 102, 107]. Важливими є спостереження І. Верхратського над способами творення нових слів. Зокрема у праці «Говір Батюків» (1912) автор називає два способи творення прикметників. Одним з них є «зсувка» (*Zusammenrückung*), у межах якої учений виділяє такі підвиди:

- 1) частиця заікнуча з іменем (*Negationspartikel und Nomen*). Наприклад: *непоцтвий, нечистий*;
- 2) приіменникова частиця і імя (*Praepositionelle Partikel und Nomen*). Наприклад: *насинє, пригнилий, призеленоватий, призеленкуватий* [Верхратський 1912: 38].

Крім того, прикметники, на його думку, можуть утворюватися за допомогою «зложення приіменника і імени» (*Composition von Praeposition und Nomen*), наприклад: *без рога – безрогий* [Верхратський 1912: 39]. Як видно, перший із зазначених способів творення нових прикметників відповідає сучасному змісту терміна «префіксація», а другий – «конфіксація».

Загалом слід сказати, що в граматичних описах до початку ХХ ст. словотвірний матеріал або не подавався взагалі, або ж був представлений у неповному вигляді в розділах із морфології.

Інтерес мовознавців до вчення про будову слова зростає в І пол. ХХ ст. У граматиках цього періоду з'являються не тільки визначення морфем, а й подається їхня характеристика, сполучуваність зі словами тощо.

Так, Є. Тимченко в «Українській граматиці» (1917) поділяє слово на морфемі, чи «морфольогічні одиниці» [Тимченко 1917: 14], до яких відносить «корінь», «суфікс» і «префікс» [Тимченко 1917: 14]. Сполучаючись з коренем, префікси, на думку Є. Тимченка, «надають йому певних відтінків значіння і творять таким чином нові слова, споріднені з собою спільним коренем» [Тимченко 1917: 36]. Водночас дослідник наголошує на такій особливості: префікси тільки тоді виокремлюються у нашій свідомості, коли «стрівають ся в різних сполученнях з більш-менш визначеним відтінком значіння, що вони надають кореневому комплексові» [Тимченко 1917: 37]. Є. Тимченко вважає, що здебільшого префіксами бувають прийменники, і виділяє 25 таких, серед яких з прикметниками вживаються 15 (*без-* / *безо-*, *до-*, *за-*, *на-*, *над-*, *най-*, *перед-* / *пред-* / *передо-*, *під-*, *по-*, *пра-*, *пре-*, *при-*, *про-*), причому подає їх значення і сполучуваність із різними частинами мови. Наприклад: *без-* / *безо-* «сполучає ся тільки з іменнями» [140, с. 73] і «показує на небуття або брак того, що виражено йменням (= не) – *без-костий, без-бокий, без-окий, без-зубий*» [Тимченко 1917: 74]. Новою і прогресивною для того часу була думка автора про те, що префіксами можуть бути й інші слова, які не є прийменниками. Серед них мовознавець називає *не-*, *пів-*, *полу-*, *напів-*, *межи-*, *проти-*, *серед-* [Тимченко 1917: 82-83].

У «Граматиці української мови для самонавчання та в допомогу шкільній науці» (1919) В. Сімович частину слова, що стоїть перед коренем, називає «приростком» [Сімович 1919: 107]. На думку вченого, приєднання приростка до слова «цілком змінить значіння слова» [Сімович 1919: 112]. За походженням префікси здебільшого є прийменниками, причому «значіння приростка звичайно таке ж, як і приіменника» [Сімович 1919: 325]. Всього В. Сімович виділяє 13 префіксів прийменникового походження: *в-* (*у-*, *ув-*, *уви-*), *від-* (*од-*, *від-*, *оді-*), *до-* (*ді-*), *з-* (*зі-*, *із-*, *су-*, *с-*), *за-*, *на-*, *над-* (*наді-*), *об-*, *перед-* (*пред-*, *переді-*), *під-* / *піді-*, *по-* / *пі-*, *при-*, *про-* [Сімович 1919: 326-327]. До неприіменникових префіксів він відносить *ви-*, *най-*, *пере-*, *пра-*, *пре-*, *роз-* [Сімович 1919: 113]. Як і в Є. Тимченка, у граматиці В. Сімовича наводяться значення кожного префікса. Наприклад: *над-*: *надморський* (над чимось), *надлюдський* (через край); *при-*: *придуркуватий* (потрохи) [Сімович 1919: 327] та ін.

У «Руській граматиці» С. Смаль-Стоцького та Ф. Гартнера (1928) сучасному терміну *префікс* відповідає поширений і в граматиках інших авторів початку ХХ ст. (напр., В. Сімовича, О. Синявського) термін

«приставка»: «Найбільше приставок служить особливо до творення дієслів із дієслів» [Смаль-Стоцький 1928: 43]. Засвідчено і похідні від названого терміна, зокрема, префіксальний спосіб словотворення іменується авторами названої праці як «приставкованне»: «Ще иньшим способом творення нових дієслів у живій мові є приставкованне» [Смаль-Стоцький 1928: 49]. Слова, утворені за допомогою префіксів, у «Граматичі» називаються «сприставкованими»: «...коли поединче дієслово є вже само собою доконане, творимо до сприставкованих дієслів доконаних... відповідні нові дієслова недоконані» [Смаль-Стоцький 1928: 50]. Слова, у морфемному складі яких відсутній префікс, – «безприставкові»: «Знов иньші безприставкові дієслова відрізнялиби ся, здасть ся, від відповідних протягових лише наголосом» [Смаль-Стоцький 1928: 47].

У «Граматичі руського языка для шкіл середних и горожанських» І. Панькевича (1936) частини слова, що стоять перед коренем, називаються «приставками або приростками» [Панькевич 1936: 34]. На думку автора граматики, префікси змінюють значення слова, оскільки «они обмежують и звужують значѣня слѣв та их спеціалізують» [Панькевич 1936: 48]. Префіксами, як зазначає І. Панькевич, найчастіше бувають «приименники, в значѣню прислѣвникѣв та злучники» [Панькевич 1936: 34], а також «части ця не» [Панькевич 1936: 48].

Отже, початок ХХ ст. став важливим етапом у розвитку українського наукового (лінгвістичного) термінотворення, адже, як зазначає Л. Пена, у цей час з'явилися перші граматичні праці з української мови, в яких зароджувалися й перші спроби вироблення термінологічного апарату, що пізніше вдосконалювався, видозмінюючись та озвичаючись [Пена]. Саме тоді виникають і назви на позначення морфем. І хоча ще не було якогось одного усталеного терміна на позначення префікса, вже робляться спроби описати його походження, значення, властивості, здатність сполучатися з різними твірними основами. Граматичні праці поч. – І пол. ХХ ст. не були досконалими з точки зору опису морфеміки і словотвору, але послужили важливим підґрунтям для формування понять «префікс», «префіксація», «префіксальний спосіб творення» у II пол. ХХ ст., часі становлення словотвору як окремої мовознавчої дисципліни.

Література

- Верхратський 1912 : Верхратський, І. Говір Батюків [Текст] / І. Верхратський. – Львів, 1912. – 307 с.
 Верхратский 1902 : Верхратский, І. Про говор галицких Лемків [Текст] / І. Верхратский. – Львів, 1902. – 480 с.
 Граматика Лозинського: Граматика Лозинського // Возняк М. Галицькі граматики української мови першої половини ХІХ ст. – Львів, 1911. – 340 с.
 Клименко 1998: Клименко, Н. Ф. Основи морфеміки сучасної української мови: Навч. посібник для студентів філол. факультетів та педінститутів [Текст] / Н. Ф. Клименко. – К.: ІЗМН, 1998. – 181 с.
 Німчук Граматика Зизанія: Німчук, В. В. «Граматика словенска» Л. Зизанія [Текст] / В. В. Німчук // Німчук В. В. Мовознавство на Україні в ХІV-ХVІІ ст. / Німчук В. В. – К.: Наукова думка, 1985. – С. 68-89.
 Німчук Граматика Смотрицького: Німчук, В. В. «Граматіки СлавенскиА правилно Свнтагма» М. Смотрицького // Німчук В. В. Мовознавство на Україні в ХІV-ХVІІ ст. [Текст] / Німчук В. В. – К.: Наукова думка, 1985. – С. 89-145.
 Німчук Граматика Ужевича: Німчук, В. В. «Граматика словенская» І. Ужевича // В. В. Німчук. Мовознавство на Україні в ХІV-ХVІІ ст. [Текст] / Німчук В. В. – К.: Наукова думка, 1985. – С. 155-198.
 Німчук 1985: Німчук, В. В. Мовознавство на Україні в ХІV-ХVІІ ст. [Текст] / В. В. Німчук. – К.: Наукова думка, 1985. – 224 с.
 Осадца 1864: Осадца, М. Граматика руского языка [Текст] / Михаилъ Осадца. – Львовъ: Въ печатки Института Ставропигійского, 1864. – 256 с.
 Панькевич 1936: Панькевич, І. Граматика руського языка для шкіл середних и горожанських [Текст] / І. Панькевич. – 3-е вид., пер. і доп. – Прага, 1936. – 205 с.
 Пена: Пена, Любов. Лінгвістичні терміни у «Граматичі української (руської) мови» С. Смаль-Стоцького та Ф. Гартнера [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/...11/.../lingvistichni%20terminu.pdf
 Потебня 1985: Потебня, А. А. Из записок по русской грамматике [Текст] / А. А. Потебня. – Т. IV, вып. I. Существительное. Прилагательное. Числительное. Местоимение. Член. Союз. Предлог. Для студентов филол. фак. пед. ин-тов. – М.: Просвещение, 1985. – 319 с., ил.
 Сімович 1919: Сімович, В. Граматика української мови для самонавчання та в допомогу шкільній науці [Текст] / Василь Сімович. – 2-е вид. з одмінами й додатками. – Київ-Ляйпціг, 1919. – 584 с.
 Смаль-Стоцький 1928: Смаль-Стоцький, С. Граматика української (руської) мови. Четверте видання [Текст] / С. Смаль-Стоцький, Ф. Гартнер. – Львів, 1928. – 209 с.
 Тимченко 1917: Тимченко Є. Українська граматика [Текст] / Є. Тимченко. – К.: Друкарня Ін-ту св. Володимира, 1917. – 168 с.

Стаття посвячена детальному рассмотрению и исследованию возникновения словообразовательной терминологии. В ней рассмотрены разные взгляды языковедов на понятие термина «префикс», начиная с XV в.

и до середины XX в., описано, как происходило выделение категории приставки из рамок предлогов, как называли приставки в разное время и разные грамматисты.

Ключевые слова: префикс, приставка, предлог.

The paper is devoted to the detailed consideration and investigation of the origin of word-formation terminology. Various views of linguists concerning the concept of the term «prefix», from 15th century to the middle of 20th century, are examined, it is described how the separation of the prefix category from the preposition frameworks occurred as well as how prefixes were called at different times by various grammarians.

Keywords: prefix, preposition.

Надійшла до редакції 17 вересня 2010 року.

Оксана Максимець

ББК 81.2 Ук

УДК 81' 37 = 161.2

ФУНКЦІОНАЛЬНО-СЕМАНТИЧНА ДИСТРИБУЦІЯ ТРАНСПОЗИЦІЙНИХ ФОРМАНТІВ У НОВІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Характеризується участь суфіксів-транспозитів у реалізації різних лексико-словотвірних значень упродовж к. XVII - п. XXI ст.ст. Дослідження функції кожного зі словотворчих суфіксів, що полягає у формуванні конкретної дериваційної семантики, дало змогу встановити непоодинокі факти вираження одного лексико-словотвірного значення за допомогою кількох афіксів.

Ключові слова: семантична дистрибуція, транспозиція, формант, опредметнена дія, лексико-словотвірне значення

Поєднання дієслівної семантики з категоріальним значенням предметності, особливості словотвірної структури зумовлюють своєрідність девербативних іменників, великою мірою репрезентованих похідними зі значенням опредметнених дій, процесів, станів.

У науковій літературі ці деривати об'єднуються різними термінологічними назвами: іменники зі значенням опредметненої дії [Словотвір 1979: 68], іменники зі значенням абстрактної опредметненої дії [Горпинич 1999: 144], іменники зі значенням абстрактної процесуальної ознаки [Русская грамматика 1980 (I): 157]. На необхідність розширення назви згаданої словотвірної категорії вказує В.Олексенко, який пропонує для номінування підсистеми похідних назву словотвірна категорія опредметнених значень дієслівних предикатів [Олексенко 2005: 10]. К.Городенська відносить розглядані іменники до словотвірної категорії граматичної субстантивізації [Городенська 2000: 8].

Девербативні іменники, об'єднані спільним значенням "опредметнена дія/стан", є репрезентантами різних родів дії: тривалої, розгорнутої в часі, результативної, мультиплікативної, одноактної, ітеративної.

Категорію опредметненої дії, процесу, стану формують іменники на позначення інтелектуальної діяльності; комунікативної діяльності людини; процесів, пов'язаних зі сферою трудової та професійної діяльності людини; волевиявлення людини; морально-етичних понять і відносин; стану, почуттів; переміщення, пересування; виробничих та технологічних процесів; звукових процесів; психічних та фізіологічних процесів; дій суб'єктів живої й неживої природи; обрядів, звичаїв, традицій; дій, що відносяться до різних галузевих сфер.

Систему формантів, що беруть участь у творенні розглянутих дериватів, складають спільнослов'янські, власне українські та запозичені суфіксальні морфеми.

Метою наукової розвідки є характеристика участі суфіксів-транспозитів у реалізації різних лексико-словотвірних значень. Дослідження функції кожного зі словотворчих суфіксів, що полягає у формуванні конкретної дериваційної семантики, дало змогу встановити непоодинокі факти вираження одного лексико-словотвірного значення за допомогою кількох афіксів.

Фактичний матеріал, зібраний у ході дослідження, його аналіз через призму лексико-словотвірних значень дає підстави твердити, що кожен з формантів, який бере участь у творенні віддієслівного іменника, виконує певну притаманну йому функцію (або кілька функцій щодо вираження семантики слова). Крім того, численні приклади доводять, що одне лексико-словотвірне значення може виражатися різними суфіксами. Розгляд кожного транспозиційного форманта дозволяє простежити зміни (та причини, що їх зумовлюють) у продуктивності й функціонально-семантичному навантаженні, а також з'ясувати питання синонімії словотворчих суфіксів. У цілому такий аналіз словотворчих засобів сприятиме розгляду в діахронічному аспекті функціонально-семантичної дистрибуції суфіксів.

1. У новій українській мові транспозиційні суфікси продукують утворення на позначення інтелектуальної діяльності. В утворенні іменників із такою семантикою беруть участь суфікси **-ни(я)**, **-єни(я)**, **-іни(я)**, **-ок**, **-j(а)**, **-Ю**, **-к(а)**. Значна кількість дериватів зі згаданими формантами утворює варіантні ряди,

наприклад: *задум – задума – задумання – задумка, вигадання – вигад, спогад – спогадка, рахування – рахунок, роздумування – роздум* та ін.

Девербативи із суфіксами **-нн(я)**, **-енн(я)**, **-інн(я)** є стилістично нейтральними й означають абстраговану дію в повному семантичному обсязі твірного дієслова. Кілька таких утворень реєструються українськими писемними пам'ятками кінця XVII – початку XIX ст. (*разъсужденія, миткованье, рахованье*). У другій половині XIX – на початку XX ст. зазначені суфікси особливо активізуються у творенні іменників зі значенням інтелектуальної діяльності. Чимало новотворів з формантами **-нн(я)**, **-енн(я)** виникли протягом останнього століття. Іменники на **-інн(я)** у другій половині XX ст. перейшли до пасивного фонду української мови. Девербативи зі згаданими суфіксами вживаються в розмовному та художньому мовленні, епістолярному та публіцистичному стилях.

З середини XIX ст. в українській мові формується група іменників на позначення інтелектуальної діяльності людини, утворюваних за допомогою суфіксів **-к(а)**, **-ок**, **-О**. Характерною ознакою значної кількості цих утворень є те, що вони крім транспозиційного значення опредметненої дії мають супровідне значення результативності. Деривати зі згаданими суфіксами обслуговують усі стилі української мови.

2. Протягом усіх періодів розвитку нової української мови поступово формується група іменників на позначення комунікативної діяльності. Такі девербативи творяться за допомогою суфіксів **-нн(я)** (*базікання, кликання, співання*), **-інн(я)** (*бубоніння, говоріння, лепетіння*), **-енн(я)** (*мимрення, обговорення, тлумачення*), **-к(а)** (*балачка, об'явка, оповіданка, співка, розповідка*), **-О** / **-О(а)** (*розговор, переказ, спів, промова, перезва*), **-н(я)** (*казня, мовня*), **-нн(и)** (*перемовини, розмовини*). **-ок** (*висловок, розпиток*), **-ј(а)** (*лихослів'я*).

Утворення на **-нн(я)**, **-інн(я)**, **-енн(я)** вказують на відповідну дію, яка триває в часі, мають нейтральне забарвлення і обслуговують усі функціональні стилі української мови. Значення процесуальності помітно нейтралізується в іменниках із суфіксом **-к(а)**. Такі утворення в семантичному плані можуть відчутно віддалятися від твірного дієслова. Суфікс **-к(а)** відзначається певною продуктивністю у творенні девербативів у кінці XIX – на початку XX ст., але в подальші періоди розвитку сучасної української мови рівень словотвірної активності цього форманта знижується. Значна частина іменників, що творяться за допомогою суфікса **-к(а)** має емоційне забарвлення і, за нашими даними, активно вживається в розмовному (т.ч. діалектному) мовленні та в мові художніх творів.

3. До віддієслівних утворень на позначення процесів, пов'язаних зі сферою трудової та професійної діяльності людини відносяться іменники з суфіксами **-к(а)**, **-нн(я)**, **-інн(я)**, **-ств(о)**, **-б(а)**, **-л(я)**, **-иц(я)**, **-ур(а)**.

Основний склад цих девербативів утворюють іменники із суфіксом **-к(а)**, кількість яких послідовно зростає протягом усіх періодів розвитку нової української мови (*вирубка, ліпка, поливка, починка, прополка*). Вони вживаються практично в усіх стилях.

Протягом XIX – XX ст. сформувалася значна група дериватів з формантами **-нн(я)**, **-інн(я)** (*бурлакування, вчителювання, лікарювання, чабанування, косіння, молотіння, прядіння*). За нашими даними, такі утворення переважно вживаються в уснорозмовному мовленні, мові художніх творів, зрідка – в епістолярному, публіцистичному стилях.

Протягом другої половини XIX – початку XX ст. регулярно творить іменники із згаданим значенням суфікс **-ств(о)** (*бондарство, гончарство, ковальство, лимарство, рибальство*). Протягом другої половини XX ст. продуктивність цього форманта значно зростає (*директорство, друкарство, редакторство, токарство*).

У писемних пам'ятках нової української мови засвідчуються окремі утворення із суфіксом **-л(я)** (*будівля (будування), відгодівля, заготівля*).

Окремі деривати вказаного семантичного типу в новій українській мові дав суфікс **-иц(я)** (*збираниця, торговиця*). У текстах другої половини XX ст. зрідка фіксуються іменники на позначення процесів, пов'язаних зі сферою трудової та професійної діяльності людини з формантом іншомовного походження **-ур(а)** (*інспектура, редактура*).

4. Протягом XVIII – XIX ст. за допомогою суфіксів **-нн(я)**, **-енн(я)**, **-О**, **-ств(о)** від дієслів активно творяться іменники на позначення вчинків, волевиявлень людини (*брехання, крадіження, нищення, викрадення, обман, погром, помста, змова, ошуканство, катовство*). Протягом наступних періодів розвитку сучасної української мови кількість таких дериватів істотно не збільшується. Як свідчать обстежені джерела, спостерігається певна дистрибуція за стилями утворень згаданого семантичного типу. Так, девербативи на **-нн(я)**, **-енн(я)**, **-О** є стилістично універсальними, а іменники на **-ств(о)** – функціонують переважно в розмовному мовленні та мові художньої літератури.

Значно рідше протягом XVIII – XIX ст. для творення девербативів, що є назвами вчинків людей, використовуються суфікси **-н(я)**, **-ннн(а)**, **-нн(и)**, **-ок** (*ошукня, хвастовня, ошуканина, змовини, грабунок, порятунок*). Ці суфікси відзначалися певною продуктивністю у другій половині XIX ст., але в подальші періоди розвитку сучасної української мови активність відповідних формантів занепадає. Слід відзначити, що у XX ст. окремі з розглянутих утворень були витіснені на периферію мовної системи або й узагалі вийшли з ужитку. За нашими спостереженнями, девербативи на **-н(я)**, **-ннн(а)**, **-нн(и)**, **-ок** використовуються переважно в розмовному та художньому мовленні.

5. Найменування на позначення морально-етичних понять і відносин

Такі віддієслівні похідні творяться за допомогою суфіксів **-енн(я)**, **-інн(я)**, **-нн(я)**, **-j(а)**, **-аці(я)**, **-ств(о)**, **-О**, **-к(а)**, **-н(я)**, **-неч(а)**.

Іменники з суфіксами **-нн(я)**, **-енн(я)**, **-інн(я)**, **-j(а)**, **-О** формують ядро відповідного лексико-словотвірного розряду. Кількість девербативів із зазначеними формантами активно зростає протягом усіх періодів розвитку нової української мови. Такі утворення є стилістично нейтральними і виявляють високу функціональну активність. Проте девербативи, що творяться за допомогою суфіксів **-нн(я)**, **-енн(я)**, **-інн(я)**, **-j(а)** більшою мірою семантично близькі до дієслів, а девербативи з нульовим суфіксом відчутно віддалитися від твірного дієслова, актуалізуючи значення семантичної предметності.

Протягом XVIII – початку XX ст. сформувалася невелика група похідних іменників із суфіксом **-к-а** на позначення стосунків між людьми. В обстежених джерелах кінця XX ст. фіксуються лише поодинокі утворення, які продукуються формантом **-к(а)**. Останні мають виразне стилістичне забарвлення (*посварка*, *домовлянка*, *гніванка*, *спірка*) і функціонують у межах розмовно-побутового стилю. Значна частина розгляданих іменників перейшла до пасивного складу української лексики або й узагалі вийшла з ужитку, витіснивши однокореневими похідними з іншими формантами (*бузовка* – *бійка*, *гніванка* – *гнів*, *пошанівка* – *пошана*, *спірка* – *суперечка*).

Група девербативів із суфіксом **-ств(о)** сформувалася протягом другої половини XIX – XX ст. (*вимагательство*, *гнобительство*, *знайомство*, *неслухнянство*, *презирство*). Майже всі ці утворення мають виразний відтінок книжності і обслуговують практично всі функціональні стилі української мови.

У межах досліджуваного лексико-словотвірного розряду перебувають і похідні з суфіксом іншомовного походження **-аціj(а)**. Форманти, запозичені українською мовою з інших мов, мають виразний книжний характер. Сфера їх обігу – переважно науковий стиль. Формант **-аціj(а)** функціонально адекватний питомому українському суфіксу **-нн(я)**, пор.: *агітація* – *агітування*, *турбація* – *турбування*. Однак таке дублювання не набуло поширення в сучасній українській мові, оскільки утворення на **-аціj(а)**, як більш предметні за значенням із слабше вираженою процесуальністю, виявилися придатнішими для обслуговування спеціальних сфер словникового складу мови [Муромцева 1985: 86].

Протягом XIX – першої половини XX ст. в основному сформувалися групи іменників із суфіксами **-н(я)**, **-неч(а)**. Такі утворення мають виразне емоційно-експресивне забарвлення з відтінками зневаги, згрубілості (*бойня*, *колотня*, *різня*, *сварня*). Як свідчать обстежені джерела, деривати цієї групи використовуються в уснорозмовному й говірковому мовленні. Протягом другої половини XX ст. деякі з розгляданих утворень виходять з ужитку.

6. У всі періоди розвитку сучасної української мови традиційно суфікси **-нн(я)**, **-енн(я)**, **-інн(я)** та нульовий творять іменники, що є назвами станів, почуттів людини. Причому суфікси **-нн(я)**, **-енн(я)**, **-інн(я)** відзначалися певною продуктивністю у другій половині XIX – протягом XX ст. (*горювання*, *дрімання*, *лютування*, *запаморочення*, *збудження*, *прокинення*, *журіння*, *тремтіння*). Нульовий суфікс активно творить іменники на позначення стану протягом XIX – початку XX ст. (*віддих*, *гнів*, *задовіль*, *перестрах*, *знемога*, *втома*), причому деякі з таких утворень у другій половині XX ст. втрачають функціональну активність або й узагалі виходять з ужитку. Девербативи зазначених типів формують основний склад іменників з семантикою стану, мають нейтральне емоційне забарвлення й використовуються в усіх функціональних стилях нової української мови. Доповнюють групу розгляданих дериватів і похідні, що творяться від дієслів за допомогою суфіксів **-б(а)**, **-к(и)**, **-от(а)**. Суфікс **-б(а)** відзначався певною у відповідній галузі іменникової деривації активністю протягом XIX століття, але в подальші періоди розвитку сучасної української мови втрачає свою продуктивність. Натомість з'являються лексичні дублети з іншими суфіксами: *тужба* – *тужіння*, *турба* – *турбота*. Суфікс **-б(а)** має певний відтінок зниженості, тому лексеми з цим формантом використовуються головню в розмовному та художньому мовленні.

Деривати на позначення опредметненого стану представлені також невеликою групою іменників із суфіксом **-от(а)**, що сформувалася протягом усіх періодів розвитку нової української мови (*дригота*, *дрімота*, *журбота*, *скорбота*). Суфікс **-от(а)** вживається у складі лексем, що функціонують переважно в розмовному стилі.

З початку XX ст. обстежені джерела української мови фіксують і нечисленні утворення з суфіксом **-к(и)** на позначення стану (*дрімки*, *жданки*, *дрижаки*). Іменники згаданого ЛСТ мають виразну стилістичну маркованість і перебувають у сфері розмовного мовлення.

7. Нова українська мова має цілу низку суфіксів, за допомогою яких творяться девербативи зі значенням переміщення, пересування. У розглядааний період (кінець XVII – XX ст.) спостерігається активне творення відповідних іменників із формантами **-нн(я)**, **-енн(я)** та словотвірних структур з нульовим суфіксом.

Віддієслівні абстрактні іменники на **-нн(я)**, **-енн(я)** мають літературне походження. Бурхливий розвиток української мови в кінці XIX – на початку XX ст. спричинив, зокрема, появу великої кількості таких абстрактів. Найчастіше вони використовувалися в науковому, публіцистичному та епістолярному стилях.

Помітною активністю також відзначалося творення похідних такого типу з нульовим суфіксом від префіксальних дієслів доконаного й недоконаного виду. Ця група іменників в історії української мови була досить численною, проте у процентному відношенні до предметних назв свої позиції дещо втратила. Склад іменників із нульовим суфіксом на позначення процесів переміщення, пересування сформувався в основному

протягом XIX — першої половини XX ст. На відміну від утворень із формантами **-нн(я)**, **-енн(я)** значна частина віддієслівних іменників із нульовими суфіксами в сучасній українській мові є багатозначними лексемами, наприклад: *проїзд* – 1. Дія за зн. проїхати, проїжджати, проїздити; 2. Місце, яким проїжджають куди-небудь.

Значно менше в обстежених джерелах кінця XVII – XX ст. зафіксовано віддієслівних утворень із суфіксом **-к(а)** на позначення процесів переміщення. Ці іменники функціонують головним чином у розмовному та художньому стилях. Однак вони не є зниженими варіантами девербативів із суфіксами **-нн(я)**, **-енн(я)** оскільки, незважаючи на перебування у сфері розмовного мовлення, позбавлені емоційності: *гонка*, *перевозка*, *проходка* та ін.

Деривати із суфіксами **-нин(а)**, **-н(я)**, **-ств(о)**, **-в(а)**, **-л(я)**, **-к(и)**, **-б(а)**, **-нц(я)** лише доповнюють склад іменників зі значенням руху і займають периферійну позицію. Більшість із цих утворень мають відтінок власної експресивності, що обмежує сферу функціонування таких похідних розмовно-просторічним стилем.

У сучасній українській мові віддієслівні утворення із зазначеними формантами можуть утворювати варіантні ряди, наприклад: *ходіння* – *ходьба* – *хода* – *ходня*; *плавання* – *плавба*; *бігання* – *біганина* – *біг* тощо. Однак такі девербативи, як правило, різняться і частотою вживання, і відмінностями семантико-валентного характеру, наприклад: *ходіння* – дія за значенням ходити, *ходьба* – те саме, що *ходіння*, *хода* – процес *ходіння*; *плавання* – дія за значенням плавати, *плавба* – те саме, що *плавання*. Проте навіть виступаючи семантичними дублетами, такі деривати повністю не збігаються за своєю сполучуваністю з іншими лексичними одиницями. Так, наприклад, узвичаєними в мовній практиці є сполуки “*спортивна ходьба*”, “*швидка хода*”, “*кругосвітне плавання*”, але аномативними “*спортивне ходіння*”, “*швидке ходіння*”, “*кругосвітня плавба*”. Разом із тим спостерігається вихід з ужитку дериватів, пов’язаний із постійною заміною певної лексики словом-синонімом. Якщо в середині XIX ст. такі синонімічні пари функціонують як рівнозначні, то в XX ст. окремі з досліджуваних похідних переходять до інертного фонду лексики чи взагалі виходять з ужитку, наприклад: *їхавиця* – *їзда*, *возовиця* – *перевезення*, *їздня* – *їзда* тощо. Подібні заміни дериватів пояснюються певними тенденціями у нормалізації та стилістичній диференціації слововживання. При цьому лексична одиниця, яка осмислюється в мовленнєвій практиці як просторічна, діалектна, виходить із ужитку, а закріплюється слово, нейтральне в стилістичному відношенні.

8. З середини XIX ст. у зв’язку з бурхливим розвитком науки і техніки активно творяться іменники, що є назвами виробничих і технологічних процесів. Такі похідні продукуються за допомогою суфіксів **-нн(я)** (*заварювання*, *клепання*, *нікелювання*, *фальцювання*), **-к(а)** (*виплавка*, *поліровка*, *обточка*), **-аці(я)** (*герметизація*, *ізоляція*, *електризація*). Значна частина девербативів із суфіксом **-к(а)** була прямим запозиченням з російської мови. Такі утворення вживалися паралельно з питомими похідними на **-нн(я)**, а інколи навіть витіснили їх з ужитку. Наслідком постійної конкуренції цих формантів є існування значної кількості словотвірних дублетів (*заточування* – *заточка*, *поліровання* – *поліровка*, *оброблювання* – *обробка*, *обточування* – *обточка*). Проте останнім часом спостерігається відновлення властивих для української мови словотвірних типів. На сучасному етапі розвитку української мови спостерігається тенденція до заміни у використанні іменників із суфіксом **-к(а)** девербативами на **-нн(я)** в тих випадках, коли існує більш зручне, загальноприйняте слово. Це зумовлено насамперед специфічними функціональними вимогами: узгодженістю зі світовою практикою, гармонійним входженням у систему, точністю, відповідністю позначуваному поняттю, повнотою [Кияк, 1993: 35-38].

Паралельно з цими похідними починаючи з другої половини XX ст. в українській мові утворюються віддієслівні деривати, що є назвами виробничих і технологічних процесів, за допомогою запозиченого суфікса **-аці(я)**. Зазначений формант функціонально адекватний питомому суфіксу **-нн(я)**, про що свідчить наявність варіантних рядів однокореневих іменників із цими суфіксами (*автоматизація* – *автоматизування*, *вулканізація* – *вулканізування*, *герметизація* – *герметизування*). Девербативи зі згаданими формантами близькі за семантикою, однак у віддієслівних утвореннях на **-нн(я)** переважає відтінок тривалості дії, а суфікс **-аці(я)** може надавати похідним відтінку результативності, наприклад: *електризування* – процес електризації, *електризація* – надання тілу електричного заряду.

9. Найменування звукових процесів, що супроводжують дію

У творенні віддієслівних іменників із відповідним значенням актуалізуються суфікси **-неч(а)**, **-няв(а)**, **н(я)**, **-нин(а)**, **-нн(я)**, **-інн(я)**, **-іт**, **-Ø**.

Група іменників із формантами **-неч(а)**, **-нява**, **-н(я)**, **-нин(а)** сформувалася в основному протягом XIX – першої половини XX ст. Значна частина цих похідних є стилістичними синонімами, пор: *гуркотня* – *гуркотнеча* – *гуркотнява*; *стукотня* – *стукотнеча* – *стукотнява* – *стуканина*; *тріскотня* – *тріскотнеча* – *тріскотнява*. Проте утворення на **-неч(а)**, **-няв(а)** відрізняються від іменників на **-н(я)**, **-нин(а)** лише високим ступенем експресивності. Девербативи на **-неч(а)**, **-няв(а)** також є номенами опредметненої дії, але з негативним забарвленням чи відтінком значної інтенсивності. Слід відзначити, що у XX ст. деякі з таких похідних перейшли до складу пасивної лексики або й узагалі вийшли з ужитку.

З середини XIX ст. обстежені джерела нової української мови фіксують і іменники з суфіксами **-нн(я)**, **-інн(я)** (*хлипання*, *беханне*, *бринькання*, *брязкотінне*, *гуркотіння*). Протягом XX ст. продуктивність цих формантів значно зростає (*бевкання*, *бринькання*, *плескання*, *тирикання*, *плюскотіння*). Віддієслівні утворення із зазначеними формантами можуть утворювати словотвірні варіанти іменників із суфіксом **-нин(а)**: *грюкання* –

грюканина; тарахкання – тарахканина. Як свідчать обстежені джерела, у XIX – XX ст. девербативи із суфіксами **-нн(я)**, **-інн(я)** різною мірою вживаються в більшості функціональних стилів української мови, тоді як деривати на **-нн(я)** поширені лише в уснорозмовному мовленні.

Протягом XIX – XX ст. сформувалася значна за обсягом група іменників із суфіксом **-іт** на позначення звукових процесів, що супроводжують дію (*буркіт, вайкіт, гавкіт, журкіт, плескіт, рехкіт, хляскіт*). Похідні іменники з формантом **-іт** є паралельними утвореннями до інших суфіксальних девербативів, наприклад: *тріскіт – тріскотіння – тріскотня; гергіт – герготання – геркотня; тупіт – тупотня* тощо. При цьому вони різняться як на семантичному, так і на стилістичному рівні. Деривати з суфіксом **-іт** утворені від вербативів, що означають переважно повторювану, ритмічну дію. Іменники з суфіксом **-н(я)** мають негативне забарвлення і здебільшого позначають активну, нестримну, часто хаотичну дію. Деякі віддієслівні утворення з суфіксом **-іт** мають паралельні відповідники з нульовим суфіксом, наприклад: *брязкіт – брязк; плескіт – плеск; стукіт – стук* та ін. Форманти **-іт, -Ю** продукують віддієслівні утворення, що мають семантичні відмінності. Іменники з суфіксом **-іт** означають повторювану дію, в той час як утворення з нульовим суфіксом вказують переважно на короткочасну, одноакну дію.

10. З кінця XVII ст. в новій українській мові активно продукує утворення на позначення психічних та фізіологічних процесів суфікс **-нн(я)** (*зітхання, плакання, чихання*).

У писемних пам'ятках другої половини XIX ст. зрідка фіксуються деривати із згаданим значенням з формантом **-інн(я)** (*глядіння, потіння, тремтіння, тхніння (дихання)*).

Нечисленні девербативи із суфіксом **-к(а)** належать до похідних пізньої фіксації та реєструються лексикографічними джерелами української мови з початку XX ст. (*мигавка, хрипавка, чихавка, щикавка*).

11. Основна маса девербативів на позначення дій суб'єктів живої та неживої природи продукується в XIX ст. У цій функції провідні позиції належать суфіксу **-інн(я)** (*бубнявіння, квітіння, ледініння, пліснявіння, пломеніння*).

Деякі менше фіксується утворень зазначеного типу із нульовим суфіксом (*розлив, розсвіт, сумерк*).

З середини XIX ст. виділяється група дериватів на позначення дій суб'єктів живої та неживої природи, що твориться за допомогою форманта **-к(а)** (*вихолка, хляпавка, розтавачка*). Проте згодом (у XX ст.) деякі деривати перейшли до інертного фонду української лексики.

Окремі деривати вказаного семантичного типу в новій українській мові дав суфікс **-ок** (*примерзок, світанок, сутінок*).

12. Протягом усіх періодів розвитку нової української мови іменники на позначення обрядів, звичаїв, традицій активно творять суфікси **-нн(я)** (*вінчання, колядування, поминання, сватання, храмування, щедрування*), **-енн(я)** (*отпущення, хрещення*) та **-нн(и)** (*вхідчини, закладини, зводини, обстрижини, похрестини, уродини*).

У XIX ст. в основному сформувалася невелика група дериватів згаданого семантичного типу, які творяться за допомогою суфікса **-інн(я)** (*говіння, погребіння, подзвіння*).

Поодинокі утворення на позначення обрядів, звичаїв, традицій творяться за допомогою нульового суфікса (*відпуст, постриг, похорон; проводи*).

Протягом XIX – на початку XX ст. трапляється кілька девербативів із формантом **-к(и)** (*загребки, зажинки, обжинки, поминки*).

13. Група іменників на позначення дій, що відносяться до різних галузевих сфер в основному сформувалася протягом XX ст. У цей період такі деривати активно творяться за допомогою нульового суфікса (*виплат, допит, збут, розшук, спад, сплата*), а також суфіксів іншомовного походження **-аці(я)** (*акліматизація, атестація, імітація, інтеграція, пеленгація, реалізація, регуляція, централізація*) та **-аж** (*тампонаж, тренаж*).

Отже, в системі віддієслівних іменників з опредметненим значенням дії/стану непоодинокими є випадки співіснування паралельних однокоренових різносуфіксальних утворень, як-от: *балакання – балаканина, боротьба – борня, біг – біганина, рахування – рахуба* тощо. Такі паралельні утворення кваліфікують по-різному: як абсолютні синоніми, словотвірні варіанти або лексичні дублети. Частина таких утворень має тотожне лексичне значення і функціонує в одних і тих самих стилях мовлення, наприклад: *гульба* – “веселе проведення часу, що супроводжується розвагами та випивкою”; *гульня* – “те саме, що гульба” (обидва варіанти функціонують у розмовно-побутовому мовленні). Проте значно більше таких співвідносних утворень розрізняються функціонально-стилістичними особливостями та частотою вживання. Так, слова *боротьба, відвідування, мовчання, тікання* є стилістично нейтральними у порівнянні з відповідними лексемами *борня, відвідини, мовчанка, тіканина*.

У варіантних парах *змовка – змова, погонка – погоння* менш уживаними є іменники з суфіксом **-к(а)**, оскільки вони стали сприйматися вже як застарілі форми.

Більш складні й різноманітні взаємини існують між багатозначними спільнокореновими іменниками. Крім функціонально-стилістичних відмінностей, різниця між парами полісемічних абстрактів полягає “у кількості лексико-семантичних варіантів, їх місці й ролі в семантичних структурах слів” [Грещук 1977:30]. Наприклад, віддієслівні іменники *виклад* і *викладання* пов'язані між собою через лексико-семантичні варіанти

значення “письмова чи усна розповідь, передача яких-небудь фактів, матеріалів”. Проте, якщо для іменника *виклад* – це головне значення, то в семантичній структурі іменника *викладання* воно є вторинним.

Співвідношення може існувати й між паралельними утвореннями, одне з яких є однозначним, а інше – полісемічним, як-от у варіантній парі *косіння* – *косовиця*. Слово *косіння* має значення “процес зрізання та збирання трави, збіжжя”, лексема ж *косовиця* є багатозначною: 1) “косіння та збирання трави, збіжжя”; 2) “час, коли косять та збирають траву”. Спільне для співвідносних утворень значення в полісемічному слові може бути головним, так і похідним.

Отже, девербативні іменники, зберігаючи значення твірного дієслова, можуть відрізнятися як частотою вживання, сферою використання, так і семантичною структурою.

Література

Городенська 2000: Городенська, К. Г. Синтаксичні засади категорійного словотвору [Текст] / К. Г. Городенська // Наукові записки Вінницького держ. пед. ун-ту. Серія: Філологія. – 2000. – С. 130-136.

Горпинич 1999: Горпинич, В. О. Сучасна українська літературна мова. Морфеміка. Словотвір. Морфологія: Навч. посібник для студентів філол. спец. вищих закладів освіти [Текст] / В. О. Горпинич. – К.: Вища школа, 1999. – 208 с.

Грещук 1977: Грещук, В. В. Спільнокореневі іменники на *-ість*, *-ота*, *-ина*, *-изна* у сучасній українській мові [Текст] / В. В. Грещук // Мовознавство. – 1977. – №2. – С.27-32.

Кияк 1993: Кияк, Т.Р. Прагматичні аспекти стандартизації української термінології [Текст] / Т. Р. Кияк // Мовознавство. – 1993. – №1. – С. 35-38.

Муромцева 1985: Муромцева, О. Г. Розвиток лексики української літературної мови в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. [Текст] / О. Г. Муромцева. – Харків: Вид-во при Харків. держ. ун-ті видавничого об'єднання “Вища школа”, 1985. – 152 с.

Олексенко 2005: Олексенко, В.П. Словотвірні категорії іменника: Монографія [Текст] / В. П. Олексенко. – Херсон: Айлант, 2005. – 336 с.

Русская грамматика 1980 (I): Русская граматика [Текст]. – М.: Наука, 1980. – Т.1. – 783 с.

Словотвір 1979: Словотвір сучасної української літературної мови [Текст]. – К.: Наукова думка, 1979. – 405 с.

В работе определен круг формантов, принимающих участие в образовании отглагольных существительных, описана функционально-семантическая дистрибуция транспозиционных словообразовательных формантов, выявлены основные закономерности и тенденции развития подсистемы отглагольных существительных с опредмеченным значением действия в современном украинском языке.

Ключевые слова: семантическая дистрибуция, словообразовательная категория опредмеченного действия, словообразовательный тип, формант, лексико-словообразовательное значение.

The number of formants which take part in verbal nouns formation is defined in the paper. The functional and semantic distribution of transpositional word-building formants is described. The main regularities and tendencies of verbal nouns' development with object meaning in the modern Ukrainian language are revealed.

Keywords: semantic distribution, word-formation category of object action, word-formation type, formant, lexical and word-formation meaning.

Надійшла до редакції 17 вересня 2010 року.

Оксана Меркулова

ББК 81.2 Укр-923

УДК 81'373.611(09)

ІМЕННИКИ З КОНФІКСОМ ПО-...-J(A) В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

У статті подано опис розвитку дериваційних можливостей та схарактеризовано рівень продуктивності іменникового конфікса по-...-j(a), простежено динаміку функціонування лексико-словотвірних типів, утворених за допомогою аналізованого форманта, на різних етапах історії української мови.

Ключові слова: конфікс, формант, праслов'янська мова, давня руськоукраїнська мова, середньоукраїнська мова, нова українська мова.

Актуальність теми. Конфіксальні іменникові деривати з двокомпонентною морфемою по-...-j(a) в українському мовознавстві аналізувалися в межах студій над розвитком та функціонуванням лексико-словотвірних груп конфіксальної підсистеми українського субстантива від праслов'янського періоду [Меркулова 2006: 162-168] до середньо- та новоукраїнської мови [Меркулова 2000: 112-113; Меркулова 2007: 270-274; Воропай: 1998: 8-18; Воропай 2001]. Однак окремих робіт, у яких би був поданий опис історії становлення цього досить продуктивного іменникового афікса, а також досліджений розвиток його

дериваційних можливостей, дотепер не було. Такий стан справ і зумовив актуальність пропонованої статті та її мету — описати формування іменникових лексико-словотвірних типів із конфіксом **по-...-j(a)** від праслов'янської доби до сьогодення.

Праслов'янський **po*, **po-* пов'язаний чергуванням голосних із **pa-*; споріднене з лит. *pa-* “по-”, *ró-* “по-”, лтс. *pa* “під, через, пере-, на”, прус. *pa-* “по-”, *po-*, лат. *po-* “т.с., пере-”, авест. *pa-* “від, геть”, алб. *pa* “без, знову”, хет. *pē* “туди”, а також із більш віддаленими грецькими *ἀπό* “від”, *ἐπί* “на”, д.інд. *āra* “геть, назад” *āri* “теж, також; до цього”; частково пов'язане з і.е. **pos* “після, потім, слідом”, до якого зводиться й праслов'янське **rozďь* “пізній” (Ф III 292-293; ЕСУМ IV 465).

У праслов'янській мові структури з конфіксом ***po-...-ьje** служили для творення похідних зі значенням “місце, територія, розташована поблизу, біля того, що назване мотиватором”: **poberžьje* [Бернштейн 1974: 297] “узбережжя”; **rotorьje* [Німчук 1992: 108] “місце, територія біля моря”; **roboltьje* [Шульгач 1998: 215] від **bolto* “болото”.

Давньокієвські писемні пам'ятки документують значну кількість дериватів із формантом **по-...-ик**. Аналізований афікс брав участь в основному у творенні локативів, абстрактних та збірних назв.

1. З середини XI століття фіксується номен із семантикою *особи*, яка знаходиться поряд із тим, хто названий мотивувальним словом: *подружие* (1056-1057 СДЯ VI 542) “жінка, дружина; чоловік; подруга” (*дружь*).

2. Основну групу *n. collectiva* становлять назви *податків*, які збираються з того, що позначає вивідне слово. Наприклад: *полюдье* (1130 СлРЯ XVI 288) “податок, данина, яку збирали руські князі з підвладного населення, “людей”, щоденний об'їзд руськими князями з дружинами володінь з метою годування та збору данини з підвладного населення” (*люди*); *погородие* (XIII СДЯ VI 540) “данина з городів на користь єпископа й складалася з фіксованих сум” (*городь*); *почестье* (1150/XVI СлРЯ XV 196) “податок на честь князя” (*честь*). До збірних субстантивів належить також іменник *пособие* (XIII/XV XVII 201) “володіння; те, що належить кому-небудь” (*по собѣ*).

3. Найбільшу групу серед обстежених дериватів із цим формантом складають *nomina loci*.

Походження майже всіх типів конфіксальних утворень на **-ик** із просторовим значенням (виняток становлять словотвірні типи на **пере-...-ик**, **раз-...-ик**) пов'язане з ускладненням суфіксом **-ик** (**-ьк**) прийменниково-відмінкових сполук, що дають різну просторову орієнтацію (*между/межи, за, подь, на, при* та ін.) [Чекменева 1974: 12-13]. Це певною мірою зближує їхню історію з історією дериватів на **без-...-ик**, однак у подальшому розвиток співвіднесеності з прийменниково-відмінковими конструкціями до мотивації безпосередньо іменниками відбувається в них по-іншому. Зв'язок структур на **без-...-ик** з прийменниково-відмінковими формами послаблюється, натомість зростає співвіднесеність із вихідними іменниками. У похідних (як *nomina loci*, так і *nomina abstracta*), що мають у своїй структурі **по-...-ик**, зв'язок з прийменниково-відмінковими сполуками та безпосередньо з іменниками в давній руськоукраїнській мові зберігається [Там само 1974: 12-13].

Основне словотвірне значення конфіксальних локативів з **по-...-ик** — “місце, територія, розташована поблизу чогось або прилягає до чогось, названого мотивувальним словом”. Твірною базою для дериватів розгляданої семантичної групи служать здебільшого іменники або прийменниково-відмінкові сполуки.

Серед *n.loci* велику кількість становлять *географічні* найменування, утворені або від апелювативів, або від онімів, проте не виключена можливість їхньої деривації лексико-семантичним способом¹, наприклад: *поморие* (1057 СлРЯ XVII 28) “місцевість біля моря”; *вратишаста на Посулье* (к.ХІІ/бл.1425 ЛІ 6) “переславські землі вздовж річки Сули” (ЕСЛГНПУ 109); *и на подольи не сѣдяху людье. но на горѣ градъ же бѣ Киевъ* (1118/1377 ПВЛ 55) “підгір'я, низина на березі річки; підгірна частина міста”, пор. *долѣ* “внизу, вниз”, *доль* “низ”; *и ѡ(т)тоуда иде ... до Воробинь Подеснье Домогощъ* (к.ХІІ/бл.1425 ЛК 341) (*Десна*); *и тоу прислашася к немоу. Чорниш Клобоуци. и все Поросье* (393) “басейн річки Росі в південній частині давньої Полянської землі між Дніпром, Россою, Красною та верхів'ями Ірпеня й Тетерева” (див. ЕСЛГНПУ 109); *и да емоу рекъ и с Посемьемъ* (к.ХІІ/бл.1425 ЛК 332) “земля понад р. Сейм лівої притоки Десни й Лівой притоки Дніпра” (ЕСЛГНПУ 109); *Повольжик* (1216/ХІХ Ср II 1002) “землі на березі Волги”; *поселье* (1216/бл.1425 СлРЯ XVII 160) “село, селище” (*село, селити, поселитися*); *повѣтрие* “навітряна сторона” (1219/бл.1425 XV 156) (*вѣтрѣ*); *подворье* (1229/1270-1277 СДЯ VI 530) “будинок з двором та господарськими прибудовами; садиба” (*дворь*); *ты возми Галичь. а ѡзъ Понизье* (к.ХІІІ/бл.1425 ЛГВ 752) “територія в низовині” (*низъ* “низовина”); *Побожик* (1257 Ср III 216) “місцевість біля р. Південний Буг” (ЕСЛГНПУ 102).

4. До абстрактних номенів належать здебільшого полімотивовані деривати (з іменниковою, дієслівною або іменниково-займенниковою мотивацією).

4.1. Назви *процесів, дій*: *пособие* (1097 СлРЯ XVII 201) “допомога, сприяння” (*по собѣ, пособити* “допомогти”); *посилье* (1149 167) “підкріплення, допомога” (*сила, по силѣ*); *поборьк* (XII СДЯ VI 450) “те

¹ При топонімній деривації семантика словотвірних афіксів змінюється: якщо в загальних словах засоби словотвору завжди мають конкретні словотвірні значення, то в топонімії вони втрачають такі значення, перетворюючись на виразники топонімічності назв [див. Габрак 1999: 6].

саме”, пов’язане, очевидно, із засвідченим у XIV столітті іменником *борь* “боротьба, діяльність, спрямована на подолання чогось” (див. докладніше СДЯ I 298). Можливе також виведення розгляданого слова від префіксованого дієслова *побороти*, однак, за нашими даними, за таким мотиватором, що вперше фіксується джерелами XIII століття, були закріплені інші значення — “поборотися, захистити когось; здолати, перемогти”; *пожитие* (XII VI 567) “життя, спосіб життя” (*жити*; *пожити* “прожити”); *подѣлие* (1296 561) “заняття, обов’язок, справа, робота, виконувані після головної справи, обов’язків” (*дѣло*, *дѣлати*). До цієї групи належить також іменник, у структурі якого наявний конфікс *по-...-(е)ник*, наприклад: *помѣжение* (XIII/XIV-XV СлРЯ XVII 8) “порух (брів), нахмурювання”, пор. *мѣжити* “прикривати очі” (XI/XVI IX 145).

4.2. *Стан середовища, людини*, подібний до того, що називає тверде слово, позначають утворення *порядие* (XI СлРЯ XVII 146) “порядок, послідовність”, пор. *рядь* “порядок”, *по ряду* “один за одним, по порядку” (1056 Ср III 239) та *повѣтрие* (XI СлРЯ XV 155) “попутний вітер”.

У *середньо-* та *новоукраїнській мові* конфікс *по-...-ј(а)* нарощує продуктивність у межах відомих за давньокиївської доби лексико-словотвірних груп конфіксальних локативів, абстрактних та збірних найменувань.

1. Назви *осіб* представлені поодинокими утвореннями. З XVII століття фіксується давній дериват *подруже* (XVII МагГимч II 140) “жінка, дружина; чоловік; подруга”, *подружєся* (СУМ VI 758) “чоловік та дружина; шлюбна пара”.

З XV століття натрапляємо на дериват, що позначає *сукупність осіб, тварин чи рослин*: *неприятелемъ людского поколѣнья зъѣднано было* (1433 Роз 120) від *колѣно* “рід, покоління в родоводі”, *поколѣння* (СУМ VII 35) “сукупність родичів однакового ступеня спорідненості щодо спільного предка; потомство тварин або рослин; плем’я, рід або родина; люди близького віку, що живуть в один період часу”.

2. З XVI століття вперше фіксується *збірне* найменування на позначення *сукупності тварин*, наприклад: *стада сверць дати пя(т)на(д)цать поголо(в)я* (1571 ВолГр 134) “загальна кількість голів худоби в господарстві, області, країні; загальна кількість яких-небудь тварин на певній території”, *поголів’я* (СУМ VI 718) “те саме”.

3. Окремі назви *предметів*, за нашими даними, з’являються в сучасній українській мові: *поліччя* (Гр III 284; СУМ VII 71) “портрет; фотографія”; *погруддя* (СУМ VI 725) “скульптурне зображення верхньої частини людського тіла (по груди або по пояс)”.

4. В обстежених джерелах середньоукраїнської мови не знаходимо нових слів на позначення *одиниць оподаткування*, функціонує лише успадкований з мови попереднього періоду іменник із семантикою сукупності *полюдьє*: *село Корчичи, и зе всими доходы, и зъ данью и зъ полюдьемъ* (1401 ССУМ II 189). Полюддям називалися також спеціальні корми, що давалися “іздокам” (див. АЛМ II XIX-XX), пор.: *тыи данники дають намъ дани толко полтретя ведра меду и осмь ведеръ полюдьє* (1499 12). У сучасній українській мові цей субстантив зберіг первинне значення й перейшов до розряду історизмів: *полюддя* (СУМ VII 106) “у стародавній Русі — збирання князем з дружиною або його представниками данини з підлеглого населення”. Семантику збірності має також іменник *позадде* (2000 СЗГ II 63) “побиті зерна під час молотьби ціпом”, “залишки, позадь” (2005 СГГ 146).

5. Найбільшу групу серед обстежених дериватів із цим формантом складають *n.loci*.

Середньоукраїнська мова зберегла словотвірний тип назв *місьць, територій*, які розташовані поблизу чогось або які прилягають до чогось, названого мотивувальним словом. У розгляданих пам’ятках функціонують такі найменування, котрі вживалися в пам’ятках давньої руськоукраїнської мови, наприклад: *або якоє подвор’я* (XIV УЛ XIV-XVI 31); *У вежи воротной при земли, на помосте... затишно, але небезпечно* (1552 АрхЮЗР I/7 92) (*мост*), пор. давній *помостиѣ* (1136 Ср II 1168) “узбережжя річки Мсти” та ін.

Засвідчено й утворення, не спостережені в досліджених пам’ятках попереднього періоду, а саме: *брали ксмы ис подымья по колодѣ вовса* (1386-1418 Роз 35) “дім з пічною трубою, селянське тягло”, пор. польське *rodynie*. Пізніше слово “подимья” стало вживатися в ширшому значенні “дими, частини служб та дворищ, а також окремі хутори, здебільшого в північно-східних областях Литовської держави” (див. АЛМ II XIX): *И мы ему ... шестьдесят подымей дали зъ ихъ землями паиными* (1500 АЛМ II 62); *Такожъ слюбѣмъ о Коломью и о Снатинъ и о Покѣтьє* (1395 П 126), пор. праслов. *кѣтъ*, спор. з гр. кацлї “вигин, поворот” (ЕСУМ III 162), пор. *покуття* (СУМ VII 57) “в українській селянській хаті – куток, розміщений по діагоналі від печі, та місце біля нього”; *погорье* (1451 ССУМ II 162) “височина, узгір’я” (*гора*); *о Порече, въ Слонимскомъ повѣтѣ* (1495 АЛМ I 61) “село біля ріки” (*рѣка*); *Має(т)но(ст), которую при собе мели, ве(з)ли (с) Поле(с)я* (АКЖ 1611 70) (*лесь*); *и отъ тово помѣстве ево запусѣлю* (1649 АЮЗР III 38) “садиба” (*мѣсто*); *в Виницѣ на По(д)нѣстрѣ* (1740 Лѣт.кр 227) (*Днѣстр*, *по Днѣстру* > *Поднѣстриѣ* > *Поднѣстра* > *Поднѣстра*). У писемних джерелах середньоукраїнської мови натрапляємо також на локатив з формантом *по-...-енъє*: *поставиль себѣ для крѣпчайшой оборони зъ пограниченемъ якимъ* (1720 О войнѣ 83).

Пізно фіксуються праслов’янські назви територій, а саме *помор’я* (1930 ТТ 136) та *побережєся* (1894 УмСп II 126; СУМ VI 610). У сучасній українській мові основна кількість успадкованих давніх іменників із конфіксом *по-...-ј(а)* зберегла своє значення: *Подністрия* (Гр III 242) “Подністрянщина”; *погір’я* (УРС 1926 578) “схил гори”; *поділля* (1926 ПУРС 173) “низинна місцевість”, *пудольє* (2000 СЗГ II 102) “місце, де була

хата”; *Подесення* (1926 ПУРС 173); *Полісся* (177); *подвір’я* (СУМ VI 737) “обнесена огорожею або оточена будівлями ділянка землі коло хати, дому і т.ін.”; *пудвир’є* (2000 СЗГ II 99) “місце, де була хата”; *поріччя* (СУМ VII 263) “місцевість уздовж течії річки”.

Порівняно невелику кількість становлять нові утворення: *подення* (Гр III 239) “місце на току для складання хліба в скирди (дно), “вимощене місце для складання сіна в екіпаж” (2005 СБГ 437), пор. *подин’и* (2005 СГГ 145) “рівнинна місцевість у горах”; *пониззя* (1918 Дубр 247) “низинна місцевість”; *пограниччя* (СУМ VI 722) “місцевість біля кордону”; *Подніпров’я* (1998 Янко 6) від *Дніпро*, *дніпровий*; *позаддє* (2000 СЗГ II 63) “побиті зерна під час молотьби ціпом”; “залишки, позадь” (2005 СГГ 146); *поконечє* (2005 СБГ 441) “край поля, ниви, городу, який не засівається”.

З-поміж виявлених локативних субстантивів натрапляємо на назву *частини тіла людини* — *полич’и* (2005 СГГ 148) “обличчя”.

5. Абстрактних номенів, зафіксованих у пам’ятках української мови XIV–XXI століть, небагато.

5.1. *Стан середовища, людини*, подібний до того, що називає тверде слово, позначають нечисленні десубстантиви, а саме: *не будучи хо(р) и причини не маючи за повєтриє(м)* (1584 АКЖМУ 94) “хвороба, пошесть”, пор. *повітря* (СУМ VI 677) “невидима газоподібна речовина, яка оточує земну кулю і якою дихають люди і тварини; вільний простір навколо землі; вітер, вихор”. З XVIII століття фіксується іменник *похмілля*: *Они-то [плотські думки], в нас вкоренившись, называются сами з похмѣля ... висиплялися* (п.пол.XVIII О войнѣ 119) (*хмѣль*); *похмілля* (СУМ VII 451) “погане самопочуття, нездужання після пияцтва”.

Новими є засвідчені в лексикографічних джерелах XX століття іменники *помір’я* (УРС 1926 594) “епідемія” (*мор*); *поліття* (1918 ІвШум 187) “стан погоди літом”, “сприятливі умови, сприятлива погода; урожайне літо” (СУМ VII 83).

5.2. Назви *процесів, дій* перейшли з мови попереднього періоду, а саме: *пожытьє* (старопольське *rożycie*) (1499 ССУМ II 173) “взаємини, стосунки”; *подѣлье* — *подѣлие, наддѣланіє* (др.пол.XVII Житецький 65). Новотворів небагато, наприклад: *подружєся* (СУМ VI 758) “подружнє життя”; *поснів’я* (VII 356) “спів”, *похмілля* (2000 СЗГ II 79) “повторна випивка для пияцтва; гостювання після весілля”.

З кінця XVIII століття фіксується *абстракт повѣрье* (1769–1771 Ск I 161) “перекази, легенди, в основі яких лежать своєрідні народні уявлення про зв’язки між явищами навколишнього світу і долею людини” (*вѣра, вѣрити, повѣрити*). У сучасній українській мові цей іменник функціонує в тому ж значенні: *повір’я* (СУМ VI 74).

5.3. Найменуваннями *часових проміжків, що тривають під час або після того, що позначене мотивувальним словом*, виступають десубстантиви *повечір’я* (СУМ VI 645) “вечір”; *пообіддя* (VII 170) “пора дня після обіду” (*по обіді, обід*); *порання* (248) “рання, ранкова пора”; *за н’ять років Помайдання розвічилися це робити* [Яворівський 2010] “час після Помаранчевої революції”.

Таким чином, конфікс *по-...-ј(а)*, приєднуючись здебільшого до іменникових основ (зрідка деривати мотивовані іншими частинами мови — *пособие, пожитие, подѣлие, похмілля, поснів’я*), на сьогодні закріпив за собою ключову функцію — участь у творенні *локативних* найменувань (**roberzъje, поморие, Подесньє, побережєся, подвір’я, пограниччя, полич’и* “обличчя”), котрі мають субстантивну природу. *Абстракти* протягом усіх періодів розвитку української мови представлені меншою групою іменників і є головню назвами опредметненої дії та стану (*поборьк, помѣжение* “порух (брів), нахмурювання”, *повѣтриє, поліття* “стан погоди влітку”). У джерелах XX століття документуються нечисленні *темпоральні* номени (*повечір’я, пообіддя, порання*). Участь конфікса *по-...-ј(а)* в деривуванні невеликої кількості *збірних* іменників є залишком однієї з первинних функцій праслов’янського суфікса *-ъј(є)* — продукування п.collectiva [див. докладніше Мартынов 1973: 24]. Представлені збірні субстантиви є в основному давніми назвами податків (*полюдьє* “податок, данина, яку збирали руські князі з підвладного населення, “людей””, *погородіє* “данина з городів на користь єпископа й складалася з фіксованих сум”, *почестьє* “податок на честь князя”), хоч інколи трапляються назви сукупностей істот чи речовини (*покоління, поголів’я, позаддє* “побиті зерна під час молотьби ціпом”). Перший і, за нашими даними, єдиний номен *особи* з формантом *по-...-ј(а)* фіксується в пам’ятках давньоруськоукраїнської мови й функціонує в сучасній мові (*подружие, подружєся* “жінка, дружина; чоловік; подруга; шлюбна пара”). Спорадично засвідчені найменування предметів, котрі документуються в сучасних джерелах (*поличчя* “погруддя”, *погруддя*).

Література

- Бернштейн 1974: Бернштейн, С. Б. Очерк сравнительной грамматики славянских языков: Чередования. Именные основы [Текст] / С. Б. Бернштейн. — М.: Наука, 1974. — 378с. — 4100 пр. — Бібліогр.: с. 323–334
- Воропай 1998: Воропай, С. В. Конфіксальні поміна loci в сучасній українській мові [Текст] / С. В. Воропай // Філологічні науки. — Суми: СДПН, 1998. — С. 8 – 18. — Бібліогр.: с.17–18.
- Воропай 2001: Воропай, С. В. Система конфіксального творення іменників в українській мові XIX – XX століть [Текст] / С. В. Воропай : дис. ...канд.філол.наук : 10.02.01 / Запорізький державний університет. — Запоріжжя, 2001. — 248с. — Бібліогр.: с.166–209.

- Габорах 1999: Габорах, М. М. Семантико-словотвірні типи ойконімів Прикарпаття (XII-XX ст.) [Текст] / М. М. Габорах : автореф. дис... канд. філол. Наук : 10.02.01. — Івано-Франківськ, 1999. — 17с.
- Мартынов 1973: Мартынов, В.В. Праславянская и балто-славянская деривация имен [Текст] / В. В. Мартынов. — Минск: Наука і техника, 1973. — 58с. — Бібліогр. с.53-57. — 1000 прим.
- Меркулова 2000: Меркулова, О. В. Конфіксальні іменники з препозитивним компонентом *по-* в середньоукраїнській мові XVI-XVII ст. [Текст] / О. В. Меркулова // Вісник Запорізького державного університету. Серія: Філологічні науки. — 2000. — №1. — С.112-113. — Бібліогр. с. 113.
- Меркулова 2006: Меркулова, О. В. Конфіксальні іменники з постпозитивним елементом *-ьj(e)* у праслов'янській мові [Текст] / О. В. Меркулова // Вісник Запорізького національного університету. Серія: Філологія. — 2006. — №2. — С. 162-168. — Бібліогр. с. 166-168
- Меркулова 2007: Меркулова, О. В. Конфіксальні поміна іосі в українській мові XI-XVIII століть [Текст] / О. В. Меркулова // Вісник Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаніка. Філологія. — Вип. XV-XVIII. — Івано-Франківськ, 2007. — С.270-274. — Бібліогр. с. 273-274.
- Німчук 1992: Німчук, В. В. Давньоруська спадщина в лексиці української мови [Текст] / В. В. Німчук. — К.: Наукова думка, 1992. — 415с. — Бібліогр. с. 402-412. — 1500 прим.
- Чекменева 1974: Чекменёва, С. Х. Развитие именной конфикации в русском языке (на материале имен существительных с конечным элементом *-ие (-ье)*) [Текст] / С. Х. Чекменёва : автореф. дисс... канд. филол. наук : 10.02.01 / Казанский государственный университет. — Казань, 1974. — 19с.
- Шульгач 1998: Шульгач В. П. Праслов'янський гідронімний фонд (фрагмент реконструкції) [Текст] / В. П. Шульгач. — К., 1998. — 368с. — 300 прим. — ISBN 966-02-0431-0. — Бібліогр. с. 325-358.

Джерела

- АКЖ 1611 Актова книга Житомирського гродського уряду 1611 року [Текст] / Підгот. до вид.: А.М. Матвієнко, В.М. Мойсієнко. Відповід. ред. член-кор. НАН України, доктор філол. наук В.В. Німчук. — Житомир, 2002. — 390с. — 450 прим. — ISBN 966-655-023-7.
- АКЖМУ Актова книга житомирського міського уряду к. XVI ст. (1582-1588pp) [Текст] / Підгот. до вид. М.К. Бойчук. — К.: Наукова думка, 1965. — 190с. — 500 прим. — ISBN 966-655-120-9.
- АЛМ Акты литовской метрики. Собраны заслуженным профессором Императорского Варшавского университета Ф.И. Леонтовичемъ. — Варшава: Типография Варшавского учебного округа, 1896. Вып.1,2.
- АрхЮЗР Архивъ югозападной Россіи, издаваемый временною комиссіею для разбора древнихъ актовъ, высочайше учрежденною при Киевскомъ Военномъ, Подольскомъ и Волынскомъ генераль-губернаторѣ. — Т.1-12. — К, 1859-1914.
- АЮЗР Акты, относящіяся къ исторіи Южной и Западной Рооссіи, собранные и изданные Археологическою комиссіею. — СПб: Въ типографіи П.А. Кулиша, 1861. — Т.1-8.
- ВолГр Волинські грамоти XVI ст. [Текст] / Упор. В.Б. Задорожний, А.М. Матвієнко. — К.: Наукова думка, 1995. — 245с. — 500 прим. — ISBN 5-12-002494-3.
- Гр Словарь української мови. Зібрала редакція журналу “Киевская старина”. Упорядкував з дод. власного матеріалу Б.Грінченко. Т.1-4. — К., 1907-1909.
- Дубр Дубровський В. Словник московсько-український. — К.: Рідна мова, 1918. — 542 с.
- ЕСЛГНПУ Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі [Текст] / І.М. Желєзняк, А.П. Корєпанова, Л.Т. Масєнко, О.С. Стрижак. — К.: Наукова думка, 1984. — 254с. — 1200 прим.
- ЕСУМ Етимологічний словник української мови: У 7 томах. — К.: Наукова думка, 1982-2003. — Т.1-4. — ISBN 966-00-0816-3.
- Житецький Житецький П. Словарь книжной малорусской рѣчи. Рукописи XVII вѣка. — Київ: Типографія Г.Т. Корчакъ-Новицького, 1988. — 104с.
- ІвШум Російсько-український словник / С. Іваницький і Ф.Шумлянський. — К.: Обереги, 2006. — 528 с — (Сер. «Abecedarium»). — ISBN 966-513-096-X. — 10000 прим.
- Лѣт.кр Лѣтопись краткій о(т) початкѣ великороссійски(х) и про(т)чихъ кнзей и монарховѣ, хто в которомъ годѣ имѣль прѣль великороссійского кнжнія, и кто в Малой Росіи былъ гетмано(м) в которомъ годѣ, и что в тѣхъ годахъ дѣялося // Гісторія... Г.Граб'янки. Лѣтопись краткій... / Упор. В.М. Мойсієнко. — Житомир, 2001. — С. 175-253. — ISBN 966-7057-97-6.
- ЛГВ Галицько-Волинський літопис // Полное собрание русских летописей. Ипатьевская летопись [Текст]. — М.: Изд-во восточной литературы, 1962. — Т. II. — С. 715-938.
- ЛІ Полное собрание русских летописей. — М.: Изд-во восточной литературы, 1962. — Т.2: Ипатьевская летопись [Текст]. — 373с.
- ЛК Київський літопис // Полное собрание русских летописей. — М.: Изд-во восточной литературы, 1962. — Т.2: Ипатьевская летопись [Текст]. — С.284-708.

- МатТимч Тимченко Є. Матеріали до Словника писемної та книжної української мови XV-XVIII с. Кн.1, 2. / Підгот. до вид. В.В. Німчук та Г.І. Лиса. —Київ–Нью-Йорк, 2002-2003. — 1000 прим. — ISBN 966-7552-25-6.
- О войнѣ Повѣсть о козацкой зъ поляками войнѣ, чрезъ Зѣновія Богдана Хмелницкаго // Лѣтопись событій въ Югозападной Россіи въ XVII-мъ вѣкѣ. Составилъ Самоиль Величко, бывшій канцеляристъ канцеляріи Войска запорожскаго, 1720. Издано Временною комиссією для разбора древнихъ актовъ.—Київ, 1864.—Т.4.—С.1-84.
- П Грамоти XIV ст. [Текст] / Упор., вст. стаття, коментарі і словники-показчики М.М. Пешак. — К.: Наукова думка, 1974. —255с. — 1200 прим.
- ПВЛ Повесть временних літ за Лаврентіївським списком // Полное собрание русских летописей. — М.: Изд-во восточной литературы, 1962. —Т.1: Лаврентьевская и Суздальская летописи по академическому списку [Текст].
- ПУРС Савченко Л. Практичний українсько-російський словник. — К.: Книгоспілка, 1926. — 272 с.
- Роз Проф. Вол. Розов. Українські грамоти. —К., 1928. —Том I: XIV в. і перша половина XV в. — 260, 83с.
- СДЯ Словарь древнерусского языка (XI-XIV вв.) в 10 томах. Гл. ред. член-корреспондент АН СССР Р.И. Аванесов. —М.: Русский язык, 1988-2001. —Т.1-6. — ISBN 5-200-00049-1.
- СБГ Словник буковинських говірок / За заг. ред. Н.В. Гуйванюк. — Чернівці: Рута, 2005. — 688с. —1000 прим. — ISBN 978-966-2125-15.
- СГГ Піпаш Ю.О., Галас Б.К. Матеріали до словника гуцульських говірок (Косівська Поляна і Росішка Рахівського району Закарпатської області). —Ужгород, 2005. —266с. —300 прим. — ISBN 966-7400-09-3.
- СЗГ Аркушин Г.Л. Словник західнополіських говірок. У 2-х томах. — Луцьк: Редакційно-видавничий відділ “Вежа” Волинського державного університету ім. Лесі Українки, 2000. — 300 прим. — ISBN 966-600-007-5.
- Ск Скворода Г. Повне зібрання творів у двох томах. —К., 1973. —5000 прим.
- СлРЯ Словарь русского языка XI-XVII ст. Вып.1-24. —М, 1974-2001. — ISBN 5-02-033870-2.
- Ср Срезневский И.И. Материалы для словаря древнерусского языка. —СПб, 1843-1912. — Т.1-3.
- ССУМ Словник староукраїнської мови XIV-XVст. —К.: Наукова думка, 1977-1978. —Т. 1-2.
- СУМ Словник української мови. Т.1-11. — К., 1970-1980. — 26150 прим.
- УЛ XIV-XVI Українська література XIV-XVI століть. —К.: Наукова думка, 1988. —597с. —10000 прим.
- УмСп Уманець М., Спілка А. Словарь російсько-український: У 4 т. — Львів: Друкарня тов. ім. Шевченка, 1893 – 1898.
- УРС 1926 Ніковський А. Українсько-російський словник. —К.: Вид-во “Торно”, 1926. —864 с.
- Яворівський Володимир Яворівський Про білу фату, білі колготи та білі рукавички // <http://www.pravda.com.ua/columns/2010/03/12/4857329/>
- Янко Янко М.П. Топонімічний словник України: Словник-довіник. —К.: Знання 1998.—432с. —450 прим. — ISBN 5-7707-9443-7.

*В статтє рассмотрено розвитє деривационных возможностей и уровень продуктивности именного конфикса **но-...-j(a)**, прослежено динамику функционирования лексико-словообразовательных типов, образованных с помощью анализированного форманта, на разных этапах истории украинского языка.*

Ключевые слова: конфикс, формант, праславянский язык, древний русскоукраинский язык, среднеукраинский язык, новый украинский язык.

*The scientific article investigates the development of derivative potential and level of noun's confix **no-...-j(a)** efficiency. The author observes the dynamics of lexical and wordbuilding groups' functioning (which are formed with analysed formant) at the different stages of Ukrainian language history.*

Keywords: confix, formant, Pre-Slavonic language, ancient Russian and Ukrainian language, middle Ukrainian language, modern Ukrainian language.

Надійшла до редакції 22 вересня 2010 року.

Анатолій Нелюба

ББК 81.2Укр-2

УДК 811.161.2'373.611

**ПРИХОВАНА ЕКОНОМІЯ В СЛОВОТВІРНІЙ СИСТЕМІ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ
(НАЙЗАГАЛЬНІШІ ЗАУВАГИ)**

Заощадливість словотвірних процесів в українській мові виявляється в формальній (експліцитній) і прихованій-системній (імпліцитній) економії. Імпліцитна економія тримається на чітко виражених

противагах(симетрія й асиметрія, аналогічність і парадигматичність, сталість і змінність засобів) і виявляється у дії утримувачів і обмежувачів, у парадигматичному вирівнюванні, черезкроковому словотворенні, римейкових явищах.

Ключові слова: імпліцитна економія, черезкрокове словотворення, словотвірні обмежувачі й стримувачі, римейк, словотворча флексія, мовна асиметрія.

У словотвірній номінації чимало явищ, які ніби виходять за межі нормативного. Іноді ці явища важко чи й зовсім неможливо пояснити, оскільки їхня сутність, механізми появи і функціонування приховані від ока дослідника. Ось чому вони не стають об'єктом ретельних наукових зацікавлень чи опинилися на маргінесі лінгвістичних досліджень й отримали ярлик “аномалія”. Здебільшого “аномалії” є виявом деяких лінгвальних конфліктів між традиційним і зароджуваним, реальним і бажаним, статичним і динамічним тощо. Як відомо, будь-які конфлікти рано чи пізно завершуються, залишаючи по собі певні наслідки. У зв'язку з цим можемо згадати, наприклад, процеси так званої “затемненої”, “незрозумілої” мотивації (унаслідок яких формується фразеологічність семантики похідних), так звані оксиморонів явища, результати-одиниці яких ніби закреслюють усе звичне, заперечують його. До таких належать і явища та процеси імпліцитної економії у словотвірній номінації, що мають найрізноманітніші вияви та втілення в мові.

Зауважимо, що в сучасних студіях економія належить до явищ із “невизначеним” лінгвістичним статусом. Свого часу про стан вивчення явищ економії в мові Р. Будагов зазначив таке: “Пишуть навіть цілі статті і книги про принцип лінгвістичної економії, хоч ніхто до пуття не знає, що це таке і як треба розуміти слово економія (чи термін економія ?) щодо такого надскладного феномена, яким є мова” [Будагов 1972: 17]. Відтоді минуло більше ніж тридцять років, проте ситуація не змінилася. Однак у жодній із праць ми так і не знайшли повного системного аналізу “економних” явищ бодай на якомусь із рівнів мови (за винятком праці А. Мартіне [Мартіне 1960]), сутності й перебігу таких явищ тощо. Ув одній із праць ми вказували на деякі основні причини такого стану [Нелюба 2007].

Як правило, дослідження самих економних явищ і засобів здебільшого обмежують одиницями з формальною пропорцією ‘довге – коротке’, ‘ціле – утнуте’, а саму економію ототожнюють із економією мовних (чи мовноенергетичних) зусиль. Утім економія є мовною універсалією й відображена як на рівні конкретних способів і засобів словотворення – експліцитна економія (втілена у дериватах, твірна основа/база яких має тотожну семантику і складнішу структуру), так і на рівні словотвірної системи взагалі – імпліцитна економія. Досліджуючи явища імпліцитної економії, змогли переконатися у справедливості думки І. Милославського про те, “що в мові, як і в житті, є також і непояснювані пропуски, і незрозумілі заборони, і дивна перевага одних засобів над іншими, і навіть важкозрозумілі на такому тлі майже дублетні утворення” [Милославский 1980: 189].

Імпліцитна економія у словотвірній номінації виявляється в досить різноманітних і неоднорідних явищах, тримається на чітко виражених противагах:

- симетрія й асиметрія у словотвірних процесах,
- аналогійність і парадигматичність словотвірних процесів,
- парадигматичне вирівнювання і стримувачі та обмежувачі словотвірних процесів,
- сталість і змінність словотворчих засобів.

Імпліцитна економія втілена у гніздових і парадигматичних лакунах, у черезкроковому словотворенні, у парадигматичному вирівнюванні, у можливості повторного використання моделей, у залученні до словотворення несловотворчих засобів тощо.

Парадигматичність як явище, як фундамент творення й існування системності найяскравіше виявляється у словотворенні. У словотвірних процесах поряд із парадигматичними явищами (передбаченими, запрограмованими системою як постійна ознака і вияв словотворення) вирізняємо і явища аналогії (процес появи і поява незапрограмованих системою, непередбачених дериватів за взоруванням на чужі зразки, в основі чого можуть лежати деякі семантичні асоціації, звукова близькість із зразками, свідомо/несвідомо словотворчість тощо).

Словотвірна парадигма має як спільні, так і відмінні ознаки з іншими типами парадигм. Виявляючи спільні ознаки словотвірної парадигми, потрібно враховувати наявність у мові двох їхніх великих різновидів: 1) словотвірна парадигма *ідеальна*, що відзначається фіксованою кількістю елементів, викінченістю на синхронному зрізі мови і є еталоном для подальших словотвірних процесів; 2) словотвірна парадигма *реальна*, що є сукупністю похідних від конкретного твірного на одному ступені творення і здебільшого не збігається з ідеальною словотвірною парадигмою. Відмінності між згаданими парадигмами спричиняють словотвірні лакунні і водночас є запорукою постійного заповнення таких лакун.

Імпліцитна економія в словотворенні пов'язана з асиметрією у двох різновидах: 1) наявність парадигмових і гніздових лакун і 2) невідповідність змістової структури деривата формальній структурі. Перший різновид зумовлений процесами і явищами парадигматичного вирівнювання, другий – судженням як дословотвірним етапом у появі деривата, складники якого [судження] необов'язково всі відображено формальною будовою похідного (так звана ідіоматичність деривата). Незважаючи на постійні процеси парадигматичного вирівнювання – заповнення реальних словотвірних парадигм (парадигмових і гніздових

лакун), на подолання невідповідності змістової і формальної структури деривата, асиметрія залишається постійною ознакою словотворення і словотвірної системи.

Парадигматичне вирівнювання й аналогічні процеси зумовлюють зміну мотиваційних відношень. В орбіту цих процесів утягуються різні лексико-словотвірні категорії; наслідками є принатурення чужомовного, заповнення лакун, полімотивованість, взаємомотивованість, зменшення відмінностей між парадигмою ідеальною й парадигмою реальною. Крім того, парадигматичне вирівнювання зумовлює і формування явищ, протилежних до заповнення парадигм – спустошення парадигми, зниження ступеня продуктивності словотворчого форманта, архівації чи зміни його функції, семантики і валентних можливостей.

Невідповідність реальної парадигми ідеальній виявляється у вирізненні двох різновидів лакун: лакун середини ланцюжка (як пропущеної його ланки між двома іншими, порівняймо: *паспорт* → *паспортизувати* → *паспортизація* і *малорос* → ? → *малоросизація*) і лакун кінця ланцюжка (порівняймо: *деспотичний* → *деспотично* і *тиранічний* → ?, *тиранізувати* → *тиранізований* і *деспотувати* → ?).

Перший різновид зумовлений явищем черезкрокового словотворення, що здавна притаманний українській мові і в лінгвістичних дослідженнях має суперечливий статус: від повного його заперечення [Моисеев 1972: 88] до визнання його як об'єктивного, породженого системою, явищем [Тихонов 1972: 173]. В основу заперечення черезкрокового словотворення і відповідних лакун кладуть суб'єктивні чинники: дериват є, однак із якихось причин його не можуть зафіксувати лексикографи, неможливість узагалі зафіксувати у словниках потенційні слова. Сьогоднішній стан дослідження парадигматики у словотворенні і лексикографічна практика спростовує обоє суджень: це явище є природним, так само породжує й зумовлює інші словотвірні явища і процеси.

Наслідки черезкрокового словотворення передусім пов'язані зі структурою словотвірної бази (мотивувальної основи) “пропущеного” деривата: якщо словотвірною базою виступає словосполучення, то з'являються 1) префіксальні деривати: *шпана* → “літературна *шпана*” → *літшпана*, *дозвілля* → “епідеміологічне *дозвілля*” → *епідемдозвілля* (унаслідок такого черезкрокового словотворення в українській мові постала значна кількість відслівних абро префіксів – *літ-*, *тех-*, *парт-* і под., що безпосередньо приєднуються до опорного номена, прирощуючи семантичний елемент ознаковості, чим уподібнюються до прикметникових суфіксів) й 2) інтерфіксально-суфіксальні деривати: *рима* і *муза* → “*римою омузити*” → *римоомузений*, *не згасни цвіт* → “*незгасноцвітний*” → *незгасноцвітно*); якщо за словотвірну базу слугує однослівний номен, з'являються нові суфіксальні й префіксально-суфіксальні деривати (*пролазити* → “*пролазник*” → *пролазництво*, *ваучер* → “*ваучеризувати*” → *ваучеризація*, *Москва* → “*московити*” → “*примосковити*” → *примосковлений*, *Дантес* → “*дантесити*” → “*віддантесити*” → *віддантеситися*). Процеси черезкрокового словотворення змушують уточнити традиційне, прийняте в українській дериватології визначення конфікса й відповідно доповнити різновиди конфіксів. Крім традиційного префіксально-суфіксального чи суфіксально-префіксального конфікса, на підставі таких ознак, як одночасність приєднання, переривчастість і рамковість форманта виділяємо і значну кількість інтерфіксально-суфіксальних конфіксів. Новопосталі конфікси відзначаються своєю специфікою порівняно з традиційними: мають інші причини й умови появи, разовість появи (а не поступовість деяких перетворень), контекстність появи (за зразком традиційного – наявного поряд у тексті), інерційність творення (взорування на загальну модель).

Черезкрокове словотворення, мотивувальною базою якого була однослівна основа, відзначається більшою кількістю дериватних різновидів, появою нових суфіксів і конфіксів із мінливим статусом (у разі заповнення лакуни ці словотворчі засоби розпадаються навпіл), формуванням нових словотвірних типів і специфічних словотвірних значень. Крім того, цей різновид черезкрокового словотворення має ознаки, подібні до історичних процесів, і водночас спричиняє зміни в перебігу, у статусі історичних процесів (зокрема пере розкладу) та їхніх ознак. Оскільки він є втіленням явищ живих, інноваційних, об'єктивними є і труднощі в з'ясуванні мотиваційних відношень та ролі “хронологічного” чинника в такому з'ясуванні.

Дериват і словотвірний ланцюжок мають ідентичну будову: кожен становить мовну єдність, відзначається модельованістю, чіткістю лінійної структури, місце елементів яких визначено, закріплено і є незмінним. Пропущений елемент у таких ланцюжках зреалізовано наполовину – за відсутності матеріальної форми (звукового вираження) повністю зреалізовано семантику. Унаслідок цього відбувається розщеплення мотивації: посталий дериват формально мотивується вихідним номеном у ланцюжку, а семантично – номеном пропущеної ланки. Ці ознаки уподібнюють черезкрокове словотворення до нульової суфіксації, відмінність полягає лише в статусі пропущеного елемента: у нульовій суфіксації – суфікс, у черезкроковому словотворенні – ланка-мотиватор.

Лакуни черезкрокового словотворення виявляють постійну тенденцію до заповнення, чому сприяє низка чинників: утілення семантики пропущеної ланки в наступній, наявність реальних моделей словотвірних ланцюжків, парадигматичність словотвірних побудов, наявність парадигмових моделей.

Загалом роль черезкрокового словотворення в дериваційній системі української мови має такі помітні властивості:

- це яскравий вияв економних процесів у словотворенні;
- причинник постійних змін у морфемній структурі слова;

до черезкрокових процесів залучено найрізноманітніші лексико-тематичні групи, різні за походженням основи, а словотвірною базою можуть слугувати слова, словосполучення, аббревіатури.

Традиційно в дериватології визначають види обмежень, спираючись на причини їхнього існування; відповідно виділяють причини мовні і позамовні. Серед позамовних причин – традиційність комунікативних актів, шаблонність і стереотипність самих актів і мислення, відносність людського пізнання і його обмеженість, неактуальність референта, індивідуально-смакові особливості мовця (особи, мовного колективу, певної епохи) та їхня детермінованість часом і соціальними змінами [див. для прикладу Мартине 1965: 451; Кубрякова 1986: 131].

Звичайно, не хетуючи позамовними обмежувальними чинниками, у словотвірних дослідженнях віддаємо перевагу власне мовним, з'ясування суті яких уможливило відповіді на цілу низку актуальних у словотвірній номінації питань. Словотвірні можливості мови безмежні, однак вони аж ніяк не ототожені зі словотвірною дійсністю, що свідчить про наявність обмежувачів. Словотвірні обмежувачі порівняно з іншими мають свою специфіку: складніші, прихованіші, виявляються як у системі загалом, так і на рівні конкретного ланцюжка, – що зумовлює труднощі їхньої типологізації.

Проблему дериваційних обмежувачів узалежнено від фонетичних, морфологічних, лексико-семантичних, синтаксичних закономірностей, пов'язано зі специфічністю словотворчих засобів, валентністю і дистрибуцією. Виділяючи види обмежувачів (семантичних, формальних, стилістичних, лексичних та інших), дослідники ототожнюють це явище із закономірним поєднанням афіксів чи можливостями основи бути/не бути твірною [Земская 1973, Милославский 1980, Улуханов 1998, Улуханов 1967]. Саме такі закономірності є основою для визначення правил словотворення. На нашу думку, закономірність не може бути обмежувачем, навпаки, вона сама може бути обмеженою – не спрацьовувати через якісь чинники в конкретному випадку словотворення.

Нерозрізнення принципової неможливості утворення дериватів як вияву словотвірних закономірностей і неутворення конкретного деривата призвело до ототожнення явищ закономірних і незакономірних. У зв'язку з цим у словотвірних процесах виділяємо *обмежувачі*, які окреслюють “непорушний словотвірний кордон” на певному синхронному зрізі, як закономірність і *стримувачі* – як нереалізацію передбаченого системою, очікуваного деривата. Стримувачі послаблюють дію обмежувачів (закономірностей), їхнє поширення на однотипні явища і перебувають із ними в таких відношеннях, як тактика і стратегія.

Наявність стримувачів аж ніяк не є свідченням словотвірної “недостатності” в системі мови. В їхній основі лежать причини словотвірні і позасловотвірні. Серед словотвірних найпомітніші:

1) парадигматичність словотвірної системи (заповнення однотипної парадигми чи гнізда в кожному конкретному разі здійснюється по-різному; реалізація конкретного гнізда майже ніколи не збігається із його загальною схемою, не повторює її –відмінності виявляються в модифікації словотвірних кроків, кількості зматеріалізованих ступенів, наявності/відсутності лакун, напрямках мотивації тощо); саме за такими ознаками в однотипних гніздах виокремлюються обов'язкові і факультативні компоненти;

2) семантична сполучуваність морфем;

3) частиномовна належність твірних (ця ознака може водночас виступати виразником обмежувачів – закономірностей, і стримувачів, а також може зумовлюватися частотою використання й поширеністю одиниць тієї чи тієї частини мови, ступенем її номінативної самостійності, місцем у словотвірному ланцюжку – започатковувати його чи завершувати; треба в цьому враховувати й кореляцію загальномовних обмежувачів і конкретних словотвірних стримувачів);

4) функціонально-стилістичні стримувачі (тут визначальними виступають частота використання твірного, функціональна асиметрія, мета творення – номінативна, експресивна, асоціативно-породжувальна);

5) неактуальність референта (спричинена неактуальністю твірної основи загалом, неактуальністю ознак конкретного номена, зниженням чи й повним занепадом колишньої актуальності).

Словотвірні стримувачі й парадигматичне вирівнювання є чинниками рівноваги у словотвірній системі, отже, й самі стримувачі, як і обмежувачі, є не випадковими.

Словотвірні лакуни можуть заповнюватися номенами інших типів, компенсуватися ними (для цього в мові є різні типи компенсатори), саме в цьому втілюється *принцип компліментарності* в номінації і взаємодія різних типів номінації через економію очікуваних інших. Одним із виявів такої взаємодії є словотвірні закінчення.

Загалом флексії не належать до явищ монолітних, уніфікованих, ось чому в лінгвістичній науці є різні трактування їхнього статусу (форми одного слова, форми різних слів). Цей стан зумовлює використання різних термінів з погляду на словотвірні процеси: безафіксне словотворення, нульова афіксація, конверсія, лексикалізація і т. ін.

Словотвірними особливостями виділяються серед них флексії -и/-і у словах на зразок *бандитські петербурги, Іерусалими, Освенціми, інтери*). Вихідними причинами появи таких іменників є універсальність парності числа в українській мові, явище парадигматичного вирівнювання, заощаджувальність наявних засобів, поліфункціональність мовних засобів. За критерієм семантики мотивувальної основи серед цих дериватів виділяємо такі різновиди: деривати, мотивовані власними назвами осіб, художніх творів, власними назвами закладів, установ, географічними назвами, загальними назвами абстрактних понять.

У номенах цього типу з погляду словотворення флексії в усіх відмінках виступають як варіанти флексії -и/-і, а сам процес появи слів належить до кореляційного типу. Мотиваційні стосунки відзначаються безпосередністю, а словотвірне значення виражається всією моделлю похідного; в українській мові такі номен становлять єдиний словотвірний тип. Унаслідок приєднання формо-словотворчих закінчень відбуваються різноманітні семантичні зміни: поява сем порівняльності, збірності; ось чому в таких номенах словозмінну функцію множини визначаємо як функцію супровідну, що є тлом для словотвірної функції. Саме тому процеси приєднання -и/-і до твірної основи не можна кваліфікувати як такі, що належать до словозмінних.

За своїми ознаками це простий словотвірний процес без будь-яких морфонологічних ускладнень, який відбувається в незамкненій системі. Єдиною умовою чи обмеженням для перебігу словотвірних процесів і отримання очікуваного результату є соціальна вартість явища (особи, предмета), названого мотивувальною основою. Утворені номен виконують різні функції: оцінну, акцентуаційну, функцію доступності й переосмислення; уможлиблюючи заміну порівняльних синтаксичних словосполучень синонімічними однослівними найменуваннями, виконують і економно-заміщувальну функцію.

Римейкові явища є природними в номінації, зокрема притаманні вони і словотворенню, результати якого в загальних рисах подібні до лексико-семантичних перетворень (саме така ознака часто змушує дослідників зараховувати ці процеси і відповідні номен до семантичної номінації). Утім їхня подібність виявляється саме в кінцевому результаті, який так само є наслідком різних номінативних процесів і взаємодії різних типів номінації. Помилковість визначення належності спільнозвучних номенів зразка *ширка* 'широка коаліція', *меншовик* 'представник сексуальних меншин', *двочлен* 'член двох партій', *реаліст* 'представник футбольного клубу Реал' до певного типу номінації зумовлена передусім такими чинниками: звуковою і графічною подібністю, що зразу впадає в око, підміною словотвірного аналізу і словотвірної будови морфемною будовою, неврахування специфіки семантичних перетворень і конкретної номінативної мети (випадковість / не випадковість збігу звучання й будови нового з наявним) тощо.

У семантичній і словотвірній номінації є спільні ознаки (використання готового зразка, однаковість звукової форми, економність у системі) й вирізнявальні (семантичні номен є наслідком вторинної номінації, словотвірні номен до певної міри спираються на ознаки об'єкта іншого імені, маючи певний ступінь узалежнення від нього). Для словотвірної номінації однією з провідних є роль контексту, а базою можуть слугувати як пасивні з погляду використання одиниці (зархаїзовані), так і активно використовувані в сучасній українській мові. Словотвірні процеси уможлиблюють різні номінативні (зокрема і мовотвірні-номінативні) наслідки: формуються нові лексико-семантичні зв'язки між номенами (полісемантичні, омоніміїні), порушення в межах моделей, парадигматичне заповнення, оприявлення непізнаних словотвірних зв'язків, активізація малопродуктивних словотворчих засобів. Такі вирізнявальні ознаки семантичної і словотвірної номінації повинні знайти своє втілення і в лексикографічній практиці.

Звичайно, переконані, що згадані процеси і явища не становлять викінченого ряду і не вичерпують проблеми – потребують вияву й наукового дослідження інші чинники імпліцитної економії у словотворенні.

Література

- Будагов 1972: Будагов, Р. А. Определяет ли принцип экономии развитие и функционирование языка [Текст] / Р.А. Будагов // Вопросы языкознания. – 1972. – № 1. – С. 17-36.
- Земская 1973: Земская, Е. А. Современный русский язык. Словообразование [Текст] / Е. А. Земская. – М.: Просвещение, 1973. – 304 с.
- Кубрякова 1986: Кубрякова, Е.С. Номинативный аспект речевой деятельности [Текст] / Е. С. Кубрякова. – М.: Наука, 1986. – 158 с.
- Мартине 1960: Мартине, А. Принцип экономии в фонетических изменениях [Текст] / А. Мартине. – М.: Изд-во иностранной литературы, 1960. – 261 с.
- Мартине 1965: Мартине, А. Структурные вариации в языке [Текст] / А. Мартине // Новое в лингвистике. – М., 1965. – Вып. 4. – С. 450-465.
- Милославский 1980: Милославский, И. Г. Вопросы словообразовательного синтеза [Текст] / И. Г. Милославский. – М.: Изд-во МГУ, 1980. – 296 с.
- Моисеев 1972: Моисеев, А. И. Обсуждение книги А.Н. Тихонова "Проблемы составления гнездового словообразовательного словаря современного русского языка" [Текст] / А.И. Моисеев // Актуальные проблемы русского словообразования. – Ч. 2. – Самарканд, 1972. – С. 86-91.
- Нелюба 2007: Нелюба, А. Економія як явище в українській мові. Закон? Закономірність? Принцип? Тенденція? [Текст] / А. Нелюба // Матеріали У1 Міжнародного конгресу українців. Мовознавство: Збірник наукових статей. – К. – Донецьк, 2007. – Кн. 5. – С. 32-40.
- Тихонов 1972: Тихонов, А. Н. Заключительное слово в обсуждении книги А.Н. Тихонова "Проблемы составления гнездового словообразовательного словаря современного русского языка": Материалы респ. науч. конференции [Текст] / А.Н. Тихонов // Актуальные проблемы русского словообразования. – Ч. 2. – Самарканд, 1972. – С. 159-189.

Улуханов 1998: Улуханов, И. С. О закономерностях сочетаемости морфем в славянских языках [Текст] / И. С. Улуханов // Славянское языкознание. XII Международный съезд славистов: Доклады российской делегации. – М.: Наука, 1998. – С. 536-555.

Улуханов 1967: Улуханов, И. С. О закономерностях сочетаемости словообразовательных морфем (в сравнении с образованием форм слов) [Текст] / И. С. Улуханов // Русский язык. Грамматические исследования. – М., 1967. – С. 166-204.

Словообразовательным процессам украинского языка присуща формальная (эксплицитная) и скрытая-системная (имплицитная) экономия. Имплицитная экономия зиждется на четко выраженных противовесах (симметрия и асимметрия, аналогия и парадигматичность, постоянство и изменчивость средств) и выявляется в действии сдерживателей и ограничителей, в парадигматическом выравнивании, черезступенчатом словообразовании, римейковых явлениях и др.

Ключевые слова: имплицитная экономия, черезступенчатое словообразование, словообразовательные сдерживатели и ограничители, римейк, словообразовательная флексия, языковая асимметрия.

The economy of word-formation processes in the Ukrainian language is revealed in formal (explicite) and hidden (implicite) ways. The implicite economy has well-defined counterbalance (symmetry and asymmetry, analogy and paradigm, fixed and changeable means) and is traced in the work of word-formation stops and restrainers, paradigmatic leveling, overstep word-formation, remake phenomena etc.

Keywords: implicite economy, overstep word-formation, word-formation stops and restrainers, remake, word-formation flexion, linguistic asymmetry.

Надійшла до редакції 14 вересня 2010 року.

Любов Пена

ББК 81.2 Ук
УДК 81 373.46

ПИТАННЯ СЛОВОТВОРУ У «ГРАМАТИЦІ УКРАЇНСЬКОЇ (РУСЬКОЇ) МОВИ» С. СМАЛЬ-СТОЦЬКОГО ТА Ф. ГАРТНЕРА

Стаття присвячена аналізу розділу «Словотворення» з «Граматики української (руської) мови» С. Смалья-Стоцького і Ф. Гартнера. У ній охарактеризовано також використану авторами систему мовознавчих термінів з галузі дериватології у порівнянні зі сучасною.

Ключові слова: словотвір, лінгвістична термінологія, С. Смалья-Стоцький, Ф. Гартнер, «Грамматика української мови».

Дериватологія як окрема галузь лінгвістичних знань з чітко визначеним спеціальним предметом дослідження, власною, властивою саме їй, проблематикою, що у всій своїй сукупності не включалася б до складу якоїсь іншої галузі науки, із виробленою й узвичаєною в науковій практиці системою наукових понять і термінів та перспективними методами наукового дослідження, зумовленими об'єктом вивчення і перевіреними на практиці [Словотвір 1979: 5], остаточно виокремилася в 70-х роках 20 ст. Однак питання словотвору більшою чи меншою мірою розглядалися ще авторами українських граматики початку минулого століття [див., напр., Синявський 1941; Сімович 1921; Тимченко 1907]. До низки таких праць належить і книга видатного українського мовознавця Степана Смалья-Стоцького та його приятеля, філолога-романіста Федора (Теодора) Гартнера (життя і наукова діяльність обох професорів пов'язані з Чернівецьким університетом) «Руська грамматика» (пізніші її видання мають назви «Грамматика руської мови», «Грамматика української мови» і назву, задекларовану в заголовку статті), яка вперше побачила світ 1893 року у Львові. Ця грамматика базується на фонетичному принципі орфографії, тому з її виходом було покладено край численним розходженням у поглядах на правопис у тодішній Галичині. Вона відіграла надзвичайно важливу роль в утвердженні української мови як у побутовому плані, так і в красному письменстві та в науці. Книга двох авторів мала колосальний успіх, на неї позитивно відгукнулися визначні вчені німецькою, французькою та російською мовами. Підручник української граматики, – на думку В.Сімовича – учня й послідовника ідей професора С.Смалья-Стоцького, – «вартий ... того, щоб більше на нього звертати уваги, бо він одинокий граматичний підручник, який, не тратячи наукового ґрунту, відповідає рівночасно педагогічним вимогам; лиш із нього можна вивчити молодіж граматики» [Сімович 2005, 47]. Важливим є й той факт, – підкреслює В.Сімович, – що «підручник підносить на кожному кроці вагу свідомості законів живої мови, усупереч прийнятому до того часу звичаю – розуміти граматику як збірник правил, які треба обов'язково вивчати напам'ять» [Сімович 2005а: 409].

Значення наукових поглядів С.Смалья-Стоцького і Ф.Гартнера, висловлених у «Граматиці», зокрема їх надзвичайно важлива роль у розвої синтаксичної науки вже були предметом висвітлення у розвідках сучасних

мовознавців [див., напр., Гуйванюк 2010]. Метою ж нашої статті є аналіз розділу, присвяченого питанням словотвору української мови, при цьому ми опираємося на четверте видання «Граматики», що вийшло у Львові 1928 року. Цій меті підпорядковані такі завдання: визначити місце словотвору в указаній роботі; охарактеризувати основні положення, висловлені авторами щодо творення слів української мови; з'ясувати систему термінів, яку використали мовознавці в названій праці. Аналогічні описи граматики та інших видань початку ХХ ст., присвячених розглядові української мови чи окремих її аспектів, дадуть змогу простежити динаміку поглядів їх авторів на словотвірну підсистему, визначити дериваційний потенціал словотворчих формантів у різні періоди, встановити причини їх продуктивності/непродуктивності.

Книга складається з чотирьох розділів (частей): Часть перша. Звуки [Смаль-Стоцький, Гартнер 1928: 3-25]; Часть друга. Словотворенне [Смаль-Стоцький, Гартнер 1928: 26-60]; Часть третя. Відмінюванне [Смаль-Стоцький, Гартнер 1928: 61-108]; Часть четверта. Складня [Смаль-Стоцький, Гартнер 1928: 109-166]. Питання словотвору української мови, як видно, не розглядаються в системі інших лінгвістичних галузей, їм присвячена окрема частина «Граматики», яка так і називається – «Словотворенне». (Тут і далі зберігається правопис авторів «Граматики». – Л.П.). За визначенням С.Смаль-Стоцького й Ф.Гартнера, словотворення – це наука, яка вчить, «відкіля беруться пні і як їх уживаємо до творення нових слів» [Смаль-Стоцький, Гартнер 1928: 29]. Автори зазначають, що нові слова в мові творяться трьома способами: 1) суфіксальним – «на старім пні наростуть іззаду наростки»; 2) префіксальним – «до старого пня приставимо зпереду приставки»; 3) складанням – «два старі пні зложаться в один новий» [Смаль-Стоцький, Гартнер 1928: 33-34].

Наголошуючи на тому, що наростки «становлять творчу силу мови: а саме через такі загально зрозумілі додатки ззаду до готових вже слів творимо з тих слів нові слова, що дістають таким чином зовсім інші, відмінні від старих слів значіння, але все таки мають з ними якусь звязь; відтак служать наростки также і на те, аби в поняттях, виражених старими словами, зазначувати різні відтінки і зміни» [Смаль-Стоцький, Гартнер 1928: 34], дослідники поділяють їх на іменникові («для творення іменників»), прикметникові («для творення прикметників»), дієслівні («для творення дієслів»), прислівникові («для творення прислівників»). «Приглянувши ся зблизька словам, утвореним якимнебудь наростком, можемо зміркувати, в яким напрямі наросток змінює або відтінює значінне первісного слова або пня» [Смаль-Стоцький, Гартнер 1928: 34]. Як зауважують мовознавці, «яке значінне має кожний наросток, се каже Українцеві живе чутте мови», хоча, стверджують далі, у багатьох словах є й такі суфікси-наростки, які втратили своє значення і за допомогою них нові слова вже не утворюються. Напр., -ь, -а, -о (*спім, коса, молоко*), -їь, -ја, -је (*плач, капля, ложє*), -рѣ, -ра, -ро (*дар, міра, ребро*), -ьба, -оба (*просьба, злоба*), -тва (*молитва*) та ін. Далі наводяться найчастіше вживані суфіксальні форманти, з'ясовуються їх значення та подаються численні приклади.

За спостереженнями авторів, для деривації назв діячів від дієслівних основ використовується в українській мові велика кількість суфіксів-наростків, а саме: -тель, -(е)ць, -ч, -ач, -ар, -яр, -ак, -як, -ун, -аль, -алья: *учитель, купець, слухач, пекар, різач, свистун, коваль, праля*. Суфікси -ик, -иця, -(е)ць, -иця, -ак, -як, -яга служать для утворення від прикметникових та дієприкметникових основ іменників зі значенням «особа за якоюсь прикметою»: *ученик, учениця, чернець, черниця, голяк, добряга*. Деривація десубстантивів на позначення «назв робітників від знарядя або предмету роботи» здійснюється за допомогою словотворчих формантів -ар, -яр: *вєсляр, вівчар*. «Назви осіб по приналежности до краю, народу, стану» утворюються від іменників за допомогою таких суфіксів, як -ин, -янин (-анин), -ян, -(е)ць: *болгарин, римлянин, селянин, коломиець*. Для творення «назв осіб або зв'ярат по приналежности до якогось роду» від іменників служать наростки -ич, -енко, -івна, -юк, -я(т), -ятко: *панич, Максимович, Шевченко, міщанчук, курча, качатко*. Розгалуженою є система словотворчих формантів для деривації «назв жінок, самиць» від основ іменників: -иця, -иня, -иха, -ова, -ева, -ка: *цариця, лисиця, богиня, ковалиха, братова, королева, голубка*. Досить широко представлені у «Граматиці» суфікси суб'єктивної оцінки. Для позначення здрібнілості й пестливості використовуються наростки -к, -ка, ко-, -очок, -очка, -очко, -ечок, -ечка, -ечко, -ичок, -ичка, -енька, -їнка, -енько, -ейко, -онько, -ойко, -онька, -ятко, -яточко, -иченько, -иченька, -инка, -ик, -чик, -(е)ць, -уня, усь, уся: *татко, ягідочка, бережечок, сестричка, батечко, соколонько, лісойко, рибонька, кониченько, травиченька, сорочинка, воробчик, церковця, бабуня, оченята, Івась, Петрусь, бабуся*. У межах цієї ж групи розглядається і суфікс -ина (*дівчина, хатина*), який у сучасній дериватології кваліфікують як формант зі значенням одиничності (*квасолина*) чи збірності (*городина*). Значенням збільшеності й згрубілості наділені суфікси -исько, -ище, -ака, -яка, -юк, -юка, -уга, -юга, -ач, -уля, -ло: *хлопчисько, дівчище, коняка, каменюка, злodyга, носач, дівуля, балакайло*.

Інвентаризовані в аналізованій граматиці також наростки для творення похідних зі значеннями «назви самців»: -ак (*гусак, лошак*); «назви знарядів, предметів до якоїсь роботи»: -ло, -сло, -иво (*рало, кресиво, паливо*); «назви місця, де щось діється або є»: -исько, -ище, -ня, -зня, -арня, -альня, -івня, (*житнисько, робітня, кузня, книгарня, читальня, возівня*); «назви чинности, події, стану і їх добутоків»: -те, -ене, -іне, -ане, -уване, -оване, -іт, -ина, -ок, -ун(о)к (*жи(т)те, чита(н)не, друкова(н)не, шепіт, тканина, оглядини, достаток, подарунок*); «назви прикмет»: -ина, -ота, -ета, -ість, -оці, -ство (*величина, доброта, молодість, гордоці, братерство*); збірні назви: -є, -ина, -изна, -ство, -иво, -єро (*волосє, баранина, білизна, товариство, печиво, семеро*); «назви поодиноких осіб або річий від матерії або прикмети»: -(о)к, -ник, -ина, -изна, -иня, -иця, -ух (*білок, забудько, людина, пустиня, в'язниця, кожух*). У «Граматиці» звернено увагу також на творення нових слів від

прийменниково-відмінкових форм іменників за допомогою різних суфіксальних формантів: *піднебі(н)не, безголов(л)є, понеділок*.

У системі прикметникового словотвору найпоширенішими наростками, за спостереженнями авторів, є *-ів, -овий, -їв, -евий, -овний, -євний, -ин, -ий, -ячий, -ський*, які використовуються для творення присвійних прикметників від іменникових основ (*братів, духовний, мамин, божий, дитинячий, хазяйський*). Систематизовані словотворчі суфікси, що служать для деривації від іменникових основ похідних із такими значеннями: «прикмети від матерії» (*-яний, -овий, -евий, -ний: капустяний, паперовий, срібний*), «прикмети від тих річий, які у когось є» (*-атий, -итий, -овитий, -астий, -ястий, -истий, -авий, -явий, -ивий, -ливий, -ний: крилатий, грошовитий, гранчастий, голосистий, терпеливий, розумний*), «прикмети походження, приналежності, породи» (*-ський, -ївський, -овий, -акий, -ястий: морський, батьківський, попялястий*). Від дієслівних основ за допомогою суфіксів *-ний, -истий* утворюються прикметники зі значення «прикмети, взяті від того, що з особами або річами має діяти ся» (*непохитний, запалистий*), а за допомогою суфіксів *-ний (-альний), -истий* – зі значенням «прикмети, взяті від того, що особи або річі діють» (*огрівальний, танцюристий*). Як і в системі іменникових суфіксальних формантів, велику групу складають ті, які позначають «здрібнілі і пєсливі прикмети»: *-кий, -єський, -єсенський, -ісінський, -їський (невелчкий, маленький, малєсенський, малїський)*, до цієї ж групи зачислені і *-оватий, -уватий, -овитий, -авий, -явий (круглуватий, білявий, слабовитий)*, які у сучасній дериватології тлумачать як такі, що виражають неповноту вияву ознаки. Окремо виділені у «Граматичі» формотворчі суфікси для деривації «степенованих прикмет», до них належать *-ший, -і(ї)ший, -ицій: менший, добрійший, добріший*. Звернено увагу на явище суплетивізму при творенні вищого (в аналізованій книзі – «другого») ступеня порівняння: *«добрий, ліпший і лучший (у звичайнім того слова значінню), добрійший, добріший (супротив иньших людей); злий, гірший; злійший, зліцій (лютїйший); великий, більший; малий, менший, малїйший, малїцій»*. Також виокремлені суфікси, які служать для творення прикметників з такими значеннями: «прикмети, взяті від часу і місця» (*-ній (-ний), -иний, инїй: послідній, горїиний, домашнїй*), «збільшені прикмети» (*єнний, єнний: довженний, довжезний*).

Серед дієслівних суфіксів подані такі: *-ну-, -і-, -а-, -и-, -ува-, -юва-*. Як і в іменниковому та прикметниковому словотворенні, звернено увагу на дієслівні наростки зі значенням пєстливості: *-к- (їстки), -оньк- (робитоньки), -єньк-, -очк-, -унечк-, -усєньк-, -ць (купці, спатуницяй), -усь (ходусі – інфїнітив і наказ)*. Вони присутні у морфемних структурах форм інфїнітива (у «Граматичі» – дієіменника) та наказового способу («приказового»). Тут хочеться зауважити, що використання здрібніло-пєстливих наростків у системі всіх лексико-граматичних розрядів слів є надзвичайно поширеним явищем в українській мові, що відображено не лише в аналізованій праці. Підтвердження цього знаходимо і в інших граматиках початку ХХ ст. На таку особливість української мови свого часу звернув увагу відомий мовознавець, автор «Граматики української мови для самонавчання в допомогу шкільній науці» В.Сімович, який зазначав: «здрібнілих та пєсливих форм уживає наш народ дуже радо і при кожній нагоді. Не тільки в розмові з дітьми, не тільки тоді, коли хочемо викликати до себе співчуття, ... не тільки тоді, як виявляємо свій смуток чи радощі, не тільки балакає зі собою пєсливими словами пара закоханих, не тільки стрічають ся вони в віршах, у вязаній мові – але й так, у звичайній бесїді, при всяких нагодах, і то без огляду на те, який зміст розмови» [Сімович 1921, 116].

У системі суфіксів, що служать для творення прислівників, подано: *-ма, -ми (вельми, сторчма), -де, -уди (-уда) (всюди, всюди), -зда, -зди, -ді (оногди, тоги, тоді)*. Звернено увагу також на творення прислівників від відмінкових форм іменних частин мови (*верхом, часом, ходюю, більше, глєбше*), а також від дієслів (*може, хоть, хоч, відай*).

Дослідники звертають увагу на існування похідних суфіксальних формантів, які «українська мова зложила собі згодом із двох первісно окремих наростків ... так, що не відчуваєть ся вже більше двох ріжних наростків і уживає їх мова тепер як поєдинчих наростків для творення нових слів» [Смаль-Стоцький, Гартнер 1928: 34-35]. До таких, на їх думку, належать: *-те, -анє, -ованє, -очок, -очко, -ечка, -очко, -єнька, -ятко, -арня, -альня, -ович, -аний, -ований* та ін.

Аналізуючи префікси, автори «Граматики» зазначають, що «приставки се переважно приіменники, що як приіменники мають своє осїбне значінне. Те своє значінне вносять вони з собою в спроставкованє слово і тим спричиняють у поняттях, виражених сим словом, ріжні відтїнки і зміни» [Смаль-Стоцький, Гартнер 1928: 43]. Найбільшу групу складають приставки-префікси, за допомогою яких утворюються дієслова від дієслів: *в-, вєз-* (з варіантами *з-, уз-, воз-, вос-, вс-, с-*), *ви-, від-* (з варіантами *відо-, віді-, од-, от-*), *до- (ді-), за-, з-* (з варіантами *зо-, зі-, зу-, со-, с-, із-, зн-, сн-*), *на-, над- (наді-), об- (о-, обо-, обі-), пере-, під- (пїдо-, пїді-, под-), по- (пї-, па-), пред- (перед-, передо-), при-, про-, роз- (розі-), у-*. Наведено також префіксальні форманти, що функціонують у системі іменникового (*без-, безо-, пра-: безмір, безлітте, прадїд*) та прикметникового словотвору (*без-, безо-, пра-, пре-* та формотворчий *най-: беззубий, прастарий, премилый, найдальший*). Як пересвідчуємося, автори при аналізі префіксів-приставок скрупульозно подають усі їх можливі фонетичні варіанти-видозміни, демонструючи цим, що «засоби звукового сполучення слів, себто засоби на те, щоб усувати небажанє звукосполучення і утворювати бажанє, в українській мові надзвичайно різноманїтні. Зі звукового погляду наша мова дуже гнучка і легка до віршування» [Сімович 1921: 23].

Велику увагу звернули автори на творення за допомогою різних префіксів та суфіксів форм докнаного й недокнаного виду дієслів.

На сторінках «Граматики» не зафіксовано жодного іншомовного форманта для творення слів української мови.

Складання як спосіб словотворення представлено такими типами: 1) «імя + імя» (*азбука, великдень, дванадцять (два на десять); хліб-сіль, один-єдиний*), 2) «пень іменний + імя» (*чорнобривий, білобокий, легкодух*), 3) «цілі гадки», особливо форма наказового способу з іменником (*заверниголова, пройдисвіт, незабудька, любимене, незнатицо*). Серед прикладів іноді трапляються деривати, які помилково наведені як ілюстрації того чи іншого способу словотворення. Наприклад, слова *хлібороб, свинопас* автори вважають такими, що утворені від двох іменних основ. У межах цього способу С.Смаль-Стоцький і Ф.Гартнер розглядають сполучення заперечної частки («перечки») *не* зі словами різної частинимовної належності (*ненавидіти, неслава, незрячий*), які з погляду сучасного не кваліфікуються як складні.

Не поодинокими у «Граматиці» є стилі історичні коментарі з метою пояснення певних змін, які відбуваються при творенні деяких слів, наприклад, змін, зумовлених занепадом зредукованих голосних («голосівок») *ь і ъ*, тлумачення значень окремих суфіксів та префіксів, у яких через фонетичні закони чи з інших причин «затмарилася» внутрішня форма (*вѣз- – вгору*). Це, на наше переконання, позитивно характеризує книгу двох лінгвістів. Такі короткі авторські екскурси в історію полегшують сприймання тексту, пробуджують у мовця інтерес до глибшого пізнання деяких мовних закономірностей, спонукають до свідомого засвоєння аналізованого матеріалу. Читач у такому випадку не сліпо сприймає написане, а й сам намагається зрозуміти певні закономірності творення різних груп похідних, чи, навпаки, відхилення від них, бо, як зазначають автори, «в яких ріжних-преріжних значіннях уживають ся поодинокі слова, се показує словар. Як у чужих мовах, так і в своїй рідній мові треба все як найстараннійше добирати найвідповідніших слів для вираження того, що думаємо» [Смаль-Стоцький, Гартнер 1928: 60].

Коротко зупинимося на системі мовознавчих термінів у галузі словотвору, якими послуговуються автори аналізованої граматики. Адже саме С.Смаль-Стоцького і Ф.Гартнера вважають творцями сучасної граматичної термінології української мови. Вони розробили теорію терміна, в основу якої покладено внутрішню форму слова й наукове визначення, що закріплюється за відповідною назвою; творчо використали термінологію своїх попередників, закріпили традицію вживання власних термінів і запозичених, що узвичаїлися українською мовою, ввели у практику граматичної термінології десятки термінів, які з відповідними змінами (або й без них) стали цінним надбанням української граматичної науки [Панько, Кочан, Мацюк 1994: 55]. Сучасним термінам *префікс* та *суфікс* у «Граматиці» відповідають *приставка* та *наросток*: *В українській мові маємо багато розмаїтих наростків* [Смаль-Стоцький, Гартнер 1928: 34]; *Найбільше приставок служить особливо до творення дієслів із дієслів* [Смаль-Стоцький, Гартнер 1928: 43]. Засвідчено кілька похідних слів від названих термінів. Зокрема, префіксальний і суфіксальний способи словотворення іменуються авторами аналізованої праці однослівними номінаціями – відповідно як *приставкаванне* й *наросткованне*: *Наросткованне служить, як бачимо, не тільки до того, щоби творити дієслова взагалі, але також, щоби для одного і того самого дієслівного поняття утворити відповідні собі ріжні види дієслова* [Смаль-Стоцький, Гартнер 1928: 49]; *Ще иньшим способом творення нових дієслів у живій мові є приставкованне* [Смаль-Стоцький, Гартнер: 49]. Слова, утворені за допомогою префіксів, у «Граматиці» називаються *сприставкаваними*: *...коли поєдинче дієслово є вже само собою доконане, творимо до сприставкаваних дієслів доконаних... відповідні нові дієслова недоконані* [Смаль-Стоцький, Гартнер 1928: 50]. Слова, у морфемному складі яких відсутній префікс, – *безприставкові*, якщо ж немає суфікса – *безнаросткові*: *Богато безприставкових дієслів, особливож дієслова безнаросткові, є вже через значінне самого кореня недоконаними (протяговими)* [Смаль-Стоцький, Гартнер 1928: 48]. Осново- та словоскладання в аналізованій праці не розглядаються як різні способи деривації й об'єднані одним терміном *зложенне*: *Найзвичайніше зложенне творить ся таким робом, що до одного імені долучуєть ся зпереду друге або іменний пень* [Смаль-Стоцький, Гартнер 1928: 45]. Основа слова – це *пень*: *Пень є та частина слова, що є основою всяких его форм* [Смаль-Стоцький, Гартнер 1928: 29]. Деякі з використовуваних у «Граматиці» термінів збігаються з усталеними в сучасній мовознавчій терміносистемі. До таких у галузі словотвору належать слова *корінь, закінченне*: *Корінь може заразом бути пнем слова* [Смаль-Стоцький, Гартнер 1928: 33]; *Понайбільше пень слів виводить ся щойно з кореня через додатки та через зміну голосівок* [Смаль-Стоцький, Гартнер 1928: 33]; *Прикметники, найбільша часть заіменників і деякі числівники мають для всіх трох родів осібні закінчення* [Смаль-Стоцький, Гартнер 1928: 62].

С.Смаль-Стоцький і Ф.Гартнер використовують у своїй праці в галузі словотвору власне українські мовознавчі терміни та терміносполуки з прозорою внутрішньою формою, адже, за словами Н.Ф.Клименко [Клименко1991: 95], «термінологію науки повинні живити соки рідної мови, тоді вона стає гнучкою і витривалою». А з огляду на загрозливу тенденцію засилля української мови чужомовними термінами все більше лінгвістів сьогочася висловлюють думки про те, що варто всіляко оберігати й розвивати питому мовознавчу термінологію, а також повернути до неї серед інших такі слова, як *наросток* та *приросток* [Пономарів 2002: 116; Селігей 2007: 5].

У граматиках початку ХХ ст., як зазначає В.В.Грещук, добре репрезентована рання традиція у дослідженнях словотворення, у рамках якої словотворчі морфеми інвентаризуються, визначаються значення дериваційних формантів [Грещук 2009: 21]. З погляду сучасного, коли всі мовознавчі дослідження здійснюються у руслі ЯК-, НАВІЩО/ЧОМУ-лінгвістики (терміни взяті з уже названої праці В.В.Грещука

[Грещук 2009: 95]), такі описи словотвірної системи мови, які подані зокрема і в «Граматиці української (руської) мови» С.Смаль-Стоцького і Ф.Гартнера, видаються примітивними, однак саме вони були першими кроками на шляху становлення словотвору, саме вони заклали підвалини для виділення дериватології в окрему галузь лінгвістичних знань.

Література

Гуйванюк 2010: Гуйванюк, Н. «Складня» Степана Смаль-Стоцького крізь призму сучасних наукових парадигм [Текст] / Н.Ф.Гуйванюк // Українська мова. – 2010. – № 1. – С. 3-15.

Грещук 2009: Грещук, В.В. Словотвір у сучасній науковій парадигмі [Текст] / В.В.Грещук // Грещук В. Студії з українського мовознавства: Вибрані праці / Упор. Р.Бачкур. – Івано-Франківськ : Місто НВ, 2009. – С. 19-28.

Клименко 1991: Клименко, Н.Ф. Як народжується слово [Текст] / Н.Ф.Клименко. – К., 1991. – 288 с.

Панько, Кочан, Мацюк 1994: Панько, Т.І., Кочан, І.М., Мацюк, Г.П. Українське термінознавство [Текст] / Т.І.Панько, І.М.Кочан, Г.П.Мацюк. – Львів: Світ, 1994. – 216 с.

Пономарів 2002: Пономарів, О.Д. Культура слова. Мовностилістичні поради [Текст] / О.Д.Пономарів. – К., 2002. – 240 с.

Селігей 2007: Селігей, П. Що нам робити із запозиченнями? [Текст] / П.Селігей // Українська мова. – 2007. – № 3. – С. 3-16.

Синявський 1941: Синявський, О. Норми української літературної мови [Текст] / Олекса Синявський. – Львів : Укр. видавництво, 1941. – 360 с.

Сімович 1921: Сімович, В. Граматика української мови для самонавчання в допомогу шкільній науці / Друге видання з одмінами і додатками [Текст] / В.Сімович. – Київ-Ляйпціг, 1921.

Сімович 2005: Сімович, В. Декілька слів про науку граматики української мови в наших середніх школах та про підручник професора Стоцького і Гартнера «Руська граMATика» [Текст] / В. Сімович // Сімович В. Праці у двох томах. Т. 1: Мовознавство / Упорядкування і передмова Людмили Ткач. – Чернівці : Книги – ХХІ, 2005. – С. 31-47.

Сімович 2005а: Сімович, В. Наукова діяльність академіка Смаль-Стоцького [Текст] / В. Сімович // Сімович В. Праці у двох томах. Т. 1: Мовознавство / Упорядкування і передмова Людмили Ткач. – Чернівці : Книги ХХІ, 2005. – С. 407-417.

Словотвір 1979: Словотвір сучасної української літературної мови [Текст] / Гнатюк Г.М., Городенська К.Г., Грищенко А.П., Клименко Н.Ф., Ковалик І.І., Родніна Л.О., Русанівський В.М., Юрчук Л.А. – К. : Наукова думка, 1979. – 408 с.

Смаль-Стоцький, Гартнер 1928: Смаль-Стоцький, С., Гартнер, Ф. ГраMATика української (руської) мови. Четверте видання [Текст] / С. Смаль-Стоцький, Ф. Гартнер. – Львів, 1928. – 209 с.

Тимченко 1907: Тимченко, Є. Українська граMATика [Текст] / Євген Тимченко. – 1907. – 180с.

Статья посвящена анализу раздела «Словообразование» из «Грамматики украинского языка» Степана Смаль-Стоцкого и Федора Гартнера. В ней охарактеризована также использованная авторами система лингвистических терминов из области дериватологии в сравнении с современной.

Ключевые слова: словообразование, лингвистическая терминология, Степан Смаль-Стоцкий, Федор (Теодор) Гартнер, «Грамматика украинского языка».

This article is devoted to the analysed chapter «Wordbuilding» from «Grammar of the Ukrainian language» by Stepan Smal-Stockyi and Teodor Gartner. It also deals with the authors' system of linguistic terms from the sphere of wordbuilding, which is characterized in comparison with modern one.

Keywords: wordbuilding, linguistic terminology, Stepan Smal-Stockyi, Teodor Gartner, «Grammar of the Ukrainian language».

Надійшла до редакції 10 вересня 2010 року.

Тетяна Поденєжна

ББК Ш10*31

УДК 81'44

РОЛЬ МЕТАФОРИ І МЕТОНІМІЇ У СТВОРЕННІ КОМПОЗИТІВ НА ПОЗНАЧЕННЯ ЛЮДИНИ ЗА ФІЗИЧНОЮ ОЗНАКОЮ В АНГЛІЙСЬКІЙ, НІМЕЦЬКІЙ, УКРАЇНСЬКІЙ І РОСІЙСЬКІЙ МОВАХ

Статтю присвячено виявленню та опису моделей утворення композитів на позначення людини за фізичною ознакою в англійській, німецькій, українській і російській мовах у зіставному аспекті. Особлива увага приділяється дослідженню метафоричних і метонімічних переносів, які в переважній більшості випадків супроводжують створення композитів, що вивчаються.

Ключові слова: найменування людини, композити, метафоричні переноси, метонімічні переноси, бахуврехі.

1. Вступні зауваження. Пропонована стаття містить результати зіставного дослідження найменувань людини за фізичними ознаками (далі – НЛФО), утворених внаслідок словоскладання в англійській, німецькій, українській і російській мовах, тобто таких лексичних одиниць, як англ. *haybag* сленг ‘жінка, особливо неприваблива’ (букв. ‘мішок з сіном’), нім. *der Fleischberg* емоц. ‘велика, товста людина’ (букв. ‘гора м’яса’), укр. *кривоніс* розм. ‘кривоноса людина’, рос. *кривоножка* розм.-зниж. ‘той, хто має криві ноги’.

Теоретичною основою для дослідження композитів-НЛФО є роботи з проблем словоскладання [Городенська 1981; Каращук 1977; Карпіловська 1990; Кубрякова 1977, 1981; Лопатин 1977; Мешков 1985; Улуханов 2004; Adams 1973; Bauer 2001; Fleischer 1995; Ortner 1991]. Значній кількості мовних одиниць, утворених внаслідок словоскладання, притаманне переносне значення, яке не тільки називає, але й описує і характеризує предмет через його асоціативний зв’язок з іншим предметом. Такі композити є “інформаційно насиченими, здатними характеризувати складні поняття, при чому вони мають яскраве експресивне забарвлення, що обумовлюється домінуючою роллю конотативного компонента в їх значенні” [Гонта 2000: 1]. Переважна більшість композитів-НЛФО характеризується переносом значення одного або обох компонентів, що пов’язано з семантикою НЛФО в цілому: НЛФО належать до характеризувальної лексики, якій притаманна стилістична зниженість, тобто приналежність до розмовного або просторічного лексичного шару, та емоційно-експресивне забарвлення [Лаврова 1984: 111]. Попри значну кількість робіт, присвячених композитам метафоричного і метонімічного характеру [Аракелян 1977; Васильєва 2006; Гонта 2000; Дюжикова 1990], семантика композитів на позначення людини за фізичною ознакою з переносним значенням компонентів ще не ставала предметом окремого дослідження ні на матеріалі окремих мов, ні в зіставному аспекті. Таким чином, **актуальність** дослідження зумовлюється недостатнім рівнем вивчення ролі метафори і метонімії в створенні композитів-НЛФО в досліджуваних мовах як окремо, так і в зіставному аспекті та необхідністю розробки моделі опису метафоричних і метонімічних переносів, які супроводжують процес утворення композитів.

Мета статті полягає у виявленні спільних і відмінних рис в створенні композитів-НЛФО з переносним значенням компонентів в досліджуваних мовах.

Для досягнення мети необхідним є розв’язання таких **завдань**:

- 1) виокремити структурно-семантичні типи композитів-НЛФО та проаналізувати їх кількісну представленість в досліджуваних мовах;
- 2) визначити основні моделі створення композитів-НЛФО з означальним типом зв’язку за типом і ступенем переосмислення;
- 3) на основі класифікації досліджуваних одиниць за виокремленими моделями визначити роль метафори і метонімії в створенні композитів-НЛФО в кожній з мов, що вивчаються.

2. Структурно-семантичні типи композитів-НЛФО. Композити-НЛФО широко представлені на матеріалі англійської і німецької мов (англ. – 128 одиниць, нім. – 164 одиниці), в той час як в українській і російській мовах їх було виявлено значно менше (укр. – 15 одиниць, рос. – 15 одиниць). Значна розбіжність в продуктивності цього типу словотвору пояснюється загальним словотворчим потенціалом досліджуваних мов: словоскладання займає значно важливішу позицію серед засобів словотвору в англійській і особливо німецькій мовах у порівнянні з українською і російською [Швачко 1977: 33; Антропова 2006: 283].

Дослідження дозволило виокремити наступні структурно-семантичні типи композитів-НЛФО.

1) **Композити з означальним зв’язком між компонентами**, напр., англ. *butterfingers* розм. ‘незграбна людина, яка часто упускає речі дотолу’ (букв. ‘маслянисті пальці’), нім. *der Seidenhase* розм. ‘приваблива молода дівчина’ (букв. ‘шовковий заєць’), укр. *білозір* нар.-поет. ‘уживається як постійний епітет назв білозорих, яснооких людей’, рос. *кривошейка* розм. ‘той, хто має неправильне положення голови внаслідок деформації шиї’. В композиті-НЛФО з означальним типом зв’язку другий компонент вказує на денотат – носія ознаки, а перший – на його характерну ознаку, наприклад, в композиті нім. *der Kraftmensch* ‘дуже сильна людина’ компонент *Mensch* вказує на людину як носія фізичної ознаки (чоловік), а компонент *Kraft* надає характеристику поймаєваної людини (сильний).

2) **Композити з об’єктним підрядним зв’язком компонентів**, які виникають переважно в результаті стягнення дієслівних словосполучень, напр., англ. *ladykiller* сленг ‘чоловік, сексуально привабливий для жінок’ (букв. ‘вбивця жінок’), нім. *der Brutschlappen* розм. ‘людина з губою, що звисає’ (букв. ‘той, хто звисив губу’), укр. *крутивус* розм. ‘джигун, чепурун із хвацько закрученими вусами’ (букв. ‘той, хто крутить вуса’), рос. *мордovorot* розм.-зниж. ‘людина з дуже некрасивим, потворним обличчям’ (букв. ‘той, хто воротить мордою’).

3) **Композити, утворені внаслідок експресивного словотвору**, напр., англ. *hotsy-totsy* сленг США ‘приваблива молода жінка’, нім. *der / das Doppelmoppel* розм. ‘дуже товста дитина’, укр. *квакозябр* сленг ‘негарна людина’, рос. *ванха-кака* жаргон ‘некрасива жінка’.

Основні структурно-семантичні типи композитів-НЛФО із статистичними даними наведено в наступній таблиці:

Таблиця 1.

Основні структурно-семантичні типи композитів-НЛФО

Композити-НЛФО:	Англ.	Нім.	Укр.	Рос.
1) з означальним типом зв'язку компонентів	109	157	9	7
2) з об'єктним типом зв'язку компонентів	14	4	4	4
3) утворені внаслідок експресивного словотвору	5	3	2	4
Разом	128	164	15	15

Згідно з кількісними даними, наведеними в таблиці 1, композити-НЛФО з означальним типом зв'язку компонентів характеризуються значною чисельністю в англійській і німецькій мовах і є нечисельними в українській і російській мовах. Інші типи композитів-НЛФО представлені на матеріалі всіх досліджуваних мов незначною кількістю лексем.

3. Роль метафори і метонімії в створенні композитів-НЛФО з означальним типом зв'язку компонентів. Майже всі композити-НЛФО цього типу характеризуються метафоричним або метонімічним переосмисленням компонентів, при чому переосмислення може бути як повним, так і частковим. В першому випадку переосмисленню підлягають обидва компоненти складного слова, а в другому випадку – один з компонентів (перший або другий). Часткове переосмислення компонентів композитів-НЛФО майже стовідсотково спрямовано на значення другого компонента композита, випадки переосмислення першого компонента є поодинокими. Повне переосмислення композита, тобто, одночасно і першого, і другого компонента – явище достатньо розповсюджене.

Для виокремлення моделей утворення композитів-НЛФО з означальним типом зв'язку компонентів було залучено наступні критерії: 1) тип переосмислення (метафоричний або метонімічний); 2) ступінь переосмислення (повний або частковий) і позиція переосмисленого компонента (I або II компонент). Логічно можливими є наступні моделі утворення композитів-НЛФО:

1. без переосмислення компонентів (0 + 0);
2. з метафоричним переосмисленням I компонента (метафора + 0);
3. з метафоричним переосмисленням II компонента (0 + метафора);
4. з повним метафоричним переосмисленням компонентів (метафора + метафора);
5. з метонімічним переосмисленням II компонента (0 + метонімія);
6. з метафоричним переосмисленням I компонента і метонімічним переосмисленням II компонента (метафора + метонімія);
7. з метонімічним переосмисленням I компонента (метонімія + 0);
8. з метонімічним переосмисленням I компонента і метафоричним переосмисленням II компонента (метонімія + метафора);
9. з повним метонімічним переосмисленням компонентів (метонімія + метонімія).

В досліджуваних мовах реально існують перші 6 моделей утворення композитів-НЛФО, тобто моделі, в яких I компонент є метафорично переосмисленим або використовується в прямому значенні. Одиниць з метонімічним першим компонентом в мовах, що вивчаються, виявлено не було.

3.1. Композити-НЛФО без переосмислення компонентів виявились малопродуктивними в англійській і німецькій (відповідно 5 і 15 одиниць) і непродуктивними в українській і російській мовах, напр., англ. *strongman* 'сильний чоловік', *die Dickmadam* розм. 'товста жінка'.

3.2. Композити-НЛФО з метафорично переосмисленим I компонентом. Перший компонент композитів, утворених за цією моделлю, вказує на ознаку шляхом метафоричного переносу, а другий прямо називає носія ознаки. Композити-НЛФО цієї підгрупи виявились специфічними для німецької мови (31 одиниця), напр. *der Goldjunge* 'симпатичний, привабливий хлопець' (*Gold* 'золото' + *Junge* 'хлопець'), *der Bullenkerl* розм. 'великий, сильний чоловік' (*Bulle* 'бик' + *n* + *Kerl* 'хлопець, парубок'), *der Schranktyp* розм. 'широкоплечий чоловік' (*Schrank* 'шафа' + *Typ* 'тип'). На матеріалі інших мов набору композитів з таким типом переосмислення зафіксовано не було (за виключенням рос. *слономальчик* жаргон, жарт. 'про товстого хлопця або дорослого чоловіка').

3.3. Композити-НЛФО з метафорично переосмисленим II компонентом. Перший компонент таких композитів прямо вказує на фізичну ознаку, а другий – метафорично називає носія ознаки (за допомогою назв артефактів, тварин, іжі, рослини і т.д.). Так, наприклад, I компонент англ. *slowcoach* брит. сленг 'людина, яка дуже повільно рухається або думає' (*slow* 'повільний' + *coach* 'автобус') вказує на повільність рухів людини, а другий – на людину, яка порівнюється до міжміського автобусу. Іншими прикладами можуть слугувати англ. *hairtree* сленг США 'чоловік з довгим волоссям' (*hair* 'волосся' + *tree* 'дерево'), нім. *der Fettmops* розм. 'дуже товста людина' (*Fett* 'жирний' + *Mops* 'мопс'), *der Sextmagnet* розм. 'сексуально приваблива дівчина' (*Sex* 'секс' + *Magnet* 'магніт'), *das Kraftpaket* розм. 'сильний чоловік' (*Kraft* 'сила' + *Paket* 'пакет') та інші. НЛФО з таким типом переносу компонентів було виявлено тільки в англійській і німецькій мовах (відповідно 10 і 23 одиниці).

3.4. Композити-НЛФО з повним метафоричним переосмисленням компонентів. Композити цього типу характеризуються метафоричним переосмисленням обох компонентів.

Деякі композити, утворені за цією моделлю, характеризуються внутрішньою семантичною валентністю компонентів, напр., англ. *brickhouse* сленг США ‘жінка з великими грудьми’ (*brick* ‘цегла’ + *house* ‘дім’ → ‘цегляний дім’), *lunchmeat* сленг ‘надзвичайно приваблива і сексуальна жінка’ (*lunch* ‘ленч’ + *meat* ‘м’ясо’ → ‘м’ясо на ленч’), нім. *das Blauveilchen* розм. ‘людина з червонувато-блакитним відтінком обличчя’ (*Blau* ‘голубий’ + *Veilchen* ‘фіалка’ → ‘голуба фіалка’), *das Frühlingshühnchen* розм. ‘гарненька, приваблива дівчина’ (*Frühling* ‘весна’ + *s* + *Hühnchen* ‘курочка’ → ‘весняна курочка’).

Але більшість повністю переосмислених метафоричних композитів-НЛФО мають порушену семантичну валентність компонентів, напр., англ. *dream-boat* сленг ‘сексуально приваблива людина’ (*dream* ‘мрія, сон’ + *boat* ‘човен’), *jailbait* сленг ‘сексуально приваблива неповнолітня дівчина’ (*jail* ‘тюрма’ + *bait* ‘спокуса, наживка’), нім. *die Kotelettlokomotive* розм. ‘товста, огрядна жінка’ (*Kotelett* ‘котлета’ + *Lokomotive* ‘локомотив’), *das Knochenbukett* розм. ‘дуже худорлява людина’ (*Knochen* ‘кістка’ + *Bukett* ‘букет’), *der Topfenneger* розм. ‘бліда, незасмагла людина’ (*Topfen* ‘сир’ + *Neger* ‘негр’).

На думку М. Д. Степанової, І. М. Аракелян, Н. І. Тропіної композитам з порушеною семантичною валентністю властивий найбільший стилістичний ефект, сильний мовленнєвий вплив на комуніканта та його сприйняття [Гонта 2000: 8].

Як і композити з метафорично переосмисленим II компонентом, композити з повним метафоричним переосмисленням виявились специфічними для англійської і німецької мов (відповідно 20 і 53 одиниці).

3.5. Композити-НЛФО з метонімічно переосмисленням II компонентом.

Перший компонент таких композитів передає ознаку, а другий компонент позначає частину тіла людини, за якою вона характеризується. Таким чином відбувається метонімічний перенос за моделлю “ознака + частина тіла людини → людина”. В лінгвістиці композити з такою семантикою отримали назву бахуврихі, або посесивних складних слів. Бахуврихі –(санскр. *bahuvrihi* ‘людина, яка має багато рису’) – складне слово, яке також називається посесивним або екзоцентричним, оскільки суб’єкт означення знаходиться за межами цього складного слова [Комлев 2006: 51-52]. Бахуврихі, виявлені в межах досліджуваної семантичної групи, переважно позначають людину за ознаками окремої частини тіла. Композити-НЛФО з цього типу представлені на матеріалі всіх досліджуваних мов (англ. – 13 одиниць, нім. – 25 одиниць, укр. – 8 одиниць, рос. – 6 одиниць), напр., англ. *redhead* ‘людина з рудим волоссям’ (букв. ‘руда голова’), нім. *der Fettbauch* фам.-розм., зневажл. ‘товстун, людина з великим черевом’ (букв. ‘товстий живіт’), укр. *кривоніс* розм. ‘кривоноса людина’, рос. *кривоножка* розм.-зниж. ‘той, хто має криві ноги’. В англійській і німецькій мовах було також виявлено декілька бахуврихі на позначення людини за зростом, напр., англ. *short-arse* сленг ‘низькоросла людина’ (*short* ‘короткий, низький’ + *arse* ‘сідниці’), нім. *der Ohnmachtsknochen* сленг ‘низькоросла людина’ (*Ohnmacht* ‘слабкість’ + *Knochen* ‘кість’).

3.6. Композити-НЛФО з метафоричним переосмисленням I компонента і метонімічним переосмисленням II компонента. Значення бахуврихі може ускладнюватись за рахунок метафорично переосмисленого I компонента композита. Бахуврихі з метафоричним переносом I компонента, як і бахуврихі з I компонентом в прямому значенні, переважно позначають людину за ознаками окремої частини тіла, напр., англ. *potbelly* ‘людина з великим черевом’ (*pot* ‘горщик’ + *belly* ‘живіт’), *pie-face* сленг ‘людина з круглим обличчям’ (*pie* ‘пиріг’ + *face* ‘обличчя’), нім. *der Gänsekragen* розм. ‘людина з довгою шиєю’ (*Gänse* ‘гуски’ + *Kragen* ‘шия’), *das Milchgesicht* ‘людина з блідим обличчям’ (*Milch* ‘молоко’ + *Gesicht* ‘обличчя’). В поодиноких випадках бахуврихі з метафоричним переносом I компоненту позначають людину за іншими фізичними ознаками, напр., англ. *dogface* сленг ‘потворна людина’ (*dog* ‘собака’ + *face* ‘обличчя’), *butterfingers* розм. ‘незграбна людина, яка часто упускає речі додолу’ (*butter* ‘масло’ + *fingers* ‘пальці’), *pigmouth* сленг ‘товста жінка’ (*pig* ‘свиня’ + *mouth* ‘рот’), нім. *das Zuckergoscherl* розм. ‘миловида дівчина’ (*Zucker* ‘цукор’ + *Goscherl* ‘ротик’), *der Holzkopf* розм. ‘незграбна, недоукувата людина’ (*Holz* ‘дерево’ + *Kopf* ‘голова’).

Бахуврихі з метафоричним переосмисленням I компонента виявились специфічною рисою англійської мови, в якій вони характеризуються дуже високою продуктивністю (61 одиниця). В німецькій мові такі композити є значно менш продуктивними (10 одиниць), а в українській і російській мовах їх виявлено не було.

Типовою рисою англійських бахуврихі-НЛФО з метафоричним переосмисленням I компоненту виявилась опора на аналогію з II компонентом. Так, найчастіше в ролі II компонента англійських бахуврихі цього типу виступає компонент *head*, який в поєднанні з першим метафоричним компонентом створює найменування людини за ознаками волосся на голові, а саме: а) найменування лисої людини, напр., *bonehead* сленг ‘лисий чоловік’ (*bone* ‘кістка’ + *head* ‘голова’), *egghead* сленг США ‘лисий чоловік’ (*egg* ‘яйце’ + *head* ‘голова’); б) найменування людини з волоссям певного кольору, напр., *carrothead* сленг ‘рудоволоса людина’ (*carrot* ‘морква’ + *head* ‘голова’), *towhead* перев. зневажл. ‘людина з білявим, світлим волоссям’ (*tow* ‘льон’ + *head* ‘голова’); в) найменування людини з волоссям певної форми: *bush-head* сленг США ‘людина з густим волоссям’ (*bush* ‘кущ’ + *head* ‘голова’), *duckhead* сленг США ‘жінка коротким, жорстким волоссям’ (*duck* ‘качка’ + *head* ‘голова’).

В якості другого компонента можуть також виступати сленгові синоніми слова *head*: *bonce*, *dome*, *nob*, напр., *bacon-bonce* сленг ‘лисий чоловік’ (*bacon* ‘бекон’ + *bonce* сленг ‘голова’), *chrome-dome* сленг США

‘чоловік з лисою головою’ (*chrome* ‘хром’ + *dome* сленг ‘голова’), *ginger-nob* сленг ‘рудоволоса людина’ (*ginger* ‘імбір’ + *nob* сленг ‘голова’).

Компонент *face* або його сленговий синонім *puss* в комбінації з метафоричним компонентом створюють найменування людини за ознаками обличчя або волосся на обличчі, напр., *fuzz-face* сленг США ‘бородатий чоловік’ (*fuzz* ‘пух’ + *face* ‘обличчя’), *pizza-puss* сленг США ‘людина, обличчя якої вкрито прищами або рубцями від прищів’ (*pizza* ‘піца’ + *puss* сленг ‘обличчя’).

Деякі складні НЛФО з другим компонентом *face* позначають непривабливу людину, напр., *dogface* сленг ‘потворна людина’ (*dog* ‘собака’ + *face* ‘обличчя’), *pruneface* сленг США ‘некрасива або жалюгідна людина’ (*prune* ‘чорнослив’ + *face* ‘обличчя’).

Продуктивним є використання компонента *belly* або його сленгового синоніма *guts* для створення композитів на позначення людини з великим черевом або товстої людини, напр., *kettlebelly* сленг США ‘людина з великим черевом’ (*kettle* ‘чайник’ + *belly* ‘живіт’), *blubber-gut* сленг США ‘людина з великим черевом’ (*blubber* ‘ворвань, жир морських тварин’ + *gut* сленг ‘живіт’).

В якості II компонента складних слів, що позначають товсту людину з великими сідницями приймають участь сленгізми *ass*, *butt*, напр., *barrel-ass* сленг США ‘людина з великими сідницями’ (*barrel* ‘бочка’ + *ass* сленг ‘сідниці’), *lard-butt* сленг ‘товста людина’ (*lard* ‘сало’ + *butt* сленг ‘сідниці’).

Бахуврихі на позначення людини за ознаками окремих частин тіла з метафоричним переносом I компонента можуть також утворюватись за участі основ *teeth*, *legs*, *eye*, *back*, напр., *tinsel-teeth* сленг США ‘людина з ортодонтією (нерівними зубами), яка носить брекети’ (*tinsel* ‘блискітки; мішура’ + *teeth* ‘зуби’), *spindlelegs* ‘людина з довгими худими ногами’ (*spindle* ‘веретено’ + *legs* ‘ноги’), *mutton-eye* сленг ‘косоока людина’ (*mutton* ‘баранина’ + *eye* ‘око’), *crookback* ‘горбата людина’ (*crook* ‘костур, крок’ + *back* ‘спина’).

Розподіл композитів-НЛФО за вищенаведеною класифікацією з кількісними показниками наведено в таблиці 2:

Таблиця 2.

Класифікація композитів-НЛФО з означальним зв'язком компонентів залежно від типу і ступеня переосмислення їх компонентів

Композити-НЛФО:	Англ. мова		Нім. мова		Укр. мова		Рос. мова	
	К-сть	Приклади	К-сть	Приклади	К-сть	Приклади	К-сть	Приклади
1. без переосмислення компонентів	5	<i>strongman</i>	15	<i>die Dickmadam</i>	-	-	-	-
2. з метафоричним I компонентом	-	-	31	<i>der Goldjunge</i>	-	-	1	<i>слоно-мальчик</i>
3. з метафоричним II компонентом	10	<i>slowcoach</i>	23	<i>der Fettmops</i>	-	-	-	-
4. з повним метафоричним переосмисленням компонентів	20	<i>brickhouse</i>	53	<i>das Blauveilchen</i>	-	-	-	-
5. з метонімічним II компонентом	13	<i>redhead</i>	25	<i>der Fettbauch</i>	8	<i>кривоніс</i>	6	<i>кривоножка</i>
6. з метафорично-метонімічним переосмисленням компонентів	61	<i>potbelly</i>	10	<i>der Gänsekragen</i>	1	<i>білозір</i>	-	-
Разом	109		157		9		7	

6. Висновки. Проведене дослідження дозволило зробити наступні висновки:

6.1. Композити-НЛФО широко представлені в англійській і німецькій мовах, в той час як в українській і російській їх було виявлено значно менше, що можна пояснити загальним словотворчим потенціалом досліджуваних мов: словоскладання займає значно важливішу позицію серед засобів словотвору в англійській і особливо німецькій мовах у порівнянні з українською і російською (див. 2. і табл. 1).

6.2. Композити-НЛФО з означальним типом зв'язку компонентів характеризуються значною чисельністю в англійській і німецькій мовах і є нечисельними в українській і російській мовах. Композити-НЛФО з об'єктним зв'язком компонентів та композити, утворені внаслідок експресивного словотвору, представлені у всіх досліджуваних мовах незначною кількістю лексем (див. 2. і табл. 1).

6.3. Для виокремлення моделей утворення композитів-НЛФО з означальним типом зв'язку компонентів було залучено наступні критерії: 1) тип переосмислення компонентів (метафоричний або метонімічний);

2) ступінь переосмислення (повний або частковий) і позиція переосмисленого компонента (I або II компонент). Із 9 логічно можливих моделей утворення композитів-НЛФО реально існують 6, в яких I компонент є метафорично переосмисленим або використовується в прямому значенні, в той час як одиниць з метонімічним першим компонентом в мовах, що вивчаються, виявлено не було. II компонент композитів-НЛФО може використовуватись в прямому значенні або бути метафорично або метонімічно переосмисленим.

6.4. В німецькій мові метафора є надзвичайно важливим механізмом в створенні композитів-НЛФО: дві треті досліджуваних одиниць цієї мови характеризуються частковим або повним метафоричним переосмисленням компонентів. В англійській мові найбільш чисельними є композити з метонімічно переосмисленим II компонентом (тобто бахуврихі), в яких перший компонент передає ознаку, а другий компонент позначає частину тіла людини, за якою вона характеризується. Особливою продуктивністю в англійській мові користуються бахуврихі з метафорично переосмисленим першим компонентом. Продуктивність бахуврихі-НЛФО в англійській мові можна пояснити тим, що їх утворення базується на аналогії, при чому в ролі другого компонента найчастіше виступають компоненти *head, face, belly, teeth, legs, eye, back* або їх сленгові еквіваленти.

6.5. В українській і російській мовах єдиною продуктивною моделлю утворення композитів-НЛФО з означальним типом зв'язку є модель з метонімічним переосмисленням II компонента (бахуврихі), метафора в цих мовах не використовується для створення композитів-НЛФО (див. 3. і табл. 2).

Щодо перспективності подальших досліджень з запропонованої тематики, перспективним здається дослідження ролі метафори і метонімії в створенні афіксних та субстантивованих НЛФО англійської, німецької, української і російської мов.

Література

Антропова 2006: Антропова, Н. А. Словообразование немецкой разговорной лексики : на материале имени существительного [Текст] / Н. А. Антропова : дисс. ... докт. филол. наук : 10.02.04 / Моск. пед. гос. ун-т. — М. : 2006. — 480 с.

Аракелян 1977: Аракелян, И. Н. Субстантивные композиты метафорического характера в современном немецком языке [Текст] / И. Н. Аракелян : автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10.02.04. — М., 1977. — 23 с.

Васильева 2006: Васильева, О. Г. Концептуальна семантика субстантивних композитів-бахуврихі (на матеріалі антропосемічної лексики сучасної англійської мови) [Текст] / О. Г. Васильева : автореф. дис... канд. філол. наук : 10.02.04 / Київ. нац. лінгв. ун-т. — К., 2006. — 20 с.

Швачко, Терентьев, Янусян, Швачко 1977: Введение в сравнительную типологию английского, русского и украинского языков [Текст] / К. К. Швачко, П. В. Терентьев, Т. Г. Янусян, С. А. Швачко. — К. : Вища шк., 1977. — 147 с.

Гонта 2000: Гонта, І. А. Структурні й семантичні особливості композит-метафор в американському сленгу [Текст] / І. А. Гонта : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.04 / Київ. держ. лінгв. ун-т. — К., 2000. — 20 с.

Городенська, Кравченко 1981: Городенська, К. Г., Кравченко, М. В. Словотвірна структура слова [Текст] / К. Г. Городенська, М. В. Кравченко. — К. : Наукова думка, 1981. — 199 с.

Дюжикова 1990: Дюжикова, Е. А. Метафора в словосложении [Текст] / Е. А. Дюжикова. — Владивосток, 1990. — 154 с.

Калиушенко 1994: Калиушенко, В. Д. Типология отыменных глаголов [Текст] / В. Д. Калиушенко. — Донецк : Донеччина, 1994. — 420 с. — Бібліогр.: с. 273—309.

Каращук 1977: Каращук, П. М. Словообразование английского языка [Текст] / П. М. Каращук. — М. : Высшая школа, 1977. — 314 с.

Карпіловська 1990: Карпіловська, Є. А. Конструювання складних словотворчих одиниць (на матеріалі української мови) [Текст] / Є. А. Карпіловська. — К. : Наукова думка, 1990. — 156 с.

Комлев 2006: Комлев, Н. Г. Словарь иностранных слов : [Более 4500 слов и выражений] [Текст] / Н. Г. Комлев. — М. : ЭКСМО-пресс, 2006. — 669,[2] с.

Кубрякова 1977: Кубрякова, Е. С. Теория номинации и словообразование [Текст] / Е. С. Кубрякова // Языковая номинация: (Виды наименований) / А. А. Уфимцева, Э. С. Азнаурова, В. Н. Телия и др. — М. : Наука, 1977. — С. 222—303.

Кубрякова 1981: Кубрякова, Е. С. Типы языковых значений. Семантика производного слова [Текст] / Е. С. Кубрякова. — М. : Наука, 1981. — 200 с.

Лаврова 1984: Лаврова, Л. В. Лексико-семантические группы слов, характеризующих человека [Текст]: дис. ... канд. филол. наук : 10.02.01 / Л. В. Лаврова. — Саратов, 1984. — 226 с.

Лопатин 1977: Лопатин, В. В. Русская словообразовательная морфемика: проблемы и принципы описания [Текст] / В. В. Лопатин ; АН СССР, Ин-т рус. яз. — М. : Наука, 1977. — 315 с.

Мешков 1985: Мешков, О. Д. Словообразование в современном английском языке : учеб. пособие для ин-тов и фак. иностр. яз. [Текст] / О. Д. Мешков. — М. : Высш. шк., 1985. — 187 с.

Улуханов 2004: Улуханов, И. С. Словообразовательная семантика в русском языке и принципы ее описания [Текст] / И. С. Улуханов. — 3-е изд. — М. : УРСС : Едиториал УРСС, 2004. — 254 [1] с. — ISBN 5-354-00570-1.

Adams 1973: Adams, V. An Introduction to Modern English Word-Formation [Text] / V. Adams. — London : Longman, 1973. — 230 p.

Bauer 2001: Bauer, L. Compounding [Text] / L. Bauer // Language Typology and Language Universals. An International Handbook. [Ed. by Martin Haspelmath, Ekkehard König, Wulf Oesterreicher, Wolfgang Raible]. — Berlin, New York : Walter de Gruyter, 2001. — V. 2. — P. 695—707.

Fleischer, Barz 1995: Fleischer, W., Barz, I. Wortbildung der deutschen Gegenwartssprache [Text] / W. Fleischer, I. Barz. — Tübingen: Niemeyer, 1995. — 382 S.

Deutsche Wortbildung 1991: Deutsche Wortbildung: Typen und Tendenzen in der Gegenwartssprache. Hauptteil 4. Substantivkomposita : (Komposita und Komposita und kompositionsähnliche Strukturen 1) [Text] / Ortner Lorelies. — Berlin/New York, de Gruyter, 1991. — 863 S. — ISBN 3-11-012444-0.

В статті виявляються і описуються моделі утворення композитів, позначаючих людину за фізичними ознаками в англійському, німецькому, українському і російському мовах в порівняльному аспекті. Особливу увагу приділяється дослідженню метафорических і метонімічних переносів, які в більшості випадків беруть участь в процесі утворення досліджуваних композитів.

Ключові слова: назви людини, композити, метафорическі переноси, метонімічні переноси, бахуврихи.

The article describes and reveals the main models of the composites' formation denoting people according to their physical signs in the English, German, Ukrainian and Russian languages. The main attention is paid to the research of the metaphorical and metonymical meaning transfers that in the majority of cases are observed in the composites' formation under study.

Keywords: names of people, composites, metaphorical transfers, metonymical transfers, bahuvrihi.

Надійшла до редакції 3 вересня 2010 року.

Наталя Пославська

ББК 81.2 Ук-211

УДК 811.161.2'373.611

ДЕРИВАЦІЙНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ДІЄСЛІВ ІЗ СЕМАНТИКОЮ “БИТИ КОГО-НЕБУДЬ, ЗАВДАВАТИ ФІЗИЧНИХ ТРАВМ”

У статті проаналізовано словотворчу спроможність дієслів із семантикою “бити кого-небудь, завдавати фізичних травм”. Встановлено структуру типової словотвірної парадигми досліджуваних твірних слів, виявлено континуум словотвірних значень, реалізованих похідними, з'ясовано чинники, що визначають дериваційну активність дієслів, зумовлюють їхні семантико-словотвірні трансформації.

Ключові слова: дієслово, валентність, типова словотвірна парадигма, словотвірне значення, дериваційний потенціал, похідне слово.

На сучасному етапі розвитку науки про словотвір першорядного значення набувають питання класифікації, інтерпретації й опису похідних слів за ознаками твірних, з'ясування ролі твірної основи у процесах деривації (В. В. Грещук, Н. Я. Тишківська, О. Д. Микитин, І. В. Чепуріна, І. Ф. Джочка, Р. О. Бачкур та ін.). Об'єктивна потреба у дослідженні словотворчої активності та продуктивності різних класів базем “аж до повного охоплення всієї твірної бази з тим, щоб виявити типологію словотвору, у якій типологізуючим чинником буде твірна основа” [Грещук 2002: 76], зумовлює актуальність нашої розвідки, мета якої – виявити й описати словотворчу спроможність дієслів із семантикою “бити кого-небудь, завдавати фізичних травм”. Для досягнення мети необхідно розв'язати такі завдання: 1) охарактеризувати семантико-валентні ознаки аналізованих твірних; 2) встановити континуум словотвірних значень, реалізованих похідними у структурі типової словотвірної парадигми; 3) з'ясувати чинники, які впливають на дериваційну активність твірних дієслів.

Досліджувані вербативи позначають ситуацію пошкодження організму істот: *бити, давити, калічити, катувати, мордувати, мучити, ранити, травмувати, шрамувати* тощо. Вони належать до класу дієслів деструкції, які репрезентують руйнівний вплив на предмет, у результаті якого якісно змінюється, частково порушується або повністю знищується його цілість на рівні макро- чи мікроструктури [див.: Пославська 2006].

Типовий семантико-синтаксичний контекст аналізованих твірних, релевантний щодо їхніх дериваційних трансформацій, має такий вигляд: **S-D-O(r)-I**, де **S** – це суб'єкт, що здійснює фізичний вплив, **D** – дія, спрямована на пошкодження кого-небудь, **O(r)** – об'єкт-результат, тобто істота, на яку поширюється дія, **I** – інструмент, знаряддя, за допомогою якого здійснюється руйнація: пор.: “Коли не стало патронів, кидалися

врукопаши, біднота *гамселила* прикладом куркулів по набряклих крутих загривках” (О. Гончар). При цьому лівобічний суб’єктний та правобічний об’єктний актанти є облігаторними елементами актантної рамки базем, а правобічний інструментальний актант – факультативним. Встановлені субстанційні валентності твірних дієслів зумовлюють їхню словотворчу активність у породженні похідних на позначення виконавців, результату, знаряддя дії. Окрім того, аналізованим твірним характерна також сирконстантна рамка, що визначає просторову, часову та квантитативну спрямованість руйнівної дії.

Загальна кількість дієслів із семантикою “бити кого-небудь, завдавати фізичних травм” становить 48 одиниць¹.

Аналіз словотвірних парадигм (СП) досліджуваних твірних засвідчив, що їхня типова словотвірна парадигма (ТСП) має три блоки: субстантивний, вербальний та ад’єктивний.

Субстантивний блок становлять два типи словотвірних значень (СЗ): транспозиційні – “опредметнена дія” – і мутаційні – “віконавець дії”, “об’єкт – результат дії”, “знаряддя дії”.

Дериватологи відзначають, що характерною особливістю вербативів як твірної бази є можливість їх перманентної синтаксичної перекатегоризації, оскільки немає жодних семантико-граматичних перешкод для формування транспозиційних субстантивів, якщо в комунікативній діяльності в них виникає потреба [див.: Джочка 2003, Чепуріна 2003, Ярулліна 1980 та ін.]. Щодо дієслів із семантикою “бити кого-небудь, завдавати фізичних травм”, то із 48 твірних від 23 (48%) зафіксовані синтаксичні деривати, при цьому загальна кількість транспозиційних іменників становить 30 одиниць, пор.: *биття; бичування; глушіння; давка* (розм.); *калічення; карання; луцювання* (розм.); *мордування; мучення; нівечення; парення; періщення; пороття* (розм.); *пошкодження; різання; рубанина* (розм.), *рубання; смаління, травмування, шмагання; шомполування* (розм.) тощо.

Висока продуктивність у породженні іменників зі СЗ “опредметнена дія” вербативами із семантикою “бити кого-небудь, завдавати фізичних травм” зумовлена також їх належністю до угруповання конкретної фізичної дії (КФД), конституенти якого відзначаються динамічністю, тобто характеризуються відносно “сильним” аспектом протікання та граничності, а також – превалюванням ознаки результативної межі (спрямованості на досягнення передбачуваного результату пошкодження). Так, найбільш повно утворюють іменники опредметненої дії дієслова, що “мають досить виражену семантику протікання і граничності; ... від результативних дієслів ... імена дії формуються досить вільно” [Семантические 1991: 144].

На відміну від транспозиційних, мутаційні девербативи “цілком абстраговані від позиції в момент мовлення, в окреслений період часу і від часової осі загалом. [...] Процесуальна ознака, покладена в основу таких найменувань, набуває для свого носія статусу сутності” [Максапетян 1986: 45-46]. Конкретний віддієслівний іменник становить собою результат словотворчої об’єктивації парадигматико-синтагматичних ознак вихідної семми. Іншими словами, лексична деривація девербативних субстантивів ґрунтується на модальному транспонуванні екстрамовної бази словотворення – ситуації, учасника якої ідентифікує дериват, – з

¹ 1. *Батожити* – Бити батогом, сікти. 2. *Бити* – 2. (кого) Завдавати ударів кому-небудь. 3. *Бичувати* – 1. (рідко) Бити бичем; взагалі бити, шмагати. 4. *Гамселити* (фам.) – 1. Сильно бити кого-небудь. 5. *Гаратати* (діал.) – Бити. 6. *Глушити* (розм.) – 5. Сильним ударом позбавляти свідомості; приголомшувати, бити. 7. *Голомишти* (розм.) – Сильно бити. 8. *Давити* – 4. // Навалившись, ударом калічити, вбивати. 9. *Дубасити* (фам.) – 1. Сильно бити кого-небудь. 10. *Калічити* – 1. Завдавати каліцтва кому-, чому-небудь; робити калікою. 11. *Каменувати* – (заст.) Бити кого-небудь камінням. 12. *Карати* – 2. Завдавати мук, тортур; мучити. 13. *Катувати* – 1. Допитуючи, піддавати тортурам; мучити. 2. Сильно бити, завдавати тяжких фізичних мук, страждань. 14. *Колічити* (діал.) – Бити. 15. *Колоти* – 1. Натискати або проколувати чим-небудь гострим, спричиняючи біль. // Уражати кого-небудь, встромляючи в тіло вістря зброї. 16. *Колошматити* (розм.) – 2. Дуже сильно бити кого-небудь. 17. *Кривавити* – 2. (нар.-поет.) Бити до крові, завдавати кривавих ран. 18. *Лупити* (розм.) – 4. (фам.) Сильно бити кого-небудь. 19. *Луцювати* (розм.) – Те саме, що бити 2. 20. *Лушпарити* (розм.) – Сильно бити. 21. *Молосувати* (діал.) – Бити. 22. *Мордувати* – Завдавати комусь фізичного болю або моральних страждань; мучити, катувати. 23. *Мучити* – Завдавати мук, фізичних або моральних страждань. 24. *Нівечити* – 2. Катувати, мучити кого-небудь, знущатися, глумитися з кого-небудь, жорстоко й грубо поводитися з кимось. 25. *Парити*¹ – 1. // Обпикати чим-небудь гарячим. 26. *Пекти* – 4. // Катувати розпеченим знаряддям. 27. *Періщити* – 1. Сильно бити, сікти, шмагати. 28. *Полосувати* – 2. (розм.) Завдавати частих ударів кому-небудь чимсь гострим. 3. (розм.) Ударяти, бити, залишаючи сліди, рубці і т. ін. у вигляді смуг. 29. *Поротити*¹ – 2. (розм.) // Робити розріз на тілі; розтинати. 30. *Поротити*² (розм.) – 1. Бити різками, сікти, шмагати кого-небудь. 31. *Різати* – 1. Робити рани зброєю... 32. *Ранити* – 1. Заподіювати, робити кому-небудь рану, рани (у 1 знач.). 33. *Різати* – 1. // Ранити людину, частини її тіла (про щось гостре або чимсь гострим). 34. *Рубати* – 2. Бити, розтинати холодною зброєю (шашкою, шаблею і т. ін.). 35. *Сікти* – 1. // Завдавати ударів холодною зброєю. 2. Бити, карати (батогом, різкою, ложиною і т. ін.); шмагати, пороти. 36. *Сліпити* – 1. Позбавляти зору, робити сліпим кого-небудь; осліплювати. 37. *Смалити* – 1. // Завдавати опіків вогнем або чим-небудь гарячим. 38. *Смузувати* (розм., рідко) – Бити, ударяти кого-небудь, залишаючи на тілі довгі смуги. 39. *Тлумити* – 3. (розм.) Те саме, що бити 2; луцювати. 40. *Товкти* – 3. (розм.) Бити кого-, що-небудь у щось, по чомусь. 41. *Голочити* – 2. Те саме, що бити 2. 42. *Травмувати* – Завдавати травми кому-, чому-небудь. 43. *Ударяти* (ударяти), *ударити* (ударити) – 1. Чинити удар, удари; бити. 44. *Уражати*¹ (вразити), *уразити* (вразити) – 1. Ранити або убивати. 45. *Ушкоджувати*, *ушкодити* – 1. Завдати шкоди, ранити, уражати і т. ін. 46. *Шмагати* – 1. Завдавати ударів, бити чимсь гнучким. // Караючи кого-небудь за щось, бити різками, батогом, паском і т. ін. 47. *Шомполувати* (розм.) – Карати, б’ючи шомполами. 48. *Шрамувати* (розм.) – Робити шрами на тілі.

плану актуального в план потенційний [Максапетян 1986: 44]. Іноді окремі актанти дериваційно не реалізуються, “проте не виявлено похідних, значення яких не передбачене валентностями твірною дієсловом” [Морозова 1980: 9].

Характерною особливістю конститuentів макрополя КФД є активне продукування дериватів зі СЗ “**виконавець дії**”, оскільки поняття діяльності передбачає поняття діяча [Кильдибекова 1985]. Облігаторну лівобічну субстанційну валентність дієслова із семантикою “бити кого-небудь, завдавати фізичних травм” дериваційно реалізували так: *калічник; каральник, каратель; мучитель; рубака* (розм.); *сікар* (заст.). Як бачимо, із 48 твірних 5 (10 %) мотивували субстантиви на позначення виконавців дії. Отже, на відміну від загально визнаних тенденцій щодо здатності дієслів КФД активно утворювати іменники на позначення виконавців дії, аналізованим дієсловом малохарактерне послідовне й регулярне продукування “*nomina agentis*”. Проте, вважаємо, що вказані деривати потенційні від усіх базем, оскільки немає жодних системних перешкод для їх утворення. Моделлю побудови агентивних імен може стати синтагма на зразок “той, хто пошкоджує когось” (той, хто лупцює, той, хто травмує) і словотвірна формула “дієслово + афікс із семою діяча”. Мова наділена усіма засобами для формування похідних на позначення виконавців активної дії. Дериваційні лакуни у сфері актуалізації досліджуваними твірними облігаторної лівобічної субстанційної валентності зумовлені антропоцентричними та нормативними факторами. Перешкодою до реалізації суб’єктних актантів є відсутність комунікативної потреби у словотвірних агентивах. З одного боку, твірні дієслова позначають ситуацію, яка здебільшого не є соціально нормативною, найчастіше носить спорадичний, необов’язковий або випадковий характер, зазвичай відбувається протягом короткого проміжку часу, пор.: [Микола]: Не встиг я йому се сказати, а він як не кинеться на мене, як не почне *гаратати* мене палицею (І. Франко). З іншого боку, суб’єкти дії досліджуваних вербативів, як правило, мають диференційовані найменування, виражені іншими словами, – найменуваннями осіб. Тому не завжди виникає мовленнєва необхідність номінувати або перейменовувати виконавця тимчасового фізичного впливу.

Специфічними й визначальними ознаками акціональної ситуації, яку маніфестують компоненти макрополя КФД, є активна і цілеспрямована дія на предмет з метою його перетворення, зміни. У зв’язку з цим провідне місце у змістовій конфігурації динамічних вербативів посідають результативні семи, адже з онтологічного погляду планомірний вплив підпорядкований еманациї – завершується лише за умови досягнення певного результату. “Дія активних дієслів спрямована на об’єкт, повністю охоплює його; об’єкт становить собою мету, кінцевий результат дії” [Кильдибекова 1985: 44]. На співвідносному ґрунті об’єктної й результативної семи досліджуваних твірних формується облігаторна правобічна субстанційна валентність, що дериваційно актуалізується у лексичних похідних – іменниках зі СЗ “**об’єкт-результат дії**”.

Похідні зі СЗ “об’єкт-результат дії”, які зафіксовані від дієслів із семантикою “бити кого-небудь, завдавати фізичних травм”, позначають осіб або істот, яким завдали фізичних травм; рани, пошкодження частин тіла тощо. Загальна кількість зафіксованих дериватів становить 9, вони сформовані на базі 8 (17 %) вихідних найменувань: *мученик; рана; рубець; сліпець, сліпак; смуга; травма; ушкодження; шрам*.

У мовознавстві немає однозначної думки щодо встановлення похідності у парах спільнокоренових слів на зразок *рана – ранили, смуга – смугувати, шрам – шрамувати* тощо. У дослідженні ми спираємося на думку А. Мейє, що мотиваційні відношення у парах “кореновий іменник – дієслово” “взаємно однозначні”: субстантив є одночасно і твірною базою, на основі якої сформувався вербатив, і віддієслівним утворенням [Мейє 1951: 278], у зв’язку з чим іменники *рана, шрам, смуга* тощо розглядаємо як деривати зі СЗ “об’єкт-результат дії”.

Незважаючи на те, що дієслова, які позначають активний і цілеспрямований вплив на предмет, до яких належать вербативи із семантикою “бити кого-небудь, завдавати фізичних травм”, “утворюють результативні імена без будь-яких обмежень” [Семантические 1991: 149], лише 17 % із досліджуваних твірних мотивують похідні зі СЗ “об’єкт-результат дії”. Основним стримувальним чинником щодо появи таких дериватів, на нашу думку, є брак соціального замовлення на них – з одного боку. З іншого – те, що для називання результату впливу часто послуговуються іншими найменуваннями, зокрема ад’єктивами: *битий, калічений, різаний* тощо. Інакше кажучи, обов’язкова правобічна субстанційна валентність транспонується часто не в іменники, а в дієприкметники, прикметники.

Активність, цілеспрямованість, націленість на результат як визначальні характеристики складових угруповання КФД зумовлюють те, що для здійснення будь-якої акціональної дії, зокрема пошкодження істоти, особа часто послуговується ріноманітними артефактами – інструментами, пристроями тощо. У зв’язку з цим динамічні вербативи здатні породжувати не тільки похідні зі значенням “виконавець дії”, але й – “знаряддя дії”. У субстантивному блоці досліджуваних базем семантична позиція “**знаряддя дії**” репрезентована такими похідними *бич; колючка* (розм.); *різак, різка*. Зі 48 твірних 3 (6 %) утворюють похідні. Малопродуктивність аналізованих твірних у породженні дериватів зі СЗ “знаряддя дії” можна пояснити тим, що інструментальна валентність у семантико-синтаксичному контексті досліджуваних твірних займає факультативне місце. “Інформація про знаряддя дії не є присутньою, оскільки знаряддя дії здатне ... замінити суб’єкт дії” [Семантические 1991: 136].

Ад’єктивний блок. Прикметники, мотивовані дієсловами із семантикою “бити кого-небудь, завдавати фізичних травм”, становлять собою результат дериваційної актуалізації субстанційних валентностей

(суб'єктної, об'єктної, результативної, інструментальної) базових одиниць у семантичних позиціях: “який виконує або може виконувати дію”, “на який поширюється дія або який придатний для виконання дії”, “який призначений для виконання дії”, “який є результатом дії”.

До складових ад'єктивного блоку ТСП дієслів із семантикою “бити кого-небудь, завдавати фізичних травм” зараховуємо також дієприкметники. На сучасному етапі розвитку граматичної науки поширення набуває погляд, згідно з яким дієприкметник – це віддієслівний прикметник. Висхідна активність у дієприкметниках прикметникових ознак, зокрема визначальних словозмінних категорій роду, числа й відмінка, вказує на них як на розряд віддієслівних прикметників у континуумі ад'єктивів [Вихованець 2004: 150].

Облігаторні лівобічні суб'єктні актанти твірних об'єктивують деривати зі СЗ “який виконує або може виконувати дію”. Вони зафіксовані від 2 (2 %) дієслів, пор: *битливий; каральний*. Правобічна облігаторна субстанційна валентність твірних знаходить дериваційну реалізацію у вторинних прикметниках зі СЗ “на який поширюється дія або який придатний для виконання дії”. Похідні окресленої семантичної позиції вказують на ознаку предмета за дією. Вони засвідчені від 5 (7 %) дієслів: *караний; лупцьований* (розм.); *мордований; мучений; рубаний*. Інструментальні актанти досліджуваних базем словотворчо актуалізуються у вторинних прикметниках зі СЗ “який призначений для виконання дії”. Вони зафіксовані від 6 (13 %) дієслів: *биткий; караючий; колючий; разючий, разливий* (рідко); *ріжучий, різальний, різучий* (розм.); *сікучий*.

Найбільшу продуктивність дієслова із семантикою “бити кого-небудь, завдавати фізичних травм” виявили у породженні прикметників зі СЗ “який є результатом дії”, які засвідчені від 24 (50 %) твірних: *битий; калічений, калічний* (розм.); *караний; катований; колотий, колений; лупцьований* (розм.); *мордований; мучений; парений; печений; поротий¹, порений; поротий², порений; ранений; різаний; рубаний; січений; смалений; товчений; толочений; травмований; ударений (вдарений); уражений¹ (вражений); шмаганий; шрамований* (розм.).

Вербальний блок. Характерною особливістю вербативів зі значенням “бити кого-небудь, завдавати фізичних травм” як мотиваційної бази є активне генерування дієслів. Вербальний блок протиставляється іншим блокам великою протяжністю та глибиною місць.

Специфіка акціональної ситуації, яку репрезентують вербативи із семантикою “бити кого-небудь, завдавати фізичних травм”, полягає не лише у передбачуваних об'єктно-результативних наслідках, але й у здатності розгортатися у часі та просторі, здійснюватися з різною напругою та силою. У зв'язку з цим аналізованим дієсловом властиві векторна, темпоральна, ступеня інтенсивності та міри виконання дії валентності, які дериваційно реалізуються у похідних з відповідною семантикою.

Здатність дії поширюватися у просторі репрезентує векторна валентність, що на морфолого-синтаксичному рівні становить поєднання вербативів з локативами на зразок *знизу, зверху, збоку, всередину, довкола, на поверхню, на частину предмета* і т. под., що дає поштовх дериваційним перетворенням, на основі яких відбувається формування похідних на позначення просторової трансформації дії, пор: *бити* “Завдавати ударів кому-небудь” → *відбити* “Ударами пошкодити що-небудь в організмі”, тобто якусь частину організму; *оббити* / *оббити* “Ранити ударами або зачіпаючи об що-небудь тверде (про людське тіло)”.

З огляду на те, куди спрямовується дія відносно статичного сегмента у просторі (на поверхню, збоку, знизу, довкола, крізь, всередину тощо), векторно-об'єктна валентність досліджуваних твірних здатна реалізуватися у похідних зі СЗ: “поширювати дію на поверхню, невелику частину, довкола, з усіх боків об'єкта”, “спрямовуючи дію, проникати всередину, робити отвір, заглибину або пропускати один об'єкт крізь інший”.

Похідні зі СЗ “поширювати дію на поверхню, невелику частину, довкола, з усіх боків об'єкта” позначають таку спрямованість на предмет, у результаті якої пошкоджується його зовнішня площина, незначна частка, якийсь бік тощо. Загальна кількість зафіксованих похідних окресленої семантичної позиції становить 29, вони мотивовані 11 (23 %) твірними: *відбити, підбивати / підбити, розбивати / розбити; віддавлювати / віддавити; покалічити, скалічити; виколювати / виколоти, підколювати / підколоти* (розм.); *розколошматити* (розм.); *підпарювати / підпарити* (розм.); *випікати / випекти, опікати¹ / опекти, обпекати / обпекти, припекати / припекти, спекти¹* (розм.), *упекти (впекти); порізати; присмалювати / присмалити; відтовкти* (розм.), *розтовкти* тощо.

Деривати зі СЗ “спрямовуючи дію, проникати всередину, робити отвір, заглибину або пропускати один об'єкт крізь інший” вказують на таку локалізацію, у результаті якої відбувається проникнення чогось всередину предмета, у зв'язку з чим у ньому з'являється виїмка або він пронизується наскрізь. Похідні формуються на основі дериваційного перетворення синтаксичної конструкції на зразок “дієслово + локативи *крізь, наскрізь, всередину*”: *продавлювати / продавити* “Надавлюючи, натискуючи власною масою, прогинати всередину”. Із 48 твірних 4 (8 %) продукують вторинні дієслова названої семантичної позиції: *вколювати (уколювати) / вколоти (уколоти), проколювати / проколоти; прорізувати / прорізати; просікати / просікти; просмалювати / просмалити*.

Дієслова із семантикою “бити кого-небудь, завдавати фізичних травм” маніфестують таку ситуацію, за якої поставлена мета досягається акціональним впливом на зовнішню площину об'єкта (тіло, організм, його частина). З огляду на те, що передбачуваним та реальним результатом здебільшого є побої, рани, травми, то окреслені твірні активно продукують деривати зі СЗ “поширювати дію на поверхню, невелику частину,

довкола, з усіх боків об'єкта", рідше – "спрямовуючи дію, проникати всередину, робити отвір, заглибину або пропускати один об'єкт крізь інший.

Кожна дія передбачає часові параметри свого тривання. Темпоральна валентність вербативів із семантикою "бити кого-небудь, завдавати фізичних травм" реалізується у семантичних позиціях "почати виконувати дію", "виконувати дію якийсь час", "завершувати виконувати дію".

Деривати, марковані семою "почати процес", вказують на початкову стадію в розгортанні дії, на відлік ситуації від певного моменту. Загальна кількість вторинних найменувань зі СЗ "почати виконувати дію" становить 2 (4 %) одиниці: *заперіцити* (розм.); *зарубувати*.

Похідні зі СЗ "виконувати дію якийсь час" вказують на відтинок часу, протягом якого здійснюється дія: *покатувати* "Катувати, мучити якийсь час, допитуючи". Із 48 твірних 6 (13 %) продукують деривати окресленої семантичної позиції: *покатувати*; *помордувати*; *помучити*, *промучити*; *порубати*; *просмалити*; *потовкти*.

Деривати зі СЗ "завершувати виконувати дію" позначають кінцевий етап розвитку дії: *доколювати / доколоти*; *досмалювати / досмалити*.

Конкретний фізичний вплив на предмет може здійснюватися з різною напругою та силою, у зв'язку з чим вербативам КФД властива валентність ступеня інтенсивності і міри виконання дії, яка на формально-граматичному рівні репрезентується поєднанням дієслова з прислівниками ступеня інтенсивності на зразок *сильно, легко, ледве* тощо або міри – *багато, мало, трохи, недостатньо, надміру* і т. под., а на дериваційному – реалізується у девербативах, які позначають кількісно-якісні модифікації процесу.

Квантитативна трансформація дієслів із семантикою "бити кого-небудь, завдавати фізичних травм" неоднорідна. Вона поділяється на три групи: 1) кількісно-дистрибутивний вияв дії; 2) інтенсивний вияв дії; 3) кратний вияв дії.

Першу групу становлять похідні зі СЗ "кількісний вияв дії" та "дистрибутивність дії". Девербативи семантичної позиції "кількісний вияв дії" формуються на основі дериваційної редукації синтагми на зразок "частина, декілька, багато, все + твірне дієслово" і позначають кількісну реалізацію активного впливу на предмет. Похідних зі СЗ "кількісний вияв дії" зафіксовано 6. Вони утворені від 4 (8 %) твірних: *наглушити*; *переколювати / переколоти*, *поколоти*², *сколювати / сколоти*; *порубати* (рідко); *потовкти*. Похідні зі СЗ "дистрибутивність дії" репрезентують спрямованість впливу на множину об'єктів. Загальна кількість похідних зі СЗ "дистрибутивність дії" становить 22 одиниці, які утворені від 17 (35 %) дієслів: *переглушити*, *поглушати / поглушити* (розм.); *передавлювати / передавити*; *перекалічувати / перекалічити*; *перекатувати*; *переколювати / переколоти*; *переколошматити* (розм.); *перемордувати* (розм.), *помордувати*; *перемучити*, *помучити*; *перенівечити*; *переранити*; *вирубувати / вирубати*, *перерубувати / перерубати*; *пересікти*; *посліпити*; *перетолочувати / перетолочити*; *поушкоджувати*; *перешмагати* (розм.) тощо.

Активний вплив може здійснюватися з різною напругою, більшою або меншою силою. У зв'язку з цим з-поміж девербативів-актуалізаторів валентності ступеня інтенсивності і міри виконання дії досліджуваних твірних виокремлюються похідні зі СЗ "виконувати дію з надмірною інтенсивністю" та "виконувати дію недостатньо інтенсивно", які формують другу групу репрезентантів квантитативних модифікацій процесу – інтенсивний вияв дії.

Деривати семантичної позиції "виконувати дію з надмірною інтенсивністю" виникли внаслідок дериваційних трансформацій синтагм на зразок "дієслово + прислівник *дуже (сильно, украй, старанно* і т. под.): *вибатожити* "Дуже побити батоном; відшмагати", *нашмагати* "Шмагаючи, сильно побити", *вимучувати / вимучити* "Украй знесилювати кого-небудь; завдавати фізичних або душевних мук". Загальна кількість похідних зі СЗ "виконувати дію з надмірною інтенсивністю" становить 26 одиниць. Вони зафіксовані від 12 (25 %): *вибатожити* (розм.); *збити*; *придавити*; *відкатувати* (розм., рідко), *закатовувати / закатувати*, *покатувати*, *скатувати*; *відлупити* (розм.); *відлупцювати* (розм.), *налупцювати* (розм.); *помордувати*; *вимучувати / вимучити*, *замучувати / замучити*, *перемучити*, *примучити* (розм.); *розсікати / розсікти*, *засікати / засікти*; *висмалювати / висмалити*; *затовкти* (розм.), *стовкти* (розм.); *зашмагати* (розм.) тощо.

Похідні зі СЗ "виконувати дію недостатньо інтенсивно" сформувалися на основі синтагми "легко, ледве + дієслово". Їх зафіксовано 2: *примучити* (розм.); *підранювати / підранити* (мисл., розм.).

Ситуація, яку позначають дієслова із семантикою "бити кого-небудь, завдавати фізичних травм", може мати разовий характер або повторюватися. У зв'язку з цим з-поміж девербативів, репрезентантів квантитативної модифікації впливу, виокремлюється група похідних, які позначають кратність вияву самої дії. До неї входять вторинні одиниці зі СЗ "однократність дії", "виконувати дію ще раз, повторно, заново або по-іншому".

Деривати семантичної позиції "однократність дії" вказують на разовість, моментальність, недовготривалість процесу: "– А ти не втерпів і *гаратнув* його каменюкою по маківці?" (І. Вільде). Загальна кількість девербативів окресленої семантичної позиції становить 9 одиниць: *гаратнути* (діал.); *кольнути*; *лупнути*² (фам.); *молоснути* (діал.); *полоснути* (розм.); *різнати*; *рубнути*; *сікнути*; *шмагнути*.

На багатократний вияв дії вказують девербативи зі СЗ "виконувати дію ще раз, повторно, заново або по-іншому".

Похідні зі значенням “виконувати дію ще раз, повторно, заново або по-іншому” позначають повторне виконання дії. Девербативи окресленої семантичної позиції зафіксовані від 2 (4 %): *перемучити, перетовкти*.

Дієслова із семантикою “бити кого-небудь, завдавати фізичних травм” як складові угруповання КФД становлять клас граничних вербативів, які “у найбільш широкому розумінні означають процес переходу від старого якісного стану до нового або прогнозований внутрішньою логікою процесу результат такого переходу” [Калько 1990: 6]. Похідні зі СЗ “**довести дію до результату**” засвідчені від 32 (67 %) твірних: *відбатожити; побити; оглушати/оглушит; придавити, роздавлювати/роздавити; віддубасити* (розм.), *скалічити; покаменувати* (заст.); *покарати, скарати; вколювати¹ (уколювати)/вколоти (уколоти); наколошматити* (розм.); *скривавити; змордувати; знівечити* (розм.), *обпарювати/обпарити, опікати¹/опекти, обпикати/обпекти; уперіщити (вперіщити)* (розм.); *сполосувати; поранити, порізати; висікти* (заст.); *осліплювати/осліпити; обсмалювати/обсмалити; посмуговати; вишмагати* (розм.), *відшмагати; пошрамувати* (розм.) тощо. Загальна кількість вторинних найменувань становить 78 одиниць.

Дослідження ТСП дієслів із семантикою “бити кого-небудь, завдавати фізичних травм” засвідчило, що аналізовані твірні словотворчо продуктивні, але реалізують свій словопороджувальний потенціал по-різному. На здатність дериваційно об’єктивувати актантно-сирконстантну рамку вербативів впливають різні мовні та позамовні чинники, зокрема позитивно позначаються акціональність репрезентованої ситуації, облігаторність актанта у валентній рамці твірного, непохідність бази, її стилістична нейтральність, ядерна позиція у структурі лексико-семантичної групи, висока частотність. Обмежують утворення похідних факультативний актант, структурно-морфологічна складність, стилістична маркованість твірного, наявність несловотвірних синонімічних найменувань до потенційних дериватів.

Аналіз дериваційного потенціалу дієслів із семантикою “бити кого-небудь, завдавати фізичних травм” доповнює і розширює здійснені дослідження девербативних утворень у сучасній українській мові. Для встановлення повної типології дієслівного словотвору потрібне подальше вивчення інших континуумів твірних вербативів.

Література

- Вихованець 2004: Вихованець, І.Р., Городенська, К.Г. Теоретична морфологія української мови [Текст] / І. Р. Вихованець (ред.). – К. : Університетське видавництво “Пульсари”, 2004. – 398 с. – (Академічна граматики української мови). – Бібліогр.: с. 391-398.
- Грещук 2002: Грещук, В. В. Основоцентрична дериватологія: історія, стан, перспективи [Текст] / В. В. Грещук // Актуальні проблеми українського словотвору / За редакцією Грещука В. В. – Івано-Франківськ: Плай, 2002. – С.66-78. – Бібліогр.: с. 76-78.
- Джочка 2003: Джочка, І. Ф. Дериваційний потенціал дієслів конкретної фізичної дії з семантикою створення об’єкта [Текст] / І. Ф. Джочка : автореф. дис... канд. філол. наук : 10.02.01 / Прикарпатський національний ун-т ім. В. Стефаника. – Івано-Франківськ, 2003. – 20 с.
- Калько 1990: Калько, М. І. Видова неоднорідність багатозначного дієслова в сучасній українській мові [Текст] / М. І. Калько : автореф. дис... канд. філол. наук : 10.02.02 / Київський державний інститут ім. О. М. Горького. – Київ, 1990. – 17 с.
- Кильдибекова 1985: Кильдибекова, Т.А. Глаголы действия в современном русском языке: Опыт функционально-семантического анализа [Текст] / Т. А. Кильдибекова. – Саратов: Изд-во Саратовск. ун-та, 1985. – 160 с. – Библиогр.: с. -149-158.
- Максапетян 1986: Максапетян, А.Г. Фразеологичность семантики отглагольных существительных в современном русском языке [Текст] / А. Г. Максапетян // НДВШ. – Филологические науки. – 1986. – № 4. – С. 44-49. – Библиогр.: с. 49.
- Мейе 1951: Мейе А. Общеславянский язык [Текст] / А. Мейе – М.: Изд-во иностр. л-ры, 1951. – 491 с. – Библиогр.: с. 413-416.
- Морозова 1980: Морозова, Т. С. Структура словообразовательных парадигм русского глагола [Текст]: автореф. дис... канд. філол. наук : 10.01.01/ Т. С. Морозова. – Институт русского языка АН СССР. – Москва, 1980. – 20 с.
- Пославська 2006: Пославська, Н. М. Структура і семантика словотвірних парадигм дієслів із семою руйнування об’єкта [Текст] / Н. М. Пославська : автореф. дис... канд. філол. наук : 10.02.01 / Прикарпатський національний ун-т ім. В. Стефаника. – Івано-Франківськ, 2006. – 20 с.
- Семантические 1991: Семантические вопросы словообразования: Значение производящего слова [Текст] / Под ред. М. Н. Яценецкой. – Томск: Изд-во Томск. ун-та, 1991. – 271 с.
- Чепуріна 2003: Чепуріна, І. В. Емотивні дієслова як база іменного словотвору (семантико-функціональний аспект) [Текст] / І. В. Чепуріна : автореф. дис... канд. філол. наук : 10.02.02 / Таврійський національний ун-т ім. В. І. Вернадського. – Сімферополь, 2003. – 20 с.
- Яруліна 1980: Яруліна, Т. С. Словообразовательные возможности русских непроизводных глаголов (К вопросу взаимодействия грамматики и словообразования) [Текст]: автореф. дис... канд. філол. наук : 10.02.01 / Т. С. Яруліна. – Московский государственный ун-т им. М. В. Ломоносова. – М., 1980. – 28 с.

В статье проанализированы словообразовательные возможности глаголов со значением “бить кого-либо, физически травмировать”. Установлена структура типовой словообразовательной парадигмы исследуемых производящих, выяснен континуум словообразовательных значений, реализованных производными, охарактеризованы факторы, определяющие деривационную активность глаголов.

Ключевые слова: глагол, валентность, типовая словообразовательная парадигма, словообразовательное значение, деривационный потенциал, производное слово.

The article analyses the verb word-formation possibilities with the meaning “to beat anybody, inflict physical traumas”. The structure of typical word-formation paradigm of the probed formation words is set, the continuum of the word-formation meanings, realized by derivatives is found out. The factors, which determine the derivational activity of the verbs and predetermine their semantical and word-formation transformations, are determined.

Keywords: verb, valency, typical word-formation paradigm, word-formation value, derivative potential, derivative.

Надійшла до редакції 23 вересня 2010 року.

Тетяна Сіроштан

ББК 81.2Укр
УДК 811.161.2'373

ІСТОРІЯ ЛЕКСИКО-СЛОВОТВІРНИХ ТИПІВ N. LOCІ НА -АК (-ЯК) У НОВІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ К. XVII – П. XXI СТ.

На широкому фактичному матеріалі нової української мови кінця XVII – початку XXI ст. вивчено історію словотвірної структури n. locі на -ак (-як), визначено особливості мотивації та творення таких похідних, окреслено роль і місце форманта в системі суфіксальної деривації локативних найменувань.

Ключові слова: лексико-словотвірна категорія, словотворчий формант, суфікс, словотвірна структура, словотвірний тип.

Серед мовних явищ як об'єктів лінгвістичного вивчення особливе місце посідає категорія n. locі, що є однією з найбагатших у лексико-семантичному й словотворчому аспектах. У сучасних дослідженнях до локативних найменувань відносять іменники, які «позначають різноманітні види земної поверхні, простору, загальні неофіційні території, а також називають приміщення, споруди, будівлі тощо» [Валюх 2005: 208]. N. locі – це також окремі найменування вмістилищ, зокрема посуду, транспортних засобів, які можуть використовуватися для перевезення людей чи зберігання предметів, речовин тощо.

Окремі аспекти словотвірної структури n. locі розглядали такі вітчизняні й зарубіжні мовознавці, як І. Ковалик, Б. Крея, П. Білоусенко, В. Олексенко, О. Пелехата, О. Меркулова, З. Валюх та інші. Проте у вивченні категорії назв місць ряд проблем, що стосуються динаміки дериваційної підсистеми локативів, залишаються нерозв'язаними, зокрема, не була об'єктом спеціального вивчення історія словотвірних типів і підтипів n. locі на -ак (-як) у новій українській мові кінця XVII – початку XXI ст.

Походження суфікса -ак остаточно не з'ясоване: деякі дослідники відносять його до індоєвропейських архаїзмів, інші вважають його відносно недавнім утворенням. «З давньосхіднослов'янської епохи він був успадкований у двох варіантах: -ак і -як (-'ак)» [Білоусенко 1993: 101].

Суфікс -ак використовувався в праслов'янській мові на позначення осіб [Горпинич 1999: 35], пізніше – у східнослов'янських мовах, він оформлює найменування осіб, понять та предметів [див. Жовтобрюх 1980: 110]. Локативне значення цього словотворчого засобу, на думку Т. Вендіної, не набуло помітного розвитку практично в жодній зі слов'янських мов [див. Вендина 1990: 58], однак обстежені джерела нової української мови з кінця XVII ст. й дотепер фіксують доволі виразну групу локативних найменувань, утворених від іменникових, прикметникових, дієслівних і числівникових основ за допомогою суфікса -ак та похідних від нього формантів.

1. **Відіменникові** похідні в новій українській мові кінця XVII – початку XXI ст. формують кілька лексико-словотвірних типів: найменування місцин за назвами рослин, що там знаходяться, найменування вмістищ за різними ознаками тощо.

1.1. Назви місцин за найменуваннями порід дерев, кущів, які там ростуть, були властиві вже давньоруським і староукраїнським пам'яткам [див. Закревська 1976: 93], проте «основного поширення набувають у XVII ст.» [Масенко 1983: 57]. Обстежені джерела фіксують такі деривати з середини XVIII ст., напр.: **вишнякъ** (1745 Тимч 258), **вишняк** (УмСп 96, Гр I 201, СУМ I 544) "вишневий садок". У XIX ст. коло розгляданих похідних поступово розширюється: **сосняк** (УмСп 970, Гр IV 170, СУМ IX 470, Арк II 163) "сосновий гай, ліс; соснова памолодь"; **верещак** (УмСп 455) "місце в полі, поросле вереском" від **вереск**. Іменники цього лексико-словотвірного типу продовжують функціонувати в українській мові XX ст., переважно в діалектах: **дуб'як** (Гр I 452) "те саме, що дубняк"; **корчаки** (Арк I 244) "невеликий ліс, у якому переважають кущі" (**корч**); **дубиняк** (СУССГ 71) "зарості молодого дуба, дубова памолодь" (**дубина**).

Більш продуктивним у творенні назв місцин за найменуваннями порід дерев і кущів у новій українській мові з кінця XVII ст. виступає варіант **-няк**, який виник у праслов'янській мові в результаті злиття прикметникового суфікса **-н-** з імениковим **-ак** [див. Білоусенко 1993: 101]: **дубнякъ** (1637 – 1717 Тимч 835), *летять у тенета карасі, окуні, щуки, – такъ изъ дубняка й сиплють* (ЗЮР II 37), **дубняк** (УмСп 219, Гр I 452, СУМ II 430, Арк I 146, Шило 113) "дубовий ліс, гай"; **березнякъ** (1689 Тимч 84), *Нагнали Семена Карпенка, подданного Бутовичового, у бору под Ёсманню, краи березняковъ* (1735 ДНМ 269), **березняк** (КвОсн I 27, Гр I 52, СУМ I 160, Арк I 14, СУССГ 24, Омельч 12) "березовий гай, ліс".

Цей формант, за нашими даними, набуває активності в XIX ст.: **вербняк** (УмСп 85, СУМ I 326); **липняк** (УмСп 406, Гр II 360, СУМ IV 488, Он I 410) "липовий гай, ліс", пор. **липишняк** (Лис 115) "те саме"; **олишняк** (УмСп 418, Лис 143), **вільшняк** (СУМ I 676), **ольшняк** (Лис 144); **осичняк** (УмСп 581, СУМ V 763); **хвойняк** (УмСп 1083), **хвийняк** (Лис 223), **хвиляк**, **хвуйняк** (Там само) "сосновий бір"; **чагарняк** (УмСп 396, Гр IV 442) "зарості багаторічних дерев'янистих кущових рослин" від **чагарь** (Гр IV 443) "лісові зарості", пор. **чагарняк** (Лис 229) "заросла кущами толока".

У XX – XXI ст. суфікс **-няк** залишається продуктивним у творенні найменувань місцин, порослих відповідними породами дерев, кущів та інших рослин. Вони трапляються переважно в подільських, східній частині південноволинських і польських говорах, а також є найбільш характерними для східноукраїнських та решти північних говорів [див. Закревська 1976: 94]: **берестняк** (Гр I 52) "дрібний берестовий ліс"; **сливняк** (Гр IV 150, СУМ IX 351); **хмизняк** (Гр IV 405, СУМ XI 96) "дрібні лісові зарості; поросль"; **лозняк** (СУМ IV 541) "зарості лози"; **лопушняк** (548) "зарості лопуха"; **осочняк** (V 782) "зарості осоки; місце, заросле осокою"; **кукурузняк** (Омельч 52) "поле, з якого зібрано кукурудзу"; **кіяшняк** (Лис 96) "поле, з якого зібрали кукурудзу (*кіяхи*)"; **бузняк** (Бук 41) "зарості бузини".

Необхідно зазначити, що п. Іосі на **-няк**, твірною основою яких є найменування порід дерев і кущів, можуть одночасно називати самі ці рослини і в цьому значенні виступати як збірні іменники [Словотвір 1979: 78].

1.2. З кінця XVII ст. у новій українській мові оформлюється лексико-словотвірний тип найменувань посуду, вмістищ на **-ак**, що мотивуються переважно іменниками на позначення форми, матеріалу, із якого виготовлено ці предмети, напр.: *Тобі ще черга на світі жити Та горілку коряками пити* (к. XVII УЛ-18 190), *онъ въ горщикъ и въ миску улавъ, а сушъ у корякъ* (1719 ДНМ 104), *Кухва укосу на два коряки неповна* (1766 ДДГетьм 332), **корякъ** (Б-Н 193), **коряк** (УмСп 21), можливо, від *коринь, корч* (див. ЕСУМ III 47).

За даними пам'яток української мови XVIII – XIX ст., цей лексико-словотвірний тип залишається малопродуктивним: **баняк** (УмСп 29, СУМ I 102, Бук 24), **боняк** (Он I 66) "чавунний горщик, казан" від *баня* "круглий мідний посуд; невеликий глечик" (ЕСУМ I 136).

У XX ст. похідних найменувань посуду, вмістищ на **-ак** зафіксовано більше, напр.: **ялак** (Гр IV 539) "корито для годування собак, що знаходяться при отарі", можливо, від запозиченого з голландської *ял* "ялик, човен" (Ф IV 553); **кимак** (Он I 348), **кімак** (ГуцГовМат 78), **кымак** (Сабадош 142) заст. "вулик", пор. **кимак** "обрубок дерева", можливо, від *кім* "грудка" (ЕСУМ II 432); **ушак** (Лис 221) "великий цебер з двома вушками для годівлі худоби або для помиїв; посудина для зливання вершків", пор. **вушак** (СУССГ 49) "діжка з вухами"; **спіжак** (Бук 512) "великий чавун" від *спіж* (Там само) "чавун (метал)".

На базі суфікса **-ак**, унаслідок злиття кінцевих приголосних прикметникових основ *-л-, -ч-* й суфікса **-ак**, виникли похідні форманти **-ляк**, **-чак**, за допомогою яких у діалектах українській мові XX ст. створюються поодинокі п. Іосі – назви посуду, вмістищ для неживих предметів, речовин. тощо. Суфікс **-ляк**: **жаливляк** (Сабадош 83) "мішок з волокнистої кропиви" від *жаливо* "кропива". Суфікс **-чак**: **дуганчак** (ГалЛем 412) "капшук або мошонка на *дуган* – тютюн"; **гранчак** (Арк I 107) "склянка з гранями місткістю 200 гр" від *грань*.

1.3. Найменування приміщень на **-ак** у новій українській мові кінця XVII – початку XXI ст. є нечисленними, кілька дериватів фіксують обстежені джерела XVIII ст.: **вѣтракъ** (1757 Тимч 491), **вітряк** (КвОсн I 206, Гр I 242, СУМ I 689), **витрякъ** (Б-Н 79) "вітряний млин".

У XIX ст. новотворів майже не трапляється: **погребняк** (УмСп 674) "передня частина погреба". Джерела XX ст. свідчать про незначну продуктивність цього лексико-словотвірного типу: **корчак** (Гр II 288) "водяний млин з наливним колесом", можливо, від *корч* "затонуле в воді дерево" (див. ЕСУМ III 45); **лодяк** (Гр II 374) "водяний млин (на човнах)" від *лодь* "човен" (ЕСУМ III 280). У діалектах сучасної української мови функціонує кілька найменувань приміщень для тварин: **дубелтак** (ГуцГов 64) "вулик на дві бджолині сім'ї" від *дублет*, *дубль*; **хримак** (ГуцГов 203) "приміщення (невелика кошара) для хворих овець" від *хрим*, *хром* "хвора вівця"; **дупляк** (Бук 105) "вид видовбаного вулика" від *дуplo*; **рамчак** (450) "рамковий вулик" (з чергуванням *к – ч*).

1.4. Назви транспортних засобів на **-ак** утворюють непродуктивний лексико-словотвірний тип і в обстежених джерелах до XX ст. не виявлені. Поодинокі найменування трапляються переважно в сучасних діалектах: **драбняк** (ГалЛем 411), **драбиняк** (Гр I 439, СУМ II 404, Арк I 141, Бук 102) "віз, у якого бокові стінки складаються з драбин"; **лоитрак** (Гр II 375, Лис 112) "віз" від запозиченого з німецької *лоитра* "драбина" (ЕСУМ III 271).

1.5. У сучасній українській мові фіксується незначна кількість назв місць, де знаходиться те, що названо мотивувальною основою: *гнояк* (Гр I 295) "гноярня"; *ватрак* (129) "кухонне вогнище на дворі"; *селенчак* (СУССГ 189) "непридатна для хліборобства земля", можливо, від *солонець*.

Як виняток, трапляється в структурі похідних цього лексико-словотвірної типу суфікс **-няк**: *вершняк* (УмСп 87) "верховина" від *верх*.

1.6. Назви доріг і місць для проходу, проїзду функціонують у пам'ятках нової української мови XVIII ст., однак вони не оформлюють окремих лексико-словотвірних типів і поступово виходять з ужитку, напр.: *мижакъ* (Б-Н 223) "проміжок"; *торак* (Лис 215) "сухе місце між болотами" від *тор* (ЕСУМ V 602) "колія"; *цементяк* (Сабадош 407) "асфальтована шосейна дорога".

Незначна кількість похідних в українській мові XVIII – початку XX ст. твориться за допомогою форманта **-няк**: *ныва Хвиленковская...естъ ихъ... дидизная, з лужком и бережняком, помѣжним от лужка...* (1729 ДНМ 220), *бережняк* (УмСп 210) "дорога вздовж берега"; *зімняк* (УмСп 210, Гр II 153) "зимова дорога"; *літняк* (УмСп 210, Гр II 371) "літня дорога". Утім, можливе творення таких п. Іосі й від прикметників за допомогою суфікса **-ак**.

1.7. В окремих локативних найменуваннях, переважно діалектних, суфікс **-ак** є надлишковим, напр.: *солончак* (УмСп 966, СУМ IX 452) "озеро або джерело з солоною водою" від *солонець* (СУМ IX 450) "те саме"; *купеняк* (Он I 395) "мурашник" від *купина* "те саме"; *дровітняк* (Арк I 144) "приміщення для дров" від *дровітня* "те саме"; *горбак* (102) "невелике підвищення серед рівнини; замет снігу"; *горщак* (104) "горщик" від *горща*; *пущак* (II 109) "густий ліс; пуща" тощо.

2. **Відприкметникові** похідні на **-ак** формують кілька лексико-словотвірних типів нової української мови кінця XVII – початку XXI ст., найбільш продуктивний з яких – найменування місцин за певними ознаками.

2.1. Найменування місцевостей, відкритого простору за певними ознаками, названими мотивувальною основою, використовуються переважно в джерелах сучасної української мови, проте трапляються й давні утворення XVII ст.: *гущакъ* (XVII – XVIII Тимч 634), *гущак* (Лис 62) "хащі, густий ліс", пор. *гущак* (Гр I 344, СУМ II 201, Он I 202) "густий чагарник".

Протягом XIX ст. кількість дериватів із такою семантикою поступово зростає: *стрімчак* (УмСп 1071, СУМ IX 779) "прямовисна, стрімка скеля" від *стрімкий* (з чергуванням *к – ч*); *кругляк* (УмСп 718, Бук 236) "кругла галявина". У XX ст. засвідчено незначне зростання кількості назв місцевостей за характерними ознаками: *лисак* (Гр II 361, Бук 259), *лисяк* (Гр II 363) "оголений берег або вишина"; *мокряк* (Гр II 440, СУМ IV 783) діал. "мокре, болотисте місце"; *мокляк* (Гр II 439, СУМ IV 781, Он I 449) діал. "низина, залита водою; болотисте місце" від *моклий*; *пішак* (Гр III 189, Он II 77, ГуцГовМат 141, Сабадош 232) "стежка"; *бурнак* (Бук 44) рідко "водоворот" від *бурний*.

Кілька похідних утворюється за допомогою суфікса **-няк**: *сушняк* (УмСп 1002, Гр IV 234) "суха частина лісу"; *молодняк* (Гр II 442), *молошняк* (Он I 451) "молодий ліс".

2.2. Найменування вмістищ (посуду, меблів) на **-ак** фіксуються джерелами сучасної української мови. Такі похідні мотивуються назвами ознак, характерних для позначуваного предмета. У XIX ст. засвідчено кілька дериватів цього лексико-словотвірної типу: *косяк* (УмСп 1044) "стілик або полицка в кутку"; *мідняк* (УмСп 175, Гр II 430) "металевий великий, мідяний горщик"; *жельзіняк* (ГалЛем 413) "залізний баняк", пор. *зелізняк* (Гр II 149) "залізний горщик", *залізняк* (Гр II 59, СУМ III 190, Он I 274), *зилізняк* (Бук 164), *зілізняк* (Там само) "залізний котел".

У XX ст. їх кількість поступово збільшується: *біляк* (ГалЛем 392) "не поливаний горнець з білої глини"; *кайлак* (Гр II 208) "короткий обрубок дерева, поставлений сторч для сидіння" від угорського *kajla* "кривий, загнутий" (ЕСУМ II 343); *кривак* (Гр II 303) "посуд, у якому смажать поросять"; *порожняк* (III 345) "різновид горщика"; *простяк* (Арк II 95) "посудина прямокутної форми для грибів, виплетена з лика"; *сивак* (Шило 237) "глекчик (переважно для молока)" від *сивий*.

2.3. Найменування транспортних засобів і їх частин малопоширені й представлені в сучасній українській мові XIX – XX ст. кількома похідними, напр.: *задняк* (УмСп 369) "корма"; *гончак* (Гр I 308) "різновид судна; плавучий млин" від *гончий*; *порожняк* (СУМ VII 269) "порожній, нічим не навантажений поїзд"; *товарняк* (X 162) розм. "товарний поїзд"; *пішак* (Он II 77) заст. "дерев'яний віз без драбин" від *піший* "який використовується без допомоги тяглової худоби" (ЕСУМ IV 420).

2.4. Найменування будівель, приміщень на **-ак** є нечисленними. В обстежених джерелах нової української мови трапляються кілька давніх за походженням дериватів, напр., ще у староукраїнській мові XVI – XVIII ст. фіксується іменник *вешнякъ*, утворений від прикметника *вешный* [Німчук 1992: 77], який продовжує функціонувати у пам'ятках кінця XVII ст.: *вешнякъ* (1675 Тимч 228, Б-Н 74), *веснякъ* (Б-Н 74), *вешняк* (УмСп 88, Гр I 144) "наплавний млин, що меле тільки по весні". У сучасній українській мові такі похідні трапляються як виняток: *особняк* (СУМ V 779) "будинок багатого власника, у якому живе одна сім'я" від *особний*; *тепляк* (X 82) "тимчасове опалюване приміщення для робітників на будівельних майданчиках у зимовий період; теплий хлів для худоби".

3. **Віддієслівні** п. лосі на **-ак** представлені в пам'ятках розгляданого періоду кількісно невеликою групою слів. Вони утворюють непродуктивні лексико-словотвірні типи, що фіксуються переважно джерелами ХХ ст.

3.1. Найменування приміщень та їх частин різноманітного призначення мотивуються дієсловами – назвами дій, процесів, для яких ці споруди призначені. Похідні з такою семантикою, за нашими даними, задокументовані у ХІХ ст.: *маяк* (СМШ І 398, СУМ ІV 659), *маяка* (Лис 125) "висока башта, що має потужне джерело світла, яке вказує шлях суднам; дерев'яна сторожова вежа", пор. дериват на **-няк**: *маняк* (Арк І 304) "пожежна вишка на пагорбі" від *маяти* "виднітися вдалині" (див. ЕСУМ ІІІ 388, 425). Джерела ХХ ст. засвідчують незначне поповнення цього лексико-словотвірного типу: *лежак* (Гр ІІ 352, СУМ ІV 469, Омельч 55) "лежачий вулик", *лижак* (Арк І 283) "довбаний вулик".

3.2. Назви транспортних засобів в обстежених джерелах до ХІХ ст. не засвідчені. Такі похідні у невеликій кількості фіксуються в ХІХ – ХХ ст., напр.: *гримакъ* (Б-Н 106), *громак* (УмСп 907) "санчата з кізяку, покриті кригою" (*гриміти*); *плавак* (433) "плавучий млин на Бузі", *пливак* (Там само) "плавучий млин на Горині"; *літак* (СУМ ІV 527), *летяк* (Он І 408) "апарат з двигуном і нерухомими крилами, пристосований для літання"; *дранак* (Арк І 141) "кукурузник – легкий навчально-тренувальний літак" від *дранати* (див. ЕСУМ І 122).

3.3. В українській мові ХІХ – ХХ ст. побутують кілька найменувань вмістищ, які характеризуються дією, названою мотивувальним словом: *черпак* (УмСп 21, Гр ІV 458, СУМ ХІ 312, ГуцГовМат 219) "посудина на довгій палиці або відро з короткою ручкою, спрямованою вверху, для набирання води"; *сідак* (Гр ІV 125, СУМ ІХ 212, Он ІІ 217, Шило 239) діал. "місце або предмет, на якому сидять, на який сідають"; *зрізак* (Лис 85) "цебер, у якому намочують білизну для прання"; *лежак* (СУМ ІV 469) "тапчан", пор. *лежак* (Арк І 280) "лавка для спання біля печі"; *билак* (ГуцГов 24) "дерев'яна посудина для збивання масла", можливо, від *бити*.

Окремі деривати розгляданого лексико-словотвірного типу утворюються за допомогою похідного форманта **-вак**, який виник унаслідок злиття дієслівного суфікса **-ва** (вказує на тривалість дії) й іменникового **-ак**, напр.: *сівак* (Он ІІ 216) "мішок, з якого сіють збіжжя", пор. *сивак* (Арк ІІ 143) "коробка, з якої брали зерно під час сіяння вручну" від *сіяти*.

3.4. Творення віддієслівних найменувань місцин, відкритого простору за допомогою суфікса **-ак** у новій українській мові кінця ХVІІ – початку ХХІ ст. досить обмежене. Лише в джерелах ХІХ – ХХ ст. спостерігаються поодинокі похідні з такою семантикою: *бурчак* (УмСп 753, СУМ І 262) "дзюркотливий, стрімкий потік води" від *бурчати* (див. ЕСУМ І 297); *біжак* (Гр І 63) "вузька степова стежка"; *дранак* (СУССГ 70) "борона, смуга на полі, що робиться плугом"; *мочаки* (131) мн. "мочарі, болотиста місцевість з підgruntовими водами".

4. **Відчислівникові** деривати на **-ак** з локативною семантикою є недавніми утвореннями й трапляються переважно в сучасних діалектах як винятки, напр.: *трояк* (ГуцГов 189) "вулик на три сім'ї"; *пвоторак* (Арк ІІ 98) "пляшка місткістю 1,5 л"; *п'єтак* (Шило 199) гонч. "великий горщик місткістю 18 л".

Отже, обстежені матеріали свідчать про активність суфікса **-ак** у новій українській мові кінця ХVІІ – початку ХХІ ст. переважно у відіменниковому й відприкметниковому словотворенні, девербативи трапляються у незначній кількості в джерелах ХІХ – початку ХХІ ст.

Цей формант, а також похідний від нього суфікс **-няк**, використовується з кінця ХVІІ ст. для творення десубстантивів на позначення місцин за найменуваннями порід дерев, кущів тощо, які там ростуть. Серед деад'єктивів на **-ак** у джерелах ХІХ – ХХ ст. окреслюється група найменувань місцевостей, відкритого простору за певними ознаками, названими мотивувальною основою. Поширеними в українській мові досліджуваного періоду є назви вмістищ різноманітного призначення. У подальші періоди розвитку української мови коло таких похідних поповнюються новотворами й продовжує функціонувати дотепер. В обстежених пам'ятках кінця ХVІІ – початку ХХІ ст. спостережені також окремі іменники на позначення приміщень, транспортних засобів, місць для проходу, проїзду, місцевостей за характерною дією, проте такі деривати не оформлюють виразних лексико-словотвірних типів.

Література

- Білоусенко 1993: Білоусенко, П. І. Історія суфіксальної системи українського іменника (назви осіб чоловічого роду) [Текст] / П. І. Білоусенко. – К.: КДПІ, 1993. – 214 с.
- Валюх 2005: Валюх, З. О. Словотвірна парадигматика іменника в українській мові : монографія [Текст] / З. О. Валюх. – Київ – Полтава: АСМІ, 2005. – 356 с.
- Вендина 1990: Вендина, Т. І. Дифференціація славянських мов по даним словообрання [Текст] / Т. І. Вендина. – М.: Наука, 1990. – 168 с.
- Горпинич 1999: Горпинич, В. О. Сучасна українська літературна мова : морфеміка. Словотвір. Морфологія [Текст] / В. О. Горпинич. – К.: Вища шк., 1999. – 207 с.
- Жовтобрюх 1980: Жовтобрюх, М. А. Історична граматики української мови : [навч. посібник для студ. філол. факультетів університетів і пед. інститутів] [Текст] / М. А. Жовтобрюх, О. Т. Волох, С. П. Самійленко, І. І. Слинко. – К.: Вища шк., 1980. – 319 с.
- Закревська 1976: Закревська, Я. В. Нариси з діалектного словотвору в ареальному аспекті [Текст] / Я. В. Закревська / [відп. ред. Л. Л. Гумецька]. – К.: Наук. думка, 1976. – 164 с.

Масенко 1983: Масенко, Л. Т. Назви рослинних масивів з суфіксами -ник, -няк, -няг в українській діалектній і топонімічній лексиці [Текст] / Л. Т. Масенко // Структура і розвиток українських говорів на сучасному етапі : XV Республіканська діалектологічна нарада : [тези доповідей і повідомлень]. – Житомир, 1983. – 300 с. – С. 56 – 58.

Німчук 1992: Німчук, В. В. Давньоруська спадщина в лексиці української мови [Текст] / В. В. Німчук / АН України. Ін-т української мови; [відп. ред. С. П. Бевзенко]. – К.: Наук. думка, 1992. – 416 с.

Словотвір 1979: Словотвір сучасної української літературної мови [Текст]. – К.: Наук. думка, 1979. – 408 с.

Джерела

- Арк Аркушин Г. Л. Словник західнополіських говірок : [у 2 т.] / Г. Л. Аркушин. – Луцьк: Ред.-вид. відд. «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2000.
- Б-Н Білецький-Носенко П. Словник української мови / [підгот. До вид. В. В. Німчук] / П. Білецький-Носенко. – К.: Наук. думка, 1966. – 424 с.
- Бук Словник буковинських говірок / [за заг. ред. Н. В. Гуйванюк]. – Чернівці: Рута, 2005. – 688 с.
- ГалЛем Верхратський І. Про говор галицьких лемків / І. Верхратський. – Львів, 1902. – 480 с.
- Гр Словарь української мови: у 4 т. / [збір. ред. журн. «Києв. старина»; упорядкував, з дод. власн. матеріалу, Б. Грінченко]. – К., 1907 – 1909.
- ГуцГов Гуцульські говірки : короткий словник / [відп. ред. Я. Закревська]. – Львів, 1997. – 232 с.
- ГуцГовМат Піпаш Ю. О. Матеріали до словника гуцульських говірок (Косівська Поляна і Розсішка Рахівського району Закарпатської області) / Ю. О. Піпаш, Б. К. Галас. – Ужгород, 2005. – 266 с.
- ДДГетьм Ділова документація Гетьманщини XVIII ст.: [зб. документів / АН України. Ін-т української археографії та ін.; упоряд., автор передмови та комент. В. Й. Горобець; відпов. ред. Л. А. Дубровіна]. – К.: Наук. думка, 1993. – 392 с. – (Пам'ятки політично-правової культури України).
- ДНМ Ділова і народно-розмовна мова XVIII ст. : матеріали сотенних канцелярій і ратуш Лівобережної України. – К.: Наук. думка, 1976. – 416 с.
- ЕСУМ Етимологічний словник української мови : [в 7 т. / за ред. О. С. Мельничука] – К.: Наук. думка, 1982 – 1988. – Т. 1 – 5.
- ЗЮР Записки Южной Руси / Издалъ П. Кулишъ : [у 2 т.]. – С-Петербургъ, 1856 – 1857.
- КвОсн Словник мови творів Г. Квітки-Основ'яненка : в 3 т. – Харків: Харківський державний університет, 1978 – 1979.
- Лис Лисенко П. С. Словник поліських говорів / П. С. Лисенко. – К.: Наук. думка, 1974. – 270 с.
- Омельч Омельченко З. Л. Матеріали до словника східностепових українських говірок / З. Л. Омельченко, Н. Б. Клименко. – Донецьк: Видавництво ДонНУ, 2006. – 114 с.
- Он Онишкевич М. Й. Словник бойківських говірок : у 2 ч. / М. Й. Онишкевич. – К.: Наук. думка, 1984.
- Сабадош Сабадош І. В. Словник закарпатської говірки села Сокирниця Хустського району / І. В. Сабадош. – Ужгород: Ліра, 2008. – 480 с.
- СМШ Словник мови Шевченка : в 2 т. – К.: Наук. думка, 1964.
- СУМ Словник української мови : у 11 т. / [ред. колегія: І. К. Білодід (гол.) та ін.]. – К.: Наук. думка, 1970 – 1980.
- СУССГ Словник українських східнослобожанських говірок / К. Глуховцева, В. Леснова, І. Ніколаєнко, І. Терновська, В. Ужченко. – Луганськ, 2002. – 234 с.
- Тимч Історичний словник українського язика / [за ред. Є. Тимченка]. – Харків – Київ: ДВУ, 1930 – 1932. – Т. 1. – XXIV, 937 с.
- УЛ-18 Українська література XVIII ст.: Поетичні твори. Драматичні твори. Прозові твори. / [упоряд., приміт. і вступ. стаття В. І. Кречотня; ред. І. О. Дзевєрін]. – К.: Наук. думка, 1983. – 696 с.
- УмСп Уманець М. Русско-украинский словарь / М. Уманець и А. Спилка. – Берлін: Українське слово, 1924. – 1149 с. – (Препринт / Додаток до «Зорі» 1893 року. – Львів: Друкарня Товариства імені Шевченка, 1893).
- Ф Фасмер М. Этимологический словарь русского языка / М. Фасмер / [пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачева]. – М.: Прогресс, 1964 – 1973. – Т. 1 – 4.
- Шило Шило Г. Надністрянський регіональний словник / Г. Шило. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2008. – 288 с. – (Серія «Діалектологічна скриня»).

На широком фактическом материале нового украинского языка конца XVII – начала XXI в. изучено историю словообразовательной структуры *n. loci* на **-ак (-як)**, определено особенности мотивации и образования таких производных, обозначено роль и место форманта в деривационной системе локативных наименований.

Ключевые слова: лексико-словообразовательная категория, словообразовательный формант, суффикс, словообразовательная структура, словообразовательный тип.

The history of the word-formation structure *n. loci* with suffix **-ак (-як)** is studied on the wide factual base of the New Ukrainian language of the end of the XVII – beginning of the XXI century. The peculiarities of motivation and formation of such derivatives are determined. The role and the place of the formant in the suffix derivation system of locative nominations are established.

Keywords: lexically-word-formation category, wordbuilding formant, suffix, word-formation structure, word-formation type.

Надійшла до редакції 10 вересня 2010 року.

Катерина Стародуб

ББК Ш81.2-2+Ш81.2-3

УДК 81'1 + 81'44

РЕПРЕЗЕНТАНТИ АНАЛІТИЗМУ НА МОРФЕМНО-ДЕРИВАЦІЙНОМУ РІВНІ ТА КРИТЕРІЇ ЇХ ВИОКРЕМЛЕННЯ

Стаття є спробою встановлення критеріїв для відмежування аналітичних одиниць морфемно-дериваційного рівня від одиниць інших рівнів мовної структури. Конкретизація поняття про репрезентанти аналітизму на морфемно-дериваційному рівні та з'ясування репертуару критеріїв розмежування аналітичних одиниць в сучасній лінгвістиці є передумовою перевірки зазначених критеріїв на факт доцільності їх застосування для характеристики типологічно різних мов світу.

Ключові слова: система аналітичних одиниць, аналітичний словотвірний тип, аналітичний словотворчий формант.

Аналітизм як типологічна характеристика, яка співвідноситься не лише з морфологічним, а й з іншими рівнями мовної структури, зокрема морфемно-дериваційним, розглядався І. Р. Вихованцем, О. А. Дубовою, В. С. Сидорцем та ін. [Вихованець 2004; Дубова 2002: 23 – 38; Дубовая 2001: 136 – 137; Сидорець 1993]. Однак використання поняття *аналітизм* при встановленні особливостей словотвірних систем типологічно різних мов залишається непоследовним. Цей факт засвідчують, наприклад, спроби кваліфікації сполучень дієслів з абстрактними іменниками, напр. англ. *to have an ability*, нім. *eine Vermutung haben*, рос. *нести ответственность*, укр. *мати довіру*, які розглядають як аналітичні дериваційні одиниці [Лапоногова 1967], аналітичні лексичні одиниці [Левит 1967], неоднослівні найменування дії (вербоїди) [Сидорець 1993], лексикалізовані дієслівно-іменникові словосполучення [Карпенко 2008] тощо. З огляду на наявні суперечності, що виникають при закріпленні статусу аналітичної дериваційної одиниці за певною одиницею мови, актуальними є подальші спроби розробки термінологічної бази дослідження аналітичних одиниць. Одним з етапів створення такої теоретичної бази є визначення критеріїв розмежування аналітичних одиниць різної рівневої належності.

Мета нашого дослідження – встановити критерії відмежування аналітичних одиниць морфемно-дериваційного рівня від одиниць інших рівнів мовної структури. Досягнення цієї мети можливе в результаті виконання таких завдань: 1) визначити репрезентанти аналітизму на морфемно-дериваційному рівні; 2) з'ясувати наявний у сучасній лінгвістиці репертуар критеріїв розмежування аналітичних одиниць; 3) перевірити доцільність використання зазначених критеріїв для відмежування аналітичних одиниць морфемно-дериваційного рівня від одиниць інших рівнів мовної структури на фактичному матеріалі типологічно різних мов.

Відповідно до прийнятої думки про вияви аналітизму на різних рівнях мовної структури, систему аналітичних мовних одиниць складають такі мовні одиниці, як аналітичні формодемі, аналітичні словотвірні типи, аналітичні моделі синтаксем, аналітичні форми слова, аналітичні деривати, аналітичні синтаксеми [Вихованець 2004; Дубовая 2001]. Аналітичні словотвірні типи й аналітичні деривати є репрезентантами аналітизму на морфемно-дериваційному рівні [Дубовая 2001: 136 – 138; Стародуб 2010].

Аналітичний словотвірний тип як одиниця-конструкт з формально подільною та бінарною семантичною структурою, що репрезентує явища аналітизму на морфемно-дериваційному рівні, вже був об'єктом нашого дослідження [Стародуб 2010: 89]. Аналітичний словотвірний тип є видовим корелятом традиційної одиниці дериватології – словотвірного типу [Стародуб 2010]: так, в англійській мові паралельно функціонують аналітичний і синтетичний словотвірні типи, за якими творяться деривати – носії словотвірного значення «назва особи за об'єктом дії»: аналітичний словотвірний тип з формально-семантичною структурою

$$\left(\frac{\text{назва об'єкта дії}}{\text{іменник. основа}} \right) + \frac{\text{назва особи за об'єктом дії}}{\text{man}}, \text{ за яким створюються аналітичні деривати англ. } \textit{garbage man, cattle man, i}$$

$$\left(\frac{\text{назва об'єкта дії}}{\text{іменник. основа}} \right) + \frac{\text{назва особи за об'єктом дії}}{-er}, \text{ за яким створюються дериваційні одиниці англ. } \textit{fruiter, tanner}.$$

Конкретизація поняття про аналітичні деривати як репрезентанти аналітизму на морфемно-дериваційному рівні передбачає визначення істотних ознак мовних одиниць, які функціонують у системі мови як аналітичні словотворчі форманти.

Функціонально аналітичний словотворчий формант співвідноситься з традиційною одиницею дериватології – словотворчим формантом. Під словотворчим формантом розуміють формально складноструктурований показник похідності мовної одиниці, сполучення семантики якого зі значенням словотвірної бази реалізує словотвірне значення дериваційної одиниці [Клименко 2004б; Лопатин, Улуханов 1980: 134]. Поняття *аналітичний словотворчий формант* включає до свого змісту всі істотні ознаки родового поняття словотворчого форманта (виконання функції показника похідності номінативної одиниці, реалізація словотвірного значення через взаємодію із семантикою словотвірної бази, матеріальне оформлення за допомогою одного або кількох словотворчих засобів), а також специфічні ознаки структурного і семантичного характеру.

Структурні особливості аналітичного форманта зумовлені його функціонуванням як компонента формальної структури аналітичних дериватів, які належать до системи аналітичних одиниць. Оскільки формальна структура всіх аналітичних одиниць характеризується розчленованою локалізацією носіїв лексичного і модифікаційного значень [Дубова 2002: 18], то специфічною ознакою аналітичного словотворчого форманта є розчленована, дистантна локалізація відносно носія основного (лексичного значення) – словотвірної бази.

Семантичні особливості аналітичного словотворчого форманта зумовлені функціонуванням у системі мови повнозначних номінативних одиниць, які семантично відрізняються від аналітичних словотворчих формантів, але формально тотожні їм. Специфіку семантики аналітичних словотворчих форматів ілюструють речення англ. а) *She looked at a man who just came in* і б) *She looked at a road man who was passing by*; укр. а) *Він знав жінку, яка на нього дивилася* і б) *Він знав жінку-фармацевта, яка могла йому допомогти*. Одиниці англ. *man* і укр. *жінка* в реченнях типу (а) функціонують як повнозначні лексичні одиниці, в яких реалізуються інтегральна сема «особа», а також диференційні семи «стать» і «вік». У реченнях типу (б) ці одиниці функціонують як аналітичні словотворчі форманти, в яких послідовно реалізується лише інтегральна сема «особа». Диференційні семи в реченнях типу (б) зазнали змін: сема «стать» реалізована одиницею укр. *жінка* і не реалізована одиницею англ. *man*; не актуалізованими є семи «вік» в обох одиницях. Традиційно така різниця в семантичних структурах формально тотожних одиниць пояснюється через залучення поняття *десемантизація* [Сидорец 1993]. У межах нашого дослідження вважаємо некоректним оперування поняттям про десемантизацію з огляду на відсутність у сучасній лінгвістиці послідовної методики визначення ступеня десемантизації лексичних одиниць і результати аналізу фактичного мовного матеріалу. Так, спостереження за функціями одиниць у конструкціях на кшталт англ. *sound man, horse man*, укр. *жінка-канцлер, жінка-лікар* свідчать про те, що одиниці англ. *man* і укр. *жінка* набули регулярного вираження в сполученні з певним класом лексем завдяки наявності певних сем, а не за умови їх втрати. А тому доцільно говорити не про процес десемантизації, а про процес специфікації семантики одиниць англ. *man* і укр. *жінка*, семантичну їх модифікацію, яка зумовлена як лінгвальними (наявність обмеженого кола афіксів, які містять сему «особа», «стать» в англійській мові; ускладнення семантики словотворчих формантів – носіїв сем «особа» і «стать» семою «зневажливість» в українській мові та ін.), так і екстралінгвальними (потреба постійного поповнення номінацій осіб за професією з огляду на зростаючу диференціацію виробничих процесів; вимога гендерного паритету в мовній політиці та ін.) факторами. Таким чином, специфіка семантики аналітичного словотворчого форманта виявляється в збереженні інтегральної семи і модифікації диференційних сем етимологічно спорідненої з ним лексичної одиниці.

Грунтуючись на понятті *словотворчий формант* та виявлених особливостях функціонування аналітичних одиниць морфемно-дериваційного рівня, формулюємо поняття аналітичного словотвірного форманта як дистантно локалізованого (відносно словотвірної бази) показника похідності дериваційної одиниці, в семантичній структурі якого зберігається інтегральна сема і модифікуються диференційні семи етимологічно спорідненої з ним лексичної одиниці.

Конкретизація поняття про репрезентанти аналітизму на морфемно-дериваційному рівні вказала на необхідність з'ясування критеріїв розмежування аналітичних одиниць, що пов'язано, зокрема, з формальною тотожністю аналітичного словотворчого форманта і етимологічно спорідненої з ним лексичної одиниці.

У сучасній лінгвістиці є спроби відмежування аналітичних дериватів від таких аналітичних мовних одиниць:

• форм слова за критеріями (1) відтворюваність аналітичних дериватів [Левит 1967: 8], (2) можливість утворення дериваційною одиницею власної словозмінної парадигми [Дубова 2002: 27; Левит 1967: 8];

• синтаксичних одиниць за критеріями (3) наявність перекладного цільнооформленого еквівалента аналітичних дериватів [Левит 1967: 16]; (4) наявність цільнооформленого еквівалента аналітичних дериватів у мові оригіналу [Левит 1967: 17]; (5) неможливість опускання одного з компонентів формальної структури аналітичних дериватів [Левит 1967: 17]; (6) позиційна закріпленість компонентів формальної структури аналітичних дериватів [Вениери, Скворцова 1967: 115; Левит 1967: 17]; (7) несиметричність мовних знаків, які складають аналітичний дериват [Сидорец 1993, с. 16 – 17]; (8) обмежена дистрибуція компонентів аналітичних дериватів [Вениери, Скворцова 1967: 115; Сидорец 1993: 19 – 20]; (9) неможливість синонімічної заміни окремого компонента аналітичних дериватів [Левит 1967: 17].

Зазначені критерії мають бути перевірені на можливість їх використання для відмежування аналітичних дериваційних одиниць від інших аналітичних одиниць.

Критерій відтворюваності аналітичних дериватів не є істотним для розрізнення аналітичних одиниць, оскільки всі аналітичні одиниці будуються за певними моделями [Дубова 2001]: одиниці морфологічного рівня укр. *більш знатний, більш прийнятний* функціонують у межах формомоделі, яку узагальнено можна представити

формулою укр.

$$\frac{\text{вищий ступінь порівняння}}{\text{більш}} + \left(\frac{\text{лекс. ад'єкт. знач.}}{\text{ад'єкт. основа}} \right) + \frac{\text{чол. рід, наз. в., одн.}}{\text{– ий}}, \text{ дериваційні одиниці рос.}$$

коровник, телятник утворюються відповідно до словотвірного типу

$$\left(\frac{\text{назва об'єкта дії}}{\text{іменник. основа}} \right) + \frac{\text{назва місця дії за об'єктом}}{\text{– ник –}}, \text{ а одиниці синтаксичного рівня нім. } \textit{durch die Brücke},$$

durch die Berge можна узагальнити за моделлю синтаксеми

$$\frac{\text{динамічна локалізація}}{\text{durch}} + \left(\frac{\text{лекс. іменник. знач.}}{\text{іменник. основа}} \right).$$

Застосування критерію про можливість утворення дериваційною одиницею власної словозмінної парадигми витримує перевірку фактичним мовним матеріалом: аналітична форма слова є компонентом словозмінної парадигми, напр. аналітична форма майбутнього часу дієслова російської мови входить до категорійної парадигми часу, напр. рос. *сиджу – сидел – буду сидеть*, у той час як аналітичні дериваційні одиниці утворюють словозмінні парадигми, напр. аналітична дериваційна одиниця англ. *in an old way* утворює адвербіальну словозмінну парадигму англ. *in an old way – in an older way – in the oldest way*.

Застосування критерію наявності перекладного цільнооформленого еквівалента аналітичних дериватів залежить значною мірою від мови оригіналу та вибору мови перекладу, пор. укр. левеня, рос. *львёнок*, англ. *lion cub, young lion, lion's whelp*, нім. *Löwenjunge*, іспан. *cachorro de león*, франц. *lionceau*. Так, одиниця англ. *lion cub* може бути визнана синтаксичною одиницею за умови залучення перекладного еквівалента іспанською мовою, і одночасно – дериваційною одиницею при перекладі українською, російською, іспанською та французькою мовами. Протиріччя, які виникають при застосуванні зазначеного критерію, зумовлюють відмову від його залучення для розрізнення різнорівневих аналітичних мовних одиниць.

Залучення критерію про наявність цільнооформленого еквівалента аналітичних дериватів у мові оригіналу зводить в абсолют наявність взаємодоповнюючих відношень між нарізнооформленими та цільнооформленими мовними одиницями, що суперечить фактичному мовному матеріалу. Так, не всі цільнооформлені похідні дієслова можуть набувати нарізнооформленості (зокрема, без семантичних змін [Карпенко 2008: 223 – 224]), пор. нім. *sich engagieren ≠ Engagement zeigen*, рос. *быть гарантом ≠ гарантировать*, укр. *опиратися ≠ чинити опір*. І навпаки, не всі нарізнооформлені похідні дієслова мають цільнооформлені еквіваленти, пор. нім. *eine Antwort geben = antworten*, але лише *Fazit ziehen*; рос. *говорить ложь = лгать*, але лише *говорить правду*; укр. *працювати шофером = шоферувати*, але лише *працювати хірургом*. Відсутність цільнооформленої дериваційної одиниці на позначення певного об'єкта дійсності на сучасному етапі функціонування мови не є свідченням того, що такої одиниці не було в минулому, пор. рос. **сытить і быть сытым* [Емельянова 1982: 17]. Таким чином, виявлені протиріччя свідчать про неправомірність використання критерію наявності цільнооформленого еквівалента аналітичних дериватів у мові оригіналу для розрізнення аналітичних одиниць.

У межах нашого дослідження підтримуємо думку про суперечливість застосування критерію неможливості опускання одного з компонентів формальної структури аналітичних дериватів для розрізнення аналітичних мовних одиниць з огляду на допустимість такого опускання в мовленні й існування інваріантно-варіантних відношень між одиницями мови і мовлення (див. огляд літератури з цього питання [Дубова 2002: 51]).

Позиційна закріпленість компонентів формальної структури не може бути використана як критерій розмежування дериваційних і синтаксичних одиниць з огляду на те, що узагальнення фактів мови можливе через залучення одиниць-конструктів, таких як формомоделі, словотвірні типи, моделі синтаксем [Дубова

2001: 132; Смирницький 1957: 16], специфіка яких передбачає позиційну закріпленість компонентів їх формальної структури. Так, модель синтаксеми зі значенням статичної локалізації рос.

статична локалізація + $\left(\frac{\text{лекс. іменник. знач.}}{\text{іменник. основа}} \right)$, за якою творяться синтаксичні одиниці рос. *при дороге*,

при школе, передбачає препозицію прийменникового компонента рос. *при* відносно носіїв лексичного значення – іменників рос. *дороге, школе*.

Виокремлення аналітичних дериваційних одиниць з сукупності інших мовних одиниць за ознакою несиметричності мовних знаків, які складають аналітичний дериват, не є науково коректним, оскільки всі аналітичні одиниці мають розчленовану структуру, репрезентовану функціонально диференційованими елементами – носієм лексичного і модифікаційного (морфологічного, словотвірного, синтаксичного) значень. Формальну структуру морфологічних одиниць укр. *буду читати, буду радіти* складають носії лексичного значення укр. *читати, радіти* і носії морфологічного значення майбутнього часу – форматив укр. *буду*. Дериваційні одиниці рос. *работать стоматологом, работать программистом* репрезентовані функціонально диференційованими елементами, один з яких є носієм лексичного значення (назва професії) рос. *стоматолог, программист*, а носієм семи «процесуальна дія» виступає формант рос. *работать*. Носії лексичного значення англ. *drinking, thinking* і носії синтаксичного фазового значення англ. *stop* становлять семантичну структуру синтаксичних одиниць англ. *stop drinking, stop thinking*.

Критерій обмеженої дистрибуції компонентів дериваційної одиниці не може бути застосований у межах системного типологічного дослідження одиниць морфемно-дериваційного рівня з огляду на релятивний характер, який зумовлений відсутністю науково несуперечливого визначення поняття *обмежена дистрибуція*.

Критерій неможливості синонімічної заміни окремого компонента аналітичного деривата має бути скорегований, по-перше, з огляду на відсутність уточнення природи компонента, який не підлягає синонімічній заміні, а по-друге, відносно розуміння негативних наслідків такої синонімічної заміни. Висуваємо припущення, що 1) синонімічній заміні не може підлягати компонент дериваційної одиниці, який виступає як словотворчий формант; 2) заміна словотворчого форманта спричинить порушення норм словотворення. З метою перевірки цих припущень залучено традиційно дериваційну одиницю – словотвірну парадигму прикметника укр. *білий*. Словотвірна парадигма прикметника укр. *білий* налічує тринадцять словотворчих формантів, які беруть участь у словотворенні ад'єктивних одиниць [Карпіловська 2002]. Наявність семи «неповнота ознаки» в семантиці похідних одиниць, утворених за допомогою словотворчих формантів укр. *-уват, -яст* (пор. укр. *червонястий, червонуватий* тощо), підтверджує наявність синонімічних відношень між словотворчими формантами укр. *-уват, -яст* і спростовує припущення про те, що заміна словотворчого форманта на його синонім послідовно спричиняє порушення норм словотворення. Виявлені протиріччя зумовлюють відмову від залучення критерію про неможливість синонімічної заміни окремого компонента дериваційної одиниці для відмежування аналітичних дериваційних і синтаксичних одиниць.

Наявність одного критерію для відмежування аналітичних дериваційних одиниць від аналітичних форм (можливість утворення дериваційною одиницею власної словозмінної парадигми) за відсутності ефективних критеріїв відмежування аналітичних дериваційних одиниць від аналітичних синтаксичних одиниць зумовлює подальші пошуки в зазначеному напрямі. Відповідно до поняття про аналітизм, інтегральними ознаками всіх аналітичних мовних одиниць є нарізнооформленість їх формальної структури та наявність бінарної семантичної структури [Дубова 2002: 9 – 18]. Диференційною ознакою аналітичної одиниці постає змінна компонента в семантичній структурі аналітичної одиниці, а саме – модифікаційне значення, яке може бути морфологічним, словотвірним, синтаксичним [Дубова 2002: 13 – 14]. Наявність традиції відмежування словотвірного значення від інших мовних значень за такими критеріями, як узагальнювальний потенціал і обов'язковість вираження мовною одиницею [Гречко 2003: 244; Лопатин, Улуханов 1980: 137; Клименко 2004а], зумовлює визнання можливим розмежування аналітичних одиниць різних рівнів мовної структури за типом модифікаційного значення. Так, у реченнях англ. *A congress woman will stop waiting for you at 9 o'clock* і укр. *Жінка-кореспондент чекатиме Вас тут* можна виокремити аналітичні морфологічні одиниці англ. *will wait*, укр. *буде чекати* (морфологічне значення майбутнього часу), аналітичні дериваційні одиниці англ. *a congress woman* і укр. *жінка-кореспондент* (словотвірне значення «назва особи за статтю»), аналітичну синтаксичну одиницю англ. *stop waiting* (синтаксичне значення фазовості). Розглянувши критерії розрізнення аналітичних одиниць різних рівнів мовної структури, можемо зробити висновок про те, що аналітичні одиниці послідовно протиставляються за типом модифікаційного значення. Додатковим критерієм для відмежування аналітичних дериваційних одиниць від аналітичних морфологічних одиниць є можливість утворення дериваційною одиницею власної словозмінної парадигми.

Отже, відповідно до мети і завдань дослідження було конкретизовано поняття про репрезентанти аналітизму на морфемно-дериваційному рівні – аналітичні словотвірні типи й аналітичні деривати через залучення поняття *аналітичний словотворчий формант*, з'ясовано наявний у сучасній лінгвістиці репертуар критеріїв розмежування аналітичних одиниць (дев'ять критеріїв), перевірено доцільність використання зазначених критеріїв для відмежування аналітичних одиниць морфемно-дериваційного рівня від одиниць інших рівнів мовної структури на матеріалі типологічно різних мов. У результаті виконання поставлених

завдань було встановлено, що аналітичні одиниці послідовно протиставляються за типом модифікаційного значення. Додатковим критерієм для відмежування аналітичних дериваційних одиниць від аналітичних морфологічних одиниць є можливість утворення дериваційною одиницею власної словозмінної парадигми. Перспективи дослідження вбачаємо в систематизації явищ аналітичного словотворення за частинами мови при залученні ілюстративного матеріалу англійської, німецької, російської та української мов.

Література

- Вениери, Скворцова 1967: Вениери, Т. Ю., Скворцова, О. Н. Пути развития аналитических словосочетаний типа «глагол общего значения + отвлеченное имя существительное» во французском языке [Текст] / Т. Ю. Вениери, О. Н. Скворцова // Проблемы аналитизма в лексике / [отв. ред. З. Н. Левит]. – Минск: МПИИЯ, 1967. – С. 115–125.
- Вихованець 2004: Вихованець, І. Р. Аналітизм [Текст] / І. Р. Вихованець // Українська мова: Енциклопедія. – К.: Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М. П. Бажана, 2004. – С. 23 – 24.
- Гречко 2003: Гречко, В. А. Теория языкознания [Текст] / В. А. Гречко. – М.: Высш. шк., 2003. – 375 с.
- Дубова 2002: Дубова, О. А. Типологічна еволюція морфологічних систем української і російської мов [Текст] / О. А. Дубова. – К.: Вид. центр КНЛУ, 2002. – 302 с.
- Дубовая 2001: Дубовая, Е. А. Языковая система и типы в языке [Текст] / Е. А. Дубовая // Экология образования: Актуальные проблемы. Выпуск 2. Т.1. Часть 1. – Архангельск: Изд-во Поморского гос. ун-та им. М.В. Ломоносова, 2001. – С. 131 – 140.
- Емельянова 1982: Емельянова, С. А. Особенности антонимии в русском и белорусском языках [Текст] / С. А. Емельянова // Вопросы словообразования и номинативной номинации в славянских языках [отв. ред. В. М. Никитевич]. – Гродно: Изд-во Гродн. гос. ун-та, 1982. – С. 14 – 21.
- Карпенко 2008: Карпенко, Н. Лексикалізоване дієслівно-іменникове словосполучення як структурний компонент нормативно-правових актів [Текст] / Н. Карпенко // Мовознавчий вісник. – Черкаси, 2008. – Вип. 7. – С. 221 – 228.
- Карпіловська 2002: Карпіловська, Є. А. Кореневий гніздовий словник української мови: Гнізда слів з вершинами – омографічними коренями [Текст] / Є. А. Карпіловська. – К.: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 2002. – 912 с.
- Клименко 2004а: Клименко, Н. Ф. Словотвірне значення [Текст] / Н. Ф. Клименко // Українська мова: Енциклопедія. – К.: Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М. П. Бажана, 2004. – С. 621.
- Клименко 2004б: Клименко, Н. Ф. Формант [Текст] / Н. Ф. Клименко // Українська мова: Енциклопедія. – К.: Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М. П. Бажана, 2004. – С. 769.
- Лапоногова 1967: Лапоногова, Н. А. Глагольное аналитическое слово в современном русском языке [Текст] / Н. А. Лапоногова // Проблемы аналитизма в лексике / [отв. ред. З. Н. Левит]. – Минск: МПИИЯ, 1967. – С. 49 – 59.
- Левит 1967: Левит, З. Н. О понятии лексической аналитической единицы [Текст] / З. Н. Левит // Проблемы аналитизма в лексике / [отв. ред. З. Н. Левит]. – Минск: МПИИЯ, 1967. – С. 5 – 19.
- Лопатин, Улуханов 1980: Лопатин, В. В., Улуханов, И. С. Словообразование. Основные понятия [Текст] / В. В. Лопатин, И. С. Улуханов // Русская грамматика. – В 2-х т. – Т.1. Фонетика. Фонология. Ударение. Интонация. Словообразование. Морфология. – М.: Наука, 1980. – С. 133 – 142.
- Сидорец 1993: Сидорец, В. С. Неоднословное наименование действия у восточных славян – избыточность или необходимость [Текст] / В. С. Сидорец. – Мозырь: Изд-во Мозыр. гос. пед. ин-та, 1993. – 92 с.
- Смирницький 1957: Смирницький, А. И. Аналитические формы [Текст] / А. И. Смирницький // Вопросы языкознания. – 1956. – № 2. – С. 41 – 52.
- Стародуб 2010: Стародуб, К. А. Аналітичний словотвірний тип як одиниця дериватології [Текст] / К. А. Стародуб // Наукові праці: Науково-методичний журнал. Т. 119. Вип. 106. Філологія. Мовознавство. – Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2010. – С. 86 – 90.

Статья является попыткой установить критерии разграничения аналитических единиц морфемно-деривационного уровня от единиц других уровней языковой структуры. Конкретизация понятия о репрезентантах аналитизма на морфемно-деривационном уровне и установление перечня критериев разграничения аналитических единиц рассматриваются как предпосылка для проверки целесообразности использования этих критериев на фактическом языковом материале типологически разных языков.

Ключевые слова: система аналитических единиц, аналитический словообразовательный тип, аналитический словообразовательный формант.

The article is an attempt to set criteria for differentiating analytical derivative units from the language units belonging to other levels of language structure. Defining the notion of analytical representatives on the morphemic and derivational level and outlining of the existing differentiation criteria list are viewed as the necessary precondition for testing the reasonability of these above-mentioned criteria application to the typologically different languages.

Keywords: system of analytical units, analytical word-formation type, analytical derivative formant.

Надійшла до редакції 8 вересня 2010 року.

ББК 81.2УКР-67

УДК 811.161.2'276'373.611

СУЧАСНА ЖАРГОНОЛОГІЯ Й СЛОВОТВІРНІ ІННОВАЦІЇ В ЖАРГОНАХ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ (ДО ПОСТАНОВКИ ПИТАННЯ)

У статті стисло викладено особливості сучасного стану жаргонів в українській спільноті і жаргонології в українській лінгвістиці, визначено основні аспекти і напрямки жаргонових досліджень, обґрунтовано необхідність і значущість системного підходу в науковому осмисленні словотвірномінативних явищ і процесів, окреслено наслідки й перспективи таких досліджень.

Ключові слова: дериват, жаргон, жаргонологія, картина світу, номен, словотвірна номінація, словотвірні інновації, тип номінації.

Сучасна українська мова як мова розвиненої нації виявляє неабиякі динамічні можливості (як якісні, так і кількісні) і водночас засвідчує міцні тяглі традиції. В останні тридцять років найяскравіше такі характеристики виявляє один із складників мови – жаргон, який за короткий відтинок часу змінив свої основні ознаки, властивості і функції в суспільному бутті і свідомості українців.

Метою цієї статті є огляд сучасного стану досліджень у галузі української жаргонології й визначення перспектив дослідження інноваційних процесів у жаргоновому словотворі. Для досягнення мети передбачається виконання низки завдань: встановлення основних ознак сучасних жаргонових систем, з'ясування суттєвих причин неналежної уваги науковців до проблем жаргону як мовного й соціо-культурного явища, окреслення місця, значущості й перспектив словотвірної інноваційних досліджень в українській жаргонології.

На відміну від старих аргосистем, сьогодення жаргонова стихія вирізняється низкою ознак-характеристик.

1. Змінилися рамки побутування жаргону – він вийшов за межі окремих соціальних, професійних і вікових груп; залишаючи свого “природного носія”, стає в пригоді значній частині мовців.

2. Сьогоднішні різновиди українських жаргонів змінили свою основну функцію (призначення): первісна функція аргосистем кодування/утаємнення вже виявляється як деякі рудименти, нагадуючи про себе поодинокими елементами. Новітні мовні засоби жаргону передусім призначені для виконання номінативно-ідентифікаційної функції.

3. Жаргонові елементи (засоби) мають велику рухливість, відкритість, унаслідок чого у стислий час можуть бути заангажованими іншими складниками національної мови, частіше змінюють свою прописку, безпосередньо поповнюючи й інші складники національної мови, у тому числі й літературний.

4. Жаргонсфера активно виявляє свої можливості бути полігоном для випробування нових одиниць, які, інколи, навіть без посередництва розмовної мови переходять до стилів літературної мови, стаючи доречними заміниками стильових засобів. У зв'язку з цим, перефразовуючи слова В. Єлістратова про аргосистем як "чернетку майбутньої культури" [Єлістратов 1994: 592], можемо сказати, що сучасний жаргон – то чернетка і майбутньої мови.

5. Жаргонове номінування фактично проникло в усі основні сфери життя спільноти, тому й охоплює важливі мовно-тематичні пласти, задіявши й різноманітні засоби творення (семантичні метаморфози, фонетичні деформації, словотвірні ресурси, синтаксичні можливості).

Як справедливо зазначає Л. Ставицька, жаргонний лексикон "в усьому своєму соціосемантичному розмаїтті – це не просто "холодини" словникових значень, а своєрідна картина світу, потужна семіосфера певного часового зрізу культури, що відкриває у слові смислову перспективу як концентрат соціокультурного, духовного, психологічного клімату епохи. У лінгво-культурному просторі жаргонної лексики екзистує окрема людина, покоління, етнос" [Ставицька 2003: 12]. Зауважимо, що такі ознаки стосуються не тільки жаргонової лексики, а й інших мовних і немовних засобів жаргону.

Успадкувавши старі аргосистемні джерела поповнення номенів, сучасні жаргони змінили акценти їхньої значущості, важливості й залучають абсолютно нові джерела. Можна стверджувати, що джерельна база жаргонів є досить розгалуженою й різноманітною. Зокрема, серед основних помітними є внутрішньомовні одиниці (загальноновживані, діалектні, архаїчні, одиниці з обмеженою частотністю використання) і запозичення (запозичення зі стилів літературної мови, з інших жаргонів і зі старих аргосистем й чужомовні запозичення); найкраще про такі запозичення можна судити з твірних основ жаргонових номенів.

Відповідно до залучених джерел виокремилися й основні прийоми "жаргонування": імітація чужого, мовна гра (не тільки слівна), розархівовування, детермінологізація тощо.

Соціальні діалекти давно стали предметом ґрунтовного вивчення й наукових пошуків в українській лінгвістиці (згадаймо для прикладу низку праць О. Горбача [Горбач 93], В. Щепотьєва [Щепотьєв 1927], Й. Дзендзелівського [Дзендзелівський 1996]). Можемо говорити й про певне розширення вже наявних напрямків досліджень та формування нових й у вітчизняній соціолінгвістиці. Об'єктом її стають соціальна природа мови, її суспільні функції, механізми впливу соціальних чинників на мову, соціальні типи мов тощо. Саме в результаті наукових пошуків названих та інших дослідників “стверджується думка про неможливість

вичерпного вираження багатства розмовної природної мови у схемах деякої ідеальної мови, адже мова – засіб конструювання, а не відображення світу. Ось чому вивчення “живої” мови стає пріоритетним у наукових працях мовознавців, завойовує все нові й нові позиції. Об’єктом таких праць стають, зокрема, колись табуйовані найрізноманітніші мовні явища, що в лінгвістиці отримали різні назви – соціальний діалект, арго, жаргон, сленг, кент” [Карпець 2006: 4].

До середини – кінця 80-х років минулого століття в українській спільноті превалювала спотворена думка про "низькість", "дефектність" жаргону, його тотожність із вульгарним, безкультурним, лайливим, отже, приреченим на осуд. Лише окремі елементи жаргону опублічувалися в художній літературі, приходили до носія мови через кінопродукцію як засіб словесномистецький, стилістичний і не презентували конкретного жаргону як живу, повноцінну мовну стихію зі своїми особливостями творення й функціонуванням. Не будемо зупинятися на причинах такого стану – про такі причини детально йдеться в монографії Л. Ставицької [Ставицька 2005]. При цьому зауважимо, що основною серед них було й недостатнє наукове осмислення жаргону, повна відсутність його "позитивної пропаганди" в суспільстві.

Думаємо, що саме таким станом зумовлена й поява згаданої монографії Л. Ставицької, у якій авторка обстоює право жаргону на життя й об’єктивність його існування, необхідність зміни поглядів на жаргон в українській спільноті загалом і в мовознавстві зокрема, оприявлює культурологічне підґрунтя жаргону (його естетичні, соціальні функції, зв’язок із картиною світу нації й особистості, з національним сміховим вербальним простором).

Саме починаючи від вказаного часу відбувається зняття із жаргону табу, "реанімація жаргонного вокабуляру", широке творення нових одиниць.

Спочатку в науковому осмисленні, пізніше і в масовій свідомості мовців поступово формується уявлення про жаргон як явище не тільки мовне, а й соціокультурне, зі своїми комунікативно-прагматичними й естетичними ознаками та функціями.

Як засвідчують наукові публікації останніх років, ситуація в українській лінгвістиці змінюється: до наявних поодиноких розрізаних досліджень попередніх років долучено низку серйозних праць: від окремих невеличких статей до монографій і дисертацій. Ці праці виказують зростання кількості досліджень, і формування в українській лінгвістиці осібної галузі – жаргонології з чітко виокремленими, хоча й дещо розрізненими аспектами. Серед них можемо назвати:

- теоретично-термінологічне окреслення дотичних явищ: жаргон, арго, сленг [Ставицька 2005];
- особливості жаргонових засобів і в інших мовах [Клименко 2000];
- внутрішньомовні і міжмовні зв’язки жаргону [Дзюбишина-Мельник 2002, Мокиєнко 2001];
- окремі жаргони, способи і засоби їхнього творення [Карпець 2006, Ілік 2003];
- соціомовні аспекти [Данилевська 2009] тощо.

Звичайно, стверджувати про масив жаргонових досліджень як про деяку систему ще рано, оскільки "українському суспільству попри жвавий інтерес до субстандарту гостро бракує елементарних теоретичних знань у царині жаргонології взагалі та природи й історичної долі українського жаргону зокрема" [Ставицька 2005: 345].

У сучасних українських жаргонах найпотужніші породжувальні можливості мають семантичний і словотвірний типи номінації. Проте аналіз наявних жаргонових досліджень виявляє деяку парадоксальну картину: ґрунтовних праць, присвячених процесам і явищам словотвору, його системності, немає. Переважно такі дослідження зводяться до:

- констатування наявності словотвірних способів;
- словотвірні явища не відокремлено від інших типів і способів номінації;
- в основному номінативний і словотвірний аналіз підмінено етимологічними екскурсами.

Тільки побіжний огляд фактичного матеріалу (жаргонових дериватів і похідних від них) уможливило припущення, що у жаргоновому словотворі, як і в літературному, номінативні процеси відбуваються не хаотично, не довільно, а постали явища витворюють систему. Зокрема, у жаргонах наявні словотвірні ланцюги, словотвірні гнізда, словотвірні парадигми тощо. Звичайно, жаргоновий словотвір має цілий спектр своїх особливостей, не властивих іншим складникам національної мови. Крім того, загальний огляд наявних номенів засвідчує їхнє тематичне багатство й інтенсивне застосування інших типів номінації (семантичного і синтаксичного); ступінь реалізації й активності цих типів і способів неоднаковий.

Поза увагою дослідників залишається низка важливих питань жаргонового словотвору: перебіг і наслідки словотвірних процесів, причини і механізми словотворення, його особливості, рушії і мотиви тощо. Зауважимо, що такі проблеми існують і в дослідженні словотвірно-номінативних явищ української мови взагалі (див. про це [Нелюба 2008:1]).

Етимологічний аналіз і констатування лише способів і засобів творення не зможуть задовольнити потреб сучасної жаргонології. Щоб дати відповідь на такі питання і зрозуміти сутність самих процесів і явищ, необхідно звернутися до вивчення словотвірнономінативних інновацій, а саме до нових дериватів-жаргонізмів і дериватів, утворених від наявних (старих, традиційних) і нових жаргонових основ слів, словосполучень тощо. Перевага і словотвірна вартість таких дериватів криється у прозорості їхньої мотивації, їхня семантика і

структура не обтяжені історичними змінами (перерозкладом, опрощенням, декореляцією), поява частини з них зумовлена контекстом часу і тематичним контекстом.

Тут не варто забувати про те, що дослідження сучасних інноваційних процесів і явищ в українському мовознавстві відзначається зростаючою активністю, різноаспектністю, тематичним багатством (безперечно, такий стан зумовлений низкою власне мовних і позамовних чинників, один із яких – формування інноватики як галузі мовознавства). Напрацьований матеріал й інструментарій, хоча й отриманий на матеріалі дослідження стилів української літературної мови, може цілком прислужитися для вивчення інноваційних явищ і процесів у словотвірній номінації сучасних українських жаргонів.

Вважаємо, що такий матеріал потребує нових принципів (постулатів) його дослідження:

– вивчення словотвірних процесів необхідно здійснювати в контексті загальнонаціональної мови і її законів;

– жаргонові деривати необхідно досліджувати в зіставленні і порівнянні з дериватами інших складників національної мови (діалектними, літературними/стильовими, просторічними);

– жаргоновий словотвір є складником загальномовних номінативних процесів, отже потребує розгляду у зіставленні з іншими типами і способами номінації (семантичною, синтаксичною, абрєвіаційною);

– обов'язковим є і культурологічний аспект появи і засвоєння жаргонових номенів.

Безпосередня мета досліджень словотвірних інновацій у жаргонах полягає у визначенні специфічних рис і тенденцій жаргонового словотворення, його породжувальних можливостей у межах національної мови.

Безперечно, дослідження словотвірної інноваційних процесів у сучасних українських жаргонах мають безсумнівну значущість, оскільки дозволяють підійти до розуміння сутності як мовних, так і позамовних явищ. Зокрема, передбачаємо його значущість:

– у виявленні динаміки і тягlosti мовних явищ (зокрема в семантиці і формальному вираженні жаргонової лексики);

– у прогнозуванні наслідків і перспектив у словотвірній системі української мови;

– в окресленні перспектив самих жаргонів у межах національної мови;

– у встановленні взаємодії як різнорівневих одиниць української мови, кодифікованих і не кодифікованих її елементів, так і різних типів номінації; у міжжаргоновій жаргоновій взаємодії;

– у визначенні типових й унікальних, колективних і індивідуальних ознак, властивостей жаргонових процесів;

– у з'ясуванні картин світу окремих українських соціумів на тлі загальнонаціональному;

– у повнішому й об'єктивнішому розумінні психологічних, естетичних, ментальних особливостей української нації;

– у фіксуванні й осмисленні конкретного етапу буття нації і передбачення її перспектив;

– без урахування мовних особливостей жаргонів унеможливується й вивчення мовних явищ на рівні "системи" і „норми", унеможливується і створення повноцінної об'єктивної картини;

Науковці зазначають, що дослідження означених явищ – то досить складний і суперечливий процес, однозначного й загальноприйнятого пояснення природи цих явищ ще не існує, не вироблено і якихось єдиних загальноновизнаних прийомів і методів їх дослідження. Звичайно, своєю унікальною природою жаргонове словотворення суттєво відрізняється від традиційних (нормативних) явищ, процесів і одиниць у словотворі; навіть самі засоби різняться між собою причинами появи, особливостями виділювання, відтворюваності і функціонування. Для вивчення словотвору соціальних діалектів не завжди придатним є інструментарій, використовуваний у вивченні загальномовних словотвірних явищ.

Дослідження словотвірних інновацій у жаргоні, об'єктивність і достовірність висновків потребують залучення широкого фактичного матеріалу. Можемо стверджувати, що сучасна українська лексикографія має достатню базу для виконання системних досліджень – це праці різноманітні за призначенням і метою оприлюднення:

1) словники жаргонів [Ставицька 2003, Пиркало 1999, Бандурка 2000];

2) словники словотвірних та інших інновацій [Мазурик 2002, Нелюба 2004, 2007, 2009, 2010, Віняр 2002];

3) словники як частини (складники чи наочний матеріал) інших праць – статей, монографій, посібників [Стишов 2005, Карпець 2006, Колоїз 2003];

4) інтернетвидання (наприклад, словник жаргону студентів Києво-Могилянської академії);

5) тексти художньої мови, засобів масової інформації, побутового мовлення і т. ін.

У цій статті викладено загальне бачення підвалин, суті і перспектив дослідження словотвірних інновацій у жаргонах української мови, проте безпосередні системні дослідження можуть поставити й інші питання, вивести на нові перспективи.

Література

- Віняр 2002: Віняр, Г.М., Шпачук, Л.Р. Словник новотворів української мови кінця ХХ століття [Текст] / Г.М. Віняр, Л. Р. Шпачук. – Вип. 2. – Кривий Ріг. – 2002. – 180 с.
- Горбач 1993: Горбач, О. Зібрані статті. Книга 1. Арго на Україні [Текст] / О. Горбач. – Мюнхен, 1993. – 359 с.
- Данилевська 2009: Данилевська, О. Шкільні реалії у свідомості українських підлітків (за результатами соціолінгвістичного дослідження) [Текст] / О. Данилевська // Українська мова. – 2009. – № 1. – С. 74–86.
- Дзендзелівський 1996: Дзендзелівський, Й. Українське і слов'янське мовознавство: зб. праць [Текст] / Й. Дзендзелівський. – Львів: Наукове т-во ім. Т. Г. Шевченка. – 1996.
- Дзюбишина-Мельник 2002: Дзюбишина-Мельник, Н.Я. Сучасний жаргон і сучасне розмовне мовлення [Текст] / Н. Я. Дзюбишина-Мельник // Наукові записки НаУКМА. – 2002. – Т. 2. – С. 14–18.
- Ілик 2003: Ілик, Т. Абревіатури та похідні від них у комп'ютерному слензі [Текст] / Т. Ілик // Лінгвістичні студії: Зб. наук. праць. – Вип. 11. – Ч. 2. – Донецьк, 2003. – С. 388-394.
- Карпець 2006: Карпець, Л.А. Український спортивний жаргон: структурно-семантичний аспект [Текст]: Дис... канд. філол. наук: 10.02.01 – українська мова / Л. Карпець. – Х., 2006. – 185 с.
- Клименко 2000: Клименко, О. Л. Поповнення словникового складу сучасної англійської мови з нелітературних підсистем [Текст]: Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.01 – українська мова / О. Л. Клименко. – Х., 2000. – 20 с.
- Колоїз 2003: Колоїз, Ж. В. Тлумачно-словотвірний словник okazіоналізмів [Текст] / Ж. В. Колоїз. – Кривий Ріг: ТОВ “ЯВВА”, 2003. – 168 с.
- Лексико-словотвірні інновації (2007). Словник [Текст] / К. Коротич, С. Лук'яненко, А. Нелюба, С. Нелюба, Р. Трифонов. – Х.: ХІФТ, 2009. – 172 с.
- Мазурик 2002: Мазурик, Данута. Нове в українській лексиці. Словник-довідник [Текст] / Данута Мазурик. – Львів: Світ, 2002. – 130 с.
- Нелюба 2004: Нелюба, А. Лексико-словотвірні інновації (1983–2003). Словник [Текст] / А. Нелюба. – Х., 2004. – 136 с.
- Нелюба 2007: Нелюба, А., Нелюба, С. Лексико-словотвірні інновації (2004–2006). Словник [Текст] / А. Нелюба, С. Нелюба. – Х.: Майдан, 2007. – 144 с.
- Нелюба 2009: Нелюба, А. М. Експліцитна й імпліцитна економія в словотвірній номінації української мови [Текст]: Автореф. дис... доктора філол. наук: 10.02.01 – українська мова / А. М. Нелюба. – К., 2008. – 33 с.
- Нелюба 2010: Нелюба, А. Лексико-словотвірні інновації (2008–2009). Словник [Текст] / А. Нелюба. – Х.: ХІФТ, 2010. – 116 с.
- Пиркало 1999: Пиркало, С. Перший словник українського молодіжного сленгу [Текст] / За ред. Ю. Мосенкіса / С. Пиркало. – К., 1999. – 500 с.
- Словник жаргону студентів НаУКМА [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://bo.net.ua/forum/index.php?showtopic=24354&pid=674986&mode=threaded&show=&st=&>
- Бандурка 2000: Словник сленгу наркоманів [Текст] / Укл. Бандурка О. М., Волошин П. В., Акімов В. В. та ін. – Х, 2000. – 274 с.
- Ставицька 2003: Ставицька, Л. Короткий словник жаргонної лексики української мови [Текст] / Л. Ставицька. – К.: Критика, 2003. – 336 с.
- Ставицька 2005: Ставицька, Л. Арго, жаргон, сленг: Соціальна диференція української мови [Текст] / Л. Ставицька. – К.: Критика, 2005. – 464 с.
- Стишов 2005: Словопоказчик використаних слів // Стишов О. А. Українська лексика кінця ХХ століття (на матеріалі мови засобів масової інформації) [Текст] / О. А. Стишов. – 2-ге вид., переробл. – К.: Пугач, 2005. – С. 338–373.
- Елистратов 1994: Елистратов, В.С. Словарь московского арго: Материалы 1984–1994 гг. [Текст] / В. С. Елистратов. – М., 1994.
- Мокиєнко 2001: Мокиєнко, В.М. Украинские источники русского жаргона [Текст] / В. М. Мокиєнко // Українське і слов'янське мовознавство: Міжнародна конференція на честь 80-річчя проф. Й. Дзендзелівського. – Ужгород, 2001. – С. 365–378.
- Щепотьєв 1927: Щепотьєв, В. Мова наших школярів [Текст] / В. Щепотьєв // Етнографічний вісник. – 1927. – №3. – С. 76–81.

В статтє кратко изложены особенности современного положения жаргона в украинском сообществе и в украинской лингвистике, определены основные аспекты и пути исследований жаргона, обоснована необходимость и значимость системного подхода в научном понимании словообразовательно-номинативных явлений и процессов, подчеркнуты последствия и перспективы таких исследований.

Ключевые слова: дериват, жаргон, картина мира, номен, словообразовательная номинация, словообразовательные инновации, тип номинации.

The main features of a modern jargon position in the Ukrainian community and in the Ukrainian linguistics are shortly described in this article. The main aspects and ways of jargon analysis, the necessity and significance of system approach in scientific understanding of word-formation nominative phenomena and processes, the consequences and possibilities of such research are pointed out in this article.

Keywords: derivative word, jargon, worldview, nomen, wordbuilding nomination, wordbuilding innovations, nomination type.

Надійшла до редакції 14 вересня 2010 року.

Алла Таран

ББК 81.2Ук – 3
УДК 811.161.2'373

КОНКУРЕНТИ ТА ПСЕВДОКОНКУРЕНТИ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВНІЙ ПРАКТИЦІ

Предметом обговорення в статті є номінації-конкуренти – слова та словосполучення зі спільним об'єктом номінації, проте різними його значеннями, та псевдоконкуренти, або пароніми – слова, схожі за формою і різні за значенням. Виокремлено два типи псевдоконкурентів-словотвірних паронімів: 1) із частково подібними суфіксами та 2) із частково подібними твірними основами.

Ключові слова: мовна динаміка, лексикон, словотворення, норма, конкурент, псевдоконкурент, паронім.

Явище конкурування лексичних одиниць не є новим для української мови, оскільки розвиток мови постійно супроводжується існуванням конкурентних лексем, до складу яких зараховують варіанти слів або синоніми. Про лексичні паралелі в мові дожовтневої преси писав М. А. Жовтобрюх, причинами функціонування таких лексем мовознавець вважав наступні: співіснування кількох діалектних основ з однаковим значенням, діалектного й традиційно літературного слова, неоднакове розуміння семантики тих самих слів, паралельне вживання українського слова й запозиченого. Такі паралелізм, на думку мовознавця, зовсім не зумовлювалися стилістичними обставинами використання тих слів, що співіснували в мовній практиці преси. Тому на сторінках преси відбувалися змагання між окремими словами за закріплення їх у літературному вжитку, за їх літературну апробацію [Жовтобрюх 1970: 156].

Ф. де Сосюр, досліджуючи явища аналогії, виділяв три складники, що беруть участь у мовному процесі: 1) успадкований традиційний тип (напр. *honōs*); 2) конкурент (*honor*); 3) колективний персонаж, утворений формами, які породили цього конкурента (*honōrem, ōrātor, ōrātōrem*). Крім того, в конкуренті мовознавець вбачав інновацію: “Як бачимо, тут виникає “параплазма”, поряд із традиційною формою усталюється конкурент – інакше кажучи – новоутворення. Тоді як фонетична зміна не запроваджує нічого нового без скасування попереднього стану, виникнення форми за аналогією не призводить до обов'язкового зникнення попередньої, дубльованої форми (*honōrem* заміняє *honōsem*), виникнення форми за аналогією не призводить до обов'язкового зникнення попередньої, дубльованої форми. *Honor* і *honōs* співіснували протягом певного часу і могли один одного замінити. Проте оскільки мові не властиво зберігати два позначення для одного поняття, звичайно, первісна форма, як менш регулярна, поступово виходить з ужитку, а потім і повністю зникає” [Сосюр 1998: 206].

Розвиток мови породжує, на думку М. М. Пилинського, усі найрізноманітніші мовні паралелі, які, перебуваючи в постійному русі, становлять важливий ґрунт для формування мовного узусу або загальноприйнятих у певній спільноті норм уживання мови, зокрема лексичних, словотвірних і стилістичних. Сюди належить стилістичне розшарування й уточнення значень синонімів, диференціація синтаксичних конструкцій на книжні й розмовні, спеціалізація окремих способів і засобів словотворення та ін. [Пилинський 1976: 41]. Конкуренцію “двох цілком рівнорядних системних форм” в українській мові учений розглянув на прикладі слів *суперечність* і *протиріччя*. На думку М. М. Пилинського, “можна погодитися... з рекомендаціями віддавати перевагу першому з них... *Суперечність* знаходиться в центрі своєї лексичної і словотвірної мікросистеми, будучи членом великого словотвірного гнізда (*суперечити, суперечка, суперечливий, суперечливо, суперечний, суперечно, суперечливість* та ін.), а *протиріччя* – на периферії як одиноке утворення (спорадичні і нечисленні слова цього ж кореня, головним чином дієслово *протиріччити*, виразно знаходяться за межами літературної мови. Це не означає, однак, що слід категорично заперечувати вживання слова *протиріччя*. Не маючи функціонально-стилістичної доцільності, це слово зрідка може бути доцільним з іншого погляду: уникнення повторень слів одного кореня, однієї моделі (на *-ість*), з міркувань евфонічного характеру тощо” [Пилинський 1976: 156].

Українські дослідники мовної динаміки на проблеми конкурування звертають увагу лише принагідно, визначаючи поняття мовної норми. Зокрема, Л. В. Струганець, оперуючи думкою російського лінгвіста В. Миркіна про те, що мова не є тотальною системою, що це набір системних, напівсистемних й асистемних (облікових) одиниць, зауважує: “Мовна норма визначається, з одного боку, системою мови, яка

характеризується наявністю імплікацій, моделей, регулярностей, закладених в мові. З іншого боку, норма, коли мовні елементи облікові, унікальні, детермінується тільки узусом, тобто більшою чи меншою вживаністю певних мовних одиниць в лінгвосоціумі. Між цими полярними явищами є і проміжні випадки, що можна умовно назвати напівсистемними. Тому розрізняють системні, асистемні і напівсистемні норми” [Струганець 2002: 11]. Мовознавець, розглядаючи системні й асистемні варіанти мовних одиниць, звертає увагу на їхнє конкурування між собою та виділяє такі конкурентні опозиції: а) між системними варіантами; б) між асистемними варіантами; в) між системними й асистемними варіантами. Інший вид конкуренції між мовними варіантами виникає, на думку дослідниці, в результаті протистояння між традицією і поширеністю нетрадиційного вживання тієї чи іншої мовної одиниці, незалежно від системності чи асистемності конкурентних елементів [Струганець 2002: 11]. Починаючи з 90-х р. XX ст. діє активний процес дистанціювання, віддалення від російської мови, пошук таких слів, які б несли в своїй структурі характерні ознаки словотвірної системи української мови, пор.: *глушитель – глушник, кукурудзовод – кукурудзівник* [Стишов 2005: 13]. На думку О. А. Стишова, вибір одного із синонімічних засобів зумовлено прагмалінгвістичним оцінним підходом. Досліджувані джерела засвідчили в другій половині 80-х років XX ст. на позначення “того, хто перебуває в повній залежності від кого-, чого-небудь” паралельне функціонування трьох слів в переносному значенні *заложник – закладник – заручник*. Однак в процесі апробації мовцями й стабілізації лексико-семантичної системи вже на початку 90 -х років усталилася і стала нормативною лише одна лексема *заручник* [Стишов 2005: 18]. У таких групах конкурентів спостерігаємо те, що С. І. Ожегов називав процесом перегрупування ядерних і периферійних елементів: відбувається постійне витіснення одних слів наявними в мові дублетами. Таке пересування, на думку мовознавця, є “істотним нервом розвитку мови” [Ожегов 1974: 23].

На нашу думку, досліджуючи конкурентні номінації, необхідно враховувати типи відношень між одиницями групи, питому вагу кожної лексичної одиниці в системі мови і в текстах, а також способи й засоби їхньої семантичної та функціонально-стилістичної диференціації. При визначенні суті конкурування слід виходити із явища паралельності вживання різних за формою слів на позначення спільного об’єкта номінації. У нашому дослідженні конкурентні номінації визначаємо як найменування зі спільним об’єктом номінації чи спільним поняттям, що можуть виявляти різний ступінь формальної та семантичної близькості.

Мета пропонованої статті полягає у дослідженні основних типів номінацій-конкурентів та псевдоконкурентів в сучасній українській мовній практиці.

Компонентами конкурентних груп можуть бути графічні варіанти та синоніми: лексичні і словотвірні. На відміну від графічних варіантів, які виявляють тотожність семантики, лексичні та словотвірні синоніми можуть бути абсолютними та частковими (розрядними). *Графічні варіанти* унаочнюють зміни в написанні тієї самої номінації, напр.: *SMS : СМС : есемес : sms -повідомлення : sms-повідомлення : SMS'ка : SMS-ка : sms-ка : СМС-ка : смс-ка : есемеска. Словотвірні синоніми* розглядаємо як номінації, що мають спільну твірну основу, але різні словотвірні форманти: *позаурядовий : біляурядовий. Лексичні синоніми* трактуємо як різнокореневі слова зі спільною лексичною семантикою, але різними конотаціями, сферою використання або сполучуваністю.напр.: *регіонали :: януковичівці донецькі : східняки : біло-блакитні : синьо-білі : біло-голубі : сині*.

Окреслене питання, зважаючи на його практичну цінність, є перспективною справою для майбутніх досліджень, тому що, як зазначає Д. В. Мазурик, “неможливо остаточно визначити, чим закінчиться своєрідна конкуренція слів – кінцевий результат залежатиме від колективної практики мовців. Якщо поява неологізму зумовлена зовнішніми і внутрішніми чинниками, якщо нове слово узгоджується з усіма нормами літературної мови, то воно посяде свою нішу й увійде в лексичну систему мови” [Мазурик 2002: 168].

Семантичні зрушення в лексичній системі можуть бути зумовлені природою самої мови. Це яскраво засвідчують паронімічні зв’язки між словами, схожими за формою і відмінними за значенням. Нерозрізнення частково подібних за формою лексем, їх сплутування в мовній практиці виникають унаслідок того, що мовець не має чіткого уявлення про семантику одного або обох компонентів паронімів. Уживання таких одиниць для найменування того самого поняття створює позірну ситуацію конкурування. Ми назвали її псевдоконкуруванням, а самі такі одиниці – псевдоконкурентами, оскільки кожна з них займає своє місце в системі мови, яке не передбачає її заміни таким псевдоконкурентом для найменування означуваного нею поняття. Часто пароніми формують спільнокореневі деривати з різними суфіксами, що мають спільне категорійне, але різні розрядні (часткові) словотвірні значення. Такі утворення слід відрізнити від словотвірних синонімів.

Аналіз дібраних опозицій псевдоконкурентів у межах іменників та прикметників дозволяє виокремити такі групи:

1. Словотвірні пароніми, в яких частково збігаються суфікси.

Потреба в новій аспектуалізації думки, дальшій семантизації понять про певні об’єкти номінації здатна спричинювати творення в межах однієї словотвірної категорії спільнокореневих номінацій із новими розрядними значеннями, вираженими іншими словотвірними формантами, ніж уже наявні, пор. *банквець* “працівник банку”, *банкір* “власник банку або акціонер, що володіє великою кількістю банківських акцій, управитель банку” [СІС, с. 86], *банківник* “Той, хто держить банк (банк I у 2), банкує під час гри в карти”

[ВТССУМ, с. 36], напр.: *Один з хлопців одразу ж кинувся на несподіваного і неприємного свідка, але на щастя, банківець не розгубився і, миттєво зачинивши двері на замок-“собачку”, заблокував злочинців* (УМ, 25.06.2007); *“Зараз же, – відзначив банкір, – українська економіка, і зокрема банки, виявляються беззахисними перед ЗМІ”* (ДТ, 29.11–5.12.2008); *У цій ситуації не так важливо, хто саме здавав карти, хоча очевидно, що ім'я банківника — секрет* (ДТ, 17–21.11.2008). Інший приклад – новотвір *рухівець* “член, прибічник, послідовник Народного руху України” і відоме *рушій* “Людина, яка рухає що-небудь, сприяє розвитку чогось” [СУМ, VIII, с. 918], напр.: *“У результаті обговорення провід Харківської обласної організації НРУ, як представницький орган рухівців Харківської області, прийняв постанову про вихід Харківської обласної організації НРУ з Народного руху України”*, – сказано в повідомленні (Н, 14.11.2009); *Ріпаківий “рушій” Згоряння грама екологічно безпечного “рушійя” дає 9,5 тис. калорій* (ДТ, 11–17.09.2004); *інновацій інформаційник* “журналіст, який веде інформаційні програми, програми новин” і відоме *інформатор* “той, хто дає інформацію, повідомляє про що-небудь, особа, що повідомляє про регламент і перебіг спортивних змагань” [ВТССУМ, с. 403], напр.: *Однак у забігу на цю дистанцію виграв не професіонал-інформаційник, а грамотний менеджер Непомнящий* (ДТ, 31.03–6.04.2001); *Про захист інформатора* (27.06–3.07.2009). Частково перетинаються за своєю семантикою лексеми *кооперативник* “член кооперативу” і *кооператор* “той, хто працює в галузі кооперації (у 2, 3 знач.); працівник кооперативу” [ВТССУМ, с. 452], напр.: *Ні, ну в порівнянні, скажімо, з Пінчуком або Ахметовим я [Давид Важайович Жванія – АТ] взагалі дрібний кооперативник* (УМ, 29.07.2004); *Закарпатські кооператори продали свій пансіонат майже безцінь* (П–Ц, 15.09.2007), Паронімами є лексеми *регіонал* : *регіонер* “представники Партії регіонів” та *регіональник* “підприємство, розташоване в регіоні”: *Водночас є безліч міні-заводів, продуктивність яких ледь перевищує 5 тис. Це так звані регіональники, зі своєю мережею споживачів із довколишньої округи* (ДТ, №51.2004).

Лексема *експлуататор* у мовній свідомості українця асоціюється із назвою того, “хто експлуатує трудящих, привласнює собі продукти чужої праці” [СУМ, II, с. 462]. Проте виникла необхідність назвати особу, яка експлуатує певні засоби виробництва (системи, пристрої, агрегати), використовує їх у своїй праці, без вираження її оцінки за такою дією. Це вдалося зробити за допомогою створення від цієї ж запозиченої основи **експлуат-** назви особи із суфіксом **-ант**. Завдяки цьому слова *експлуататор* і *експлуатант* закріплено за особами з різним характером ознаки, за такою спільною виконуваною дією, напр.: *На початку 2007 року “Богдан” виготовив 2 дослідні зразки тролейбусів, які потім випробовувалися, зокрема й на вулицях Києва, а потім були вдосконалені із урахуванням побажань експлуатантів* (Н, 17.08.2007). Отже, за розрядними словотвірними значеннями ці іменники стали паронімами.

Банківсько-економічні терміни-пароніми *ліквідант* – *ліквідат* різняться за категорійними значеннями суб'єкта – виконавця дії та пацієнта – об'єкта, на який скеровано дію ліквідації чогось, пор. їх із парою відомих українському мовцеві спільноструктурних похідних *адресант* – *адресат*, *мотивант* – *мотиват*. Перше слово у фаховій мові вживається зі значенням “кредитор, який висуває свої права чи вимоги до підприємства-боржника в разі його ліквідації” [ССІС, с. 413]. Натомість *ліквідат* – це “юридична особа-боржник, до якої висунуто фінансові вимоги в разі її ліквідації” [ССІС, с. 413]. На сьогодні названі слова залишаються вузькофаховими економічними термінами, уживаними на практиці обмеженим колом професіоналів. З іншого боку, вони є виразним свідченням активізації в сучасній термінологічній практиці словотвірної моделі “твірна основа + суфікси

-ант, -ат на позначення пари співвідносних понять “виконавець дії (агенс) – об'єкт дії (пацієнс)”, пор., крім уже згаданих, *індосант* – *індосат*, *жирант* – *жират* тощо. До паронімів *ліквідант* – *ліквідат* зараховуємо й лексему *ліквідатор*. Д. Мазурик зафіксувала нове, конкретизоване в українській мовній свідомості значення цього слова “учасник ліквідаційних робіт під час аварії на Чорнобильській АЕС” [СМ, с. 66]. За СУМом це слово вживали як застарілу назву прибічника політичного напрямку в робітничому русі в Росії на початку ХХ ст. та з 2-им загальним значенням “Той, хто бере участь у ліквідації чого-небудь” [СУМ, IV, с.513]. Отже, слово *ліквідатор* з таким новим відтінком значення є підстави вважати неосемантизмом-паронімом.

Мають спільні основи, але різні суфікси прикметники *автономійний* (від автономія): *Автономійні сили* (Дивослово, 1998, № 10) – та засвідчені у словниках радянської доби *автономічний* (стосовно автономізму – прагнення до незалежності, самоврядування); *автономістський* “Прикм. до автономіст” і *автономний* “1) Який користується автономією, який має автономію (у 1) ; самоврядний. 2) Самостійний, незалежний у розв'язанні певних питань. || Який ведеться, здійснюється окремо, незалежно від чого-небудь” [СУМ, I], напр.: *Тут, у Львові, кожен щось робить і працює при загальній державній і автономічній машині* (ЛГ, 1.12.2006). Цікаву опозицію становлять нові для української мови прикметники *монетарний* (від монета з лат. “гроші”): *Проте, заявивши про успіхи в монетарній і валютній політиці, перший банкір із гіркотою зазначив, що прогрес у банківській системі центральному банку забезпечити не вдалося* (ДТ.30.12.2000) – *монетаристський* (від монетаризм – політика контролю держави за грошовими ресурсами): *Адже зі слів Президента впливало, що монетаристська політика Нацбанку ... призвела до суцільного зубожіння внаслідок невиплат зарплатні та соціальної допомоги* (Сучасність, №3 1999). Специфіка паронімів полягає в тому, що для них характерні різні синтагматичні зв'язки, тому вони не можуть довільно взаємозамінюватися у контексті, напр.: *монетарні показники, монетарний огляд, монетарна концепція грошей*, але *монетаристська теорія державного регулювання, монетаристська модель відкритої економіки*. Проте у деяких контекстах вживання лексем буває

невиправданим, зокрема, у словосполучі *монетарна теорія грошей* спостерігаємо надлишковість, оскільки один із компонентів дублює семантичне наповнення головного слова (прикметник *монетарний* означає «грошовий», тому вживання лексеми «грошей» є недоцільним).

Простежуємо також функціонування паронімів із префіксом **анти-**, напр.: *антигуманний* «позбавлений гуманності, антилюдський»: *Її нинішній сценарій ґрунтується на тотальному пануванні купівле-продажних відносин і має яскраво виражений антигуманний характер* (ДТ, 21 – 27.06.2003) – *антигуманістичний* «який суперечить принципам гуманізму»: *Упродовж президентської кампанії 2004 року ... Андрій Павлишин виступав із заявами, зверненнями, статтями, щоб донести до людей реальний зміст ліберально-космополітичного проекту (проекту Ющенка), який насправді є антиукраїнським, антигуманістичним* (УМ, 25.03.2006). Варто зазначити, що обох прикметників не було в радянських словниках: у «Словнику іншомовних слів» за редакцією О. С. Мельничука, у «Словнику-довіднику з правопису та слововживання» С. І. Головащука засвідчено лише іменник *антигуманізм*.

2. Словотвірні пароніми, в яких частково збігаються твірні основи.

Такий різновид паронімів-псевдоконкурентів спостерігаємо на прикладі похідних *візуаліст* – *візувальник*, корені яких походять зі спільного латинського прототипа *visualis* «зоровий». До твірної основи, співвідносно з кореневою морфемою, додаються суфіксальні морфеми, що розмежовують значення похідних одиниць, наприклад: *візуаліст* «той, хто сприймає щось візуально, зором» й *візувальник* «той, хто проводить візування».

Мають свої особливості вживання близькі за звучанням слова *вишкіл* «ретельне навчання чого-небудь, прищеплення певних навичок, привчання до дисципліни» [ВТССУМ, с. 14] та *вишкір*, утворена шляхом усічення від *вишкірити*; *наратор* «оповідач, особа, від якої ведеться розповідь» і *оратор* «Той, хто володіє мистецтвом виголошування промов» [СУМ, V, с. 738]; *ескапада* «образлива витівка, таємна втеча» [СІС, с. 258] і *ескалада* «оволодіння муром фортеці за допомогою штурмових драбин» [СІС, с. 258]. Унаслідок такого сплутування також у сучасних текстах виникає псевдоконкурування номінацій. Пароніми спричинюють необхідність посилення нормативних рекомендацій щодо вживання таких слів, увагу до питань культури мови в ЗМІ, рекламі, офіційно-діловому стилі. Брак мовної компетенції, сплутування таких псевдоконкурентів створюють небажане іронічне ставлення до текстів, особливо рекламних. Ось приклад такої горе-реклами одного зі столичних ресторанів: *Свої весняні кулінарні нововведення пропонує спробувати шеф-кухар ресторану «Текіла Хаус». Рекомендуємо замовити фірмовий шашлик з овочами-гріль або «Морське фрикасе» – ескалада з морського гребінця, тушкованого в білому вині з грибами, цукіні і кукурудзою* (Чим не екстравагантна витівка, тобто ескапада! – АТ).

Відомий прикметник *антитетичний* «прикм. до *антитеза*; протилежний», напр.: *На цій антитетичній ноті побудовано новелу «Камінний хрест», присвячену такій актуальній у сучасній Україні темі еміграції* (ДТ, 2–8.12.2006) – *антитетичний* «протиправцевий»; новий прикметник *елітарний* (хоча в СУМі зафіксовано відносний прикметник *елітний* «стос. до еліти (у 4 знач.), властивий їй, призначений для неї» та іменник *елітарність*) і вже відомий *егалітарний* «зрівняльний, рівноправний»: *Розрізняють такі різновиди авторитарних режимів: ... егалітарний або соціалістичний авторитаризм, військовий авторитаризм та теократія* (УП, 31.10.2008); *Більше того, рано чи пізно задаєшся риторичним запитанням: чи можна вірити у «чисті руки» політиків і чиновників, діти котрих вступили в елітарний вищий навчальний заклад за корумпованою схемою?* (ДТ, 28.10–3.11.2006).

Словотвірні пароніми проаналізованих типів створюють псевдоконкурування: така взаємозаміна в текстах відбувається лише через брак компетенції мовців. Саме тому псевдоконкуренти потребують докладного опису їхньої семантики й правил уживання для уникнення їх сплутування та підвищення культури української мови.

Література

- Горбачевич 1978: Горбачевич, К. С. Вариантность слова и языковая норма [Текст] / К. С. Горбачевич. – Л. : Наука, 1978. – 238 с.
- Жовтобрюх 1970: Жовтобрюх, М. А. Мова української періодичної преси (кінець XIX – поч. XX ст.) [Текст] / М. А. Жовтобрюх. – К. : Наукова думка, 1970. – 301 с.
- Карпіловська 2004: Карпіловська, Є. А. Конкурування варіантних номінацій як вияв тенденцій розвитку лексики: регулятори рівноваги [Текст] / Є. А. Карпіловська // Функціонально-комунікативні аспекти граматики і тексту. – Донецьк : ДонНУ, 2004. – С. 122–132.
- Мазурик 2002: Мазурик, Д. Нове в українській лексиці: [словник-довідник] [Текст] / Д. Мазурик. – Л. : Світ, 2002. – 130 с.
- Мазурик 2002: Мазурик, Д. В. Інноваційні процеси в лексиці сучасної української літературної мови (90-і роки ХХ ст.) [Текст]: дис. ... кандидата філол. наук : спец. 10.02.01 / Мазурик Данута Володимирівна. – Л., 2002. – 202 с.
- Ожегов 1974: Ожегов, С. И. Лексикология. Лексикография. Культура речи [Текст] / С. И. Ожегов. – М. : Высш. школа, 1974. – 352 с.
- Пилинський 1976: Пилинський, М. М. Мовна норма і стиль [Текст] / М. М. Пилинський. – К. : Наукова думка, 1976. – 287 с.

Словник іншомовних слів [Текст] / [за ред. О. С. Мельничука]. – К. : Голов. ред. Укр. рад. енциклопедії АН УРСР, 1974. – 775 с.

Словник української мови : В 11-и т. [Текст] / [ред. кол. : І. К. Білодід (голова) та ін.]. – К. : Наук. думка, 1970–1980.

Сосюр 1998: Сосюр, Ф. де. Курс загальної лінгвістики [Текст] / Ф. де Сосюр ; [пер. з фр. А. Корнійчук, К. Тищенко]. – К. : Основи, 1998. – 324 с.

Стишов 2005: Стишов, О.А. Українська лексика кінця ХХ століття: (На матеріалі засобів масової інформації) [Текст] / О. А. Стишов. – [2-ге вид., переробл.]. – К. : Пугач, 2005. – 388 с. – Бібліогр.: с. 289–331. – 200 пр. – ISBN 966-8359-04-6.

Струганець 2002: Струганець, Л.В. Динаміка лексичних норм української літературної мови ХХ століття: [монографія] [Текст] / Л. В. Струганець. – Тернопіль : Астон, 2002. – 352 с. – Бібліогр.: с. 315–343. – 300 пр. – ISBN 969-7995-67-4.

Сучасний словник іншомовних слів [Текст] / [укл. О. І. Скопненко, Т. В. Цимбалюк]. – К. : Довіра, 2006. – 790 с. – 7000 пр. – ISBN 966-507-190-4.

Słowotwórstwo/Nominacja [Tekst] / [red. nauk. I. Ohnheiser]. – Innsbruck, Opole, 2003. – 541 s.

Предметом обсуждения в статье являются номинации-конкуренты – слова и словосочетания с общим объектом номинации, но различными его обозначениями, и псевдоконкуренты, или паронимы – слова, схожие по форме и различные по значению. Выделены два типа псевдоконкурентов-словообразовательных паронимов: 1) с частично совпадающими суффиксами и 2) с частично совпадающими производящими основами.

Ключевые слова: языковая динамика, лексикон, словообразование, норма, конкурент, псевдоконкурент, пароним.

This article deals with nomination-competitors – words and word-combinations with common object of nomination, but with various denominations, and pseudo-competitors, or paronyms – the words, which are similar in the form and various in the meaning. Two types of pseudo-competitors and word-formation paronyms are determined: 1) with partially concurrent suffixes and 2) with partially concurrent word-bases.

Keywords: language dynamics, lexicon, word-formation, standard, competitor, pseudo-competitor, paronym.

Надійшла до редакції 23 вересня 2010 року.

Олена Тютенко

ББК Ш141.4-932.2

УДК 811

КАТЕГОРІЙНИЙ І ДЕНОТАТНИЙ КОМПОНЕНТИ ЗНАЧЕННЯ В СЕМАНТИЧНІЙ СТРУКТУРІ СУФІКСА

Розглядаються категорійний та денотатний компоненти значення у семантичній структурі іменникових морфем -тел', -ар-, -ак-, -ун-. Охарактеризовано категорійний компонент значення як головну облігаторну складову суфіксальної семантики, денотатний компонент – як факультативну, виражену в деяких суфіксах.

Ключові слова: денотатне значення, категорійне значення, морфема, семантична структура, суфікс.

Семантика знакових одиниць усіх рівнів мовної системи завжди привертала увагу лінгвістів. Завдяки напрацюванням вітчизняних і зарубіжних науковців сформовані основні теоретичні засади опису найменшої значеннєвої одиниці – морфемі – та окреслена проблематика її дослідження. Одним із принципових питань, що потребує теоретичного осмислення й аналізу мовного матеріалу, є місце категорійного та денотатного компонентів значення в семантичній структурі морфемі.

Зазвичай семантика суфікса ототожнюється зі значенням словотвірного форманта, проте деякі вчені [Лопатин, Улуханов 1984: 78] вважають, що між цими поняттями є принципові відмінності. Морфема як інваріантно-парадигматична одиниця узагальнює семантику всіх своїх варіантів, тому вона є складною структурою, що містить різні компоненти значення. У розумінні того, як визначається семантична структура суфіксальної морфемі, серед учених немає неодностайності. Є. Карпіловська виокремлює “частиномовне, категоріальне та розрядне значення” [Карпіловська 1999: 29]; І. Милославський указує на співіснування конкретного (номінативного) і категорійного (синтаксичного) значення у певних суфіксах [Милославський 1980: 46].

Реалізація суфіксальної морфемі у словотвірному форманті для більшості суфіксів є основною функцією. Тому словотвірне значення – це ядерний інтегральний компонент суфіксальної семантики, незважаючи на те, що втрачаючи словотвірну функцію, суфікс може зазнавати десемантизації (*вироб-ник-ø* і *вироб-ниц-тв-ø*, *вироб-нич-ник-ø*).

Окрім словотвірного значення, суфікс має денотатний і категорійний компоненти значення. Термін “категорійне значення” є омонімічним у сучасній лінгвістиці. Як компонент семантики суфіксальних морфем розглядаємо “особливий різновид категорійної семантики в граматиці – значення частин мови” [Бондарко 1976: 183].

У нашому розумінні, категорійне значення суфікса – це значення частини мови, в яку переходить основа внаслідок приєднання суфікса. Як відомо, останній суфікс основи – це засіб вираження частиномовної належності слова, а отже, і носій елемента категорійного значення. “Основа, оформлена суфіксом, набагато “виразніша” в категорійному відношенні, ніж чиста чи непохідна основа”, а сам “останній словотвірний суфікс є насамперед носієм загальнокатегорійної семантики...” – зазначає О. Кубрякова [Кубрякова, Харитончик 1976: 212]. Тому категорійне значення є обов’язковою складовою та неодмінною умовою функціонування суфіксів.

Категорійне значення абстрактне та узагальнене. Частиномовна семантика охоплює всі лексичні значення слів і значення лексико-семантичних груп. Так, основна семантична ознака ‘предметність’ є в усіх іменниках, хоч у лексичному відношенні вони можуть бути “предметними” (*стіл, олівець*) або “непредметними” (*краса, їзда*) [Стеблин-Каменский 1974]. Таке недиференційоване категорійне значення предметності, атрибутивності або процесуальності є ядерним компонентом семантики суфікса. Про це свідчить той факт, що суфікс виражає категорійне значення навіть тоді, коли не має словотвірного значення, наприклад, *хлоп-ець-о, лиц-ар-о*.

Н. Янко-Триницька вважає, що саме найзагальніше категорійне значення – єдине значення, яке об’єктивно властиве суфіксу [Янко-Триницька 2001: 301]. Такої самої думки дотримується І. Милославський: “Сучасного дослідника не може задовольнити та думка, що -ник- у слові *чайник* означає ‘посуд’, у слові *корівник* – ‘приміщення’, у слові *сирник* – ‘їжа’, а в слові *лісник* – ‘особа – діяч’. Завдання полягає в тому, щоб знайти певний інваріант суфікса. Саме визначення інваріанта дозволить сказати, має цей суфікс категорійне чи конкретне значення” [Милославський 1980: 47]. Учений виокремлює суфікси з похідних іменників та зводить їх до одного інваріанта, приписуючи йому загальне значення. За такими суфіксами, як -ник-, учений визнає тільки категорійне значення ‘предметність’.

Не всі лінгвісти погоджуються з цією думкою. Є. Карпіловська розглядає суфікси з різними розрядними значеннями як омоніми. “Аналіз словотвірних відмін слів певної частиномовної належності засвідчує можливість творення семантичних варіантів за рахунок зміни характеру виконання суфіксом дериваційної функції, що виявляється у формуванні на основі загального категоріального значення нових розрядних значень суфікса. При цьому вихідне, первинне, загальне значення залишається інваріантом усіх похідних, вторинних, часткових значень – його варіантів [Карпіловська 1999: 94]. Втрату спільного <...> значення <...> можна розглядати як розрив інваріантно-варіантних змістових відношень і творення суфіксів-омонімів” [Карпіловська 1999: 98]. На фоні лексико-семантичних розрядів похідних слів дослідниця приписує суфіксам, крім загального категорійного, ще й розрядні значення.

Справді, якщо розглядати суфікси на рівні лексико-семантичних груп похідних, то ступінь абстрактності їхнього значення буде нижчий. В. Горпинич зауважує, що регулярні афікси вбирають семантику лексико-семантичних груп слів, які утворюються за допомогою цих афіксів [Горпинич 1999: 20–21]. Так, наприклад, похідні іменники розвивають велику кількість спеціалізованих значень. Сфера референції субстантивів чітка, і вони пов’язані зі світом дійсності більш безпосередніми зв’язками, ніж прикметники і дієслова. Завдяки цьому значення похідних іменників характеризуються широким різноманіттям [Кубрякова 1981: 111]. Загальне категорійне значення предметності, що об’єктивно властиве суфіксу -ак- у різних лексико-семантичних групах похідних, можна класифікувати за 13 розрядами (табл. 1).

Крім категорійного, окремі іменникові суфікси можуть мати також денотатний компонент значення. Денотат – це “множина об’єктів дійсності (речей, властивостей, відношень, ситуацій, станів, процесів, дій тощо), які можуть називатися цією одиницею (завдяки її мовному значенню)” [Большой энциклопедический словарь 1998: 129]. А. Мойсієнко додає, що денотат позначає не лише реалії матеріального світу, а й факти духовного життя, понятійного плану [Мойсієнко 2004: 7]. Денотатне значення – це інформація, яку мовний знак передає про свій денотат. На його основі здійснюється таксономічна ідентифікація об’єкта, позначуваного мовною одиницею. За термінологіями різних науковців, денотатне значення (у працях мовознавців середини ХХ ст. “речове значення”) можна співвіднести зі значенням “лексичним” [Горпинич 1999: 14; Словотвір СУЛМ 1979: 18], “об’єктивним” [Березин, Головин 1979: 130], “конкретним” [Кронгауз 2005: 201; Милославський 1980: 46], “розрядним” [Карпіловська 1999: 15].

Морфема як мовний знак має самостійне значення в системі мови [Милославський 1980: 15]. Денотатне значення морфеми – це відомості про денотат, які здатна передавати морфема поза контекстом слова. Звичайно, денотатне значення морфеми і лексем різні, оскільки різними є функції цих мовних одиниць. Однак більшою чи меншою мірою морфеми мають денотатне значення, тобто здатні передавати інформацію про клас однорідних предметів позамовної чи психічної дійсності.

Таблиця 1. Розрядні значення -ак-

№ п. п.	Значення -ак-	Приклад	Кількість лексем	У відсотках
1.	особа	<i>слов-ак-ø</i>	392	53%
2.	предмет	<i>р'із-а-к-ø</i>	87	11%
3.	істота (тварина)	<i>зус-ак-ø</i>	58	7,7%
4.	аугментивність	<i>кий-ак-а</i>	49	7%
5.	збірність	<i>сосн'-ак-ø</i>	35	5%
6.	рослина	<i>гірч-ак-ø</i>	27	3,5%
7.	хвороба	<i>вовч-ак-ø</i>	19	2,5%
8.	грошова одиниця	<i>пйат-ак-ø</i>	18	2,4%
9.	речовина	<i>роп-ак-ø</i>	16	2,3%
10.	напій, їжа	<i>капусн'-ак-ø</i>	16	2,3%
11.	танець	<i>зоп-а-к-ø</i>	8	1,1%
12.	природний об'єкт	<i>стр'імч-ак-ø</i>	9	1,2%
13.	природне явище	<i>степн'-ак-ø</i>	7	1%
	Усього		741	100%

Корінь, особливо вільний, вважається носієм елемента денотатного значення [Горпинич 1999: 14; Мойсієнко 2004: 9; Кронгауз 2005: 201; Кузнецова, Ефремова 1986: 4; Кочерган 2006: 276]: л'іс-, добр-, лук-. Про денотатне значення суфіксів науковці висловлюються обережно. Ю. Маслов говорить, що окремі “дериваційні значення афіксів” [Маслов 1978: 683] мають елемент денотатності (‘жіночість’ *писанкар-к-а*, ‘недорослість’ *кош-ен'-а*, ‘збірність’ *дуб-н'ак-ø* тощо). О. Тихонов називає словотвірне значення денотатним (речовим) [Тихонов 1971]. І. Милославський вважає, що “частина суфіксів має лише певне категорійне значення. Інша ж частина, крім загального категорійного значення, має ще й конкретне значення” [Милославський 1980: 45].

На думку інших учених, денотатне значення в афіксах затемнене або відсутнє [Березин, Головин 1979: 133]. Лише суфікси суб'єктивної оцінки *-есен'к- гарн-есен'к-ий*, *-ишч- вовч-ишч-е* вказують на денотат, що реферує до сфери власне свідомості. Справді, якщо розглядати дієслівні суфікси *син-и-ти-ø*, *гарн'іш-а-ти-ø*, *козак-ува-ти-ø* поза контекстом слова, вони не несуть для пересічного мовця інформації про процесуальність і аспектуальність. “Як стверджують деякі вчені, – узагальнює О. Соколов, – окремо взяті афікси (особливо суфікси) поза зв'язком із твірними основами не містять у собі жодного безпосереднього відношення до позамовної реальної дійсності й відображають її лише дотично – через закономірності певної мови, що узагальнює факти реального життя шляхом характерного для неї абстрагування” [Соколов 2009: 59].

Однак, як визнає Н. Янко-Триницька, “самостійне, хоч і оказіональне використання суфіксів і префіксів безсумнівно свідчить про наявність у цих дериваційних афіксах, хай і дуже загального, але все ж лексичного значення” [Янко-Триницька 2001: 56]. У мовленні дітей спостерігається велика кількість оказіональних новотворів (*жаб-ун-ø*, *кус-н'-а*), а письменники свідомо створюють оказіональні неологізми. Участь суфікса у творенні нових слів свідчить, що він опосередковано має певне денотатне значення поза контекстом слова і реферує до класу предметів чи явищ екстралінгвістичної дійсності.

Незважаючи на “убозтво змісту”, суфікси можуть поєднуватися з певними тематичними рядами мотивувальних основ і ставати їхніми представниками. Такі суфікси мають значення, які формуються як основна тема ряду похідних [Соколов 2009: 66–67]. Особливо це характерно для іменникових суфіксів. Оскільки іменники мають предметні значення різної міри абстрагованості, їхні суфікси є виразниками цих значень. Суфікс *-ин-* у словах *свин-ин-а*, *тел'ат-ин-а*, *кон-ин-а* мають тематичне значення ‘м'ясо тварини’.

Можна погодитися з В. Горпиничем, що регулярні афікси можуть асоціюватися з певним предметом чи явищем поза контекстом слова [Горпинич 1999: 20–21]. Так, суфікс *-ар₁-* функціонує у складі 792 слів української мови зі словотвірним значенням ‘особа’ (*аптек-ар-ø*, *бенкет-ар-ø*, *бетон'-ар-ø*, *волод-ар-ø*, *л'ік-ар-ø*, *газет'-ар-ø*, *дзвон-ар-ø*, *кон'-ар-ø*, *с'віч-ар-ø*, *техн-ар-ø*). У 39 словах суфікс *-ар₂-* має значення ‘предмет’: *бухв-ар-ø*, *сух-ар-ø*, *дим-ар-ø*. Суфікс *-ар₃-* ‘тварина’ є в 11 словах: *нос-ар-ø*, *шишк-ар-ø*, *глух-ар-ø*. У свідомості мовців *-ар-* співвідноситься насамперед із денотатом ‘особа’, оскільки асоціюється з найчастотнішим словотвірним значенням одного з омонімічних суфіксів.

Суфіксальне значення – це унікальне явище для кожної етнонаціональної мови. У російській мові за суфіксом -тел'- закріплено два значення 'особа' (*прос'у-т'ел'-ø, смотр'у-т'ел'-ø, повел'у-т'ел'-ø*) та 'предмет' у широкому розумінні (*раствор'у-т'ел'-ø, погружа-т'ел'-ø, глуши-т'ел'-ø*) [Милославский 1980]. Це дає підставу І. Милославському вважати, що цей суфікс має лише загальне значення предметності й не має денотатного значення. В українській мові за суфіксом -тел'- (245 слів) закріплено лише значення 'особа' (*учи-тел'-ø, жи-тел'-ø, мисли-тел'-ø, служи-тел'-ø, л'уби-тел'-ø, покрови-тел'-ø, пожира-тел'-ø, спаси-тел'-ø*). У двох словах -тел'- має подвійну референцію ('особа' і 'предмет'): *глушитель* – '1) пристрій для зменшення сили звуку, шуму двигуна тощо; 2) той, хто перешкоджає розвитку, вияву чого-небудь'. Щодо першого значення, це слово є калькованим із російської мови, є український відповідник *глушник*. Тому можна стверджувати, що в українській мові суфікс -тел'- є моносемічним із денотатним значенням 'особа'.

Денотатне значення моносемічних суфіксів типу -тел'- легко усвідомлюється носіями мови поза контекстом слова. Однак такі суфікси є, швидше, винятком у системі мови. Частіше іменникові суфікси функціонують у складі похідних, сфера референції яких охоплює два і більше денотати (напр., 'особа' і 'предмет'). Наприклад: *завантажув-ач-ø* – '1) робітник, який завантажує домну, піч тощо; 2) програма завантаження; 3) програма вибірки'; *коп-ач-ø* – '1) робітник, що копає землю; той, хто займається копанням могил; 2) знаряддя, яким копають, викопують що-небудь; машина для копання, викопування'. Тлумачення таких лексем зазвичай подають в одній словниковій статті як лексико-семантичні варіанти (ЛСВ). Поліреферентне слово має денотатну віднесеність тільки в конкретній мовленнєвій реалізації. "Полісемічне слово варто розглядати як таке, що являє собою загальнокатегоріальний номінант (поліномінант) і власне ономасіологічну функцію виконує тільки в кожному конкретному випадку актуалізації у тексті (мовленні)" [Мойсієнко 2004: 35].

Виокремлення денотатного значення суфіксів у таких похідних становить певну проблему. Етимологічно суфікс *-ач- (<ак+їь) сформувався на праслов'янському ґрунті зі значенням особи за професією [Горпинич 1999: 35–36]. Ймовірно, на основі метафоричного перенесення значення агентивності суфікс -ач- почав вживатися для творення назви неістот – предметів. Таким чином, етимологічний *-ач- 'особа' у сучасній українській мові функціонує як два омонімічних суфікси -ач₁- 'особа' і -ач₂- 'предмет'.

Наведемо ще приклади суфіксів-омонімів у поліномінантах: *біг-ун-ø*¹ '1. Той, хто може швидко і легко бігти, бігати. 2. Спортсмен, який володіє технікою бігу. 3. Вісь у дверях, воротах'. Від однієї твірної основи омонімічними суфіксами утворені три ЛСВ. У перших двох ЛСВ суфікс -ун₁- має значення 'особа', так само, як і в похідних *біг-ун-к-а* 'жін. до *бігун*'; *біг-ун-ец'-ø* 'зменш. до *бігун*', 'дитина того віку, коли вона починає самостійно ходити, бігати'. Третій ЛСВ виявляє предметне значення суфікса -ун₂-. Порівняймо похідні: *біг-ун-и* 'спаровані камені для розтирання зерна, подрібнення каміння в дробильній машині'; *біг-ун-ок-ø* 'деталь механізму, в якому розподіляється струм високої напруги'; 'те саме, що обхідний листок'; *біг-ун-к-и* 'легкі дрючки або сани'; *біг-ун-ц'-і* 'те саме, що бігунки'; 'зменш. до *бігуни*'.

Наведені приклади свідчать, що омонімічним суфіксам лише умовно можна приписувати денотатне значення. Його не можна розглядати як іманентну семантичну властивість іменникового суфікса. Омонімічні суфікси, взяті поза контекстом слова, викликають асоціації з певним денотатом тому, що абстрагована лексична семантика певної лексико-семантичної групи похідних уособлюється у вигляді суфікса і накладається на його семантику.

В англomовному мовознавстві [Andrews 1996] значення суфіксів (наприклад, -er) отожднюють із їхньою семантичною функцією, наприклад, 'агєнс, діяч' або 'інструмент', незалежно від денотатної віднесеності. Крім того, "у спортивному дискурсі суфікс -er може позначати не лише виконавця дії, а й об'єкт, над яким виконується дія, або продукт виконання дії, спосіб виконання дії, прийом. У процесі функціональної переорієнтації агентивний суфікс -er перетворює складний вираз на іменник, значення якого впливає з контексту" [Дмитрошкін 2010: 417–418]. Очевидно, що саме категорійна семантика предметності відіграє основну роль у функціональній реалізації цього суфікса.

За ознакою наявності / відсутності у семантиці іменникових суфіксів денотатного компонента значення їх можна поділяти на дві групи: власне категорійні та категорійно-денотатні. Власне категорійними є тематичні суфікси дієслів, які несуть граматичну інформацію. Іменникові суфікси переважно категорійно-денотатні, оскільки, крім частиномовної семантики, можуть передавати інформацію про денотат. На думку І. Милославського, іменникові суфікси на позначення особи імпліцитно включають денотатне значення особи [Милославский 1980: 93].

У семантичній структурі іменникової суфіксальної морфемі категорійний та денотатний компоненти утворюють взаємопов'язану єдність. Вони є ядерними компонентами і смисловим стрижнем усіх її морфів. Категорійність є облігаторною характеристикою суфіксальної семантики, а денотатність – факультативною, вираженою в деяких суфіксах.

Література

Березин, Головин 1979: Березин, Ф. М. Общее языкознание [Текст] / Ф. Березин, Б. Головин. – М. : Просвещение, 1979. – 416 с.

- Большой энциклопедический словарь 1998: Большой энциклопедический словарь. Языкознание [Текст] / Гл. ред. В. Н. Ярцева. – М. : Большая Российская энциклопедия, 1998. – 685 с.
- Бондарко 1976: Бондарко, А. В. Категориальные и некатегориальные значения в грамматике [Текст] / А. Бондарко // Принципы и методы семантических исследований. – М. : Наука, 1976. – С. 180–201.
- Горпинич 1999: Горпинич, В. О. Сучасна українська літературна мова. Морфеміка. Словотвір. Морфонологія: Навч. посіб. [Текст] / В. Горпинич. – К. : Вища школа, 1999. – 207 с.
- Дмитрошкін 2010: Дмитрошкін, Д. Е. Агентивний суфікс -er у сучасній англійській мові спорту [Текст] / Д. Дмитрошкін // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Філологічні науки. Мовознавство. – № 8. – 2010. – С. 417–419.
- Карпіловська 1999: Карпіловська, Є. А. Суфіксальна підсистема сучасної української літературної мови: будова та реалізація [Текст] / Є. Карпіловська. – К. : Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України, 1999. – 297 с.
- Кочерган 2006: Кочерган, М. П. Вступ до мовознавства [Текст] / М. Кочерган. – К. : Академвидав, 2006. – 368 с.
- Кронгауз 2005: Кронгауз, М. А. Семантика: Учебник для вузов [Текст] / М. Кронгауз. – М. : Academia, 2005. – 352 с.
- Кубрякова, Харитончик 1976: Кубрякова, Е. С. О словообразовательном значении и описании смысловой структуры производных суффиксального типа [Текст] / Е. Кубрякова, З. Харитончик // Принципы и методы семантических исследований. – М. : Наука, 1976. – С. 202–233.
- Кубрякова 1981: Кубрякова, Е. С. Типы языковых значений. Семантика производного слова [Текст] / Е. Кубрякова. – М. : Наука, 1981. – 200 с.
- Кузнецова, Ефремова 1986: Кузнецова, А. И. Словарь морфем русского языка [Текст] / А. Кузнецова, Т. Ефремова. – М. : Русский язык, 1986. – 1136 с.
- Лопатин, Улуханов 1984: Лопатин, В. В. Мотивированное слово в описательной грамматике и в словаре служебных морфем [Текст] / В. Лопатин, И. Улуханов // Слово в грамматике и словаре. – М. : Наука, 1984. – С. 69–79.
- Маслов 1978: Маслов, Ю. С. К семантической типологии морфем [Текст] / Ю. Маслов // Русский язык. Вопросы его истории и современного состояния. – М., 1978. – С. 681–692.
- Милославский 1980: Милославский, И. Г. Вопросы словообразовательного синтеза [Текст] / И. Милославский. – М. : МГУ, 1980. – 296 с.
- Мойсієнко 2004: Мойсієнко, А. К. Динамічний аспект номінації : Монографія [Текст] / А. Мойсієнко. – К. : Київський університет, 2004. – 100 с.
- Новиков 1982: Новиков, Л. А. Семантика русского языка [Текст] / Л. Новиков. – М. : Высшая школа, 1982. – 272 с.
- Словотвір СУЛМ 1979: Словотвір сучасної української літературної мови [Текст] / Наук. ред. М. А. Жовтобрюх; АН УРСР, Ін-т мовознавства. – К. : Наукова думка, 1979. – 405 с.
- Соколов 2009: Соколов, О. М. Вопросы структурно-семантической дивергенции в лексике [Текст] / О. Соколов / Отв. ред. С. О. Соколова. – Нежин : ТОВ “Гідромакс”, 2009. – 332 с.
- Стеблин-Каменский 1974: Стеблин-Каменский, М. И. К вопросу о частях речи // Стеблин-Каменский М. И. Спорное в языкознании [Текст] / М. И. Стеблин-Каменский. – Л., 1974. – С. 19–34. – Режим доступа: <http://www.philology.ru/linguistics1/steblyn-74b.htm>. – Назва з екрана.
- Тихонов 1971: Тихонов, А. Н. Морфема как значимая часть слова [Текст] / А. Тихонов // Филологические науки. – 1971. – № 6. – С. 39–52.
- Янко-Триницкая 2001: Янко-Триницкая, Н. А. Словообразование в современном русском языке [Текст] / Н. Янко-Триницкая. – М. : Индрик, 2001. – 504 с.
- Andrews 1996: Andrews, E. The semantics of suffixation. Agentive substantival suffixes in Contemporary Russian [Text] / Edna Andrews. – München; Newcastle : LINCOM EUROPA, 1996.

В статье рассматриваются денотативный и категориальный компоненты значения в семантической структуре суффиксальных морфем имен существительных -тел', -ар-, -ак, -ун-. Категориальный компонент значения характеризуется как главная облигативная составляющая суффиксальной семантики, денотативный компонент – как факультативная, выраженная в некоторых суффиксах.

Ключевые слова: денотативное значение, категориальное значение, морфема, семантическая структура, суффикс.

This article deals with the peculiarities of denotative and categorical components of meaning in semantical structure of noun suffix morphemes (-tel', -ar-, -ak-, -un-). The categorical component is viewed as the main obligatory element of the semantical structure and the denotative component as the facultative one, expressed in some suffixes.

Keywords: denotative meaning, categorical meaning, morpheme, semantical structure, suffix.

Надійшла до редакції 14 вересня 2010 року.

РОЗДІЛ II. ПРОБЛЕМИ ЛІНГВІСТИКИ ТЕКСТУ, ДИСКУРСОЛОГІЇ, ДИСКУРС-АНАЛІЗУ

Оксана Андрейченко

ББК 81.411.4 – 9 +72.65

УДК 32: 316.28 (477) + 81'373.612.2

АРТЕФАКТНА МЕТАФОРА В СУЧАСНОМУ ПОЛІТИЧНОМУ ДИСКУРСІ:
КОГНІТИВНИЙ АСПЕКТ

Статтю присвячено концептуальному аналізу сучасної політичної метафори, визначено ієрархічну структуру узагальненої метафоричної моделі «Політика – артефакти», розглянуто фреймово-слотову організацію метафоричних субмоделей «Політика – будівля», «Політика – техніка», «Політика – транспорт».

Ключові слова: політичний дискурс, фрейм, слот, політична метафора, узагальнена метафорична модель, метафорична модель, метафорична субмодель.

Лінгвістична наука на межі XX і XXI століть – це період докорінних змін, коли мову почали розглядати не як самостійну, незалежну від людини систему, а як своєрідний антропологічний феномен. Однак принцип антропоцентричності досить давно є предметом дослідження національної культури, мови. Ще Д. М. Овсянико-Куликовський писав, що “мистецтво прагне до відтворення і пізнання всього людського, воно – антропоцентричне і всю суму відчуттів переробляє в норми людської психіки” [Овсянико-Куликовський 1989: 343 – 344]. За постулатом В. фон Гумбольдта, “людина думає, почуває й живе тільки в мові” [Гумбольдт 1985: 378]. Лінгвістика антропологічна передбачає вивчення мови в тісному зв'язку з людиною, її свідомістю, мисленням, духовно-практичною діяльністю [Постовалова 1988: 8]. В основі антропоцентричної парадигми – мовна особистість, яка створює різні типи дискурсів.

Важливим постулатом сучасної когнітивної лінгвістики є дискурсивний підхід до вивчення мовних фактів. Метафори, які функціонують у мові, повинні розглядатися в дискурсі, у тісній взаємодії з умовами їх виникнення й формування, з урахуванням авторських, прагматичних настанов. Використовуючи в сучасному політичному дискурсі метафоричну модель замість прямої номінації, автор таким чином спрямовує думку реципієнта в заданому напрямку, робить спробу нав'язати свою систему оцінок і поглядів. Оскільки система метафоричних моделей – це важлива частина національної мовної картини світу, національної ментальності, важливо виявити в кожній мові продуктивні й актуальні метафоричні моделі, які “характеризують сприйняття етносом того чи іншого абстрактного поняття цієї сфери й політики взагалі” [Селіванова 2010: 393]. Таким чином, метою роботи є виявити метафори з вихідною сферою «артефакт», схарактеризувати ієрархічну структуру та функції метафоричної моделі “Політика – артефакти” в сучасному політичному дискурсі.

Під концептуальною (когнітивною) метафорою розуміємо осмислення одного концепту за рахунок перенесення певного комплексу знань у тематично інший текст. За функціональними критеріями метафору в політичному дискурсі розглядають як спосіб мислення та пізнання дійсності [Баранов 1991: 61]. Метафора дає назву абстрактним поняттям.

Метафорична модель – це реалізована або та, що складається у свідомості мовців, схема зв'язку між поняттєвими сферами. У бінарній метафоричній моделі розрізняємо ментальні *сферу-джерело* і *сферу-мету*. Ментальна сфера-джерело слугує для утворення продуктивних метафоричних моделей за допомогою фреймово-слотових операцій. Фрейм – це структура репрезентації знань, у якій відображено набуту досвідним шляхом інформацію про деяку стереотипну ситуацію та про текст, що її описує, а також інструкцію щодо її використання [Селіванова 2010: 771]. Зазвичай система фреймів розгортається в когнітивні динамічні сценарії, які відображають уявлення про типове розгортання моделі. Фрейми складаються зі слотів – елементів ситуацій, певного типу інформації, релевантної для фрагмента описуваної дійсності.

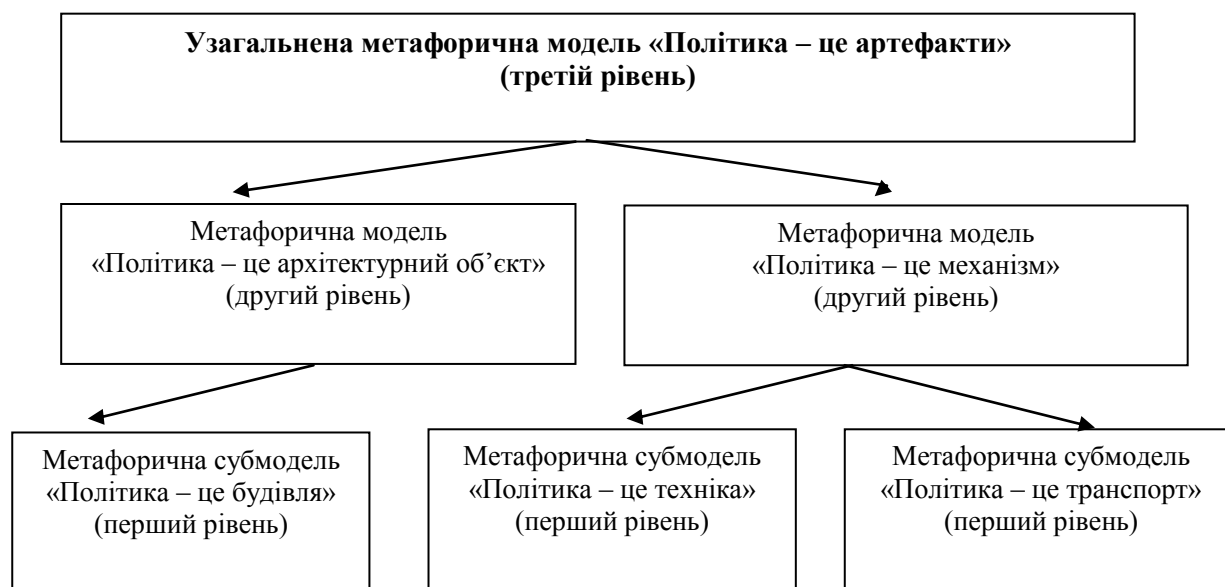
За семантикою метафор можна вивчати політичну історію держави, а за продуктивністю тих чи інших метафоричних моделей – скласти уявлення про певну політичну ситуацію [Гутман 1997: 71].

Однією з найбільш продуктивних метафор у сучасному політичному дискурсі є артефактна. Досліджуючи сфери-джерела концептуального поля «артефакт», спостерігаємо, що найчастіше держава, її політичне життя виявляється в семантичних категоріях ‘будівля’, ‘механізм’, ‘транспорт’.

Метафора з вихідною сферою «артефакт» концептуалізує різноманітні соціально-політичні явища й процеси, що відбуваються в Україні, шляхом звернення до артефактів, тобто предметів і об'єктів, створених людиною. Щоразу, інтерпретуючи, сприймаючи таку метафору, адресат звертається до узагальненої концептосфери «артефакт», з якою пов'язані певні асоціації. Тобто метафорична модель «Політика – це артефакт» характеризується прагматичною потенцією, усталеною оцінкою, закріпленою в етносвідомості.

За своєю структурою сфера-джерело «артефакт» – складний і неоднорідний концепт, у межах якого умовно можна виокремити дві концептуальні сфери – «будівля» (архітектурні артефакти), «механізм» (технічні артефакти).

Артефактні метафори, за нашими спостереженнями, репрезентують узагальнену метафоричну модель «Політика – це артефакт», яка є гіперонімом для двох метафоричних моделей: «Політика – це архітектурний об’єкт», «Політика – це механізм», що вступають між собою у гіпонімічні відношення. Кожна із двох моделей складається із субмоделей – елементів нижчого рівня, що конкретизують тип архітектурного та механічного об’єктів. Ієрархія метафоричної моделі ґрунтується на тому, що, з одного боку, вона складається з кількох (рідше – однієї) субмоделей, з іншого – є частиною більш узагальненої моделі [Керимов 2005]. Умовно ієрархічну структуру артефактних метафор у сучасному українському політичному дискурсі можна подати у вигляді схеми:

І. Метафорична модель «Політика – архітектурний об’єкт»

Для політичного дискурсу характерним є використання артефактів із сфери-джерела «Архітектурний об’єкт», до складу якого входять назви будівель, споруд, об’єктів комунального господарства.

Слід зазначити, що архітектурна метафора є традиційною для політичного дискурсу. Суспільство, за словами Н. Д. Арутюнової, – це певна “будівля... ця метафора дозволяє виокремити в суспільстві базис (фундамент), різноманітні структури (інфраструктури, надбудови)” [Арутюнова 1990: 14 – 15]. Концептуальна метафора «Політика – будівля» належить до таких моделей, на основі яких можна демонструвати вплив політичних подій на життя суспільства. Для політичного дискурсу Радянського Союзу використовували метафору руйнації старого і побудову нового світу (пригадаймо будівництво нового суспільства, комунізму тощо). У період перебудови активізується відповідна метафора: “ми “перебудовуємо дім на ім’я Радянський Союз, ми “замішуємо цемент гласності” і “вимуровуємо правову державу тощо” [Баранов 1991: 61].

На сучасному етапі активізується метафора *розбудова України (держави), закладання фундаменту стабільності* тощо. Починаючи з 1989 року у засобах масової комунікації продуктивною є метафора *загальноєвропейський дім* [Кравченко 2003: 272].

Метафорична субмодель «Політика – це будівля»

Розглянемо фреймову організацію концептуальної субмоделі «Політика – це будівля».

Фрейм 1. Конструкція будівлі

Слот 1.1. Загальна конструкція будівлі

Будівля, дім – один із найважливіших концептів у людській свідомості. Складовими частинами будівлі є фундамент, дах, двері, вікна та інші компоненти, що зазнають переосмислення в політичному дискурсі, формуючи при цьому важливі номінації. Наприклад, концепт **фундамент** репрезентує уявлення про міцний дім, твердиню. **Дах та стіни** – це кордон із зовнішнім світом і, водночас, вони можуть слугувати притулком від непроханих гостей тощо, пор.: *Якби вже сьогодні кожен хоч раз схопив за руку негідника, який шкочить Україні, захистив свою честь чи честь рідних, знайомих від свавілля антинародних чиновників, поклав хоч одну цеглину в велику будову нашої держави, завтра ми не пізнали б України* [КС: 07: 03]; *Українська національна ідея – це мій дім, де панує добробут, здоров’я, дитячий сміх і любов* [УК: 10: 04].

Слот 1.2. Внутрішня структура приміщення

Досліджуючи сферу-джерело «будівля», спостерігаємо, що найчастіше держава, її політичне життя виявляється в номінаціях **‘кухня’, ‘кабінет’, ‘коридор’, ‘кімната’** тощо. Особливою продуктивністю відзначаються метафори **кухня (політична кухня, кухня на Банковій), коридор (владні коридори)**, пор.: *Після ознайомлення з отією силою-силенною цифр стає зрозумілим, чому **кухня на Банковій вулиці**, назвавши “6, 6 мільйона”, далі немов ковтає язика і ходить по колу довкола цієї цифри, немов коза на прив’язі* [СВ: 01:

03]; *Або вони будуть без опозиції, або в ролі опозиції виступлять зовсім інші сили, виготовлені та тій самій політичній “кухні”, що й Партія регіонів* [УТ: 04: 10].

Отже, метафорична субмодель «Політика – це будівля» часто допомагає журналістам знайти потрібне метафоричне позначення для змалювання політичного життя, оскільки концептуальна сфера “будівля” як вихідна для творення метафори є достатньо структурованою й добре відомою носіям мови.

II. Метафорична модель «Політика – це механізм»

Технічні артефакти з вихідною сферою «механізм» називають об’єкти й транспортні засоби. Вони об’єднані в одну групу за принципом номінації різноманітних об’єктів, які використовує людина для здійснення певної роботи (дії, руху тощо), пересування в просторі тощо. Умовно в концептуальній сфері «Механізм» виділяємо дві концептуальні субсфери «Техніка» і «Транспорт».

Метафорична субмодель «Політика – це техніка»

Спостереження за метафорами, які функціонують у сучасних газетах, дає змогу стверджувати, що технічна метафора слугує свого роду моделлю, за якою пізнається політична реальність, створюється мовна картина політичного світу.

Метафорична субмодель «Політика – це техніка» має відповідну фреймово-слотову організацію.

Фрейм 1. Політика – це механізм

Часто політична система представляється як налагоджений механізм або, навпаки, журналісти закликають налагодити роботу механізму (тобто, держави, її структур тощо), пор.: *Колективний барин” приїхав. Не йдеться вже ані про якихось сторонніх гвинтиків у цьому змащеному механізмі, ані про “контрактників”, ані, Боже збав, найманих інтелігентів у владі “собі на умі”* [УМ: 12: 02]. Продуктивною є метафора **модель**, тобто ‘тип, марка конструкції’ [СУМ 1973: 4: 776], що семантично пов’язана з метафорою механізму, пор.: *Попри всі “сюсюкання” з народом і залякування країни референдумом з приводу впровадження нової моделі побудови влади, Президент та його “глави” все ж не зважають на варіант із всенародним голосуванням-гвалтуванням на кшталт 2000 року* [УМ: 06: 03].

Новою для політичного дискурсу є “комп’ютерна” метафора, яка вносить у контексти нові й дієві можливості інтерпретації політичних подій, відзначається емотивністю, значним прагматичним потенціалом, пор.: *Говорячи сучасною мовою, операційна система “Україна” не розуміє запитів користувачів, і тому потребує не ангрейдів, а принципово нового програмного забезпечення* [ДзТ: 08-09: 10]; *Йдеться про необхідність тотального переформатування опозиції. Минули ті часи, коли вона існувала в ім’я “перетягування каната” у парламенті* [УТ: 05: 10].

Фрейм 2. Технічний процес

Політична система зазвичай образно представляється як своєрідний технічний процес. Показовими для відтворення сучасних політичних реалій, характеристики дій політиків є вторинні номінації **закручування гайок, затискання в лещатах, застосовування важелів** тощо, пор.: *Замість дієвих заходів по зростанню економіки і добробуту людей суспільству нав’язано дебати про політреформу, вектори політичного шляху України, головна мета яких – продовжити існування при владі олігархічно-кланового режиму і ще більше закрутити гайки* [КС: 10: 03]; *Адмінресурс стис у лещатах навіть комерційну сферу суспільної комунікації* [УМ: 12: 01].

Прагматичний потенціал субмоделі «Політика – це техніка» реалізується за рахунок закріпленої за нею оцінки: політична система – це нещадний механізм, що зневажає інтереси окремої особистості, народу.

Метафорична субмодель «Політика – це транспорт»

Політичні реалії семантично перехреснюються із номінаціями, пов’язаними з транспортом. Концепт держави інформаційно наповнюється висловами, основою метафоричної транспозиції яких є назви транспортних засобів, їх частин, видів руху, пов’язаних із транспортом, назви територій і доріг, якими здійснюють рух [Дацишин 2003: 108].

Розглянемо фреймово-слотову організацію метафоричної субмоделі «Політика – це транспорт».

Фрейм 1. Типи транспортних засобів

Політичні процеси, події, явища метафорично інтерпретуються як назви різноманітних транспортних засобів. Продуктивною в текстах політичних дискусій є узагальнена субмодель «Держава – це машина», пор.: *Цьому перешкоджає те, що державна машина України сьогодні жорстко зімкнена на центр* [УК: 09: 04].

Метафора **корабель, човен**, яка особливою популяризацією відзначалась у період перебудови (**корабель перебудови**) [Баранов 1990: 26], у сучасному політичному дискурсі образно вживається для позначення політичних сил, партій, блоків тощо, пор.: *Хто розгойдує політичний човен в Україні?* [КС: 08: 05]; *Напевно, лише від істотних різниць команда плавбанки засигналіла SOS: рятуйте, йдемо переможно на дно. Можна собі уявити які насправді відсотки тихенько шепчуть у вуха, коли самого Даниловича гукнули на капітанську рубку* [УМ: 03: 02]. На негативне сприйняття, зневажливе ставлення до політичної ситуації читача скеровує вжита в контексті образна лексема **плавбанка** (пор. *корабель*). Така заміна надає висловлюванню іронічної тональності.

Часто журналісти дають оцінку політикові, політичній силі крізь призму транспортної метафори, зокрема через назву транспортного засобу. Так, у свідомості мовців номен “Титанік” викликає певні стереотипи, за якими проводиться паралель між політиком, політичною партією та конкретною подією – загибеллю лайнера

“Титанік” у 1912 р., пор.: *Зважте. Як упали котирування Володимира Литвина, варто йому було посадити “Титанік” блоку “За єдину Україну!” на міль* [УМ: 06: 02]. “Титаніком” можуть стати не тільки окремі політичні постаті, політичні угруповання, але й уся держава, пор.: *Сергій Головатий щиро зізнався, що подумує покинути межі держави, мовляв, у цій країні все одно нічого путнього не буде. Гарні опозиціонери... Готові першими покинути корабель, що йде на дно... Адже коли ми цей корабель будували, то не бажали йому долі Титаніка* [ВК: 01: 01].

Метафора **президентський човен** подає образну характеристику президентської команди – у **човні** всі “свої”, тому “відхід” від нього може мати негативні наслідки для політичного опонента: його можуть потопити як ворога, “чужого”, однак можуть залишитися й на плаву, пор.: *Він перший з українських олігархів, хто не побоявся відпливти від президентського човна і при цьому залишитися на плаву* [УС: 08: 01].

Для політичного дискурсу показовою є метафора **поїзд, потяг**, прагматика якої надає динаміки політичним подіям і явищам, показує міру наближеності до декларованої мети, оскільки в основі такої метафори лежать семи руху, змін [Дацишин 2004: 306]. пор.: *Передвиборчий потяг набирає хід. Кінцева зупинка – спадкоємність влади?* [ДУ: 08: 04]; *Але часи змінилися, і поїзд пішов. Грубий тиск навіть на аполітичних закарпатців дає зворотній ефект* [УМ: 04: 03]; *Таким “бронепоездом” розпуску може стати, приміром, Петро Порошенко або той же Борис Тарасюк* [ДзТ: 01: 07].

Для суб’єктів політики показовим є кар’єрний ріст, що образно представляється як метафора **літак**, пор.: *МЗСівська молодь боролася за право цілодобово гарувати, як віл, аби з ним. Журналісти обожнювали Бориса Івановича. Його доля склалася так, що майже всі зірки на фюзеляжі Тарасюка були намальовані до того, як він став міністром* [ДзТ: 10: 00].

Особливістю українського менталітету є метафоричне осмислення політичної реальності через такий вид транспорту як віз. У свідомості читачів лексема віз асоціюється з відомим висловом **а віз і нині там (а хура й досі там)**, тобто справа, яка не йде, не просувається, пор.: *Коли у воза впрягають кількох коней, то не всі однаково тягнуть... Віз “За єдину Україну!” тягнуть, образно кажучи, п’ять коней, п’ять партій* [ВК: 03: 02]; *Уряд Ющенка зрушив з мертвої точки віз, який роками пробуксовував* [ДзТ: 04: 01].

Фрейм 2. Частини транспортних засобів

Зазвичай політичні події метафорично інтерпретуються журналістами як частини транспортних засобів **кермо, двигун, гальмо**. Так, лексема **кермо** в політичному контексті набуває значення ‘влада’, пор.: *Сам Президент заявив, що майбутній прем’єр має бути “конячкою, яка тягне плуг, а ззаду має бути кермо. “Я постараюся тримати ручки цього плуга”, – додав Л. Кучма. Не впевнена, чи далеко ми заїдемо на такій конячці, коли кермо ззаду* [ВК: 05: 01]; *Загострюється підкилимна боротьба за місце біля урядового керма* [Д: 05: 01].

Більшість із названих метафор мають негативний характер, прагматичний потенціал яких спрямований на зображення негативних сторін політичної системи, пор.: *Найбільшим гальмом, яке стримувало динамічні процеси розвитку галузі, було небажання влади відмовитись від адміністрування господарської діяльності* [УК: 06: 04].

Фрейм 3. Люди, пов’язані з транспортом

Метафоричне перенесення назв агентивів на політика часто передає іронічне ставлення автора до висловлюваного, наприклад, **наш машиніст, “наш рулевої”**, пор.: *Нині наш “машиніст” агітує за перехід державного “потяга” на парламентсько-президентські рейки* [УМ: 05: 03]. З певною долею сарказму адресант використовує російнізм-радяннізм **наш рулевої**, пор.: *Аж серце зацеміло від ностальгії за світлим радянським минулим. Адже вищенаведені цитати – це витримки з “численних телеграм” на адресу “нашого рулевого” (у нинішніх умовах – Президента)* [УМ: 03: 03].

Спостереження за метафорами, які функціонують у сучасних газетах, виявляє взаємозв’язок між політичною подією, її сприйняттям у національній свідомості та відповідною системою образних висловів. Метафоричні моделі використовуються як засіб маніпулювання свідомістю читачів.

Таким чином, сучасна політична метафора зі сферою-джерелом «артефакт» складається з трьох метафоричних субмоделей («Політика – будівля», «Політика – техніка», «Політика – транспорт»), об’єднаних у дві метафоричні моделі: «Політика – архітектурний об’єкт», «Політика – механізм». Кожна з трьох субмоделей має специфічну фреймово-слотову організацію, прийнятну для аналізу саме політичного дискурсу України. Через семантичну структуру метафор із вихідною сферою «артефакт» автори газетних матеріалів досягають іронічного звучання тексту, в якому висловлюють зневажливе ставлення до політичної події чи особи. У перспективі подальших пошуків виявлення особливостей метафорики українського політичного дискурсу порівняно з іншими дискурсами.

Література

Арутюнова 1990: Арутюнова, Н.Д. Метафора и дискурс [Текст] / Н. Д. Арутюнова // Теория метафоры : сборник / общ. ред. Н. Д. Арутюновой и М. А. Журиной. – М. : Прогресс, 1990. – 512 с.

Баранов 1990: Баранов, А.Н. Что нас убеждает? (Речевое воздействие и общественное сознание) [Текст] / А. Н. Баранов. – М. : Знание, 1990. – 64 с.

Баранов, Караулов 1991: Баранов, А., Караулов, Ю. Метафоры общественного диалога: война или согласие? [Текст] / Анатолий Баранов, Юрий Караулов // Знание – сила. – 1991. – № 10. – С. 60-63.

Гумбольдт 1985: Гумбольдт, фон В. Язык и философия культуры [Текст] / В. фон Гумбольдт. – М., 1985. – 450 с.

Гутман, Литвин, Черемисина 1997: Гутман, Е.А. Литвин, Ф.А., Черемисина, М.И. Сопоставительный анализ зооморфных характеристик [Текст] / Е. А. Гутман, Ф. А. Литвин, М. И. Черемисина // Национально-культурная специфика речевого поведения. – М., 1997. – С. 147-165.

Дацишин 2003: Дацишин, Христина. Транспортна метафора в українському політичному дискурсі: конотативний аспект [Текст] / Христина Дацишин // Вісник Львівського університету. Серія журналістика. – 2003. – Вип. 23. – С. 108-116.

Дацишин 2004: Дацишин, Христина. Метафорична інтерпретація політичних реалій і проблема впливу на формування громадської думки [Текст] / Христина Дацишин // Пам'ять століть, відтворена у слові. – К.: Планета, 2004. – С. 302-307.

Керимов 2005: Керимов, Р. Д. Артефактная концептуальная метафора в немецком политическом дискурсе [Текст]: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук: 10.02.04 / Р. Д. Керимов. – Барнаул, 2005. – 18 с.

Кравченко 2003: Кравченко, В. Базові метафоричні моделі з концептом Європа у політичному дискурсі [Текст] / В. Кравченко // Семантика мови і тексту. Збірник статей VIII Міжнародної конференції. – Івано-Франківськ: Плай, 2003. – С. 27-273.

Овсяннико-Куликовский 1989: Овсяннико-Куликовский, Д.Н. Литературно-критические работы в 2-ух т. [Текст] / Д. Н. Овсяннико-Куликовский. – М.: Худож. лит., 1989. – Т. 1. – 541, [1] с.

Постовалова 1988: Постовалова, В.И. Картина мира в жизнедеятельности человека [Текст] / В. И. Постовалова // Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира. – М., 1988. – С. 8-69.

Селіванова 2010: Селіванова, О.О. Лінгвістична енциклопедія [Текст] / О. О. Селіванова. – Полтава: Довкілля-К, 2010. – 844 с.

СУМ 1973: Словник української мови: в 11-ти томах [Текст]. – К.: Наук. думка, 1973. – Т. 4. – 839 с.

Умовні скорочення

ВК – газета “Вечірній Київ”

Д – газета “День”

ДУ – газета “Демократична Україна”

ДзТ – газета “Дзеркало тижня”

КС – газета “Кримська світлиця”

СВ – газета “Сільські вісті”

СУМ – Словник української мови в 11-ти т.

УК – газета “Урядовий кур’єр”

УМ – газета “Україна молода”

УТ – тижневик “Український тиждень”

Стаття посвячена концептуальному аналізу сучасної політичної метафори, определена иерархическая структура обобщенной метафорической модели «Политика – артефакты», рассмотрена фреймово-слововая организация метафорических субмоделей «Политика – здание», «Политика – техника», «Политика – транспорт».

Ключевые слова: политический дискурс, фрейм, слот, политическая метафора, обобщенная метафорическая модель, метафорическая модель, метафорическая субмодель.

The article deals with the conceptual analysis of contemporary political metaphors, the hierarchical structure of a generalized metaphorical model «Policy – artifacts» is described, the frame-slot organization of metaphorical submodels «Policy – building», «Policy – technology», «Policy – transport» is investigated.

Keywords: political discourse, frame, slot, political metaphor, generalized metaphorical model, metaphorical model, metaphorical submodel.

Надійшла до редакції 8 вересня 2010 року.

Надія Андрейчук

ББК Ш100

УДК 81'373.46

ЖАНРОВИЙ ПРОСТІР АНГЛІЙСЬКОГО ІНСТИТУЦІЙНОГО ДИСКУРСУ КІНЦЯ XV – ПОЧАТКУ XVII СТОЛІТТЯ

Стаття є спробою окреслити потенціал аналізу соціальних інститутів як макроатрибутів суспільства для виділення жанрів інституційного дискурсу, які тлумачаться як повторювані функціональні єдності знаків у повторюваній комунікативній ситуації породженій соціальним інститутом. Вводиться поняття лінгвокультурного простору як як інтерпретаційної моделі, котра дозволяє виявити структури смислу через динаміку мовних знаків і фігур означування. Дослідження виконується на матеріалі англійського інституційного дискурсу кінця XV – початку XVII століття.

Ключові слова: соціальний інститут, лінгвокультурний простір, інституційний дискурс, мовленнєвий жанр.

Той, хто сидить на троні, часом повинен
промовляти з нього
(О. Розеншток-Хюссі, „Мова і дійсність„)

Сама по собі думка про фундаментальну значущість мови як керівного начала в науковому вивченні культури людини не нова. Ще у 30-х роках минулого століття знаний американський лінгвіст Едвард Сепір зазначав, що у певному сенсі система культурних стереотипів кожної цивілізації впорядковується з допомогою мови, що виражає цю цивілізацію [Сепір 2003: 130]. При цьому мова є дороговказом у „соціальної дійсності”, люди живуть у полоні мови, яка суттєво впливає на наше уявлення про соціальні процеси і проблеми: „Ми бачимо, чуємо і загалом сприймаємо оточуючий світ саме так, а не інакше головно завдяки тому, що наш вибір при його інтерпретації визначається мовними звичками нашого суспільства” [Сепір 2003: 131]. Питання інтерпретації комунікативних кодів, що лежать в основі процесів соціального життя є об’єктом зацікавлення багатьох сучасних дослідників: антропологів, культурологів, соціологів, психологів, філософів. Метою цієї статті є показати як ця інтерпретація визначається лінгвокультурним простором людини епохи Тюдорів на матеріалі жанрів інституційного дискурсу цієї епохи.

Інституційна складова лежить в основі розвитку суспільства. Інституційний аспект функціонування соціуму є традиційною областю інтересів соціальної науки і займає центральне місце у системно-структурному аналізі соціальних явищ. Поняття соціального інституту передбачає можливість узагальнення абстрагованих із різноманітних дій людей найбільш суттєвих типів діяльності і соціальних відносин шляхом співвіднесення їх з фундаментальними цілями і потребами соціальної системи. У цьому сенсі соціальний інститут можна визначити як компонент соціальної структури суспільства, що інтегрує і координує множину дій людей і впорядковує соціальні відносини в окремих сферах суспільного життя [Российская социологическая энциклопедия 1999: 157-158]. Першим поняття соціального інституту ввів у науковий обіг Герберт Спенсер (1820 – 1903) і його типологія базувалася на виділенні функції регулювання соціальних процесів і явищ з метою збереження стабільності їх існування і підтримки рівноваги між ними [Андреев 1984: 134]. У Еверета Х’юза соціологія визначається як наука про інститути: „Я розумію вивчення інститутів як частину вивчення суспільства в дії. Центр цієї області знаходиться там, де дія протікає у більш чи менш твердо встановлених формах... Соціологія – це акурат та наука, яка винятково і спеціально, за задумом, а не випадково є наукою про соціальні інститути” [Х’юз 2003:118-119]. Поняття „інститут” у Х’юза охоплює всі види людської діяльності хоча б мінімально організовані і вбудовані у сітку соціальних зв’язків. Він називає інститути „діючими підприємствами” (going concerns)[Х’юз 2009]. Вони виявлять себе в багатьох формах, мають теперішнє існування і історичний вимір [Х’юз 2009а: 47]. При цьому наголос робиться на двох ідеях: 1) ідея відносно постійного підприємства чи установи (establishment) специфічного соціального сорту; 2) ідея колективної поведінки, яка виростає з факту, що все, що робить індивід, можна зрозуміти лише при умові, що точкою відліку є колектив. Той розряд соціальних феноменів, у яких елемент установи і елемент колективної поведінки особливим чином сходяться і сама форма, котрої набуває колективна поведінка, є чимсь соціально встановленим, називається інститутом [Х’юз 2009: 47].

Інститути координують співпрацю людей таким чином, що певні дії стають обов’язковими, свобода вибору обмежується і досягається певний рівень забезпечення порядку та орієнтації (a certain degree of security of order and orientation) [Weise, Brandes 1990]. Ситуації, що визначають механізм дотримання соціальних і культурних норм можна назвати макroatрибути суспільства, природа яких визначається соціальною та історичною реальністю [Stolz 2009]. Ці макroatрибути створюють спільний соціокультурний простір, який співвідноситься з лінгвокультурним простором як однією із форм інтегрування людини у соціум. Інститут у його мінімальній формі можна звести до особливої різновидності конвенції, але „щоб конвенція групової діяльності перетворилась в узаконений соціальний інститут їй потрібна паралельна чи **підтримуюча** (виділення автора) когнітивна конвенція, що формується і відтворюється в комунікативній діяльності” [Макаров 2001: 31].

Вивчаючи функції соціальних інститутів, Ірина Митрофанова особливо виділяє комунікативну, яка розглядається як здатність до діяльності по передачі інформації і арена спілкування між людьми [Митрофанова 2004: 27]. Тлумачення комунікативної функції соціального інституту як „арени спілкування” можна співвіднести з наявністю інституційної складової при описі дискурсу у різних школах дискурсивного аналізу. Зокрема, германо-австрійська школа дискурсології (Р.Водак, З.Егер, У.Маас та ін.) розглядає дискурс як „мовне вираження чи корелят певної суспільної практики, впорядковане і систематизоване певним чином використання мови, за яким стоїть ідеологічно та історично обумовлена ментальність. Кожен текст як частина відповідної дискурсивної формації кваліфікується як соціальне висловлювання, як відображення індивідуальної колективної мовленнєвої практики” [Цит. за Попова 2008: 216].

Людина входить у певний дискурсивний простір у певній соціальній ролі (що передбачає сферу комунікації чи тип соціального інституту) і з певною метою. Зокрема, поняття „інституційний” у стосунку до дискурсу передбачає зв’язок з певним соціальним інститутом як „відносно стійкої форми організації соціального життя, що забезпечує стійкість зв’язків і відношень в рамках суспільства” [Коростелева 2003: 993]. Інституційний дискурс відображає ці форми організації діяльності соціуму і його жанри можна співвіднести з типами соціальних інститутів, кожен з яких відображається у певних дискурсивних практиках у розумінні

М.Фуко. Він пропонує „не розглядати мови як сукупності знаків (елементів означення, що відсилають до змістів або понять), а як практику що систематично формує об'єкти, про які вони говорять. Звичайно ж, мови утворюються зі знаків; але те, що вони роблять, це щось більше аніж використання цих знаків для позначення речей. Саме це *більше* (виділення Фуко – Н.А.) й робить їх незвідними до словесного матеріалу та до мовлення. Саме це „більше” необхідно виявити й описати” [Фуко 2003: 79].

Можна стверджувати, що одна з основних програм досліджень у рамках антропоцентричної парадигми сучасних лінгвістичних досліджень, а саме вивчення „омовнення” дискурсів, базується в основному на вивченні категорій комунікації як окремого модулю існування засобів мовного коду [Андрейчук 2008]. Спроба дослідження інституційного дискурсу є актуальною для цієї програми і вносить певний вклад у розуміння інституційного дискурсу як *повторюваної функціонально-смыслової єдності системно організованих знаків, яка моделює життєвий світ людини у соціумі певної доби і слугує макрознаком універсального інформаційного механізму – комунікації*.

Матеріалом цього дослідження є англомовний інституційний дискурс епохи Тюдорів, яка була достатньо виразною і, можна сказати, „знаковою” в англійській історії та культурі. Вона отримала назву Англійського (у складі „Північного”) Ренесансу, який став об'єктом багатьох загальних історико-культурних (гуманізм, індивідуалізм, відродження античності, розквіт мистецтв) та спеціальних досліджень. Серед останніх особливе місце займають філологічні та літературознавчі дослідження цієї епохи. В.В.Бібіхін зазначає, що у описі епохи Відродження переважає „естетсько-описовий” підхід, який ставить „недоречно захоплені акценти” на певних параметрах, що вже стали штампами як от „антропоцентризм”, „нова культура”, „нова людина”, „вільна творчість самого себе і свого буття” тощо [Бібіхін 1987: 7]. Мабуть, слід погодитись, що певна світоглядна революція, яку переживала Європа проходила у доволі обмеженому соціальному просторі: в замку, в палаці, в заможному бюргерському домі. Ренесанс у власному значенні залишався езотеричною, інтелектуальною та естетичною іграшкою тих замку і палацу... [Скуратівський 2007: 6]. Однак, гіпотетично, він накладає свій відбиток не лише на „естетичний” художній дискурс, але й на інституційний, що був породжений соціальними інститутами епохи.

Тюдори зайняли англійський трон після перемоги над Річардом III, останнім з Плантагенетів, у битві при Босворті у 1485 році і засновник династії Генріх VII об'єднав червону троянду Ланкастерів з білою трояндою Йорків, поклавши край війні Троянд, і через шлюб з наслідницею Йорків Єлизаветою устаткував Тюдорів на англійському престолі. Їхнє правління тривало 118 років: 1485-1509 – Генріх VII, 1509-1547 – Генріх VIII, 1547-1553 – Едвард VI, 1553-1558 – Марія, 1553-1603 – Єлизавета I. Ребекка Фрейзер називає цю династію харизматичною і політично обдарованою [Fraser 2004: 247]. Кожен із названих правителів вніс вклад у формування тих соціальних параметрів, які, з одного боку, „породили”, а з іншого – знайшли своє відображення в інституційному дискурсі. Дискурс загалом є інституційно структурованою сутністю. Однак, як уже зазначалося, виділяється окремий його тип, котрий моделює мовнокультурний універсум епохи у відповідності до рамок, заданих соціальними інститутами епохи.

Інституційний дискурс є системою знаків, що становлять його „підмову” [Шейгал 2000: 36]. Ментальні образи і схематизовані уявлення беруть участь у процесах смисловбачання або того, що З.Бауман називає процесом соціального картографування. Процедури картографування передбачають множинність соціальних просторів або соціальних позицій [Палагута 2008: 448]. Останні втілюються у жанрах інституційного дискурсу, які є *рупором* і *медіумом* соціальності. Вони визначають сприйняття і представлення соціальної складової, що є похідною від наявної культури.

Проаналізувавши соціальну історію Англії кінця 15 – початку 17 століття [Fraser 2004; Briggs 1983], можна зробити висновок, що єдиним соціальним інститутом, який інтегрував і координував множину індивідуальних дій людей і впорядковував соціальні відносини у різних сферах суспільного життя був меганститут *The Crown* (Корона). За функціонально-цільовим призначенням цей інститут був регулятивним, нормативним і духовним.

Взявши за основу твердження, що соціальні інститути визначають форми, у яких дискурсивні спільноти об'єктивують свої наміри таким чином, що вони адекватно інтерпретуються всіма учасниками «модельної» ситуації, визначимо *повторювані функціональні єдності знаків у повторюваній комунікативній ситуації породженій соціальним інститутом як жанри інституційного дискурсу*. Запропоноване визначення відображає такі сучасні підходи до аналізу жанру, які не обмежуються літературними (художніми) текстами, а поширюють це поняття на не літературні твори. Загалом погляди на природу і сутність жанру мають багаті традиції. У класичному підході центральне місце займає дослідження змістовних характеристик текстів (макроструктури, типи змісту, естетичні якості) і також їх повторюваних формальних властивостей (обсяг, лексика, граматики, способи побудови образу, стилістичні прийоми тощо), котрі дозволяють зарахувати текст до певного літературного жанру [Хомутова 2002: 67]. Наприкінці другого тисячоліття відбулася зміна в науковому баченні сутності жанрів як складних і багатоаспектних феноменів, тобто „жанрознавство пройшло еволюцію...”, важливими рисами якої були переосмислення жанрових теорій під кутом зору їх соціального генезису та розширення сфери жанрознавчих досліджень завдяки розгляду більшої кількості об'єктів та залученню методологій різних наук” [Яхонтова 2009: 8]. У 80-х роках ХХ століття працею Михайла Бахтіна (1895–1975) „Проблема мовленнєвих жанрів” було введено у науковий обіг поняття мовленнєвого жанру, а

незабаром генристика (лінгвістична генологія) перетворилась на самостійну наукову сферу. Флорій Бацевич вважає, що найважливішими причинами звернення сучасних лінгвістів до проблеми мовленнєвого жанру є загальна прагматизація лінгвістики, тенденція до пошуку зв'язків між будовою мовленнєвих утворень і компонентами ситуації спілкування [Бацевич 2006:11].

Визнаючи важливість вивчення регулярно повторюваних формальних і семантичних характеристик текстів, що належать до одного жанру, представники сучасного соціолінгвістичного підходу розглядають ці характеристики як поверхневу структуру і як засоби вираження іншої глибинної подібності у здійснюваних соціальних діях [Miller 1984]. Жанри вивчаються не просто як типи текстів, а як типові риторичні способи вираження повторюваних соціальних ситуацій [Freedman, Medway 1994].

У досліджувану епоху функції соціального мегаінституту Корони можна визначити як 1) регулятивні (формування і забезпечення „робочої конституції суспільства” [Хьюз 2003а,с.138]; 2) нормативні (встановлення та забезпечення дотримання соціальних норм життєдіяльності в соціумі); 3) духовні (формування ідеології, встановлення культурних норм та соціальних ролей). Ці функції є *універсальними* для всіх макроінститутів (Рис. 1).

Рис. 1. Макроінститути Корони як соціального мегаінституту кінця XV – початку XVII ст.

Макроінститути виконували певні *специфічні* функції, котрі були притаманні лише їм. Застосовуючи термін Броніслава Маліновського, Джеймс Файблмен називає колективну ціль інституту „хартією” інституту і як ”специфічна доктрина” хартія відображає абстрактну ідею, на яку вона опирається: „хартія та її особливі правила або норми є визначеною рисою символічного матеріалу, через який виражається міф” [Feibleman 1985, с.100]. Вміст вірувань про реальність (beliefs about reality) він називає онтологією. Останні є найфундаментальнішими з людських вірувань і вони зберігаються соціальними інститутами. Онтологія розглядається як правила узгодження (consistency-rules) між суперечливими наборами соціальних даних. Такі правила є імпліцитними, зануреними у соціальні структури. Провідна онтологія суспільства належить провідному інституту, але кожний інститут має власну [Feibleman 1985, с.101].

Інститути Корони мали свої „хартії”, які знайшли відображення у цілому ряді жанрів. Через дослідження цих жанрів історичне минуле виникає не як безпосередньо надана реальність, а як реальність інша, організована за допомогою уявлень про логічну послідовність, цілісність і зв'язність, тобто онтології, що знаходить відображення у характеристиках раціонально організованого тексту. При цьому дискурс слугує тим місцем, де можливе одночасне аналітичне вивчення різних «ідеологічних» елементів даної культури. М.Мамардашвілі та О.П'ятигорський зазначають, що у сучасному семіотичному розумінні термін «ідеологія» можна застосовувати у значенні інструмента «схоплювання відношення» і як такий інструмент вона повністю відкидає індивідуальний зміст. Навіть більше, сам факт семіотичного застосування цього терміна показує, що „к о л и є і д е о л о г і я, н е м а є і н д и в і д у а л ь н о г о з м і с т у” (виділення авторів) [Мамардашвілі, Пятигорський 2009: 104]. У широкому розумінні ідеологією буде усе, що репрезентує ідеальне буття соціального. При цьому вона не лише відображає світ соціальних відносин, але і є активним джерелом творення і трансформації цих відносин, тобто задає базову структуру розуміння соціального світу, накидає на соціальне довкілля мережу базових моделей ставлення до усіх значущих проявів соціального життя [Заблоцький 2001: 128-129]. „Ідеологія” жанру інституційного дискурсу відображає „хартію” соціального інституту, а його онтологія відображається у системі мовнокультурних кодів.

У ході цього дослідження та аналізу бази даних конституційних документів Англії епохи Тюдорів було виявлено, що макроінститути *Корони* породили специфічні мовленнєві жанри: 1) *Монарх*: королівська присяга, королівський заповіт, королівське доручення (Рис.2); 2) *Парламент* може бути представлений двома групами жанрів інституційного дискурсу. Перше група охоплює „продукти” його діяльності: акти, накази, офіційні оголошення, а друга описує „процедури” його роботи: протоколи, дебати, повідомлення, клопотання, промови (Рис.3); 3) специфічні функції *Privy Council* (Таємної ради) як особливого „таємного” дорадчого органу

знайшли вираження у спеціальних притаманних саме цьому інституту жанрах, які представлені на Рис. 4; 4) *Зоряна палата* як верховний судовий орган породила свої жанри (матеріали судової справи, укази) (Рис.5).

Рис. 2 Жанри, породжені соціальним інститутом *Монарх*.

Жанри як стереотипи мовленнєвої поведінки у соціумі епохи Тюдорів мають певні канони, є відносно стабільними і відображають соціокультурні характеристики епохи. Виявлення структур смислу через динаміку мовних знаків і фігур означування у дискурсі забезпечується певною інтерпретаційною моделлю, котру пропонуємо іменувати лінгвокультурним простором. Лінгвокультурний простір як інтерпретаційна модель слугує не для ілюстрування апріорно сконструйованої історії свідомості рядом емпірично виявлених текстів, а для типологізації функціонування знаків, знакових систем і дискурсів.

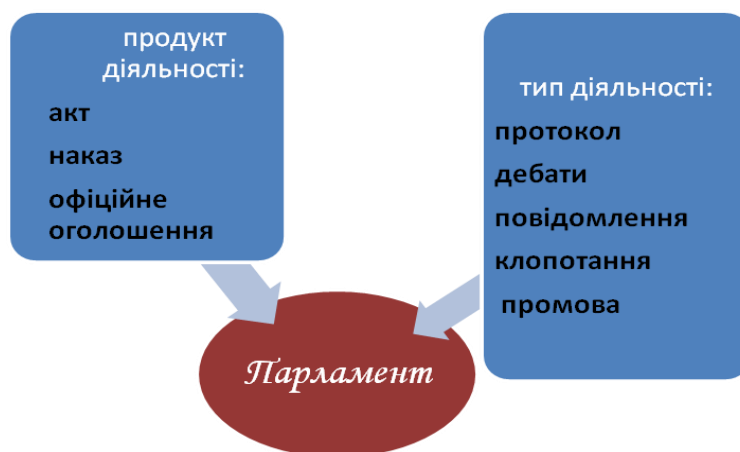

Рис.3. Жанри, породжені соціальним інститутом *Парламент*.

Рис. 4. Жанри, породжені соціальним інститутом *Таємна рада*.

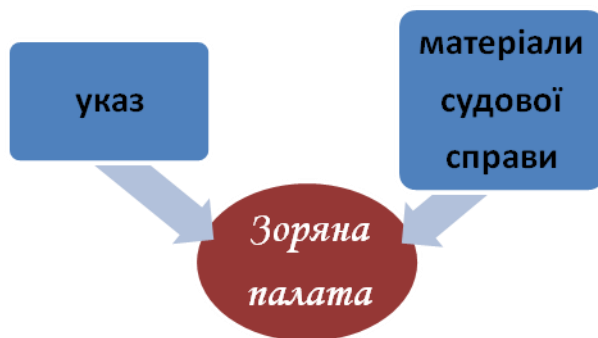

Рис. 5. Жанри, породжені соціальним інститутом *Зоряна палата*.

Остання дає можливість виявити і описати те „більше” у розумінні М.Фуко, що становить практику, яка систематично формує об’єкти.

Література

Андреев 1984: Андреев, Ю.П. Категория „социальный институт” [Текст] / Ю. П. Андреев // *Философские науки*. – 1984. – №1. – с.134-137.

Андрейчук 2008: Андрейчук, Н. І. Антропоцентрична парадигма сучасної лінгвістики: ідеологія і програми досліджень [Текст] / Н. І. Андрейчук // *Лінгвістичні студії: Зб. наук. праць*. – Випуск 17 [Укл.: Анатолій Загнітко (наук.ред.) та ін.] – Донецьк: ДонНУ, 2008. – С.273-278.

Бацевич, Ф. С. Вступ до лінгвістичної генології: Навчальний посібник [Текст] / Ф. С. Бацевич. – К.: Видавничий центр «Академія», 2006. – 248с. (Альма-матер).

Бибихин 1987: Бибихин, В. В. От составителя [Текст] / В. В. Бибихин // *Ренессанс: Образ и место Возрождения в истории культуры: Сборник научных статей*. – М.: АН СССР, Институт философии, 1987. – С.4-12.

Заблоцький 2001: Заблоцький, В.П. Соціальні функції ідеології [Текст] / В. П. Заблоцький // *Проблеми розвитку соціологічної теорії: Наукові доповіді і повідомлення першої Всеукраїнської соціологічної конференції [Соціологічна асоціація України, Інститут соціології НАН України; М.О.Шульга (наук. ред.) та ін.]*. – К., 2001. – с.128-132.

Коростелева 2003: Коростелева, Е. А. Социальный институт [Текст] / Е. А. Коростелева // *Социология: Энциклопедия [Сост.А.А.Грицанов, В.Л.Абушенко, Г.М.Евелькин, Г.Н.Соколова, О.В.Терещенко]*. – Мн.: Книжный дом, 2003. – 1312с.

Макаров 2001: Макаров, М. Л. Речевая коммуникация в группе: дискурсивное конструирование социальной идентичности [Текст] / М. Л. Макаров // *Эссе о социальной власти языка [Под. общ. ред. Л.И.Гришаевой]*. – Воронеж: Воронежский государственный университет, 2001. – с.30-36.

Мамардашвили, Пятигорский, 2009: Мамардашвили, М. К. Пятигорский, А. М. Символ и сознание. (Метафизические рассуждения о сознании, символикe и языке) [Текст] / М. К. Мамардашвили, А. М. Пятигорский. – М.: Прогресс-Традиция, Фонд Мераба Мамардашвили, 2009. – 288 с.

Митрофанова 2004: Митрофанова, И. И. Социальные институты [Текст] / И. И. Митрофанова // *Объединенный научный журнал. The Integrated Scientific Journal*. – 2004. – №3 (95) февраль. – с.25-28.

Палагута 2008: Палагута, В. И. Дискурсивность и пространственность как важнейшие элементы конструирования социального мира (социальное пространство и мировоззрение) [Текст] / В. И. Палагута // *Філософсько-антропологічні студії – 2008*. – К.: „Стилос”; Д.: ДНУ, 2008. – С. 444-454.

Попова 2008: Попова, И. В. Проблемы дискурса: формирование реальности [Текст] / И. В. Попова // *Внутренний мир и бытие языка: процессы и формы: Материалы II Межвузовской научной конференции по актуальным проблемам теории языка и коммуникации 17 июня 2008 года [ред. Н.В.Иванов]*. – М.: ЗАО „Книга и бизнес” 2008. – С. 215-218.

Российская социологическая энциклопедия 1999: Российская социологическая энциклопедия [Текст] / [Под общей редакцией академика РАН Г. В. Осипова]. – М.: Издательская группа НОРМА-ИНФРА, 1999. – 672 с.

Сепир 2003: Сепир, Э. Статус лингвистики как науки [Текст] / Эдвард Сепир // *Языки как образ мира*. – М.: ООО «Издательство АСТ»; СПб: Terra Fantastica, 2003. – С. 127-138.

Скуратівський 2007: Скуратівський, В. Л. Культура Нового часу – основні стратегії новоєвропейського культурного розвитку [Текст] / В.Л.Скуратівський [З циклу щоріч. пам’ят. лекції ім. А. Оленської-Петришин, 2006 р.]. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – 36 с.

Фуко 2003: Фуко, М. Археологія знання [Текст] / Мішель Фуко [Пер. з фр. В. Шовкун]. – К.: Вид-во Соломії Павличко „Основи”, 2003. – 326 с.

- Хомутова 2002: Хомутова, Т. Н. Жанр как объект лингвистического исследования [Текст] / Т.Н.Хомутова // Вопросы лингвистики и методики преподавания языков в вузе: Сб. науч. тр. [Под ред. Е.Н.Ярославовой]. – Челябинск: Изд-во ЮУрГУ, 2002. – С. 65-76.
- Хьюз 2003: Хьюз, Э. Ч. Изучение институтов [Текст] / Э. Ч. Хьюз // Социальные и гуманитарные науки за рубежом. – Сер.11. Социология, 2003. – №4. – С.118-126.
- Хьюз 2003а: Хьюз, Э. Ч. Институциональная должность и персона [Текст] / Э. Ч. Хьюз // Социальные и гуманитарные науки за рубежом. – Сер.11. Социология, 2003. – №4. – С. 127-138.
- Хьюз 2009: Хьюз, Э. Ч. Действующие предприятия: изучение американских институтов [Текст] / Э. Ч. Хьюз // Личность, культура, общество. – 2009. – Том XI. – Вып.2. – №№48-49. – с.46-56.
- Хьюз 2009а: Хьюз, Э. Ч. Действующие предприятия: изучение американских институтов [Текст] // Э. Ч. Хьюз – Личность, культура, общество. – 2009. – Том XI. – Вып.4. – №№51-52. – С. 45-56.
- Шейгал 2000: Шейгал, Е. И. Семиотика политического дискурса [Текст] / Е. И. Шейгал. – М.: ИТДГК «Гнозис», 2004. – 326 с.
- Яхонтова 2009: Яхонтова, Т. В. Лінгвістична генологія наукової комунікації: монографія [Текст] / Т. В. Яхонтова. – Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2009. – 420 с.
- Briggs 1983: Briggs A. A social History of England [Text] / Asa Briggs. – London: Weidenfeld and Nicolson, 1983. – 320 p.
- Feibleman 1985: Feibleman, J. K. Justice, Law and Culture [Text] / J. K. Feibleman – Dordrecht: Martinus Nijhoff Publishers, 1985. – 208 p.
- Fraser 2004: Fraser, R. A People's History of Britain [Text] / R. Fraser – London: Pimlico Random House, 2004. – 829 p.
- Freedman, Medway 1994: Freedman, A., Medway, P. Locating genre studies: Antecedents and prospects // Genre and the New Rhetoric [Text] / Ed. by A. Freedman, P. Medway. – London: Taylor and Francis, 1994. – p. 1-20.
- Miller 1984: Miller, C. R. Genre as social action [Text] / C. R. Miller // Quaterly Journal of Speech, Vol. 70, 1984. – p. 151-167.
- Weise, Brandes 1990: Weise, P., Brandes, W. A Synergetic View of Institutions //Theory and Decision. An International Journal for Methods and Models in the Social and Decision Sciences [Text] / Editor-in-chief B. Munier. – Vol.29, No.2, March 1990. – Dordrecht, Boston, London: Kluwer Academic Publishers. – p. 173-187.
- Stolz 2009: Stolz, J. Explaining religiosity: towards a unified theoretical model [Text] / Jörg Stolz. – The British Journal of Sociology, 2009. – Volume 60, Issue 2. – p. 345-367.

Статья является попыткой очертить потенциал анализа социальных институтов как макроатрибутов общества для выделения жанров институционального дискурса, которые толкуются как повторяющиеся функциональные единства знаков в повторяющейся коммуникативной ситуации порожденной социальным институтом. Вводится понятие лингвокультурного пространства как интерпретационной модели, которая позволяет выявить структуры смысла через динамику языковых знаков и фигур означивания. Исследование выполняется на материале английского институционального дискурса конца XV – начала XVII века.

Ключевые слова: социальный институт, лингвокультурное пространство, институциональный дискурс, речевой жанр.

The article presents an attempt to show the potential of studying social institutions for the identification of institutional discourse genres. The latter are treated as the repeated functional unities of signs in repeated communicative situation generated by a social institution. The notion of lingual cultural space is introduced to denote the interpretation model, which allows to reveal sense structures through the dynamics of linguistic signs. The research is conducted on the material of the English institutional discourse of the end of XV – the beginning of XVII century.

Keywords: social institute, lingual cultural space, institutional discourse, speech genre.

Надійшла до редакції 14 вересня 2010 року.

Вікторія Андрущенко

ББК Ш81.432. 4-22

УДК 81'42

ІНФОРМАТИВНО-КОМУНІКАТИВНА ПЛОЩИНА ВИЯВУ КАТЕГОРІЙНОЇ ЗВ'ЯЗНОСТІ У ВНУТРІШНІЙ ХУДОЖНЬОТЕКСТОВІЙ СТРУКТУРІ

Визначено та окреслено особливості вияву засобів реалізації формально-семантичної категорійної зв'язності у внутрішній художньотекстовій структурі як комунікативно-інформативних орієнтирів глибинно-сислового укладання художньотекстової єдності.

Ключові слова: категорія зв'язності, внутрішньотекстові міжреченнєві синтаксичні зв'язки, смислові відношення, комунікативна спрямованість, художньотекстова структура.

Специфіка дослідження й аналізу формально-структурних та змістово-семантичних відношень у внутрішніх художньотекстових єдностях з поглядом на текст як на певну категорійну рівнево-структуровану, смислово-тематичну та комунікативно спрямовану систему, сформовану засобами вияву корелятивного співвідношення внутрішньотекстових міжреченневих синтаксичних зв'язків та смислових відношень, забезпечених реалізацією категорії зв'язності, дає змогу дослідити закономірності когезійного компонування одиниць художньотекстового цілого в рамках надфразної єдності. Дослідження проблеми текстових відношень у формально-семантичному аспекті неодноразово знаходило висвітлення в наукових працях таких мовознавців як І. Р. Гальперін, В. Дреслер, А. П. Загнітко, Т. В. Матвєєва, О. І. Москальська, Т. В. Радзівська, О. А. Реферовська, О. О. Селіванова, Г. Я. Солганик, З. Я. Тураєва та інші. Водночас реалізовані спроби нарядування граматико-змістових маркованих орієнтирів реалізації когезійної зв'язності в межах художньотекстової структури таки не формують чіткого й однозначного уявлення про комунікативно-цілісну та тематико-парадигматичну сутнісну природу художньотекстової системи. Отже, **метою** дослідження постає необхідність вияву засобів структурно-семантичного укладання зв'язаного художньотекстового цілого як певних ідейно-смислових та комунікативно-інформативних сигналізаторів активації авторського задуму-інтенції. Аналіз проблеми показав, що для досягнення сформульованої мети необхідно вирішити такі **завдання**: 1) простежити загал засобів реалізації категорійної зв'язності виявом корелятивно-інтегрованого співвідношення внутрішньотекстових міжреченневих синтаксичних зв'язків і смислових відношень як ініційованих чинників формально-парадигматичного компонування художньотекстової єдності; 2) дослідити комунікативно-прагматичну властивість та ідейно-діалогічне спрямування засобів вияву категорійної зв'язності у внутрішньому семантико-змістовому цілісному художньотекстовому утворенні. **Новизна** аналізу полягає в тому, що вперше кваліфіковано комунікативно-інформативне навантаження засобів реалізації категорійної зв'язності виявом корелятивного співвідношення внутрішньотекстових міжреченневих синтаксичних зв'язків і смислових відношень як глибинних інтерпретаторів прагматичної установки адресанта у внутрішній німецькомовній художньотекстовій структурі – романі Г. Манна „У маленькому місті”.

Задля встановлення комунікативної специфіки художньотекстового цілого вважаємо за необхідне звернутися до слушних думок дослідників. Так, І. Р. Гальперін трактує текст як „витвір мовленнєвотворчого процесу, завершений, об'єктивований у вигляді писемного документа, літературно оброблений згідно з типом цього документа, твір, що охоплює назву (заголовок) і ряд особливих одиниць (надфразних єдностей), об'єднаних різними типами лексичного, граматичного, логічного, стилістичного зв'язку, та має певну цілеспрямованість і прагматичну установку” [Гальперин 2004: 18].

І. П. Сусов пропонує правомірне визначення тексту як засобу динамічної взаємодії комунікантів (цит. за: [Залевская 2001: 13]). А. В. Кінцель, аналізуючи сутнісні характеристики та ознаки тексту окрім формальних, розглядає текст як комунікативно спрямований вербальний витвір, що характеризується структурно-смисловою єдністю, обумовленою його емоційною домінантою (цит. за: [Залевская 2001: 13]), у той час як В. В. Красних пояснює своє розуміння феномену „текст”, наголошуючи на екстралінгвістичному, когнітивному, семантичному і (власне) лінгвістичному аспектах тексту як складової дискурсу, що має ті ж самі визначні, характерні для комунікативного акту, властивості (цит. за: [Залевская 2001: 13]).

На думку А. О. Стриженко, текст являє собою знятий момент процесу комунікації, що і забезпечує його специфіку як особливої форми комунікації [Стриженко 1974: 83].

У свою чергу В. П. Руднев сутність філософії тексту вбачає в системі принципів, основними з яких постають такі: 1) всі елементи тексту взаємопов'язані; 2) текст не є застигла сутність, а діалог між автором, читачем та культурним контекстом (цит. за: [Залевская 2001: 14]). За таких умов, текст існує лише в діалоговому режимі з читачем та інтерпретатором, а це засвідчує наявність того факту, що не існує „єдиного вірного” розуміння того, що читається: кожен вичитує з тексту те, що відповідає його цілям, очікуванням, рівню компетенції і под. [Залевская 2001: 16].

М. М. Правдін вважає, що смисл тексту актуалізується лише в процесі сприйняття формально-матеріальної сторони тексту: смисл тексту виникає при його створенні, інакше він не міг би проявлятися при сприйнятті тексту. Ця концепція (план мовленнєвої поведінки) автора, у свідомості якого знаходять відображення різноманітні ознаки реальної дійсності, їх відбір і порядок викладу в комунікативному процесі визначається В. Шмідтом як „комунікативна стратегія” – „план оптимальної реалізації наміру автора в комунікативному процесі з урахуванням усіх об'єктивно-суб'єктивних факторів та умов комунікації, що встановлює внутрішню і зовнішню структуру тексту, обумовлює використання та організацію мовних засобів вираження” (цит. за: [Соловьян 1979: 142]).

Р. І. Павіленіс зазначає, що самі по собі мовні вираження не мають значення, їхній зміст визначається лише змістом концептуальних систем продуцента та реципієнта (цит. за: [Залевская 2001: 21]). Г. Г. Москальчук розглядає текст як відкриту неупорядковану систему, упорядкованість якої виникає і підтримується завдяки постійному притоку енергії ззовні, від людини; форма тексту є результатом взаємодії смислороджувальної активності людини та репрезентативної функції мови [Москальчук 2003: 256].

Ю. М. Лотман виказує необхідність дослідження художнього тексту як певним чином організованої вторинної семіотичної комунікативної системи, що забезпечується наявністю мовних знаків, специфічністю набору цих знаків та особливою структурою відношень цих знаків [Лотман 1970: 360].

Слушною є думка Ю. М. Скрєбнева стосовно того, що „функціональна характеристика тексту може бути визначена як його комунікативність – властивість нести певним чином організовану і спрямовану інформацію. Структурна його характеристика зводиться до можливості його членування та лінійності його конститuentів. Семантична характеристика тексту (на протигагу від випадкового набору самостійних речень) полягає в його „когерентності”, тобто зв’язності” (цит. за: [Щербина 1981: 118]).

Реалізацію комунікативно-прагматичного наміру адресанта особливістю варіативного вибору тих чи інших граматико-семантичних мовних засобів компонування формально-структурного, змістово-цілісного, системно-організаційного художньотекстового утворення – викриття парадигматико-глибинних та інформативно-тематичних зв’язків інтерпретаційною діяльністю адресата – дає змогу простежити категорія зв’язності засобами корелятивно-співвіднесеного вияву внутрішньотекстових міжреченневих синтаксичних зв’язків і смислових відношень у межах надфразної єдності.

Актуалізація функційних структурно-граматичних засобів реалізації когезійної зв’язності виявом внутрішньотекстових синтаксичних зв’язків (*ланцюгового* (використання вказівно-замінювальних слів, лексичний повтор елементів, вживання родо-видових понять (гіпонімів), лінійний синонімічний (топікальний) повтор і под.); *паралельного* (синтаксичний (лексичний) паралелізм, співвідношення вищо-часових форм дієслів-присудків, анафоричні та паралельні риторичні питання, неповнота синтаксичних конструкцій і т. ін.); *інтегративного* (сполучники, аналітичні словосполуки і под.) [Загнітко 2001]) встановлює корелятивно-інтегроване співвідношення зі смисловими міжреченневими відношеннями в межах художньотекстової структури.

А. П. Загнітко зазначає, що засобом організації смислових відношень між реченнями у тексті виступають вище зазначені синтаксичні міжреченнєві зв’язки, а найбільше – інтегративно-кумулятивний та коаліційно-імпліцитний внутрішньотекстові міжреченнєві зв’язки [Загнітко 2006: 134].

Відповідно до визначених різновидів синтаксичних зв’язків науковець пропонує таку класифікацію типів міжреченневих смислових відношень у межах складного синтаксичного цілого (надфразної єдності): **інформаційні, пояснювально-мотивувальні, аргументаційні та коментувальні, концептуально-парадигматичні, асоціативно-образні** смислові відношення [Загнітко 2001: 485-486].

Інформаційні смислові відношення, корелюючи з *ланцюговим* зв’язком, здебільшого репрезентовані розширенням або поясненням смислу слів опорного речення або останнього загалом, забезпечуючи смислову цілісність текстового утворення: *Aber der lange starkknochige Schneider trat vor, sah sich langsam und ehrlich die Fremden an – und dann verbeugte er sich mit Wucht, daß die Spitzen seines hängenden, roströten Schnurrbartes schaukelten, vor dem kleinen, unansehnlichen Wesen im schmutzfarbigen Mantel. Sie stand, indes ihre Kameraden zusammen flüsterten und lachten, ganz allein; durch die Taschenwände sah man, daß sie Fäuste machte; und ihre weit voneinander entfernten Augen gingen kalt über die wachsende Menge, als prüfte eine Macht die andere* (Mann 2006: 22) (формально-семантичне компонування надфразної єдності забезпечене реалізацією ланцюгового синтаксичного зв’язку: 1) *das Wesen-Sie* (заміна слова середнього роду на позначення загальної назви *das Wesen* препозитивної реченнєвої структури вказівно-замінювальним словом *Sie* жіночого роду постпозитивного речення, що розкриває змістово-комунікативну інтенцію автора протиставити непоказну зовнішність Примадонни її сильному нескоримому характеру та культурній вищості над рештою духовно зубожілого й морально розбещеного люду міста); 2) *Mantel-Taschen* (родове поняття *Mantel* попереднього речення на позначення різновиду одягу в наступному репрезентоване множиною видового поняття *Taschen* на позначення загальної назви у поєднанні з Partizip I *wände* дієслова *wenden*, укладаючи зміст відношення – *ціле-частина* і закладаючи комунікативно-прагматичний смисл ворожого ставлення артистки-співачки до народу-глядача); 3) *Menge-(Fremden-Kameraden)-allein* (наявність у межах поєднаних речень смислово-лексичних антонімів *Menge-allein, Fremden-allein* експлікує глибинно-приховану інформацію – однаковий прояв ворожості Примадонни як до ненависного їй з першої зустрічі натовпу мешканців міста, так і до колег-артистів, по відношенню до яких відчуває свою перевагу та професійну досконалість; реалізація синонімічного повтору словоформ *Fremden-Kameraden* як засобу граматико-семантичного цілісного структурування аналізованої надфразної єдності).

Пояснювально-мотивувальні міжреченнєві відношення, корелюючи з *інтегративно-кумулятивним* та *коаліційно-імпліцитним* зв’язками, характеризуються супровідним смисловим відтінком препозитивних або постпозитивних речень, забезпечуючи смислово-тематичну єдність поєднаних речень: *Die Häuser begannen sich wieder zu leeren, von Neugierigen, die noch die Mündler wischten. Alle sammelten sich am Ausgange des Platzes, reckten die Arme nach dem Tor und lärmten mit. Denn immer lauter ward, dort hinten das Gewirr von Lachen und Gekreisch, das Trommeln auf Holz, das Singen...* (Mann 2006: 35) (комунікативно-інтенційно орієнтоване постпозитивне речення, прикріплене до попередніх реченнєвих структур надфразної єдності дійктичним сполучним словом *denn* зі значенням причини і репрезентоване ключовими тематико-інформативними словами *Gewirr von Lachen und Gekreisch, das Trommeln auf Holz, das Singen* на позначення глибинного смислу приїзду трупи артистів до міста і вплив цієї події в майбутньому на канони моральної поведінки мешканців міста,

мотивує причинно-дієвий зміст поєднаних препозитивних речень виявом ланцюгового (заміна слова *Neugierigen* на позначення загальної збірної субстантивованої назви препозитивної реченнєвої структури у постпозитивній вказівно-замінювальним словом *alle*) та паралельного (перелік однакових форм дієслів-присудків *wischten-sammelten-reckten-lärmten* на позначення минулого часу (Präteritum)) синтаксичних зв'язків).

На особливу увагу заслуговує розгляд **концептуально-парадигматичних** смислових відношень, основу яких складає одне з речень складного синтаксичного цілого, що виступає опорним щодо інших, становлячи концепт усього тексту: *Die einsamen Klänge der Höhe; unten das Staunen der Stille: und da ging dort hinten im Sonnenstreif, allein und rasch, eine Frau in Schwarz entlang. Sie war klein und schlank, ging vor Eile ein wenig geneigt; und in dem schwarzen Schleier, den die letzte Sonne durchleuchtete, sah Nello Gennari ein weißes, weißes Profil, dessen Lid gesenkt war und sich nicht hob. Sie langte beim Portal an, stieg zwischen den Löwen hinauf, und schon schwamm vor dem Dunkel, das sie aufnahm, nur noch, kupferrot und besonnt, ihr großer Haarknoten – da wendete sie sich um, ganz um und sah, von oben, die Menschengasse hinab* (Mann 2006: 27) (постпозитивна реченнєва одиниця, прикріплена до попередньої реченнєвої структури виявом ланцюгового зв'язку (*Frau-Sie*) і репрезентована дихотомічно-смисловими відповідно співвіднесеними парами *hinauf-hinab* (*Sie-Menschengasse*), активує комунікативно-прихований намір адресанта піднести духовність, непорочність дівчини-чорниці на вищій щабель порівняно з гріховністю, розбещеністю мешканців міста (попри наявність антонімічного контрасту словоформ *weißes-schwarzen* як характеристик зовнішності дівчини з реалізацією смислу-підтексту – одвічна боротьба добра і зла в душі кожної людини і як наслідок – вбивство дівчиною коханого і власне самогубство в кульмінаційно-сюжетній частині твору) і постає опорно-наскрізною в укладанні концептуально-змістового наповнення аналізованої надфразної єдності і художньотекстового утворення загалом).

Особливий статус належить **асоціативно-образним** смисловим міжреченнєвим відношенням, що передбачають розгортання текстового смислового тла на основі асоціацій, уявлень, що в своїй основі підкріплені асоціативно-цільовими словами, словами-образами, словами-темами, словами-символами тощо: *Von unsichtbaren Dächern stießen braune Falken zu ihm empor; um ihn wehte die Bläue; – und sein inständiger Blick folgte, jenseits der Stadt, im weiten Land einem kleinen Gedränge, einem Häuflein Staub, das dahinschlich. Ein Korn dieses Staubes war die Welt gewesen! Es war Sehnsucht und Haß, Brunst und Erkenntnis, Sünde und Abdankung gewesen* (Mann 2006: 429) (інформативно-смислове поєднання речень у межах надфразної єдності забезпечено виявом ланцюгового синтаксичного зв'язку (родове поняття *Gedränge* препозитивної реченнєвої структури, представлене асоціативно-ключовою словоформою *Häuflein Staub*, у постпозитивних – репрезентовано видовим асоціативно-цільовим поняттям *ein Korn dieses Staubes* і вказівно-замінювальним словом середнього роду *es* на позначення однієї з жінок-співачок з комунікативно-прагматичним наміром автора викрити істинну сутність священика – зневажливо-зверхне ставлення до людей та коханок, які для нього лише горстка пилу (і як результат – порушення ним першої Божої заповіді: „люби ближнього свого”), та ігнорування релігійних вимог церкви – заборона відносин із жінками).

Аргументаційні та коментувальні смислові відношення реалізуються у формі речення, що наслідуює попереднє, як аргумент, пояснення або коментування певних подій, фактів, явищ тощо. Аргументаційні відношення співвідносяться з **інтегративно-кумулятивним** зв'язком, що відтворюється в умовах актуалізації протиставлення: *Er hatte ein Gesicht wie ein Hungernder. Aber ihre Worte gingen aus, wie er kaum anfang, sie zu verschlingen* (Mann 2006: 25) (постпозитивне речення з актуалізацією протиставлення, підкріпленого сполучником *aber*, посилює комунікативно-смислове навантаження препозитивної реченнєвої структури, аргументуючи захоплення Маестро Примадонною, його безмежне бажання дихати її кожним словом і байдужість артистки до почуттів її співрозмовника). Коментувальним смисловим відношенням властиве розширення ємно-інформаційного тла попередньої реченнєвої структури через покликання на неї відповідними засобами ланцюгового міжреченнєвого синтаксичного зв'язку постпозитивного речення, характерних для аналізованого німецькомовного художньотекстового цілого, типу *означеного/неозначеного артикля*: *Der Gastwirt Malandrini bot ihr eins seiner beiden Zimmer an. Der große, beleibte Mann war lautlos, man wußte nicht wie, durch das Gedränge gelangt, lächelte breit und glatt und kannte schon jeden beim Namen* (Mann 2006: 25) або *вказівно-замінювального слова* (*er, sie, es*): *Vor den Sängern lag ein freier Halbkreis. Der Schneider Chiaralunzi durchmaß ihn allein. Er trat vor die Primadonna hin; aber ohne den letzten Schritt zu beenden, halb schwebend, als wollte er ihr seine Gegenwart leicht machen, begann er zu sprechen* (Mann 2006: 31), що відсилають до контексту препозитивного речення, розширюючи його інформативно-смислове тло, коментуючи або пояснюючи наявні дії персонажів, події, явища тощо).

Таким чином, простеження комунікативно значущих та інформативно насичених маркованих мовних одиниць, обраних автором задля сильнішого впливу і забезпечених засобами реалізації категорійної зв'язності виявом корелятивно-інтегрованого співвідношення внутрішньотекстових міжреченнєвих синтаксичних зв'язків та смислових відношень, дає змогу встановити сутнісну природу художньотекстової структури як комунікативно-діалогічної єдності, націленої на інтерпретаційне осягнення реципієнтом тематико-концептуальних, глибинно-підтекстових, прагматико-парадигматичних горизонтально-вертикальних контекстних зв'язків художньотекстового утворення крізь призму його основних ознак – єдність, цілісність, зв'язність. Подальше дослідження вияву комунікативно навантажених та інформативно вагомих корелятивних форм реалізації категорійної зв'язності в різномовних художньотекстових структурах тематико-синхронного

виміру привнеситиме до формування цілісного уявлення про текст як, безумовно, комунікативно спрямовану, смислово-інтегровану та структурно-змістову систему.

Література

- Гальперин 2004: Гальперин, И. Р. Текст как объект лингвистического исследования [Текст] / И. Р. Гальперин. – М.: Едиториал УРСС, 2004. – 144 с.
- Загнітко 2006: Загнітко, А. П. Лінгвістика тексту: Теорія і практикум [Текст] / А. П. Загнітко. – Донецьк: ООО „Юго-Восток” Лтд, 2006. – 289 с.
- Загнітко 2001: Загнітко, А. П. Теоретична граматики української мови. Синтаксис [Текст]: монографія / А. П. Загнітко. – Донецьк: ДонНУ, 2001. – 662 с.
- Залевская 2001: Залевская, А. А. Текст и его понимание [Текст]: монография / А. А. Залевская. – Тверь: Тверской госуд. ун-т, 2001. – 178 с.
- Лотман 1970: Лотман, Ю. М. Структура художественного текста [Текст] / Ю. М. Лотман. – М.: Искусство, 1970. – 384 с.
- Москальчук 2003: Москальчук, Г. Г. Структура текста как синергетический процесс [Текст] / Г. Г. Москальчук. – М.: Едиториал УРСС, 2003. – 296 с.
- Соловьян 1979: Соловьян, В. А. Единство экстра- и интралингвистического при интерпретации текста [Текст] / В. А. Соловьян // Лингвистика текста: сб. научн. работ. – М.: МГПИИЯ им. М. Топорова, 1979. – Вып. 141. – С. 138-149.
- Стриженко 1974: Стриженко, А. А. Художественный текст как особая форма коммуникации [Текст] / А. А. Стриженко // Лингвистика текста: матер. научн. конф. – М., 1974. – Ч. II. – С. 81-88.
- Щербина 1981: Щербина, Э. Ф. К вопросам внутренней и внешней структуры текста [Текст] / Э. Ф. Щербина // Текст: структура и семантика: межвуз. сб. науч. трудов. – Пятигорск: ПГПИИЯ, 1981. – С. 70-77.
- Ernst 2002: Ernst, Peter Pragmalinguistik: Grundlagen, Anwendungen, Probleme [Text] / Peter Ernst. – Berlin: New York: de Gruyter, 2002. – 210 p.
- Mann 2006: Mann, H. Die kleine Stadt [Text] / Heinrich Mann. – Frankfurt : Fisher Taschenbuch Verlag, 2006. – 430 S.

Определены и освещены особенности реализации средств выражения формально-семантической категориальной связности во внутренней художественнотекстовой структуре как коммуникативно-информативных ориентиров глубинно-смысловой организации художественнотекстового единства.

Ключевые слова: категория связности, внутритекстовые межпредложенческие синтаксические связи, смысловые отношения, коммуникативная направленность, художественнотекстовая структура.

The peculiarities of the formal and semantic categorical coherence manifestation means in the internal belles-lettres text structure as communicative-informative markers of the sense-thematic belles-lettres text unity formation are distinguished and highlighted.

Keywords: category coherence, intra-textual interlinear syntactic links, sense-informative relations, communicative focus, belles-lettres text structure.

Надійшла до редакції 21 вересня 2010 року.

Анастасія Білозуб

ББК Ш10*50
УДК 81'42:7.038.6

ІНТЕРТЕКСТУАЛЬНІСТЬ У ХУДОЖНЬОМУ ПОСТМОДЕРНОМУ ДИСКУРСІ

У статті твори Ю. Іздрика досліджуються у розрізі мовного вияву структурних ознак інтертекстуальності та її різновидів. Автором доведено, що інтертекстуальність є однією з невід'ємних ознак українського постмодернізму та виконує текстотвірну функцію.

Ключові слова: постмодернізм, гіпертекст, інтертекстуальність, цитата, пародія.

Гіпертекст – це та реалія, яка все більше входить у наше життя, стає однією з суттєвих рис постмодерної епохи, змінюючи традиційне уявлення про інформацію, руйнує лінійність та однозначність.

Сукупність специфічних особливостей гіпертексту в презентації, структуруванні й організації доступу до інформації ми називаємо гіпертекстуальністю, основним способом існування якої у друкованому художньому тексті є інтертекстуальність, що забезпечує фрагментарність, нелінійність, незавершеність постмодерного твору. Вивчення структури постмодерних текстів та виявів інтертекстуальності в них є на сьогодні актуальним питанням мовознавства.

Метою дослідження є аналіз творів Ю. Іздрика в розрізі мовного вияву структурних ознак інтертекстуальності та її різновидів.

Перед нами поставили такі завдання: зробити огляд наукової літератури, присвяченої вивченню нелінійного письма; провести аналіз творів Ю. Іздрика для вияву в них інтертекстуальності як однієї з невід'ємних ознак художніх текстів українського постмодернізму; проілюструвати її різновиди прикладами з художніх творів.

Біля витоків методологічних засад дослідження інтертекстуальності стоїть Ф. де Сосюр. У давній індосвропейській поезії він виявив особливий принцип складання віршів за методом анаграм. Кожний поетичний текст у цих традиціях будується залежно від звукового складу ключового слова, найчастіше – імені бога (яке зазвичай не називається). Інші слова тексту підбираються таким чином, щоб у них з певною закономірністю повторювалися фонемні ключового слова. Теорія анаграм дозволяє наочно уявити, яким чином інший текст, прихована цитата організовують порядок елементів у тексті й здатні його модифікувати [Бодрийяр 2000: 44-45].

Ці ідеї були використані й певною мірою переосмислені Ю. Кристевою, якій, зокрема, належить термін «інтертекстуальність» (1967 р.), що розуміється як взаємодія різних кодів, дискурсів чи голосів, які переплітаються в тексті. Дослідниця стверджує: «... будь-який текст будується як мозаїка цитат, будь-який текст є продуктом усмоктування й трансформації якого-небудь іншого тексту. Тим самим на місце поняття інтерсуб'єктивності стає поняття інтертекстуальності, і виявляється, що поетична мова піддається як мінімум подвійному прочитанню» [Кристева 1995: 99].

Близькими до концепції Ю. Кристевої є погляди Р. Барта, Ж. Деріди, М. Фуко та ін. Зокрема, найпоширенішим визначенням поняття «інтертекст» стало тлумачення, що належить Р. Барту: «Кожний текст є інтертекстом. Інші тексти присутні в ньому на різних рівнях у більш чи менш знайомих формах... Кожний текст постає новою тканиною, зітканою зі старих цитат. Уривки культурних кодів, формул, ритмічних структур, фрагменти соціальних ідіом тощо – всі вони ввібрані текстом і перемішані в ньому, оскільки завжди до тексту й навколо нього існує мова. Як необхідна попередня умова для будь-якого тексту інтертекстуальність не може бути зведеною до проблеми джерел і впливів; вона – загальне поле анонімних формул, походження яких рідко можна виявити, підсвідомих або автоматичних цитат, поданих без лапок» [Барт 1989: 417-418]. Таким чином автор перетворюється на порожній простір проєкції інтертекстуальної гри.

Твердження, що історія й суспільство є тим, що може бути «прочитане» як текст, призвело до сприйняття людської культури як суцільного «інтертексту». Проголошена Р. Бартом «смерть автора», «смерть» індивідуального тексту в кінцевому рахунку спричинили «смерть» читача й отожднення з текстом «неминучо цитатної» свідомості людини.

«Децентрування» суб'єкта, знищення меж поняття тексту і самого тексту, відрив знака від його референційного сигніфіката, здійснений Ж. Дерідою, звели усю комунікацію до вільної гри означників. Це породило картину «універсуму текстів», у якому окремі безособові тексти до незкінченності посилаються один на одного і на всі одразу.

Представники комунікативно-дискурсивного аналізу (наратології) вважають, що надто буквальне дотримання принципу інтертекстуальності в її філософському вимірі позбавляє сенсу будь-яку комунікацію. Зокрема Ж. Женет трактує інтертекстуальність більш звужено і конкретно, запропонувавши п'ятичленну класифікацію різних типів взаємодії текстів: 1) інтертекстуальність як «співприсутність» в одному тексті двох або більше текстів (цитата, алюзія, плагіат тощо); 2) паратекстуальність як відношення тексту до свого заголовку, післямови, епіграфа тощо; 3) метатекстуальність як коментар, критичне покликання на свій передтекст; 4) гіпертекстуальність як пародіювання одним текстом іншого; 5) архітекстуальність – жанровий зв'язок текстів. Ці основні класи інтертекстуальності дослідник поділяє на численні підкласи і типи й простежує їхні взаємозв'язки [Женете 1998: 79-93].

Такий бурхливий розвиток теорії інтертекстуальності вплинув на художню практику, зокрема твори постмодерністів. Проте варто зазначити, постмодерністська інтертекстуальність принципово відрізняється від допостмодерністської. Можна виділити два основні критерії відмінності, виходячи з мети й завдань, яким інтертекстуальність підпорядкована, а саме розмивання категорії авторства і відмова від орієнтації на оригінальність.

Особливості міжтекстової взаємодії художніх текстів увиразнюються в порівнянні із взаємодією текстів наукового стилю. Комунікативно-прагматична специфіка наукової мови зумовлює інший характер мовного вираження міжтекстової взаємодії. У науковій комунікації неможливе існування прихованих, завуальованих натяків і має бути повна визначеність і однозначність у розрізненні свого й чужого знання. Тому в науковому викладі представлені тільки експліцитні та квазіекспліцитні маркери інтертекстуальності: цитати, виділені лапками або додатковими графічними засобами, непряма мова, фоніві покликання, бібліографічний апарат, примітки, додатки і таке інше. Звертаючись до фонду вже створених текстів, суб'єкт пізнання знаходить у ньому імпульс для власної творчості, для створення нових текстів. Але в науковій комунікації, на відміну від художніх творів, переосмислення одного тексту іншим не може бути безмежним з огляду на понятійно-тематичні й логічні рамки конкретного наукового дослідження. І зовсім неможливим є повне перекодування претексту в новому тексті (наприклад пародіювання). Зовсім іншого характеру набуває інтертекстуальність у

художній комунікації, де вона не має зазначених у взаємодії наукових текстів обмежень, бо дуже часто форма художнього тексту стає вираженням його змісту. Тому особливо важлива роль інтертекстуальності в структурі художньої оповіді, де вона служить важливим текстотвірним засобом [Загнітко 2007: 114].

Цитати в постмодерністських творах організуються за принципом колажу, особливістю якого є те, що знаки-символи, знаки-коди літератури, філософії, художньої культури співіснують у ньому на правах повної рівності (гетерогенних елементів) і в кожному знакові-символі закладене не одне смислове значення. Колаж утворює безліч значеннєвих полів, активізація яких залежить від інтелектуального й творчого рівня читача. Саме багатомовність і множинність дослідники розглядають як умови справжньої новизни постмодерну.

У межах одного постмодерністського тексту відбувається не тільки перекодування різних стилів літератури, а й поєднання кодів, знаків різних мистецтв: інтертекстуальні відношення виявляються на рівні однорідних і різнорідних текстів.

Попри розбіжності у визначенні терміна «інтертекстуальність», на нашу думку, доцільно вживати його саме у широкому смислі, а термін «постмодерна інтертекстуальність» для позначення специфічної особливості (але не прийому) поетики постмодернізму, що набуває більш глибоких і додаткових смислів та інтерпретацій у порівнянні з інтертекстуальністю минулих століть, головним чином саме завдяки відкриттю цього явища. Тільки у добу постмодернізму письменники починають так свідомо і широко використовувати різні прийоми заради створення інтертекстуальності.

Джерелом інтертекстуальності як взаємодії смислороджувальних структур може бути культурний (у першу чергу літературно-художній) і соціально-історичний контексти. Інтертекстуальність може виявлятися у використанні прецедентних текстів – потенційно автономних смислових блоків мовленнєвого твору, які актуалізують значущу для автора фонову інформацію і апелюють до «культурної пам'яті» читача. Прецедентний текст як результат смислової компресії вихідного тексту і як форма його метонімічної заміни характеризується ознаками автосемантичності, дейктичності до реінтерпретованості, тобто багаторазової повторюваності в інтертекстуальному ряду. У центрі уваги дослідників знаходяться переважно «культурознакові» прецедентні висловлювання, які спираються на спільність універсальних – соціальних, культурних або мовних – фонових знань автора й читача. Так, у творах Ю. Іздрика знаходимо прецедентні тексти, наприклад: «... в палаті під номером, річ ясна шість» (Іздрик 2000: 85). Така згадка твору А. Чехова «Палата № 6» подає читачеві характеристику тих людей, що в цій палаті перебувають.

У лінгвістичному дослідженні інтертекстуальності на перший план виходить комунікативний аспект тексту, тобто, яким чином адресат, здійснюючи інтертекстуальний акт, апелює до адресата. Найчастіше таке апелювання є грою з читачем, випробовуванням його інтелектуальних можливостей.

Проявами інтертекстуальності у творах письменників-постмодерністів на мовному рівні є: 1) заголовки та імена, що відсилають до іншого твору; 2) цитати (з атрибуцією чи без атрибуції) у складі тексту; 3) алюзії, ремінісценції; 4) епіграфи; 5) переказ чужого тексту, вміщений у новий твір; 6) пародіювання іншого тексту; 7) ритміко-синтаксичні паралелі і под.

Інтертекст постає на інтекстових внесеннях у структуру твору відомих хрестоматійних рядків поетичних творів Т. Шевченка: «З роками «каку-гаму-дай» перетворюється на «вірю-знаю-можемо», або на «drugs-sex-rock&roll», або на «поховайте та вставайте» (Іздрик 2009: 188); С. Руданського: «Не мої, – кажу, – се ноги. Присягаю, на чим світ. Бо мої були в чоботях – а сі босі, без чобіт» (Іздрик 2000: 128); Л. Глібова: «Що ж – кожному своє. Катюзі, як то кажуть, по заслугі» (Іздрик 2000: 169); Ю. Андруховича: «А чоловік без цінка, як солдат без батьківщини, голий васа» (Іздрик 2000: 55).

Проте частіше цитати з чужих творів у Ю. Іздрика зазнають змін, автор пародіює чужі тексти, намагається зруйнувати штампи традиційної, хрестоматійної української літератури: «білочко моя місячна, зоряна, ясна» (Іздрик 2009: 231), «щоби не розпилятися мислю по дермантінам» (Іздрик 2009: 153), «О запах спирту, що без тебе я?!» (Іздрик 2000: 55), «Плаче-тужить Стефанія вранці в Путивлі на вокзалі» (Іздрик 2000: 60), «Співають, ідучи музеями ліхтарів та свічок, дівчата. І паничі у прірві жито жнуть. І скарабеї, і богомоли, і хрущі – гудіння рівне, атональне» (Іздрик 2009: 60). Письменникам-постмодерністам притаманна самоіронія, тому обігранню підлягають не лише класичні твори, а й сучасні: «Маленький зелений чоловічок спочатку мені все розказав, потім намалював, потім пояснив, а потім з'їв і в голові кубельце звів, от достеменно, радісні мої птахові, живіть, плодяться, несить яєчка овальних ілюзій» (Іздрик 2009: 73) (пор. Ю. Андрухович вірш «Вольф Мессинг. Вигнання голубів»).

Особливим прийомом творення інтертекстуальності є референція. «Референція – у загальному розумінні – система зв'язків між актуалізованими у мовленні іменами або іменними групами та світом» [Штерн 1998: 271]. Референція у художніх творах може бути виражена 1) ім'ям автора певного твору: «Самостійно з передчуттям відсутності, з прохаськовим псом» (Іздрик 2009: 228), «Описати мої натужні розмови з поліцаїми, приниження і страх, безглузді прогулянки під вартою і по-кафкіанськи несподіване звільнення справді міг би хіба сухотник Франц» (Іздрик 2000: 75). При цьому поряд можуть існувати справжні імена письменників і вигадані автором. Таки чином Ю. Іздрик перевіряє обізнаність читача: «а серед них були такі стітила, як Лишега, Процюк, Ципердюк, Андрусяк, Прозаяк, Любанський, Ірпинець, Бракне, Римарук, Лугосад, Віхта Сад, Камідян, Проскурня, Цибулько, Бригинець і Забужко» (Іздрик 2000: 65); 2) назвою літературного угруповання: «Адже їхньою стихією було імітаторство, трікстество, бубабу, зрештою» (Іздрик 2000: 50);

3) вказівкою на назву твору: «*Так от це, замалим не Прохаськове відчуття присутності відіграло в моїх снах роль своєрідного морального імперативу, направляючи дії, коригуючи вчинки тощо*» (Іздрик 2009: 47), «*непрОсті, а є тяжОлі*» (Іздрик 2009: 179); 4) ім'ям літературного персонажа іншого твору: «*...сіамського родича Маркуса Млинарського, який, у свою чергу, мовчить, запхавши в рот дрімбу – подарунок Моха*» (Іздрик 2000: 53).

Непоодинокими є випадки внутрішньої інтертекстуальності у творчості Ю. Іздрика: автор вводить у твори наскрізних персонажів (Горвіц, Воцтек) або вдається до покликань на свої ж твори: «*...уже описано в АМтм*» (Іздрик 2009: 37), «*Повезли собі б на Канари чи на острів Крк*» (Іздрик 2000: 110).

Центральне місце в інтертекстуальному просторі творів Ю. Іздрика займають аллюзії, що відсилають читача до творів масової культури (кіно, реклами, пісень): «*Кіллер завжди самотній. Хіба що він подвійний Леон*» (Іздрик 2000: 124); «*Хочеш, – каже вона, – яскравих апельсинів?// Хочеш – довгий лист від сина?// Хочеш – я підірву всі зорі, що заважають спати?*» (Іздрик 2000: 91); «*віртуозного бойового володіння найківським гаслом «just job it»*» (Іздрик 2009: 214).

Найцікавішим прийомом творення інтертекстуальності у творчому доробку Ю. Іздрика постає наслідування 1) усної народної творчості. Зокрема, автор наслідує голосіння: «*Ой любчику ти наш, однолюбчику!// Ох, далеко ж ти залетів, ясен соколе,// птиць край моря побиваючи...*» (Іздрик 2000: 72), казки: «*А в полі море, а в тім морі золотий камінь мохом покритий, а з того моху золота гілка росте, а на тій гілці гніздо золоте, а в тому гнізді цар Кумар сидить, ти цар Кумар, скликай свій гад лісовий...*» (Іздрик 2009: 231-232); 2) зразків радянської політичної лірики: «*Слова лунають гордо й просто,// Надія світиться в очах –// Ми революційнери росту....*» (Іздрик 2009: 172); 3) творів сучасників: «*Була тут «Столична», «Російська», зроблена в Києві «Московська», «Гайдамацька», «Оковита», «Соковита», «Бенкетна особлива», «Особливо бешкетна»...*» (Іздрик 2000: 66) – пародіювання нескінченних рядів однорідних членів речення Ю. Андруховича.

Постмодерний текст характерний тим, «що, перейнятий майже виключно цитуванням, колажує, монтажує, паразитує на текстах попередників; абсолютизує гру заради гри, виключивши поза дискурс живу автентичну оповіді (нарративу), переживань і настроїв... заграє з масовою культурою, демонструючи несмак, вульгарність... руйнує ієрархію, підмінює поняття, позбавляє сенсу, розмиває межі, бере слова в лапки, хаотизує й без того хаотичне буття» [Андрухович 1998: 15].

Таким чином, гіпертекст є специфічним способом збереження та презентації інформації, який має низку структурних та функційних особливостей. У повному обсязі ці особливості (нелінійність, потенційна незавершеність, фрагментарність) реалізуються лише в електронній формі, а у друкованому художньому тексті постають як інтертекстуальність.

Перспективи розвитку розглянутої проблеми вбачаємо у глибинному вивченні засобів творення інтертексту (пастиш, ризома, інтермедіальність) у прозових творах Ю. Іздрика.

Література

- Андрухович, Ю. Повернення літератури [Текст] / Ю. Андрухович // Плерома 3'98. Мала українська енциклопедія актуальної літератури. / упор. В. Єшкілев. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 1998 – С. 14-21.
- Барт, Р. От произведения к тексту [Текст] / Р. Барт // Барт Р. Избранные работы: Семиотика. Поэтика. / пер. с фр., сост., общ. ред. Г.К. Косикова – М.: Прогресс, 1989. – С. 413–423.
- Бодрийяр, Ж. Символический обмен и смерть [Текст] / Жан Бодрийяр; пер. и вступ. ст. С.Н. Зенкина. – М.: Добросвет, 2000. – 387 с. – 5000 экз. – ISBN 5-7913-0047-6 (в пер.).
- Женетт, Ж. Палимпсесты: литература во второй степени [Текст] / Ж. Женетт // Фигуры: Работы по поэтике / пер., сост. Е. Гречаной – М.: Изд-во имени Сабашниковых, 1998. – С. 79-93.
- Загнітко, А. Лінгвістика тексту [Текст]: Теорія і практикум / А. Загнітко; ред. І.Р. Вихованець. – Донецьк: ТОВ «Юго-Восток, Лтд», 2007. – 313 с. – 300 пр. – ISBN 978-966-374-244-1.
- Іздрик, Ю. Подвійний Лоен [Текст]: роман / Ю. Іздрик. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2000. – 204 с. – ISBN 366-7263-73-8.
- Іздрик, Ю. Таке [Текст]: збірка новел / Ю. Іздрик. – Харків: Вид-во «Клуб сімейного дозвілля», 2009. – 271 с. – 4000 пр. – ISBN 978-966-14-0571-3.
- Кристева, Ю. Бахтин. Слово. Диалог и роман [Текст] / Ю. Кристева // Вестник Московского ун-та. Сер. 9. Филология. – 1995. – № 1. – С. 97–124.
- Штерн, І. Вибрані топіки та лексикон сучасної лінгвістики: Енциклопедичний словник [Текст] / І. Штерн. – К.: АртЕК, 1998. – 336 с. – ISBN 966-505-195-4.

В статтє произведенія Ю. Іздрика исследуются в разрезе языкового проявления структурных признаков интертекстуальности и её разновидностей. Автором доказано, что интертекстуальность является одним из неотъемлемых признаков украинского постмодернизма и выполняет текстообразующую функцию.

Ключевые слова: постмодернизм, гипертекст, интертекстуальность, цитата, пародия.

The present article analyses the Y.Izdrik's works in terms of structural features linguistic manifestation of intertextuality and its types. The author proves that intertextuality is one of the integral characteristics of the Ukrainian post-modernism and carries out the text-formation function.

Keywords: post-modernism, hypertext, intertextuality, citation, parody.

Надійшла до редакції 9 вересня 2010 року.

Олена Важеніна

ББК Ш12=411.4*33

УДК 82'06(477)

БУРЛЕСКНО-ТРАВЕСТІЙНІ ТРАДИЦІЇ І.П. КОТЛЯРЕВСЬКОГО В МОВІ ХИМЕРНОЇ ПРОЗИ Є.П. ГУЦАЛА

У статті розглянуто унісонність мовно-стильових особливостей бурлескно-травестійної поеми І.П. Котляревського «Енеїда» та химерної трилогії Є.П. Гуцала.

Ключові слова: химерна проза, фразеологічна одиниця, фразеологічні синоніми, бурлеск, травестія.

На генетичний зв'язок химерної прози з «Енеїдою» І.П. Котляревського вказувало багато дослідників. На думку А.Є. Кравченка, особливо близько до химерного роману за своїм духом, за природою умовності стоять «Енеїда» І.П. Котляревського, «Конотопська відьма» Г.Ф. Квітки-Основ'яненка, «Марко в пеклі» О.П. Стороженка. Народ у них виступає не лише як об'єкт зображення, його поетична свідомість накладає відчутний відбиток на творчу концепцію письменників, що так властива українській літературі [Коломієць 2003: 27]. Марко Павлишин оцінює український химерний роман як відродження в українській літературі традицій І.П. Котляревського [Павлишин 1997: 86]. Досліджуючи історію зародження терміна «химерна проза», В.Т. Чайковська стверджує, що її витoki сягають іще «Енеїди» І.П. Котляревського [Чайковська 2007].

Мета статті полягає у виявленні впливу бурлескно-травестійної манери оповіді І.П. Котляревського на мовно-стильову своєрідність химерної трилогії Є.П. Гуцала. У своїй статті ми зупинимося на аналізі унісонності художніх процесів, яка проявляється у поемі І.П. Котляревського «Енеїда» та в мовно-стильовій манері химерного роману-трилогії Є.П. «Позичений чоловік», «Приватне життя феномена» та «Парад планет», об'єднаної образом «позиченого чоловіка» – Хоми Прищепи. Йдеться не про пряме наслідування, а про перегуки, подібні принципи побудови художнього мікросвіту такими глибоконаціональними письменниками, як І.П. Котляревський і Є.П. Гуцало.

Бурлескно-травестійний «ключ» І.П. Котляревського простежується уже в сюжеті роману. Дія час від часу переноситься в царину фантастичного або крайньо невірогідного. Несумірність правил, чинних у цьому штучному світі, з тими, що діють у реальності життєвого досвіду читача, часто створює ефект гумору.

У першому романі-трилогії «Позичений чоловік» дружина Хоми Прищепи, Мартоха, позичає свого чоловіка іншій жінці, Одарці Дармограїсі, на шестимісячний строк в обмін за породисту телицю «...із задумливим поглядом». Усі чудасії закручуються якраз навколо симпатичної телички і, зрештою, саме завдяки їй стає знаменитим Хома. Між епізодами, які розвивають комічний потенціал того чи іншого аспекту позички, з'являються інші анекдоти. У романі чимало діалогів і монологів, у яких формуються різні химерні погляди, автор переплітає події та зустрічі, часто між собою не пов'язані, на що оповідач звертає увагу читача: «Авжеж, ніхто без пригоди не проживе, а що вже тоді казати про Хому Прищепу, на якого завжди пригоди самі сиплються, мов град на дурного голову!»

Фабула «Приватного феномена» не набагато складніша. Новий оповідач (ми називаємо його Письменником) їде з Києва до Яблунівки, щоб стрінутися з Прищепою, тепер уже відомим автором «Позиченого чоловіка». Хома, сповнений бажання зблизька поспівчувати «жертвам капіталістичного гноблення», виїжджає до США. Тим часом Письменник відкриває, що сила його органів чуття в загадковий спосіб помножилася: він може, за допомогою телепатії, бути свідком пригод Прищепи в Америці. Американські розділи чергуються з яблунівськими, що створює можливості для сатиричного трактування західної культури, зокрема культури США. Кілька епізодів, спираючись на техніку з'ясування надприродного, зображують зустрічі Письменника з менш чи більш далеким минулим: з татарами, козаками, німецьким офіцером з часів Другої Світової війни і загадковою привабливою жінкою. У кінці виявляється, що це – частина театралізованої історії Яблунівки, яку ставить драматичний гурток, намагаючись досягти максимально реалістичного відтворення минулого. Роман кінчається поверненням Прищепи і від'їздом Письменника, переконаного, що геній Прищепи вищий будь-якого наслідування.

Виразний перегук химерної прози Є.П. Гуцала з «Енеїдою» І. Котляревського можна вбачати у її мовно-стильовій своєрідності. Назвемо такі її домінуючі атрибути: прив'язаність до народного мовлення; величезне лексико-фразеологічне багатство оповіді; авторська видозміна народної фразеології; своєрідність синоніміки лексико-фразеологічного фонду.

Із самого початку «Енеїди» складається думка, що мова поеми – це невідшліфована розмовна стихія, що автор ставить собі за мету продемонструвати багатство української мови, не дбаючи про спеціальний відбір із стилістичною метою. Численні дослідники «Енеїди» опрацьовуючи багатство її лексики, вказують на такі особливо широко використані в ній лексичні групи: назву одягу (окремо: головних уборів), назви предметів домашнього вжитку, ремісничих знарядь, назви різноманітних будівель і засобів пересування на суші й на морі, назви страв і напоїв, ботанічна номенклатура, назви диких і свійських тварин і птахів, назви свояцтва й спорідненості, військова термінологія. За спостереженнями М.М. Пилинського, в поемі переважає лексика конкретна, що й створює майже чуттєву конкретність її образів, проте І.П. Котляревський чимало вживає абстрактних слів, частково запозичених з інших мов, на позначення різних почуттів, властивостей і станів, а також суспільних явищ [Пилинський 1988]. Відповідно до традиції трагедійних творів і загального змістового спрямування особливо характерною для поеми І.П. Котляревського є розмовно-побутова лексика з яскравим емоційним забарвленням (жартівливим, іронічним, пестливим, фамільярним, лайливим тощо).

Превалювання народнорозмовної стихії виявляється і в химерних романах Є.П. Гуцала. Вона теж написана приблизно в тому ж стилі, але з інших позицій і з іншими творчими настановами. Уже з перших сторінок його творів впадає в око своєрідність манери викладу, багатослів'я, зосередженість на слові. Як зазначає М.Г. Жулинський щодо стильової манери трилогії Є.П. Гуцала, «по суті письменник поставив собі за мету оживити усне народне мовлення, ввести його в сучасну літературу як вкрай необхідний чинник у створенні національного характеру: він спромігся відкрити перед читачем багатющі поклади словникових надр української мови як повноправного домінуючого засобу вираження сучасною людиною своїх поглядів на людину і світ».

У химерному романі «Позичений чоловік» Є.П. Гуцала не автор веде слово, а саме слово мовби веде автора, постійно примушуючи його «спотикатися» об слово, звертати на нього увагу, зосереджуватися не так на розгортанні сюжетної лінії, як на самому слові.

Багатство і розмаїття усної розмовної лексики у поемі «Енеїда» І.П. Котляревського знаходить своє продовження у нагромадженні фразеології. П.П. Плющ, який дослідження мови І.П. Котляревського вважав одним із головних завдань своєї наукової діяльності, відзначив майже 400 ідіоматичних зворотів, поділивши їх на 70 семантичних груп. Докладний аналіз прислів'їв у поемі та особливості їх використання автором зробив свого часу Г.А. Левченко. Індивідуально-авторську видозміну фразеологізмів «Енеїди» досліджував М.Ф. Алефіренко [Алефіренко 1990]. Серед типових він виділяє такі прийоми трансформації фразеологізмів: алюзію, подвійну актуалізацію, вклинювання, дискантне розташування компонентів, субституцію компонентів, граматичну метафору, порушення стилістичної дистрибуції, еліпсис і контамінацію. Особливо часто, за спостереженнями дослідника, І.П. Котляревський використовує прийом дистантного розташування лексичних компонентів фразеологізму.

Є.П. Гуцало виявився послідовником І.П. Котляревського у розвитку української народної сміхової культури з використанням незліченного багатства української фразеології.

Письменник створює власну стилістику, у якій поєднує дві стихії. Це, перш за все, освоєння всього пласту народної фразеології. Є.П. Гуцало звертається до традиції українського етнографічного гумору, насичуючи свої твори прислів'ями, приказками, приповідками, народними метафорами й порівняннями, загадками, каламбурами. У багатьох випадках, щоб обіграти якусь одну думку чи предмет, вживається ціле гроно народних виразів. За словами Л.В. Давиденко, письменник керується не так критерієм доцільності фразеологізмів у романі, як намаганням не повторювати їх [Давиденко 1992]. Фразеологічний запас Є.П. Гуцала просто-таки невичерпний.

По-друге, прагнучи посилити мовну експресію оповіді, письменник препарує відомі народні фразеологізми і створює індивідуально-авторські, які часто важко відрізнити від узуальних, бо вони відповідають тим самим принципам і часто наслідують існуючі моделі фразеологічних одиниць. Індивідуально-авторські зміни фразеологізмів згущують оцінку та смислові відтінки, створюючи нове естетичне і художнє наповнення одиниці. Перетворення надають фразеологізмам додаткові семантичні відтінки, привносять колорит незвичності, вигадки, химерності.

Спільним для бурлескно-трагедійної традиції і І.П. Котляревського, і Є.П. Гуцала є синонімічне лексико-фразеологічне багатство творів.

Аналізуючи використання лексичних синонімів у поемі «Енеїда», Л.А. Лисиченко робить такі висновки, що, по-перше, автор використовував синоніми не стихійно «з метою викинути на очі читача все багатство словника народної мудрості», а переважно цілеспрямовано, згідно з художньо-естетичними настановами. Про це свідчить і робота його над редагуванням своїх творів. По-друге, при оцінці лексичних синонімів і лексичного складу цього твору взагалі необхідно розрізняти мовну партію автора й мовну характеристику персонажів, позицію персонажів.

Синоніми-лайки, лайки соціально характеризуючі автор уживає переважно як засіб типізації персонажів. По-третє, синонімічні ряди в тексті складаються з двох, частіше з трьох одиниць. Двослівні ряди вживаються з метою уточнення, трислівні – з метою підсилення інтенсивності дії чи міри виявлення [Лисиченко 1990].

Якщо «Енеїду» І.П. Котляревського прийнято вважати енциклопедією української етнографії, то «Позиченого чоловіка» Є.П. Гуцала розглядають як словник фольклорних синонімів [Лисиченко 1990].

Мова творів Євгена Гуцала відзначається багатством фразеологічної синоніміки. Про великий обсяг синонімічних ресурсів талановитого письменника свідчать підрахунки дослідниці фразеологічної синонімії автора химерної трилогії О.М. Коломієць. У п'ятитомному виданні творів Є.П. Гуцала нею вибрано п'ять тисяч фразеологізмів, з яких чотири тисячі, тобто 80%, вступають у синонімічні зв'язки, утворюючи 244 ряди фразеологічних синонімів [Коломієць 2003: 228]. Це вагомі показники синонімічного багатства мови художньої прози Є.П. Гуцала. Особливо помітна частота вживання фразеологізмів у химерних романах Є.П. Гуцала: «Позичений чоловік» – 1200 фразеологізмів на 313 сторінок; «Приватне життя феномена» – 1170 фразеологізмів на 388 сторінок; «Парад планет» – 670 фразеологізмів на 289 сторінок [Коломієць 2003: 227].

Суцільне обстеження фразеології химерної трилогії Є.П. Гуцала дало можливість нам помітити цілі синонімічні ряди, які включають у себе по два, три, чотири і навіть п'ять фразеологізмів. Найчисленніші синонімічні ряди, в яких повтор синонімічних фразеологічних одиниць зустрічається тричі. На нашу думку, це своєрідне відлуння фольклорної традиції, яку покладено автором у основу мовної стихії химерної прози: *Важко, немов на дадан дщю, наче на тонку пряду, наче наставився вовкові в зуби* (П.ж.ф.: 503). «...– сказала Дармограїха ї раків не стала пекти від сорому, ї вуха її не зів'яли від стиду, ї крізь землю не провалилась» (П.ч.: 217). «А вже хтось другий, ненависник добра та волі, напустить такого туману, утне такого мелуна, так перебере міри, що ї справді біле здається чорним, а чорне вважається білим» (П.ч.ф.: 328). Таке синонімічне нанизання фразеологізмів автор використовує з метою уточнення значення фразеологізму, яке актуалізується контекстним оточенням. Кожний наступний фразеологізм не просто уточнює, деталізує, конкретизує значення (контекстуальний смисл) попереднього, а виражає кількісну експресію, нагнітаючи загальне коннотативне поле ряду. Внаслідок цього розвивається градація за ступенем інтенсивності дії. Під поняттям градації розуміємо розташування фразеологізмів у міру наростання чи спаду їх семантичних чи емоційно-експресивних значень.

Градаційні відношення, що розвиваються у середині синонімічного ряду, породжують особливий тип синонімії – градуальну синонімію. Градуальна синонімія можлива лише в синонімічному ряду, конститuentи якого характеризуються смисловою градацією, ступінчастим поступовим нарощенням смислових відтінків: «Від страху дзигарі мені у скронях б'ють, серце тенькає, душа в п'яти сховалась, жишки дрижать – такого ляку нагнав на мене той погляд із душі» (П.ч.: 265). «Щось і мене повело-покрутило так, щоб я не прямо сказав ..., а висловився через пень-колоту, через дорогу навприсядки, з допомогою семи мішків зречаної вовни, та ї ті неповні» (П.ч.: 175). «Мартоха так уміла забити памороки, такого туману язиком напускала, що домогалася свого» (П.ч.: 98).

Синонімічний ряд інтегрують узуальні та оказіональні фразеологічні одиниці, що народжуються індивідуальною творчістю автора: «І душа моя злякавшись / от би зараз дав драла, дав дмухача / стала маленькою, зіщулилась, згорбатіла» (П.ч.: 14). У градуальній синонімічній ряд включаться оказіональний фразеологізм *дати дмухача*, який не набув визнання, загальнонаціональної апробації і тому не фіксується словником.

Оказіоналізми найчастіше виникають у процесі індивідуальної мовотворчої практики, в процесі художньо-естетичного новаторства: «Та вона /Одарка/ без ножа заріже, без солі посолить, без вогню засмажить і без ложки з'їсть, а що ж тоді залишиться моїй рідній жінці Мартосі?» (П.ч.: 244).

Стаючи семантично і стилістично маркованими, оказіоналізми часто стають фіналом вираження ступеня градації якості характеристики особи чи стану особи, предмета чи дії: «Кричала Мартоха, наче хотіла криком дуба зрубати або ж своїм криком огонь погасити. Ну ї давала хльосту, ну ї давала прочухана, ну ї наганяла розуму до голови!» (П.ч.: 72). «Ну ї жіноцтво, ну ї химородство! Хоч їх обох до однієї гіляки підчепи – одна другу не переважить ні в чемності, ні в хитроцях, ні в лукавстві. Одним миром мазані, обоє рябоє, одного плоту коли» (П.ч.: 47). У першому прикладі наявна градуальна сема 'ступінь міри інтенсивності' у вираженні глуму, крику, імпульсу динамізму. У другому прикладі – кількісна градація у вираженні якісної однозначності.

Вище розглядалася градація як така, що охоплювала три і більше фразеологічних одиниць. Однак у художньому мовленні Є.П. Гуцала виявлено фразеологізми, що функціонують бінарно. Семантичний повтор елементів мовлення певною мірою теж інтенсифікує смислові відтінки, посилює експресію висловлення загалом. У бінарному функціонуванні фразеологізм не тільки актуалізує смисл першого, але одночасно уточнює, конкретизує його. В результаті такого комбінування автором подається сконцентрована, гіпертрофована характеристика героїв: «Бо Мартоха моя душею хворіла та світом нудила, коли хтось у неї у боргу не був!» (П.ч.: 15); «Ну, думаю, Дармограїха ї справді лисом підшита, а псом підбита, вмє підлестити, словом як листом стеле – заслухася!» (П.ч.: 67); «Корівка славна – це ж від людей повага та шана, щоб не казали, що в тебе, Хомонько, і за вухом не свербить, що ти і у вус не дмеш» (П.ч.: 20).

Таким чином, для фразеологічної синонімії химерної прози Євгена Гуцала характерне градуальне розташування фразеологічних одиниць. Такі відношення всередині синонімічного ряду розвивають особливий тип синонімії – градуальну синонімію. При такому нанизванні тонше відчувається відтінок значення кожної одиниці синонімічного ряду, посилюється експресія висловлення в цілому.

Градуальні синонімічні ряди утворюють не тільки узуальні, але і оказіональні фразеологічні одиниці, породжені індивідуальною творчістю автора.

Отже, у химерних романах Є.П. Гуцала виразно простежується відлуння бурлескно-травестійних традицій «Енеїди» І.П. Котляревського. Жанрова специфіка цих двох перлин української літератури у мовностильовому плані – це передусім орієнтація на усне розмовне мовлення, настанова на «простонародність», використання лексико-фразеологічного багатства української мови узуального та оказіонального характеру. Унісонність художньої манери І.П. Котляревського і Є.П. Гуцала проявляється і у використанні значного обсягу синонімічних ресурсів української мови. Новаторство Є.П. Гуцала полягає в тому, що він не відкидає, а орієнтується на класичні дискурси, збагачуючи національну літературу естетично й інтелектуально.

Подальші дослідження цієї проблеми можуть стосуватися вивчення авторських мовних видозмін та новоутворень на реалізацію жанрової специфіки аналізованих творів.

Література

Алефіренко 1990: Алефіренко, М.Ф. Лексико-фразеологічні засоби художньо-образної системи поеми І.П. Котляревського «Енеїда» [Текст] / М.Ф. Алефіренко // Творчість Івана Котляревського в контексті сучасної філології. – К.: Наук. думка, 1990. – С. 61 – 81.

Давиденко 1992: Давиденко, Л.Б. Синтаксичні функції і структурно-семантичні модифікації фразеологічних одиниць [Текст]: автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.01 – К., 1992. – 19с.

Коломієць 2003: Коломієць, О.М. Фразеологічні синоніми в системі образно-зображувальних засобів мови Є.П. Гуцала [Текст] / О.М. Коломієць // Лексико-граматичні інновації в сучасних слов'янських мовах. – Матеріали Всеукраїнської наукової конференції (26 – 28 березня 2003 р.). – Дніпропетровськ: Економіка, 2003. – С. 227 – 228.

Кравченко 1988: Кравченко, А.Є. Художня умовність в українській радянській [Текст] / А.Є. Кравченко. – К.: Наук. думка, 1988 – 126 с.

Лисиченко 1990: Лисиченко, Л.А. Семантична структура синонімічного ряду в «Енеїді» І.П. Котляревського [Текст] / Л.А. Лисиченко // Творчість Івана Котляревського в контексті сучасної філології. – К.: Наук. думка, 1990. – С. 81 – 96.

Павлишин 1997: Павлишин, Марко. Канон та іконостас: Літературно-критичні статті [Текст] / Марко Павлишин. – К.: Час, 1997. – С.71 – 97.

Пилинський 1988: Пилинський, М.М. Із спостережень над мовою і стилем «Енеїди» І. Котляревського. [Текст] / М.М. Пилинський // Мовознавство. – 1988. – № 5. – С. 25 – 29.

Чайковська 2006: Чайковська, В.Т. Українська химерна проза: історія народження терміна [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://eprints.zu.edu>.

Умовні скорочення

П.ч.: Гуцало Є. Позичений чоловік [Текст] // Гуцало Євген. Твори в п'яти томах. – К.: Дніпро, 1997. – Т. 3. – С. 147 – 460.

П.ж.ф.: Гуцало Є. Приватне життя феномена [Текст] // Гуцало Євген. Твори в п'яти томах. – К.: Дніпро, 1997. – Т. 4. – С. 5 – 394.

В статье рассмотрено унисонность язычно-стилевых особенностей бурлескно-травестийной поэмы И.П. Котляревского «Энеида» и причудливой трилогии Е.П. Гуцала.

Ключевые слова: причудливая проза, фразеологическая единица, фразеологические синонимы, бурлеск, травестия.

The article examines unisonist' of lingual and stylish features in the poem «Aeneid» written by I.P. Kotlyarevskiy and whimsical trilogy, written by J.P. Gucalo.

Keywords: whimsical prose, phraseology unit, phraseology synonyms, burlesk, travesty.

Надійшла до редакції 28 вересня 2010 року.

Мирослава Венгриянок

ББК 81.411.1

УДК 811.161.2'42

ТИПОЛОГІЯ ВНУТРІШНЬОГО АДРЕСАТА У ПРОЗОВОМУ ТЕКСТІ

Проаналізовано різноаспектні підходи до вивчення питання «типологія адресата в художньому тексті»; виокремлено типи внутрішнього адресата у прозовому тексті: внутрішній адресат, актуалізований у наративі, та внутрішній адресат, актуалізований в інтеракційних частинах прозового тексту; детально розглянуто типи внутрішнього адресата, представленого в наративних сегментах прозового тексту.

Ключові слова: зовнішній адресат, внутрішній адресат, типологія внутрішнього адресата, наратив, комунікативний акт.

У сучасному мовознавстві вчені виділяють два основних типи адресата в художньому тексті: зовнішній (читач) та внутрішній (персонаж, до якого спрямоване мовлення іншого персонажа). Встановлення типології внутрішнього адресата – актуальна, багатоаспектна проблема, тісно пов'язана, на нашу думку, із необхідністю врахування неоднорідності комунікативної організації різних типів художніх текстів, відмінних за родовими особливостями (епічних, ліричних, драматургічних).

Зауважимо: у лінгвістиці розгляд таксономії внутрішнього адресата здійснювався фрагментарно. Так, мовознавці, зосереджуючи свою увагу лише на окремих аспектах проблеми, пов'язаної із встановленням типології внутрішнього адресата, вивчали його односторонньо:

- тільки у поетичній площині [Безкровна 1998];
- як об'єкт оцінки [Федотова 1987];
- у контексті аналізу когнітивних моделей поетичних і прозових текстів [Бутакова 2001];

Відсутність комплексного розгляду внутрішнього адресата, неврахування специфіки його актуалізації у різних типах художніх текстів призвело до виникнення у мовознавстві окремих лакун, однією з яких є встановлення типології внутрішнього адресата у прозі.

Мета статті – розглянути типи внутрішнього адресата, закованого в структурі прозового тексту.

Поставлена мета передбачає розв'язання таких **завдань**:

- 1) розкрити різноаспектні підходи до вивчення питання «типологія адресата в художньому тексті»
- 2) проаналізувати типи внутрішнього адресата, представленого в прозовому тексті, зокрема в його наративній частині.

Вперше встановлення таксономії адресата здійснено Г. Г. Почепцовим, однак предметом розгляду дослідника був не художній текст. На основі аналізу комунікативних взаємодій вчений виділив такі типи адресата:

- власне адресат;
- квазіадресат;
- адресат-ретранслятор;
- непрямий адресат;
- співадресат

Так, на думку Г. Г. Почепцова, власне адресат – це “особа або група осіб, якій/яким адресоване висловлювання, що йде від мовця” [Почепцов 1986: 11], квазіадресат – псевдоспіврозмовник, нездатний до реценції та інтерпретації повідомлення (насамперед неістота). Адресат-ретранслятор виступає проміжною ланкою між кодувальником і особою, якій призначене повідомлення. Комунікативне завдання ретрансляції, на думку дослідника, полягає у передачі інформації через посередника в умовах, коли безпосередня інтеракція неможлива (дистантність співрозмовника або соціальна неприйнятність і недоцільність спілкування із ним) [Почепцов 1986]. Непрямий адресат – це слухач, на якого ілюктивна мета адресанта спрямована імпліцитно. Співадресатам “притаманний у комунікативному плані тотожний статус” [Почепцов 1986: 16], бо вони є об'єктами однієї спільної інтенції кодувальника.

Із проблемою встановлення таксономії того, кому адресується повідомлення, тісно пов'язане дослідження А. А. Холодовича “Про типологію мовлення” [Холодович 1979]. На основі вивчення особливостей взаємодії адресанта і адресата вчений делімітує п'ять ознак ідентифікації комунікативного акту: засіб вираження, комунікативність, орієнтованість, квантифікативність, контактність. Важливим у вказаному дослідженні є ґрунтовний аналіз репрезентацій адресата, який може бути присутнім, відсутнім; безпосереднім, опосередкованим; контактним, дистантним; актуалізуватися у монолозі чи діалозі; різнитися кількістю [Холодович 1979].

Вперше детальну типологію внутрішнього адресата на матеріалі художнього тексту (поетичного) здійснила І. О. Безкровна [Безкровна 1998]. Дослідниця виділила такі види адресата: адресат, тотожний адресантові; безпосередній адресат; метонімічний адресат; зовнішній адресат на позиції внутрішнього.

Проблема встановлення типології того, кому адресується повідомлення, частково розглядалась у результаті вивчення комунікативно-функціональних і семантичних особливостей речень оцінного типу у сучасній англійській мові [Федотова 1987]. Так, О. І. Федотова, досліджуючи адресата, аналізує такі його маніфестації: експліцитний (прямий, непрямий), імпліцитний (включений, виключений, включений непрямий).

Однак з огляду на особливості прозового тексту, що характеризується наявністю оповідної частини й інтеракційної, вирізняється тяжінням до комунікації в системі “Я – ВІН” [Лотман 1996], проектує ускладнення внутрішньої комунікативної структури (оповідач – читач, персонаж – читач, персонаж – персонаж) [Гришина 1988: 91], відзначається підпорядкованістю діалогу авторській оповіді [Зоненшвили 1980], класифікація внутрішнього адресата у вказаному типі тексту вимагає окремого розгляду.

В основу дослідження таксономії внутрішнього адресата ми кладемо типологію адресатів Г. Г. Почепцова та І. О. Безкровної, доповнюючи їх.

Виділяємо такі типи внутрішнього адресата у прозовому тексті:

- а) адресат, актуалізований у наративі;
- б) адресат, актуалізований в інтеракційній частині.

На думку окремих дослідників, зокрема О. В. Падучевої, “у наративі в його основному, описовому, корпусі внутрішній адресат у нормі відсутній...” [Падучева 1996: 209]. Однак, як показують результати дослідження, внутрішній адресат може актуалізуватися не лише у діалозі (полілозі, монолозі) прозового тексту. Хоча внутрішній адресат, репрезентований у наративі, і відрізняється від того, кому адресоване мовлення, в інтеракційних сегментах, все ж не можна констатувати факт відсутності актів адресації у так званому описовому корпусі художньо-образної площини. Незважаючи на те, що оповідь завжди подається крізь призму гомо-або гетеродієгетичного наратора, у ній теж простежуються внутрішньоадресатні міти. Так, репрезентація внутрішнього адресата у наративі уможливорюється внаслідок:

- повного розщеплення суб'єкта нарації на оповідача і персонажа чи розповідача і персонажа.

Наприклад:

Коли він необережно запитав її: будемо спати? Вона перелякано замотала головою, а потім почала перестелятися на верхній полиці [Кононенко 2001: 27].

- внаслідок неповного розщеплення суб'єкта нарації на оповідача і персонажа. Наприклад:

Мирон розуміюче захитав головою: авжеж, дружина вимагає від свого професора дотримуватися настанов лікаря. Але, любий докторе, педантичний нагляд Вашої жінки завдає хворому серцю куди більше шкоди, як кілька грамів кофеїну та коньяку [Криштопа 2002: 29].

- внаслідок злиття суб'єкта нарації (оповідача і персонажа, розповідача і персонажа). Наприклад:

Пономаренко довго не торочив, а сказав, що “буде найдоцільніше, коли приступимо до конкретних дій” [Загребельний 1987: 128].

На рівні лінгвістичного зрізу названі три типи вияву внутрішнього адресата ретранслюються через пряму мову (у першому випадку), невластне пряму мову (у другому випадку), непряму мову (в останньому прикладі). Відносно найтісніший з усіх представлених зв'язок оповідача і персонажа (у третьому сегменті) не нівелює, на нашу думку, внутрішньоадресатну маніфестацію. Ми підтримуємо погляд С. М. Мезеніна, який вважає: “Непряме мовлення являє собою синтаксичну форму приєднання мовлення персонажа до мовлення автора. Злиття при цьому відбувається лише у плані вираження: “роль” (тобто зміст висловлювання) автора, з одного боку, і “роль” персонажа, з іншого, залишаються чітко розділеними” [Мезенін 1990: 104].

Внутрішнього адресата, актуалізованого у наративі, на нашу думку, слід означити як “умовний”, оскільки в оповідній частині тексту він не має *реактивного* потенціалу. Однак у сучасній прозі, яка тяжіє до посилення діалогу, різкого падіння авторського коментаря [Лагутин 1991], освоює нові форми художнього відображення об'єктивної дійсності, ламає стереотипи читача [Ильин 1989], чітко простежується тенденція до актуалізації внутрішнього адресата в оказіональній позиції. Так, внаслідок розщеплення суб'єкта нарації на оповідача/розповідача, персонажа-адресанта та персонажа-адресата створюється ефект інтеракції. Порівняймо:

Батьки Волина сміялися і було навіть лаяли стару: “Що ти таке кажеш, бабо ? Дивись, ще наврочиш !” Баба відказувала: “Я віщую лиш те, що зірки пророчать, що написано у книзі життя !..” [Покальчук 2002: 6].

Представлений “діалог” можна вважати проміжною ланкою між оповідною і неоповідною частинами прозового тексту. Однак, якщо інтеракційні сегменти у позанаративному просторі зберігають ілюзію реальності, “відірваності” від наратора, самостійності щодо того, хто веде розповідь/оповідь, то вказаний відрізок тексту репрезентує відносно тісний зв'язок із суб'єктом нарації.

Розглянемо ще:

Навпроти Ференца поставила свої тарілки методистка у сірому лапсердачку й побажала фотографові смачного. Ференц чемно побажав навзаєм і подивився на неї [Єшкілев 2002: 6].

За допомогою паралінгвістичного (графічного) актуалізатора у сегменті створюється ілюзія діалогу, внаслідок чого внутрішній адресат репрезентується в оказіональній, невластивій для наративу позиції. Ефект кодування і декодування, креатизований автором, у постмодерному дискурсі є одним із засобів представлення “підтримки процесу комунікації” [Ильин 1989: 206].

Однак включеним у структуру оповідного тексту може бути не лише формальний внутрішній адресат (персонаж), але й зовнішній адресат (читач).

Зовнішній адресат на позиції внутрішнього вже був об'єктом розгляду у лінгвістиці, проте досліджувався виключно на матеріалі аналізу текстів поезії [Безкровна 1998]. У прозовому тексті, на нашу думку, можна виділити такі репрезентації вказаного адресата:

- а) зовнішній адресат на позиції внутрішнього з повним виділенням референтної ознаки.

Наприклад:

Любий мій читачу, це ж Карків щоденник (для того: розкрити природу тина), і тільки зрідка проривався я [Хвильовий 1990: 154].

До вказаної групи адресатів належать усі читачі, незалежно від їх персонально-ідентифікаційних характеристик;

б) зовнішній адресат на позиції внутрішнього з частковим виділенням референтної ознаки.

Наприклад:

Записуйте, невігласи. Життя людині дається один раз, і прожити його треба так, аби не зіпсувати майбутнє одним-єдиним сніданком [Винничук 2003: 62].

До цієї групи аналізованого внутрішнього антропоцентра входять не усі читачі, а тільки ті, що певним чином марковані наратором. У наведеному прикладі – невігласи.

Аналіз комунікативної організації наративу дає підстави виділити ще один тип внутрішньої адресації. Так, в оповідній частині прозового тексту актуалізується й узагальнено-особовий адресат. Наприклад:

Тепер він міг знати напевне, чого від нього хочуть, і несподівано для себе теж став відвертішим з нею – немов спрацював якийсь неписаний закон взаємності стосунків: що б ти не робив, воно повернеться до тебе, не обов'язково так, як очікуєш, але повернеться [Криштопа 2002: 41].

Делімітація вказаного типу адресата, детермінована виділенням у сучасному мовознавстві так званого узагальнено-особового використання 2-ої особи [Винокур 1990: 124], у семантику якої, на думку О. В. Падучевої, входить компонент “я хочу, щоб ти став на моє місце і уявив собі, що все, що я говорю про себе, відбувається начебто з тобою” [Падучева 1996: 212].

У представленому сегменті аналізоване “ти” вміщує вказівку і на внутрішнього автоадресата (персонажа) і маркує “вихід” на зовнішнього адресата (читача). Порівняймо ще:

Та настає в житті людини час, коли вона замислюється й над речами, здавалося, найпростішими, і ось уже ти питаєш себе, чому ти Іван або Петро, і щоб це мало означати, і шукаєш у минулому своїх славних попередників, чи то щоб прилучитися до них якимось чином, а чи для здивування або й для жалю [Загребельний 1987: 77].

Узагальнено-особовий адресат синкретизує внутрішню і зовнішню адресацію через специфічну форму використання 2-ої особи, яка репрезентує персонажа і читача в одному художньо-текстовому континуумі.

Таким чином, у наративі виділяємо такі типи внутрішнього адресата:

– *формальний внутрішній адресат*, активізація якого у прозі зумовлена повним або неповним “розщепленням” суб’єкта нарації на оповідача/розповідача та персонажа-комуніканта; злиттям суб’єкта нарації (оповідача/розповідача) із персонажем-комунікантом;

– *оказіональний внутрішній адресат* (включений в умовну інтеракцію) – репрезентується у тексті внаслідок структурно-семантичного поділу суб’єкта нарації на оповідача/розповідача, персонажа-адресанта та персонажа-адресата;

– *зовнішній адресат на позиції внутрішнього* з повним або частковим виділенням референтної ознаки (адресат-читач проєктується у художньому тексті як образ внутрішнього адресата);

– *узагальнено – особовий адресат*, що синкретизує зовнішню і внутрішню адресацію через специфічну (узагальнено-особову) форму використання 2-ої особи.

Незважаючи на маркери внутрішньоадресатної актуалізації у наративі, специфічною сферою «побутування» внутрішнього адресата є інтеракційні сегменти художнього тексту, які найповнішою мірою дозволяють розкрити природу адресата і встановити його типологію. У міжперсональних інтеракціях репрезентується реактивний, інтерпретаційний, креативний потенціал внутрішнього адресата. Внутрішній адресат у діалозі, полілозі функціонує насамперед як детермінант мовленнєвих дій адресанта. Через те перспективою подальших досліджень є встановлення типології внутрішнього адресата в інтеракційних сегментах прозового тексту.

Література

- Безкровна 1998: Безкровна, І.О. Поетичний текст як комунікативний акт: типи адресатів [Текст] / І. О. Безкровна // Мовознавство. – № 4–5. – 1998. – С. 67–72.
- Бутакова 2001: Бутакова, Л.О. Авторское сознание в поэзии и прозе: когнитивное моделирование [Текст] / Л. О. Бутакова. – Барнаул : Изд-во Алтайского ун-та, 2001.–283с.
- Винничук 2003: Винничук, Ю. Груші в тісті [Текст] / Ю. Винничук // Четвер. – 2003. – № 17.– С. 60–64.
- Винокур 1990: Винокур, Г.О. Филологические исследования. Лингвистика и поэтика [Текст] / Г. О. Винокур. – М. : Наука, 1990. – 452с.
- Гришина 1988: Гришина, О. Н. Уровни коммуникации и информационная структура высказывания [Текст] / О. Н. Гришина // Коммуникативные единицы языка и принципы их описания: сб. статей МГПИИЯ им. М. Тареза. – М., 1988. – Вып. 312. – С. 39–49.
- Єшкілев 2002: Єшкілев, В. Візантійська фотографія. Проза [Текст] / В. Єшкілев. – Львів : Сполом, 2002. – 128 с.
- Загребельний 1987: Загребельний, П. Неймовірні оповідання: оповідання, повість [Текст] / П. Загребельний. – К. : Рад. письменник, 1987. – 367с.
- Зоненашвили 1980: Зоненашвили, Д.С. Диалог в драме и диалог в прозе [Текст]: автореф. дис... канд. филол. наук: 10.02.04 / Д. С. Зоненашвили. – М., 1980. – 20с.
- Ильин 1989: Ильин, И. П. Проблема речевой коммуникации в современном романе [Текст] / И. П. Ильин // Проблемы эффективности речевой коммуникации. – М. : Акад. наук СССР, 1989. – С. 187–208.

- Кононенко 2001: Кононенко, С. Імітація: роман [Текст] / С. Кононенко. – Львів : Кальварія, 2001. – 188с.
- Криштопа 2002: Криштопа О. Мистецтво склеювати черепки [Текст] / О. Криштопа. – Івано-Франківськ: Лілея – НВ, 2002. – 72с.
- Лагутин 1991: Лагутин, В. И. Проблемы анализа художественного диалога (к прагмалингвистической теории драмы) [Текст] / В. И. Лагутин. – Кишинев : Штиинца, 1991. – 98с.
- Лотман 1996: Лотман, Ю.М. Автокоммуникация: «я» и «другой» как адресаты [Текст] / Ю. М. Лотман // Лотман Ю.М. Внутри мыслящих миров. Человек-текст-семиосфера – история. – М.: «Языки русской культуры», 1996. – С. 23–45.
- Мезенин 1990: Мезенин, С. М. Коммуникативный акт в художественной прозе [Текст] / М. М. Мезенин // Коммуникативные аспекты значения : межвуз. сб. научных трудов. – Волгоград : Изд-во Волгогр. ун-та, 1990. – С. 99–107.
- Падучева 1996: Падучева, Е. В. Семантические исследования (Семантика времени и вида в русском языке; Семантика нарратива) [Текст] / Е. В. Падучева. – М. : «Языки русской культуры», 1996. – 464с.
- Покальчук 2002: Покальчук, Ю. Озерний вітер : повісті та оповідання [Текст] / Ю. Покальчук. – Івано-Франківськ : Лілея – НВ, 2002. – 232с.
- Почепцов 1986: Почепцов, Г. Г. О коммуникативной типологии адресата [Текст] / Г. Г. Почепцов // Речевые акты в лингвистике и методике. – Пятигорск : Пятигорск. гос. пед. институт иностр. языков, 1986. – С. 10–17.
- Федотова 1987: Федотова, Е. И. Коммуникативно-функциональные и семантические особенности предложений оценочного типа в современном английском языке (объект оценки – адресат) [Текст]: автореферат дис... канд. филол. наук: 10.02.04 / Е. И. Федотова. – К., 1987. – 24с.
- Хвильовий 1990: Хвильовий, М. Твори в 2-х томах [Текст] / М. Хвильовий. – К. : Дніпро, 1990. – Т.1. – 925с.
- Холодович 1979: Холодович, А. А. О типологии речи [Текст] / А. А. Холодович // Холодович А. А. Проблемы грамматической теории. – Л. : Наука, 1979. – С. 269–276.

Проанализированы разноаспектные подходы к изучению вопроса «типология адресата в художественном тексте»; выделены типы внутреннего адресата в прозаическом тексте: внутренний адресат, актуализированный в нарративе, и внутренний адресат, актуализированный в интеракционных сегментах прозаического текста; основательно рассмотрены типы внутреннего адресата, представленного в нарративных сегментах прозаического текста.

Ключевые слова: внешний адресат, внутренний адресат, типология внутреннего адресата, нарратив, коммуникативный акт.

Various approaches to learning the typology of the inner addressee in literary text are analysed; the types of the inner addressee in prose text such as an inner addressee which is actualized in a narrative and an inner addressee in interactive segments of prose texts are distinguished; the types of the inner addressee in narrative segment of literary text are described in detail.

Keywords: external addressee, inner addressee, typology of inner addressee, narrative, communicative act.

Надійшла до редакції 17 вересня 2010 року.

Любомира Гнатюк

ББК 81.2 Ук – 7
УДК 811.161.2'371

ПРАГМАТИЧНІ Й ФУНКЦІОНАЛЬНО-КОМУНІКАТИВНІ ОСОБЛИВОСТІ ІМПЛІКАТУРИ ІРОНІЇ

У статті розглянуто іронію як прагматичний та функціонально-комунікативний мовленнєвий феномен в міжособистісному спілкуванні. Окреслюються прагматичні й функціонально-комунікативні особливості імплікатури іронічних висловлень, розмежовується іронія-ефект як лінгвістичне явище та іронія як стилістичний натяк.

Ключові слова: іронія, прагматична імплікатура, пресупозиції, сарказм, кепкування.

Мовленнєвий акт *натяку* в багатьох випадках здатний попереджувати конфлікт, залишаючи слухачеві вибирати, як далі розвивати розмову, і тому мовець інколи застосовує висловлення, маючи на увазі те, що звучить у реченні, і разом з тим ілюкцію з іншим пропозиційним змістом. Істотним є також розуміння умов, за яких висловлення було б об'єктивно правдивим у дослівному розумінні чи фальшивим.

Невизначеність, двоїстість сприйняття дуже притаманні природі іронії, адже вона саме для того й

вживається, щоб завуалювати справжній намір мовця, зробити його нечітким, відкритим для різних інтерпретацій, що дає змогу комунікантові висловити свою оцінку щодо того чи іншого явища дійсності, не кажучи цього вголос. Така властивість *іронії*, з одного боку, виключає можливість співбесідника *захиститися*, що попереджує будь-які комунікативні девіації. З іншого боку, мовцю залишається право коли завгодно *відступити* від первинного наміру, що також сприяє успішності комунікативного акту.

Іронічні висловлення мають особливо високий ступінь прагматичної невизначеності, “коли задається така ситуація, за якої виникає повний незбіг між пропозиційним змістом висловлювання і його мовленнєвим змістом” [Космеда 2000: 3]. Експліцитний план вираження приховує підтекстову роздвоєність, існування іншого глибинного прагматичного значення і це, своєю чергою, дає змогу мовцю відсторонитися від предмета чи явища і тим самим втілити в підтексті суб’єктивно-оцінну модальність. Сучасні дослідники іронії відзначають: “У випадку іронії між узуальним та оказіональним значенням виникають відносини невідповідності, протиріччя, що породжує суб’єктивно-оцінну модальність. Створення іронічного смислу викликано інтенцією автора виразити свій стосунок до дійсності непрямим, опосередкованим шляхом; відсторонитися від ситуації, поглянути на неї з боку, тобто оцінити ситуацію, формально не роблячи цього” [Походня 1989: 112].

Дослідження іронії в сучасній лінгвістиці засвідчують потужний прагматичний потенціал імпліцитної оцінки в іронічних висловленнях. Однак, на нашу думку, особливості **імпліцитної реалізації** категорії оцінки в іронічних висловленнях висвітлені **недостатньо**, тому що здебільшого спираються лише на трактуванні іронії як стилістичного натяку, запропонованого вченими-літературознавцями. У літературознавстві іронія міцно утвердилася як стилістичний натяк, який ґрунтується на протиставленні прямих і переносних значень слова, тобто на одночасній реалізації двох лексичних значень висловлення – прямого, словникового та імпліцитного, контекстуального. Вітчизняними літературознавцями іронія розглядається як стилістичний засіб, як “художній троп, який виражає глузливо-критичне ставлення митця до предмета зображення, коли висловлювання набуває у контексті протилежного значення” [Літературознавчий 1997: 321]. В енциклопедичних визначеннях іронія розглядається як “іносказання, що виражає насмішку чи лукавство, коли слово чи твердження набуває в контексті мовлення значення протилежного буквальному змісту” [Розин 1970: 447], або як “спосіб усного чи письмового вираження думки, при якому значення літературне є протилежне значенню, яке мав на увазі мовець, і метою якого була насмішка, гумор чи сарказм; це літературний прийом, завдяки якому події чи ситуації виглядають протилежними тому, що очікувалось. Причому особиста оцінка автора обов’язково присутня, хоч не завжди відкрита” [New 1993: 511]. Існує ще й таке визначення: “Іронія – це вираження значення, часто гумористичного чи саркастичного, завдяки застосуванню мови – інакшого чи протилежного напрямку; невчасне або перекручене висвітлення події, яка сама по собі є бажаною” [Dictionary 1960: 14] або “іронія – це контраст між тим, що стверджується і тим, що більш-менш правильно очікується”. Схожі визначення іронії, що ґрунтуються на протиставленні, знаходимо у працях літературознавців. Наприклад, “іронія – таке вираження насмішки, коли зовнішня форма її протилежна внутрішньому значенню” [Абрамович 1979: 161], або “іронія залишається прихованою насмішкою, де прихований зміст є запереченням буквального” [Дземидок 1974: 102].

І хоча сучасна прагматично налаштована лінгвістика вже частково відійшла від звуженого розуміння літературознавцями іронії, й цим викликані спроби відмежувати *іронію-ефект* як мовленнєвий феномен, що ґрунтується на іронічному смислі, який створюється низкою різнорівневих засобів мови, від іронії як стилістичного натяку, все ж в лінгвістичній літературі й надалі іронія продовжує розглядатись разом з іншими літературними прийомами, такими, як гумор, жарт, сатира, кепкування, сарказм тощо, в одній групі – комічного.

Недостатнє розкриття прагматичного аспекту *іроній-ефекту* власне через призму мовленнєвої імплікатури, потреба з’ясування особливостей імпліцитної реалізації комунікативної мети іронічного висловлення, а також взаємодії мовленнєвої імплікатури – підтексту іронічного висловлення з кооперативним принципом спілкування, потреба глибокого дослідження *іроній-ефекту* як прагматичного і функціонально-комунікативного мовленнєвого феномена в порівнянні з іншими формами комічного зумовили **актуальність** запропонованої роботи. У зверненні уваги на прагматичні й функціонально-комунікативні особливості мовленнєвої імплікатури *іроній-ефекту* полягає новизна, а практична вагомість запропонованої роботи визначається безпосереднім зв’язком результатів дослідження із піднесенням ефективності міжособистісного спілкування. Теоретичне значення дослідження окреслюється тим, що отримані результати сприяють глибшому розумінню прагматичних і функціонально-комунікативних чинників у спілкуванні.

Мета дослідження – розглянути прагматичну імплікатуру як базовий механізм створення та правильної інтерпретації змісту іронічного значення, окреслює виконання таких конкретних **завдань**: розкрити суть *іроній-ефекту*, виявити відмінності між іронією та іншими формами комічного, проаналізувати механізм реалізації іронічного змісту в ситуаціях повсякденного спілкування, оцінити вплив іронічних висловлень на досягнення запланованого результату. Сучасний підхід до іронії як до способу світосприймання виявляється у розмежуванні двох понять: іронії як засобу, стилістичного прийому, і іронії як результату, *іроній-ефекту*, що ґрунтується на іронічному смислі, який створюється низкою різнорівневих засобів мови.

Іронія-ефект розглядається як неординарний спосіб формулювання висловлювання (тонка прихована насмішка), де має місце узгодження реплік за їх ілюкутивною функцією, умовами успішності мовленнєвого акту, пресупозиціями, імплікатурами дискурсу, на противагу іронії як літературному натяку – формі вираження думки, коли слову або звороту надається протилежне значення з метою вираження глузливо-критичного

ставлення митця до предмета зображення; літературний прийом, завдяки якому події чи ситуації є протилежними тому, що очікувалось

У дослідженні проблеми інтерпретації значення непрямих ілокуцій на рівні конкретного контексту найбільш обґрунтованим є підхід американського логіка Г. Грайса, вчення якого побудоване на використанні у процесі інтерпретації непрямих ілокуцій лінгвального явища мовленнєвих імплікатур. В стислому вигляді теорію Грайса можна подати таким чином: у спілкуванні адресант і адресат постійно залучені до інтерпретації (переважно підсвідомої) того, яких цілей прагне досягти кожен з них, кажучи те чи інше, і при цьому дотримуються кооперативного принципу – неекспліцитної угоди вимог раціонального спілкування. Кооперативний принцип полягає в тому, щоб зробити мовленнєву участь співрозмовників відповідно до загальноприйнятих вимог. Учений виокремлює чотири максими принципу кооперації, кожна з яких вміщує кілька постулатів: повноти інформації, якості, релевантності, манери [Grice 1975: 8, 9].

● Максима повноти інформації пов'язана з інформативністю мовлення. Кількість інформації регулюють такі постулати:

- висловлення повинно містити не менше інформації, ніж потрібно (для досягнення комунікативної мети);

- висловлення не повинно містити більше інформації, ніж вимагається.

● Максима якості вимагає істинності й аргументованості. Загальний зміст цієї максими конкретизований у таких постулатах:

- не кажи того, що вважаєш неістинним;

- не кажи того, для чого немає належних підстав.

● Максима доречності, що вимагає говорити по суті, втілена в постулаті:

- не ухиляйся від теми.

● Максима манери пов'язана зі способом вираження думок. До цієї максими належить загальний постулат – “Висловлюйся зрозуміло”, а також часткові постулати:

- уникай незрозумілих висловів;

- уникай двозначності;

- висловлюйся чітко;

- будь організований.

Порушення вищезгаданих максимумів принципу кооперації призводить до виникнення прагматичних імплікатур. Імплікатури, що виникають унаслідок порушення кооперативного принципу, взаємодіють з підтекстом, оскільки несуть більше інформації, ніж міститься безпосередньо в тексті. У такий власне спосіб імплікатури спілкування постають одним з оптимальних засобів критичної оцінки в імпліцитному тексті іронічних висловлень. Отже, порушуючи комунікативні максими, адресант в імплікатурі здатний передати більше, ніж насправді звучить. З іншого боку, адресат іронічного висловлення виводить з контексту ситуації спілкування прагматичні компоненти прихованого змісту, так звані *імплікатури дискурсу*, які вступають в протиріччя з буквальним значенням висловлення.

Сучасні дослідники прагматичних компонентів змісту повідомлень звертають увагу на унікальну важливість вміння виводити мовленнєві імплікатури висловлень шляхом припущень: “багато дорослих і дітей мають проблеми, що виникають у них при читанні тексту саме у зв'язку з труднощами розуміння імплікатури в писемному тексті, те ж саме можна сказати у випадку усних висловлювань. Це означає, що вони можуть читати слова, але “між рядків” – ні. Без сумніву, те ж саме трапляється з більш досвідченими читачами при читанні більш складного тексту” [Griffin 1977: 44].

Згідно з концепцією мовленнєвих імплікатур Грайса, саме на принципі порушення максимумів ведення розмови базується механізм створення іронічного змісту. Випадки, описані нижче, є ілюстрацією цього.

Персонаж драматичного твору О. Коломійця “Убий лева!” Володя змінює свою думку залишатися на краще оплачуваній роботі, яка йому не лежить до серця. У розмові з дружиною Надійкою він пояснює свою позицію так:

Володя: *Як тобі сказати. Життя не таке довге, щоб перепробувати безліч робіт. Зрозумій, треба прислухатися до себе, до своїх нахилів, бажань.*

Надійка: *До внутрішнього голосу прислухатися! Ти прислухався, і він тобі сказав: кидай інститут і йди санітаром на “швидку”. Обломов теж мрійник, та ще й який!*

Володя: *Зупинись, Надійко.*

Надійка: *Пробач, це так вирвалося.*

Ситуація конфліктна. Володя вибирає вдвічі менше оплачувану роботу. Його дружина Надійка роздратована цим рішенням. Але вона не показує свого незадоволення відкрито, тобто порушує *максиму якості*. Завдяки цьому порушенню їй вдається передати підтекст. Висловлюючи своє роздратування у формі іронії, мовець (Надійка) уникає висунення прямих звинувачень з приводу життєвої непрактичності її чоловіка, і, як наслідок, розмова між подружжям не перероджується у сварку.

З іншого боку, наведена ситуація ілюструє *процес відчитання* адресатом Володею *імпліцитного змісту*, підтексту *іронічного висловлення*. На перший погляд, реакція адресанта (Надійки) здається неадекватною, якщо сприймати її дослівно. Та в підсвідомості адресата (Володі) проходить процес верифікації сказаного адресантом

на підставі хаотичної мішанини контекстуальних припущень різних типів, народжених як особистим досвідом слухача, так і численними пресупозиціями. Особливо важливу роль відіграє спільний фонд знань комунікантів про конкретну ситуацію. Мікропресупозиція, пов'язана з численними суперечками подружжя з приводу життєвої непрактичності адресата (Володі), а також макропресупозиція, виражена реплікою *Обломов теж мрійник*, значною мірою впливають на правильне сприйняття відповідного змісту висловлення адресатом. Адресат (Володя) робить припущення про порушення *максими якості* (невідповідність того, що звучить, і того, що має на увазі мовець). Правильно інтерпретуючи непряму ілокуцію адресанта (дружини), адресат (Володя) просить її зупинитись над ним іронізувати.

А ось приклад, коли породження іронічного змісту відбувається шляхом порушення *максими повноти інформації*.

А. *Іван запросив жінку до ресторану на сьогоднішній вечір.*

Б. *Чи його дружина знає про це?*

А. *Так, звичайно. Жінка, з якою він зустрічається, і є його дружиною.*

У першій репліці бракує повноти інформації, про яку жінку йде мова. Комунікант А порушує *максиму повноти інформації*, вживаючи слово *жінка* замість більш інформативного *дружина*. Мовець А грубо порушує *максиму кількості*, дотримуючись при цьому *максими якості*. Наведений приклад є ілюстрацією висловлення істинного з погляду логіки (*максима якості*), але фальшивого в сенсі прагматичного значення як результат порушення *максими повноти інформації*.

Ці дві максими – *якості* і *кількості*, доповнюють одна одну: обсяг інформації, яку пропонує мовець, обмежується його бажанням подавати інформацію правдиву, уникаючи того, що є неістинним. З цього приводу деякі лінгвісти пропонують об'єднати ці дві максими в одну – *максиму кількості-якості* [Leech 1983: 84-85].

Катя – дочка Надійки і Сергія, персонажів повісті О. Коломійця, у розмові з Володею іронізує над своїми батьками з приводу їхнього матеріалізму:

Катя: *Є університет мільйонів. З мене досить. Куди дінешся – будемо тією ж стежкою чапати, будемо, як вони. Мама вже захистилася, завлабом працює. Тато – завом. Що це? Ага, “Волгу” таки куплять! “Жигулі”, – дрібноміщанська тачка! “Волга” – ознака дворянства. Кімнат – три. Що це? Клонім батьків: я на виданні. В інститут треба засватати. /В який? – Л.Г./ Куди батьки вхнуть. Зараз у них день і ніч наради. Розробляють стратегію і тактику боротьби за місце під сонцем науки. Тато і мама аж схудли, очі в них горять вогнем надії і відчаю. Пам'ять закипає від напруження! Хто? Де? Що може? Телефон бере найнижчі і найвищі тони!*

Володя (іронічно посміхається): *Деся читав, запам'яталося.*

Одного запитали: “Яка в тебе професія? – Мисливець на левів, – відповідає той. – А скільки ти їх вбив? – запитують. – Жодного. – сказав він.” Головне не тільки мати професію мисливця на левів, а й убити лева, а в цьому ніхто не допоможе – треба самому.

Іронія у вищенаведеному фрагменті створюється передусім шляхом відчутного порушення максими повноти інформації (зроби свою мовленнєву участь настільки інформативною, настільки це необхідно, не висловлюй зайвого). Адресант (Катя) багатослівно описує стиль життя своєї сім'ї, у деталях характеризує плани своїх батьків на майбутнє тощо. Іронічний ефект підсилюють також випадки порушення максими доречності на зразок *в інститут треба засватати, розробляють стратегію і тактику боротьби за місце під сонцем науки, телефон бере найнижчі і найвищі тони* тощо. Аксиологічними операторами мовленнєвої імплікатури виступають висловлення *тією ж стежкою чапати, завлабом, завом, батьки вхнуть*, які надають розмові іронічного спрямування. Правильно інтерпретуючи прагматичну імплікатуру дискурсу, адресат (Володя) підтримує іронічний тон розмови.

Покладаючись на єдиний принцип комунікації, так званий *суперпринцип*, учасники КА спілкуються, висловлюючи *між рядків* значно більше, ніж стверджується словами. З іншого боку, пресупозиції, які актуалізуються у процесі створення комунікативного акту, а також контекстуальні припущення, які, на думку вчених, представляють “ряд передумов необхідних для правильної інтерпретації висловлення” [Sperber 1995: 112], дають змогу *відчитати* прихований підтекст, тобто *прагматичну імплікатуру* висловлення.

Як засвідчує проаналізований ілюстративний матеріал прихований зміст іронічних висловлень не зводиться тільки до заперечення буквального змісту, на зразок загальновідомих прагматичних кліше: *Яке в Тебе чисте обличчя!* замість прямої критичної ілокуції *Яке в Тебе брудне обличчя!* або *Який чудовий звіт Ви підготували для мене!* замість прямої ілокуції *Який безнадійний звіт Ви підготували!*, як це традиційно розглядається вченими-літературознавцями, передбачає також усі випадки різкої невідповідності між буквальним значенням висловлюваного та значенням, що витікає з контексту, як, наприклад, у такій ситуації:

Двоє студентів обговорюють одного з викладачів:

А. *Чи професор X завжди проводить колоквіум в переддень канікул?*

В. *Чи сонце завжди встає на Сході?*

Прагматична імплікатура в цій ситуації актуалізується завдяки пресупозиції *Сонце завжди встає на Сході*. Незмінним залишається факт, який стосується професора X, подібно як у наведеній пресупозиції *Сонце завжди встає на Сході*. Мовленнєва поведінка адресанта в таких ситуаціях інтерпретується у відповідності з

максимами спілкування, і, якщо репліка мовця здається нерелевантною, адресат підсвідомо намагається знайти підтекст висловленого – мовленнєву імплікатуру.

Отже, іронічний зміст проаналізованих ілюстративних створінь створюється не так через протиставлення, як завдяки *невідповідності* між прямим змістом висловлень і їх справжніми прихованими значеннями. *Невідповідність* більше відповідає природі іронії, ніж *протилежність*, що й засвідчують проаналізовані комунікативні ситуації, де прихований зміст не завжди є запереченням буквального.

Багато сучасних дослідників усвідомлюють, що іронію не можна обмежувати лише відносинами протилежності, а необхідне більш глибоке вивчення цього складного явища. Саме цим викликані спроби відмежувати *іронію-ефект* від іронії як стилістичного натяку. Іронія як стилістичний засіб розглядається лише як один із способів створення іронічного змісту на протизагальному *іронії-ефекту*, в якій вбачають “всі випадки виникнення різкої невідповідності між буквальним значенням фрази, речення, всього висловлювання з значенням, що витікає з контексту” [Казанская 1980: 47].

Керуючись саме таким підходом, деякі сучасні лінгвісти відзначають, що для “більшості серйозних письменників, поетів, романістів, драматургів, іронія зараз набагато рідше виявляється стилістичним чи драматичним прийомом, який вони можуть застосовувати на власний розсуд: набагато частіше це спосіб мислення, що непомітно виник як загальна тенденція нашого часу” [Походня 1989: 4]. Отже, звернення до явища іронії як до мовленнєвого феномена, *іронії-ефекту* дає змогу виокремити її як спосіб світосприймання, а не просто як засіб, техніку, літературний прийом.

Механізм створення іронічного змісту характеризується наявністю *прихованого значення*, яке вступає в протиріччя з буквальним значенням висловлень. Іронія, на нашу думку, сприяє реалізації висловлень з підтекстом *прихованої насмішки* та слугує певною мірою піднесенню ефективності міжособистісного спілкування. З іншого боку, наявність протиріччя у змісті в ситуаціях жарту, кепкування чи відкритого глузування виражається *відкрито* і не створює жодного іронічного змісту, а створює швидше гумористичний ефект, прикладом чого є ситуація, описана нижче.

Через село Гомін-Цибулю проїжджала якась велика військова частина. Солдати чомусь зупинились біля школи, з якої саме на перерву повибігали діти, щоб подивитися на здоровенних військових собак. Вийшла подивитись і Килина. Рудобровий старшина несподівано зачіпає Килину, виявляючи бажання поглузувати з неї. Він називає дівчину своєю нареченою і обіцяє приїхати в Гомін-Цибулю свататися до неї після служби в армії.

Старшина: *Слухай, ти мені подобаєшся, то я у вашу Гомін-Цибулю приїду після армії свататись.*

Килина: *Приїжджай.*

Старшина: *А щоб тебе не вкрали до мого приїзду, то лишу тобі цього пса. Хай стереже тебе.*

Килина: *Мене й без пса ніхто не вкраде.*

Старшина: *А ти не зарікайся, все може бути. Вовком звати його. Вовк приболів у дорозі, ти й доглянь. Хай стереже мою наречену. Може, в неї очуняє, бо в нас однаково здохне* (Гуцало Євген. “Дівчата на виданні”).

Розмова між старшиною і Килиною сприймається як глузування, що засвідчують пресупозиції комунікативного акту: старшина, випадково проїжджаючи селом зі своєю частиною, зачіпає Килину, а собаку залишає тільки тому, що той прихворів і може здохнути в дорозі. Старшина звертається до лейтенанта: *Віддати! Хай стереже мою наречену. Може в неї очуняє, бо в нас однаково здохне.*

Підтекст глузування створюється через відкрите протиріччя між тим, що мовець висловлює, і тим, що насправді відбувається: *“молоденький, пухкогубий лейтенантик, і не глянувши на Килину, махнув рукою, дозволяючи: мовляв, хай бере, хоч не нам доведеться закопувати в землю”*.

Інший випадок ілюструє порушення елементарних правил міжособистісної комунікації через вживання сарказму (*злосливого глузування*).

Персонаж повісті Івана Франка “Перехресні стежки” Валеріан Стальський злосливо глузує зі своєї дружини Регіни. Ось фрагмент їхньої розмови.

Регіна: *Слухай, Валеріане, се не може так далі бути.*

Стальський: *Що таке?*

Регіна: *Ти знаєш що. Або я твоя жінка, або ні.*

Стальський: *Ну, і що з того?*

Регіна: *Мусиш відправити Орису.*

Стальський: *Мушу? Не бачу того мусу.*

Регіна: *Я не можу з нею жити в однім помешканні.*

Стальський: *Ти й не жиєш. Ти жиєш у покою, а вона в кухні.*

Регіна: *Я не можу терпіти, щоб вона довше була в кухні.*

Стальський: *Зле варить?*

Регіна: *Одної хвили не стерплю, щоб обік мене жила в домі наложниця могого мужа.*

Стальський: *Ну, ну! Наложниця! Пощо зараз таке погане слово? Хіба вона наложниця? Служниця, та й годі. Кому яке діло до того, яку службу сповняє вона?* (Франко Іван “Перехресні стежки”).

Комунікант (Стальський) грубо глузує зі своєї дружини. Байдуже вдаючи, що не розуміє, що трапилось на зразок *Що таке?, Ну, і що з того?,* суб’єкт спілкування порушує максимум якості. А цинічні питання *Зле варить?, Кому яке діло до того, яку службу сповняє вона?* свідчать про грубе порушення мовцем моральних

норм у стосунку до близької людини, і тим самим – максими такту. Мовленнєва поведінка на зразок вищенаведеної ілюструє грубе порушення елементарних правил міжособистісного спілкування.

Ми не можемо погодитись з розглядом у сучасній лінгвістичній літературі сарказму (як це, зокрема, має місце в літературознавстві) як різновиду іронії, а розглядаємо цю форму неетикетної мовленнєвої поведінки як *злосливе глузування*, тому що брутальна насмішка у висловленнях сарказму є *відкритою*, а не прихованою в мовленнєвій імплікатурі. Сарказм завжди нещадний, сатиричний, тоді як іронія застосовує м'які заспокійливі тони. *Іронія-ефект* як мовленнєвий прагматичний феномен має свої особливості, які вирізняють її з-поміж інших явищ з групи комічного – сарказму (злосливого глузування) чи добродушного кепкування. Наявність протиріччя у змісті в ситуаціях жарту, кепкування чи відкритого глузування виражається *відкрито* і не створює жодного іронічного змісту, а створює швидше сатиричний чи гумористичний ефект. Механізм створення іронічного змісту характеризується наявністю *прихованого значення* в прагматичній імплікатурі, яке вступає в протиріччя з буквальним значенням висловлення. У наведених прикладах чи то добродушного кепкування, чи злосливого відкритого глузування насмішка є очевидною. Вхідження в сферу приватності співбесідника, відкрита фамільярність або брутальна цинічність є грубим порушенням максими такту. Глузування чи добродушне кепкування порушує норми ефективного міжособистісного спілкування, а *принцип іронії* сприяє у більшості випадків реалізації вдалих комунікативних актів.

Таким чином, звернення до явища іронії як до мовленнєвого феномена, а не тільки стилістичного чи драматичного прийому, дає змогу розмежувати різні форми комічного, підводячи лінгвістів до висновку, що на протигагу кепкуванню, відкритому глузуванню чи сарказму, в яких має місце грубе порушення етикетних норм, іронія — це не просто насмішка, вивищування мовця, а прагматичний засіб висловлення негативної оцінки імпліцитно. Власне тому виникає потреба, досліджуючи мовленнєві механізми природи іронії в ситуаціях повсякденного спілкування, представити іронію як стратегію ефективною міжособистісної комунікації.

Література

- Абрамович 1979: Абрамович, Г. Л. Введение в литературоведение [Текст] / Г. Л. Абрамович. – М. : Наука, 1979. – 352 с.
- Гнатюк 2010: Гнатюк, Л. Прагматичні й функціонально-комунікативні особливості іронії як засобу міжособистісного спілкування [Текст] / Л. Гнатюк // Лінгвістичні студії : зб. наук. праць / Донецький нац. ун-т; наук. ред. А. П. Загнітко. – Донецьк : ДонНУ, 2010. – Вип. 21. – С. 191-197.
- Гнатюк 2010: Гнатюк, Л. Опосередковані стратегії міжособистісного спілкування [Текст] / Л. Гнатюк // Донецький вісник Наукового товариства ім. Т. Шевченка. Т. 28. – Донецьк : Український культурологічний центр, Східний видавничий дім, 2010. – С. 207-214.
- Дземидок 1974: Дземидок, Б. О. О комическом [Текст] / Б. О. Дземидок. – М. : Просвещение, 1974. – 124 с.
- Казанская 1980: Казанская, Г. П. Некоторые стилистические приемы создания эффекта иронии в портретных характеристиках романа С. Ричардсона “Клариса Гарлоу” [Текст] / Г. П. Казанская // Вопросы стилистики английского языка. – М., 1980. – Вып. 155. – С. 47-52.
- Космеда 2000: Космеда, Т. А. Аксиологічні аспекти прагмалінгвістики: формування і розвиток категорії оцінки [Текст] / Т. А. Космеда. – Львів, 2000. – 349 с.
- Літературознавчий 1997: Літературознавчий словник-довідник [Текст]. – К. : Академія, 1997. – 752 с.
- Походня 1989: Походня, В. Н. Языковые средства выражения иронии [Текст] / В. Н. Походня. – К. : Наукова думка, 1989. – 124 с.
- Розин 1970: Розин, Н. П. Ирония [Текст] / Н. П. Розин / БСЭ. – 3-е изд. – М., 1970. – Т. 10. – С. 447-448.
- Dictionary 1960: Dictionary of World Literary Terms [Text] / Ed. by Shipley. – New Jersey, 1960. – 560 p.
- Grice 1975: Grice, H. Logic and Conversation [Text] / H. Grice // Cole, P. And Morgan, J. Syntax and Semantics. – New York : Academic Press, 1975. – Vol. 3. – P. 5-58.
- Griffin 1977: Griffin, P. Reading and Pragmatics [Text] / P. Griffin // Symbiosis. Linguistic Theory : What can it say about reading? – Newark, Del : International Reading Association, 1977. – P. 42-123.
- Hnatiuk 2009: Hnatiuk, L. Implicit Negation in Irony in the Conditions of Interpersonal Communication [Text] / L. Hnatiuk // Культура народів Причорномор'я. – Симферополь, 2009. – Вип. 168. – Т. 1. – С. 166-168.
- Hnatiuk 2008: Hnatiuk, L. How to Do Things with Words to Achieve more Effectiveness in Communication [Text] / L. Hnatiuk // Східнослов'янська філологія. – Горлівка, 2008. – Вип. 14. – С. 25-34.
- Hnatiuk 2007: Hnatiuk, L. Jak działać za pomocą słów w celu osiągnięcia większej efektywności w komunikacji interpersonalnej [Tekst] / L. Hnatiuk // Zeszyt Naukowy WSHZ w Przemyślu. – Wydanie 1. – 2007. – S. 84.
- Knox 1961: Knox, N. The Word “Irony” and its Context [Text] / Knox N. – Durham (N.C.) : Duke University Press, 1961. – 258 p.
- Łaguna 1984: Łaguna, P. Ironia jako postawa i jako wyraz (z zagadnień teoretycznych ironii) [Tekst] / P. Łaguna. – Kraków : Wydawnictwo Literackie Kraków-Wrocław, 1984. – 91 s.
- Leech 1983: Leech, G. Principles of Pragmatics [Tekst] / G. Leech. – London : Longman, 1983. – 250 p.
- New 1993: New Webster's Dictionary and Theasaurus of the English Language [Text]. – Danbury : Lexicon Publications, Inc., 1993. – 1284 p.

Sperber 1995: Sperber, D., and Wilson, D. *Relevance: Communication and Cognition*, 2nd Edition [Text] / D. Sperber, D. Wilson. – Oxford : Blackwell. Pub., 1995. – 326 p.

В статті проаналізована іронія як прагматическе и функціонально-комунікативне мовне явлення в міжличностном общении. Рассматриваются некоторые прагматические и функционально-коммуникативные особенности имплицатуры иронии, разграничиваются ирония-эффект как лингвистическое явление и ирония как стилистический прием.

Ключевые слова: ирония, прагматическая имплицатура, пресуппозиции, сарказм, насмешка.

The article is focused on the irony as the strategy of interpersonal communication and on the role of pragmatic implicature in the hinting strategy. Besides, irony as a linguistic phenomenon and irony as a stylistic device are distinguished.

Keywords: irony, pragmatic implicature, presuppositions, sarcasm, mockery.

Надійшла до редакції 20 вересня 2010 року.

Вікторія Головіна

ББК Ш43(4УКР)(=411.4)6*8 Андрухович4*011.71
УДК 811. 161. 2'371

ВЕРБАЛІЗАЦІЯ КАТЕГОРІЇ ПРОСТОРУ У ПОЕТИЧНОМУ ДИСКУРСІ Ю. АНДРУХОВИЧА

Досліджується мовна картина художнього простору у поетичній творчості Ю. Андруховича. На основі лінгвістичного аналізу поезії розглядається функціонування слів, знакових для вираження простору, проаналізовані їх стилістичні та граматичні особливості. Слова лексико-семантичної групи «простір» аналізуються на рівні індивідуально-авторського бачення поданої категорії.

Ключові слова: лексико-семантична група, мовний образ світу, простір, мовний образ простору.

Сучасний етап розвитку лінгвістичної науки відзначається підвищеним інтересом до семантичних аспектів мови на всіх її рівнях. Особливого поширення набуло вивчення смислової структури слова, яка тлумачиться як складна динамічна єдність системно зв'язаних і взаємодіючих компонентів, що реалізує у мові різноманітні можливості кількісних та якісних співвідношень таких компонентів.

Для сучасних досліджень семантичних категорій мови характерні пошуки спільності, ієрархічності, структурності зв'язків семантичних категорій з категоріями інших рівнів мови, зумовленості назв предметів і понять реальної дійсності.

Як відомо, проблема співвідношення категорії простору та мови має декілька аспектів: «1. Відображення реального простору в одиницях та категоріях природної фізичної мови; 2. Відображення просторових уявлень в різних засобах метамовного опису мови; 3. Участь мови у формуванні та об'єктивації цвялень про реальний фізичний простір; 4. Існування мови в географічному просторі» [Агеева 1984: 8]. Важливим, на нашу думку, є розглянути перший аспект вказаної проблеми у поетичній творчості Ю. Андруховича, тобто як реальний простір відображається в одиницях та категоріях мови його поезії.

Мета статті зумовлює такі завдання:

- розглянути особливості мовного образу простору як складової мовного образу світу в художній творчості Ю. Андруховича на матеріалі його поетичної збірки «Екзотичні птахи і рослини»;
- схарактеризувати лексико-семантичні групи на позначення просторових реалій, які функціонують в поетичному мовленні поета.

Матеріалістична діалектика стверджує, що простір – це одна із загальних форм існування вічної, безкінечної, безмежної матерії. Всесупільність простору полягає в тому, що вона становить форму буття всіх предметів та процесів реального фізичного світу. Тому можна вважати, що просторова семантика властива найменуванням всіх реалій: предметів, живих істот, ознак, якостей, процесів, станів, а також ірреальних об'єктів, створених людським уявленням на основі реальних просторових уявлень. Однак людська уява та мова відображають реальний фізичний простір специфічним способом. На основі аналізу способів мовного уявлення реального фізичного простору можна припустити, що «воно знайшло трохи згрубіле відображення в нашій свідомості у вигляді перцептуального простору» [Мостепаненко 1969: 45], тобто того, що відноситься до сфери сприйняття загального світу окремим індивідом та який різниться в метричному аспекті від реального фізичного простору. На різницю перцептуального простого від реального вказували І. Кант, Б. Рассел та інші. Перцептуальному простору притаманна метрика, яка в реальних для нас масштабах існує як планіметрія та стереометрія. Важливо помітити, що такий простір виник із повсякденного досвіду людей як узагальнення поняття місця, в межах якого відбувається як біологічне, так і соціальне буття людини. Відповідно до цього до

просторових уявлень в мові слід, на нашу думку, віднести ті його одиниці, що виражають відношення просторової локалізованості предметів та явищ, тобто зв'язок із просторовим орієнтиром, який розуміється як локум. Мовне вираження просторової локалізованості – не частковий випадок локації, яка становить граматичну абстракцію просторово-часових відношень людини. В. В. Мартинов зазначає: «Локація охоплює всі засоби мови, які використовуються для орієнтації змісту тексту стосовно метамовної «точки відліку» [Мартинов 1982: 69]. Своє лексичне вираження локація знаходить перш за все в елементах мови, «семантика яких орієнтована на відносно центру мовного простору – комунікативних осіб» [Уфимцев 1974: 78]. Можна вказати ще на одну рису слів просторового характеру – «ідентифікувати предмет, особу за їх місцеположенням шляхом безпосередньої вказівки, як таких, що знаходяться в колі чуттєвого сприйняття комуні кантів» [Там же].

При визначенні просторових орієнтирів у поезії Ю. Андруховича, ми виділяємо дві лексико-семантичні парадигми: геоцентричну та антропоцентричну.

Перша визначає просторові напрямки у їх відношенні до землі: на видноколі — вогнетрівка купина [Андрухович 2002: 67]; та от впадеши з високих веж [Там же: 35]; я схилився б низько, шептав би п'янку [Там же: 50]; в сумерку глибин, в западинах, де чорний місяць тоне, де вибрано породу з порожнин, вони живуть — міноги і мурени, сирени, восьминоги [Там же: 89]. Просторові поняття ці слова виражають прямим значенням, яке найменш зумовлене синтагматично.

Друга парадигма визначає простір залежно від позиції людини у просторі і стосовно цієї людини: близько/далеко; зліва/справа та ін. (ми надто близько — марний знак [Андрухович 2002: 18]; далі, все далі від нас рибалки і теслі [Там же: 27]; собаки брели, озиралися жаско довокola підпасака й чекали біди [Там же: 4]; І раптом із сутінків, звідкись ізліва. / Хтось мовчки відвів з-перед ясел волхва, / І той озирнувся: з порога на діву / Дивилась, мов гостя, зірниця Різдва. [Там же: 48]; Але яке внизу лежало місто! [Там же 56]).

Також можна легко простежити основні опозиції близько/далеко; високо/низько.

До просторової лексики поезії Ю. Андруховича відносяться також слова, семантичним змістом яких є абстракція відношення окремих частин, боків об'єкту до самого об'єкта, наприклад, і зимно було немовляті з вертепу на схилі гори [Там же: 39]; наче в мушлю сповзав ти по сходах додолу [Там же: 75]; Щось ми згубили (а може, знайшли) на розпутті, / тут, в епіцентрі іржавих дротів та епох [Там же: 48]; І три звіздарі поспішали на клич. / Позаду везли на верблюдах дари [Там же: 29].

Більшість слів у поезії Андруховича, що виступають у реченнях у функції локальних та директивних об'єктів, виражають семантику просторовості лексично. Це слова, що позначають об'єкти, до яких спрямовані просторові відношення людини. За класифікацією О.Н. Селіверстової [Селіверстова 1983: 5] серед них можна виділити:

- слова загальної локальної семантики: глибини, земля, космос, небо, простори, світ (з вежі виднівся космос [Андрухович 2002: 58]; небо занулося чорним [Там же: 29]; годі рибалити, браття — глибини стемніли [Там же: 16]; Коли в букетах подаєши / надії від сльоти продрагли, / та от впадеши з високих веж // (oh, yes, my baby!), / побачиши — на землі живєши, / а зірка в небі! [Там же: 40]; Вона височіла — скирта вогняна / Соломини і сіна, / У світі єдина, / Цвіла, сколихнувши простори, вона [Там же: 68]);

- топонімічна лексика: гори, луг, море, ставок, степ (Кружіння!.. Ніби й неспроста / миттєвий дотик (чудо стику!) — / на луг життя і живота / покласти б руку, теплу й тиху... [Там же: 39]; Годі рибалити, браття — глибини стемніли: / риба з морів у бляшанки тісні запливла [Там же: 22]; Ставок заслоняли вільшані верхи, / Частину, проте, було видно зусюди / Крізь гілля дерев, де чорніли птахи [Там же: 53]; світися як вістря зоря нерозтлінна й ребриста / над морем і полем де в мандрах обсмалений рід / заводить у тартар крючок баламут і юриста / хоча і йому не минути вогню сковорід [Там же: 49]; Гуділи вітри. / Йшов холод із степу / І зимно було немовляті з вертепу / На схилі гори [Там же: 62]);

- лексика пов'язана із визначенням населених пунктів: вуличка, дорога, містечко, місто, площа (Костел описали — від нефів до веж, / а все ж залишили стояти на площі [Там же: 29]; Над містом літають птахи, / а поруч із ними «ахи», / коли роззявлять на площі / голодні роти бідолахи [Там же: 67]; Ціле літо об мене крилами терли і туркотали, / заснувавши в моїм черепі містечко Туркотиц [Там же: 14]; Переповнений Георгіями кавалере, / вранці виходиши, ніби з вольєри, / пахаєши люлькою на пташок Божих, / чигаєши при дорозі на перехожих [Там же: 22]; Як тяжко повертатись на рівнину, / скотитись по гладенькій мерзлоті, / чи з'їхати, як я, на животі / в ту вуличку, що вигинала спину [Там же: 85]);

- лексика, яка позначає сторони світу: схід (світало на сході, де кедри росли [Там же: 40]);

- різні приміщення, що передбачаються для життя, господарської діяльності: будівля, приміщення, церква, школа (Поляною вздовж, ніби листя слюди, / За хату стелилися босі сліди [Там же: 27]; В будівлях спали мляві й анемічні / гуляки, що набралися до непристойності [Там же 58]; У приміщенні церкви відкрито вокзал: / почекальні, лампади, ікони, кабінки [Там же: 58]; У приміщенні школи відкрито готель: / там завжди хтось із кимсь укладається спати [Там же: 58]).

Загальним ідентифікатором для всіх указаних розрядів слів є слово **місце**.

В мові поезії Ю. Андруховича знаходять відображення і окремі якості реального фізичного простору. Властивість його трьохмірності актуалізується в таких словах, як глибини, огроми, вгорі, внизу, безмежжя (*Годі рибалити, браття — глибини стемніли: / риба з морів у бляшанки тісні запливла [Там же: 62]; О діти злих часів, посіяні в огромах / настуших пустирів, де рейвах відлунав!.. [Там же: 77]; Цирк обертається. Вгорі — співає Соломія [Там же: 46]; Але яке внизу лежало місто! [Там же: 73]; Вона плом'яніла, як збіжжя, з безмеж, / З-над неба і Бога, / Як відблиск нічного / Підпалу в стодолах, як сполох пожеж [Там же: 82]).*

Слова, які виражають трьохмірність, конкретизують значення глибини, висоти і ширини в параметрах розмірності. В них відображаються кількісні оцінки поетом просторових об'єктів, та виникнення їх взагалі в мові пов'язане з тим, що людина сприймає реальний фізичний простір перш за все не в його безкінечності, а дискретно – як ряд співвіднесених одне з одним об'єктів, які піддаються порівнянню за своїми фізичними параметрами.

Також, досліджуючи мову поезії Ю. Андруховича, можна зробити висновок, що він використовує розгалужену систему прислівників місця: вниз, додому, згори, сюди, туди та ін. (*У нього маєтків немає — / згори в декольте залядає [Там же: 19]; Коли мандрівник повернувся додому, / ступив за ворота, зійшов на поріг [Там же: 44]; А він все дивився туди, за фіранку, / де зірка по небу плывла над вікном [Там же: 59]; Повітря геть легеням зась і серце вниз осіло / А він порожній наче дух і чуйний мов сапер [Там же: 63]; Кам'яні діброви / двигтять від них, тремтять, як тепла твань, / вони сюди втекли від полювань [Там же: 81]).*

Але все ж таки, логіко-граматичні просторові відношення, зокрема місцеперебування, частіше створюються поетом в результаті взаємодії опорного й залежного компонентів конструкцій як представників певних лексико-семантичних розрядів або класів лексем і передаються прийменниковим сполученням. Прийменниково-відмінкова форма може визначати поширення дії на певному просторі або ж її повторюваність, а також розташування об'єкта в декількох точках поверхні чи всередині кількох об'єктів, наприклад – у небі, на розпутьті, в епіцентрі, на столі, по ньому та ін. (*Юрцьо, ректор Болонського etcetera, / бачив у небі всілякі країни світу [Там же: 62]; Щось ми згубили (а може, знайшли) на розпутьті, / тут, в епіцентрі іржавих дротів та епох [Там же: 70]; Я — Фауст, Гамлет, Вільгельм Тель! / Я сплю на небі! [Там же: 75]; Його не забули, його зустрічали: / вечерея з вином — на широкому столі [Там же: 78]; А по ньому коні пруть, а ще танки, / і пражанки пахнуть, мов парижанки [Там же: 83]).*

Одним із аспектів дослідження є лексико-семантична група локальних прикметників у поезії Ю. Андруховича. Взагалі виділяється декілька планів дослідження прикметників із значенням простору. Один з них полягає у вивченні семантичної структури прикметників з метою виявлення універсальних і специфічних характеристик, співвідношення логічної і мовної картини просторових уявлень (Ю.Д.Апресян, Р.П.Зорівчак, А.Н.Журицький, Є.Т.Тодорова та ін.). Другий план досліджень представлений працями, у яких простежуються системні синонімічні та антонімічні семантичні відношення, зіставляються однотипні за значенням прикметники в різних мовах. Значне місце при цьому відводиться вивченню сполучувальних особливостей і валентнісних можливостей прикметників, аналізу умов вживання і реалізації окремих лексико-семантичних варіантів (Г.В.Аксьонова-Пашковська, О.В.Афанасьєва, Т.Г.Линник тозо). Нарешті, третій план репрезентують дослідження діахронічного спрямування, у яких з'ясовується історія розвитку лексем із значенням простору, особливості їх функціонування і семантики в різні історичні періоди (М.С.Лаврентьєва, Г.Н.Лукіна, І.Р.Мельничук та ін.).

У Андруховича знаходимо такі прикметники зі значенням простору: безкрайї, глибокий, далекий, земний, міський, небесний та ін. (*тебе на свистки і гудки розпиляли, / і ти засурмив з-над катуш і калюж, / з міського підпілля, де ніч і сухоти / де квала весна зеленіла зі стін [Андрухович 2002: 69]; а він живе на горищі / (там зимно, там вітер свище), / але насправді з горища / небесна ковбана ближча [Там же: 74]; чомусь не казав про далекі причали, / замкнувши в устах невідомі жалі [Там же: 85]; Ти, Ігоре, сурмив у свій ріжок, / в якому всі музики триста років / шукали кайф і висновки глибокі [Там же: 52]; Адже в мені бринить як свято / земних історій вічний рух [Там же: 80]; відкрите А мов Арф рАхмАнна грА / мов хор кАлік безкраю ноту тягне / комусь АрАл / комусь Афон-горА / лети ж нАд нАми обгорілий Ангеле [Там же: 79]).*

Слова глибокий, земний, безкрайї вжиті поетом у переносному значенні. Тут головним засобом диференціації є контекст. Наприклад, «глибокий» в даному випадку не той, який має велику фізичну глибину, а який відзначається глибиною думки. Це вже буде похідне слово у структурі семантичного поля «простір». Похідне слово – це одночасно й структура, складена з морфем, і одиниця лексична, тобто номінативна. Як номінативна одиниця похідне слово «працює за вимогами» лексичної системи, і тому найчастіше його морфемна будова не відтворює в повному обсязі його номінативної семантики. У цілому можна говорити про залежність семантик похідного слова від твірного, проте це явище не можна трактувати однозначно, окремі мовні факти потребують додаткового розгляду.

Таким чином, можна зробити висновок, що реальний фізичний простір у мовній картині світу знаходить відображення у свідомості Ю. Андруховича (як і у свідомості будь-кого з нас) у вигляді перцептуального простору, що відноситься до сфери сприйняття загального світу окремим індивідом та відрізняється в

метричному аспекті від реального фізичного простору. Із цього випливає, що мовне вираження, як і суб'єктивне сприймання, просторових явищ поетом не адекватне реальному просторові, хоч і має тенденцію до зближення мовних і об'єктивних явищ. Слова, що використовує Андрухович у своїй поезії служать для вираження концептуального змісту, досить часто стилістично та експресивно марковані. Це, перш за все, іменники, які позначають різного роду природні місткості, заглиблення; іменники, які позначають ділянку якогось предмета, яка характеризується відсутністю якісної субстанції цього предмета; іменники, які позначають повітряні межі; прикметники, які позначають просторові якості чого-небудь; прислівники місця. Чекає свого подальшого дослідження лексико-стилістичний аналіз поезії письменника.

Література

- Агеева 1984: Агеева, Р.А. Категория пространства и способы ее выражения в языке [Текст] / Р. А. Агеева // Категории и законы в марксистско-ленинской диалектики и язык. – М., 1984. – С. 7-15.
- Андрухович 2002: Андрухович, Ю. Екзотичні птахи і рослини з додатком «Індія»: Колекція віршів [Текст] / Ю. Андрухович. – Івано-Франківськ, 2002. – 112 с.
- Караулов 1976: Караулов, Ю. Н. Общая и русская идеография [Текст] / Ю. Н. Караулов. – М., 1976. – 320с.
- Кузнецова 1963: Кузнецова, А. И. Понятие семантической системы языка и метод ее исследования [Текст] / А.И. Кузнецова. – М., 1963. – 264с.
- Мартынов 1982: Мартынов, В. В. Категории языка [Текст] / В. В. Мартынов. – М., 1982. – 285с.
- Мостепаненко 1969: Мостепаненко, А. М. Проблема универсальности основных свойств пространства и времени [Текст] / А. М. Мостепаненко. – Л., 1969. – 138с.
- Селивестрова 1983: Селивестрова, О. Н. Понятие «множество» и «пространство» в семантике синтаксиса [Текст] / О. Н. Селивестрова // Сер.: лит. и яз. – 1983. – № 2. – С. 2-14.
- Уфимцев 1974: Уфимцев, А. А. Типы словесных знаков [Текст] / А. А. Уфимцев. – М., 1974. – 270с.

Исследуется языковая картина художественного пространства в поэтическом творчестве Ю. Андруховича. На основе лингвистического анализа поэзии рассматривается функционирование пространственных номинаций, проанализированы их стилистические и грамматические особенности. Лексико-семантическая группа "пространство" рассматривается на уровне индивидуально-авторского виденья представленной категории.

Ключевые слова: лексико-семантическая группа, языковой образ мира, пространство, языковой образ пространства.

The article deals with the category of space in the Yuriy Andrukhovych's poetic works. The peculiarities of word functioning for space expression and their stylistic and grammar features are analysed on the basis of linguistic analysis of poetry. A lexical and semantic group «space» is observed on the author's individual conception level of this category.

Keywords: lexical and semantic group, language image of the world, space, language image of space.

Надійшла до редакції 9 вересня 2010 року.

Олена Доценко

ББК 81.2Укр-923

УДК 81'276.6:34

ОСОБЛИВОСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ ОПОЗИЦІЇ «СВОЇ» ТА «ЧУЖІ» В ПРОЦЕСУАЛЬНОМУ ЗАКОНОДАВСТВІ

Проаналізовано тексти процесуальних законів з погляду реалізації в них опозиції «свої/чужі», досліджено законодавчу регламентацію особливостей її врегулювання, визначено роль судді як незацікавленого учасника судового процесу в урегулюванні стосунків між учасниками судових слухань, розглянуто лексико-семантичні та прагматичні чинники окреслення у процесуальному законодавстві опозиції «свої/чужі».

Ключові слова: судовий дискурс, опозиція «свої/чужі».

Людина як соціальна істота постійно перебуває в контакт з іншими, подібними їй чи не схожими на неї, особами. З раннього дитинства людина починає ідентифікувати себе з іншими особами або протиставлятися їм, і це триває протягом усього життя. Ті, хто чимось більш або менш подібні до нас самих, сприймаються як схожі, близькі, рідні, і навпаки. Непоборне бажання індивіда оточувати себе «своїм» колом (чи колом «своїх») і відчуження «чужих» є питомою рисою будь-якої психічно нормальної людини, а оскільки ці процеси є постійними й універсальними, вони не могли не привернути увагу науковців, зокрема лінгвістів, для яких стали актуальними дослідження мовних проявів цього соціально-психологічного феномена. Вчені передусім

зосереджувалися на тих сферах життя людини, у яких опозиція “свої / чужі” виявляється найбільш яскраво, наприклад, дослідження мовлення в багатонаціональному середовищі, особливо за наявності етнічних, мовних конфліктів [Иванова; Прохоров, Стернин 2002: 21-22 тощо]. Проте не всі галузі, у яких виявляється соціальне протиставлення, стали предметом спеціальних досліджень з погляду реалізації в них вищезначеної опозиції. Залишилося поза увагою, наприклад, субординоване ділове спілкування. Досить відчутно реалізується протиставлення “свої / чужі” в судовому спілкуванні, однак і цей аспект не був достатньо вивчений. Беручи до уваги актуальність вивчення особливостей прояву опозиції “свої / чужі” в судовому дискурсі, зумовлену практичною потребою проаналізувати засоби подолання протистояння між учасниками судового процесу, запобігання конфліктам, що, зрештою, має позначитися на якості судового спілкування, вважаємо за потрібне дослідити, по-перше, нормативні регламентації комунікативно-прагматичної опозиції учасників судового процесу, мовні засоби окреслення кола “своїх” у межах судового розгляду й протиставлення сторін одна одній на законодавчому рівні; по-друге, проаналізувати особливості реалізації опозиції “свої / чужі” в судовому дискурсі, тобто в реальному спілкуванні в залі суду. Відразу зауважимо, що обсяг однієї статті не дозволить описати всі аспекти цієї проблеми, тому в цій публікації торкнемося лише першого з визначених питань – регламентації нормативними актами стосунків між учасниками судового процесу в межах опозиції “свої / чужі”.

Наявність “двох таборів” у судовому процесі ні у кого не викликає сумнівів: без неї, власне, не було б і суду. Судове спілкування – це суперечка, а вона не можлива без змагання двох або кількох осіб. Але ця суперечка не може відбуватися без правил, визначених у сучасній Україні законодавством: Конституцією України, Кримінально-процесуальним кодексом України (КПК), Цивільним процесуальним кодексом України (ЦПК), Господарським процесуальним кодексом України (ГПК), Кодексом адміністративного судочинства України, Законами України “Про адвокатуру”, “Про прокуратуру”, Правилами адвокатської етики, схваленими Вищою кваліфікаційною комісією адвокатури при Кабінеті Міністрів України 1 жовтня 1999 р. (протокол від 1 - 2 жовтня 1999 р. № 6/VI) тощо. Нормативні акти, визначаючи норми комунікативної поведінки учасників судового спілкування, протиставляють сторони процесу й окреслюють межі опозиції “свої / чужі”, причому виявляється це не лише на змістовому рівні, а й на мовному. Отже, на відміну від інших типів дискурсу, де опозиція “свої / чужі” реалізується чи лише на рівні комунікації (побутове спілкування, педагогічний дискурс тощо), чи на рівні авторського тексту (публіцистичний, художній та ін. дискурси), в судовому дискурсі слід аналізувати відразу дві площини, одна з яких регламентує таке протиставлення, а друга є засобом мовленнєвого втілення досліджуваної опозиції.

Аналіз текстів нормативних актів, що визначають процедуру судочинства, передбачає визначення мовної репрезентації причетності учасників процесів до кола “своїх” або протиставлення іншим, “чужим”. Таке дослідження становить інтерес і з погляду встановлення того, як законодавець, свідомо чи ні, закрив у тексті нормативних актів тенденції до протистояння сторін у судовому процесі, і з суто наукової лінгвістичної позиції, оскільки тут ми маємо справу не з мовленнєвими (часто спонтанними) проявами ставлення співрозмовників один до одного, а з визначенням третьою особою особливостей поведінки учасників суперечки. Принагідно зауважимо, що перед нами не постає завдання визначити характер опозиції – він надто прозорий. Зупинимося на дослідженні законодавчої регламентації особливостей її врегулювання, визначенні ролі у цьому судді як незацікавленого учасника судового процесу.

Аналізуючи особливості вияву в текстах нормативних актів опозиції “свої / чужі”, традиційно зупинимося на лексичних засобах її реалізації (зокрема на рівні антонімічних відношень різних типів). Проводити дослідження, на нашу думку, варто за схемою, запропонованою О. В. Балясниковою: “1) об’єкти протиставлення; 2) їх характеристики, властивості й ознаки, які стають підставою для протиставлення; 3) їх оцінки суб’єктом” [Балясникова 2004: 252]. Під суб’єктом тут розуміємо законодавця.

Об’єктами протиставлення можуть бути учасники судового процесу, їх дії, ознаки.

Протиставлення суб’єктів процесуальної дії очевидне. На мовному рівні воно реалізується через кореляти *позивач – відповідач, потерпілий – підозрюваний* тощо. Однак актуальною є антонімія позначень зацікавлених учасників процесу як засіб вираження опозиції “свої / чужі”.

Відповідно до норм ЦПК, ГПК, Кодексу адміністративного судочинства України сторонами в судовому процесі є позивач і відповідач. У кримінальному процесі згідно зі ст. 261 КПК беруть участь “сторона обвинувачення (прокурор, а також потерпілий, цивільний позивач та їх представники) і сторона захисту (підсудний, захисник і законний представник, цивільний відповідач і його представник)”. Опозитивний характер стосунків між визначеними сторонами судових процесів дозволяє вести мову про антонімічні відношення відповідних корелятивних пар субстантивів. Однак Словник антонімів української мови [Полюга 2001], укладений Л. М. Полюгою, не містить ці лексеми як антоніми. Інтегрована лексикографічна система “Словники України” не визначає як антонімічну пару “позивач / відповідач”, проте, описує як антоніми лексеми “обвинувачення / захист”. Щоправда, робить це, пропонуючи як опозитивні значення хронологічно первинних слів “захистати – боронити, відстоювати інтереси, погляди, честь, права кого-н.” [Інтегрована лексикографічна система 2005] та “звинувачувати – покладати вину на кого-н., робити винним, обвинувачувати”, ігноруючи різницю значень загальноживаного слова *звинувачувати* і юридичного терміна *обвинувачувати*. Ігнорує це розрізнення і Великий тлумачний словник сучасної української мови [Великий тлумачний словник сучасної

української мови 2007: 446, 798]. Невключення до переліку антонімічних пар “позивач / відповідач”, “прокурор / захисник”, “потерпілий / підсудний” зумовлена, очевидно, вузьким розумінням цього мовленнєвого явища, типовим для лексикографічних робіт, де як антоніми розглядаються “слова, протиставлені за найбільш загальною і суттєвою для їх значення семантичною ознакою, що знаходяться на крайніх точках відповідних лексико-семантичних парадигм” [Васильєва, Виноградов, Шахнарович 1995: 14-15]. Ми поділяємо погляд на антонімію, запропонований О. С. Ахмановою, відповідно до якого антонімами є і “слова, які протиставляються одне одному як корелятивні (рос. *брат – сестра*)” [Ахманова 2005: 50]. Отже, комплементарний антонімічний тип відношень у межах окреслених корелятивних пар дозволяє констатувати, що на мовному рівні в текстах процесуальних нормативних актів репрезентовано опозиційність сторін процесу, зарахування їх до категорії “чужих” на рівні кожної пари.

Протиставлення дій, які вчиняються суб’єктами судового процесу, відбувається вже під час окреслення дій судді в ході підготовки справи до судового розгляду. Відповідно до статті 128 чинного ЦПК “після одержання копій ухвали про відкриття провадження у справі і позовної заяви відповідач має право подати суду письмове заперечення проти позову”. Опозиція “свій / чужий” реалізується через протиставлення: *заявлення вимог – заперечення проти позову*. Цікаво, що стаття 123 Цивільного процесуального кодексу 1963 року передбачала опитування суддею позивача з приводу заявлених вимог та відповідача щодо “можливих з його боку заперечення проти позову”. Усний характер таких дій робив опозиційність більш м’якою, ніж писемний. Отже, можна вести мову про більш гостре протиставлення сторін одна одній у чинному ЦПК на рівні цієї процесуальної норми. Щоправда, в ході її реалізації зменшується ступінь виявлення негативних емоцій в усному мовленні, зокрема в оцінних висловленнях щодо процесуальних опонентів.

Опозитивний характер стосунків між учасниками цивільного, господарського й адміністративного процесів підкреслюється контекстуально.

Особлива роль судді як арбітра, зобов’язаного об’єктивно оцінювати надані обома сторонами факти, підкреслена процесуальним законодавством, відповідно до якого суддя не може бути ні “своїм”, ні “чужим” для будь-кого з учасників процесу. Це, з одного боку, визначено нормами процесуальних кодексів, які окреслюють підстави для відводу судді й обставини, що виключають участь судді в розгляді справи. Так, Цивільний процесуальний кодекс України наводить підстави, достатні для відводу судді: “суддя не може брати участі в розгляді справи і підлягає відводу (самовідводу), якщо... 2) він прямо чи побічно заінтересований у результаті розгляду справи; 3) він є членом сім’ї або близьким родичем (чоловік, дружина, батько, мати, вітчим, мачуха, син, дочка, пасинок, падчерка, брат, сестра, дід, баба, внук, внучка, усиновлювач чи усиновлений, опікун чи піклувальник, член сім’ї або близький родич цих осіб) сторони або інших осіб, які беруть участь у справі” (ст. 20). Стаття містить набір лексем зі значенням родинності та своєцтва, які дослідники виділяють як найтипівіші одиниці з семою “свій”. Кримінально-процесуальним кодексом перелік осіб, які можуть сприйматися як “свої” щодо однієї зі сторін, не обмежується номінемами зі значенням родинності. Тут додаються групи слів зі значенням “спільна професійна діяльність”: “Суддя або народний засідатель не може брати участі в розгляді кримінальної справи: 1) якщо він є потерпілим, цивільним позивачем, цивільним відповідачем або родичем кого-небудь з них, а також родичем слідчого, особи, яка провадила дізнання, обвинувача або обвинуваченого; 2) якщо він брав участь у даній справі як свідок, експерт, спеціаліст, перекладач, особа, яка провадила дізнання, слідчий, обвинувач, захисник або представник інтересів потерпілого, цивільного позивача або цивільного відповідача; 2-1) якщо він під час досудового розслідування справи вирішував питання щодо проведення обшуку, виїмки, огляду, обрання, зміни чи скасування запобіжних заходів, продовження строків тримання під вартою, або розглядав скарги на затримання чи на постанови про відмову в порушенні кримінальної справи або закриття справи; 2-2) якщо він під час досудового розслідування справи розглядав питання про усунення захисника в порядку, передбаченому статтею 61-1 цього Кодексу...” (ст. 54 КПК). Аналогічний характер стосунків визначає частина 1 ст. 20 ЦПК. Як “свої” можуть сприйматися й особи, що колись були причетні до розглядуваної в суді справи, що передбачено статтею 21 “Недопустимість повторної участі судді в розгляді справи” ЦПК, у якій, щоправда, вже немає відповідних номінативів із семою “свій”. Такий тип відношень передається контекстуально.

Ще однією особливістю визначення процесуального статусу судді як неупередженого учасника засідання є те, що контекстуально підкреслюється неможливість виділення однієї зі сторін у межах процесу (надання їй специфічних прав чи повноважень). Коли законодавець окреслює стосунки судді з учасниками процесу, він ніколи не розмежує їх: суд “керує судовим засіданням, спрямовуючи судове слідство на забезпечення здійснення *сторонами* своїх прав” (ст. 260 КПК). Зацікавлені учасники процесу є ніби рівновіддаленими від судді, вони не можуть бути ні “своїми”, ні “чужими”. Так, Правилами адвокатської етики визначено, що “адвокат повинен уникати спілкування з суддею в будь-яких формах, окрім передбачених законодавством, по суті справи, що розглядається судом, і не повинен спонукати до цього клієнта” (ст. 58). Не можуть бути учасники процесу та судді й “чужими”. Навіть оскаржувати рішення суду вони можуть, звертаючись до іншої судової інстанції: “Особи, які беруть участь у справі, а також особи, які не беруть участі у справі, якщо суд вирішив питання про їхні права та обов’язки, мають право на апеляційне та касаційне оскарження судових рішень у випадках та порядку, встановлених цим Кодексом” (ст. 13 ЦПК), тобто між зацікавленими учасниками процесу і судом безпосередня суперечка щодо змісту судового рішення процесуальним законодавством не

передбачена. Однак у Кодексі адміністративного судочинства України законодавець зафіксував норму, яка порушує цей принцип, не визначаючи особливості оскарження рішення суду, а отже, провокує вищеописані дії в ході судового процесу й актуалізацію компонента “чужі” у мовленнєвих стосунках учасників процесу й суддів: “Особи, які беруть участь у справі, мають право: ... 10) оскаржувати судові рішення у частині, що стосується їхніх інтересів” (ст. 49).

Суддя є організатором судового слухання, тому процесуальними нормами не передбачене його протиставлення якійсь одній зі сторін, але за умови реалізації аксіологічного елементу можуть актуалізуватися кілька варіантів опозиції:

1. *Суддя – порушники порядку*: “особі, яка порушує порядок під час розгляду справи, головуєчий від імені суду робить попередження” (ст. 164 ЦПК) – експлікуються опозиція суб’єктів (особа, яка порушує порядок під час розгляду справи – головуєчий) та їх дій (порушення порядку – попередження голови в судовому засіданні). Категоричність опозиції підкреслена санкцією, встановлюваною за недотримання норми: “за непідкорення розпорядженню головуєчого або порушення порядку під час судового засідання свідок, позивач, відповідач та інші громадяни несуть відповідальність за частиною першою статті 185-3 Кодексу України про адміністративні правопорушення”. Відповідно до ст. 260 КПК голова в судовому засіданні “усуває з судового слідства все те, що не стосується розглядуваної справи”.

2. *Протиправні дії судді – заперечення учасників процесу*: “коли хто-небудь з учасників судового розгляду заперечує проти дій головуєчого, які обмежують або порушують їх права, це заперечення заноситься до протоколу” (ст. 260 КПК). Неможливість судді виявляти особливу прихильність одній зі сторін судового процесу підкреслена процесуальним законодавством через специфічний тип опозиції: суддя – рівні у праві на “оскарження процесуальних рішень суду” (ст. 216 КПК) сторони судового розгляду.

Принцип неупередженості участі незацікавлених учасників (свідків, експертів, перекладача) реалізується через неможливість законодавчого закріплення зарахування їх до “чужих” або “своїх” для будь-якої зі сторін. Переважно у процесуальному законодавстві йдеться про неможливість виступати незацікавленими учасниками судового розгляду осіб, які перебувають у родинних чи службових стосунках з кимось із зацікавлених учасників процесу. Перелік лексем з актуалізованим семантичним елементом “свій” наводиться у відповідних статтях процесуальних кодексів. По-перше, на цих учасників процесу поширюються норми, передбачені відповідними статтями, що регламентують правила відводу судді, а по-друге, визначені спеціальні норми: “експерт або спеціаліст, крім того, не може брати участі у розгляді справи, якщо: 1) він перебував або перебуває в службовій або іншій залежності від осіб, які беруть участь у справі” (ст. 22 ЦПК). Однак, порівняно з регламентаціями щодо неприйнятності бути зарахованими до кола “своїх”, які поширюються на суддів, застороги, що стосуються інших незацікавлених учасників процесу, не надто жорсткі. Наприклад, ст. 22 ЦПК містить таку норму: “Участь секретаря судового засідання, експерта, спеціаліста, перекладача у судовому засіданні при попередньому розгляді даної справи відповідно як секретаря судового засідання, експерта, спеціаліста, перекладача не є підставою для їх відводу”.

Законодавець, визначаючи норми судочинства, передбачає, що людям властиво оцінювати свій соціально-психологічний статус щодо інших, особливо коли йдеться про вищеназвані критерії (родинність, свояцтво, спільна професійна діяльність), тому, наприклад, Цивільним процесуальним кодексом України передбачено, що “за наявності підстав, зазначених у статтях 20, 21 і 22 цього Кодексу, суддя, секретар судового засідання, експерт, спеціаліст, перекладач зобов’язані заявити самовідвід” (ст. 23 ЦПК).

У межах кримінального процесу традиційно розрізняють “сторону обвинувачення (прокурор, а також потерпілий, цивільний позивач та їх представники) і сторону захисту (підсудний, захисник і законний представник, цивільний відповідач і його представник)” (ст. 261 КПК. Рівність прав сторін у судовому розгляді). У цивільному й адміністративному процесах участь беруть сторона позивача (заявника) та відповідача. Спілкування у межах кожної зі сторін організовується за принципами корпоративності, тобто як спілкування “своїх”.

У межах кримінального процесу “своїми” можна вважати зацікавлених учасників процесу, що являють собою сторону захисту: підсудного, захисника, законного представника. Приналежність цих осіб до одного кола передбачене контекстуально. Наприклад, ст. 263 “Права підсудного під час судового розгляду” КПК передбачає, що підсудний в судовому засіданні має право мати захисника. Стаття 266 КПК “Участь захисника в судовому розгляді” визначає, що “захисник **сприяє** підсудному в здійсненні його прав і в захисті його законних інтересів... Захисник бере участь у судових дебатах, висловлюючи суду свою думку про значення перевірених доказів у справі, про наявність обставин, які виправдовують підсудного чи пом’якшують його відповідальність, а також свої міркування з приводу застосування кримінального закону та міри покарання”.

Дещо іншим є характер стосунків між особами, які становлять сторону обвинувачення – прокурором і потерпілим. Ці учасники судового процесу в комунікативно-прагматичному плані є більш віддалені, ніж захисник і підсудний, тобто вони не настільки “свої”. Прокурор, відповідно до процесуальних норм, не повинен підтримувати потерпілого, він, “керуючись вимогами закону і своїм внутрішнім переконанням, підтримує перед судом державне обвинувачення, подає докази, бере участь у дослідженні доказів, заявляє клопотання і висловлює свою думку щодо клопотань інших учасників судового розгляду, викладає свої міркування з приводу застосування кримінального закону і міри покарання щодо підсудного” (ст. 264 КПК). Тобто він

орієнтується не на інтереси потерпілого, а на інтереси держави, що полягають у встановленні істини в ході судової суперечки. “Своїми” прокурор і потерпілий є лише на підставі можливості виконання в межах судового процесу однакових процесуальних дій, оскільки “потерпілий може брати участь у судових дебатах. У разі відмови прокурора від обвинувачення потерпілий вправі вимагати продовження розгляду справи. У цьому випадку він підтримує обвинувачення” (ст. 267 КПК); “Судове слідство починається з читання обвинувального висновку, в справах, зазначених у частині першій статті 27 цього Кодексу, – з оголошення скарги потерпілого” (ст. 297 КПК).

Цивільний процесуальний кодекс України і Кодекс адміністративного судочинства України передбачають процесуальні дії, які переводять стосунки учасників процесу з рівня “чужі” на рівень “свої”: “Сторони можуть укласти мирову угоду на будь-якій стадії цивільного процесу” (ст. 31 ЦПК); “сторони можуть досягнути примирення на будь-якій стадії адміністративного процесу, що є підставою для закриття провадження в адміністративній справі”. Ця норма права сформульована так, що явним стає обопільне спрямування сторін на перехід у новий для них в межах судового процесу статус “своїх”.

На рівні законодавчого тексту опис учасників судових процесів різних типів з погляду їх віднесеності до “своїх” чи “чужих”, визначення їх комунікативних ролей позбавлений емоційності, має логічний характер. У ході судових двобоїв учасники слухань виявляють ставлення до процесуальних соратників і опонентів як логічно, так і емоційно, причому не завжди тип і ступінь опозиційності відповідає законодавчо передбаченому видові стосунків. Особливості таких співвідношень потребують спеціального дослідження, якому будуть присвячені наші наступні публікації.

Література

Ахманова 2005: Ахманова, О. С. Словарь лингвистических терминов. – Изд. 3-е, стереотипное [Текст] / О. С. Ахманова. – М.: КомКнига, 2005. – 576 с. – ISBN 5-484-00082-3.

Балясникова 2004: Балясникова, О. В. К проблеме содержания оппозиции "свой-чужой" в аспекте психолингвистики [Текст] / О. В. Балясникова // Языковое сознание: теоретические и прикладные аспекты. Сборник статей / Редактор Н. В. Уфимцева. – М.: Институт языкознания РАН, 2004. – С. 251 - 266.

Васильева, Виноградов, Шахнарович 1995: Васильева, Н. В., Виноградов, В. А., Шахнарович, А. М. Краткий словарь лингвистических терминов [Текст] / Н. В. Васильева – М.: Рус. яз., 1995. – 175 с. – ISBN 5-200-02243-6.

Великий тлумачний словник сучасної української мови 2007: Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод., допов. та CD) [Текст] / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2007. – 1736 с.: іл. – ISBN 966-569-013-2.

Інтегрована лексикографічна система 2005: Інтегрована лексикографічна система “Словники України” [Електронний ресурс]. – К.: Інститут мовно-інформаційних досліджень, 2005. – 1 електрон. опт. диск.

Іванова: Иванова, Л. П. Приобщение к миру природы как основа преодоления оппозиции «свое-чужое» в повести Л. Н. Толстого «Казачьи» [Электронный ресурс] // Культура народов Причерноморья. – Режим доступа: www.nbuv.gov.ua/Articles/KultNar/knp82/pdf/knp_82_41-43.pdf. – Название с экрана.

Полюга 2001: Полюга, Л. М. Словник антонімів української мови [Текст] / Л. М. Полюга / За ред. Л. С. Паламарчука. – 2-е вид., доп. і випр. – К.: Довіра, 2001. – 275 с. – (Словники України). – Бібліогр.: с. 197-198. – ISBN 966-507-115-7.

Прохоров, Стернин 2002: Прохоров, Ю. Е., Стернин И. А. Русское коммуникативное поведение [Текст] / Ю. Е. Прохоров, И. А. Стернин. – М.: Государственный институт русского языка им. А. С. Пушкина, 2002. – 277 с.

Проанализированы тексты процессуальных законов с точки зрения реализации в них оппозиции «свои / чужие», исследована законодательная регламентация особенностей ее урегулирования, определена роль судей как незаинтересованных участников судебных слушаний, рассмотрены лексико-семантические и прагматические факторы определения в процессуальном законодательстве оппозиции «свои / чужие».

Ключевые слова: судебный дискурс, оппозиция «свои / чужие».

Texts of judicial laws are analysed from the point of realization the opposition as «own / stranger» in them, legislative regulation of its settlement features is investigated, the role of judges is certain as disinterested participants of the judicial listening, the semantic and pragmatical factors of decision in the judicial legislation of opposition are considered as «own / stranger».

Keywords: judicial discourse, opposition «own / stranger».

Надійшла до редакції 15 вересня 2010 року.

ББК Ш43(4УКР)(=411.4)6*83Загребельний4*011.71
УДК 811.161.2'371

ШТРИХИ ДО ОКРЕСЛЕННЯ МОВЛЕННСВОГО ПОРТРЕТУ П. ЗАГРЕБЕЛЬНОГО З ОГЛЯДУ НА ОСОБЛИВОСТІ КОМУНІКАТИВНОЇ КОМПЕТЕЦІЇ ПИСЬМЕННИКА

Стаття присвячена дослідженню проблеми, що стосується визначення особливостей мовленнєвого портрета відомого письменника на основі аналізу його «дискурсивної поведінки». Виокремлено та схарактеризовано значущі ознаки, що формують П. Загребельного як комуніканта. Особлива увага приділена з'ясуванню специфіки його комунікативної компетенції.

Ключові слова: дискурс, мовна особистість, комунікативна компетенція.

Постановка проблеми. Сьогодення мовознавство зорієнтоване на вивчення мови у «дії» – у процесі її функціонування як засобу комунікації, оскільки лише у такому ракурсі мова може бути досліджена найбільш повно та глибоко. Ця тенденція зумовила впровадження у поле зору лінгвістів терміна «дискурс». Кожен індивід реалізує себе як мовна особистість у створюваних ним дискурсах, тому такий ракурс аналізу мовної особистості досить поширений у сучасних лінгвістичних студіях та має перспективу з огляду на результативність здійснюваних розвідок.

Аналіз останніх публікацій. Поняття дискурсу є одним із ключових у сучасній лінгвістиці: для його осмислення передусім доцільно спиратися на праці таких сучасних російських учених, як Н. Арутюнова [12], В. Карасик [3], Ю. Степанов, Й. Стернін та ін., істотним внеском у розвиток питань, що стосуються дискурсивної парадигми, є праця І. Сусова «Лінгвістична прагматика» (2009). Серед українських мовознавців, що працюють над розробкою окресленої проблеми, відзначимо Ф. Бацевича, А. Загнітка, Т. Радзівську та ін. Цю проблему активно розробляє й Т. Космеда [7], яка приділяє значну увагу дослідженню елітарності дискурсу, зокрема педагогічного [6].

Актуальність досліджуваного питання зумовлюється вимогами сучасного мовознавства, заданими пануючими антропоцентричною та дискурцентричною парадигмами, котрі орієнтують на вивчення комунікативної поведінки мовця, що найбільш повно виявляє себе у певному типі дискурсу.

Мета дослідження – виокремити формальні показники дискурсу П. Загребельного, що ідентифікують його як мовну особистість та відображають своєрідність його мовлення.

Виклад основного матеріалу. Мовний образ сьогодення відзначений динамічністю, тобто будь-який елемент мовного коду є засобом для трансформації певної інформації, а мова, відповідно, є каналом через який людина отримує та передає дані про той чи той фрагмент буття. Найбільш визначальним для наукових розвідок, здійснюваних у руслі дискурцентричної парадигми, є функціональний підхід до вивчення мовного знака, коли до уваги беруться функції мови в усіх можливих конкретних її проявах. Як відзначають англійські дослідники Дж. Браун та Г. Юл, саме такими функціями є *транзакційна* (трансформація даних) та *інтеракційна* (встановлення та підтримання соціальних стосунків) [Brown 1983]. Відповідно до сказаного, як відомо, виокремлюють обов'язкові суб'єкти дискурсу – мовця та адресата. Завдяки участі у мовленнєвому процесі кожний мовець досягає певної визначеної мети. Саме так окреслюють прагматику дискурсу.

При такому підході йдеться не про тексти-продукти як об'єкти досліджень, а про дискурси, що є мовними формами, зумовленими низкою екстралінгвальних чинників. Проте таке розуміння терміна не єдине, оскільки всупереч активному його використанню, воно досі має розмиті межі свого потрактування. Дотепер науковці не дійшли згоди і стосовно питань структури та типології дискурсів.

Для реалізації поставленої мети авторка статті бере за основу таке визначення терміна «дискурс», що найбільш повно може забезпечити досягнення зазначеної мети: дискурс розуміємо вслід за Н. Арутюною як «зв'язний текст у сукупності з екстралінгвістичними – прагматичними, соціокультурними, психологічними та іншими чинниками» [Арутюнова 2002: 136].

Зауважимо, що сучасні мовознавці так чи так фокусують увагу на понятті мовна особистість, вивчають її мовну спроможність, комунікативну поведінку, тобто акцентують увагу на специфіці залученості особистості у мовленнєвий процес, учасником та творцем якою вона є. Тож у центрі уваги знаходиться мовна особистість, що є активним суб'єктом комунікації.

Загалом поняття особистості є міждисциплінарним, а його поява у полі зору лінгвістики є цілком природною, оскільки сама сутність цього поняття зреалізовується мовними знаками. Попри варіативність поглядів психологів на поняття «особистість», при його визначенні вони одностайні у тому, що власне сукупність найбільш характерних рис людини, які характеризують її як цілісного індивіда та відрізняють від інших, і становить сутність цього поняття [Хьелл 2008]. У полі зору лінгвістики цей термін з'явився завдяки Ю. Караулову, який запропонував рівневу модель мовної особистості з її вербально-семантичною, когнітивною та прагматичною складовими [Караулов 1987].

Одним із аспектів вивчення мовної особистості є її дослідження з огляду на участь у тому чи тому дискурсі. Розглядаючи саме реалізацію індивіда у дискурсі, можна розмірковувати про індивідуальність та неповторність його духовно-психологічного розвитку, оскільки реалізуючись у дискурсах, створюючи їх, особистість одночасно презентує себе.

У текстах, що їх розуміємо як дискурси, виявляється специфіка мовлення особистості, котра є відбитком її темпераменту, психотипу. Як зауважує В. Карасик, посилаючись на американського дослідника А. Дуранті, «будь-який комунікативний учинок,... характеризується саморепрезентацією його учасників, убудованістю у ситуацію спілкування та соціально-культурною обумовленістю вибору засобів спілкування» [Карасик 2009: 282]. Тож використовуючи ті чи ті мовні знаки, особистість ідентифікує себе як учасник певного соціального кола, інформує адресата про свій освітній рівень, стать, вік та ін. У мовленні завжди відчутний вплив стереотипів спілкування, що їх з часом було закарбовано у суспільній свідомості. Будь-який комунікативний акт є вбудованим у ситуацію, зумовленим культурою та позначеним певною емоційною тональністю, тому В. Карасик виокремлює три основні характеристики дискурсу: 1) лінгвокультурна – зумовленість культурними стереотипізованими формами мовленнєвої поведінки (скриптами); 2) перформативна – фактичність або фіктивність інформації, що презентується; 3) тональна – емоційна атмосфера, ставлення до співрозмовника, обставини тексту повідомлення, тобто те, як відбувається мовлення [Карасик 2009].

Проблема моделювання мовленнєвого портрета видатних діячів суспільства є однією з таких, що достатньо активно досліджується у річищі новоокреслених тенденцій розвитку мовознавства. Виокремлюють два типи спілкування (дискурсу) – особистісно-зорієнтоване та статусно-зорієнтоване. З огляду на поставлену мету фокусуємось на особистісно-зорієнтованому спілкуванні, що «відбувається у тих ситуаціях, коли учасники спілкування розкривають один одному усе багатство свого внутрішнього світу та сприймають один одного як особистості» [Карасик 2009: 278].

У цій статті увагу концентруємо на фрагменті дискурсу П. Загребельного, який становить «живе» мовлення письменника, що його репрезентовано такими жанрами як інтерв'ю, а також спогадами близьких та друзів майстра слова.

Більшою мірою зосереджуємося на комунікативних якостях особистості письменника-співрозмовника, на його комунікативній компетенції, що є останнім найбільш складним рівнем, який передбачає наявність знань, умінь та навичок, здобутих людиною у різних сферах її діяльності. Під «живим» мовленням розуміємо ту частину мовленнєвої практики індивіда, що її становить щоденне, побутове мовлення.

Безперечно, рівень мовної компетенції П. Загребельного, що передбачає володіння мовою як системою, має максимальні показники свого вираження, це наслідок інтелектуального розвитку та значного досвіду духовно-практичної діяльності. Знання майстра слова викликали у його оточення захоплення, а подекуди й подив. Як згадує А. Дімаров, «унікальний розум, в якому було закладено стільки інформації, що Павлові спокійно жити не давала. Якось Василь Земляк сказав: «Дорогий Павле, коли б у моїй голові вміщалося хоч сота доля того, що у твоїй, то моя б голова розлетілася б на шмаття!» [Слабошпицький 2010: 10]. Надзвичайно розвинена інтелектуальність П. Загребельного утілена у його мовленні – як у «живому», так і в художньому.

Будь-який комунікативний учинок, як уже зазначалося, здійснюється у певному емоційно-стильовому форматі, тобто акт мовлення позначений тією чи тією тональністю. Як зауважують сучасники письменника, мовлення П. Загребельного часто супроводжується іронічною тональністю, наприклад: «шанобливість до неї, як втілення найвищої земної краси, може народжуватися тільки там і тоді, де всевладно панує цнотливість, чистість і, сказати б, недоторканість (*не депутатська!*)» [11,167].

Говорячи про жінку із захопленням, серйозністю, повагою, комунікація відбувається у вже заданих рамках, але тут реалізує себе чинник непередбачуваності спілкування – комунікант різко змінює емоційну атмосферу спілкування, тим самим показуючи зміну свого емоційно-психологічного стану, це відбивається і на психологічному стані адресата, якого таким чином раптово занурюють в іншу дискурсивну площину. Останній елемент у вживаному синонімічному ряді «цнотливість, чистість та недоторканість» впливає на загальне ліричне емоційне налаштування, мимовільно скеровуючи мисленнєвий потік у політичний дискурс. Таке явище зумовлене наявними у свідомості мовця асоціативно-вербальними процесами. Відзначаємо, що такі асоціації зайвий раз указують на активну позицію майстра слова стосовно подій суспільно-політичного процесу.

Спогади про письменника, зокрема ті, що характеризують його як співрозмовника, дають змогу встановити рівень його комунікативної компетенції.

Про притаманну йому саркастичну та глузливу тональність мовлення згадують так: «Він писав, що пропонував мене на головного редактора «Літературної України» ще в ту пору, коли я мешкав у Кіровограді, але авторитети Спілки (він їх атестував у властивій йому глузливій манері) не погодилися». «Лист завершувався майже на саркастичній, характерній для нього ноті: «То що ж ми – народ чи отара?...» [Слабошпицький 2010: 24].

Часто в мовленні письменника простежуємо вживання дискурсивного словосполучення *так званий*, наприклад: «Бо це ж не люди, не особистості, не Божі створіння..., а *так звані* члени *так званого* колективу» [11,166], «Так само як отой вигаданий Кларою Цеткін *так званий* жіночий день 8 березня (один раз на рік – це приниження!» [Тарнашинська 170]. Дискурсивний вираз «...*так званого*...» у мовознавстві визначають як

вставне словосполучення, яке вносить у речення додаткову інформацію модального характеру, що супроводжує основну. У нашому випадку вставне словосполучення зосереджує увагу тих, хто сприймає текст, на факті невідповідності «членів», «колективу», «жіночого дня» їх статусу. Мовець наголошує, що вони не варті, не заслуговують уживаної назви. Тут має місце негативна інформація. Така іронія засвідчує неприхильне ставлення майстра слова до усього несправжнього, штучного, нещирого, його осуд подібних якостей у будь-якому їх прояві. Цю властивість характеру митця відзначає П. Перебийніс: *«Жорсткий і колючий у своїй критиці недостойних явищ, різкий і категоричний у неприйнятті мізерії і підлоти, він тим часом напрочуд уважна, м'яка серцем людина»* [Слабошпицький 2010: 62].

Самого ж письменника, попри його імпульсивність як одну з домінуючих рис характеру, згадують як щирю, пряму у своїх поглядах особистість: *«Він був неабиякий майстер наживати ворогів: свідчення відкритості характеру»* [Слабошпицький 2010: 26]. Зі сказаного можемо зробити висновок про щирість та прямоту митця, нестримування викладу власних гострих поглядів, думок, що часто суперечать поглядам співрозмовника, внаслідок чого, буває, виникає конфліктна ситуація на ґрунті незбігу поглядів, що й призводить до неприязного ставлення до мовця. Близькі до нього люди говорять, що він *«старався часом тримати свій гострий язик за зубами, але наставала мить, коли він не міг мовчати, і він вибухав інвективною на адресу українського радянського чиновництва всіх рангів чи вивертав ядучу філіппіку проти того, кому били ідейні поклони радянської маси»* [Слабошпицький 2010: 69]. Характеристика мовлення П. Загребельного як такого, якому властиві комунікативні жанри *інвективу* (*«гострий виступ проти кого-, чого-небудь; гостре обвинувачення [2,502]»*) і *філіппіки* (*«гнівна викривальна промова, виступ проти кого-, чого-небудь» [2,1544]*), підтверджує гостро виражену принциповість, неприязність письменника до несправедливості, наявність волі до боротьби проти усього, що суперечить його особистісним установам.

П. Загребельний повсякчас не стримував своїх поглядів, висловлюючись прямо: *«його суперечливість, прямолінійність, нелюбов до евфемізмів створювали довкола нього й відповідну ауру»* [Слабошпицький 2010: 25]; *«Інколи здавалося, що за всієї своєї схильності до прямоказання, якусь частину своєї натури П. А. свідомо заганяв углиб. Принаймні, це досить поширене явище – грубуватість як ширма вразливості»* [Слабошпицький 2010: 27]. Відзначимо, що багато у чому мовна поведінка П. Загребельного визначається загальною екстраверсійної життєвою установкою, якій характерне швидке встановлення контактів, проєкція свого духовного, емоційного світу зовні та ін. [Хьелл 2008].

Ця сама відкритість інколи межує із грубістю. Розмірковуючи про побутове спілкування із П. Загребельним, сучасники письменника зауважують, що у своєму мовленні він використовує дієслова, що засвідчують його підвищену експресивність, збудливість: *«Та ти що, знущаєшся?! – вибухає Загребельний»* [Слабошпицький 2010: 34]; *«Пояснюю обережно, ніби навіть винувато. А він люто перебиває...»* [Слабошпицький 2010: 35]. Отже, спостерігаємо нетерплячість темпераменту, що вбачаємо у вияві такої ознаки, як перебивання співбесідника під час розмови з ним.

П. Загребельний завжди був активним учасником комунікації: *«як співрозмовник П. А. постійно провокував на дискусію»* [Слабошпицький 2010: 27], тобто від нього залежав розвиток спілкування та йому належала комунікативна ініціатива.

Очевидно, для спонтанного мовлення П. Загребельного характерні комунікативні девіації – відхилення від загальноприйнятих суспільних норм мовленнєвої поведінки, формул етикету, але це у жодному разі не зумовлено незнанням цих норм, радше це свідоме їх ігнорування як наслідок домінування емоційності та здатності висловлювати думки, що можуть бути суперечливими, виражають незгоду з позицією співрозмовника. Мовленнєва поведінка такого типу засвідчує стійкість та ригідність життєвих установок особистості, чітку сформованість та прагнення дотримуватися власних позицій і принципів. Підсумовуючи сказане, відзначимо, що П. Загребельному притаманні риси, що характерні для конфліктного та імпульсивного типів мовних особистостей, що їх виокремлює С. Сухих [Бацевич 2004: 189]. Ці характерні риси виявляються у його мовленнєвій практиці – прямолінійність, щирість, імпульсивність, напускна грубість, свідоме ігнорування етикету мовленнєвого спілкування, різкість, бажання бути лідером у спілкуванні, швидка зміна тем спілкування.

Перспектива подальших розвідок. Оскільки на сьогодні у дискурслінгвістиці не існує чіткої методики цілісної репрезентації мовленнєвого портрета особистості, що його створюють на основі аналізу характерних дискурсів, подальша розробка цього питання є перспективною, кінцевою метою якої може бути змодельована методика щодо повного опису мовленнєвого портрета особистості.

Висновки. Отже, висновковуємо, що моделювання мовленнєвого портрета особистості з позиції її репрезентації у дискурсах є важливою проблемою, оскільки на підставі того, як індивід проявляє себе у комунікації, маємо можливість установити і його психологічний портрет. До того ж, на основі виокремлення характерних рис мовлення індивідів, з'являється можливість для створення типології мовних особистостей.

Література

Арутюнова 2002: Арутюнова, Н. Д. Дискурс [Текст] / Н. Д. Арутюнова // Лингвистический энциклопедический словарь / [гл. ред. В. Н. Ярцева]. – М. : Научное издательство «Большие Российские энциклопедии», 2002. – С. 136.

- Бацевич 2004: Бацевич, Ф. С. Основи комунікативної лінгвістики [Текст] / Ф. С. Бацевич. – К. : Видавничий центр «Академія», 2004. – 344 с.
- Бусел 2007: Бусел, В. Т. Великий тлумачний словник української мови [Текст] / [уклад. і гол. ред. В. Т. Бусел]. — К.: Ірпінь : ВТФ «Перун», 2007. — 1736 с.
- Карасик 2009: Карасик, В. И. Языковые ключи [Текст] / В. И. Карасик. – М. : Гнозис, 2009. – 406 с.
- Караулов 1987: Караулов, Ю. Н. Русский язык и языковая личность [Текст] / Ю. Н. Караулов. — М. : Наука, 1987. — 261 с.
- Космеда 2000: Космеда, Т. А. Аксиологічні аспекти прагмалінгвістики: формування і розвиток категорії оцінки [Текст] / Т. А. Космеда. – Львів : ЛНУ ім. І.Франка, 2000. – 349 с.
- Космеда 2010: Космеда, Т. А. Елітарність педагогічного дискурсу викладача вищої школи [Текст] / Т. А. Космеда // Вісник Львівського університету. Серія філологічна. – Вип.50. – 2010. – С. 98–105.
- Космеда 2006: Космеда, Т. А. Комунікативна компетенція Івана Франка міжкультурні, інтерперсональні, риторичні виміри [Текст] / Т. А. Космеда. – Львів : ПАІС, 2006. – 328 с.
- Космеда 2008: Космеда, Т. А. Ретроспекція як методологічна основа дослідження «живого» мовлення Івана Франка [Текст] / Т. А. Космеда // Мовознавство. – К. : 2008. – № 6. – С. 28–33.
- Слабошпицький 2010: Слабошпицький, М. Ф. Спогади про Павла Загребельного [Текст] / М. Ф. Слабошпицький. – Х. : Фоліо, 2010. — 249 с.
- Тарнашинська 2000: Тарнашинська, Л. Б. Таємниця Євразії, або жінка і чоловік з погляду вічності [Текст] / Л. Б. Тарнашинська // Березіль. – 2000. – № 7-8. – С. 165–173.
- Хьелл 2008: Хьелл, Л., Зиглер, Д. Теории личности [Текст] / Л. Хьелл, Д. Зиглер. – СПб. : Питер, 2008. – 608 с.
- Brown 1983: Brown, G., Yule, G. Discourse analysis / G. Brown, G. Yule. – Cambridge University Press, 1983. – 288 p.

Стаття посвячена дослідженню проблеми, касаючоїся определения особенностей речевого портрета известного писателя на основании анализа его «дискурсивного поведения». Выделены и охарактеризованы значимые признаки, формирующие П. Загребельного как коммуниканта. Особое внимание уделено выяснению специфики его коммуникативной компетенции.

Ключевые слова: дискурс, языковая личность, коммуникативная компетенция.

The article is devoted to the definition of the writer's language behaviour peculiarities. The most significant signs that form P. Zagrebelnyi as a person that communicate with the others were defined and characterised. Special attention is paid to the identification of the specific character of the writer's communicative competence.

Keywords: discourse, language personality, communicative competence.

Надійшла до редакції 22 вересня 2010 року.

Галина Кицак

ББК 81(7)
УДК 81'42
К46

ХАРАКТЕРНІ РИСИ НАУКОВОГО ДИСКУРСУ

Стаття присвячена питанню визначення наукового дискурсу як типу дискурсу, розглядаються підходи до вивчення дискурсу, позначення його основних ознак та рис, в статті визначаються екстралінгвістичні фактори, які впливають на процес текстоутворення в науковій сфері, конститутивні ознаки наукового дискурсу, його властивості, спосіб появи, учасники, клієнти, хронотоп та цінності наукового дискурсу. У роботі аналізуються та синтезуються результати лінгвістичних наукових досліджень вітчизняних та зарубіжних мовознавців.

Ключові слова: дискурс, науковий дискурс, наукова комунікація, науковий текст, екстралінгвістичні фактори, аналіз дискурсу, конститутивні ознаки.

Лінгвістика тексту нині розглядається як наука, до складу якої входять декілька дисциплін, що вивчають не лише текст, але й текстуальний підхід до мовних одиниць нижчого рівня. У вітчизняній науці розробляються питання, які присвячені всебічній характеристиці лінгвістики тексту.

Одним із складних наукових понять, що поєднує в собі поряд з лінгвістичними складовими й екстралінгвістичні, які однаковою мірою необхідні для розуміння та інтерпретації тексту, є **дискурс**.

Метою нашого дослідження є комплексна характеристика наукового дискурсу. Для вирішення цієї мети були поставлені такі **завдання**: характеризувати різні підходи до тлумачення поняття дискурсу, виокремити науковий дискурс як особливий тип дискурсу, визначити екстралінгвістичні фактори наукового дискурсу, окреслити перспективи розвитку наукового дискурсу.

Трактування поняття «дискурс» у вітчизняній та зарубіжній лінгвістиці змінювалося протягом останніх десятиліть. Різноманіття визначень дискурсу пов'язане з різними підходами, саме з цих позицій і даються визначення цього поняття. Поняття «дискурсу» було введено З. Харрисом, автором дистрибутивного методу, який у 50-ті роки використовував це поняття для дистрибутивного аналізу не лише окремих речень, але й текстів, розглядаючи їх у контексті супровідної соціокультурної ситуації [Штерн 1998: 87]. Трактування терміна «дискурс» як «надфразної єдності» та «складного синтаксичного цілого» ми знаходимо в працях І.О. Фігуровського та М.С. Поспелого (1948). У 1960-1970 рр. дискурс стає об'єктом уваги у дослідженнях Е. Бенвеніста, З. Харриса, М. Фуко як зв'язна та узгоджена послідовність речень чи мовленнєвих актів. Сучасні лінгвісти фокусують свою увагу на дискурсі як 1) на зв'язному тексті в сукупності з екстралінгвістичними – прагматичними, соціокультурними, психологічними та іншими факторами; 2) тексті, взятому в аспекті подій; 3) мовленні, що розглядається як цілеспрямована соціальна дія, як компонент, що бере участь у взаємодії людей і механізмах їх свідомості. В онтологічному значенні дискурс, на відміну від подібних понять і визначень (метамова, функціональний стиль, субмова тощо), являє собою мовленнєву діяльність, зорієнтовану домінантною характеристикою, що передбачає поряд із цією домінантною ознакою багатопластовість її різноаспектних сутностей [Гутаров 2002: 163]. На думку Н.Д. Арутюнової, дискурс – це мовлення, «занурене в життя» [Арутюнова 1990: 136-137]. За Н.М. Андронкіною, в дискурсі реалізуються знання про світ, думки, установки, ситуації реального спілкування, сукупність процесу і результату мовленнєво-мисленнєвої діяльності [Андронкіна 2008: 89].

Дискурс пов'язаний і з такими ментальними факторами і особливостями сприйняття мовлення, як темп, стильовий ключ спілкування, форми мовленнєвого етикету, характер гумору та алюзій. Тому він часто характеризується як спілкування людей, включене в процес життя, що і вивчає сучасна когнітивна теорія дискурсу [Андронкіна 2008: 89].

О.М. Гніздечко трактує дискурс як текст в аспекті подій, як складну систему ієрархії значень, що поряд з текстом включає необхідні для розуміння останнього екстралінгвістичні параметри комунікації. До них належать соціальні, психологічні й антропологічні позамовні чинники. Врахування різноманітних фонових чинників дискурсивного аналізу формує уявлення про учасників комунікації, особливості створення та сприйняття основного змісту повідомлення, з одного боку, та лежить в основі поліпарадигматизму як провідної тенденції розвитку сучасної лінгвістики – з другого [Гніздечко 2005: 13-14]. М.М. Кожина стверджує, що не можна вивчити та осмислити цілісний текст поза його смисловою, змістовою стороною, неможливо не враховувати цілого ряду його комунікативних параметрів: задуму, концепції, цілі спілкування, фонду знань комунікантів, суб'єкта мовлення, адресата та ін., а на поверхневому рівні – текстової організації, композиції, принципів та прийомів розгортання тексту, обумовлених зазначеними та іншими екстралінгвістичними факторами [Кожина 1995: 37]. Тому, услід за М.М. Кожиною, в аспекті функціонально-стилістичної інтерпретації тексту дискурс можна розуміти як мовлення, різновид мовлення, як процес використання мови в когнітивно-мовленнєвій діяльності, що фіксується в текстах і спирається на інтердискурсивність, така діяльність зумовлена екстралінгвістичними факторами (ідеологічними, соціокультурними, історичними) і репрезентує певну спільність практики людей як узагальненого суб'єкта висловлювання (особливий «ментальний світ» з його «духом часу») [Кожина 2004: 25]. Включення в термін «дискурс» екстралінгвістичних характеристик, які розширюють його зміст (соціокультурні, психологічні, прагматичні, етнокультурні, паралінгвістичні фактори), відображає тенденцію подолання підходу до його аналізу як предмета лінгвістики тексту, що було характерним у період становлення і розвитку даної дисципліни [Андронкіна 2008: 88]. І.А. Скрипак екстралінгвістичними факторами наукового дискурсу вважає задачі наукового спілкування, спосіб появи і актуалізації цього дискурсу, учасників такого дискурсу, соціально-історичні умови існування наукового дискурсу [Скрипак 2008: 13].

Способом появи наукового дискурсу, в основі якого лежить опора на тексти першоджерел та їх концепти, І.А. Скрипак пропонує вважати інтертекстуальність, способом актуалізації наукового дискурсу – діалог в широкому розумінні слова, фактор учасників експлікується (детермінується) статусною рівністю, важливу роль відіграє також соціальний контекст [Скрипак 2008: 13-14].

Оскільки в основі розуміння дискурсу як інтегральної сукупності текстів, пов'язаних семантичними (змістово-тематичними) відношеннями та/чи поєднаних в комунікативному і функціонально-цільовому цілому лежить ідея дискурсивної формації [Чернявська 2006: 55], то критеріями відбору текстів, які беруться в якості емпіричної основи вивчення дискурсу того чи іншого типу, виступають сфери людського спілкування, практики, галузі знань, типології тексту. Виходячи з такої концепції, метою наукового дискурсу є формування нового знання про оточуючий світ, яке представлене у вербальній формі та обумовлене комунікативними канонами наукового спілкування.

Проблема наукової комунікації набуває сьогодні особливої актуальності. Насамперед це пов'язано з процесом глобалізації, який охоплює всі сторони суспільного життя, зокрема й науку. Наукова комунікація, що здійснюється через науковий текст, в залежності від предмету мовлення співвідноситься з науковою діяльністю її учасників, їх науковими знаннями, науковими пресупозиціями. Передумовою наукової комунікації виступає інтенційність, характер впливу на адресата, а можливість освоєння ним (адресатом) смислового континууму наукового тексту залежить від здатності автора передбачити обсяг концептосфери адресата, користуватися

діалогічність як основним механізмом обґрунтування цінності наукового знання, формулювати знання, яке використовується для об'єктивації, доцільними текстовими та мовними засобами [Ракітіна 2007: 14-15]. Реальна потреба вчених-дослідників в оволодінні правилами та нормами спілкування, прийнятими в міжнародному науковому співтоваристві, є ключем до визнання та успішного професійного співробітництва і потребує пошуку ефективних шляхів навчання наукового дискурсу.

Сфера наукової діяльності людини у суспільстві завжди усвідомлювалася як особлива сфера, від якої безпосередньо залежить успіх у розвитку людського соціуму. З огляду на вищесказане науковий дискурс в цілому та науковий текст зокрема як повноцінний елемент цього дискурсу завжди потрапляли в сферу пильної уваги дослідників.

Результати досліджень М.П. Брандес, В.І. Карасика, Т.А. ван Дейка, Г.М. Мінаєнко, О.В. Михайлової щодо аналізу дискурсу показують, що науковий дискурс належить до інституційного типу спілкування та має свої специфічні ознаки. Виходячи з положення про системність дискурсу в цілому, ми припускаємо, що науковий тип дискурсу є складовим елементом загальної системи та має свої конститутивні, системотвірні ознаки, до яких ми відносимо авторство, адресованість, інформативність та інтертекстуальність. На думку Л.В. Славгородської, конститутивними ознаками наукового дискурсу можна вважати особливу ціль (проблематику), характеристики типових учасників і форму існування. Н.Л. Моргун конститутивними характеристиками наукового дискурсу [Моргун 2002: 3] називає ціль, форму існування, статусну рівність учасників.

Н.Л. Нікульшина пропонує розглядати науковий дискурс як діяльність та як продукт. Серед властивостей наукового дискурсу як діяльності Н.Л. Нікульшина виокремлює ситуативну зумовленість, учасників комунікації, авторство, адресованість, цілеспрямованість, обставини, змістовність (предметність), загальний контекст діяльності, загальну структуру діяльності, етап орієнтування, планування, етап реалізації, контроль [Нікульшина 2008: 246-247].

До властивостей наукового дискурсу як продукту, на думку Н.Л. Нікульшиної, належать структурність, когезія, інформативність, інтертекстуальність, оскільки всі якості наукового дискурсу як діяльності забезпечують умови для створення мовленнєвого продукту (тексту) [Нікульшина 2008: 247].

О.В. Михайлова виділяє дві основні групи наукового дискурсу: інституційну та особистісну [Михайлова: 67], що зумовлено відношеннями між учасниками комунікації. Цей дослідник науковий дискурс вважає одним із видів інституційного спілкування, оскільки наукова комунікація здійснюється в соціально-фіксованій ситуації, в суспільних інститутах. З огляду на те, що реальне живе спілкування є складним та багатовимірним явищем, подібна стратифікація розглядається як умовна. Науковий дискурс займає особливе місце в загальній системі типів дискурсу, оскільки в ньому розбіжності між скороченою та фіксованою дистанціями спілкування не є визначальними [Моргун 2002: 9]. Услід за О.В. Михайловою ми визнаємо за науковим дискурсом інституційний статус, проте опозиція формальність / особистість в науковому тексті виражена не так яскраво, як в інших типах дискурсу [Михайлова 1999: 67].

Ми припускаємо, що науковому дискурсу притаманні категоріальні ознаки, які якісно виділяють його із загальної системи. І.А. Скрипак до категоріальних ознак наукового дискурсу зараховує інтертекстуальність, діалогічність, специфіку прагматики і учасників комунікації [Скрипак 2008: 6]. Інтертекстуальність як характеристика дискурсу виступає специфічною ознакою наукового дискурсу, в основі якої лежить опора на тексти першоджерел та їх концепти, без яких в принципі неможливе існування наукового дискурсу [Скрипак 2008: 450]. Вищезазначені категоріальні ознаки наукового дискурсу, на думку дослідниці, визначають жанрову диференціацію моделей спілкування. При цьому І.А. Скрипак наголошує, що жанр наукової статті слід вважати центральним в науковому дискурсі, оскільки він не лише містить прояви всіх категорійних ознак наукового дискурсу, а й виступає оперативним жанром, що повністю відповідає вимогам сучасного наукового пізнання і спілкування [Скрипак 2008: 6-7]. Російська дослідниця В.Є. Чернявська підкреслює, що в науковому мовленні інтертекстуальність виступає як універсальний принцип побудови наукового тексту на рівні змісту. Інтертекстуальність пояснює той факт, що будь-який науковий твір миттєво – ретроспективно і проспективно – пов'язаний з іншими дослідженнями і позиціонує як своєрідний мікротекст в загальнонауковому макротексті [Чернявська 2005: 97].

На нашу думку, конститутивними ознаками наукового дискурсу можна вважати особливу ціль (проблематику), певні характеристики типових учасників і спосіб реалізації. На думку О.В. Михайлової, метою наукового дискурсу є вирішення наукової проблеми [Михайлова 1999: 68], дослідниця поділяє наукові проблеми на теоретичні та прикладні, формою існування наукового дискурсу визначає діалог, оскільки науковий текст принципово діалогічний як експліцитно, так і імпліцитно [Михайлова 1999: 69], підкреслює важливість статусної рівності учасників наукового дискурсу [Михайлова 1999: 72], наголошуючи на відсутності статусних розбіжностей як конститутивної ознаки наукового дискурсу.

Учасниками наукового дискурсу виступають дослідники як представники наукової громадськості, при цьому характерною особливістю даного типу дискурсу, на думку В.І. Карасика, є принципова рівність всіх учасників наукового спілкування, оскільки ніхто з дослідників не володіє монополією на істину, а безкінечність пізнання змушує кожного вченого критично ставитись як до чужих, так і до своїх пошуків [Карасик 2004: 276].

Клієнти наукового дискурсу чітко окреслені лише на його периферії, це широка публіка, яка читає науково-популярні журнали та дивиться відповідні телепередачі, з одного боку, та дослідники-початківці, які проходять навчання на кафедрах і в лабораторіях, з іншого боку [Карасик 2004: 277]. Хронотопом наукового дискурсу є обставини, характерні для наукового діалогу. Діалог цей може бути усним і письмовим, тому для усного дискурсу підходить зал засідань, лабораторія, кафедра, кабінет вченого, а для письмового прототипним місцем є бібліотека [Карасик 2004: 277].

Отже, науковий дискурс має відповідати трьом основним вимогам: його проблематикою повинно бути вивчення довкілля, статус його учасників повинен бути рівний, а способом його реалізації має бути творчий діалог у широкому розумінні цього поняття. Саме ці ознаки уможливають виділення наукового дискурсу із загальної системи і вирізняють його з-поміж інших типів дискурсу.

Проаналізувавши погляди різних лінгвістів на сутність поняття «науковий дискурс» можна стверджувати, що науковий дискурс – це своєрідне відзеркалення наукового тексту в свідомості конкретного індивіда у конкретній ситуації і в конкретний момент часу.

Науковий дискурс – це науковий текст як результат цілеспрямованої соціальної дії, фокус дій мовних і мовленнєвих, соціокультурних і прагматичних, когнітивних і психологічних факторів. Для дослідження наукового дискурсу слід використовувати особливу стратегію, яка інтегрує макросемантичний та глибинно-семантичний аналіз наукового тексту та спрямована на з'ясування епістемічних передумов та умов виникнення наукових текстів.

В цілому аналіз основних складників наукового дискурсу, які детерміновані екстралінгвістичними факторами, дозволив не лише визначити його своєрідність, а й прослідкувати динаміку наукового дискурсу як особливого типу дискурсу та передбачити перспективу його подальшого розвитку.

Література

Андронкіна 2008: Андронкіна, Н.М. Понятие «дискурс» в междисциплинарных исследованиях и его содержание в методике преподавания иностранных языков [Текст] / Н.М. Андронкіна // Мир науки, культуры, образования. – 2008. – №3(10). – С. 87-91. – Библиогр.: с. 90-91.

Арутюнова 1990: Арутюнова, Н.Д. Дискурс // Лингвистический энциклопедический словарь [Текст] / В.Н. Ярцева (ред.) – М.: Советская энциклопедия, 1990. – С.136-137. – Библиогр.: с.137

Гніздечко 2005: Гніздечко, О.М. Авторизація наукового дискурсу: комунікативно-прагматичний аспект (на матеріалі англійських статей сучасних європейських та американських лінгвістів) [Текст]: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.04 / Київський національний лінгвістичний університет. – К., 2005. – 203с.

Гутаров 2002: Гутаров, В.А. К определению научного филологического дискурса [Текст] / В.А. Гутаров // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. – 2002. – №567. – С. 163-170. – Библиогр.: с. 170.

Карасик 2004: Карасик, В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс [Текст]. – М.: Гнозис, 2004. – 390с. – Библиогр.: с. 365-390. – 1500 пр. – ISBN 5-7333-01-43-0.

Кожина 2004: Кожина, М.Н. Дискурсивный анализ и функциональная стилистика с речеведческих позиций [Текст] / М. Н. Кожина // Текст – Дискурс – Стилль. – 2004. - №6. – С. 9-33. – Библиогр.: с. 32-33.

Кожина 2006: Кожина, М.Н. Стилистический энциклопедический словарь современного русского языка [Текст] / М. Н. Кожина (ред.) – М.: Флинта: Наука, 2006. – 696с. – 3000 экз. – ISBN 5-89349-342-7 (Флинта). – ISBN 5-02-002791-X (Наука).

Кожина 1995: Кожина, М. Н. Целый текст как объект стилистики текста [Текст] / М.Н. Кожина // Stylistika – IV. – 1995. – С. 33-54. – Библиогр.: с. 54.

Михайлова 1999: Михайлова, Е. В. Интертекстуальность в научном дискурсе (На материале статей) [Текст]: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.19 / Е. В. Михайлова. – Волгоградский государственный педагогический университет. – Волгоград, 1999. – 205с.

Моргун 2002: Моргун, Н. Л. Научный сетевой дискурс как тип текста [Текст]: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Н. Л. Моргун. – Тюменский государственный университет. – Тюмень, 2002. – 20с.

Нікульшина 2008: Нікульшина, Н. Л. Письменный научный дискурс как объект моделирования в учебных целях [Текст] / Н.Л. Нікульшина // Вестник Тамбовского университета. Серия: Гуманитарные науки. – 2008. – №3 (59). – С. 245-250. – Библиогр.: с. 249.

Ракитина 2007: Ракитина, С. В. Когнитивно-дискурсивное пространство научного текста [Текст]: автореф. дис. ... д-ра філол. наук: 10.02.01 / С. В. Ракитина. – Волгоградский государственный педагогический университет. – Волгоград, 2007. – 46с.

Скрипак 2008: Скрипак, А. И. Интертекстуальность как категориальный признак современного научного дискурса [Текст] / А. И. Скрипак // Известия Российского государственного педагогического университета имени А.И. Герцена. – 2008. - №74(1). – С.450-453. – Библиогр.: с. 453.

Скрипак 2008: Скрипак, И. А. Языковое выражение экспрессивности как способа речевого воздействия в современном научном дискурсе (на материале статей лингвистического профиля на русском и английском языках) [Текст]: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.19 / И. А. Скрипак. – Ставропольский государственный педагогический институт. – Ставрополь, 2008. – 26с.

Чернявська 2005: Чернявская, В. Е. Интерпретация научного текста: учеб. пособие для студентов ст. курсов, магистрантов и аспирантов вузов [Текст] / В. Е. Чернявская. – СПб.: Изд-во СПбГУЭФ, 2005. – 127с. – Библиогр.: с. 115-125. – ISBN 5-7310-1900-2.

Чернявська 2006: Чернявская, В.Е. Дискурс // Стилистический энциклопедический словарь современного русского языка [Текст] / М. Н. Кожина (ред). – М.: Флинта: Наука, 2006. – С.53-55. – 3000 экз. – ISBN 5-89349-342-7 (Флинта). – ISBN 5-02-002791-X (Наука).

Штерн 1998: Штерн, І.Б. Вибрані топіки та лексикон сучасної лінгвістики. Енциклопедичний словник для фахівців з теоретичних гуманітарних дисциплін та гуманітарної інформатики [Текст] / І. Б. Штерн. – К.: АртЕк, 1998. – 336с. – ISBN 966-505-195-4.

Даная стаття посвящена вопросу определения научного дискурса как типа дискурса, рассматриваются подходы к изучению дискурса, обозначению его главных признаков и черт, в статье определяются экстралингвистические факторы, которые влияют на процесс текстообразования в научной сфере, конститутивные признаки научного дискурса, его свойства, способ порождения, участники, клиенты, хронотоп и ценности научного дискурса. В работе анализируются и синтезируются результаты лингвистических научных исследований отечественных и зарубежных учёных.

Ключевые слова: дискурс, научный дискурс, научная коммуникация, научный текст, экстралингвистические факторы, анализ дискурса, конститутивные признаки.

This article is devoted to the definition of scientific discourse as a type of discourse, the approaches to the study of discourse, marking its main signs and features. The extralinguistical factors, which influence the process of text-formation at the scientific area, are defined in this article, the constitutive features of scientific discourse, its properties and methods of its generating, members, clients, chronotope and the values of scientific discourse are analysed. The results of linguistic research of domestic and foreign scholars are analyzed and synthesized in this work.

Keywords: discourse, scientific discourse, scientific communication, scientific text, extralinguistical factors, discourse analysis, constitutive features.

Надійшла до редакції 10 вересня 2010 року.

Євгенія Коваленко

ББК 81.411.1 – 22

УДК 811.161.2`367`3

СЕМАНТИКО-СИНТАКСИЧНА ОРГАНІЗАЦІЯ УКРАЇНСЬКИХ РЕКЛАМНИХ ТЕКСТІВ КОСМЕТИКИ ТА ПОБУТОВОЇ ХІМІЇ

Стаття продовжує серію публікацій автора з дослідження синтаксису української реклами. У презентованій статті поданий аналіз семантико-синтаксичної організації українських рекламних текстів косметики та побутової хімії як репрезентативної та однієї з найчисленніших тематичних груп в загальному корпусі зібраного фактичного матеріалу. У статті аргументується застосування фреймового аналізу до розгляду семантико-синтаксичної структури рекламних текстів і подається комплексний та послідовний опис фреймової структури реклами косметики та побутової хімії.

Ключові слова: рекламні тексти косметики та побутової хімії, фреймова структура, семантико-синтаксична організація, слот, актант, предикат.

Рекламні тексти (РТ) як тексти специфічного характеру (креолізовані), певним чином структуровані, що на мовному рівні мають ознаки стандартизації й водночас характеризуються підвищеним рівнем креативності, вимагають окремого підходу до аналізу їхньої семантико-синтаксичної організації.

Синтаксичні особливості РТ неодноразово ставали об'єктом дослідження вітчизняних та зарубіжних лінгвістів. Більшість мовознавців звертаються до опису різних видів синтаксичних утворень, що використовуються для створення більш дієвого РТ (А.А. Єременко, О.І. Зелінська, Ю.Б. Корнева, М.М. Кохтев, Т.М. Лівшиц, О.В. Медведева, В.В. Мозгунов, Д.Е. Розенталь, С.А. Федорець). Окремі дослідження стосуються розгляду синтаксичних особливостей певних структурних компонентів РТ: Н.Л. Коваленко розглядає синтаксичну організацію російського рекламного слогана на формально-граматичному рівні [Коваленко 2006]; Н.С. Лиса описує синтаксичні особливості рекламного знака [Лиса 2003] тощо. Популярним також є дослідження експресивного синтаксису реклами (Н.Л. Волкогон, М.М. Кохтев, Д.Е. Розенталь). Незважаючи на підвищений інтерес лінгвістів до вивчення синтаксису реклами загалом, на сьогоднішній день в українській лінгвістичній науці практично відсутній досвід семантико-синтаксичного аналізу української реклами. Зустрічаються поодинокі дослідження, присвячені розгляду семантичної структури текстів реклами, а також текстів, що функціонально та структурно зближуються з рекламними (газетні оголошення, рекламні анотації художніх творів тощо) на матеріалі переважно англійської мови: О.В. Анопіна, М.В. Гусар, Т.І. Ямчинська та

ін. Таким чином, необхідність здійснення комплексного семантико-синтаксичного аналізу українських РТ обумовлює актуальність статті.

Метою пропонованої статті є аналіз семантико-синтаксичної організації українських РТ косметики та побутової хімії.

Специфіка РТ як мовного феномена вимагає застосування для аналізу його семантико-синтаксичної організації когнітивного підходу, який найкраще (для нашого дослідження) реалізується в межах фреймової семантики як методу дослідження взаємозв'язку семантичного простору мови (мовних значень) і структур знань, мисленнєвого простору [Болдырев 2001: 56]. Як зауважує М.М. Болдырев, фреймова семантика дозволяє моделювати принципи структурування та відзеркалення певної частини людського досвіду, знань у значеннях мовних одиниць, способи активації спільних знань, що забезпечують порозуміння в процесі мовної комунікації [Болдырев 2001: 56]. На підтвердження запропонованої тези можна навести висновок дослідниці лінгвістичних особливостей функціонування реклами А.І. Раду про те, що фонові знання про світ та досвід діяльності людини структуровані у вигляді фреймів, а отже, фреймова організація рекламного дискурсу структурує комунікацію у галузі реклами, забезпечує швидку й адекватну реакцію адресата, відновлюючи кожного разу в уяві останнього складний механізм взаємодії взаємозалежних фреймів автора, предмета, адресата та мети рекламного дискурсу й допомагаючи визначити у кожному конкретному випадку відповідності РТ загальноприйнятим канонам комунікації у сфері реклами, ступінь привабливості та комунікативної ефективності рекламної продукції [Раду 2004: 42]. До того ж, за нашими спостереженнями, хоча синтаксис РТ дає широкі можливості для створення креативних, експресивно навантажених текстів, проте виконує службову роль, виявляє одноманітність конструкцій. Креативність у лінгвістичному оформленні української реклами реалізується на рівні невербального компонента, лексики, граматичних форм (наприклад, корекції властивостей відносних прикметників щодо утворення ними ступенів порівняння). Ця стандартизація в межах синтаксису РТ дає можливість проаналізувати його семантичну типологію, користуючись методом фреймової семантики.

Крім того, метод фреймової семантики сприяє розгляду РТ як особливого різновиду тексту (креолізованого) та розкриттю механізмів взаємозв'язку вербального та невербального компонентів у його структурі. Як зазначає А.І. Раду, у рекламному дискурсі фреймовий комплекс реалізується як за допомогою мовного матеріалу, так і шляхом залучення різноманітних візуальних засобів комунікації. Широка база мовних та позамовних комунікативних засобів спрямована на активізацію цього фреймового комплексу в уяві адресата та його адекватну реакцію на рекламну пропозицію [Раду 2004: 40].

На нашу думку, семантико-синтаксичний аналіз української реклами має здійснюватися саме на рівні тексту, бо опис семантичної типології синтаксичних конструкцій окремих структурних елементів РТ (заголовки, основний РТ, слоган, кода) або окремих речень, що складають РТ, не розкриє спосіб семантико-синтаксичної організації цілого РТ, а дозволить лише проаналізувати набір речень, що функціонують в українських РТ. З цього погляду характер аналізу семантичної типології синтаксису реклами відрізняється від структурної. Якщо для аналізу структурної типології синтаксичних конструкцій в українських РТ правомірним та актуальним є виділення структурно-синтаксичних моделей, синтаксичний аналіз на рівні речення кожного структурного елемента, здійснення статистичних підрахунків, розкриття прагматичного спрямування тієї чи іншої синтаксичної конструкції в структурі цілого РТ, то для аналізу семантичної типології важливим є не семантична організація синтаксису кожного окремого речення в рекламі, а семантична організація РТ у цілому, його фреймова модель, аби уникнути семантичного аналізу синтаксичної організації звичайного набору речень. Зауважимо, що саме такий підхід до опису семантичної організації РТ наявний в існуючих працях, присвячених аналізованій проблемі (О.В. Анопіна, Т.І. Ямчинська та ін.).

Поняття фрейму досить популярне в сучасній лінгвістиці. Прямими аналогами, лінгвістичними праобразами концепції фреймів можна вважати ті лінгвістичні напрямки, які займаються «рамками» дієслів (зокрема глибинно-відмінкова граматики Ч. Філлмора) [Штерн 1998: 324]. Спираючись на класичне визначення М. Мінського, під фреймом розуміємо структуру даних, у яких відзеркалені набуті в результаті попереднього досвіду знання про певну стереотипну ситуацію та про текст, який описує цю ситуацію. Фрейм можна представити у вигляді мережі вузлів і відношень між ними, коли верхні рівні фрейму будуть репрезентувати фіксовану інформацію, яка завжди правильна стосовно пропонованої ситуації, а нижні рівні будуть мати численні термінали або слоти, які повинні бути заповнені змінними характеристиками [Минский 1979: 7]. Фрейм є моделлю конкретних ситуацій або текстів, що описують такі ситуації.

Фрейм – це структура, що репрезентує стереотипні ситуації у свідомості (пам'яті) людини або інтелектуальної системи і призначена для ідентифікації нової ситуації, що базується на такому ситуативному шаблоні [Штерн 1998: 323]. РТ презентує стереотипну ситуацію – унікальну торгову пропозицію, яка укорінена у свідомості споживача, що дозволяє останньому легко ідентифікувати РТ з-поміж інших текстів мас-медійного дискурсу.

Фрейм завжди є структурованою одиницею знань, в якій виокремлюються певні компоненти й відношення між ними (за [Гусар 2004: 38]). Пропозиція, яка довгий час вважалася основною структурою презентації знань, розглядається зараз як конститутивний елемент фрейму [Жаботинская 1997: 6]. Будучи суб'єктно-предикатною конструкцією, пропозиція пов'язана із виділенням з описуваної події (уявлення про неї) певних об'єктів-учасників, із встановленням відношень між ними. У мові пропозиція виражається структурою,

що об'єднує дієслово з іменними групами, або, іншими словами, функцію з її аргументами. Таким чином, ми маємо прообраз предиката з прообразами оточуючих його актантів (за [Анопина 1997: 32]). У цілому, фрейм будь-якого рівня узагальнення – від найзагальнішого до елементарного – може бути адекватно виражений переведенням його в пропозиційну структуру, тобто переданий пропозицією [Караулов 1987: 194]. За словами О.В. Анопіної, уже поверхневий погляд на зміст РТ свідчить про те, що в ньому наявний певний відносний інваріативний набір актантів (учасників ситуації, описаної в РТ), які взаємодіючи між собою, набувають певні ролі, що були описані в граматиці глибинних семантичних відмінків Ч. Філлмора [Анопина 1997: 39]. Такий набір семантичних ролей в РТ відображає певну екстралінгвістичну ситуацію – унікальну торгову пропозицію. Ми погоджуємося також із твердженням Є.С. Кара-Мурзи, який зазначає, що в комунікативній події реклами є типові учасники, і вона розгортається за типовою схемою і в типових «пропонованих обставинах» [Кара-Мурза 2008: 74].

Отже, у нашому дослідженні фреймова організація РТ описана через його пропозиційну структуру як комбінацію предикатних і непередикатних знаків, де предикат як центральний компонент виражає характер пропозиції і прогнозує кількість та якість непередикатних компонентів. Слоти аналізованих фреймів РТ різних груп товарів та послуг заповнюються семантичними ролями, які ми диференціюємо, дотримуючись, в основному, теорії І.Р. Вихованця [Вихованець 1983] та В.В. Богданова [Богданов 1977], що найбільше відповідають характеру нашого наукового дослідження та дозволяють адекватно описати отримані результати аналізу зібраного фактичного матеріалу.

Зауважимо, що аналіз всього корпусу українських текстів комерційної реклами різноманітних груп товарів і послуг, а також специфіка реклами як лінгвістичного феномена, вимагає введення в термінологічний простір нашого дослідження, крім семантичних ролей, визначених І.Р. Вихованцем [Вихованець 1983] та В.В. Богдановим [Богданов 1977], ще декількох актантів, таких як: джерело, що, як правило, заповнює слот «відправник РП»; експерт, що є факультативним для РТ та наявність якого пов'язана, на думку О.В. Анопіної, із введенням в текст реклами інформації про авторитетну особу, здатну дати оцінку рекламованому об'єкту [Анопина 1997: 47], та темпоратив, який заповнює слот «час».

Можна припустити, що семантична організація того чи іншого РТ залежатиме від типу товару чи послуги, який він рекламує. За нашими спостереженнями над фактичним матеріалом, реклама окремих типів товарів / послуг виявляє однотипність своєї семантико-синтаксичної організації. Тому доцільним видається здійснювати семантико-синтаксичний аналіз української реклами за різновидом рекламованого товару чи послуги (аналіз картотеки дозволив виділити 14 тематичних груп РТ), об'єднаних на підставі однотипності їхньої структури, характеру аргументації, змісту тощо. Оскільки обсяг статті не дозволяє нам звернутися до семантико-синтаксичного аналізу всього корпусу українських РТ, для аналізу обрані РТ косметичних засобів, які в корпусі зібраного фактичного матеріалу є репрезентативною та однією з найчисленніших тематичних груп.

Як свідчать результати проведених досліджень, семантичний простір РТ косметики та побутової хімії включає обмежену кількість слотів: відправник РП, адресат РП, предмет РП, предмет впливу рекламованого об'єкта, мета / результат РП, засіб – з чого зроблений предмет РП, експерт, часопростір РП та слот, що локалізує в собі атрибутивну характеристику різноманітних семантичних ролей РТ. Для уніфікації фреймового аналізу РТ використовуються семантичні ролі (актанти), що заповнюють слоти фрейму української комерційної реклами. Деякі слоти фрейму РТ можуть заповнюватися різними актантами, залежно від типу рекламованого об'єкта, про що докладніше йтиметься нижче. За слотами в рекламі косметики та побутової хімії відповідно закріплені такі актанти: джерело, бенефіціатив або агентив, інструментатив, об'єктив, результатив, медіатив, експерт, темпоратив, локатив та атрибут.

Роблячи зауваження, важливе для нашого подальшого дослідження, зазначимо, що з декількох можливих варіантів вектору спрямованості дії слоту «результат» в структурі фрейму комерційної реклами для нас становить інтерес соціально-ціннісний результат, бо він реалізується на користь адресата в межах РТ, семантична організація якого і є предметом нашого наукового дослідження, а не в межах рекламного дискурсу.

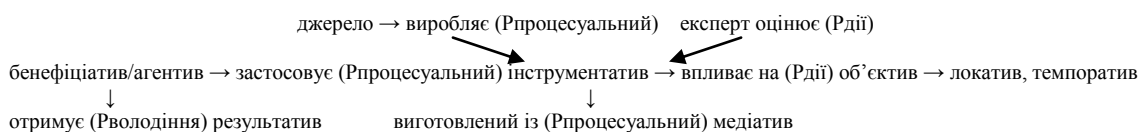
Видається необхідним окремо звернути увагу на особливості вияву в РТ різних груп товарів та послуг семантичних ролей локатива і темпоратива. Спостереження над фактичним матеріалом дозволяють констатувати той факт, що кожний РТ презентує стандартну ситуацію – унікальну торгову пропозицію – в конкретних часових та просторових межах: вказується місцезнаходження (адреса) виробника товару або презентанта послуги, місце придбання товару або отримання послуги, місце виробництва товару або надання послуги тощо, а також час дії торгової пропозиції, тривалість дії об'єкта рекламування, сама торговельна пропозиція має визначені терміни існування тощо. Вияв локатива та темпоратива в РТ різних груп товарів та послуг може здійснюватися як експліцитно (лексичні маркери, що вказують на реальний термін дії рекламованого об'єкта або пропозиції, а також реальне місцезнаходження виробника, місце купівлі товару або надання послуги тощо), так й імпліцитно (широкий спектр можливих реалізацій від залучення невербального компонента РТ до входження в зону пресупозиції адресата РП, коли відомо, що кожна торгова пропозиція реалізується в часі та просторі). Отже, наявність у фреймі реклами слоту «часопростір РП», що заповнюється локативом і темпоративом, є, на нашу думку, обов'язковою й обумовленою загальними принципами створення та існування РТ.

У межах реклами косметики та побутової хімії в ролі джерела виступає фірма-виробник (рекламодавець) пропонованого косметичного засобу; користувач косметичним засобом, особа, до якої звернене РП, може мати семантичний вияв як бенефіціатива, якщо на його користь або шкоду відбувається дія та наявний конкретний результат цього, так і агента, якщо це активний діяч, виконавець дії; сам косметичний засіб презентований у ролі інструментатива; об'єктивом виступає предмет впливу косметичного засобу – обличчя, волосся, нігті, шкіра людини тощо; результатив презентує результат дії косметичного засобу, який відчуває на собі користувач; аргумент медіатив є тим матеріалом, з якого виготовлений рекламований косметичний засіб; семантична роль експерта передає оцінку косметичного засобу авторитетною в українському суспільстві особою; локатив та темпоратив окреслюють часопростір українських РТ косметики та побутової хімії.

Підтримуючи дослідницю О.В. Анопіну, зауважимо, що презентовані актанти, наділені семантичними ролями, які обумовлюють характер міжактантних реляцій, об'єднуються в структурі найбільш повного, сумарного фрейму (схема 1), що організує інформацію РТ косметики та побутової хімії:

Схема 1

Сумарний фрейм РТ косметики та побутової хімії

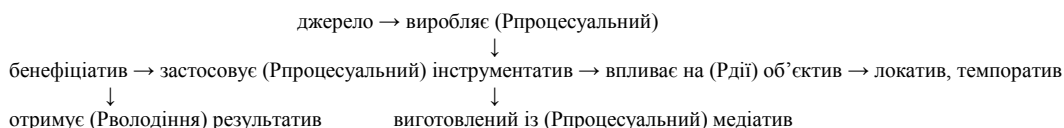
Кожний із актантів характеризується набором якісних ознак, що локалізуються в зоні слоту «атрибут» [Анопіна 1997: 47]. Характер міжактантних реляцій виявляється через тип предикатив, що формують разом із аргументами сумарний фрейм реклами косметики та побутової хімії. У розрізненні типів предикативних знаків ми спираємося на теоретичні здобутки в цьому напрямку мовознавців І.Р. Вихованця [Вихованець 1983] та А.П. Загнітка [Загнітко 2001], що якнайкраще відображають специфіку нашого дослідження. Обсяг статті не дозволяє звернутися до аналізу типів предикативних знаків на прикладі кожного РТ косметики та побутової хімії, тому ми презентуємо типи «універсальних» предикатив для реклами цієї тематичної групи. Отже, семантичний простір української реклами косметики та побутової хімії організують разом з переліченими типами аргументів такі різновиди предикатив: джерело виробляє (процесуальний предикат) інструментатив; експерт оцінює (предикат дії) інструментатив; бенефіціатив / агентив застосовує (предикат процесуальний) інструментатив; інструментатив впливає на (предикат дії) об'єктив; бенефіціатив отримує (предикат володіння) результатив; інструментатив виготовлений із (процесуальний предикат) медіатив (схема 1). Якщо в РТ вербалізований аргумент локатив, то можна констатувати наявність у цьому РТ предиката місцезнаходження: інструментатив продається (предикат місцезнаходження) – локатив.

Аналіз фактичного матеріалу дає можливість стверджувати, що семантико-синтаксичний простір реклами косметики та побутової хімії презентований трьома основними фреймовими структурами, у яких комбінуються можливі актанти сумарного фрейму української реклами косметики та побутової хімії.

Так, фреймова структура, що формується набором облігаторних аргументів джерело / бенефіціатив / інструментатив / об'єктив / медіатив / результатив / локатив / темпоратив (схема 2), презентована у 57,6% РТ косметики та побутової хімії, та за кількісним критерієм складає ядро РТ цієї тематичної групи:

Схема 2

Ядерна фреймова структура РТ косметики та побутової хімії

Наведемо приклади: «Vishy» (джерело) *створює мінеральний бальзам AQUALIA THERMAL BAUME MINERAL* (інструментатив). *Вперше лабораторії «Vishy» створюють зволожуючий засіб, що містить 50 мг рідкісних мінералів з Термальної SPA-води Vishy* (медіатив), *що зміцнюють шкіру* (об'єктив). *24 години* (темпоратив) *зволоження зсередини клітин та миттєвий ефект «компресу»* (результатив). *ІННОВАЦІЯ. Унікальна формула: 50 мг мінералів, що зміцнюють шкіру, без парабенів, без віддушок, без барвників. Здоров'я важливе. Почніть зі шкіри* (бенефіціатив). *VISHY Laboratories. Вироблено у Франції* (локатив). *Містить термальну SPA-воду Vishy.*

У семантико-синтаксичній структурі наведеного РТ експлікуються всі семантичні ролі, характерні для реклами косметики. Окремого зауваження потребує спосіб презентації бенефіціатива, оскільки вказівка на користувача продуктом «Vishy» здійснюється опосередковано через заклик виробника до споживача подбати про своє здоров'я та скористатися пропонованою ним продукцією (*почніть зі шкіри*). Таким чином через подачу начебто загальної інформації про рекламований товар створюється ілюзія самостійності прийняття рішення споживачем (спонукання до потрібної рекламодавцю дії здійснюється відсторонено від товару через

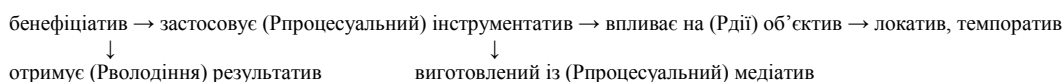
загальний заклик піклуватися про власне здоров'я). Актант медіатив має в прикладі подвійний спосіб реалізації: по-перше, це позитивний вияв (50 мг мінералів, Термальна SPA-вода *Visny*), по-друге, вияв негативний, коли заперечується наявність в інструментативі шкідливих речовин (без *парабенів*, без *віддушок*, без *барвників*). Таке перерахування дозволяє додатково нагадати споживачеві про існування в подібних косметичних засобах шкідливих речовин та додатково наголосити відсутність їх саме в кремі «*Visny*».

Семантико-синтаксична структура ще одного прикладу РТ косметики та побутової хімії має такий вигляд: *LUMENE* (джерело). *Hydra Drops*. *Ніжність вісяного молочка та чистота фінської талої води* (медіатив) *в одній тональній основі! Надзвичайно легка текстура тональної основи Lumene Hydra Drops* (інструментатив) *надає природного сяння Вашій* (бенефіціатив) *шкірі* (об'єктив). *Завдяки легкій прозорій формулі лагідна основа ніжно наноситься на обличчя, освіжаючи та зволожуючи його. Як результат – Ваша шкіра сяюча, гладенька та м'яка, наче шовк* (результатив)! У наведеному РТ також експлікується атрибутивна характеристика медіатива (*легка текстура, легка прозора формула*), інструментатива (*лагідна основа*) та об'єктива (*шкіра сяюча, гладенька та м'яка*). Як бачимо, обмеження фреймової структури РТ косметики ядреними аргументами дозволяє побудувати РТ з досить послідовною та якісною аргументацією, що можливе також завдяки заповненню атрибутивного слоту фрейму.

Периферію в напрямку генералізації фреймової організації української реклами косметики та побутової хімії складають РТ, фрейми яких мають таку структуру: бенефіціатив / інструментатив / медіатив / об'єктив / результатив / локатив / темпоратив (схема 3):

Схема 3

Периферійна фреймова структура РТ косметики та побутової хімії (генералізація)

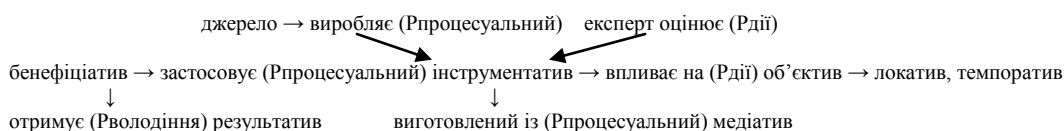

Кількість текстів з такою фреймовою структурою становить 16,5% від загальної кількості РТ цієї тематичної групи. Наприклад: *Гармонія душі та тіла* (результатив). *«Аура»* (інструментатив). *Тільки на рослинній* (атрибут) *основі* (медіатив). *Природний догляд за Вашою* (бенефіціатив) *шкірою* (об'єктив); *Хочете* (бенефіціатив), *щоб і ваш одяг* (об'єктив) *розповідав про ваше минуле* (темпоратив)? *Якщо ні, то варто спробувати пральний порошок «Test»* (інструментатив) *з потрійними ензимами* (медіатив). *Кожний ензим чудово видаляє окремий вид бруду. «Test»*. *Жодного сліду від будь-якого бруду* (результатив); *Знак кохання чи сили? З «Pantene»* (інструментатив) *достатньо тижня* (темпоратив), *щоб закохатися... у своє волосся* (об'єктив), *яке стане помітно сильнішим, ніж раніше. «Pantene» робить твоє волосся до 3 разів сильнішим вже за 7 днів – і ти* (бенефіціатив) *почуваєш себе надзвичайно навіть у звичайний день* (результатив). *Pantene. Сяй! Pantene Pro-V* (медіатив). *Сяй*. Як бачимо з наведених прикладів, в аналізованій фреймовій моделі відсутній актант джерело, що робить останню більш узагальненою. Як зауважує О.В. Анопіна, актант джерело переходить у зону імплікаціонала, що входить в понятійне поле актанта інструментатив (відомо, що кожний косметичний засіб має свого виробника) [Анопіна 1997: 49]. З метою економії мовних засобів автори РТ таким чином відмовляються від додаткової інформації про виробника косметичного засобу, особливо якщо цей виробник вже тривалий час перебуває на ринку косметичних товарів та добре відомий споживачеві.

Периферію в напрямку специфікації фреймової організації РТ косметики та побутової хімії утворюють РТ з таким складом аргументів: джерело / експерт / бенефіціатив / інструментатив / медіатив / об'єктив / результатив / локатив / темпоратив (схема 4):

Схема 4

Периферійна фреймова структура РТ косметики та побутової хімії (специфікація)

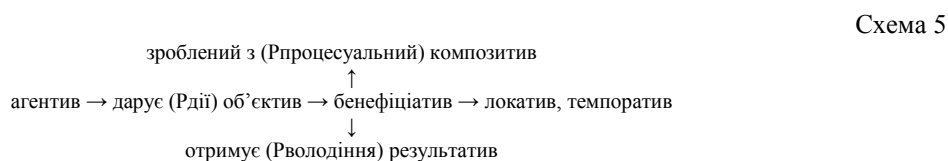
Кількість РТ, де до ядерної структури додається аргумент експерт, не перевищує 19% від загальною кількості РТ цієї тематичної групи. На думку О.В. Анопіної, в центральну схему вводиться додатковий актант експерт, наявність якого в «когнітивному сценарії» використання косметичного засобу, будучи факультативною, вносить в концептуальний простір РТ певну додаткову, специфічну інформацію [Анопіна 1997: 49]. Наприклад: *L'Oreal Paris* (джерело). *Нарешті без аміаку, оптимальне зафарбовування та природні* (атрибут) *сяючі переливи* (результатив). *Новий* (атрибут) *CASTING Crème Gloss* (інструментатив). *«Раніше* (темпоратив) *я навіть уявити не могла, що пофарбую волосся... До появи «Кастинг Крем Глос»: він дарує волосю природний колір з видимими сяючими переливами!»*. *Пенелопя Круз* (експерт). *Без аміаку* (медіатив). *16 відтінків, що доглядають за Вашим* (бенефіціатив) *волоссям* (об'єктив), *наповнюючи його яскравим сяйвом. Адже Ви цього варті. №1 у світі* (локатив) *серед фарб для волосся. L'Oreal Paris*. Фреймова структура цього РТ доповнена експлікованим слотом «експерт», у ролі якого виступає всесвітньо відома актриса, що користується

рекламованим косметичним засобом (в абсолютній більшості РТ косметики «L’Oreal Paris» слот «експерт» має вияв на рівні невербального компонента РТ у вигляді фонового зображення авторитетної особи). Фактичний матеріал засвідчив, що вся реклама косметики «L’Oreal Paris» представлена у текстовому варіанті фреймовими структурами, презентованими у схемах 2 і 4. Така стандартизація семантико-синтаксичної організації РТ товарів певної фірми-виробника сприяє виокремленню цих РТ з-поміж подібних та сприяє покращенню пізнаваності їх споживачами. До речі, таке зауваження буде правомірним і для РТ косметики «Vishy», «MAXfactor» та «Schwarzkopf».

VISHY Laboratories (джерело). *Гарантія схуднення – це вибір ефективного засобу. Доведено на практиці. Інновація. LIPO METRIC* (інструментатив). *Підтягуючий засіб для схуднення. 9 з 10 жінок позбулись зайвих сантиметрів після 1 місяця використання* (темпоратив). *Виміряно лікарями (експерт). * № 1 в аптеках (локатив). ** Засіб для схуднення подвійної дії: зменшення зайвої ваги та «переक्रоювання» шкірного покрову (результатив). *Клінічні тести за участі 50 жінок. **Джерело: IMS, листопад 2007, Європа (Франція, Німеччина, Італія, Іспанія, Австрія, Бельгія, Португалія). VISHY. Здоров’я важливе. Почніть* (бенефіціатив) *зі шкіри* (об’єктив). У РТ компанії «Vishy» дещо інший характер вияву експерта. Поряд з професійними лікарями експертом виступає підібрана аудиторія осіб, що тестують косметику, в основному жінки. Вони – не авторитетні особи, але через те, що це звичайні жінки, до яких прирівнює себе споживач, в останнього, за задумом автора РТ, має виникнути до них довіра.

Фактичний матеріал фіксує РТ косметики та побутової хімії, що мають оригінальну для цієї тематичної групи текстів семантико-синтаксичну структуру (6,9%). Наприклад, РТ *Alessandro international* (інструментатив). *Довірте Ваші нігті* (об’єктив) *професіоналам alessandro* оформлений за структурою такого фрейму: агентив → застосовує (Рпроцесуальний) інструментатив → впливає на (Рдії) об’єктив → локатив, темпоратив. Як бачимо, слот «адресат РП» заповнений у прикладі агентивом, активним діячем, оскільки експлікованого результату (користі для адресата від користування об’єктом реклами) тут не спостерігається.

Інший приклад: *З чого вони* (бенефіціатив) *зроблені? З перегонів і швидкісних машин, з гірських лиж і велосипедів, із вдалої риболовлі, комп’ютерів та мотоциклів, із карбону та парашутного шовку, з гантелей і футболу, хокею та стадіону* (комполіатив). *Це світ справжніх чоловіків, і це подарунок – для них! Old Spice* (об’єктив). *На грані можливого* (результатив)! Фрейм цього РТ має таку структуру:

Як видно з прикладу, агентив тут імпліцитний, але маркером його стає лексема «подарунок» (подарунок робить хтось – діяч). Також в структуру цього фрейму входить нетиповий для РТ косметики аргумент композитив. Загалом відсоток таких прикладів невеликий, швидше їх потрібно розглядати як відхилення від стандартизованої фреймової організації реклами косметики та побутової хімії.

Отже, фреймова структура української реклами косметики та побутової хімії, як засвідчив зібраний фактичний матеріал, варіюється в межах трьох фреймів (схеми 2, 3, 4). Можна помітити, що варіанти фреймів обмежуються фактом наявності / відсутності актантів джерела й експерта. Характерний для РТ косметики та побутової хімії вияв актанта атрибут, особливість якого полягає в тому, що він вводиться в основному для характеристики якості об’єктива (предмета впливу рекламованого косметичного засобу – волосся, шкіра, нігті тощо) до та після застосування косметичного засобу, створюючи таким чином аргумент на користь рекламованого товару (після застосування косметичного засобу усі негативні характеристики волосся, шкіри тощо змінюються на позитивні).

Таким чином, специфіка РТ та розвиток лінгвістики вимагає розглядати семантико-синтаксично організацію української реклами у розрізі її фреймової структури, що дозволяє охопити аналіз семантичної організації синтаксису цілого РТ, а не його окремих складових. Фреймовий аналіз українських РТ, для яких характерна змістова та формальна стереотипність, зумовлена стандартизацією їхньої форми та однотипним характером їхнього змісту в межах реклами певної групи товарів чи послуг, дозволяє моделювати структуру людських знань про рекламу як суспільне явище за допомогою мовних знаків та демонструє механізм активізації цього спільного досвіду в людській свідомості, що забезпечує порозуміння в процесі мовної комунікації. Структура фрейму дозволяє відобразити загальне сприйняття реклами споживачем, потенційний характер його дій після сприйняття РТ, таким чином даючи можливість рекламодавцю проектувати дії споживача на свою користь, створюючи РТ. Перспективою презентованого дослідження постає уточнення принципів фреймового аналізу української реклами та подальший семантико-синтаксичний аналіз усіх наявних тематичних груп українських РТ.

Література

- Анопина 1997: Анопина, О. В. Концептуальная структура англоязычной рекламы косметики [Текст]: дисс. ... канд. филол. наук: 10.02.04 / О. В. Анопина. – Черкасский гос. ун-т им. Богдана Хмельницкого. – Черкассы, 1997. – 160 с. – Библиогр.: С. 141-158.
- Богданов 2004: Богданов, В. В. Семантико-синтаксическая организация предложения [Текст] / В.В. Богданов; Ленингр. гос. ун-т. – Л.: Изд-во Ленинградского университета, 1977. – 204 с.
- Болдырев 2001: Болдырев, Н. Н. Когнитивная семантика (курс лекций по английской филологии) [Текст] / Н.Н. Болдырев. – Тамбов: Изд-во ТГУ, 2001. – 124 с. – Библиогр.: с. 117-121.
- Вихованець 1983: Вихованець, І.Р. Семантико-синтаксична структура речення [Текст] / І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська, В. М. Русанівський; [відп. ред. І.Р. Вихованець]; АН Укр. РСР, Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні. – К.: Наукова думка, 1983. – 219 с.
- Гусар 2004: Гусар, М. В. Лінгвокогнітивний і комунікативно-прагматичний аспекти приватних газетних оголошень (на матеріалі сучасної британської періодики) [Текст]: дис. ... канд. филол. наук: 10.02.04 / М. В. Гусар. – Київ. нац. лінгв. ун-т. – К., 2004. – 230 с. – Библиогр.: с. 167-187.
- Жаботинская 1997: Жаботинская, С.А. Когнитивная лингвистика: принципы концептуального моделирования [Текст] / С. А. Жаботинская // Лінгвістичні студії. – Вип. 2. – Черкаси: «Сіач». – 1997. – С. 3-10.
- Загнітко 2001: Загнітко, А.П. Теоретична граматика української мови: Синтаксис [Текст] / А. П. Загнітко; Донец. нац. ун-т. – Донецьк: ДонНУ, 2001. – 662 с. – Библиогр.: с. 553-613.
- Зирка 2005: Зирка, В.В. Языковая парадигма манипулятивной игры в рекламе [Текст]: дисс. ... доктора филол. наук: 10.02.02 / В. В. Зирка. – Днепропетровск, 2005. – 462 с. – Библиогр.: с. 415-449.
- Кара-Мурза 2008: Кара-Мурза, Е. С. Активные синтаксические процессы в современной русской рекламе [Текст] / Е. С. Кара-Мурза // Вестник Московского университета. Серия 9 «Филология». – 2008. – № 6. – С. 72-83.
- Караулов 1987: Караулов, Ю.М. Русский язык и языковая личность [Текст] / Ю. М. Караулов. – Москва: «Наука», 1987. – 263 с.
- Минский 1979: Минский, М. Фреймы для представления знаний [Текст] / М. Минский. – М.: Энергия, 1979. – 151 с.
- Раду 2004: Раду, А. І. Типологія лінгвістичних особливостей функціонування ділової реклами (на матеріалі англомовної рекламної продукції) [Текст]: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.04 / А. І. Раду. – Львів, 2004. – 248 с. – Библиогр.: с.: 176-205.
- Штерн 1998: Штерн, І. Б. Вибрані топіки та лексикон сучасної лінгвістики. Енциклопедичний словник для фахівців з теорет. гуманіт. дисциплін та гуманіт. інформатики [Текст] / І. Б. Штерн / Міжнар. фонд «Відродження»; Прогр. «Трансформація гуманіт. освіти в Україні». – К.: «АртЕк», 1998. – 336 с.
- Ямчинська 1997: Ямчинська, Т. І. Лінгвістичні особливості текстів рекламних анотацій художніх творів сучасної англомовної прози [Текст]: автореф. дис. ... канд. філол. наук (10.02.04) / Т. І. Ямчинська. – Київський держ. ун-т. – К., 1997. – 16 с.

Статья продолжает серию публикаций автора по исследованию синтаксиса украинской рекламы. В презентованной статье поданный анализ семантико-синтаксической организация украинских рекламных текстов косметики и бытовой химии как репрезентативной и одной из самых многочисленных тематических групп в общем корпусе собранного фактического материала. В статье аргументируется применение фреймового анализа к рассмотрению семантико-синтаксической структуры рекламных текстов и подается комплексное и последовательное описание фреймовой структуры рекламы косметики и бытовой химии.

Ключевые слова: рекламные тексты косметики и бытовой химии, фреймовая структура, семантико-синтаксическая организация, слот, актанта, предикат.

The article continues the cycle of the author's publications with the research of syntax of the Ukrainian commercial. The submitted analysis of semantic and syntactical organization of the Ukrainian advertising texts of cosmetics and household chemical goods as representative and one of the most numerous lexical sets in the general set of the collected actual material is given in the presented article. The article gives the reasons for the application of the frame analysis to consideration of semantic and syntactical structure of advertising texts and the complex and consecutive description of frame structure of cosmetics' advertising and household chemical goods presents.

Keywords: advertising texts of cosmetics and household chemical goods, frame structure, semantic and syntactical organization, slot, actant, predicate.

Надійшла до редакції 14 вересня 2010 року.

ББК Ш12=411.4*50

УДК 811.161.2'372

СИСТЕМНІСТЬ ДИСКУРСНОЇ МОДАЛЬНОЇ СЕМАНТИКИ ПРОЗОВОГО ТВОРУ

Стаття присвячена проблемам інтенціональної мови художнього твору. Виокремлено дискурсну модальну семантику як текстову категорію, що в семіотичному просторі художнього твору репрезентує спосіб осягнення світу мовцем. Обґрунтовано системний характер названої категорії, розкрито її складну структурну організацію, окреслено ознаки кожного смислового компонента дискурсної модальної семантики. Джерельною базою дослідження виступає оповідання «Сад» В. Дрозда.

Ключові слова: дискурсна модальна семантика, предикат, модальний оператор, пропозиція, пресупозиція, інтенціональне значення.

Розвиток нових напрямів лінгвістичної філософії, лінгвістичної культурології, поява нових підходів (феноменологічного, когнітивного та ін.) у вивченні значущості мови в пізнанні світу активізували увагу науковців до проблем теорії твору. До актуальних питань цього напрямку зараховуємо засоби втілення світоспоглядання та світовідчуття індивіда в його дискурсивному просторі, семіотичну природу літературного твору, специфіку інтенціональної мови художнього тексту тощо. Вивченню цих питань присвячено праці М. Бахтіна, Ю. Лотмана, Ю. Степанова та ін.

До ряду проблем, що викликають зацікавлення лінгвістів, належить питання «модалізації» художнього тексту. Щодо природи цього феномену в науковців немає єдиної думки. Більшість дослідників акцентує увагу на сутності й лінгвістичних засобах вияву категорії модальності тексту. У цьому аспекті представлені дослідження І. Смуцинської, Л. Пишної, М. Кабанової, О. Баранова. У вивченні зазначеної проблеми найбільш обґрунтованим вважаємо погляд О. Баранова, на думку якого «гносеологічним та психологічним підґрунтям модальності тексту виступають ціннісні параметри відображення дійсності суб'єктами текстової діяльності як настанови опису світу, його трансформації, оцінки, які знаходять своє втілення в системі когнітивних, поведінкових, комунікативних функцій мови, що формують ієрархічну залежність: цінність – оцінка – модалізація» [Баранов 1990: 10]. Така інтерпретація досліджуваної категорії зумовлює врахування антропоцентричного підходу, який дозволяє значно ширше інтерпретувати категорію модальності. Зауважимо, що при вивченні семантичного багатства художнього дискурсу необхідно розглядати модальність як логіко-філософську категорію. Під модальністю розуміємо «спосіб існування якогось об'єкта чи перебігу якогось явища (онтологічна модальність) або ж спосіб розуміння судження про об'єкт, явище чи подію (гносеологічна, або логічна модальність)» [Философский энциклопедический словарь 1989: 373]. Уважаємо, що модальність мислення й почування розкриває індивідуальну картину світу особистості, що, з погляду логічної семантики, розглядаємо як її інтенціональну сферу.

Зауважимо, що сутність індивідуальної картини світу кожної особистості визначається її ментальністю, концептуальною системою, яка формується в процесі осягнення явищ, подій об'єктивної дійсності. Модальність мислення й почування особистості репрезентується в результатах її життєдіяльності. Так, світоспоглядання та світопочування письменника розкривається через контекст його творчого доробку, засобом їх репрезентації буде виступати **дискурсна модальна семантика**, притаманна його висловленням, оскільки інтенціональна сфера особистості задається та реалізується дескриптивними засобами певної мови. Варто зазначити, що назване поняття – це текстова категорія, використовувана нами з метою розкриття інтенціональної природи художнього дискурсу. Тому **об'єктом** вивчення виступає дискурсна модальна семантика художнього прозового висловлення; **предметом** – системний характер цієї текстової категорії. **Мета** нашого **дослідження** – обґрунтувати доцільність використання зазначеного поняття, визначити його структурну організацію, функціональну природу кожного компонента дискурсної модальної семантики в утіленні смислового багатства художнього дискурсу.

Варто зазначити, що при сприйманні художнього дискурсу реципієнт знайомиться з неоднорідною, складно організованою дійсністю літературного твору, що зумовлено його полісуб'єктивністю. Звідси випливає необхідність розгляду теорії можливих світів (репрезентованої в працях С. Кріпке, Д. Льюїза, Я. Хінткіки та ін.). Застосовуючи теорію можливих світів Я. Хінткіки до логіко-семантичного аналізу художнього твору, будемо розглядати світ прозового дискурсу як дійсність, у якій функціонують ідеї, цінності, норми особистості. При цьому спостерігаємо, що в процесі розкриття сутності художнього світу роль суб'єкта мовлення беруть на себе абсолютно різні постаті. З одного боку, автор літературного твору; з другого – дійові особи. Відповідно до цього, об'єкти зображуваної дійсності набувають певних смислів, характерних для художньому твору, внаслідок діалогічних відношень різного характеру. Розкриття сутності цих смислів передбачає використання таких логічних категорій, як інтенціонал та екстенціонал.

У логічну семантику вони введені Р. Карнапом, який у своїй семантичній теорії зазначає: «Поняття смислу й інтенціоналу належать до значення в строгому розумінні, як те, що схоплюється, коли ми розуміємо вираз, не знаючи фактів; поняття номіната й екстенціоналу стосуються виконання виразу, яке залежить від

фактів» [Карнап 1959: 194]. У вчених-логіків немає єдності щодо розуміння цих понять. При логіко-семантичному аналізі художнього дискурсу вважаємо доречним застосовувати погляди Ю. Степанова. На думку науковця, поняття інтенціоналу найприроднішим шляхом поєднує сучасну логічну семантику, семантику людської мови та семантику художніх інтенціональних світів, які становлять предмет семіотики художньої літератури [Степанов 1985: 667]. Інтенціональний світ представляє логічно можливий (але не обов'язково такий, що існує реально) світ, який складається з предметів, індивідів, сутностей, які відповідають інтенціоналам певної мови [Степанов 1985: 89]. Варто зауважити, що світ художнього дискурсу обмежений модальною рамкою, яка визначається операторами мислення суб'єкта мовлення, зокрема автора. У художньому дискурсі під внутрішньою модальною рамкою розуміємо предметну, денотатну сферу, яка становить сукупність суб'єктів, об'єктів та подій зображуваної дійсності. Зовнішня модальна рамка формує сигніфікатну сферу художнього твору, яка представляє смисловий бік цієї реальності.

Інтенціональний світ літературного твору репрезентується через його дискурсивний простір, який, із погляду логічної семантики, становить єдність екстенціонального й інтенціонального контекстів, у яких розкриваються екстенціонал та інтенціонал зображуваного світу. Під поняттям інтенціонального (референтно непрозорого) контексту прозового дискурсу розуміємо контекст, зумовлений інтенціями та комунікативною настановою особи-мовця, у якому розкриваються доміанти ментальної дійсності суб'єкта мовлення. Екстенціональний (референтно прозорий) контекст прозового дискурсу – це контекст, у якому розкривається предметна дійсність художнього твору.

Будь-яка система характеризується наявністю певного типу відношень між структурними одиницями. Відповідно до цього, зміст художнього твору повинен виражатися через менші семантичні одиниці. Звідси випливає, що ідейний задум художнього твору розкривається через дискурсні смисли висловлень, наявних у референтно непрозорих контекстах. Тому вважаємо доцільним зміст певного поняття, розкритого та сформованого в інтенціональному контексті конкретним індивідом з урахуванням його відношення до описуваної дійсності, називати **дискурсною модальною семантикою**.

Логіко-філософське підґрунтя виокремленої категорії дає можливість визначити її текстову сутність. З огляду на все вищезазначене, під поняттям «**дискурсна модальна семантика**» розуміємо складну нелінійну систему взаємопов'язаних **модальних смислів**, утілених у простір художнього дискурсу шляхом інтенціоналізації референтної дійсності, **які репрезентують концептуальну базу особистості**. Вивчення дискурсної модальної семантики в окремому художньому творі автора сприяє розкриттю однієї з доміант його ментальної сфери; дослідження дискурсної модальної семантики, представлені в усьому його творчому доробку, забезпечує розкриття світовідчуття та світобачення письменника. Тому при вивченні семантичної організації художнього тексту це поняття слід розглядати як функціонально-семантичну текстову категорію.

Ураховуючи ознаку подільності дискурсної модальної семантики – «смысл слова не ставити неподільне ціле: він, як правило, складається з більш елементарних смислів, певним способом пов'язаних один із одним, тобто утворюють деяку структуру» [Катц 1981: 34 – 35], – вважаємо доцільним розкрити внутрішню структуру цього смислового складника висловлення в художньому дискурсі.

Як відомо, найменшою одиницею плану змісту, що піддається співвіднесенню з відповідною одиницею (елементом) плану вираження в синтагматичному ряду виступає сема [Ахманова 1966: 400]. З погляду логічного аналізу, сема – елементарне значення, що входить у семантику більш складного семантичного утворення [Касевич 1988: 62]. Відповідно, елементарним компонентом дискурсної модальної семантики будемо вважати сему. За словами О. Алімурадова, цей компонент особистісного смислу слугує диференційною ознакою, що забезпечує відмежування одного значення від іншого «<...> Саме семи у тій чи тій комбінації визначають, чи може деякий знак позначати певний об'єкт чи ситуацію» [Алімурадов 2005: 43]. Звідси випливає, що елементарний компонент дискурсної модальної семантики в художньому дискурсі має функціональну природу: задає характер існування об'єкта референтної дійсності в ментальності мовця (оповідача, персонажа), відповідно до змісту його висловлення. Уважаємо, що, з погляду логічного аналізу мови, таку сему доцільно розглядати як модальний оператор. У висловленнях ці семи об'єднуються в одиниці більшого порядку – семемі («найменша одиниця системи змісту, що співвідноситься з відповідним їй елементом системи вираження в парадигматичному ряду» [Ахманова 1966: 401]). На нашу думку, з погляду логічного аналізу мови, ці компоненти дискурсної модальної семантики становлять предикати, функціональна природа яких полягає у визначенні характеру існування об'єкта референтної дійсності в складно організованому світі художнього твору, відповідно до семантики прозового дискурсу. За теорією В. Касевича, доцільно розрізняти полісемні та моносемні предикати: «полісемний предикат є ніщо інше, ніж синтагматична конструкція сем (у той час, як полісемне ім'я, якщо в нього не входять функторні семантичні елементи, – зазвичай парадигматична конструкція сем). Моносемний предикат формально зводиться до своєї єдиної семи» [Касевич 1988: 62]. Уважаємо, що в межах художнього дискурсу продуктивністю вживання характеризується полісемний предикат, оскільки він, по-перше, забезпечує комплексне вираження дискурсної модальної семантики; по-друге, організує об'єднання пропозиційних функцій у прозовому дискурсі. Наприклад, у висловленні з оповідання «Сад» В. Дрозда: *«А тим зеленкам добре він одрізав. Слово в слово, як ще ранком надумав. <...> Знаємо ми те пиво: де пиво, там і горілочка (1). А він починає від сьогодні нове життя (2). Дістав з води три щучки (закидали дрів далі від берега, де ріка чистіша, викали струм – риба голічерева*

спливала), кинув у коляску, накинув брезент і поїхав додому» [Дрозд 1982: 14] – один із полісемних предикатів утілено в словоформі *починає*. Акцентування уваги саме на ньому зумовлено вагомістю цієї події в зображуваному світі художнього твору, що доводиться референцією оповідача до неї. Уважаємо, що предикат «*починає*» можна представити у вигляді наступної логічної формули: $Pt = Ep + Ax + Al + D$. Його полісемний характер полягає в синкретизмі сем різних функціонально-семантичних модальних полів дискурсної модальної семантики, зокрема **впевненості, позитивності, можливості, бажаності епістемічно-аксіологічно-алетично-деонтичного модального комплексу** дискурсної модальної семантики. Поряд із цим зазначений предикат забезпечує єдність пропозицій у дискурсивному просторі, йдеться про контекстуальний зв'язок вище представлених висловлень оповідача (2) й героя (1).

Із погляду логічного аналізу мови, модальний оператор та предикат як компоненти дискурсної модальної семантики можна вважати функторами – «засіб перетворення знакових висловів та генерування одних виразів в інші» [Ивин 1997: 358], – оскільки вони забезпечують становлення у художньому висловленні пропозиції. Тут перевага надається одиниці вищого порядку – предикату, який, за словами В. Касевича, володіє необхідними семантичними валентностями: подібні одиниці «відкривають місця для висловів, які самі мають функторну природу, тобто виступають функторами із власними іменами» [Касевич 1988: 59]. Ураховуючи зв'язок предиката з пропозицією [див. Касевич 1988: 62], вважаємо, що дискурсна модальна семантика також реалізується в межах цієї семантичної одиниці. Компоненти дискурсної модальної семантики будуть визначати істинність/ неістинність цього висловлення: «поеднання кванторами [особливими операторами. – С. К.] перемінних у предикаті забезпечує істинність або неправдивість висловлення» [Ивин 1997: 244]. Зауважимо, що пропозицію розуміють як смисл усього висловлення, «ментальну сутність, що представляє собою цілісний зліпок ситуації-референта певного висловлення, ізоморфний їй за своєю аргументно-предикатною структурою [Алимурадов 2005: 47].

Наступний компонент особистісного смислу – пресупозиція – доводить доцільність виокремлення дискурсної модальної семантики в межах смислу всього висловлення. Зауважимо, що в лінгвістичній семантиці під цим терміном розуміють «компонент смислу речення, який повинен бути істинним для того, щоб речення не сприймалося як семантично аномальне або недоречне в цьому контексті» [Лингвистический энциклопед. словарь 1990: 396]. У наукових джерелах існує декілька трактувань названої категорії. Найбільш переконливим видається комплексний підхід В. Звєгінцева: «сукупність умов, які необхідно виконувати, щоб певна структура висловлення була доречною у використанні; щоб у конкретному висловлюванні ефективно втілювався комунікативний намір (позамовленнева сила); щоб висловлювання було правильно сприйняте у своєму прямому значенні» [Звєгінцев 1976: 221]. У змістовому просторі художнього висловлення слід розрізняти два типи пресупозиції – прагматичні та семантичні. Під семантичною пресупозицією у межах змістового простору художнього дискурсу будемо розуміти протOVERбальний смисловий компонент дискурсної модальної семантики, який визначає її доречність у межах пропозиції. Вважаємо, що цей імпліцитно представлений компонент дискурсної модальної семантики виступає одним із семантичних елементів формування інтенціонального контексту. Розглянемо специфіку втілення пресупозиції у художньому висловленні. Наприклад, у зазначеному уривку з оповідання «Сад» В. Дрозда спостерігаємо використання двох типів пресупозиції. Так, прагматичний різновид у зазначеному контексті реалізується у підтипі екзистенційної пресупозиції: «<...> Знаємо ми те пиво: де пиво, там і горілочка (1). А він починає від сьогодні нове життя (2)» [Дрозд 1982: 14], сутність якої полягає у використанні імпліцитно вираженого семантичного компонента, що містить відому для всіх учасників художньої комунікації інформацію. Крім того, вважаємо, що в словоформі *починає* зосереджується також семантична пресупозиція, яка закодована за інтенціональним значенням **можливості алетичної дискурсної модальної семантики**; вона реалізується в смислі «альтернативність здійснення бажаної дії». Граматичне значення недоконаного виду названої словоформи формує саме такий смисл дискурсної модальної семантики, скритий у семантичній пресупозиції, що забезпечує створення референтно непрозорої ситуації в предметній дійсності художнього твору.

Уважаємо, що смислові компоненти дискурсної модальної семантики по-різному втілюються в дискурсивний простір художнього твору. Тому акцентуємо увагу на цьому аспекті. Зауважимо, що, на думку Ш. Баллі, в комунікативній діяльності речення складається з двох частин: «одна з них буде корелятивна процесу, що створює уявлення; слідом за логіками, будемо називати її диктумом. Друга містить головну частину речення, без якої взагалі не може бути речення, а саме вираження модальності, корелятивної операції, що здійснюється вдумливим суб'єктом. <...> модус, що доповнює диктум» [Балли 1955: 44]. Звідси випливає, що інформативний пласт художнього повідомлення становить диктумну частину висловлення, натомість модусна частина висловлення охоплює ментальні модальності суб'єкта мовлення. Уважаємо, що дискурсна модальна семантика також знаходить вияв у цих частинах художнього висловлення, незважаючи на свою імпліцитність, протOVERбальний характер. Так, семантична пресупозиція як елемент інтенціонального змісту дискурсу зосереджується в диктумній частині, оскільки вона втілюється в конкретному поняттєвому значенні, що відображає концептуальну базу особи-мовця. Інші компоненти дискурсної модальної семантики репрезентуються через інтенціональне значення словесного знака в модусі висловлення, оскільки вони втілюють у комунікативний акт ментальну сферу адресанта.

Таким чином, дискурсна модальна семантика становить систему взаємопов'язаних смислових компонентів, які розкривають специфіку мовомислення адресанта в художньому дискурсі. Внутрішню структуру особистісного смислу утворюють різні за своїм змістом складники, що забезпечує охоплення дискурсною модальною семантикою всього інформативного простору художнього повідомлення. Ураховуючи багатий концептуальний потенціал авторської свідомості, в художньому дискурсі можна виокремити різноманітні типи дискурсної модальної семантики, що буде предметом наших подальших досліджень.

Література

- Алимурадов 2005: Алимурадов, О. А. Значение, смысл, концепт и интенциональность : система корреляций [Текст] / О. А. Алимурадов // Язык. Текст. Дискурс : Межвузовский научный альманах / под ред. Г. Н. Манаенко. – Вып. 3. – Ставрополь : Изд-во ПГЛУ, 2005. – С. 43 – 56. – Библиогр. : 54 – 56.
- Ахманова 1966: Ахманова, О. С. Словарь лингвистических терминов / О. С. Ахманова. – М. : «Сов. энциклопедия», 1966. – 608 с.
- Балли 1955: Балли, Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка [Текст] / Шарль Балли; [пер. с 3-го франц. изд-я Е. В. Вентцель, Т. В. Вентцель]. – М. : Изд-во иностранной литературы, 1955. – 416 с.
- Баранов 1990: Баранов, А. Г. Текстоцентричность модальности [Текст] / А. Г. Баранов // Тезисы докладов научной конференции. – Иркутск, 1990. – С. 9 – 10.
- Дрозд 1982: Дрозд, В. Г. Крик птаха в сутінках : Оповідання, повісті [Текст] / Дрозд В. Г. – К. : Рад. письменник, 1982. – 311 с.
- Звегинцев 1976: Звегинцев, В. А. Предложение и его отношение к языку и речи [Текст] / Звегинцев В. А. – М. : МГУ. – 1976. – 307 с.
- Ивин 1997: Ивин, А. А., Никифоров, А. Л. Словарь по логике [Текст] / А. А. Ивин, А. Л. Никифоров. – М. : Туманит. изд. центр ВЛАДОС, 1997. – 384 с. – ISBN 5-691-00099-3.
- Карнап 1959: Карнап, Р. Значение и необходимость. Значение по семантике и модальной логике [Текст] / Р. Карнап. – М. : Изд-во иностр. лит., 1959. – 382 с.
- Касевич 1988: Касевич, В. Б. Семантика. Синтаксис. Морфология [Текст] / Касевич В. Б. – М. : Гл. ред. вост. лит. изд-ва «Наука», 1988. – 309 с.
- Катц 1981: Катц, Дж. Семантическая теория [Текст] / Дж. Катц // Новое в зарубежной лингвистике. – Вып. X. – М. : Прогресс, 1981. – С. 33 – 49.
- Лингвистический энциклопедический словарь 1990: Лингвистический энциклопедический словарь [Текст] / [гл. ред. В.Н. Ярцева]. – М. : Сов. энциклопедия, 1990. – 685 с. – ISBN 5-85270-031-2
- Семенец 2004: Семенец, О. О. Синергетика поэтического слова [Текст] / Семенец О. О. – Кировоград : Імекс ЛТД, 2004. – 338 с. – Библиогр. : 313 – 334 с. – ISBN 966-7822-66-4
- Степанов 1985: Степанов, Ю. С. В трехмерном пространстве языка (Семиотические проблемы лингвистики, философии, искусства) / Ю. С. Степанов. – М. : Наука, 1985. – 336 с.
- Филиппов 2003: Филиппов, К. А. Лингвистика текста: Курс лекций [Текст] / Филиппов К. А. – СПб. : Изд-во С.-Петерб. ун-та, 2003. – 336 с. – Библиогр. : 302 – 319. – ISBN 5-288-02883-4
- Философский энциклопедический словарь 1989: Философский энциклопедический словарь [Текст] / [ред. кол. : С. С. Аверинцев и др.] / 2-е изд. – М. : Сов. энциклопедия, 1989. – 815 с.
- Хинтиikka 1980: Хинтиikka, Я. Логико-эпистемологические исследования [Текст] / Я. Хинтиikka. – М. : Прогресс, 1980. – 448 с.

В статье рассматривается интенциональная природа языка художественного произведения. В качестве текстовой категории используется понятие дискурсной модальной семантики, которая представляет способ освоения мира субъектом речи. Аргументируется системный характер выделенной категории, раскрывается ее сложная структурная организация, основные черты каждого ее смыслового компонента. Исследование проводится на материале творчества В.Дрозда.

Ключевые слова: дискурсная модальная семантика, предикат, модальный оператор, пропозиция, пресуппозиция, интенциональное значение.

The article deals with the intensional language of the belles-lettres prose work. The modal semantics discourse as the textual category is introduced; the intensional world of retells is investigated. The systematic character of the modal semantics discourse, its complicated structure and the functional nature of its components are analyzed in this research. There has been examined V. Drozd's stories.

Keywords: discourse modal semantics, predicate, modal operator, proposition, presupposition, intensional meaning.

Надійшла до редакції 20 вересня 2010 року.

ББК Ш141.14
УДК 811.161.2

**ДО ПИТАННЯ ПРО ФУНКЦІЇ СИНТАКСИЧНИХ КОНСТРУКЦІЙ
У НАУКОВО-ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНІЙ СТАТТІ**

Статтю присвячено розгляду основних функцій – текстотвірної, інформативної та прагматичної – синтаксичних конструкцій, які є характерними для тексту науково-експериментальної статті. Тут звернено увагу на усталені лексико-граматичні сполучення, які формують частину речення чи абзацу, на типові синтаксичні структури, які служать для опису спостереження, експерименту та його результату.

Ключові слова: науковий текст, науково-технічна підмова, науково-експериментальна стаття, синтаксис.

Наукові й науково-технічні тексти в останні десятиліття перебували під пильною увагою науковців, оскільки саме наукова підмова потребувала не тільки вивчення і перегляду термінології, розробки принципів термінографії, але й опису усіх рівнів цієї підмови та типів наукових і науково-технічних текстів. Ці питання детально розглядалися у прикладних і теоретичних роботах із лінгвістики й перекладу таких вчених, як Н.М. Разінкіна, В.Н. Комісаров, С.В. Подолкова, Ю.Н. Марчук, М.М. Глушко, В.А. Судовцев, В.Г. Кузнецов, І.М. Колегаєва, Н.Ф. Непійвода, М.О. Кур'янова та інші.

В останні десятиліття також неодноразово змінювалися напрямки дослідження наукової і науково-технічної підмови української літературної мови. Значної ваги вчені надають типології наукових текстів, визначенню специфічних кількісних і якісних рис науково-технічної літератури, до яких, зокрема, належать пасивні конструкції, підвищена частотність вживання поширеного означення, практично цілковите зникнення питальних, спонукальних, неповних речень, відсутність наказового способу, 2-ї особи і ввічливої форми дієслів і відповідних особових і присвійних займенників, еліптизація підрядних речень з метою досягнення мовної економії, підвищена частотність вживання деяких граматичних категорій, збільшення лінійного розміру деяких синтаксичних категорій (поширеного означення і групи іменника в цілому, предикативного означення, речень в цілому). Такі зміни зумовлені як завданнями стилю наукової підмови, так і письмовим характером останнього [див., напр., Кур'янова 2006: 5].

Останнім часом на перший план висувається поняття комунікативного завдання, на реалізацію якого спрямовані усі компоненти композиційної структури тексту; кожний з них має окрему комунікативну цілеспрямованість, яка підпорядкована основному комунікативному завданню, і для здійснення якої використовуються певні комунікативні способи [Подолкова 2001: 3].

Учені неодноразово підкреслювали, що, розглядаючи тексти наукового і науково-технічного стилю, необхідно мати на увазі, що поняття наукового тексту з якої-небудь галузі науки або техніки не є чимось єдиним, а поділяється на низку різновидів. Загальною рисою для всіх цих різновидів є наявність термінів, а відмінною – морфологічне та синтаксичне оформлення тексту. З цієї точки зору слід розрізняти текст загальної енциклопедії, текст науково-технічного довідника, текст підручника, який значною мірою збігається за стилем з текстом енциклопедії чи довідника, науково-популярний текст чи статтю з певної галузі науки і техніки та текст із науково-технічного журналу чи монографії тощо [Кур'янова 2006: 2]. Необхідно також враховувати специфіку окремих галузей науки, зокрема “орієнтуватися на всі різновиди наукової літератури, характерні для кожної наукової галузі” [Мальчевская 1976: 104-105]. Звідси актуальним видається розгляд семантики й функціонування граматичних категорій у кожному з названих різновидів науково-технічного тексту в окремих галузях знань, зокрема в машинобудуванні як у науці, яка виробила свою терміносистему й наукову підмову [див., напр.: Литвиненко 2007].

Оскільки експеримент є найбільш поширеним методом науково-технічних досліджень, а його опис – важливим жанром науково-технічного тексту, завданням цієї статті визначаємо вивчення питання специфіки функціонування деяких синтаксичних категорій у тексті науково-експериментальної розвідки з машинобудування.

Оскільки основною метою науково-експериментальної статті є передача інформації про проведений експеримент, його умови та результати дослідження, важливу функцію в тексті цього типу виконують синтаксичні конструкції, спрямовані на представлення вихідних даних ходу експерименту та його результатів. У зв'язку із цим науково доцільним видається розгляд синтаксичних конструкцій, які відзначаються високою частотністю і сталістю вживання у певних частинах композиції науково-експериментальної статті, а отже, виконують, крім інформативної, текстотвірну функцію.

Характерною особливістю науково-експериментальної статті є прагнення до найвищого рівня інформативності й прозорості представлення матеріалу. Тому високою питомою вагою у текстах статей відзначаються складнопідрядні речення або складні синтаксичні конструкції, які виконують завдання розширення, уточнення чи пояснення інформації, яка міститься у головній частині, що її поширює підрядна частина, найчастіше – підрядна означальна, напр.: *Існують такі критерії оцінки перетинів Пуанкаре для*

консервативної не дисипативної системи, яка має єдиний розв'язок: періодичний рух – зображення, що складається із скінченної кількості точок, квазіперіодичний рух – замкнені орбіти, хаотичний рух – якщо відображення Пуанкаре не складається ні із скінченного набору точок, ні із замкнених орбіт, часто мають вигляд неупорядкованих скупчень точок на фазовій площині [Вісник КНУ 2005: 113] – підкреслено поняття, які потребують пояснення чи дефініції, та сполучники і сполучні слова, які приєднують підрядну частину, що містить відповідну додаткову інформацію. Таке поширення речень дозволяє уникнути непорозумінь, різничитань між автором і адресатом тексту.

Підрядні означальні частини виступають з високою частотністю елементами дефініцій понять чи термінів, які становлять теоретичну основу науково-експериментальної статті, напр.: Під хаотичним рухом будемо розуміти рух, траєкторія якого має сильну залежність від початкових умов [Вісник КНУ 2005: 112].

Для уточнення розуміння термінів і понять, запропонованого у статті, використовуються також приєднувальні конструкції зі сполучником *тобто*, напр.: Задача про коливання пружного маятника, *тобто маси на пружині, яка може здійснювати плоскі коливання, починаючи з дослідження форми молекули CO₂, постійно перебуває у зоні уваги вчених* [Вісник КНУ 2005: 112]. Пояснення можуть подаватися послідовно, якщо цього потребує текст. У цьому випадку автори статей найчастіше чергують конструкції, напр., приєднувально-пояснювальну з підрядною означальною частиною, напр.: Розглянемо пружинний маятник [...], *тобто вантаж, підвішений на невагомій пружині, верхній кінець якої шарнірно закріплений на нерухомій опорі* [Вісник КНУ 2005: 112].

Засобом вираження об'єкта спостереження та висновків зі спостереження у науковому тексті служать складні речення з підрядними додатковими, які вводяться до синтаксичної конструкції предикатами *видно, бачимо, можна вважати* та под., напр.: На першому графіку 1400 точок і *видно, що ці точки сконцентровані в певних областях, обмежених замкненими контурами* [Вісник КНУ 2005: 114]. Перша частина наведеної складної синтаксичної конструкції називає об'єкт спостереження та його ознаки (*на першому графіку 1400 точок*), а друга, приєднана сполучником *що*, – проміжний висновок зі спостереження за об'єктом. Окреслення об'єкта спостереження чи дослідження може бути винесено в окреме речення, яке передуює висновкові зі спостережень, напр.: На другому графіку зображено 14000 точок. *Бачимо, що поступово перетин Пуанкаре поширюється на деяку область площини* [Вісник КНУ 2005: 114].

Значення об'єкта наукового спостереження підсилюється за допомогою введення до першої частини речення прийменникової конструкції з *+ чого?*, яка є співвідносною до предикатів *видно, бачимо, робимо висновок* і под., напр.: З вигляду перетину Пуанкаре та значення показника Ляпунова *можна вважати, що за таких початкових умов починає проявлятися хаос у системі, тобто дана система хаотична* [Вісник КНУ 2005: 114].

У досліджуваних текстах найчастіше на позначення об'єкта спостереження та носія інформації використовують такі конструкції: *з наведених показників **видно, що ...** ; з наведеної таблиці **видно, що...;** з формул (2), (3) **видно, що ...** ; із графіка **видно, що ...** ; з наведених характеристик **видно, що ...** ; з рисунка **видно, що ...**, напр.: *З малюнка видно, що послідовні наближення збігаються до кореня x^* монотонно. З формули (2) видно, що чим більше значення $|f'(x)|$ в околі кореня, тим менша поправка додається до попереднього наближення* [Вісник КНУ 2005]. Як бачимо, до конструкції з *чогось видно, що...* часто входить найменування форми представлення наукових даних, яким може бути *формула, графік, таблиця, рисунок, малюнок* та под. Таким чином, лексичне наповнення цієї конструкції прогнозоване й окреслено певним рядом номенклатурних слів.*

Подібну семантичну функцію у науковій статті – вираження джерела інформації та підстави для висновку – виконують граматичні конструкції *як видно, як бачимо, як можемо помітити* та под., які поширюються тими ж додатками, що й розглянута вище конструкція, але не потребують сполучника *що*, напр.: **як це видно з рівняння ... ; як видно з цієї таблиці ... ; як видно з поданих даних, як видно зі співвідношення; Як видно з рисунку, чим менш тривале коротке замикання, тим більше значення U_{zn} тим надійніше початкове горіння дуги.** Додатковою функцією цих конструкцій є також з'єднувальна, оскільки вони пов'язують попередню інформацію, представлену у вербальному кодї чи за допомогою інших знакових систем (фізичних, математичних, хімічних символів, формул, схем та ін.) у названому носії цієї інформації з повідомленням про одержаний результат аналізу цієї інформації.

Для вираження аспекту дослідження, визначення підходу, окреслення методів чи прийомів експерименту або наукового аналізу, порядку розгляду наукових фактів автори статей використовують синтаксичні конструкції з дісприслівниковими зворотами, які передують частині речення, яка містить інформацію про отриманий результат застосування цих методів та прийомів дослідження, напр.: *Ураховуючи [9] і метод визначення функції $v(K, \beta)$, описаний у [4], і розглядаючи $A + 1/\mu_0 \cdot dr / du \Delta x$ як параметр, визначаємо методом підбору значення коефіцієнтів K_1, K_2 [...]* [Вісник КНУ 2005: 116].

При цьому часто вживаними є такі співвідносні елементи речень: *ураховуючи щось* (метод, спосіб, підхід тощо)... *розглядаємо; ураховуючи щось* (дані, факти) ... *визначаємо; розглядаючи щось* (об'єкт, ознаки чи стан об'єкта, поведінку об'єкта) ... *встановлюємо; використовуємо; визначаємо*, напр.: *Використовуючи отриманий набір значень $\{K_1\}$, можемо визначити швидкість течії рідини в кожній точці плоского каналу як*

функцію координати x [Вісник КНУ 2005: 116]. Таким чином, використовуючи структурно-континуальний підхід, отримуємо розподіл тиску та швидкостей для всього каналу [Вісник КНУ 2005: 116].

Пояснення шляху розв'язання задач, побудови формул, виведення доведення і под. у наукових статтях відбувається за допомогою конструкцій *підставляючи значення чогось... отримуємо; підставляючи значення ... знаходимо*, напр.: *Підставляючи знайдений розподіл швидкості й коефіцієнти в'язкості в перше рівняння системи (10), знаходимо розподіл тиску, що відповідає моделі Рахліна-Еріксена у даній течії* [Вісник КНУ 2005: 116]. Обов'язковими елементами таких конструкцій є поширювачі дієприкметника *підставляючи*, які називають величини, дані, математичні чи фізичні значення (підставляючи що?), а також залежні від нього конструкції у виразі (u), у формулу, напр.: *Підставляючи значення u_b , v_b , w_b , ψ_{sb} , $\psi_{\theta i}$ у вирази (4), знаходимо переміщення і кути повороту вихідної задачі, а за ними всі фактори напружено-деформованого стану оболонки* [Вісник КНУ 2005: 118]. Як бачимо з попередніх прикладів, облігаторійним членом речення виступає також додаток (додатки) до дієслова зі значенням результативності (*отримуємо, одержуємо, знаходимо, дістанемо* та ін.).

Таким чином, розгляд деяких композиційних елементів науково-експериментальної статті показав, що відповідно до прагматично-комунікативного завдання цих елементів композиції за ними закріплюються спеціалізовані синтаксичні та лексико-граматичні конструкції, до яких належать, зокрема, складнопідрядні речення з підрядним означальним, приєднувальні конструкції зі сполучником *тобто*, які беруть участь в поширенні інформації та у створенні дефініції. Засобом вираження об'єкта спостереження та висновків зі спостереження у науковому тексті служать складні речення з підрядними додатковими, які вводяться до синтаксичної конструкції предикатами *видно, бачимо, можна вважати*, а також вставні речення, які виконують важливу текстотвірну функцію й відзначаються певними закономірностями побудови й лексичного складу.

Огляд деяких синтаксичних конструкцій науково-експериментальної статті показав усталеність композиції тексту цього типу та високий рівень спеціалізації мовних засобів, що служать для побудови композиційних елементів текстів такого роду. Встановлення основних функцій – текстотвірної, інформативної та прагматичної – синтаксичних конструкцій, які є характерними для тексту науково-експериментальної статті, не тільки дає можливість окреслити специфіку творення тексту цього жанру, але й готує основу для подальшого дослідження закономірностей і особливостей структурування синтаксичного рівня інших жанрів тексту науково-технічного стилю.

Література

Загнітко 2006: Загнітко, А.П. Лінгвістика тексту: Теорія і практикум. Науково-навчальний посібник [Текст] / А. П. Загнітко. – Донецьк: ДонНУ, 2006. – 289с. – Бібліогр.: с. 260 – 288. – 3000 пр. – ISBN 966 – 639 – 272 – 2.

Карабан 2001: Карабан, В. І. Переклад англійської наукової і технічної літератури: Граматичні труднощі [Текст] / В. І. Карабан. – Вінниця: Нова Книга, 2001. – Ч.1. – 271с. – 2000 пр. – ISBN 966 – 95804 – 5 – 5.

Коваль 1970: Коваль, А. П. Науковий стиль сучасної української літературної мови. Структура наукового тексту [Текст] / М. Л. Скірта, Л. Л. Щербатенко (ред.). – К.: Вид-во Київського ун-ту, 1970. – 305с. – Бібліогр.: с. 304 – 305. – 1500 пр.

Кур'янова 2006: Кур'янова, М. О. Граматичні труднощі перекладу німецьких науково-технічних текстів українською мовою [Текст]: автореф. дис. канд. філол. наук: 10.02.16 / М. О. Кур'янова. – Київський національний ун-т. – К., 2006. – 19с.

Литвиненко 2007: Литвиненко, О. А. Проблема терміна і професіоналізму (на матеріалі англійської термінологічної підсистеми машинобудування) [Текст] / О. А. Литвиненко // Вісник Сумського державного університету. Серія Філологія. – Суми, 2007. – № 2 (89). – С. 143–147. – Бібліогр.: с. 147.

Мальчевская 1976: Мальчевская, Т. И. Специфика научных текстов и принципы их классификации (на материале английских биологических терминов) // Особенности стиля научного изложения [Текст] / Е. С. Троянская (отв. ред.). – М.: Наука, 1976. – 264с. – 7500 пр.

Непийвода 1997: Непийвода, Н. Ф. Мова української науково-технічної літератури (функціонально-стилістичний аспект) [Текст] : автореф. дис. докт. філол. наук: 10.02.01 / Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні. – К., 1997. – 40 с.

Подолкова 1999: Подолкова, С.В. Информативність научних текстів [Текст] / С. В. Подолкова // Вісник Сумського державного ун-ту. – 1999. – Вип. 1 (12). – С. 167-171. – Бібліогр.: с.171.

Подолкова 2001: Подолкова, С. В. Засоби реалізації комунікативності у науково-технічних текстах (на матеріалі текстів технічної реклами і анотацій науково-експериментальних статей) [Текст]: автореф. дис. канд. філол. наук: 10.02.04 / С. В. Подолкова. – Харківський національний ун-т. – Харків, 2001. – 19с.

Слинько, Гуйванюк, Кобилянська 1994: Слинько, І. І., Гуйванюк, Н. В., Кобилянська, М. Ф. Синтаксис сучасної української мови: Проблемні питання. Навчальний посібник [Текст] / В. А. Кондренко (ред.). – К.: Вища шк., 1994. – 670с. – Бібліогр.: с. 659 – 667. – ISBN 5 – 11 – 004250 – 0.

Джерела

Вісник КНУ 2005: Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. Серія: Математика. Механіка. – Вип. 13-14. – К., 2005. – 119с. – ISBN 1684-1565.

Статья посвящена рассмотрению основных функций – текстообразующей, информативной и прагматичной – синтаксических конструкций, которые являются характерными для текста научно-экспериментальной статьи. Здесь обращено внимание на устоявшиеся лексико-грамматические соединения, которые формируют часть предложения или абзаца, на типичные синтаксические структуры, которые служат для описания наблюдения, эксперимента и его результата.

Ключевые слова: научный текст, научно-технический подтекст, научно-экспериментальная статья, синтаксис.

The article is devoted to the consideration of the basic functions – text-formative, informative, pragmatic and syntactic constructions which are typical for the text of the research and experimental article. The attention is paid to the set lexical and grammatical combinations which form part of suggestion or paragraph, to the typical syntactic structures, which serve for the description of the supervision, experiment and his result.

Keywords: scientific text, scientific and technical subtext, research and experimental article, syntax.

Надійшла до редакції 15 вересня 2010 року.

Ганна Леймонченко

ББК 81.2Англ-7

УДК 811.111'23

**ПАРАВЕРБАЛЬНІ Й НЕВЕРБАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ КОМУНІКАЦІЇ,
ПРЕДСТАВЛЕНІ В ХУДОЖНЬОМУ ТЕКСТІ**

У статті розглянуто особливості паравербальних та невербальних засобів комунікації. Дуже важливим аспектом є вивчення невербальної інформації в художній творчості, де вона служить умовою ефективного розвитку особистості. Надається характеристика невербальної комунікації та основних пара- й невербальних засобів передачі емоційного стану персонажів художніх творів.

Ключові слова: комунікація, комунікативний простір, кінетичні засоби, паралінгвістика.

Орієнтація сучасного лінгвістичного пізнання на людину як мовну особистість ставить акцент на комунікативній діяльності індивіда. Серед пріоритетних сьогодні досліджень проблем комунікації окреме місце належить вивченню специфіки мовного й мовленнєвого втілення комунікативної поведінки людини. Встановлено, що поведінка людини зумовлена потребою виражати себе через прості дії і рухи тіла. Ця поведінка дискретна, в ній можна виділити довгі послідовності відособлених подій. Кожній такій події відповідають особливі правила і ритми. Велика частина поз, які людина приймає, і рухів, які вона робить, відтворювалися нею тисячі років. Майже всі вони відтворювалися неусвідомлено, спонтанно і без самоаналізу. Спонтанна невербальна поведінка поступово доповнюється символічною мімікою, жестами, інтонаціями, позами, використання яких засноване на культурному, груповому, ситуативному узгодженні й неможливе без попереднього навчання.

Структура, зміст і форма невербальної поведінки, її актуалізація обумовлені багатовіковою практикою спілкування. У спілкуванні обов'язково розвертатиметься пізнання однієї особи іншою, виявлятиметься і змінюватиметься відношення. Невербальна поведінка партнерів одночасно виступає як умова пізнання їх особ, виникнення стосунків, як своєрідна форма звернення один до одного [Екман 2010].

Одним із завдань сучасного мовознавства, а також лінгвокультурології як науки, що вивчає взаємодію мови і культури, є вивчення невербальних засобів комунікації з точки зору знакової будови національних систем невербальних кодів і, відповідно, вивчення цього феномена на матеріалі різних мов. Таким чином, для сучасної лінгвістичної науки вивчення паравербальних засобів комунікації й їх знаково-системної будови в художньому тексті є актуальним.

Мета нашого дослідження полягає у вивченні невербальних засобів комунікації з точки зору їх актуалізації у художньому тексті.

Досягнення поставлених у роботі цілей передбачає вирішення наступних завдань:

- 1) виявити та диференціювати невербальні засоби комунікації, що беруть участь у реалізації відносин комунікантів;
- 2) розробка принципів і способів семантичного опису невербального коду і відповідних мовних одиниць в художньому тексті;
- 3) розгляд паравербальних засобів комунікації як засобу відтворення природного розумового процесу.

Наприкінці ХХ століття з'явився новий напрямок у дослідженні – паралінгвістика, тобто дослідження невербальних засобів. Проблема інтерпретації невербальних аспектів міжособистісного спілкування не нова, але детально її стали розробляти лише в 60-х роках ХХ століття: Н. Арутюнова, І. Горелова, М. Колшанський, В. Лабунська, А. Пиз, І. Стернін та ін. За твердженням психологів, 60-80% комунікації відбувається з використанням невербальних засобів, значущість у спілкуванні міміки, жестів становить 55%, інтонації – 38%, слів – 7%, більше 90% інформації у перші секунди спілкування передається невербальними засобами.

Як зауважує І. Стернін, паравербальні засоби виконують функції “навмисної чи ненавмисної передачі інформації”, впливають як на співрозмовника (свідомо чи несвідомо), так і на мовця [Стернін 2001]. Наприклад, вживання паралінгвістичних засобів при встановленні контакту між співрозмовниками може розкривати, певним чином, мету спілкування, стосунки між співрозмовниками, їх соціальний статус.

На нашу думку, слід розрізняти паравербальні та невербальні засоби комунікації, а також з'ясувати їх роль у комунікативному процесі. До паравербальних засобів зараховуємо такі, що утворюються за допомогою голосу та інтонації, ґрунтуються на тональних і тембрових особливостях мови. За допомогою інтонаційних засобів (мелодики, логічного наголосу, пауз, тону, тембру голосу, темпу мовлення) свідомо чи несвідомо передаються думки, почуття, настрої мовця. Невербальні засоби представлені різними кінетичними засобами – рухами, жестами, поставою, мімікою, що супроводжують спілкування [Крейдлін 2002]. Жести і міміка тісно пов'язані між собою.

Найвиразнішим і найуживанішим засобом невербаліки є жест. Саме класифікації і характеристики жестів присвячено чи не найбільше праць з проблеми цього виду комунікації.

Встановлено, що жестикуляція збільшується при емоційному піднесенні. Вона підсилюється тоді, коли суб'єкти мають поганий зворотний зв'язок і певні труднощі при передаванні інформації один одному [Лабунская 1999]. Виокремлюються жести, якими користуються разом із мовою, й такі, що називаються самостимулюючими. Їхнє чергування робить спілкування цікавішим та емоційнішим.

Під час нашого дослідження ми встановили, що жести бувають: 1) *умовні*, прийняті етносом і зрозумілі лише йому (наприклад, етикетні засоби при спілкуванні); 2) *підкреслювальні*, які допомагають краще зрозуміти думку, виражену вербальними засобами; 3) *ритмічні*, які мають місце при розгубленості мовця, коли він не знає, як точно висловити те, що хоче сказати (розведення руками, знизування плечима), та ін.

Наприклад, гучність голосу, особливо динаміка змін цього параметра в часі, – важливий акустичний засіб кодування невербальної інформації [Крейдлін 2002]. Так, для печалі характерна низька гучність голосу, а для гніву – збільшена:

Ayamonn [lowing his book to his lap – angrily]. Go on – finish what you started to say: runnin' after who? (Sean O'Casey);

Margaret's voice is both rapid and drawling. Sometimes she intersperses the lines with a little wordless singing, such as “Da-da-daaaa!” (Tennessee Williams).

Велика гучність голосу поєднується з вираженою спонукальною силою вислову і часто служить наміру вплинути на співбесідника. Говорити голосніше буває легше, якщо одночасно підвищувати частоту (це і є розмова на “підвищених тонах”):

Ayamonn [sharply]. What have you got against the girl? (Sean O'Casey);

'Well ..., 'rumbled Dr Breed expansively, 'how do you like us, now that you've been with us – how long? Almost a year?' (Kurt Vonnegut).

Мала гучність голосу в процесі спілкування частіше всього асоціюється зі стриманістю, скромністю, ваганням, браком життєвої сили. Часто слово, виголошене тихим голосом на тлі гучної мови, залучає до себе більше уваги, ніж слово, посилене криком:

'The trouble with the world was,' she continued hesitatingly, 'that people were still superstitious instead of scientific' (Kurt Vonnegut);

– Я зла не причиню! – говорив Вова проникновено и тихо (Дмитрий Липскеров).

Середньо статистичні характеристики темпу мови людини істотно змінюються з віком внаслідок послаблення активності процесу артикуляції [Пиз 1995]. Можна говорити про темп мови як про індивідуальну особливість, пов'язану перш за все з характеристиками темпераменту людини. Швидкий темп мови може свідчити про імпульсивність, упевненість в собі, а спокійна повільна манера вказує на незворушність, розсудливість, ґрунтовність:

– Какой? – бесстрастно спросил секретарь (Дмитрий Липскеров).

Ситуативні зміни властивого людині індивідуального темпу мови дозволяють судити про зміну її стану. Так, люди починають говорити швидше, коли вони схвильовані, коли говорять про свої труднощі, хочуть в чомусь переконати співбесідника або умовити його. Повільна мова може свідчити про втому, пригнічений стан або погане самопочуття. Відкриті, чутливі душею люди, як правило, змінюють висоту свого голосу. Якщо висота голосу стабільна, це погано впливає на тих, хто слухає.

Важливою ознакою культурної людини є вміння робити паузи під час розмови. Найчастіше слова промовляють швидко. Небагато людей вміють спеціально використовувати паузу, щоб вона впливала на слухачів. Нерідко пауза свідчить про те, що думка відстає від мови, а, можливо, й про її відсутність у конкретній ситуації. Уміння тримати паузу іноді виступає незамінним засобом ведення розмови. Декілька

секунд мовчання можуть бути красномовнішими за слова, вони допомагають зібратися з думками, дають можливість опанувати себе, залучити або перемкнути увагу [Горелов 2003]. Уміння слухати паузу, інтерпретувати причини мовчання дозволяє отримати важливу додаткову інформацію в процесі спілкування.

Карл-Йозеф Цумбруннен не квапився і мовчки пив перецукроване молдавське вино, хоч йому й не відлягало від серця (Юрій Андрухович);

Ayamonn. And I insist that you go with me. Is the Saint Frigid more to you than the sinner Ayamonn? Would you rather go to the meeting than come to see me? [A pause]. Would you, would you, Sheila? (Sean O'Casey).

Довірливому, емпатійному співпереживальному спілкуванню, звичайно, сприяють експресія людського обличчя, міміка та пантоміміка. Під останньою розуміють виразні рухи всього тіла. Поза людини є сигналом упевненості або невпевненості в собі, свідченням настороженості чи спокою [Коццолино 2009]. Якщо людина всім тілом повернута до інших, нахилена до співрозмовника, голову тримає прямо, погляд відкритий, то вона уважно, зацікавлено сприймає того, з ким спілкується.

I теper ці два чувака постали перед Юрком, нерішуче переминаючись із ноги на ногу (Любомир Дереш);

Друзі сиділи поруч із нею за столом, не знали, куди подіти руки, нервували й пітніли (Сергій Жадан).

Експресивно-мімічні засоби спілкування також несуть багато інформації. Передусім вони свідчать про емоційний стан людини і дають змогу поєднати передачу індивідуального переживання з прийнятою в даному суспільстві системою еталонів. Тому такі сигнали зрозумілі для більшості людей. І, нарешті, експресивно-мімічні засоби є певним індикатором ставлення однієї людини до іншої [Лабунская 1999].

Велику увагу серед усіх експресивних засобів приділяють посмішці. Посмішки бувають живі та мляві, сором'язливі та грайливі, хитрі та доброзичливі. Проте посмішка не завжди сигналізує про доброзичливе ставлення людини.

Margaret turns with a smile. Why are you so catty? (Tennessee Williams);

Официантка скромно и с достоинством улыбнулась – так улыбнулся бы ассистент Дэвила Конперфида: voila! (Катя Метелица).

Контакт очей є основою довірливого, культурного спілкування. З нього, як правило, починається ділова чи інтимна розмова. Відомо, що зіниці в людини розширюються, коли її щось зацікавило. Іноді під час спілкування з одними людьми ми почуваємося приємно, а з іншими — відчуваємо роздратування, навіть тривогу. Дуже часто це пов'язано з "поведінкою" очей, з тим, як на нас дивляться: прямо, зверху вниз чи знизу вгору, короткочасним чи тривалим поглядом [Бенвенист 2002]. Через погляд ми відчуваємо недобррозичливість, оцінювання, задрість або ж, навпаки, інтерес, увагу, зацікавленість. Під поглядом однієї людини нам робиться тепло і приємно, а під поглядом іншої — незручно, боляче, бо її очі нас начебто відштовхують.

Главное – взгляды людей – ищущие, жадные, оценивающие. В них не пустое любопытство наблюдателя, в них – активный вопрос (Катя Метелица);

На концерт прийшли представники муніципалітету, делегація від української діаспори та кілька феміністок, котрі дивилися та тубу з неприхованою ворожістю (Сергій Жадан).

Якщо людина нещаслива або хоче щось приховати, її очі зустрічаються з вашими рідко, десь близько третини часу спілкування. Довго (до двох третин всього часу) люди дивляться один на одного, якщо їм приємно бути разом. Таке буває й тоді, коли в них ворожі стосунки. Вважається, що для того, щоб взаємини були добрими, доцільно дивитися в очі одне одному 60-70% часу спілкування. Робити це, як відомо, можна по-різному. Повністю відкриті очі свідчать про чутливість, зацікавленість. Прикриті очі є ознакою байдужості, втоми, інертності, зверхності тощо. Прямим поглядом найчастіше показують інтерес, довіру, бажання вступити в контакт. Погляд збоку — це, скоріше, недовіра, скептицизм. Якщо людина дивиться знизу вгору, це часто означає, що вона агресивно збуджена або ж готова підкоритися, прислужитися [Mehravian 1972]. Якщо погляд спрямований згори вниз, це свідчить про бажання підкреслити свою зверхність, презирство. Іноді людина ухиляється від погляду не тому, що хоче щось приховати, боїться чогось, а тому, що сором'язлива, невпевнена в собі, цнотлива.

«Здоров», – оборотил свой взгляд изнутри наружу генерал, поднимая глаза то вверх, то вниз (Дмитрий Липскеров);

На певній стадії розмови урядник таки згадував про нього і, водянисто дивлячись кудись униз, обіцяв посприяти (Юрій Андрухович);

Коммунальщик запищал тоненько, почти фальцетом, сощурился глаза и оборотившись всем лицом к небу (Дмитрий Липскеров).

Отже, контакт очей сприяє комунікативній взаємодії людей — діловому, соціальному та інтимному спілкуванню, задоволенню їхніх емоційних сподівань і потреби у збереженні своєї гідності, дотриманню етичних норм і правил.

Наведені нами приклади відповідають інтенсивним проявам стану і представляють досить очевидну інформацію для розпізнавання емоційних станів людини. Значно складніші для розпізнавання ті вирази, які відповідають перехідним станам. Для вирішення такої задачі обличчя прийнято ділити на такі частини: верхня частина — це лоб, включаючи брови; середня частина — це ділянка очей, носа, щік, верхньої губи; нижня частина — рот і підборіддя [Пиз 2009].

Численні експерименти показали, що верхня частина лица контролюється людиною більше, ніж нижня. За нижньою частиною краще всього розпізнається радість, страждання, але насилу визначається здивування. За середньою частиною лица успішно ідентифікується здивування, страждання, радість, страх. Найбільші труднощі у спостерігача виникають при розпізнанні емоцій за верхньою частиною лица.

Губи людини особливо експресивні. Щільно стислі губи виражають рішучість, завзятість, підкреслену стриманість; зігнуті – сумнів або сарказм; напівзімкнені вказують не лише на здивування, але і на нездатність в даний момент прийняти рішення, а також на розслаблення, пасивність.

'Now I came home from work and she asked me the same question, and all I can say is –

'Miss Pefko shook her head and let her crimson lips flap slackly – 'I dunno, I dunno, I dunno' (Kurt Vonnegut);

Он уже не пицал на луну, а просто, сжав бесцветные губы, вперял свои глаза в никуда, в какое-то одному ему ведомое пространство (Дмитрий Липскеров);

– Ну-ну-ну... – Ирнка склала губи бантиком. – Та всім цікавлюся, а ти? (Любомир Дереш).

Говорячи про точність сприйняття експресії обличчя, необхідно відзначити, що окремі мімічні зони лоба, очей, рота, лівої і правої половини обличчя діють як ланки одного ланцюга, внаслідок чого має сенс розглядати не лише їх приватні характеристики, але й цілісну мімічну активність [Пиз 2009]. Цілісність міміки є головним елементом експресивної поведінки людини, тому зміна якого-небудь компонента мімічної структури призводить до зміни всього її змісту.

Таким чином, експресія обличчя, міміка несуть інформацію про стан людини, демонструють її відношення до іншої, забезпечують зворотним зв'язком, коментують мовну поведінку. Обличчя – це найпотужніший передавач інформації, оскільки лицьові м'язи швидко скорочуються і розслабляються відповідно до стану людини, створюючи мінливі по структурі вирази, які в той самий час відрізняються наявністю постійних ознак. Багатозначність і одночасно однозначність міміки є її основними параметрами як елементу експресії людини і визначають її функції в процесі комунікації.

Успіх будь-якого контакту в значній мірі залежить від уміння встановлювати довірливий контакт із співбесідником, а такий контакт залежить не стільки від того, що людина говорить, скільки від того, як вона тримається [Екман 2010]. Саме тому особливу увагу слід звертати на манеру, позу і міміку співбесідника, а також на те, як він жестикулює.

Розуміння мови міміки та жестів дозволяє більш точно визначити позицію опонента. Читаючи жести, відбувається зворотна дію, котра грає визначну роль в цілісному процесі ділової взаємодії, а сукупність жестів є важливою складовою такого зв'язку.

Отже, різні форми невербальної поведінки використовуються для виділення чи акцентування вербального повідомлення, для посилення якої-небудь частини повідомлення, для пояснення мовчання, для додавання нової інформації до висловлення чи для переключування вербального повідомлення. Чутливість до невербальних повідомлень вимагає концентрації і розвивається в процесі тренування.

Однією з необхідних складових успішної комунікативної діяльності людини постає її вміння гнучко користуватися як вербальним, так і невербальним кодом в умовах зміни комунікативного оточення. Дослідження принципів взаємодії вербального та невербального комунікативних кодів залежно від комунікативного оточення видається перспективним напрямом розвитку сучасної лінгвістики.

Література

- Аркальєв 2008: Аркадьєв, П. М. Семиотическая концептуализация тела и его частей [Текст] / П. М. Аркадьєв, Г. Е. Крейдлин, А. Б. Летучий // Вопросы языкознания. – 2008. – №6. – С. 78-97.
- Бахтин 1979: Бахтин, М.М. Эстетика словесного творчества [Текст] / М.М. Бахтин. – М.: Наука, 1979. – 423 с.
- Бенвенист 2002: Бенвенист, Э. Общая лингвистика [Текст] / Э. Бенвенист. – М.: Едиториал УРСС, 2002. – 448 с.
- Горелов 2003: Горелов, И. Н. Избранные труды по психолінгвистике [Текст] / И. Н. Горелов. — М.: Лабиринт, 2003.
- Коццолино 2009: Коццолино, М. Невербальная коммуникация. Теория, функции, язык и знак [Текст] / М. Коццолино. – Х.: Изд-во «Гуманитарный Центр», 2009. – 248 с.
- Крейдлин 2002: Крейдлин, Г. Е. Невербальная семиотика [Текст] / Г. Е. Крейдлин. – М., 2002.
- Лабунская 1999: Лабунская, В. А. Экспрессия человека: общение и межличностное познание [Текст] / В. А. Лабунская. – Ростов н/Д., 1999.
- Пиз 1995: Пиз, А. Язык жестов: как читать мысли других людей по их жестам [Текст] / А. Пиз. – М.: Ай-Кью, 1995. – 257с.
- Пиз 2009: Пиз, А., Пиз, Б. Новый язык телодвижений. Расширенная версия [Текст] / А. Пиз, Б. Пиз. – М.: Эскмо, 2009. – 416 с. 10.
- Стернин 2001: Стернин, И. А. Введение в речевое воздействие [Текст] / И. А. Стернин. – Воронеж, 2001. – 252 с.
- Экман 2010: Экман, П. Психология лжи. Обмани меня если сможешь [Текст] / П. Экман. – СПб.: Питер, 2010. – 304 с.

Birdwhistell 1952: Birdwhistell, R. Introduction to Kinesics [Text] / R. Birdwhistell. – 1952.

Mehrabian 1972: Mehrabian A. Nonverbal communication [Text] / A. Mehrabian. Aldine-Atherton, Chicago, Illinois. – 1972.

Pease 2006: Pease A. The Body Language. How to Read Other's Thoughts by Their Gestures [Text] / A. Pease. – 2006.

В статье рассмотрены особенности паравербальных и невербальных средств коммуникации. Очень важным аспектом является изучение невербальной информации в художественном творчестве, где она служит условием эффективного развития личности. Предоставляется характеристика невербальной коммуникации и основных пара- и невербальных средств передачи эмоционального состояния персонажей художественных произведений.

Ключевые слова: коммуникация, коммуникативное пространство, кинетические средства, паралингвистика.

The features of paraverbal and nonverbal means of communication are considered in the article. The study of the nonverbal information is very important for fiction works, where it is served as the main condition of the effective development of personality. The description of nonverbal communication and the transmission of fixed nonverbal assets of characters' emotional states in fiction works are presented.

Keywords: communication, communicative space, kinetic facilities, paralinguistics.

Надійшла до редакції 7 вересня 2010 року.

Наталія Мараховська

ББК Ш100

УДК 81'11

ЛІНГВІСТИЧНИЙ ВИМІР ПОЛІТИЧНОЇ КОМУНІКАЦІЇ

Стаття присвячена дослідженню політичної комунікації з лінгвістичної точки зору. Зокрема висвітлено лінгвістичний аспект визначення, функцій та типових рис цього виду комунікації.

Ключові слова: політична комунікація, політична лінгвістика, політичний текст, політико-лінгвістичні дослідження.

Політична комунікація – така ж давня, як влада і політика. Дослідження політичної комунікації сягають ще часів Арістотеля. Мудреці століттями писали про цей вид комунікації, від Макіавеллі в Італії до Т. Джефферсона в Америці. Її роль в політичному житті суспільства порівнюють, за образним висловом французького політолога Ж.-М. Коттре, зі значенням кровообігу в організмі людини.

Як зазначає А. Загнітко, політика й ідеологія не можуть бути нейтральними до мови як найрепрезентативнішої ознаки людського суспільства, тому що не можуть існувати незалежно від людей, людської спільноти. Репрезентуючи собою сукупність ідей, які виражають зацікавлення, мету і завдання відповідних класів, політика опрацьовується на ґрунті накопиченого мисленнєвого матеріалу й активно впливає на суспільство, пришвидшуючи або гальмуючи його розвиток. Політика народжується, розвивається в суспільстві, у процесі діяльності людей, за своєю природою вона відображається у мові, тому що людське суспільство, перебіг його життя не можуть існувати поза мовою [Загнітко 2007]. Однак зовсім недавно політична мова і політична комунікація стали предметом лінгвістичних досліджень. Тому явище політичної комунікації, безсумнівно, є одним з актуальних питань сучасної політичної лінгвістики.

Метою нашої статті є встановлення теоретичних засад лінгвістичного дослідження політичної комунікації. Мета зумовлює потребу розв'язання таких завдань: описати сучасні підходи до визначення та дослідження політичної комунікації; визначити комунікативно-функціональну сутність політичної комунікації.

Актуальність даної теми зумовлена кількома чинниками: по-перше, лінгвістичний підхід до вивчення політичної комунікації є новітнім явищем, що потребує вивчення. По-друге, з етапом перебудови зміна політичної ситуації визначила мову політики об'єктом наукових розвідок. По-третє, лінгвістичний аналіз політичних текстів потрібен для реалізації таких практичних цілей, як вивчення політичного мислення суспільства та його політичної поведінки.

Відомо, що з кінця 50-х років минулого сторіччя зацікавлення цією проблематикою виникло у ФРН, передовсім у зв'язку з вивченням риторики соціал-демократів [Klempereger 1947]. Доцільно наголосити, що вивчення політичної мови було ініційоване наступними чинниками. По-перше, внутрішніми потребами лінгвістичної науки, яка у різні періоди своєї історії зверталася до реальних сфер функціонування мови. По-друге, власне політологічними проблемами вивчення політичного мислення, його зв'язку з політичною поведінкою, необхідністю побудови передбачуваних моделей у політології та розробки методів аналізу політичних текстів і текстів засобів масової інформації. Третім фактором виступає соціальне замовлення, ініціатором якого є певна частина суспільства, що прагне зрозуміти суть політичної комунікації [Баранов 2001].

У рамках загальної теорії комунікації розрізняють шість фундаментальних підходів до дослідження політичної комунікації [Meadow 1980]. Системний базується на напрацюваннях кібернетики: комунікація розглядається у термінах інтеракції між елементами системи. Лінгвістичний розглядає мову як засіб соціального контролю над політичними інститутами і процесами. Символічний підхід визначає політику й комунікацію у термінах обміну символами. Функціональний переносить центр ваги на забезпечення комунікацією функцій соціалізації і підтримання стабільності. Організаційний зосереджує увагу на інформаційних потоках і чинниках, що можуть їх стримувати. Нарешті, підхід, який умовно називають екологічним, досліджує комунікацію з точки зору впливу на неї середовища існування, насамперед політичної системи.

У межах власне лінгвістичних досліджень виділяють два підходи до аналізу політичної комунікації: дескриптивний та критичний [Chilton 1994]. Дескриптивний підхід звертається до класичної методики риторичного аналізу публічних виступів, представленої у працях Арістотеля, Цицерона, Квінтіліана. У сучасній лінгвістиці один з аспектів дескриптивного підходу пов'язаний з вивченням мовної поведінки політиків: мовних засобів, риторичних прийомів і маніпулятивних стратегій, що використовуються політиками з метою переконання [Grieswelle 1978]. Іншим напрямом дескриптивного підходу, тісно пов'язаним не тільки з лінгвістикою, але і з політологією, є аналіз змістовної сторони політичних текстів. Методи контент-аналізу і когнітивного картування дозволяють виявити когнітивні диспозиції окремих політиків – ціннісні доміанти, схильність до конфлікту або співробітництва, характер причинно-наслідкових зв'язків у відповідних фрагментах картини світу [Chilton 1994]. Критичний підхід націлений на критичне вивчення соціальної нерівності, вираженої в мові або дискурсі. Слід наголосити, що якщо в межах дескриптивного підходу дослідник залишається нейтральним, незалежним експертом [Chilton 1994], то для критичного аналізу характерна ангажованість дослідника, котрий відкрито займає сторону позбавлених влади і пригноблених [Wodak 1997].

По сьогоднішній день точаться дискусії стосовно того, до чієї сфери інтересів належить політична комунікація: політологів чи лінгвістів? Вважаємо, що обох. Політологія зосереджує свою увагу на політичних відносинах та політичних процесах, на організації політичного життя суспільства, а лінгвістика цікавиться мовною поведінкою політиків, механізмами створення політичних текстів. Як наслідок, виникла нова галузь дослідження цієї сфери – політична лінгвістика, витоки якої знаходимо в працях У. Ліппмана, П. Лазарфельда, Р. Парка, Г. Маклюєна [Чудинов 2006]. Це поняття зустрічається також у працях Л. П. Нагорної, А. Чудинова, Н.М. та Л.М. Мухарямових. На думку останніх, політична лінгвістика – це субдисципліна, яка досліджує мову політики і мовну політику [Мухарямов, Мухарямова 2002]. Звідси випливає: політична комунікація є об'єктом політичної лінгвістики.

Що таке політична комунікація з лінгвістичної точки зору? І. Шейгал відзначає, що політика як специфічна сфера людської діяльності за своєю природою є сукупністю мовних дій [Шейгал 1999]. У поняття політичної комунікації включають будь-які мовні утворення, суб'єкт, адресат чи зміст яких належать до сфери політики. Тому, політична комунікація розуміється нами як спілкування (вербальне та невербальне) у сфері політики, яке є спрямоване на досягнення певного комунікативного наміру. У політичній комунікації зазвичай мають справу з написаним або вимовленим словом, але вона може відбуватися і за посередництвом будь-якого знаку, символу та сигналу, за допомогою якого передається зміст.

Сучасна політична лінгвістика активно займається загальними проблемами політичної комунікації, а саме аналізує її відмінності від комунікації в інших сферах, вивчає проблеми жанрів політичної мови (гасло, листівка, програма, газетна стаття, виступ на мітингу, парламентська полеміка та ін.) та особливості функціонування політичних текстів. Ця наука активно звертається до проблем ідіостилу окремих політиків, політичних партій і напрямків, розглядає стратегії, тактики та прийоми політичної комунікації, вивчає композицію, лексику і фразеологію політичних текстів, використання в них різноманітних образних засобів. Поле мовознавчих інтерпретацій політичної комунікації є синонімія, аргументація, синтаксис, висловлювання, лексика, нарративні функції, риторика, семіотика, граматики. Дослідження у цих сферах здійснювали М. Пешо, П. Анрі, Ж. Пуату, Т. Трю, Ж. Зайдель, С. Верона, П. Ашарда, Р. Муньє, Ж. Коммерета, Р. Моро, Ж.-П. Фейє, К. Гільомен, Р. Барт та інші [Герасимов, Ильин 2002].

За наявності безлічі політичних стилів і жанрів, комунікативних стратегій і тактик, які використовуються в політичній комунікації, науковці намагаються виокремити деякі спільні риси, притаманні різноманітним політичним текстам. Вивчення закономірностей політичної комунікації дозволяє нам, за А. П. Чудиновим, виділити наступні типи для неї риси, які представлені у вигляді опозицій:

1. Ритуальність й інформативність. На перший погляд здається, що політичні тексти повинні бути максимально інформативними і, таким чином, реалізувати комунікативну функцію й передавати нову інформацію. Однак політична комунікація часто виявляється ритуальною, тобто характеризується фіксованістю форм викладу та відсутністю новизни змісту.

2. Інституціональність і особистісний характер. У персональній комунікації мовець виступає як особистість зі своїми особливостями. В інституціональній – він виступає як представник певного соціального інституту та носій певного соціального статусу. Політична комунікація є переважно інституціональною.

3. Езотеричність і загальнодоступність. З одного боку, політичні тексти, виступи, повідомлення

повинні бути зрозумілі всім пересічним громадянам, а з іншого – характеризується езотеричністю (зрозумілістю вузькому колу спеціалістів).

4. Редукціонізм та повнота інформації. Під редукціонізмом розуміємо бінарність ціннісних опозицій політичної реальності, тобто двояке ставлення до одного й того ж політичного діяча або політичної події в різних часових межах.

5. Стандартність і експресивність. Експресивність висловлювань передбачає максимальне використання засобів виразності: стилістичних фігур (антитези, інверсії, еліпсиса, порівняння, метафори, метонімії та ін.), засобів експресивного синтаксису, трансформації фразеологізмів і т.п. Стандартність висловлювань, завдяки загальноновживаній лексиці, забезпечує їх доступність широкому колу адресатів.

6. Діалогічність і монологічність. Сучасна політична комунікація характеризується, переважно, діалогічністю мовлення, оскільки вона орієнтована не на самовираження, а на певний вплив.

7. Явна та прихована оцінність. Політична комунікація містить в собі не лише інформацію, а й оцінку існуючих реалій. Це пояснюється передусім тим, що мета політичної комунікації полягає не в об'єктивному описі ситуації, а в переконанні адресата й спонукання його до політичних дій.

8. Агресивність і толерантність. Політичну діяльність характеризує постійна діалектика агресивності, рішучої боротьби за владу, успіх якої, однак, залежить і від уміння проявити толерантність до опонентів. У сучасній політичній комунікації комунікативна агресія проявляється у формі інвективних мовленнєвих актів [Чудинов 2006].

Також, характерними рисами офіційної політичної комунікації є бюрократичність, максимальна безликість та двозначність (за Дж. Орвеллом), що проявляється у використанні політиками номіналізації, еліпсису, метафоризації, особливій інтонації та інших прийомах впливу на свідомість електорату і опонентів [Попова 1995].

За допомогою комунікації передається три основних типи політичних повідомлень:

1. Спонукальні (наказ, переконання).
2. Власне інформативні (реальні або вигадані відомості).
3. Фактичні (відомості, пов'язані з встановленням і підтриманням контакту між суб'єктами політики).

Для основи класифікації суб'єктів політичної комунікації найкращою є система Г. Алмонда, що передбачає виокремлення трьох ступенів індексів участі у політиці, а саме: стихійна участь у політиці; участь напівсвідома – розуміння сенсу ролей за безпечного підпорядкування їм як чомусь наперед заданому, беззаперечному; цілком свідомою участю, утвердження своїх усвідомлених інтересів і цінностей. З огляду на це визначаємо три основні суб'єкти політичної комунікації:

1. Інституціональні, якими є глава держави, парламент, уряд, судова гілка влади, політичні партії, органи місцевого самоврядування та ін.

2. Соціальні, себто індивіди та різні соціальні спільноти: соціально-класові, етнічні, демографічні, професійні тощо.

3. Функціональні, якими виступають передовсім засоби масової комунікації.

Залежно від того, хто і для кого створює тексти, доцільно розрізняти наступні різновиди (рівні, підсфери), політичної комунікації:

1. Апаратна (службова, внутрішня, бюрократична) політична комунікація, орієнтована на спілкування усередині державних або громадських структур. Така комунікація призначена тільки «для посвячених», формальною ознакою відповідних текстів нерідко служать грифи «секретно», «для службового користування». Несанкціонований «витік» такої інформації може служити причиною службового розслідування.

2. Політична комунікація в публічній політичній діяльності. Подібна комунікація є формою здійснення професійної і громадської діяльності політичних лідерів і активістів; адресатом тут виступають найрізноманітніші верстви населення. Найбільш яскраві приклади такої діяльності – це передвиборна агітація, парламентські дебати (особливо якщо депутат сподівається, що його виступ стане відомий виборцям), офіційні виступи керівників держави та її структур, розраховані на масову аудиторію.

3. Політична комунікація, здійснювана журналістами, та масова аудиторія; прикладами можуть служити інтерв'ю, аналітична стаття в газеті, написана журналістом, політологом чи політиком (часто за допомогою фахівця зі ЗМІ). Журналісти в даному випадку привертають увагу аудиторії до проблеми, пропонують шляхи її вирішення, повідомляють про ставлення до неї політичних організацій та їх лідерів, допомагають політикам у вирішенні їхніх завдань. Політично неактивні громадяни сприймають політичну інформацію переважно в тому вигляді, як вона з'являється в ЗМІ.

4. Політична мовленнєва діяльність «рядових» громадян (не професіоналів в області політичної комунікації), які беруть участь у мітингах, зборах, демонстраціях. Такі комуніканти зазвичай сприймаються як свого роду представники «народу», виборців, чи груп громадян, пов'язаних професією, віком, місцем проживання та ін. [Чудинов 2006].

Американський лінгвіст Р. Якобсон виокремив шість головних функцій мови, які без сумніву можна застосувати у сфері політичної комунікації: комунікативну, спонукальну, метамовну, емотивну, фатичну та естетичну [Якобсон 1975]. Ця класифікація загалом приймається і більшістю сучасних лінгвістів. Оскільки першочерговим завданням політичної комунікації є завоювання політичної влади, з цієї точки мова

сприймається як засіб для отримання влади і управління народом. Тому в політичній комунікації всі вище згадані функції підпорядковані реалізації основного завдання.

Розглянемо закономірності реалізації цих функцій у політичній комунікації.

1. Комунікативна функція спрямована на передачу інформації, яка має призвести до зміни політичної свідомості адресата. У політичних текстах постійно зустрічається інформація про ті чи інші події в політичному житті суспільства, в економіці, науці, культурі тощо. Ця інформація може бути представлена у вигляді повідомлень, узагальнень, думок, зіставлень з використанням різних жанрів. Вся ця інформація зазвичай політично інтерпретується.

2. Спонукальна (апелятивна, вокативна, конативна, регулятивна, інструментальна) є функцією впливу на адресата, позаяк політична комунікація нерідко має завдання мобілізувати громадян/виборців для проведення певних акцій. Основний шлях для реалізації спонукальної функції – це безпосередні заклики до політичної активності.

3. Емотивна функція орієнтована на вираження емоцій автора та збудження емоцій адресата. Давно відомо, що емоції досить ефективно передаються, і висловлення певних надій, упевненості, гордості за країну, ворожості до тих чи інших сил сприяє зародженню і зміцненню таких же відчуттів у адресата. Акти політичної комунікації здатні викликати розгубленість, страх і невпевненість у політичних супротивників, що в свою чергу сприяє зміцненню влади. Погрози і обіцянки можуть стимулювати політичних опонентів до певних дій або відмови від влади.

4. Метамовна функція спрямована на пояснення смислу слова чи висловлювання. Приміром, у політичних текстах часто зустрічаються фрагменти, в яких автор пояснює читачеві суть спеціальних понять і термінів, оскільки не всі читачі розуміють значення їх значення.

5. Фатична функція пов'язана із встановленням та підтриманням контакту між співрозмовниками. Ця функція найактивніше проявляється у побутовому спілкуванні; важливо, щоб співрозмовник налаштувався на сприйняття інформації.

6. Естетична (поетична) – орієнтована насамперед на форму повідомлення, на те, як виражена думка, оскільки політик також повинен слідкувати за виразністю свого мовлення. Дана функція характерна для малих політичних жанрів – гасел, листівок, плакатів.

До перелічених слід додати ще деякі функції політичної мови, виділені в роботі Д. Грейбер, а саме функція розповсюдження інформації (information dissemination), «визначення порядку денного» (agenda setting), проєкція в майбутнє і минуле (projection to future and past) [Graber 1981].

Усе це дозволяє зробити такі висновки: політична комунікація є багатокомпонентним явищем, що може розглядатись як система взаємопов'язаних характерних рис та функціональних особливостей. Лінгвістична багатогранність політичної комунікації найбільше виражена на семантичному, стилістичному та прагматичному рівнях. Їй притаманна наявність широкого інструментарію функцій, за допомогою яких досягається головна мета – отримання політичної влади та реалізація політичних інтересів учасниками політичного процесу. Ресурс політичного мовлення та механізми його застосування свідчать про перспективи еволюції політичної лінгвістики.

Щодо перспективи подальших досліджень, вважаємо доцільним для вивчення політичної комунікації застосування методу контент-аналізу, який дозволить дослідити квантитативні характеристики тактик вихваляння, критики і захисту; співвідношення в мові політиків змісту, орієнтованого на суспільні проблеми, і на особисті характеристики політиків; співвідношення в політичному дискурсі акцентів на минуле, сьогодення і майбутнє.

Література

Баранов 2001: Баранов, А. Н. Введение в прикладную лингвистику [Текст] / А.Н. Баранов. – М.: Эдиториал УРСС, 2001. – 360с. – Библиогр.: с.245-246. – ISBN: 5-8360-0196-0.

Герасимов, Ильин 2002: Герасимов, В. И., Ильин, М. В. Политический дискурс: история и современные исследования [Текст] / В.И. Герасимов (ред). – М., 2002. – 184 с. – Библиогр.: с.26. – ISBN: 5-9540-0033-6.

Загнітко 2007: Загнітко, А. П. Сучасний політичний газетний дискурс: риторика і синтаксис [Текст] / А. П. Загнітко // Донецький вісник Наукового товариства ім. Шевченка. Т.16 – Донецьк: Східний видавничий дім, 2007. – С. 5-20. – Бібліогр.: с.19-20.

Мухарямов, Мухарямова 2002: Мухарямов, Н.М., Мухарямова, Л.М. Политическая лингвистика как научная дисциплина [Текст] / Н.М. Мухарямов, Л.М. Мухарямова // Политическая наука. – 2002. – № 3. – С. 44 – 45. – Библиогр.: с.45.

Попова 1995: Попова, Е.А. Культурно-языковые характеристики политического дискурса (на материале газетных интервью) [Текст]: дис...канд. филол. наук: 10.02.19 / Е. А. Попова. – Волгоградский государственный педагогический ун-т. – Волгоград, 1995. – 187 с.

Чудинов 2006: Чудинов, А. П. Современная политическая лингвистика [Текст] / А. П. Чудинов. – Екатеринбург, УрГПУ, 2006. – 267 с. – Библиогр.: с.24-71. – ISBN 5-9763-0002-2.

- Шейгал 1999: Шейгал, Е.И. Семиотическое пространство политического дискурса [Текст] / Е. И. Шейгал // Политический дискурс в России – 3: Материалы раб. совещ. (Москва, 27-28 марта 1999 года) /Под ред. Ю. А. Сорокина и В. Н. Базылева. – М.: Диалог-МГУ, 1999. – С. 114–123. – Библиогр.: с. 117.
- Якобсон 1975: Якобсон, Р. О. Лингвистика и поэтика. Структурализм: "за" и "против" [Текст] / Р. О. Якобсон. – М.: Прогресс, 1975. – 454с. – Библиогр.: с.39. – ISBN 5-317-01694-0.
- Atkinson 1984: Atkinson, M. Our Masters' Voices: the Language and the Body Language of Politics [Text] / M. Atkinson. – New York: Routledge, 1984. – 203 p. – Bibliogr.: p.91-93.
- Chilton 1990: Chilton, P. A. Politeness, Politics and Diplomacy [Text] / P. A. Chilton // Discourse and Society. – Vol. 1(2). – 1990. – P. 201–224. – Bibliogr.: p.224.
- Graber 1981: Graber, D. Political Languages [Text] / D. Graber // Handbook of Political Communication. – Beverly Hills, L.: Sage Publications, 1981. – P. 195-228. – Bibliogr.: p.217.
- Grieswelle, D. Rhetorik und Politik: Kulturwissenschaftliche Studien [Text] / D. Grieswelle. – München: Minerva, 1978. – S.155. – Bibliogr.: S.43.
- Klemperer 1947: Klemperer, V. Notizbuch eines Philologen [Text] / V. Klemperer. – Berlin: Aufbau-Verlag, 1947. – 300 S. – Bibliogr.: S.64.
- Meadow 1980: Meadow, R.G. Politics as Communication [Text] /R. G. Meadow. – Norwood (New Jersey): Ablex Publ. Co., 1980. – 269 p. – Bibliogr.: p.183-186.
- Wodak 1994: Wodak, R. Critical Linguistics and Critical Discourse Analysis [Text] / R. Wodak // Handbook of Pragmatics. – Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publ. Co., 1994. – 372p. – Bibliogr.: p.30–32.

Статья посвящена исследованию политической коммуникации с лингвистической точки зрения. В частности освещены лингвистический аспект определения, функций и типичных черт данного вида коммуникации.

Ключевые слова: политическая коммуникация, политическая лингвистика, политический текст, политико-лингвистические исследования

The paper is devoted to the analysis of political communication from the linguistic point of view. In particular, it highlights the linguistic aspect of definition, functions and features, which are typical for this type of communication.

Keywords: political communication, political linguistics, political text, political and linguistic research.

Надійшла до редакції 9 вересня 2010 року.

Мария Маркина

ББК 81.2

УДК 81'42: 81-116.4

ГРАММАТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ НЕИСХОДНЫХ ТЕКСТОВ (НА МАТЕРИАЛЕ ТЕКСТОВ-ПЕРЕСКАЗОВ)

Запропоновано функціональне бачення текстів, створених на основі інших, визначено поняття «невихідний текст», виявлено закономірності породження невихідних текстів. Особливу увагу приділено розгляду граматичних особливостей текстів-переказів.

Ключові слова: невихідний текст, одиниця регуляції, переказ.

Все тексты как инструменты взаимодействия людей на составляющие картины мира друг на друга классифицируются по одному параметру – механизму, инициирующему их порождение [Нестерова 2001]. На основании этого параметра говорят о текстах, порождение которых инициировано окружающей действительностью, и о текстах, создание которых мотивировано другим текстом. Так, Л.В. Мурзин, разграничивая два типа текстов, отмечает, что первые «описывают непосредственно наблюдаемые объекты действительности как таковой» (то есть их созданию предшествовало восприятие внешнего мира – М.М.), вторые — «абстрактные объекты, зафиксированные в том или ином тексте» (здесь процесс текстообразования возможен лишь после восприятия некоего другого текста – М.М.) [Мурзин 1988: 123]. Аналогичной точки зрения придерживается и М.В. Всеволодова, которая к первой группе относит «собственно авторский текст с любым содержанием о событиях и фактах», а ко второй – «текст о тексте» [Всеволодова 2008]. Первый тип текстов, следовательно, является более самостоятельным в своем образовании, в отличие от текстов второго типа, поскольку их «пусковым механизмом является механизм формирования и развертывания замысла» [Новиков, Сунцова 1999], то есть идеи, выбор которой подчиняется воли автора текста. Создание второго типа текстов осуществляется с опорой на концептуальную информацию, которая реализована в тексте первого типа, что определяет в свою очередь повышенный интерес к текстам этого типа, поскольку возникает необходимость поиска адекватных средств выражения этой концептуальной информации. Цель статьи – охарактеризовать грамматические особенности неисходных текстов на материале текстов-пересказов.

Предполагается решение следующих задач:

- дать толкование понятию «неисходный текст»;
- выявить закономерности порождения неисходных текстов;
- сопоставить грамматические формы и конструкции исходного и неисходных текстов.

Анализ лингвистической литературы по данной проблеме не дает однозначного ответа, какие термины следует избрать для именованья названных феноменов, нет общепринятой и устоявшейся терминологии по этому вопросу. В ходе исследования были зафиксированы следующие варианты, которые в большинстве случаев выступают синонимичными: для текстов первого типа – «первичный текст», «исходный текст» [Голев 2008; Новиков, Сунцова 1999; Тюленев 2000; Агранович 2002; Трубникова 2009 и др.], «текст источника» [Владимирова 2008; Ионова 2006], «прототип», «текст-основа» [Ионова 2006], «оригинал» [Тюленев 2000; Нестерова 2001; Ионова 2006 и др.], «текст-стимул», «текст-образец» [Солодянкина 2004]; для текстов второго типа – «вторичный текст» [Мурзин 1988; Нестерова 2001; Сунцова 1995; Владимирова 2008; Агранович 2002 др.], «производный текст» [Голев 2009, Кирикинская 2004, Ионова 2006 и др.]. Наблюдения показывают, что в большинстве случаев для обозначения определенного типа текста используются именованья, которые выражают различные, порой противоположные понятия. Как представляется, выбор соответствующего термина должен быть обусловлен, прежде всего, тем явлением, которое им названо. Так, если речь идет о тексте как результате восприятия окружающей объективной действительности, то следует использовать термин «первичный», что может быть подтверждено дефиницией, которая дана в академическом «Словаре русского языка»: «*являющийся первой ступенью в развитии чего-либо*» (курсив наш – М.М.) [Словарь русского языка 1999а: 47]. Данной характеристике соответствует и термин «оригинал». И первичный текст, и оригинал – первый вариант реализации основной единицы уровня регуляции [Маркина 2009], то есть текст, «не имеющий второго плана» [Вербицкая 2000]. Если речь идет о текстах, которые созданы на основе какого-либо текста, являющегося первичным, то целесообразным является употребление обозначения «вторичный», которое уже имплицитно содержит в себе противопоставление охарактеризованному выше понятию. Словарь толкует слово «вторичный» как «*происходящий или совершаемый во второй раз; представляющий собой вторую, позднейшую ступень в развитии чего-либо*» (выделено нами – М.М.) [Словарь русского языка 1999б: 240]. Однако в некоторых ситуациях не представляется возможным определить, действительно ли текст, на основе которого созданы другие текстовые варианты, является результатом восприятия Универсума, или же сам порожден на базе иного текста. Поэтому считаем обоснованным подходить к исследованию текстов с точки зрения их исходности/неисходности, то есть бытия/небытия в качестве «отправного» для конкретного акта текстопорождения. Следствием данного предположения должно быть, как нам кажется, распределение текстов на две группы: исходные и неисходные. Текст, который выступает в качестве «отправного» (то есть является основой для продуцирования других текстов) следует называть «исходным». «Исходным» текст может называться только в охарактеризованной выше ситуации и являться таковым только с позиции интерпретирующего субъекта (лицо, группа лиц). Все тексты, которые созданы на его базе, предлагается в настоящем исследовании обозначать как «неисходные». Кажется, такое обозначение наиболее полно характеризует данный феномен, так как, во-первых, указывает на противоположное явление, обозначенное словом «исходный». Во-вторых, поскольку текст, порожденный на основе уже созданного текста, может представлять третью, четвертую и т.д. ступени текстообразования, то этот термин способен охватить весь спектр таковых текстов, в отличие от традиционного обозначения «вторичный», используемого в качестве гиперонима для всех текстов, независимо от ступени их текстообразования. Поэтому, чтобы разграничить и не смешивать явления разного рода, к вторичным должны относиться лишь тексты, созданные на основе первичных (в принятом в работе понимании), а для именованья отмеченных выше явлений по указанным нами причинам следует отдать предпочтение термину «неисходный». Сказанное позволяет сделать вывод, что любой вторичный текст является по своей сущности неисходным, но не каждый неисходный текст есть вторичный.

Выявляя сущность неисходного текста, считаем необходимым рассматривать данное явление в одном ряду с текстами первичными (в указанном нами понимании) в пределах единой регулятивной подсистемы языка, которая формируется, как представляется, текстами первичными в реализации конкретной «текстемы/регулятемы» (единица данного уровня) и всеми неисходными текстами, созданными на их основе непосредственно (вторичные тексты) или опосредованно через другие неисходные тексты, располагающиеся на соответствующем уровне. Степень отдаленности данного уровня от первого определяет способность текста реализовывать регулятивную единицу, получившую свое выражение в первичном тексте, способность, которая снижается с каждым последующим уровнем текстообразования.

Единица регулятивной подсистемы, для именованья которой предлагается использовать термин «текстема/регулятема», является смысловым инвариантом, реализующимся разнообразными текстовыми репрезентаторами, количество которых определяется потребностями и целями социалемы. Все тексты, реализующие конкретную единицу регуляции, вступают в определенные отношения между собой. Первичные тексты, выражая данную единицу, находятся в равноправных отношениях, не зависят друг от друга, отличаясь лишь позицией, в которой «текстеме/регулятеме» необходимо получить свою реализацию. Эти тексты функционально тождественны между собой, поскольку их функция – выразить названную единицу в определенных регулятивных условиях. Неисходные тексты отличаются тем, что создаются на основе исходных,

то есть в своем порождении являются менее произвольными, зависят от последних. При этом сказанное не свидетельствует о том, что неисходные тексты являются вариантами исходных, поскольку конкретный текст – единица уровня речи, имеющая свое знаковое воплощение. Наличием вариантов характеризуются только единицы уровня языковой абстракции. По отношению к «текстовому инварианту» сам исходный текст выступает в качестве варианта, опосредовано через который остальные реализации связаны с инвариантом [Миньяр-Белоручев 1996: 271]. Исходный текст, как называет его А.В. Бондарко «прототип», в таком случае выступает эталонным репрезентантом (эталонным вариантом) определенного инварианта среди прочих его представителей [Бондарко 2001]. Таким образом, неисходный текст не является преобразованием исходного, то есть его модификацией, а создается как самостоятельное явление, обусловленное той позицией регуляции, в которой ему следует реализовать свою функцию. Зависимость неисходного текста от исходного проявляется в том, что этапу его создания предшествует восприятие и понимание последнего, то есть в необходимости выявить единицу регуляции, вариантом которой исходный текст является. Реализация этой единицы в неисходных текстах осуществляется опосредованно через исходные тексты.

Следовательно, для большинства неисходных текстов очевидным становится следующее положение: чтобы неисходный текст выполнял свою функцию, он должен сохранять этот текстовый или, другими словами, смысловой инвариант (концепт), который остается неизменным при реализации его другими способами (см. об этом в [Новикова 1986: 139], а также [Нечаев 1987: 36; Латышев 2003: 98]).

Таким образом, неисходный текст определяется в работе как вариант реализации регулятивной единицы, порождение которого обусловлено соответствующей позицией регуляции и связано с восприятием и интерпретацией исходного текста. Описание и исследование этих текстов необходимо, так как позволяет не только определить степень их соответствия исходному тексту, но и включенность/невключенность конкретного текста в микрополе вариантов репрезентации определенной регулятивной единицы.

В настоящей работе рассматривается письменный пересказ, или изложение, как вид неисходного текста, который ориентирован на реализацию единицы регуляции путем воспроизведения содержания (фактуальной информации) исходного текста. Функция текстов этого типа, а также условия их создания (однократное восприятие на слух исходного текста) обуславливают их структурные и семантические особенности. Одна из таких особенностей – при реализации основных содержательных моментов автор использует грамматические конструкции и грамматические формы, отличные от тех, что употреблены в тексте исходном. Как правило, **употребляются более простые грамматические конструкции** вместо сложных или осложненных обособленными членами предложений. Например: *в исходном тексте* – «Однажды майским утром Энди, талантливый дизайнер, уволенный по сокращению штатов, шел на очередное собеседование» (исходный текст взят из [Добротина 2006]); *в неисходных текстах* (материалом исследования стали тексты-пересказы на русском, украинском и английском языках студентов Крымского республиканского института последипломного педагогического образования; примеры приводятся дословно с соблюдением орфографии и пунктуации) – «Прекрасным майским утром талантливый молодой дизайнер Энди шел в одну из компаний на собеседование о принятии на работу» (1-русск.), «Энди – талантливый дизайнер, шел на собеседование» (2-русск.), «Енді вийшов з дому на чергову співбесіду» (2-русск.), «Головний герой Енді йшов на співбесіду (на першу для себе)» (3-укр.), «Одного травневого ранку талановитий дизайнер Енді йшов вулицею» (4-укр.), «Одного разу Енді збирався на співбесіду з працевлаштування» (5-укр.), «Одного дня Енді пішов на роботу та побачив жebraка» (6-укр.), «Якось сонячним ранком Енді йшов на співбесіду в пошуках роботи» (7-англ.), «One May day Andy was passing along the street» (7-англ.), «Andy was going to an interview» (8-англ.), «One beautiful day Andy goes to the interview about a new job» (9-англ.). Заметно, что в представленных примерах предложения не осложняются обособленными членами. В некоторых из них реализуется не соответствующая исходному тексту информация (3, 4, 5, 7). Однако актуализация отсутствующих в исходном тексте смыслов не обусловлена в данных вариантах употребляемыми грамматическими формами.

Если исходный текст включает прямую речь или диалог, то **при создании текста-пересказа используют в большинстве случаев косвенную речь**. Сравним:

Исходный текст

«– Я не могу дать вам денег, – виновато объяснил Энди, – потому что сам несколько месяцев без работы. Но, если вы не против, я попытаюсь помочь вам другим способом. Я бы хотел внести кое-какие изменения в вашу просьбу о помощи.»

Нищий ответил:

– Делайте, что хотите. Но должен вам сказать, что вряд ли найдутся слова, способные пробудить жалость у жителей этого города к очередному попрошайке.»

Неисходные тексты

1. *«И тут ему стало неловко за то, что не может ему помочь. Энди стал оправдываться перед слепым. Он очень хотел ему помочь, ему было его жаль, ведь на улице светит солнце, наступает весна, а слепой этого не видит»* (частичное воспроизведение информации) (русск.).

2. *«Объяснив виновато свое финансовое положение, которое мешало ему подать милостыню Энди заметил пустую миску и деревянную дощечку с надписью «Слепой». Энди попросил разрешения у нищего»*

написать несколько слов на дощечке, чтобы таким образом хоть как-то помочь ему» (частичное воспроизведение информации) (русск.).

3. «Поскольку в данный момент у него не было денег, он попросил нищего дать ему его табличку и кое-что дописать на ней» (частичное воспроизведение информации) (русск.).

4. «Енді підійшов до жебрака і спитав дозволу щось змінити у написі на дощці. Сліпий жебрак погодився» (частичное воспроизведение информации) (укр.).

5. «Він підійшов до нього і сказав, що він співчуває йому, але допомогти зараз нічим йому не може, бо сам вже кілька місяців не має роботи і грошей, але децю може для нього зробити. Енді взяв маркер і підправив на плакаті декілька слів. Жебрак подякував йому, але сказав, що імовірно це не допоможе» (реалізується доповнительная информация) (укр.).

6. «Він підійшов до сліпого й сказав, що не може допомогти йому грошима, бо в самого не було грошей і він не має роботи, але він допоможе йому інакшим способом» (реалізується доповнительная информация) (укр.).

7. «Andy asked this man he couldn't help him. Because he had not money» (частичное воспроизведение информации) (англ.).

8. «Andy said that he couldn't help him, because he hadn't money, but he helped him with another thing» (частичное воспроизведение информации) (англ.).

9. «Andy suggested him to change a label. A blind man asked Andy that he could do anything with the label» (частичное воспроизведение информации) (англ.).

В отдельных случаях может быть **частичное воспроизведение в пересказах конструкций с прямой речью**. Например:

1. «Так як Енді не міг допомогти бідному матеріально, він запропонував свою допомогу в іншому. Енді підійшов до жебрака і сказав: «Я не можу тобі дати грошей, бо у мене їх нема, але я спробую допомогти іншим шляхом, якщо ти не проти» (укр.).

2. «- Я с радостью помог бы вам деньгами, но уже несколько месяцев сам нахожусь в затруднительном положении – без работы. Я помогу вам иным образом. Разрешите дописать пару слов на вашей дощечке.

Нищий согласился» (русск.).

3. «Andy came to the pauper and gave him advice.

The pauper answered: «Do all what you want» (англ.).

4. «Andy (the young man) went to him and asked for the sorry, because he couldn't give him money, but then offered his help another way. "Can I correct your sign?" – asked Andy. The blind man answered positively» (англ.).

5. «Andy suggested to write something else. Poor man answered: «Do what you want. It is not matter for me» (англ.).

Анализ пересказов показал, что в некоторых текстах вообще могут отсутствовать грамматические конструкции, посредством которых воспроизводится информация о представленном в исходном тексте диалоге, реализуется только наиболее релевантная информация о желании героя помочь. Например:

1. «Енді було шкода, що чоловік не має можливості бачити красу весняної природи. Герой вирішив допомогти жебраку, та щось дописав на його плакаті» (укр.).

2. «As the designer had no money, he decided to help the blind in another way» (англ.).

3. «Andy realized that he couldn't give him some money, but he was sorry for him and Andy decided to help the blind man» (англ.).

Помимо рассмотренных примеров, в пересказах часто употребляется вместо сложных предложений несколько простых или, наоборот, то, что в исходном тексте реализовано несколькими простыми предложениями, в пересказах – одним сложным.

Особо следует оговорить те случаи, когда при выражении смысловой информации исходного текста в пересказе употребляются такие грамматические формы и конструкции, посредством которых реализуется иное значение, что оказывает иногда существенное влияние на формирование смысла всего текста. В качестве подтверждения приведем следующие примеры:

Исходный текст

– Я всего лишь добавил несколько слов, – объяснил Энди. – **Теперь там написано:** «Я слепой – а на улице весна...» (первоначальная фраза была «Я слепой»; вторая часть – односоставное безличное предложение – выражает информацию о состоянии плаката после внесения добавлений и, следовательно, о том, какие слова были дописаны).

Неисходные тексты

1. «Я слепой, а на улице весна», – вот какую фразу дописал Энди (русск.).

2. «Энди ответил: «Я всего лишь написал, Я – слепой, а на улице весна» (русск.).

3. «Сліпий впізнав голос Енді і спитав, що той написав на дощці, Енді відповів: «Я сліпий, але на вулиці весна» (укр.).

4. «Енді відповів: «Я написав тільки декілька слів: Я сліпий, а на вулиці весна» (укр.).

5. «Я просто дописав: Я сліпий, а зараз весна...» (укр.).

6. «*The blind asked, what the designer had been written The designer said: I am a blind. And it is spring now*» (англ.).

7. «*Nothing special*» said Andy “*I just add few words – I am blind, but there is a spring every where*» (англ.).

8. «*I added a couple of words: I am a blind, and spring is everywhere*» (англ.).

В каждом из приведенных примеров выражен смысл, согласно которому вся фраза «Я слепой, а на улице весна», а не только ее вторая часть и есть то, что дописал Энди, а значит надпись на плакате иная, поскольку предполагается, что существует еще первая часть, написанная ранее. Реализация отличной от исходного текста информации связана с употреблением перед заключительной фразой двусоставного предложения, где субъектом действия выступает определенное лицо.

Таким образом, охарактеризовав некоторые грамматические особенности текстов-пересказов, было установлено, что одним из ведущих принципов при их создании является употребление более простых синтаксических конструкций, в отличие от конструкций исходного текста. Дальнейшее исследование неисходных текстов в этом направлении кажется перспективным, поскольку позволяет установить, в каком случае использование в пересказах грамматических конструкций и форм, отличающихся от форм и конструкций исходного текста, влияет на выражение дополнительных, несоответствующих исходному тексту смысловых элементов.

Литература

Агранович 2002: Агранович, Н. Б. К типологии вторичных текстов : (на материале нем. яз.) [Текст] / Н. Б. Агранович // Филологические науки в МГИМО: Сб. научных трудов/ МГИМО(У) МИД России; Отв. ред. Л. Г. Кашкуревич. – М.: МГИМО, 2002. – С. 12-21. – Библиогр.: в конце ст.

Бондарко 2001: Бондарко, А. В. Лингвистика текста в системе функциональной грамматики [Текст] / А. В. Бондарко // Текст. Структура и семантика. – Т.1. – М., 2001. – С. 4-13. – Библиогр.: в конце ст.

Вербицкая 2000: Вербицкая, М.В. Теория вторичных текстов [Текст] / М. В. Вербицкая. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 2000. – 220 с. – Библиогр.: с. 200-210.

Владиминова 2006: Владимирова, О. А. Вторичный текст в лирике: онтология и поэтика [Текст]: Автореферат дис. ... кандидата филологических наук : 10.01.08 / О. А. Владимирова. – Тверской гос. университет. – Тверь, 2006. – 18 с. – Библиогр.: с. 18.

Всеволодова 2008: Всеволодова, Майя. Текст как категориальная единица коммуникативного уровня языка (о некоторых проблемах прикладной лингвистики) [Текст] / Майя Всеволодова // Лінгвістичні студії: Зб. наук. праць. – Донецьк : ДонНУ, 2008. – Вип.16. – С. 245-251. – Библиогр.: в конце ст.

Голев 2008: Голев, Н. Д. К основаниям деривационной интерпретации вторичных текстов [Электронный ресурс] / Н. Д. Голев, Н. В. Сайкова // Алтайские лингвистические страницы. – Электрон. дан. (1 файл). – Барнаул. – 2008. – Режим доступа: <http://lingvo.asu.ru/golev/articles/z89.html>. – Название с экрана.

Голев 2009: Голев, Н. Д., Ким, Л. Г. Вариативно-интерпретационное функционирование текста (к вопросу о расширении границ лингвистической вариантологии) [Текст] / Н. Д. Голев, Л. Г. Ким // Вестник Челябинского государственного университета. Научный журнал. Филология. Искусствоведение. – 2009. – Вып. 34. – №27 (165). – С. 12-21. – Библиогр.: в конце ст.

Добротина 2006: Добротина, И. Н. Описание человека и окружающей среды [Электронный ресурс] / И. Н. Добротина // Русский язык. – Электрон.дан. (1 файл). – М. : Издательский дом «Первое сентября», 2006. – № 17. – Режим доступа: <http://rus.1september.ru/articlef.php?ID=200601706>. – Название с экрана.

Ионова 2006: Ионова, С. В. Аппроксимация содержания вторичных текстов [Текст]: автореферат дис. ... доктора филологических наук : 10.02.19 / С. В. Ионова. – Волгогр. сос. пед. университет. – Волгоград, 2006. – 37 с. – Библиогр.: с. 37.

Киркинская 2004: Киркинская, Т. И. Вариативность русских репродуцированных текстов: (системно-функционал. и лингвоперсонал. аспекты) [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / Т. И. Киркинская. – Алт. гос. ун-т. – Барнаул, 2004. – 20 с. – Библиогр.: с. 19-20.

Латышев 2003: Латышев, Л. К. Перевод: Теория, практика и методика преподавания: учебное пособие [Текст] / Л. К. Латышев, А. С. Семенов. – М. : Издательский центр «Академия», 2003. – 191 с. – Библиогр.: с. 187-189.

Миньяр-Белоручев 1996: Миньяр-Белоручев, Р. К. Теория и методы перевода [Текст] / Р. К. Миньяр-Белоручев. – М. : Московский лицей, 1996. – 208 с. – Библиогр.: с. 199-208.

Маркина 2009: Маркина, М. Г. Подсистема регулятивных языковых средств сквозь призму трехуровневой модели языка: к вопросу о «текстовом инварианте» и его реализациях (интерлингвистический аспект) [Текст] / М. Г. Маркина // Культура народов Причерноморья. Научный журнал. – Симферополь, 2009. – №168. – Т.2. – С. 57-60. – Библиогр.: в конце ст.

Мурзин, Литвинова 1988: Мурзин, Л. Н., Литвинова, М. Н. Художественный текст: к проблеме специфики [Текст] / Л. Н. Мурзин, М. Н. Литвинова // Функциональные разновидности речи в коммуникативном аспекте. – Пермь : Изд-во ПТУ, 1988. – С. 119-128. Библиогр.: в конце ст.

Нестерова 2001: Нестерова, Н. М. Текст перевода – текст вторичный? (к постановке и обоснованию проблемы) [Текст] / Н. М. Нестерова // Проблемы прикладной лингвистики. – М.: «Азбуковник», 2001. – С. 133-

145. – Библиогр.: в конце ст.

Нечаев 1987: Нечаев, Л. Г. О понятии «инвариант перевода» [Текст] / Л. Г. Нечаев // Теория и практика перевода. Сборник научных трудов / Московский государственный институт иностранных языков им. М. Тореза – М. : Б.и., 1987. – Вып. 295. – С. 33-40. – Библиогр.: в конце ст.

Новиков, Сунцова 1999: Новиков, А. И., Сунцова, Н. Л. Концептуальная модель порождения вторичного текста [Текст] / А. И. Новиков, Н. Л. Сунцова // Обработка текста и когнитивные технологии. – 1999. – № 3. – С. 158-166. – Библиогр.: в конце ст.

Новикова 1986: Новикова, М. А. Прекрасен наш союз: Литература-переводчик-жизнь: Литературно-критические очерки [Текст] / М. А. Новикова. – К. : Радянський письменник, 1986. – 224 с. – Библиогр.: с. 222-224.

Словарь русского языка 1999а: Словарь русского языка: В 4-х т. [Текст] / РАН, Ин-т лингвистич. исследований ; [Под ред. А. П. Евгеньевой]. — 4-е изд., стер. — М. : Рус. яз.; Полиграфресурсы, 1999. – Т.1. – 702 с.

Словарь русского языка 1999б: Словарь русского языка: В 4-х т. [Текст] / РАН, Ин-т лингвистич. исследований ; [Под ред. А. П. Евгеньевой] [Текст]. — 4-е изд., стер. — М. : Рус. яз.; Полиграфресурсы, 1999. – Т.3. – 750 с.

Солодянкина 2004: Солодянкина, Н. В. Целостность текста в аспекте согласования его формальной и смысловой структур : (на материале исход. и вторич. текстов) [Электронный ресурс]: Автореф. дис. ... канд. филол. наук / Кемер. гос. ун-т. – Электрон.дан. (1 файл). – Кемерово, 2004. – 24 с. – Режим доступа: www.osu.ru/sites/lab-philology/docs/ar006.pdf. – Название с экрана.

Сунцова 1995: Сунцова, Н. Л. Лингвистическая модель порождения вторичного текста [Текст] : автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10.02.19 / Н. Л. Сунцова. – РАН, Ин-т языкознания. – М., 1995. – 22 с. – Библиогр.: с. 22.

Трубникова 2009: Трубникова, Ю. В. К вопросу формирования парадигмы текста [Текст] / Ю. В. Трубникова // Вестник Челябинского государственного университета. – 2009. – № 27 (165). Филология. Искусствоведение. – Вып. 34. – С. 139–144. – Библиогр.: в конце ст.

Тюленев 2000: Тюленев, С. В. "Вторичный" текст как средство прагматистического изучения оригинала : На материале английского языка [Текст]: Автореферат дис. ... канд. филол. наук: 10.02.04 / С. В. Тюленев. – Моск. гос. ун-т им. М. В. Ломоносова. – М., 2000. – 19 с.

Предложено функциональное видение текстов, созданных на основе других, дано толкование понятию «неисходный текст», выявлены закономерности порождения неисходных текстов. Особое внимание уделено рассмотрению грамматических особенностей текстов-пересказов.

Ключевые слова: неисходный текст, единица регуляции, пересказ.

Functional vision of the texts created on the basis of the other texts is offered; the interpretation of concept «non-original text» is given; the laws of the «non-original texts» generation are revealed. The special attention is given to the consideration of grammatical features of text-retellings.

Keywords: non-original text, unit of regulation, retelling.

Надійшла до редакції 24 вересня 2010 року.

Марина Михальченко

ББК Ш12=411.4
УДК 811.161.2'42

ІРОНІЯ ЯК РЕАЛІЗАТОР ОЦІНКИ В ХУДОЖНЬОМУ ТЕКСТІ

У статті досліджено реалізацію категорії оцінки в іронічних висловленнях. Іронію розглянуто як один із способів вираження негативної оцінки, простежено її зв'язок із градацією оцінки. Висвітлено особливості сприйняття іронічних оцінок.

Ключові слова: градація оцінки, іронія, контекст, оцінка, текст.

Уявлення носіїв мови про добро та зло знаходять втілення в універсальній категорії оцінки. Одвічне питання про добре та погане зумовлює актуальність дослідження мовної реалізації ставлення людини до світу. У сучасній лінгвістиці вивченню категорії оцінки та засобів її вираження присвячено праці Н. Арутюнової, О. Бессонової, О. Вольф, Т. Космеди, Т. Маркелової, В. Шинкарука та ін. Асиметричність оцінної шкали, пов'язана зі зміщенням норми до зони позитивного, зумовлює частотніші та різноманітніші вияви негативної оцінки порівняно з позитивною. Реалізація негативної оцінки залишається одним з важливих питань науки про мову, що засвідчують роботи Л. Гуслистої, О. Кашкіної, Г. Кузенко, Н. Пазич, М. Петрушиної, Г. Складніченко,

© Михальченко М.М., 2011

Д. Шмельова та ін. Дослідники активно опрацьовують проблему функціонування оцінки на рівні тексту (І. Арнольд, В. Гак, А. Загнітко, Т. Космеда, Е. Махова, А. Папіна та ін.).

У художньому тексті для вираження ставлення до повідомлюваного досить уживаною є іронія. Іронія покликана опосередковано виразити глузливо-критичну думку про об'єкт, однак не передбачає прямих образ, викриття. Іншими словами, іронія є тонкою насмішкою, що замаскована «зовнішньою благопристойною формою» [Літературознавчий 1997: 321]. У такий спосіб виникає розбіжність між смислом оцінки в тексті та значенням її мовних реалізаторів, що дозволяє говорити про іронію як один із засобів вираження категорії оцінки. Оцінна семантика в іронічному висловленні виникає внаслідок взаємодії безпосереднього значення мовних одиниць зі значенням ситуативним, контекстуально зумовленим, переважно протилежним до прямого.

Мета статті – дослідити іронію як засіб реалізації оцінки в художньому тексті. Мета зумовлює розв'язання таких завдань: 1) проаналізувати вияви негативної оцінки в іронічних висловленнях; 2) простежити контекстуальну зумовленість вираження оцінки за допомогою іронії; 3) розглянути зв'язок іронії з градацією оцінки.

У виданні «Українська мова. Енциклопедія» [Українська 2004: 230] зазначено, що мовець звертається до іронії з метою прихованого глузування або легкого, добродушного жарту. На думку О. Селіванової, метою іронії є глузування, висміювання. Дослідниця акцентує на тому, що іронія, на відміну від гумору, завжди несе в собі негативне ставлення до об'єкта [Селіванова 2006: 198]. Відмінність іронії від гумору полягає також у тому, що іронія виявляє «несприйняття предмета висловлення» [Літературознавча 2007: 436].

Варто уточнити, що іронія реалізує негативну оцінку об'єкта, однак така оцінка може мати різні ступені інтенсивності – від легкого висміювання окремих аспектів до повного заперечення предмета. Це дозволяє стверджувати, що іронія взаємодіє з градуальністю як основною властивістю шкали оцінки.

В одному з епізодів роману П. Загребельного «Роксолана» негативна оцінка замаскована похвалою й обіцянкою високої винагороди. Завдяки контексту, що активізує іронічне значення, мовні одиниці із семантикою схвалення набувають протилежного смислу. Отже, іронія зумовлює інтерзональну градацію оцінки: позитивна оцінка змінюється на негативну. Негативну оцінку посилено вживанням мовних одиниць, значення яких наближається до граничної позиції в зоні негативного на оцінній шкалі:

(1) *(Ібрагім:) – Хвалитесь, що дотримались вірності своїй землі? Така вірність вимагає нагороди. Султан доручив мені належно винагородити вас. Ви хотіли цієї землі – ми вам дамо її. Вас буде закопано в цю землю. Закопано живими. Яму собі викопаете самі. Щоправда, землекопство у мусульман вважається найганебнішою справою, а копання могили для себе і вкрай ганебне, але що я можу вдіяти? Та й ви не мусульмани.*

О. Селіванова зауважує, що іронія «ґрунтується на вживанні слів і висловлень у протилежному щодо буквального змісті, на приховуванні за удавано серйозними речами комічного, за позитивною оцінкою негативної» [Селіванова 2006: 198]. Внаслідок такої невідповідності конкретизація знаку оцінки стає досить проблематичною, а реалізація іронічного смислу потребує залучення широкого контексту. Наприклад, висловлення *Ти чесний і благородний, святий та божий!* Без контексту сприймається як позитивнооцінене. Однак у повісті П. Загребельного «Гола душа» це висловлення реалізує іронію. Клеопатра Січкара у розмові з чоловіком висміює його недолугість:

(2) *(Малинка-Осичняк:) – Ну, я ж на казенному забезпеченні... А все інше добувала ти. Я ж не знаю... Якось не цікавився...*

(Клеопатра Січкара:) – Ах, ти не цікавився! Ти чесний і благородний, святий та божий! На тебе все з неба падало. То знай же, що коли щось і падає, то не з неба, а з баз. Ну, а в Києві, сподіваюся, баз трохи більше, ніж на твоїй вузловій.

У художньому тексті іронія як форма авторської оцінної позиції [Походня 1989: 115] покликана передусім у завуальованій формі подати негативнооцінену інформацію. Вдаватися до цього типу вираження суджень автора переважно спонукають особливості адресата або ситуація спілкування. Висловлюючи свою думку, мовець прагне не образити співрозмовника відкрито, уникаючи в такий спосіб ймовірного конфлікту. Отже, іронія здатна реалізувати спадну градацію оцінки.

Проаналізуємо діалог з роману П. Загребельного «Роксолана»:

(3) – *Ця нікчемна рабіня привела тобі доньку, мій державний сину, – роздуваючи гнівливо ніздрі, повідомила валиде. – Ця дитина буде ще немічніша за першу. Ти марно сподівався від неї другого сина. Вона нездатна.*

– *Здається, ви теж народили тільки одного сина, – нагадав їй Сулейман без особливої привітності в голосі.*

Як справедливо зазначає Ф. Бацевич, спілкування являє собою «не просто обмін інформацією носіїв певних інтелектуальних систем, це, насамперед, спеціально організований вплив на учасника комунікації з метою зміни його зовнішньої поведінки та / або внутрішнього світу» [Бацевич 2003: 138]. Метою іронічного висловлення не є безпосередньо повідомлення негативної оцінки об'єкта: іронія дозволяє мовцю висловлювати свої критичні зауваження в прихованій формі, актуалізуючи комунікативну настанову.

У прикладі (4) на в'їдливі зауваження матері про дружину син прямо не відповідає, його комунікативна стратегія виражена імпліцитно за допомогою звернення до фактів. Нагадуючи матері про те, що вона теж має

лише одного сина, Сулейман уникає безпосереднього вираження твердої негативної оцінки: (4) *Роксолана не гірша за вас, а ви не краща за неї, адже теж народили лише одного сина*. На прагнення мовця зменшити інтенсивність оцінки вказує вживання вставного слова *здається*, що реалізує значення невпевненості, бажання уникнути категоричності. Так, султан протиставляє те, що має бути в ідеалі, тому, що є насправді, висміює реальну ситуацію з позицій норми. Сулейман не хотів скривдити матір, його іронія спрямована на зміну ставлення матері до Роксолани та вплив на її поведінку.

Зазвичай іронія супроводжується відповідною інтонацією, характер якої стає зрозумілим з широкого контексту. Так, іронія «посилюється з удавано серйозною, шанобливою, співчутливою інтонацією, за якою приховується металогічна фігура як форма семантично амбівалентного заперечення: кпинам властива профанація, сумніви щодо істинності певних реалій і водночас випробування дійсності на справжність» [Літературознавча 2007: 436]. У прикладі (5) інтонація заперечує інтенсивну оцінку теми розмови як дуже важливої, обертаючи смисл висловлення на протилежний:

(5) *(Малинка-Осичняк:) – Не жартуй, це дуже серйозно.*

(Клеопатра Січкар:) – Куди вже серйозніше! (П. Загребельний. Гола душа).

Адекватна інтерпретація іронічних висловлень зумовлена дотриманням комунікантами принципу кооперації [Грайс 1985]. Розглянемо приклад:

(6) – *Чесне піонерське, ми не хотіли красти. Ми до діда Артема йдемо, – сказав Сашко.*

– *Так я вам і повірю, – скривив рота Шморзун. – Обдурюйте когось іншого, а не мене. Гарного має дід онука! О-поведу, хай полюбується* (Б. Комар. Диваки).

Мовець повідомив те, в неправдивості чого він упевнений. Для того щоб не вважати висловлення абсолютно беззмстовним, адресату, за Г. Грайсом, доводиться припустити, що мовець «намагається виразити певну пропозицію, відмінну від тієї, яку він, здавалося б, висловлює. Це має бути пропозиція, найбільш очевидно пов'язана з цією; пропозиція, найбільш очевидно пов'язана з цією – це її заперечення» [Грайс 1985: 230]. Отже, порушення постулатів категорії якості («Намагайся, щоб твоє висловлення було істинним») впливає на реалізацію іронії.

Залежно від комунікативної мети висловлення іронія може бути використана й для інтенсифікації судження. Здатність іронії активізувати оцінку мовець використовує для підтвердження правильності власної позиції. О. Вольф стверджує, що «висловлення позитивної оцінки відбиває лише ставлення мовця до об'єкта, висловлення негативної оцінки швидше передбачає необхідність подальших дій» [Вольф 1986: 102]. Отже, упевнений у справедливості свого погляду мовець за допомогою іронії впливає на адресата.

Персонаж роману І. Потаніної «Амоге» не схвалює амбіційності дівчини. Розумінню оцінного значення сприяє авторський акцент («не без іронії»), що уможливило прочитання відповідної інтонації:

(7) *Юворський глумливо глянув на дівчину.*

– *Поважаю людей з високими амбіціями, – не без іронії заявив він.*

Однією з головних особливостей іронії в тексті є її несподіваність, наприклад: (8) *Одного дня Хома поліз за словом у кишеню, а виявилось, що там лежить власна оригінальна думка* (В. Гарнавський. Дисертація). Автор обіграє відомий фразеологізм: «за словом у кишеню не полізе», так кажуть про людину дотепну та вправну в розмові. Очевидно, що Хома таким не був, оскільки «поліз за словом у кишеню», тож і автор глузує з його переконань, називаючи погляди чоловіка «власною оригінальною думкою». Такі іронічні висловлення постають особливо експресивними, вони насичують текст додатковими смислами, посилюючи вплив на адресата та програмуючи реакцію на повідомлюване.

Т. Булигіна й О. Шмельов підкреслюють, що для правильного розуміння тексту часто необхідно «виявити в ньому аномальні висловлення, визначити, чи навмисно допущено відхилення від норми, і встановити істинний семантичний намір мовця» [Бульгіна 1990: 105]. У прикладі (9) іронія виникає завдяки семантичній надмірності позитивної оцінки, внаслідок чого оцінка сприймається як негативна: (9) *Коли Саші виповнилося тридцять років, батьки виміняли йому однокімнатну квартиру, але він все одно не одружився, бо гідної його дівчини в природі не існувало. У Києві – таки точно нема* (О. Кононенко. Сестра). Якщо інтерпретувати повідомлення буквально, можна подумати, що Саша був ідеальним, найкращим чоловіком у світі, тож відповідної досконалої жінки не існувало. Саме гіпертрофія позитивної оцінки героя уможливило сприйняття авторської іронії: Саша мав неадекватно завищену самооцінку.

Аналізуючи вияви іронії на рівні тексту, О. Калита помічає цікаву закономірність: «Якщо за одиничного вживання слово в художньому контексті набуває додаткових значень, то в разі повтору цього слова в різних контекстах нагромаджуються контекстуальні смислові природження» [Калита 2007: 36]. Отже, повторювана в межах тексту одиниця набуває особливого смислу, що існує лише в цьому тексті. Так, у повісті П. Загребельного «Гола душа» слова *сарказм* і *маразм*, неодноразово повторювані в тексті, концентрують у собі негативну загальнотекстову оцінку. Варто зазначити, що прагматичний ефект під час кожного повторення зростає.

Іронія корелює із внутрішньотекстовою градацією оцінки, часто надмірна інтенсивність оцінки нівелює її значення або створює полярну семантику. Наприклад, позитивна семантика трансформується в негативну: (10) *Радянська загальна освіта найзагальніша у світі! При безкоштовному лікуванні здоров'я не варте нічого... Сарказм, сарказм!* (П. Загребельний. Гола душа).

Оцінка, реалізована за допомогою іронії, адекватно сприймається лише в широкому контексті або навіть після прочитання цілого тексту, оскільки «саме контекст є головною умовою актуалізації іронічного смислу, виділення узуальних та виникнення оказіональних іронічних конотацій у мовних одиниць» [Жалита 2007: 35]. Так, у фрагменті (11) смисл може бути виявлений лише в контексті: (11) – **Оце князь! – бурчав Іваниця. – Оце пригрів, і нагодував, і напоїв! Ще і не володіє нічим, а вже!** (П. Загребельний. Смерть у Києві). Іронічне висловлення імплікує повністю протилежне твердження: Іваниця висловлює негативне враження від зустрічі з князем, який не виправдав його сподівань.

У дослідженні С. Походньої доведено, що «іронія як явище повторної номінації особливо сильно зумовлена контекстом – як у плані актуалізації, так і декодування» [Походня 1989: 112]. Контекстуальна залежність оцінного значення в іронічному висловленні зростає в межах тексту. У романі І. Карпи «Перламутрове порно» іронія розкривається на ґрунті попередньої інформації: (12) *Водійського посвідчення в мене, ясна річ, нема. Ну, тобто, є десь, але його ще треба знайти. Не кажучи вже про довіреність на цей розкішний мерседес. Мій любий взагалі мені не довіряє – має, вочевидь, на те підстави. Дико боїться оформляти на мене щонайменшу власність. Все на маму. Мама надійна, мама хороша, мама – єдиний його друг. Я дуже люблю його маму. Себе часами не люблю, а її завжди.* Іронічне значення загострене надмірною градацією оцінки: від переліку чеснот матері чоловіка до абсолютної любові до неї, посиленої прислівником *завжди*. У такий спосіб максимальна позитивна оцінка переходить до зони негативного на оцінній шкалі.

Т. Космеда наголошує на особливо високому ступені прагматичної оцінної інформації іронічних висловлень, «коли задається така ситуація, при якій виникає повний незбіг між пропозиційним змістом висловлення і його мовленнєвим змістом» [Космеда 2000: 297]. Специфічний прагматичний ефект має іронія, що постає внаслідок контрастної семантики, коли зіставлено полярні оцінки. Наприклад, для вираження негативної оцінки автор використовує засоби реалізації позитивної оцінки, причому ця оцінка значно відділена від норми: (13) *Про мою блискучу зовнішність Аскольд казав: «Без сльоз не взлянеш!»* (І. Карпа. Перламутрове порно). На переносне позитивне значення прикметника *блискучий* «дуже гарний, пишний, розкішний» накладається контекстуальне значення негативної оцінки, наближеної до граничної позиції на оцінній шкалі (*зовнішність убога*).

У художньому тексті непоодинокими є прикладі іронії, що виникає внаслідок поєднання одного й того самого слова з різними словами. Такі поєднання часто породжують протиріччя: (14) *Отже, тоді і там, де народилася Мілена, можна було спостерігати незвичайне видовище: три прегарних істоти світилися, і світилось сонце, світилась пилюка на підвіконні, світилась вода у кристалевій вазі, світилися простирадла під Касандрою від щастя* (С. Андрухович. Літо Мілени). Фрагмент демонструє семантичну надмірність позитивної оцінки, доведеної автором до абсурду. Висхідна градація змінює аксіологічне значення фрагмента на протилежне. Імпліцитна негативна оцінка постає в кінці фрагмента, вона актуалізована суперечливим поєднанням словосполучення *світитись від щастя* з іменником *простирадло*.

Своєрідний іронічний ефект виникає за умови контрасту між оцінкою та її аргументацією. У такому контексті неведені аргументи вказують на те, що висловлена оцінка має зовсім інший смисл. Наприклад, у фрагменті (15) спосіб життя вчительки оцінений як добрий, взірцевий, однак наведені аргументи суперечать уявленню про нормативну поведінку вчителя: (15) *А у Ліни Андріївни, вчительки іноземної мови, удома все в порядку. Вона правильно живе: чхає на шкільних дітей, балує своїх власних, безпардонно шантажує їхніх батьків, щоб вони платили за додаткові уроки, не мигнувши оком, продає оцінки в таблиці* (Л. Клименко. Пор'ядна львівська пані). Іронічний ефект посилюється з розгортанням тексту. У блоці тексту (16) йдеться про іншу вчительку: (16) *А це наша педагогічна зірка – математичка, заслужена вчителька – Аліна Олександрівна. Вона дійсно розумничка. Її учні постійно займають вищі місця на всеукраїнських і міжнародних олімпіадах і без іспитів вступають до столичного університету. За все це вона має жалюгідну вчительську зарплату, невлаштоване особисте життя і вкрай розхитану нервову систему* (Там само). Педагогічна діяльність жінки згідно з суспільно визнаними нормами оцінена позитивно, третє речення блоку репрезентує аргументи такої оцінки. Але в останньому реченні виникає іронія внаслідок порушення логічного узгодження (*за все це вона має*), оскільки очікуваною є позитивна оцінка. Отже, саме аргументація оцінки сприяє розкриттю іронії в тексті.

В іронічних висловленнях виникає невідповідність між безпосереднім і контекстуальним значеннями, що породжує приховану семантику негативної оцінки. Саме ці властивості дозволяють розглядати іронію як особливий спосіб втілення імпліцитної оцінки в художньому тексті. Перспективним видається дослідження іронії як засобу інтенсифікації або деінтенсифікації оцінних значень.

Література

Бацевич, Ф. С. Нариси з комунікативної лінгвістики: монографія [Текст] / Ф. С. Бацевич – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2003. – 281 с. – Бібліогр.: с. 251-272. – ISBN 966-613-169-2.

Бульгіна, Т. В. Аномалії в тексті: проблеми інтерпретації [Текст] / Т. В. Бульгіна, А. Д. Шмелев // Логический анализ языка. Противоречивость и аномальность текста / Ин-т языкознания; отв. ред. Н. Д. Арутюнова. – М.: Наука, 1990. – С. 94-106. – Библиогр.: с. 106.

- Вольф, Е. М. Оценочное значение и соотношение признаков «хорошо / плохо» [Текст] / Е. М. Вольф // Вопросы языкознания. – 1986. – №5. – С. 98-106. – Библиогр. : с. 106.
- Грайс, Г. П. Логика и речевое общение [Текст] / Г. П. Грайс // Новое в зарубежной лингвистике. – Вып. 16. Лингвистическая прагматика. – М. : Прогресс, 1985. – С. 271-237. – Библиогр. : с. 237.
- Калита, О. Реалізація іронії через горизонтальний контекст [Текст] / О. Калита // Дивослово. – 2007. – №1. – С. 35-39. – Библиогр. : с. 39.
- Калита, О. Іронічні тропи в текстах сучасних українських письменників [Текст] / О. Калита // Дивослово. – 2008. – №10. – С. 38-41. – Библиогр. : с. 41.
- Космеда 2000: Космеда, Т. Аксиологічні аспекти прагмалінгвістики : формування і розвиток категорії оцінки [Текст] / Космеда Т. – Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2000. – 350 с. – Библиогр. : с. 312-336. – ISBN 966-613-131-5.
- Літературознавча енциклопедія : [у двох томах]. Т.1 [Текст] / [авт.-уклад. Ю. І. Ковалів]. – К. : ВЦ «Академія», 2007. – 608 с. – ISBN 978-966-580-232-7.
- Літературознавчий словник-довідник [Текст] / [Р. Т. Гром'як, Ю. І. Ковалів та ін.]. – К. : ВЦ «Академія», 1997. – 752 с. – ISBN 966-580-003-5.
- Походня, С. И. Языковые виды и средства реализации иронии [Текст] / С. И. Походня. – К. : Наукова думка, 1989. – 128 с. – Библиогр. : с. 120-126. – ISBN 5-12-000859-3.
- Селіванова, О. Сучасна лінгвістика : термінологічна енциклопедія / Селіванова О. – Полтава : Довкілля-К, 2006. – 716 с. – Библиогр. : с. 667-688. – ISBN 966-8791-00-2.
- Українська мова: Енциклопедія [Текст] / [редколегія : Русанівський В. М. (співголова), Тараненко О. О. (співголова), Зяблюк М. П. та ін.]. – [2-ге вид., випр. і доп.]. – К. : Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М. П. Бажана, 2004. – 824 с. : іл. – ISBN 966-7492-19-2.

В статті досліджено реалізацію категорії оцінки в іронічних висказуваннях. Іронія розглянута як один із способів вираження негативної оцінки, просліджена її зв'язь з градацією оцінки. Освітлено особливості сприйняття іронічних оцінок.

Ключевые слова: градація оцінки, іронія, контекст, оцінка, текст.

The article investigates the realization of the estimation category in the ironical statements. The irony is considered as one of the negative estimation expression ways, its communication with estimation gradation is tracked. The features of ironical estimations perception are highlighted.

Keywords: gradation of the estimation, irony, context, estimation, text.

Надійшла до редакції 16 вересня 2010 року.

Ганна Пасько

ББК Ш81.001.1

УДК 81'42

МОВЛЕННЄВИЙ ЖАНР ЗАГАДКИ В ДИСКУРСИВНІЙ ПЛОЩИНІ: ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ

У статті з'ясовано природу мовленнєвого жанру загадки як складової дискурсу, простежено особливості функціонування мовленнєвого жанру загадки в різних типах дискурсів. Водночас окреслено складові загадки як жанру мовлення, а саме: ситуацію, контекст, соціальні ролі комунікантів.

Ключові слова: загадка, мовленнєвий жанр, дискурс, мовленнєвий акт, комунікація, адресант, адресат.

Вивчення власне текстової організації загадки (Р.О. Якобсон, В.О. Лукін, В.М. Топоров, Г.А. Онищенко, К.О. Денисова та ін.) вже не може повністю задовольнити вимоги сучасної антропоцентричної комунікативно маркованої лінгвістичної науки, яку на даному етапі свого розвитку цікавить зв'язок текстів з життям, використання їх реальними учасниками спілкування тощо. В кращих традиціях прагмалінгвістики як одного з напрямів комунікативної лінгвістики здійснено успішні спроби дослідження концептосфери та мовної картини світу на матеріалі загадок, простежено їхні комунікативно-прагматичні особливості (Е.Д. Юсупова, В.Г. Сібірцева, Г.В. Насибуліна, Н.В. Захарова, А.І. Мамедова). Заслугове на увагу твердження А.П.Загнітка, який в межах аналізу дискурсивних моделей кваліфікує загадку як різновид паралогічної моделі, вважає її «характерним прикладом незвичайного уявлення реального, яке необхідно привести до звичайного, відомого» [Загнітко 2008: 109].

Проте відсутність монографічного дослідження загадки як категорії організації мовного коду [Бацевич 2009: 15] зумовлює необхідність розгляду її як комунікативного явища, як мовленнєвого жанру, враховуючи при цьому саму ситуацію, в якій відбувається загадування, її учасників, що «розігрують» діалог загадки між собою та інші екстралінгвістичні чинники. В цьому полягає актуальність статті.

Метою статті є системний опис мовленнєвого жанру загадки як комунікативного явища дискурсивної природи (за Ф.С. Бацевичем). Заявлена мета передбачає вирішення таких завдань:

- 1) обґрунтувати дискурсивну природу загадки як жанру мовлення;
- 2) визначити основні типи дискурсів як площину розгортання мовленнєвого жанру загадки;
- 3) охарактеризувати ситуацію, контекст та соціальні ролі комунікантів мовленнєвого жанру загадки.

Наукова новизна статті, таким чином, полягає в здійсненні спроби присвоїти загадці статус мовленнєвого жанру дискурсивної природи в межах комунікативно орієнтованого лінгвістичного підходу.

Заявлені на сьогодні в лінгвістиці напрями дослідження природи жанрів мовлення характеризуються своєю багатовекторністю (мовленнєві жанри вивчаються як стилістичне явище, як тип висловлення, як текстове явище, як комунікативне явище [Бацевич 2005: 49-50]).

Так, наприклад, російський дослідник В.В. Дементьев наголошує на важливості двох найбільш розвинених підходів до вивчення теоретичного боку питання: лінгвістичне вивчення мовленнєвих жанрів, або генристика, та прагматичне, або жанрознавство. Водночас методом синтезу зазначених двох напрямів вчений виділяє комунікативну генристику, тобто вивчення мовленнєвих жанрів як засобу формалізації соціальної взаємодії [Дементьев 2007: 42-50].

Вітчизняний лінгвіст Ф.С. Бацевич у рамках лінгвістичного підходу до мовленнєвих жанрів вважає останні комунікативним явищем дискурсивної природи, згідно з яким мовленнєвий жанр виступає «категорією організації мовного коду в комунікації поряд із дискурсом і мовленнєвим актом» [Бацевич 2005: 51].

Такий підхід до тлумачення природи мовленнєвого жанру загадки видається нам найбільш слушним, а тому розгляд заявленої проблеми слід почати саме з його місця в ієрархії понять дискурсу та мовленнєвого акту.

Н.І. Формановська слушно зазначає, що, «як мінімальна клітинка спілкування висловлення взаємодіє з іншими висловленнями, утворюючи більш значну одиницю спілкування – дискурс» [Формановская 2001]. Тут, на нашу думку, чітко простежується зв'язок дискурсу з мовленнєвими жанрами, адже, як відомо, М.М. Бахтін та послідовники його вчення В.Є. Гольдін, Т.В. Шмельова, А. Вежицька та ін. трактують мовленнєвий жанр саме як «тип висловлення».

Таким чином, функціонування мовленнєвого жанру загадки відбувається як ситуативно прив'язана безпосередня мовленнєва актуалізація певних фреймів-сценаріїв загадки (вербалізуються наявні у свідомості мовців автентичні енігматичні тексти) відповідно до потреб і намірів спілкування комунікантів (гра, випробування на кмітливість тощо). Іншими словами, мовленнєвий жанр загадки тісно пов'язаний з дискурсом, є його складовою.

Погляди мовознавців на комунікативно-лінгвістичний статус загадки загалом можна звести до спільного знаменника. Автор наукового нариса «Дискурс української загадки» О.О. Селіванова дещо диференційне поняття «зразок дискурсу» та «мовний жанр» і наголошує на тому, що перше поняття включене в друге [Селіванова 2004: 204]. Подібного погляду дотримується Н.В. Захарова, яка також кваліфікує загадку як дискурсивний зразок, корелят мовного жанру [Захарова 2009: 77]. В.С. Філіппов вважає тип дискурсу синонімом мовленнєвого жанру, а тому, досліджуючи комунікативну природу російської загадки, неодноразово іменує останню типом дискурсу і водночас додає, що «загадка очевидно являє собою вторинний мовленнєвий жанр» [Філіппов 2000: 33].

Наразі для уникнення плутанини між поняттями «мовний жанр» та «мовленнєвий жанр» слід зауважити, що обидва терміни позначають одну й ту саму одиницю мовлення, мають значеннєво спільне кодифіковане тлумачення (пор.: мовний жанр – «стереотипна одиниця мовлення як системи, інваріант певної сфери вербальної комунікації, який має спільність тематичного змісту, композиційно-структурних, стилістичних, інтенційно-прагматичних та ін. ознак» [Селіванова 2004: 239] і мовленнєвий жанр – «... дискурсивний іваріант, ... що характеризується певним тематичним змістом, композиційною структурою, відбором фонетичних, лексико-фразеологічних, граматичних, стилістичних засобів та інтенційно-прагматичними особливостями» [Селіванова 2010: 433]), а різниця в їхній термінологічній номінації спричинена хіба що специфікою перекладу, а тому несуттєва.

Водночас ми маємо всі підстави вважати загадку мовленнєвим жанром (загадці як жанру мовлення властиві такі жанроутворювальні ознаки, як комунікативна інтенція, образ адресанта, образ адресата, образ минулого/майбутнього, диктумний зміст, параметр мовного втілення [Шмелева 2007: 81-89]). За класифікацією Ф.С. Бацевича [Бацевич 2005: 51], ми кваліфікуємо мовленнєвий жанр загадки як комунікативне явище дискурсивної природи.

Отже, дискурс є поняттям ієрархічно вищим за мовленнєвий жанр, він постає тією площиною, в якій розгортаються жанри мовлення.

Цікаво, що в силу своєї поліфункціональності мовленнєвий жанр загадки може органічно входити до найрізноманітніших дискурсів: ігрового, казкового, пісенного, фольклорного, ритуального, міфологічного, педагогічного.

Найбільш сприятливим середовищем для розгортання і функціонування мовленнєвого жанру загадки нам видається ігровий дискурс, оскільки загадка, на думку багатьох дослідників, передусім – це гра «вербально-

комунікавного плану» [Шейгал, Иванова 2008: 6]; загадка «являє собою особливий випадок комунікації, а саме, ігрової комунікації...» [Филиппов 2000: 32]; «однією з основних функцій загадки є ігра» [Лукин 2005: 435].

Входження мовленнєвого жанру загадки до інших дискурсів є факультативним, а тому ми не ставимо собі за мету надавати їм докладну характеристику, натомість обмежимося лаконічним описом.

До казкового дискурсу загадки входять не самостійно, вони «вплітаються» в тексти казок (зокрема дослідження загадок у структурі казок належить І.М. Колесницькій). Загадки особливо поширені, на думку І. Березовського, в фантастико-пригодницьких та героїчних казках, «де головний персонаж твору, стикаючись з різними перешкодами, що їх ставлять перед ним вороги, повинен відгадати і ряд загадок, від чого нерідко залежить успіх і доля героя» [УНТ 1962: 25]. Тобто тут комунікативна інтенція адресанта мовлення полягає в тому, щоб не лише отримати відповідь, а й випробувати адресата на кмітливість.

Пісенний дискурс, так само як і казковий, плідно використовує загадку в сюжетах пісень для випробування головного героя (наприклад, загальновідомими є рядки української русальної пісні «*Дівчина загадочку не вгадала – русалонька дівчину залоскотала*»), при цьому їхня наявність в пісенних текстах не характеризується частотним виявом.

Фольклорний дискурс виступає природним середовищем для розгортання мовленнєвого жанру загадки, оскільки загадка є продуктом колективної народної творчості.

Первісно загадки «склалися і використовувалися в середовищі дорослих як елемент ритуальної дії» [Бакіна 1997: 14], але оскільки згодом цей жанр став більш популярним серед дітей і втратив своє ритуальне призначення, розгортання мовленнєвого жанру загадки в ритуальному дискурсі на сьогодні є нетиповим.

На користь входження мовленнєвого жанру загадки до міфологічного дискурсу наводимо цитату І.Я. Франка, який у своїй праці «Останки первісного світогляду в руських і польських загадках народних» писав: «Що загадка народна є дуже давньою формою означування якогось предмета ... на то маємо свідоцтва в старинних переказах про Едіпа і Сібілла, а також і в багатьох наших міфологічних повістях, в котрих доховалось нам кілька дуже давніх загадок [Франко 1980: 335]. Комунікативна інтенція адресанта загадки в такому випадку була зумовлена прагненням обійти табу, коли необхідно було вимовити вголос ім'я забороненого божества тощо.

Крім того, серед інтерогативів жанру педагогічної діяльності виділяють загадки, описова частина яких відповідно реалізується мовленнєвими актами інтерогативу. Отже, інтенція адресанта розвивати пізнавальні навички адресата за допомогою мовленнєвого жанру загадки закономірно може брати участь у формуванні педагогічного дискурсу [Андрусь 2007: 12]. Наприклад, загадка може бути плідно використана на практичних заняттях з розвитку мовлення.

Оскільки ми розглядаємо мовленнєвий жанр загадки як комунікативне явище дискурсивної природи, не можна не згадати про активних учасників дискурсу – адресанта та адресата, і про ті передбачені ситуацією спілкування соціальні ролі, які вони виконують в процесі комунікативної взаємодії.

Окремі лінгвісти з цього приводу зауважують, що в процесі побудови свого повідомлення відповідно до правил певного мовленнєвого жанру адресант сигналізує про адекватне сприйняття комунікативної ситуації як відповідника даного мовленнєвого жанру, а тому він (адресант) позиціонує себе як носія відповідного статусу і дає зрозуміти адресату, що хоче бути сприйнятий ним як виконувач певної мовленнєвої ролі [Габидулліна, Жарикова 2005: 240].

Отже, двоє комунікантів виконують ролі «того, хто загадує загадку» – адресанта і «того, хто відгадує загадку» – адресата. При цьому адресант та адресат неодмінно міняються ролями, оскільки «будь-яке розуміння передбачає відповідь і в тій чи іншій формі обов'язково його породжує: слухач стає мовцем» [Бахтин 1979: 242].

Ми вважаємо, що спілкування між адресантом та адресатом є статусно нерівноправним, оскільки адресант (в тому випадку, коли він загадує загадку) займає лідируючу позицію в межах даного мовленнєвого жанру, тому що «питання важливіше за відповідь, а «той, хто запитує» мудріший за «відповідача-відгадувача»: йому потрібна не сама відповідь, яку він знає, а те, щоб відгадувач самостійно знайшов цю відповідь, витримав випробування...» [Топоров 1999: 56].

Вважається, що в дискурсивному розгляді мовленнєвого жанру також по можливості доцільно враховувати ситуацію, контекст, канал комунікації, зворотний зв'язок, комунікативний шум тощо [Бацевич 2005: 57]. Об'єктом уваги пропонованого дослідження постають ситуація та контекст як найбільш цікаві, хоча й не завжди вагомі в даному випадку чинники.

По-перше, зауважимо, що ситуація спілкування не впливає на загадку, вона впливає лише на характер комунікативних інтенцій адресанта, адже «загадка постає перед нами ... як цілісний текст, призначений для відтворення в різноманітних ситуаціях в готовому вигляді для досягнення цілком визначених цілей...» [Филиппов 2000: 34].

По-друге, як відомо, ситуація загадування передбачає для комунікантів ролі загадувача та відгадувача, тому комуніканти мають бути обізнаними з тими правилами, які регламентують коректне «розігрування» готового діалогу загадки.

Щодо контексту, то текст загадки залишається в будь-якому випадку незмінним, він існує і репродукується, як вже було зазначено, в готовому вигляді, а тому можна припустити, що загадка «практично не залежить від контексту, в якому вона вживається» [Филиппов 2000: 34].

Водночас, беручи до уваги той важливий факт, що мовленнєвий жанр складається з мовленнєвих актів (декларативу, імперативу, інтерогативу), роль контексту набуває більш вагомого значення «... для адекватної інтерпретації ілюктивної сили висловлення, правильного розуміння вираженої в ньому інтенції того, хто говорить...» [Медведева 1988: 31].

Так, наприклад, перша частина української народної загадки «Кривий, кудрявий, чого ти стоїш?» – «Зелений, косматий, тебе стережу» (Пліт і коноплі) граматично є питальним реченням, буквально – запитанням про «криву» та «кудряву» людину, але у даному контексті, який сприймається адресантом та адресатом саме як «загадування загадки», висловлення набуває зовсім іншого значення, адже на увазі мається не жива істота, а персоніфікований предмет – пліт.

Отже, в результаті проведеного дослідження мовленнєвий жанр загадки постає як комунікативне явище дискурсивної природи. Він займає в комунікації проміжну позицію між мовленнєвими актами декларативу, імперативу та інтерогативу, які його виформовують, та дискурсом, в якому він розгортається. Перспективним наразі видається дослідження мовленнєво-жанрових виявів загадки з погляду семантико-прагматичного підходу, що відкриває можливості простежити стратегічні настанови адресанта загадки та засоби їхньої експліцитної та імпліцитної маніфестації тощо.

Література

- Андрусь 2007: Андрусь, Л. Д. Лінгвопрагматичні характеристики питальних речень у сучасній французькій мові [Текст]: автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.05 / Лідія Анатоліївна Андрусь. – К., 2007. – 17 с.
- Бакіна 1997: Бакіна, Т. С. Сучасний фольклор школярів (особливості творення і побутування) [Текст]: автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.01.07 / Т. С. Бакіна. – К., 1997. – 24 с.
- Бахтин 1979: Бахтин, М. М. Проблема речевих жанрів [Текст] / Михаил Михайлович Бахтин // Эстетика словесного творчества. – М.: Искусство, 1979. – С. 237 – 280.
- Бацевич 2005: Бацевич, Ф. С. Лінгвістична генологія: проблеми і перспективи [Текст] / Флорій Сергійович Бацевич. – Львів: ПАІС, 2005. – 264 с.
- Бацевич 2009: Бацевич, Ф. С. Основи комунікативної лінгвістики: підручник [Текст] / Флорій Сергійович Бацевич. – 2-ге вид., доп. – К.: ВЦ «Академія», 2009. – 376 с. (Серія «Альма-матер»).
- Габидуллина, Жарикова 2005: Габидуллина, А. Р., Жарикова, М. В. Основы теории речевой коммуникации: учебное пособие для вузов [Текст] / А. Р. Габидуллина, М. В. Жарикова. – Изд. 2-е, перераб. и доп. – Горловка: Изд-во ГГПИИЯ, 2005. – 282 с.
- Дементьев 2007: Дементьев, В. В. Изучение речевых жанров в России: аспект формализации социального взаимодействия [Текст] / В. В. Дементьев // Антология речевых жанров: повседневная коммуникация / Вежбицка А., Гольдин В. Е., Данилин С.Ю. [и др.]. – М.: Лабиринт, 2007. – С. 39 – 61.
- Загнітко 2008: Загнітко, А. П. Основы дискурсологии: науково-навчальне видання [Текст] / Анатолій Панасович Загнітко. – Донецьк: ДонНУ, 2008. – 194 с.
- Захарова 2009: Захарова, Н. В. Лінгвокультурологічні особливості українських і німецьких народних загадок: структура, семантика, прагматика [Текст]: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.17 / Н. В. Захарова. – К., 2009. – 20 с.
- Лукин 2005: Лукин, В. А. Загадка как класс текстов [Текст] / Владимир Алексеевич Лукин // Художественный текст: Основы лингвистической теории. Аналитический минимум. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Издательство «Ось – 89», 2005. – С. 435 – 456.
- Медведева 1988: Медведева, Л. М. Мовленнєвий акт і контекст [Текст] / Л. М. Медведева // Мовознавство. – 1988. – №2. – С. 31 – 37.
- Селіванова 2004: Селіванова, О. Дискурс української загадки [Текст] / Олена Селіванова // Нариси з української фразеології (психокогнітивний та етнокультурний аспект): монографія. – К. – Черкаси: Брама, 2004. – С. 202 – 219.
- Селіванова 2010: Селіванова, О. О. Лінгвістична енциклопедія [Текст] / Олена Олександрівна Селіванова. – Полтава : Довкілля – К, 2010. – 844 с.
- Серль, Вандервекен 1986: Серль, Дж., Вандервекен, Д. Основные понятия исчисления речевых актов [Текст] / Дж. Серль, Д. Вандервекен // Новое в зарубежной лингвистике: Вып. 18. Логический анализ естественного языка: [сборник / общ. ред. В.В. Петрова]. – М.: Прогресс, 1986. – С. 242 – 263.
- Топоров 1999: Топоров, В. Н. К реконструкции «загадочного» прототекста (о языке загадки) [Текст] / В. Н. Топоров // Исследования в области балто-славянской духовной культуры: Загадка как текст. 2. – М.: Издательство «Индрик», 1999. – С. 54 – 68.
- УНТ 1962: Українська народна творчість. Загадки [Текст] / [під ред. І. Березовського]. – К.: Видавництво Академії наук Української РСР, 1962. – 512 с.

Филиппов 2000: Филиппов, В. С. Коммуникативная природа загадки [Текст] : дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01, 10.02.19 / Вадим Станиславович Филиппов. – Орел, 2000. – 137 с.

Формановская 2001: Формановская, Н. И. Высказывание и дискурс как основные единицы общения [Электронный ресурс]. – Режим доступа к статье: http://www.philol.msu.ru/~rlc2001/abstract/files/teor_metod.doc.

Франко 1980: Франко, І.Я. Останки первісного світогляду в руських і польських загадках народних [Текст] / Іван Якович Франко // Зібрання творів: У 50 т. – К.: Наукова думка, 1980. – Т. 26. – 463 с.

Шейгал, Иванова 2008: Шейгал, Е. И., Иванова, Ю. М. Игровой дискурс: игра как коммуникативное событие [Текст] / Е. И. Шейгал, Ю. М. Иванова // Известия РАН. Сер. лит. и яз., 2008. – Т. 67. – №1. – С. 3 – 20.

Askehave, Swales 2001: Askehave, I., Swales, J. M. Genre Identification and Communicative Purpose: A Problem and a Possible Solution [Text] / I. Askehave, J. M Swales // Applied linguistics. – 2001. – № 2. – P. 195-212.

В статтє вьяснена природа речевого жанра загадки как составляющей дискурса, прослежены особенности функционирования речевого жанра загадки в разных типах дискурсов. Вместе с тем охарактеризованы составляющие речевого жанра загадки, а именно: ситуация, контекст, социальные роли коммуникантов.

Ключевые слова: загадка, речевой жанр, дискурс, речевой акт, коммуникация, адресант, адресат.

In the article the nature of the speech riddle genre as a constituent of discourse is found out, the peculiarities of the functioning of the speech riddle genre in different types of discourse are studied. At the same time the constituents of the speech riddle genre, such as situation, context, and social roles of communicants are characterized.

Keywords: riddle, genre of speech, discourse, speech act, communication, addressant, and addressee.

Надійшла до редакції 10 вересня 2010 року.

Людмила Пономарьова

ББК 81.23.4

УДК 833.145.61.72

СУДОВА ПОЛЕМІКА: МОВЛЕННЄВІ ПРИЙОМИ, ПРАВИЛА, ПОМИЛКИ

У статті аналізуються мовленнєві прийоми, правила, помилки, що виникають під час судового процесу. Розглядаються шляхи подолання помилкового застосування слів обмеженої сфери використання. Визначаються вимоги, що висуваються до мовлення юристів у судовому засіданні.

Ключові слова: судово-процесуальний дискурс, мовлення юриста, точність, правильність, чистота, зрозумілість мовлення.

У сучасній практиці, поряд зі знанням правових норм, велику роль відіграє вміння правильно, стилістично коректно будувати мовлення відповідно до цілеустанов судової полеміки. Тому дослідження мовленнєвих прийомів, правил і помилок мовлення юристів і неюристів, представлені у статті, можна вважати актуальними і своєчасними.

Мовленнєве спілкування – засіб, у якому як знакову систему використовують мовлення (систему фонетичних знаків, що містить два принципи: лексичний та синтаксичний). У психології в комунікативному акті нерідко виокремлюють орієнтувальну та виконавчу частини. Перша включає в себе аналіз ситуації взаємодії, формування плану дії, тобто стратегії спілкування, необхідної для досягнення мети. Важливим моментом орієнтації є також оцінювання можливих наслідків певних дій і передбачення нейтралізації негативних результатів. Виконавча частина найчастіше реалізується з урахуванням правил регуляції спільних дій: мовленнєвого етикету, самоподання, зворотного зв'язку. Під останнім розуміють реакцію суб'єкта на те, що він почув, бо інформацію про це він надсилав у зворотному напрямі. Ця реакція свідчить, чи зрозумів об'єкт отримані сигнали, чи довіряє повідомленню та як емоційно ставиться до партнера та конкретного змісту повідомлення.

Проблематика мовленнєвих засобів, використовуваних у дискурсах різних напрямків, розглядалась у працях А.Д. Белової, Б. Бікса, В. Бішина, В.Г. Гака, Б.М. Головіна, С.В. Гріньова, П. Гудріха, Т.А. Журавльової, В.І. Карабана, І.С. Квитко, Т.Р. Кияка, Н.Ф. Клименко, В.М. Лейчика, Д. Мелінкофа, Л.Ф. Омельченко, Е.Ф. Скороходька, А.В. Суперанської, Л.Б. Ткачової та інших.

Мета статті – дослідити основні вербальні формули трактовки судово-процесуального дискурсу, що дають змогу точно відобразити специфіку правової інформації. Мета передбачає розгляд таких завдань: 1) показати, якими мовленнєвими засобами судово-процесуальний дискурс реалізується в судовому засіданні; 2) проаналізувати помилки, які з'являються у мовленні учасників судового засідання; 3) установити роль словотвірних елементів в утворенні юридичної лексики; 4) описати методи і правила використання мовленнєвих прийомів у судовому процесі.

З погляду комунікації, право – це особливий порядок комунікативних відносин, які базуються на правових нормах, виражених у взаємних правах та обов'язках, що реалізуються суб'єктами. Таким чином, право – це не тільки правові норми, а й цілісність, інтенційним ядром якої виступають суб'єктивні права, а необхідними корелятами – правові обов'язки [Поляков 2001: 225]

Щоб комунікативний акт був успішним, на етапі орієнтації треба звернути увагу на код і контекст. Це сприймання та розуміння ситуації контакту й добір стратегії спілкування. У цьому разі увага концентрується на адресаті, а не на собі. На етапі виконання контролюються вже власні дії, конструюються повідомлення й підтримується контакт.

Юриспруденція належить до числа аргументативно-активних сфер. Юристів можна віднести до числа комунікативних-професіоналів, оскільки в переважній більшості випадків їхня діяльність безпосередньо пов'язана не просто з комунікацією, а з аргументативною комунікацією. У суді їхня робота виявляється фактично змагальним діалогом, в якому надзвичайно важливу роль відіграє правильний відбір мовленнєвих засобів, адекватних щодо поставленої мети.

Аналізуючи мовлення в судовому процесі, сучасні дослідники звертають увагу на специфіку, що вирізняє його серед інших різновидів публічних виступів. Як відзначає М.Е. Новічихіна, професійному мовленню юристів притаманна підкреслена діалогічність, дискусійно-полемічний характер, широке використання термінів, специфічна лексика, ігнорування заборон на використання мовленнєвих кліше [Новічихіна 2002: 35]. На думку Т.В. Губаєвої, мовленнєве спілкування як компонент професійно-юридичної діяльності відображає сформований цією діяльністю тип мислення [Губаєва 1995: 28-29].

Багатозначність смислів і значень викликана дією інтерпретативної функції. Судово-процесуальному дискурсу притаманні багатозначність та омонімія семантики, що спричиняє неможливість чітко й правильно інтерпретувати висловлене і, у свою чергу, викликає труднощі розуміння юридичного мовлення іншими носіями мови.

Точність, зрозумілість, чистота правильність мовлення – це основні вимоги, що висуваються до мови юриста в судовому процесі.

Точність найчастіше пов'язується з точністю слововживання, яка залежить від декількох факторів, зокрема, знання предмету мовлення, ерудиції, вміння логічно мислити, знання законів мови, її правил.

Кожне значуще слово виконує номінативну функцію, що зобов'язує мовця звертати особливу увагу на значення слів, правила їхнього використання. Тому в мові права особливо важливим виявляється правильне використання таких явищ, як пароніми й омоніми [Загнітко 2001: 114].

Наявність у мові паронімів призводить до помилкового використання одного слова замість іншого, пор.: «Господарський кодекс містить прямі вказівки на **принцип вини** (ст. 218, 219, 241 і 249 ГК) і на механізми його реалізації». За тлумачним словником юридичної термінології, *провина* (або *вина*) – це психічне ставлення особи до свого протиправного діяння та його суспільно небезпечних наслідків [Юридичні терміни 2004]. Виходячи з такого тлумачення, мова повинна йти про **принцип винуватості** (як антонім до принципу презумпції невинуватості), оскільки **винуватість** – це серйозна провина, злочин. Таким чином, під час судового процесу частим є помилкове використання таких кліше як *провину визнаю, провину доведено*.

Використовуючи в мовленні омоніми, юрист вводить слова, що можна правильно тлумачити тільки в контексті. Багатозначність вважається вадою термінології, але в мовленні юриста використовується повсякчасно, пор.: «*презумпція*» – 1) *припущення, що ґрунтується на ймовірності*; 2) *закріплене в законі припущення про існування певного факту, реальність якого вважається істиною й не потребує доказів*; «*слід*» – 1) *відбиток ноги чи лапи на якій-небудь поверхні*; 2) *подряпина, рубець, пляма і т. ін., залишені чим-небудь*; 3) *те, що вціліло, збереглося від руйнування, знищення, загибелі*; 4) *земля, пісок і т. ін. з того місця, де ступала чиясь нога* [Великий тлумачний словник 2001]. В юридичному мовленні використовуються одразу два значення цього слова (2, 4). Досить поширена в мові права синтаксична омонімія, яка вносить у мовлення подвійні значення, пор речення: «*Характеристика підсудного виглядає досить повно*», з якого не зрозуміло, чи характеристика дається підсудному, чи підсудний дав характеристику.

Важливим виявляється також і семантичне значення використовуваних слів. Слова «*затриманий*», «*обвинувачений*», «*засуджений*», «*підсудний*», «*підозрюваний*», «*злочинець*» «*зловмисник*» можуть відноситись до тієї самої особи у судовому процесі. Але «*затриманий*» – це особа, до якої застосовано короточасний захід процесуального примусу за **підозрою** в скоєнні злочину; «*обвинувачений*» - особа, щодо якої **винесено постанову про притягнення до суду**; «*засуджений*» - особа, щодо якої **винесено обвинувальний вирок**; «*підсудний*» - особа, **після призначення справи до судового розгляду**; «*підозрюваний*» - особа, яку **підозрюють у чомусь**; «*зловмисник*» - той, хто має злий намір, хто задумав учинити або учинив який-небудь злочин, «*злочинець*» - особа, що **вчинила злочин** [Юридичні терміни 2004].

Від точності залежить розуміння, тлумачення, інтерпретація висловленого. Тому у випадках багатозначності тлумачення є потреба не тільки уточнювати, але й доводити зміст висловленого.

Більшість понять будь-якого професійного мовлення становлять еноцентричний ряд. Таким чином, щоб коректно інтерпретувати юридичне поняття чи термін, потрібно знати тлумачення понять, що знаходяться всередині інтерпретованого поняття. Наприклад, поняття «*майнові права*» включає в себе *суб'єктивні права учасників правовідносин, пов'язані з правом власності, користування й розпорядження майном*. Таким чином,

для адекватного тлумачення поняття «*майнові права*» потрібна інтерпретація поняття «*право власності*» - сукупність урегульованих законом суспільних відносин, щодо володіння, користування й розпорядження майном. Усередині цього поняття знаходяться поняття «*закон*» і «*майно*», що також є юридичними термінами. Отже, така інтерпретація під силу виключно професіоналу-юристу. Непрофесіонали, що знаходяться в залі суду, інтерпретують професійне мовлення по-своєму, у тому разі, коли поняття має не тільки юридичний, але й загальнономовленнєвий зміст, або взагалі не інтерпретують.

Відмінність у тлумаченні юристом і неюристом може вплинути на хід судового засідання, пор.: (Позивачка звернулася до суду зі скаргою на агентство нерухомості, яке не бажає займатися продажем її квартири).

Суддя: У своєму позові Ви зазначили, що квартира Вам була подарована, й тому, порадившись із юристом, Ви вирішили її продати.

Позивач: Так, Він сказав, що дарує мені квартиру і я можу зробити із нею, що завгодно. Я запитала юриста, чи можу продати подаровану мені квартиру...

Суддя: Але ніяких документів про передачу майна Ви не підписували?

Позивач: Але ж Він сам сказав, що подарував.

Суддя: А юристу Ви сказали, що квартира Вам подарована?

Позивач: Так (Із зали судового засідання).

Непорозуміння пов'язане з тим, що позивачкою було неправильно витлумачене поняття «дарування». Загальноприйнятим тлумаченням цього поняття є «*передавати що-небудь у власність як подарунок*» [Великий тлумачний словник 2001: 209], законодавче ж тлумачення цього поняття, яке й мав на увазі юрист – «*цивільно-правовий договір, за яким одна сторона передає безоплатно другій стороні майно у власність. Законодавство передбачає необхідність письмової форми й нотаріального посвідчення договорів у випадках дарування великих сум, нерухомості або майна, що дорого коштує*» [Юридичні терміни 2004: 38].

Тому мовлення в судово-процесуальному дискурсі повинно бути не тільки точним, але й зрозумілим. Дотримання таких вимог є важливим, оскільки воно пов'язане з дієвістю, ефективністю мовлення в судовому процесі.

До постулату зрозумілості можна також віднести невживання незрозумілих слів. На думку фахівців, загальна зрозумілість мовлення визначається перш за все вибором мовленнєвих засобів, тобто необхідністю обмежити використання слів, що знаходяться на периферії словникового складу мови і не мають якостей комунікативної загальної значущості. Використання в судовому процесі професіоналізмів, діалектної лексики, жаргонізмів, термінів, іншомовних слів повинно бути обмежене. Використовувати їх потрібно тільки в разі крайньої потреби.

Якщо зазначені мовленнєві засоби використовує нефахівець, що бере участь у судовому засіданні, юрист повинен уточнити значення того чи іншого поняття, пор. використаний жаргонізм:

Підсудна: Уся моя справа сфабрикована. Вони пресували мене поки я не підписала документи.

Прокурор: Тобто на Вас чинили тиск?

Підсудна: Так.

Прокурор: Це був фізичний тиск?

Підсудна: Мене зачиняли в кабінеті. Не били.

Або використання діалектних слів:

Потерпілий: Я купив цю вурду ввечері в магазині «Світанок» 21 лютого 2005 року, а на ранок мені стало зле й мене забрала швидка.

Адвокат: Що Ви маєте на увазі під словом «вурда»?

Потерпілий: Сир це, поганий... (Із зали судового засідання).

Часто в мові учасників суду можна почути неправильно використані або навіть переплутані слова іншомовного походження, пор.:

Свідок: Він користувався в колективі неабияким **пріоритетом** (мається на увазі **авторитетом**); або: **Свідок:** Отакі чудні **парадокси** можна було від нього почути (**парадокс** – чудна думка, що розходиться із загальноприйнятою думкою); або: **Адвокат:** Ви знали, що він судимий і все ж взяли його на **вільну** вакансію (**вакансія** – вільна посада) (Із зали судового засідання).

Ми виділили *три мовленнєві прийоми*, за допомогою яких можна уникнути зазначених помилок в мові юристів.

Найбільш раціональним прийомом тлумачення слів є логічне визначення, тобто визначення поняття за допомогою найближчих родо-видових відмінностей, пор.:

Прокурор: Під час обшуку було вилучено 137 контрафактних CD-дисків, тобто відтворень, отриманих із порушенням авторських прав. (Із зали судового засідання)

Поширення є також синонімічний прийом – пояснення за допомогою слів-синонімів, пор.:

Прокурор: Таким чином, вони склали альянс, своєрідний союз, спільноту з метою пограбування громадянки М. (Із зали судового засідання)

Часто під час судового процесу застосовується описовий прийом, при якому смисл поняття передається шляхом опису самого предмета або поняття, пор.:

Адвокат: Підсудна була налякана й обурена діями вітчима, що викликало сильний психологічний «викид» - афект. Обвинувачення розриває дії підсудної і вважає, що перший удар був нанесений у стані афекту, а другий навмисно. Знаходячись у стані сильного душевного хвилювання, людина не усвідомлює своїх вчинків, тому не може виконувати одноманітні дії, що відбувались практично одночасно, по різному. (Із зали судового засідання)

Чистота мовлення – це відсутність у ній зайвих слів, слів – «паразитів», як-от: *так би мовити, ось, власне кажучи, ясно, так, розумієте*. Такі слова є недопустимими в судовому процесі. Особливо це стосується юристів учасників суду, пор.:

Прокурор: Скажіть, будь ласка, Ви от у період, який Вам ставиться в провину, ось приблизно в цей час, Ви йому телефонували додому? Або, Суддя: Ви кажете, що буквально одразу після скоєння крадіжки, підсудна пішла до Н. випивати? (Із зали судового засідання).

Такі слова є неінформативними і не несуть ніякого смислового навантаження.

Правильність мовлення визначається, насамперед, дотриманням мовних норм: як-от норм наголошення, орфоепічних, морфологічних і синтаксичних норм літературного мовлення.

Під час судового процесу частим є відхилення в наголошенні слів, яке пов'язане із використанням таких слів як професіоналізмів, пор.:

Суддя: Продовжено слухання за позовом Б. до кооперативу ... про стягнення з кооперативу заподіяної матеріальної, моральної шкоди та судових витрат (Із зали судового засідання) (за словником С.І. Головащука «Складні випадки наголошення», наголос на перший склад (*витрати*); за словником В.Г. Гончаренка «Юридичні терміни. Тлумачний словник» наголос на другий склад (*судові витрати*)).

Але наявні і помилки, які допускаються юридичними особами з причини необізнаності, пор.:

Суддя: Ви отримали позовну заяву? (позов але позовна) [Юридичні терміни 2004: 79].

Суддя: Він це не визначився із позовними вимогами (вимоги) [Юридичні терміни 2004: 37].

Найбільшу проблему тут становлять морфологічні норми. Особливістю української мови є можливість варіювати засоби вираження граматичного значення. При цьому варіанти можуть бути іншими за стилістичним забарвленням, сферою вживання і т. ін. Найпоширенішими є помилки, пов'язані з утворенням родового відмінка іменників, пор.:

Адвокат: Із цього приводу ніякого *папера* мені не передавали (Із зали судового засідання).

Водночас труднощі виникають і в тому випадку, коли необхідно звернутися до жінки, а нейтральна паралель жіночого роду в мові відсутня, пор.:

Позивач: Я завжди вважав, що лікарка повинна бути чемною; або **Підсудний:** Хотілося б звернутися до судді, щоб він переглянув позовні умови (суддя на процесі – жінка) (Із зали судового засідання).

Зустрічаються також помилки, пов'язані з використанням роду запозичених іменників, пор.:

Позивач: Як і визначено законодавством, відповідача було попереджено про порушення ним прав на патент. На його адресу було відправлено *казакний бандероль*, і він розписався в його отриманні (Із зали судового засідання).

Мовлення під час судових дебатів вирізняється використанням великої кількості питальних речень, які сприяють з'ясуванню обставин справи, визначенню ступеня участі та винуватості того чи іншого підсудного. Отже, запорукою винесення правильного вироку виступають, зокрема й чітко сформульовані питання. Межі судового регламенту визначають, хто має право ставити питання і в якій послідовності, а хто зобов'язаний на них відповідати.

Досліджуючи жанр питання-відповідь у судовому процесі, ми дійшли висновку про різноманітність його функцій. Гранична увага до цього жанру з боку всіх учасників-фахівців судового процесу свідчить про його значущість. Як зазначає В.В. Мельник, судові питання – це засіб, що дозволяє вести однобічну розмову з опонентами, загострювати увагу на найслабших, уразливих місцях їхньої промови [Мельник 1999: 65].

Питання в промовах прокурора або адвоката можуть бути своєрідними віхами, що вказують на перехід від однієї думки до іншої, визначати зміст наступного викладу. Це засіб діалогізації монологу, коли мовець, висловлюючи питання, активізує слухачів, дає змогу і їм взяти участь в обговоренні справи і, таким чином, обумовлює їхню реакцію формує їхню думку.

На жаль, формат статті не дозволяє розгорнути проблеми судової полеміки в повному обсязі, але розвідки в цьому напрямку будуть проводитись й надалі.

Отже, вербальні засоби комунікації під час судового засідання відіграють найголовнішу роль. Правильне, грамотне використання тих чи інших мовленнєвих засобів може вплинути на позитивне або негативне рішення суду. Чітке знання лексичних, орфоепічних, морфологічних, синтаксичних правил мовлення визначає розуміння між учасниками судового процесу.

Література

Великий тлумачний словник 2001: Великий тлумачний словник сучасної української літературної мови [Текст] / Уклад. і гол. ред. В.Т.Бусел. – К.: Ірпінь: ВТФ «Перун», 2003. – 1440 с. – Бібліогр.: с. 995. – 5000 пр. – ISBN 966-569-013-2.

Губаева 1995: Губаева, Т. В. Словесность в юриспруденции [Текст]/ Под ред. В. П. Малкова. – Казань: Изд-во Казанского университета, 1995. – 302 с. – Библиогр. в конце глав. – ISBN 5746411493.

Загнітко 2008: Загнітко, А. П. Основы дискурсологии: научно-навчальне видання [Текст] / А. П. Загнітко. – Донецьк: ДонНУ, 2008 – 194с. – Библиогр.: с.23-43. – 300 пр. – ISBN 978-966-639-378-7.

Загнітко 2001: Загнітко, А.П., Островська, Л.С. Сучасне українське ділове мовлення: Навч. посібник [Текст] / А. П. Загнітко, Л. С. Островська. – Донецьк: ДІТБ, 2001. – 292с. – Библиогр.: с. 113-119. – 300 пр. – ISBN 966-95776-6-7

Мельник 1999: Мельник, В. В. Основы построения убедительной судебной речи (Ораторское искусство в состязательном уголовном процессе с участием присяжных заседателей) [Текст] / В. В. Мельник // Адвокат. – 1999. – №4. – С.63–77. – Библиогр.: с.77.

Поляков 2001: Поляков, А. В. Общая теория права. Курс лекций [Текст] / А. В. Поляков. – СПб.: Лексикон, 2001. – 272 с. – Библиогр.: с. 225

Новичихина 2002: Стернин, И. А., Новичихина, М. Е. Культура делового общения [Текст] / И. А. Стернин, М. Е. Новичихина. – Воронеж: Восток-Запад, 2002. – 148с. – Библиогр.: с. 35 – ISBN-978-5-478-00731-7

Юридичні терміни 2004: Юридичні терміни. Тлумачний словник [Текст] / В. Г. Гончаренко, П. П. Андрушко, Т. П. Базова та ін.; за ред. В. Г. Гончаренка. – 2-ге вид., – К.: Либідь, 2004. – 320 с. – Библиогр.: с. 266 – 1000 пр. – ISBN 966-06-0321-5.

В статье анализируются речевые приемы, правила, ошибки, которые возникают во время судебного процесса. Рассматриваются пути преодоления ошибочного употребления слов ограниченной сферы употребления. Определяются требования, предъявляемые к речи юриста в судебном заседании.

Ключевые слова: судебно-процессуальный дискурс, речь юриста, точность, правильность, чистота, понятность речи.

The article analyses the speech techniques, the rules, the mistakes, which could be met during the judicial process. The ways of incorrect usage overcoming of the limited sphere usage words are examined. The requirements to the lawyer's speech during the judicial process are defined.

Keywords: judicial and procedural discourse, lawyer's speech, accuracy, clearance, speech comprehension.

Надійшла до редакції 21 вересня 2010 року.

Руслана Ріжко

ББК 81.2 Ук-7

УДК 811.161.2'371

ОКАЗІОНАЛІЗМИ ЯК ДОМІНАНТА ПОЕТИЧНОЇ МОВИ КІНЦЯ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ: ФУНКЦІОНАЛЬНИЙ АСПЕКТ

Статтю присвячено okazaціоналізмам як домінантним одиницям поетичних текстів кінця ХХ – початку ХХІ століття, зокрема звернено увагу на функціональне навантаження неолексем, їх комунікативно-прагматичний потенціал. Визначено внутрішню форму авторських номінацій.

Ключові слова: внутрішня форма (ВФ), індивідуально-авторські лексеми, okazaціоналізми, комунікативно-прагматичний потенціал, поетичний текст.

Важливими одиницями індивідуально-авторської поетичної картини світу є **оказіоналізми**¹, які виражають нестандартне, «унікальне» світосприйняття кожного із майстрів слова. Вони «породжують нові відтінки значень, формують оригінальні образи, специфічні текстові емотивно-оцінні конотації, виявляючи приховані можливості й акцентні орієнтації» [Бойко 2005: 390]

Оказіональні лексеми відкривають нові «русла» руху потоку свідомості реципієнта, актуалізують такі його концептуально-чуттєві сфери, які узуальні слова, їх внутрішні форми не завжди здатні виражати [Голянич 1997: 145], тому проблема «**Оказіоналізми і художній текст**» цікавить багатьох учених.

¹ Під **оказіоналізмом** розуміємо «незвичне, здебільшого експресивно забарвлене слово, утворене на основі наявного в мові слова або словосполучення, іноді з порушенням законів словотворення чи норми мовної, що існує лише в певному контексті, в якому воно виникло» [УМЕ 2004: 432]. А. Ткаченко зазначає, що okazaціоналізм – «авторська знахідка (миттєво-спонтанна чи й продумана), яка допомагає краще передати душевний порух, настрої, кут зору, рефлексію, своєрідність відчуття і т. д.» [Ткаченко 1998: 228].

Так, вивченням індивідуально-авторських номінацій займалися Г. М. Вокальчук [Вокальчук 1991], В. В. Герман [Герман 1998], О. О. Жижома [Жижома 2003], Ж. В. Колоїз [Колоїз 2004, 2007], Б. В. Кривенко [Кривенко 1994], О. М. Рудь [Рудь 2005], С. І. Тогоєва [Тогоєва 2000], В. А. Чабаненко [Чабаненко 1984]. Названі та й інші дослідники вважають цю мовну категорію одним зі структурно-семантичних виразників художнього тексту, який характеризується семантичною спаяністю, метафоричністю, експресивністю, багатозначністю та інформативністю, що властиво й самим okazіоналізмам. Однак, незважаючи на велику кількість публікацій, присвячених цій мовній величині, все ж, на нашу думку, авторські неонімації як домінуючі поетичної мови² кінця ХХ – початку ХХІ століття ще не достатньо повно розкриті, що й мотивувало вибір теми статті.

Мета нашого дослідження – розглянути функціональне навантаження okazіональних інітивних у поетичних текстах означеного періоду, зокрема сконцентрувати увагу на особливості реалізації їх комунікативно-прагматичного потенціалу.

У лінгвістичних працях, присвячених мові художнього дискурсу, визначено такі функції неоексем:

- емоційно-експресивна (Г. М. Вокальчук, В. А. Чабаненко);
- стилістична та експресивна (В. В. Герман, О. О. Жижома);
- номінативна, поетична, текстотвірна (О. О. Жижома);
- образотворча (оцінна, характерологічна) та загальностилістичні (експресивна, естетична, синонімічна)

(О. М. Рудь) тощо.

Матеріал нашого дослідження показав, що okazіональні номіни у поетичних текстах кінця ХХ – початку ХХІ століття, крім зазначених, виконують й інші функції.

Оскільки в процесі творення okazіоналізмів на перший план виходить емоційно-експресивне значення реального чи уявного денотата, вживання таких індивідуальних неоексем задовольняє насамперед потребу автора в особистому і творчому самовираженні, що дає підстави означити таку функцію як **креативна**³. Важливу роль у її виявленні відіграє ВФ слова. Наприклад: «Щоночі / Місто здається птахом, Великим птахом / Й, либонь, величним... // І – літаченько / Над сні пророчі, / Мов срібний хрестик, / У висі зринає!.. / Літає / Місто моє / Щоночі, / Хоча й не знає про це, / Не знає!...» (М. Бучко) (ВФ – «те, що літає», «те, що нагадує літак»); «– Було б тобі в ті дні, печальний кароок, не ружі нетривкі, не вірші дарувати...» (І. Малкович) (ВФ – «той, що має карі очі»); «...в країні соняшній кульбабій» (Р. Мельників) (ВФ – сема кульбаба); «Як сліпа далина, як луна кам'яна – / Серцестрахів моїх серцестіни» (О. Яровий) (ВФ – сема серце + страх; серце + стіна); «І знов те ж саме знову за своє / І дух людський знемігся **одкритатів**» (Л. Костенко) (ВФ – сема крила); «**Вертепить** ніч новорічна з місяцем, / Від хати до хати...» (М. Людкевич) (ВФ – сема вертеп) та ін. Як бачимо, наведені okazіоналізми фокусують авторське сприйняття дійсності (індивідуально-авторську картину світу), репрезентуючи її фрагментарність як багатоплановий, концептуально навантажений образ реальності. Креатизація неонайменувань концентрується внутрішньоформною ознакою, що призводить до розгалужень їх художнього смислу.

Зупинимось детальніше на одному з поетичних фрагментів: «Щоночі / Місто здається птахом, Великим птахом / Й, либонь, величним... // І – літаченько / Над сні пророчі, / Мов срібний хрестик, / У висі зринає!.. / Літає / Місто моє / Щоночі, / Хоча й не знає про це, / Не знає!...» (М. Бучко). ВФ твірної основи okazіоналізму **літаченько** («те, що літає») є його «архісемою», центральним компонентом семантики, базою лексичного значення, що разом із ним формує образний смисл авторської інновації.

Поза контекстом неоексема **літаченько** пов'язується зі словом **літак** («апарат, важчий за повітря, з двигуном і нерухомими крилами, пристосований для літання» [ВТССУМ 2005: 622]) лише умовно на основі актуалізації відповідної словотвірної моделі й семантичного ядра, акумульованих в кореневій морфемі (**літак** – **літачок** – «**літаченько**»). У представленому текстовому сегменті назване ключове слово поняттєво перекодовується, наближаючись за смислом до номінації **птаха**, що позначає живу істоту, яка літає.

Так, **літаченьком** (ВФ – «те, що літає») автор називає місто, яке у його свідомості асоціюється з птахом («**Місто здається птахом**...»). Перебираючи (в тексті) властивість птаха, воно здатне літати («**Літає / Місто моє / Щоночі**»), тобто **літаченько** – «місто, яке літає». Таке «образне», креативне номінування міста експлікується лише контекстом.

Творячи незвичне, оригінальне за структурою і семантикою слово, митець намагається впливати й на читача, викликати певну його реакцію. Так, індивідуально-авторські номіни у поетичній мові кінця ХХ – початку ХХІ століття реалізують й **імпресивну функцію**⁴ (функцію впливу). Порівняймо: «Далі, далі...

² Поетичний текст – це насамперед результат складної «боротьби» різних формоутворювальних елементів, свого роду «компроміс». Залежно від загального характеру стилістично той чи інший мовний елемент має значення домінуючі, яка панує над рештою, підкоряючи її собі. Власне, таку організуючу і домінуючу роль у поетичній мові кінця ХХ – початку ХХІ століття виконують, на нашу думку, okazіоналізми, які допомагають авторові точно, експресивно або й асоціативно передати думку, відтворити психологічний стан, емоційний настрій, акумулюючи семантичну (мовну) й екстралінгвальну інформацію.

³ **Креативність** – «потенціал мовних одиниць породжувати нові можливості інтерпретації завдяки відхиленням від схеми, передбачуваної мовною системою» [Монастирецька 2009: 212].

⁴ Okazіоналізми можна розглядати як результат реальних вражень в інтерпретації автора [Селіванова 2008: 509].

Вперед... Туманами-вуалями / Сповиває асфальти, і дроти, і куці» (П. Вольвач); «...і збираючи **пазл-спогод** / ми заледве тримаємось купи» (О. Корж); «*І зове, і чарує бровою-крилом*» (Б. Олійник), «*Знаю, звістку-блискавку надішлеш мені*» (Я. Ткачівський); «*О, що він ловить у байдужім слові, / Що може взяти в долі-німоти?»* (О. Яровий); «*Ті хмари-химери розповзлись, мов живі, навсібіч*» (М. Людкевич) тощо.

Наведені okazіональні утворення – не просто поєднання узуальних номінацій, а різнорідні авторські комбінації, що залежать насамперед від враження, яке складається в мовця про конкретний чи абстрактний об'єкт. Наратор не тільки означає відповідні поняття, але й водночас характеризує денотати, співвідносні з ними. У такий спосіб формуються різні судження про номіновані об'єкти: **тумани-вуалі** – «ті, що покривають довкілля своєю прозорістю»; **пазл-спогод** – «той, що складається з уривків, фрагментів»; **брова-крило** – «та, що нагадує крило»; **звістка-блискавка** – «та, що є несподіваною», «та, що вражає»; **доля-німота** – «та, що мовчить»; **хмари-химери** – «ті, що нагадують примар».

Ж. В. Колоїз називає такі «апозитивні okazіональні результати синтаксичних дериваційних процесів»⁵ зразками «комунікативного еліпсису»⁶ [Колоїз 2007: 26]. Ми погоджуємося з таким трактуванням цих номенів, оскільки імпресивна функція неолексем нероздільно пов'язана з комунікативною та експресивно-аксіологічною: при автокомунікації через поетичний текст передача інформації чи ціннісні орієнтації адресанта обов'язково поєднані з його прагненням так чи інакше вплинути на слухача (адресата), створити певний настрій, закликаючи його до дії.

Відзначимо: майже кожне індивідуально-авторське новоутворення вміщує імпліцитну або експліцитну інформацію про предмети чи явища навколишньої дійсності, стає засобом оформлення й передачі цієї інформації, можна стверджувати, що воно в семантично-прагматичному просторі тексту виконує і **комунікативну функцію**. Ця функція okazіоналізмів виявляється насамперед у прозових текстах, а в поезії, з огляду на її відображальність, превалює естетична [Якимчук 1995: 68]. Однак І. О. Безкровна зазначає (і ми підтримуємо цю думку), що поетичний текст – цілісна модель певної мовленнєвої дії, в якій інтегруються найсуттєвіші характеристики поетичних адресантів і адресатів, залучених в єдину комунікативну ситуацію як сферу здійснення мовленнєвих дій; це «поліадресатний комунікативний акт» [Безкровна 1988: 67], у якому okazіональна лексема виступає у сильних комунікативних позиціях.

Ж. В. Колоїз, досліджуючи неонімації поетичних дискурсів, також стверджує, що індивідуально-авторські дериваційні лексеми «засвідчують взаємодію комунікативного та номінативного контекстів» [Колоїз 2007: 27]. Вони, будучи результатами номінативної деривації, водночас є продуктами вербальної комунікації, для яких конкретна комунікативно-прагматична ситуація стає їхньою своєрідною апробацією і в межі якої новотвори потрапляють як зразки об'єктивованих мовних потенцій у процесі текстоутворення» [Колоїз 2007: 29].

Матеріал нашого дослідження підтверджує сказане, тобто поетичні дискурси виявляють комунікативно-прагматичний потенціал авторських неолексем.

За своїми функціонально-мовними параметрами «поетична комунікація» (І. Безкровна) подібна до внутрішнього мовлення, **автокомунікації**⁷. Оскільки у поетичному тексті okazіональні лексеми – це своєрідне позначення певних фрагментів концептуальної картини світу (того стану душі, коли в поетичній уяві зближуються об'єкти, що часто належать до різних «рубрик» досвіду, того вияву мовної творчості, коли внутрішнє «Я» виступає адресантом і адресатом), можна сказати, що вони, будучи виразниками позицій мовця, характеру зв'язку особистості зі світом, у текстах української поезії кінця ХХ – початку ХХІ століття виконують (разом із іншими елементами висловлювання) **автокомунікативну функцію**. Okazіоналізми підсилюють фактор адресанта (образ автора), роль якого полягає в пізнанні через власне «Я» людської природи в цілому. Порівняймо: «*я? ти? / сторож яблуневого саду / зек з тридцятирічним стажем / справжній яблукознавець / за кількадесят кілометрів від столиці...*» (Д. Лазуткін) (ВФ – «той, що знає про яблука», «знавець яблук»), «*Кожне моє закохання накликає, жадає втілення...*» (Л. Таран) (ВФ – сема кохання), «*і ти – могоке дитя / як завжди – закохана в пам'ять*» (О. Короташ) (ВФ – семи *моє* + *око*), «*Отак самую і сумую / Ношу свої жалі в сумі...*» (А. Мойсієнко) (ВФ – сема *сам*), «*Додому верхи на бджолі / не повернутись перед святом, / бо реченці твої – малі: / як не святим, то святотатом / назве родина. І минеться / пора людей, і лети золотаві...*» (Г. Безкоровайний).

Зупинимось детальніше ще на одному поетичному фрагменті, у складі якого внутрішньоформна лексема – okazіоналізм.

⁵ В апозитивних okazіоналізмах прослідковується ущільнення теморемних блоків: рема, що виокремлює в темі нові додаткові деталі і тим самим обмежує, уточнює тему, з одного боку, конкретизує, деталізує маніфестовану інформацію, з іншого, – ускладнює формально-семантичну структуру єдиного, хоч і розчленованого поняття [Колоїз 2007: 26].

⁶ **Еліпсис** – «пропуск одного (кількох) з компонентів синтаксичної конструкції, стійкого словосполучення, слова, який легко домислюється, відновлюється у контексті або ситуації мовлення» [УМЕ 2004: 171].

⁷ **Автокомунікація** (інтрасуб'єктна квазікомунікація [Селіванова 1999: 134]) – «діалог автора з собою» [Селіванова 2008: 515], «спілкування «Его» адресанта зі своїм «Alter Ego»» [Бацевич 2004: 167], злиття суб'єкта і адресата мовлення [Безкровна 1988: 67]; суб'єкт одночасно є мовцем та адресатом, тобто є об'єктом щодо себе безпосередньо» [Селіванова 1999: 134].

У наведеному сегменті образ мовця певною мірою трансформовано: «Я» перетворюється на «Ти», яке відповідає позиції внутрішнього адресата. Можна сказати і так: комунікативна рамка «Я–Ти» виступає як варіант моделі «Я–Я», в якій актуалізовано діалогічну семантику шляхом транспозиції «Я→Ти». У такий спосіб створюється суб'єктна модель «Я–Ти»: обидва компоненти співвідносяться з однією і тією ж особою – і наратор веде внутрішній діалог із собою.

Поетичний відрізок «*як не святим, то святотатом / назве родина. І минеться / пора людей, і лети золотаві...*» демонструє внутрішню суперечність автора, його роздвоєність.

В оказіоналізмі *святотато*, на перший погляд, експліцитною внутрішньою формою є семи *свято + тато* – «такий, як свято», «веселий», «створює свято для сім'ї». Однак таке позитивне декодування наведеного референта не переконливе, про що свідчить контекст («...*І минеться / пора людей, і лети золотаві...*»), для дешифрування якого слід актуалізувати фонові знання⁸. При врахуванні такого семантичного пласта декодується ще один, вторинний смисл неолексеми *святотато* – «той, хто вчиняє святотатство» [ВТСУМ 2005: 1301], «словами, діями ображає церковну, релігійну святиню» [ССУМ 1999–2000: 606], зневажає, поганить що-небудь святе, високе, чинить блюзнірство [ССУМ 1999–2000: 76]). Очевидно, автор свідомо «зашифрував», евфемізував у формі оказіоналізму «істинну» (поетичну) етимологію, надаючи, таким чином, адресатові можливість самому вибрати з окресленої в тексті мовленнєвої ситуації, позначуваною лексемою з амбівалентним внутрішньоформним значенням, відповідний змістовий ракурс.

Авторські новотвори, спродуковані для впливу на реципієнта, апелюють до емоційної сфери і через неї – до розуму; їх використовують для, скажемо так, інтелектуального переконання або для переконання через інформування. У такому плані можна говорити (умовно) про **інтелектуально-комунікативну функцію**⁹ оказіоналізмів. Розглянемо декілька прикладів: «*А з хмаренятками у звишині / Хмарина-мама йде сумна...*», «*Приспало просо просеня...*», «*Без тебе, Дніпре, як і без тополі, / Що в серці моїм змалку тополить*» (М. Вінграновський); «*Будем хвильно хвилечку / В ставу гойдати...*», «*Снігурі снігували. / На сороку не зважали*», «*Хай гатить барабан, кларнить кларнет... / Пощо тобі той гам, як ти поет*» (А. Мойсієнко) та ін.

Аналіз виділених новотворів розпочнемо з розкриття їх внутрішніх форм як мотиваційних основ творчого використання вербальної одиниці. Так, ВФ лексем *хмаренятка*, *просеня*, *хвильно*, *тополить*, *снігували*, *кларнить* у контекстах чітко виражена (адресант подає логічне обґрунтування): *хмаренятка* ← *хмара* (у тексті – *хмарина-мама*, значить *хмаренятка* – «діти»), *просеня* ← *просо* (*просо* – «мати/батько», *просеня* – «дитина»)¹⁰, *хвильно* ← *хвильний* (у контексті – «*хвилечка*»), *тополить* ← *тополя*, *снігували* ← *снігурі*, *кларнить* ← *кларнет*¹¹. Внутрішні форми цих слів експлікують і «традиційне», усталене бачення референта у свідомості мовця, і незвичне, нове, сформоване поетичною уявою автора. Представлені новотвори, крім комунікативного-прагматичного ефекту, несуть високий заряд художньо-образної експресії, виступаючи «своєрідним каркасом експресивного простору тексту й виразником інтенцій автора» [Бойко 2005: 385], демонстрантом його індивідуального почерку.

Виділення наведених вище функцій оказіоналізмів – умовне, адже кожна з них виявляє експресивне навантаження слова (потужні стилістичні можливості неологічного матеріалу), тому цілком очевидно в досліджуваних текстах є **експресивна функція** авторських інотворень.

Оскільки більшість неонімацій в поетичній мові кінця ХХ – початку ХХІ століття – це вербалізований чуттєвий образ-уявлення, то головною метою таких утворень є вплив на читача. Вагомою в цьому плані виступає експресивна насиченість морфем (передусім суфіксів), які беруть участь у творенні авторських інновацій. Досить чітко відбито **експресивно-аксіологічне** нашарування в оказіональних утвореннях унаслідок приєднання афіксів із семами пестливості, зменшеності до лексем *брова*, *серце*, *скорбота*, *слово*, *світання*, *вишивання*, *сум*, *біль*, *доц*. Порівняймо: «*Аве, бровеня твоє підняте, – / На віки!*» (Б. Мозолевський); «*Гучно б'є серденьтко твоє...*» (Д. Кремінь); «*у сумці несу / ксерокопії своїх щоденних скорботок*» (К. Калитко); «*Моя душе неговірлива! / Хоч словенятчко промов, / Щоб не терзався знов і знов / Огнем невідання*» (О. Яровий); «*Тремка зажура твоїх віч... / Навстріч мені тече, як ніч / І як світаннячко черлене...*», «*Зелений барвіночок / Гінке та веселе / Зелене вишиваннячко / До ніг йому стеле*», «*Втратив щось, чогось не наздогнав... / А надбав лиш повно сумовинячка...*» (А. Мойсієнко); «*Струмок моє боліннячко змиває...*» (М Турчин); «*Осінній день дощинками прокрапле...*» (В. Калашник) тощо. Як бачимо, експресивно-оцінний компонент значення, закодований у відповідних твірних основах і формантах, у досліджуваних текстах сприяє відображенню індивідуально-авторського світосприйняття, його ціннісних орієнтацій. Семантика представлених неолексем у

⁸ **Фонові знання** – сукупність відомостей культурно- і матеріально-історичного, географічного і прагматичного характеру, які передбачені носієм даної мови [Ахманова, Гюббенет 1977: 49].

⁹ Тобто функцію передачі логічного змісту.

¹⁰ Оказіональні субстантиви *хмаренятка*, *просеня* маніфестують значення недорослості, яке умотивоване контекстом.

¹¹ Індивідуально-авторські вербоніми (із контекстів – *тополя тополить*, *снігурі снігували*, *кларнить кларнет*) репрезентують «прямолінійну тавтологічність». Вони повторюють інформацію, закодовану в узуальних номінаціях предметності. Причому носії цієї інформації переводяться в іншу площину – до розряду представників процесуальної ознаки [Колоїз 2007: 15].

«ході художнього мовомислення не конститується, а переживається, що відбувається поза сферою комунікації, коли автор опиняється «наодинці» зі власними почуттями й відчуттями» [Бондаренко 2008: 42].

Адресант здійснює «декодування повідомленого номінатором, одержуючи інформацію не лише про об'єкт, а й про емоційний стан суб'єкта мовлення, який закладено в експресивному потенціалі лексеми» [Бойко 2002: 13]. Так, представлені у поетичних фрагментах неонайменування умовно можна окреслити як своєрідні концептуальні репрезентанти «радості життя», оскільки зрозумілим, явно вираженим є позитивний зміст наведених вище оказіональних денотатів. Порівняймо: *бровеня* (ВФ – сема *брова*), *серденьтко* (ВФ – сема *серце*), *словенятчко* (ВФ – сема *слово*), *світаннячко* (ВФ – сема *світання*), *вишиваннячко* (ВФ – сема *вишивання*), *дощинки* (ВФ – сема *дощ*), сприяють формуванню інформації зі знаком «+» і «вплетені» у семантичну канву тексту їх внутрішні форми¹². Оказіональні номеми *скорботки* (ВФ – сема *скорбота*), *сумовиннячко* (ВФ – сема *сум*), *боліннячко* (ВФ – сема *біль*) у поетичних контекстах також набувають позитивного забарвлення, хоча їхні внутрішні форми актуалізують узально-експресивний відтінок негативного плану¹³. Мотивуємо це тим, що наратор «сприймає та кваліфікує фрагменти концептуальної картини світу, пропускаючи їх крізь призму своїх почуттів та емоцій» [Бойко 2005: 395]. Так, наведені оказіональні утворення репрезентують насамперед внутрішній вияв світосприймання мовця, його власні оцінні орієнтири (негативне суб'єкт окреслює позитивно), порушуючи стереотипні уявлення реципієнта (в узусі закріплено: *скорбота*, *сум*, *біль* – антоніми до *радість*). Як бачимо, незвична конотація оказіоналізмів «пояснюється нестандартністю бачення автора, рівень індивідуальної («мовної») свідомості якого мотивує такі поетико-аксіологічні і внутрішньоформні чинники, які отримують своє оформлення саме у даному слові» [Голянич 1997: 145].

Матеріал нашого дослідження доводить, що оказіоналізми мають широкий діапазон **прагматичної дії**. Основна їх мета – привернути увагу реципієнта та стимулювати його до дешифрування певної інформації.

Так, прагматично маркованими є результати оказіональних дериваційних процесів, пов'язані з різними лексико-синтаксичними перетвореннями, коли формально однослівна номема поєднує синтаксичні словосполучення або речення (отримані в результаті злиття новотвори не завжди чітко диференціюються за частиномовною належністю). Творча фантазія адресанта створює номінативні знаки, які є «найадекватнішою» характеристикою певних ситуацій, предметів дійсності, осіб. Порівняймо: «*на наступний день я мовчати / мені і цього достатньо знаєш о знаєш / деденьмі! деденьмі куди я себе намагаюсь подіти?*» (Г. Ерде) (*де* + *день* + *мі*); «*Вони з'являються щохтаразу / Просять допомогти щось зроби з сумкою / Радять сховати мені туфлі під стелею / І децо розповідають*» (О. Коцарев) (*що* + *хто* + *разу*); «*«Чортзнащоказнахто» – називається змучена помість / ката й чорта, що сплять у стодолі на чорній соломі*» (Г. Безкорвайний) (*Чортзна-* + *що* + *казна-* + *хто*); «*Інакше жити требамаожливо, / інакше жити нащосмакота*» (І. Козаченко) (*треба* + *на* + *маожливо*, *на* + *що* + *смакота*); «*І час від часу проїздили електрички / Що на їхніх дахах / Незвичнонетривкі / Нетецотравки / Рум'янились / Квіти агрусу*» (О. Коцарев) (*незвично* + *нетривкі*, *не* + *те* + *що* + *травки*); «*Через місто, бруківкою, / Обережною сірою кішкою / Та-Що-Плаче іде... / Її назустріч, бруківкою, З чорно-білою хижкою плівкою / Я-Що-Бачу іду*» (І. Цілик) (*Та* + *Що* + *Плаче*, *Я* + *Що* + *Бачу*) тощо. Представлені авторські інновації насамперед привертають увагу своєю однослівно-багатокомпонентною структурою.

Утворені в такий спосіб оказіональні номеми забезпечують компресію (збільшення кількості інформації на одиницю плану вираження) вербальної комунікації загалом: «*Я звикла вже гратися в гру, / Дитячу гру: «ТАКІНІНЕКАЗАТИ / ЧОРНОГОЙБЛОГОНЕНАЗИВАТИ»*» (Т. Савченко). Як бачимо, адресант вдається до мовної гри на рівні графіки, продукуючи написання оказіоналізму великими літерами. Їх використання зумовлено потребою сфокусувати увагу читача на підтексті.

Так, індивідуально-авторська структура «*ТАКІНІНЕКАЗАТИ / ЧОРНОГОЙБЛОГОНЕНАЗИВАТИ*» у наведеному поетичному сегменті виступає назвою дитячої гри. Однак, якщо розділити її на окремі частини (*так* + *і* + *ні* + *не казати*, *чорного* + *й* + *білого* + *не називати*), то прочитуємо мікротекст – зміст правил гри.

Отже, оказіоналізми у поетичних текстах кінця ХХ – початку ХХІ століття, крім експресивно-стилістичних можливостей, реалізують свій комунікативно-прагматичний потенціал.

Індивідуально-авторські неологізми тісно пов'язані з таким феноменом, як внутрішня форма, що виступає центром семасіологічної характеристики слова, розкриває специфіку називання, зв'язок суб'єктивного й об'єктивного в акті номінації.

У поетичних текстах означеного періоду оказіоналізми виконують такі функції:

– **креативну** (задовольняють потребу митця в особистому і творчому самовираженні, відбивають переосмислене ним пізнання дійсності);

¹² Лексеми *брова*, *серце*, *слово*, *світання*, *вишивання*, *дощ* (на сучасному мовному зрізі мають нейтральну семантику), однак (залежно від приєднаних афіксів) можуть виражати позитивне чи негативне значення.

¹³ «*Скорбота...* Почуття, викликане глибокими переживаннями, стражданнями; печаль, сум...» [ВТССУМ 2005: 1335], «*Сум...* Невеселий, гнітючий настрій, спричинений горем, невдачею і т. ін.; смуток, журба...» [ВТССУМ 2005: 1413], «*Біль...* Відчуття фізичного страждання. // Своєрідний психофізіологічний стан людини, який проявляється в неприємному, гнітючому, інколи нестерпному відчутті. // Відчуття прикрасі, образи, смутку» [ВТССУМ 2005: 81]

– **імпресивну** (є результатами реальних вражень автора, отриманих у процесі інтерпретації ним дійсності);

– **комунікативну: автокомунікативну** (відображають внутрішній діалог автора з самим собою) та **інтелектуально-комунікативну** (апелюють до емоційної сфери адресата і через неї – до розуму, використовуються для переконання реального чи уявного співбесідника в чомусь);

– **експресивну**, зокрема **експресивно-аксіологічну** (ілюструють чуттєвий образ-уявлення, виражають ціннісні орієнтири мовця);

– **прагматичну** (привертають увагу реципієнта своєю однослівно-багатокомпонентною структурою та стимулюють його до дешифрування імпліцитної інформації).

Сказане дає підстави стверджувати, що в поетичних текстах кінця ХХ – початку ХХІ століття okazіоналізми – це одна із їх домінантних ознак.

Література

Ахманова, Гюббенет 1977: Ахманова, О. С., Гюббенет, И. В. «Вертикальный контекст» как филологическая проблема [Текст] / О. С. Ахманова, И. В. Гюббенет // Вопросы языкознания. – 1977. – № 3. – С. 47-54. – Бібліогр.: с. 54.

Бацевич 2004: Бацевич, Ф. С. Основы коммуникативной лингвистики: Підручник [Текст] / Ф. С. Бацевич. – К.: Видавничий центр «Академія», 2004. – 344 с. – (Альма-матер) – Бібліогр.: с. 304-317. – ISBN 966-580-172-4.

Безкровна 1988: Безкровна, І. О. Поетичний текст як комунікативний акт: типи адресатів [Текст] / І. О. Безкровна // Мовознавство. – 1988. – № 4-5. – С. 67-72. – Бібліогр.: с. 67-72.

Бойко 2002: Бойко, Н. І. Типи лексичної експресивності в українській літературній мові [Текст] / Н. І. Бойко // Мовознавство. – 2002. – № 2-3. – С. 10-21. – Бібліогр.: с. 10-20.

Бойко 2005: Бойко, Н. І. Українська експресивна лексика: семантичний, лексикографічний і функціональний аспекти: Монографія [Текст] / Н. І. Бойко. – Ніжин: ТОВ Видавництво «Аспект-Поліграф», 2005. – 552 с.

Бондаренко 2008: Бондаренко, А. І. Художній текст в інтерпретаційному вимірі: лінгвостилістичний аспект: Посібник [Текст] / Алла Бондаренко. – Ніжин: НДУ ім. М. В. Гоголя, 2008. – 226 с.

ВТССУМ 2005: Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) [Текст] / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. – 1728 с. – ISBN 966-569-013-2.

Вокальчук 1991: Вокальчук, Г. М. Okазіональні назви осіб в українській поезії 20 – 30-х років [Текст] / Г. М. Вокальчук // Українська мова і література в школі. – 1991. – № 8. – С. 79-81. – Бібліогр.: с. 80-81.

Герман 1998: Герман, В. В. Індивідуально-авторські неологізми як джерело мовної експресії [Текст] / В. В. Герман // Соціально-політичні та правові проблеми формування особистості і держави: Збірник наукових праць. – Хмельницький: ТУП, 1998. – С. 132-135. – Бібліогр.: с. 135.

Голянич 1997: Голянич, М. І. Внутрішня форма слова і художній текст: Монографія [Текст] / Марія Голянич. – Івано-Франківськ: Видавництво «Плай», 1997. – 180 с. – Бібліогр.: с. 163-174. – ISBN 966-550-062-7.

Жижом 2003: Жижом, О. О. Індивідуально-авторські новотвори в поетичному дискурсі 80 – 90-х років ХХ ст. [Текст]: автореф. дис... канд. філол. наук.: 10.02.01 / О. О. Жижом. – Донецький національний ун-т. – Донецьк, 2003. – 18 с.

Колоїз 2007: Колоїз, Ж. В. Okазіональна деривація: теоретичний та функціонально-прагматичний аспекти [Текст]: автореф. дис... докт. філол. наук.: 10.02.01 / Ж. В. Колоїз. – Харківський нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. – К., 2007. – 38 с.

Колоїз 2004: Колоїз, Ж. Okазіональні утворення в романі Уласа Самчука «Марія» [Текст] / Жанна Колоїз // Мандрівець. – 2004. – № 1. – С. 34-37. – Бібліогр.: с. 37.

Кривенко 1994: Кривенко, Б. Из жизни okazіонализмов [Текст] / Б. Кривенко // Русская речь. – 1994. – № 3. – С. 122-124. – Бібліогр.: с. 124.

Монастирецька 2009: Монастирецька, Г. Лінгвокреативний потенціал ірреально-модальних форм у науково-популярному тексті (на матеріалі праці І. Вихованця «У світі граматики») [Текст] / Ганна Монастирецька // Наукові записки. – Випуск 86. – Серія: Філологічні науки (мовознавство). – Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2009. – С. 212-218. – Бібліогр.: с. 218.

Селіванова 1999: Селіванова, О. О. Актуальні напрями сучасної лінгвістики (аналітичний огляд) [Текст] / О. О. Селіванова. – К.: Вид-во Українського фітосоціоцентру, 1999. – 148 с. – Бібліогр.: с. 142-144.

Селіванова 2008: Селіванова, О. О. Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми: Підручник [Текст] / О. О. Селіванова. – Полтава: Довкілля. – К., 2008. – 712 с. – Бібліогр.: с. 542-545.

ССУМ 1999 – 2000: Словник синонімів української мови: В 2 т. [Текст] / А. А. Бурячок, Г. М. Гнатюк, С. І. Головащук та ін. – К.: Наук. думка, 1999 – 2000. – 1030 с. – (Словники України). – 5000 пр. – ISBN 966-00-0421-4. – Т. 1 (А – Н). – 1040. – ISBN 966-00-0422-2.

ССУМ 1999 – 2000: Словник синонімів української мови: В 2 т. [Текст] / А. А. Бурячок, Г. М. Гнатюк, С. І. Головащук та ін. – К.: Наук. думка, 1999 – 2000. – 960 с. – (Словники України). – 5000 пр. – ISBN 966-00-0421-4. – Т. 2 (О – Я). – 960. – ISBN 966-00-0423-0.

Рудь 2005: Рудь, О. Метафоричні прикметникові композити в українській поезії ХХ століття [Текст] / Ольга Рудь // *Культура слова*. – Випуск 65. – К., 2005. – С. 29-32.

Ткаченко 1998: Ткаченко, А. О. Мистецтво слова (Вступ до літературознавства): Підручник [Текст] / Анатолій Ткаченко. – К.: Правда Ярославичів, 1998. – 448 с. – ISBN 966-95249-0-3.

Тогоева 2000: Тогоева, С. И. Психолінгвістические проблемы неологии [Текст] / С. И. Тогоева. – Тверь: ТГУ, 2000. – 155 с.

УМЕ 2004: Українська мова: Енциклопедія [Текст] / Редкол.: Русанівський В. М., Тараненко О. О. (співголови), Зяблюк М. П. та ін. – 2-ге вид., випр. і доп. – К.: Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М. Бажана, 2004. – 824 с.: іл. – 5000 пр. – ISBN 966-7492-19-2.

Чабаненко 1984: Чабаненко, В. А. Теоретичні засади дослідження експресивних засобів української мови [Текст] / В. А. Чабаненко // *Мовознавство*. – 1984. – № 2. – С. 11-18. – Бібліогр.: с. 11-18.

Якимчук 1995: Якимчук Л. Поезія і проза: від лінгвістики до семіотики [Текст] / Л. Якимчук // *Слово і час*. – 1995. – № 4. – С. 66-71. – Бібліогр.: с. 71.

Статья посвящена окказионализмам как доминантным единицам поэтических текстов конца ХХ – начала ХХІ века, в частности обращено внимание на функциональную нагрузку неолексем, их коммуникативно-прагматический потенциал. Определено внутреннюю форму авторских номинаций.

Ключевые слова: внутренняя форма (ВФ), индивидуально-авторские лексемы, окказионализмы, коммуникативно-прагматический потенциал, поэтический текст.

The article is devoted to the occasional formations as the dominant units of poetic texts of the late ХХ – the early ХХІ century, in particular, it emphasizes the functional significance of neolexems and their communicative and pragmatic potential. The internal form of authors' nominations is defined.

Keywords: internal form (IF), individual and author lexemes, occasionalisms, communicative and pragmatic potential, poetic text.

Надійшла до редакції 8 вересня 2010 року.

Інна Сахарук

ББК Ш12=411.4*50

УДК 81'42(=11/8)

ТИПОЛОГІЯ ПРЕЦЕДЕНТНИХ ФЕНОМЕНІВ У СУЧАСНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ ДИСКУРСІ

У статті розглянуто прецедентні феномени як один із виявів інтертекстуальності, з'ясовано їхні диференційні ознаки та функції. Проаналізовано класифікації прецедентних феноменів за такими критеріями: за ознакою словесного вираження / невираження, за можливістю / неможливістю реалізації у мовленні, за ступенем універсальності.

Ключові слова: прецедентний феномен, інтертекстуальність, прецедентне ім'я, прецедентна ситуація, прецедентне висловлення, прецедентний текст, когнітивна база.

Прецедентні феномени — один із виявів національної своєрідності мови, втілення взаємозв'язку умов існування народу, його культури, мови та ментальності.

На сьогодні вияви прецедентних феноменів є досить частотними у комунікації, що і визначає актуальність їх дослідження. Метою нашої роботи є спроба створення класифікації прецедентних феноменів, що функціонують у сучасному українському дискурсі. Поставлена мета передбачає вирішення таких завдань: аналіз дефініцій прецедентних феноменів, з'ясування їх основних властивостей та функцій, визначення основних підходів до класифікації прецедентних феноменів, установлення взаємозв'язків між різними критеріями диференціації і виділеними на їх підставі типами прецедентних феноменів.

Теорія прецедентності запропонована і обґрунтована Ю. М. Карауловим, який до числа прецедентних феноменів зараховує різнотипні одиниці — лексеми, фразеологізми, речення, а також невербальні одиниці [Караулов 2006]. За його визначенням, прецедентними називаються тексти, «значущі для особистості в пізнавальному й емоційному відношенні, добре відомі і широкому оточенню цієї особистості, звернення до яких відновлюється неодноразово в дискурсі цієї мовної особистості» [Караулов 2006: 89].

Р. С. Чорновол-Ткаченко кваліфікує прецедентний феномен як складник лінгвокультурої компетентності мовця, основну передумову й учасника реалізації інтертекстуальності — фундаментального принципу сучасної культури постмодернізму [Чорновол-Ткаченко 2007: 4]. Термін «інтертекстуальність» був уведений до наукового вжитку в 1967 році теоретиком постструктуралізму Юлією Кристевой на позначення загальної властивості текстів, що виражається у наявності між ними зв'язків, завдяки яким тексти можуть у різний спосіб посилатися один на одного [Ильин 1996: 225].

О. Селіванова тлумачить інтертекстуальність як «діалогічний зв'язок тексту в семіотичному універсумі з попередніми текстами (рекурсивний) та з подальшим текстотворенням (прокурсивний)» [Селіванова 2006: 191]. До виявів інтертекстуальності дослідниця зараховує цитати, алюзії, ремінісценції, римейки, синкретизм функціональних стилів та жанрів.

Реалізація інтертекстуальності як текстотвірної категорії уможливується існуванням прецедентних текстів як системних одиниць тезаурусу лінгвокультурної спільноти, що мають соціально зумовлену значущість для її членів, котрі актуалізують окремі аспекти прецедентності таких текстів у текстах-приймачах в процесі комунікації [Чорновол-Ткаченко 2007: 16].

Теорія прецедентних феноменів як один із виявів теорії інтертекстуальності розглядає запозичені елементи у структурі тексту як культурно навантажені знаки, що є ядерними елементами національної когнітивної бази¹ [Ворожцова 2007: 18].

Поява поняття прецедентності в межах лінгво-когнітивного підходу відображає одну зі сторін у дослідженні інтертекстуальності – здатність комунікантів оперувати культурно-значущою інформацією, що втілюється в системі прецедентних феноменів.

О. А. Нахімова зазначає, що система прецедентних феноменів — це один із інструментів трансляції «культурної пам'яті» народу від одного покоління до іншого та одночасно спосіб об'єднання народу навколо його культурних цінностей та моральних ідеалів [Нахімова 2007: 12].

Прецедентні феномени, з одного боку, відображають національні стереотипи у сприйнятті та оцінці людей і подій, а з іншого боку, мають потужний маніпулятивний потенціал. Сприйняття прецедентних феноменів зумовлене наявністю відповідних фонових знань у адресата, а також специфікою самого прецедентного знака і характером його вживання в тексті.

За дослідженнями О. А. Нахімової, О. О. Ворожцової, найчастіше прецедентні феномени вживаються в політичному та медійному дискурсах. Найбільш використовуваними ж є дві сфери-джерела: політика та література [Нахімова 2007: 23; Ворожцова 2007: 45]: *Компартія обіцяла не робити з Януковича Кучму* (pravda.com.ua/news/2010/09/27/5417718); *Кінь показує на арку з написом «Місто Шахів», трохи нижче приписки – «Нью-Васюки»* (Дзеркало тижня. – 11.09.–17.09.2010 (№ 33 (813))).

Прецедентні феномени створюють певну систему цінностей, регулюють соціальну поведінку представників окремої національно-лінгвокультурної спільноти: засуджують або схвалюють певні зразки поведінки. Така специфічна особливість прецедентних феноменів активно використовується в політичному дискурсі, що ставить на меті лаконічно та яскраво подіяти на виборця, сформулювати необхідне ставлення до певної особистості або події: *Цушка активно штовхатиме в мери племінник, бо міністру потрібен «запасний аеродром»* (pravda.com.ua/news/2010/09/27/5417984). У наведеному реченні прецедентне висловлення *запасний аеродром* позначає посаду мера Одеси, яку може отримати міністр економіки В. Цушко за умови звільнення його з Кабміну за допомоги свого племінника І. Капталана. Таке висловлення негативно характеризує В. Цушка як дуже завбачливу людину, що в будь-який спосіб не хоче залишитися осторонь влади.

О. А. Нахімова виділяє такі основні критерії виявлення прецедентних феноменів у текстах:

- 1) пов'язаність відповідного поняття з класичним твором;
- 2) загальновідомість відповідного феномена та регулярна відтворюваність його в текстах;
- 3) неденотативне використання того чи іншого імені у функції культурного знака [Нахімова 2007: 56-57].

На думку ж О. О. Ворожцової, важливими диференційними характеристиками прецедентних феноменів є їх здатність:

- 1) виконувати роль еталону культури і виступати “породжувальною моделлю” для цілого класу об'єктів;
- 2) функціонувати як згорнута метафора, що виражає не раціональну, але емоційну оцінку;
- 3) виступати як символ такого феномену або ситуації, що не можуть бути адекватно вербалізовані, або ж їх вербалізація виявляється занадто громіздкою [Ворожцова 2007: 32].

Н. В. Кондратенко вважає однією з характерних рис прецедентних феноменів як елементів інтертексту їх експліцитність, яка сприяє адекватному розумінню тексту [Кондратенко 2009: 157].

О. А. Нахімова, О. О. Ворожцова та С. Л. Кушнерук спираються на визначення прецедентних феноменів, запропоноване В. В. Красних. Воно визнається вченими як найбільш повне та валідне. В. В. Красних у праці «Етнопсихолінгвістика та лінгвокультурологія» до прецедентних зараховує феномени:

- 1) добре відомі всім представникам національно-лінгвокультурної спільноти;
- 2) актуальні в когнітивному (пізнавальному та емоційному) плані (за прецедентним феноменом завжди стоїть певне уявлення про нього, спільне для всіх носіїв того чи іншого менталітету, яке і робить усі апеляції до прецедентного феномену «прозорими» та зрозумілими);

¹ База когнітивна (лат. *cognosce* — пізнаю) — «певним чином структурована сукупність обов'язкових знань, національно-детермінованих і мінімізованих уявлень тієї чи іншої національно-лінгвокультурної спільноти, якими володіють носії певного національно-культурного менталітету» [Бацевич 2007: 39] (пор. [Боярських 2008: 47]).

3) апеляція до яких постійно відновлюється в мовленні представників тієї чи іншої національно-лінгвокультурної спільноти (тобто апеляція може не бути частотною, але зрозумілою співрозмовнику без додаткового коментаря) [Красных 2002: 44-45].

Г. Г. Слишкін розглядає прецедентні феномени як особливий різновид концептів, оскільки вони становлять одиниці, що належать свідомості, детермінуються культурою та втілюються в мові [Слышкин 2000: 9].

Д. Б. Гудков визначає прецедентні феномени як одиниці, що входять до когнітивної бази тієї чи іншої лінгвокультурної спільноти та відомі будь-якому пересічному представнику цієї спільноти [Гудков 2003: 153].

У термінологічній енциклопедії «Сучасна лінгвістика» О. Селіванова прецедентними феноменами називає компоненти знань, позначення та зміст яких добре відомі представникам певної етнокультурної спільноти, актуальні й використані в когнітивному й комунікативному плані. Знаки прецедентних феноменів характеризуються значним інформаційним обсягом, є подібними до символів [Селіванова 2006: 492-493].

Спираючись на погляди Д. Б. Гудкова та В. В. Красных, О. С. Боярських розмежує ознаки прецедентних феноменів як одиниць мови, свідомості й культури. На думку дослідниці, до ознак прецедентних феноменів як одиниць мови належать такі: а) прецедентні феномени мають вербальне вираження; б) відтворюються у процесі комунікації, а не створюються заново; в) можуть трансформуватися в межах збереження упізнаності.

До ознак прецедентних феноменів як одиниць свідомості О. С. Боярських зараховує такі: а) прецедентні феномени є результатом певних когнітивних операцій (редукції, мінімізації та ін.); б) є засобом кодування та трансформування інформації; в) задають моделі оброблення, оцінювання інформації та її порівняння з уже наявною.

З-поміж ознак прецедентних феноменів як одиниць культури дослідниця виділяє: а) прецедентні феномени характеризуються наповненістю певним знанням культурного характеру; б) потребують співвіднесення з іншими текстами як фактами культури; в) визначають специфіку культурного простору [Боярских 2008: 47-48].

О. А. Нахімова виділяє такі функції прецедентних феноменів:

1. Функція оцінки реалізується в тому, що прецедентні феномени яскраво виражають суб'єктивне ставлення автора.

2. Моделювальна функція полягає у формуванні уявлень про світ у вигляді моделі.

3. Прагматична функція втілює здатність впливати на адресата.

4. Естетична функція передбачає, що прецедентні феномени сприймаються як спосіб естетичної оцінки світу.

5. Парольна функція означає, що прецедентні феномени часто служать для виявлення спільності ментально-вербальної бази автора та читача.

6. Ігрова (людична) функція прецедентних феноменів відображає їх використання як своєрідної мовної гри для привернення уваги читача та зниження напруженості тексту.

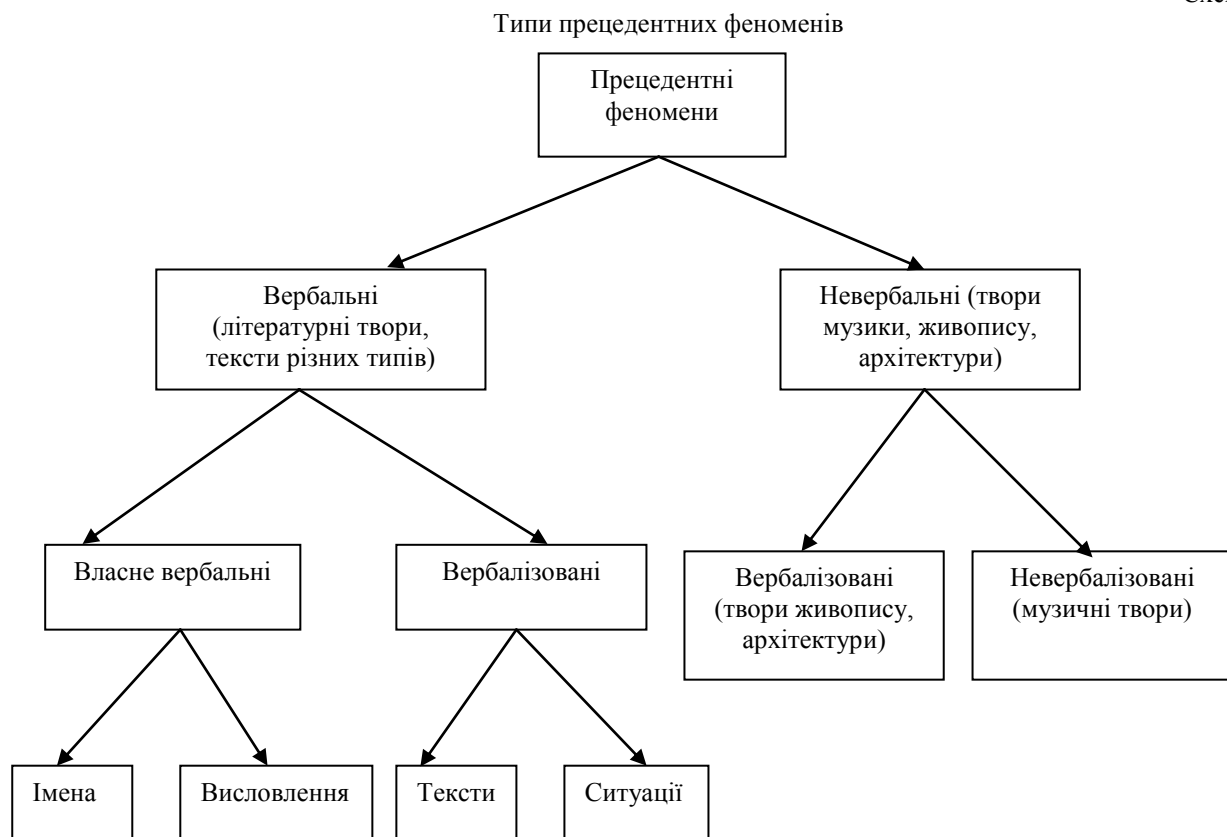
7. Евфемістична функція полягає в тому, що іноді прецедентні феномени допомагають пом'якшити висловлення, втілити необхідний зміст у неагресивній формі [Нахимова 2007: 142-144].

Щодо обсягу поняття прецедентних феноменів учені дотримуються різних поглядів. Одні дослідники (Д. Гудков, О. Боярських) підтримують вузький погляд на проблему прецедентних феноменів і вважають прецедентними лише ті, що мають вербальне вираження (тексти, висловлення тощо). Але більшість дослідників (Ю. Караулов, В. Красных, О. Ворожцова, Р. С. Чорновол-Ткаченко та ін.) дотримуються широкого погляду на прецедентні феномени, згідно з яким до таких феноменів зараховують одиниці, що мають як вербальне, так і невербальне вираження (зокрема, твори музики або живопису). Прецедентні тексти, на погляд Р. С. Чорновола-Ткаченка (дослідник ототожнює поняття прецедентного феномену та прецедентного тексту) окремої лінгвокультурної спільноти охоплюють: а) вербальні тексти, включаючи сам текст-приймач, його хронологічні попередники та наступники; б) тексти з невербальним складником, включаючи музичні та живописні хронологічні попередники та наступники тексту-приймача; в) соціоісторичні і культурні феномени, включаючи історичні та культурні події, періоди та епохи; г) кодові системи, включаючи архетипи, жанри і мови [Чорновол-Ткаченко 2007: 6]. Ми розглядаємо прецедентні феномени у широкому їх розумінні, тобто поділяємо їх на вербальні та невербальні за ознакою їх словесного вираження / невираження.

В. В. Красных виділяє ще один критерій опозиції прецедентних феноменів – це можливість або неможливість реалізації їх у мовленні. За цією ознакою виділяються вербалізовані та невербалізовані прецедентні феномени [Красных 2002: 46]. До вербалізованих дослідниця відносить ті феномени, що можуть бути вербально відтворені, описані в мовленні (напр., картина В. М. Васнецова «Богатирі» є невербальним феноменом, але її можна описати за допомогою слів). Невербалізовані ж феномени є такими, що не мають вербального вираження (напр., музичні твори не можуть бути адекватно передані за допомогою слів, описати можна тільки враження від них). Іншими словами, всі прецедентні феномени за вербальним вираженням можна поділити на вербальні (ті, що мають словесне вираження) та невербальні (відповідно ті, що такого вираження не мають). У свою чергу вербальні прецедентні феномени можуть бути поділені на власне вербальні (ті, що мають словесне вираження і точно відтворюються в мовленні) та вербалізовані (ті, що мають словесне

вираження, але можуть бути вербалізовані або відтворені в мовленні у різний спосіб). Невербальні ж феномени поділяються на вербалізовані (ті, що можливо описово відтворити в мовленні) та невербалізовані (див. схему 1).

Схема 1

Особливий тип вербальних прецедентних феноменів виокремлює О. С. Боярських. Це описова вербалізація – випадки вказівки на ситуацію, що стосується певного художнього тексту та є впізнаваною без використання імен літературних персонажів або літературних висловлень: *Напевно, важко відчувати себе лицарем, що бореться з млинами?* (www.bedusenko.com). У таких випадках відбувається вербальна репрезентація ситуації, яка стосується художнього твору, але не шляхом цитування, а за допомогою свого роду переказу, в якому вживаються окремі лексеми, що легко поновлюють зв'язок з текстом-джерелом лексеми [Боярських 2008: 101-102]. Виділення цього типу прецедентних феноменів як окремого, на нашу думку, є не зовсім доцільним, адже його можна зарахувати до вербалізованих одиниць вербальних прецедентних феноменів.

В. В. Красних виділяє прецедентні імена, висловлення, тексти та ситуації як одиниці системи вербальних прецедентних феноменів [Красных 2002: 47-48].

Прецедентні імена — це широко відомі власні імена, що використовуються в тексті не стільки на позначення конкретної людини (ситуації, міста, організації та ін.), скільки як своєрідний культурний знак, символ певних якостей, подій, напр.: *Дон Кіхот* — символ безкорисливої боротьби за справедливість [Нахимова 2007: 4].

Прецедентне ім'я може співвідноситися або з прецедентним текстом (*Кайдашиха* – героїня повісті І. Нечуя-Левицького), або з прецедентною ситуацією (*Крути* – місце, де в 1918 році загинули 300 київських студентів, захищаючи підступи до Києва від більшовиків) [Красных 2002: 86].

Прецедентні імена В. В. Красних поділяє на дві групи:

а) термінологічне ім'я – таке прецедентне ім'я позначає певну ознаку, рису характеру або зовнішності, тобто має «термінологічне» значення і є символом певної характеристики (*пузатий Пацюк, якому вареники самі до рота летять=ледар*);

б) полісемічне ім'я – таке прецедентне ім'я може бути символом не тільки образу, але й ситуації [Красных 2002: 86-89]: *Жити в країні... яка так легко прощається зі свободою... яка вважає героїв зрадниками, а катів – героями, якій «всьо равно», аби були чергові Мариніна з Сердючкою...* (pravda.com.ua/columns/2010/02/2/4703262). У наведеному прикладі прецедентне ім'я *Сердючка* вживається як символ масової поп-культури, але також це ім'я може виступати символом русифікації української культури, напр.: *Дев'ятнадцять років згаяти! Заради чого? Щоб замінити Андруховича Донцовою, а Пономарьова Сердючкою?* (pravda.com.ua/columns/2010/02/2/4703262).

В. Азарова до головних ознак прецедентних імен відносить «такі показники, як збагачення семантики та інтертекстуальність, використання прецедентного імені в якості культурного знака, що пов'язує різні тексти, епохи та простори» [Азарова 2010: 11].

Прецедентне висловлення – це продукт мовленнєво-мисленнєвої діяльності, завершена та самодостатня одиниця, що становить рухомий різновид прецедентних феноменів, які з'являються на короткий проміжок часу і швидко зникають, проте мають у цей період дуже сильний дієвий потенціал (фрази з рекламних роликів, анекдоти): *Останні маневри його чимось нагадують «тактику стурбованої мавпи»: там розумні, а там – гарні, а мені хоч розірвися...* (Дзеркало тижня. – 4.09–10.09.2010 (№ 32 (812))) (підкреслена фраза з відомого анекдоту про те, як Лев ділив звірів на розумних та гарних). До прецедентних висловлень, на думку В. В. Красних, належать цитати, афоризми, крилаті вислови, плагіат: *Олег намагається говорити з серйозним глядачем елітарною кіномовою, спростовуючи мотивації Брехта «їжа спочатку, творчість – потім»* (Дзеркало тижня. – 11.09-17.09.2010 (№33 (813))). У мовленні прецедентне висловлення функціонує як одиниця дискурсу [Ворожцова 2007: 36-42].

Структура прецедентного висловлення включає три елементи:

- 1) поверхнєве значення, що дорівнює сумі значень компонентів висловлення;
- 2) глибинне значення, що становить семантичний результат сполучення компонентів прецедентного висловлення і формує його лексико-граматичну структуру;
- 3) системний смисл, що є сумою глибинного значення висловлення і знання прецедентного феномена та пов'язаних з ним конотацій [Красных 2002: 100-101].

Прецедентні висловлення та прецедентні імена часто вживаються в тексті саме для актуалізації вербалізованих прецедентних феноменів (прецедентної ситуації та прецедентного тексту), виступають у ролі їх символів. Власне прецедентний текст та прецедентна ситуація, на думку О. А. Ворожцової, є феноменами скоріш когнітивного, ніж лінгвістичного плану, оскільки зберігаються у свідомості носіїв мови у вигляді інваріантів сприйняття [Ворожцова 2007: 42].

Прецедентний текст — це вербальний прецедентний феномен, що зберігається в когнітивній базі у вигляді інваріанта сприйняття. Апеляція до прецедентного тексту здійснюється через пов'язані з цим текстом прецедентні висловлення або прецедентні імена. Знання інваріанта сприйняття прецедентного тексту — необхідне та обов'язкове для всіх представників певної спільноти; знайомство ж із самим прецедентним текстом (саме як з текстом) — бажане, але не обов'язкове. Перш ніж набути статусу прецедентного, текст проходить через певний алгоритм сприйняття, що передбачає поділ характеристик тексту на значущі/незначущі та фіксування перших при ігноруванні других [Красных 2002: 68-72], напр.: *Зрозуміло, що занепацати себе тугою з приводу того, що процвітає і тріумфує культура «голих королів» і «крихіток Цахесів», – справа руйнівна* (www.bedusenko.com). Прецедентне ім'я *крихітка Цахес* відсилає читача до твору Е. Т. А. Гофмана «Крихітка Цахес», що є прецедентним текстом; а *голий король* є прецедентним висловленням, що стосується казки Г. Х. Андерсена «Нове вбрання короля» (серед пересічних громадян відома під назвою «Казка про голого короля»).

Прецедентна ситуація – це певна «ідеальна» ситуація, що колись відбувалася в реальній дійсності або належить до віртуальної реальності мистецтва. Яскраві ознаки цієї ситуації відбито у народній свідомості з певною емоційною оцінкою. Прецедентна ситуація актуалізується в дискурсі через короткий опис самої ситуації або через її атрибути (суб'єкти-персонажі або предмети, що в цій ситуації задіяні) [Ворожцова 2007: 42-43]. До когнітивної бази входить інваріант сприйняття прецедентної ситуації, оскільки вона сама є невербальним, але вербалізованим феноменом: *Варто пам'ятати, що такі «посіви» рано чи пізно дають «сходи» всенародного Майдану* (pravda.com.ua/news/2010/09/27/5418711). У поданому реченні *Майдан* – це прецедентне ім'я, що вказує на прецедентну ситуацію, що мала місце в Києві у листопаді 2004 року. Саме на головній площі столиці, Майдані Незалежності, почалась Помаранчева революція.

В. В. Красних диференціює три основні групи прецедентних феноменів за «широотою охоплення – від соціума до загальнонародської спільноти», тобто залежно від ступеня їх універсальності:

1. Соціумно-прецедентні — феномени, що відомі будь-якому пересічному представнику того чи іншого соціуму (конфесійного, професійного тощо) та входять до колективного когнітивного простору: *СТБину успішну нішу я позначаю як «Zima and Gima production» ...* (Дзеркало тижня. – 4.09–10.09.2010 (№32(812))). Вживання прецедентного імені «*Zima та Gima*» буде зрозумілим людям середнього і старшого віку, що пережили справжній бум індійського кіно на ТБ.

2. Національно-прецедентні — феномени, що відомі будь-якому пересічному представнику тієї чи іншої національно-лінгвокультурної спільноти та входять до національної когнітивної бази: *Про що реве і стогне Дніпр широкий?* (Дзеркало тижня. – 28.08.–03.09.2010 (№31(811))).

3. Універсально-прецедентні — феномени, що відомі будь-якому пересічному сучасному homo sapiens та входять до «універсального» когнітивного простору: *Шлях до Бога більш адекватно подають добровільні «робінзони» – пустельники й самітники* (Дзеркало тижня. – 22.04.–28.04.2006 (№15(594))) [Красных 2002: 50-51].

Крім цих трьох груп, Ю. Є. Прохоров виділяє також автопрецеденти, що становлять відбиття у свідомості індивіда деяких феноменів навколишнього середовища, які мають певне пізнавальне, емоційне або

аксіологічне значення для окремої особистості та пов'язані з особливими індивідуальними уявленнями, включеними до неповторних асоціативних рядів [Прохоров 2004]. Як приклад автопрецедента Н. В. Петрова наводить образ зеленої водокачки, що може асоціюватися з дитинством конкретного індивіда. Такі асоціації є суто індивідуальними і далеко не для всіх уявлення про водокачку є прецедентним та має наведене значення [Петрова 2009: 354]. На думку В. В. Красних, автопрецеденти не відповідають наведеному вище визначенню прецедентних феноменів і входять до числа (як мінімум) соціумно-прецедентних [Красных 2002: 50]. Ми підтримуємо погляд В. В. Красних на автопрецеденти як підтип соціумно-прецедентних феноменів.

Також учені класифікують прецедентні феномени за такими ознаками: а) за сферами-джерелами прецедентних феноменів (література, театр, політика, кіно та ін.); б) за сферами-мішенями, до яких належать прецедентні феномени у своїх вторинних значеннях (реклама, спорт, політика, ЗМІ та ін.); в) за національною належністю джерел прецедентності: вітчизняні та зарубіжні [Боярских 2008; Ворожцова 2007].

Отже, прецедентними є феномени, що добре відомі та зрозумілі всім представникам національно-лінгвокультурної спільноти, апеляція до яких постійно відновлюється у їх мовленні. Основу класифікації прецедентних феноменів складає критерій словесного їх вираження / невираження, відповідно до якого виділяють вербальні та невербальні прецедентні феномени. Ще однією ознакою диференціації прецедентних феноменів є їх можливість / неможливість реалізації їх у мовленні, згідно з якою їх поділяють на вербалізовані та невербалізовані. Вербалізованими можуть бути як вербальні, так і невербальні прецедентні феномени; до невербалізованих же належать лише невербальні прецедентні одиниці. За ступенем універсальності серед прецедентних феноменів розмежовують соціумно-прецедентні (до складу яких входять автопрецеденти, що є відомими лише у мікросоціумах, що можуть включати лише кілька осіб), національно-прецедентні та універсально-прецедентні. Підтипами вербальних феноменів є прецедентні імена, висловлення, тексти та ситуації. Прецедентні тексти та ситуації за можливістю вербального вираження зараховуємо до вербалізованих одиниць, прецедентні імена та висловлення – до власне вербальних.

Використання прецедентних феноменів є способом непрямої комунікації, тобто змістовно ускладненої комунікації, у якій розуміння висловлення включає смисли, що не містяться у власне висловленні, і потребує додаткових інтерпретативних зусиль з боку адресата. Перспективність подальшого вивчення прецедентних феноменів та їх типології зумовлене їхньою поширеністю у сучасному політичному та медійному дискурсах, що і буде складати предмет дослідження у наступних роботах.

Література

- Азарова 2010: Азарова, В. Прецедентное имя в научном освещении [Текст] / В. Азарова // Лінгвістичні студії. – Донецьк: ДонНУ, 2010. – Вип. 21. – С. 8-12. – Бібліогр.: с. 11-12.
- Бацевич 2007: Бацевич, Ф. С. Словник термінів міжкультурної комунікації [Текст] / Ф. С. Бацевич. – К.: Довіра, 2007. – 205с. – ISBN 978-966-507-211-9.
- Боярских 2008: Боярских, О. С. Прецедентные феномены со сферой-источником «Литература» в дискурсе российских печатных СМИ (2004-2007 гг.) [Текст] : диссерт... канд. филол. наук : 10.02.01 / О. С. Боярских. – Нижнетагильская государственная социально-педагогическая академия. – Нижний Тагил, 2008. – 230с.
- Ворожцова 2007: Ворожцова, О. А. Лингвистическое исследование прецедентных феноменов в дискурсе российских и американских президентских выборов 2004 года [Текст] : диссерт... канд. филол. наук : 10.02.20 / О. А. Ворожцова. – Уральский государственный педагогический ун-т. – Екатеринбург, 2007. – 215с.
- Гудков 2003: Гудков, Д. Б. Теория и практика межкультурной коммуникации [Текст] / Д. Б. Гудков. – М.: ИТДГК «Гнозис», 2003. – 288с. – 2000 экз. – ISBN 5-94244-007-7.
- Ильин 1996: Ильин, И. П. Постструктурализм. Деконструктивизм. Постмодернизм: монография [Электронный ресурс] / И. П. Ильин – Электрон. дан. (1 файл). – М. : Интрада, 1996. – 254 с. – Режим доступа: <http://lib.ru/CULTURE/ILIN/poststrukt.txt>. – Название с экрана.
- Караулов 2006: Караулов, Ю. Н. Русский язык и языковая личность [Текст] / Ю. Н. Караулов. – М.: КомКнига, 2006. – 261с. – Библиогр.: с. 258-261. – ISBN 5-484-00509-4.
- Кондратенко 2009: Кондратенко, Н. В. Интертекстуальність в українському політичному дискурсі // Ковалевська, Т. Ю., Кондратенко, Н. В., Кутуза, Н. В., Порпуліт О. О., Ковалевська А. В. Реклама та PR у масовоінформаційному просторі [Текст] / О. В. Александров (ред.). – Одеса: «Астропринт», 2009. – С. 155-160. – Бібліогр.: с. 367-391. – 500 пр. – ISBN 978-966-190-119-2.
- Красных 2002: Красных, В. В. Этнопсихолінгвістика і лінгвокультурологія: Курс лекцій [Текст] / В. В. Красных – М.: ИТДГК «Гнозис», 2002. – 284с. – Библиогр.: с. 282-284. – ISBN 5-94244-009-3.
- Кушнерук 2006: Кушнерук, С. Л. Сопоставительное исследование прецедентных имен в российской и американской рекламе [Текст]: диссерт... канд. филол. наук: 10.02.20 / С. Л. Кушнерук. – Уральский государственный педагогический ун-т. – Екатеринбург, 2006. – 213с.
- Нахимова 2007: Нахимова, Е. А. Прецедентные имена в массовой коммуникации: монография [Текст] / Е. А. Нахимова ; ГОУ ВПО «Урал. гос. пед. ун-т»; Ин-т социального образования. — Екатеринбург, 2007. — 207с. – Библиогр.: с. 185-207. – 500 экз. – ISBN 5-7186-0238-X.

Петрова 2009: Петрова, Н. В. Эволюция понятия «прецедентный текст» [Электронный ресурс] // Проблемы концептуализации действительности и моделирования языковой картины мира: сб. науч. тр.: вып. 4 / сост., отв. ред. Т.В. Симашко. – Электрон. дан. (1 файл). – Архангельск, 2009. – С. 350-358. – Библиогр.: с. 357-358. – Режим доступа: www.linguistic.sfpgu.ru/razdel4.doc. – Название с экрана.

Прохоров 2004: Прохоров, Ю. Е. Действительность. Текст. Дискурс: монография [Текст] / Ю. Е. Прохоров – М. : Флинта, Наука, 2004. – 224с. – 1000 экз. – ISBN 5-89349-653-1.

Селіванова 2006: Селіванова, О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія [Текст] / О. Селіванова. – Полтава: Довкілля-К, 2006. – 716с. – Бібліогр.: с. 668-688. – 1000 прим. – ISBN 966-8791-00-2.

Слышкин 2000: Слышкин, Г. Г. От текста к символу: лингвокультурные концепты прецедентных текстов в сознании и дискурсе: монография [Текст] / Г. Г. Слышкин – М. : Академия, 2000. – 128с.

Чорновол-Ткаченко 2007: Чорновол-Ткаченко, Р. С. Прецедентный текст как основа лингвостилистической реализации категории интертекстуальности (на материале сказок Льюиса Керрола) [Текст] : автореф. дис... канд. филол. наук : 10.02.04 / Р. С. Чорновол-Ткаченко. – Харьковський національний ун-т ім. В. Н. Каразіна. – Харьков, 2007. – 19с.

В статье рассмотрены прецедентные феномены как одно из проявлений теории интертекстуальности, приведено определение понятия прецедентных феноменов, определены их основные функции и дифференциальные признаки. Проанализированы классификации прецедентных феноменов по таким критериям: по признаку словесной выраженности / невыраженности, по возможности / невозможности реализации в речи, по степени универсальности.

Ключевые слова: прецедентный феномен, интертекстуальность, прецедентное имя, прецедентная ситуация, прецедентное высказывание, прецедентный текст, когнитивная база.

Precedent phenomena were considered in the present article as a display of the theory of intertext, there was given the definition of precedent phenomena and there were described their main functions and differential peculiarities. The precedent phenomena were classified in our studies by verbal expression / indistinctivity, by possibility / impossibility of verbal expression, by measure of universality.

Keywords: precedent phenomenon, intertextuality, precedent name, precedent situation, precedent statement, precedent text, cognitive data.

Надійшла до редакції 9 вересня 2010 року.

Наталя Слобода

ББК 81.411.1-22
УДК 811.161.2 '367

СИНТАКСИС МЕТАФОРИЧНИХ КОНСТРУКЦІЙ У ПОЕЗІЇ ШІСТДЕСЯТНИКІВ

Стаття продовжує цикл публікацій, присвячених аналізу синтаксичної структури метафори. Зокрема розглянуто три- і чотирикомпонентні метафоричні конструкції як форму реалізації комплексної образності, охарактеризовано смислові особливості окремих моделей.

Ключові слова: метафорична конструкція, модель, смислова структура метафори.

У сучасному світі множинних можливостей лексична система мови, якою б вона не була багатою, не здатна описати все різноманіття явищ і потребує постійного поповнення за рахунок появи нових значень слів. Це, в першу чергу, пов'язано з виникненням синтетичних явищ на перетині різних сфер, які нерідко описуються в термінах інших, суміжних реалій. Так формується поняття метафора, що властива мисленню людини як принцип сприйняття і структурування світу.

Найбільш гостре і яскраве вираження метафора знаходить у художньому мисленні і мовленні, для яких вона є первинною. Здебільшого метафоричні образи (як і реалії, які сприймає людина) є комплексними, тому до їх творення залучаються не окремі слова, а цілі конструкції, що дозволяють образно охарактеризувати явище з різних боків. Особливо це показово для поетичного мовлення ХХ сторіччя і яскраво виявляється в поезії шістдесятників.

Під метафоричними конструкціями розуміємо складні словосполучення, до складу яких входять два і більше метафоризованих компоненти, а також вказівний мінімум. Кожен із цих компонентів має самостійне метафоричне значення, хоча в більшості випадків вони семантично пов'язані і спрямовані на створення єдиного образу. Показово для метафоричних конструкцій є висока концентрація образності в межах порівняно стислих синтаксичних побудов.

У працях, присвячених комплексному дослідженню метафор, українські лінгвісти фіксують наявність складних метафор у поетичному мовленні й аналізують деякі типи конструкцій. Приміром, Л. Пустовіт виділяє

такі: «прикметник + іменник + дієслово», «іменник + дієслово + іменник в орудному відмінку», дієслово-присудок із додатком та обставиною, вираженими іменниками [Пустовіт 1979: 21]. Як бачимо, дослідниця зосереджує увагу на трикомпонентних метафорах. Т. Єщенко у поезіях 90-х років ХХ ст. розглядає трикомпонентні та чотирикомпонентні метафори, серед яких диференціює 13 та 14 моделей відповідно [Єщенко 2001: 178-182]. Л. Тиха, досліджуючи метафори у поетичному дискурсі І. Драча, виділяє складні метафори двох типів: «дієслівна + метафора з орудним придієслівним» та «дієслівна + генітивна», а також багатокомпонентні сполуки трьох типів [Тиха 2007: 8-9].

Отже, у межах морфологічної класифікації метафоричних конструкцій або розглядається далеко не повний обсяг таких структур, або ж їх типи значною мірою деталізовані (як у згаданій праці Т. Єщенко), що не дає змоги узагальнити їх і використовувати як класифікацію при аналізі інших образних засобів.

Як правило, метафоричні конструкції висловлюють закінчену думку, тобто розширюють свої межі до обсягу речення (інколи кількох речень). На нашу думку, зважаючи на те, що реалізація метафоричного значення не пов'язана безпосередньо з основними категоріями речення (модальність, предикативність, часова віднесеність тощо), варто говорити про формальний збіг (накладання) метафоричної одиниці – конструкції – та синтаксичної – речення. На наш погляд, метафору можна і потрібно розглядати на рівні речення, але не кваліфікувати його як метафоричну одиницю. Саме розгляд метафоричних компонентів як членів речення дозволяє уніфікувати підхід до їх аналізу і вписати у єдину систему весь спектр метафоричних конструкцій будь-якого рівня складності.

Базуючись на цих критеріях, здійснимо спробу синтаксичного аналізу метафоричних конструкцій у поезії шістдесятників, а також охарактеризуємо їх образні можливості залежно від синтаксичної структури.

За обсягом метафорична конструкція, як правило, збігається з простим реченням або частиною складного. В основі абсолютної більшості складних метафор лежить метафоричність предикативної пари. Ускладнення метафоричної образності, а відповідно і структури, відбувається у двох напрямках: за рахунок групи підмета і за рахунок групи присудка, – а також в обох цих напрямках одночасно.

Ускладнення образності підмета у поезії шістдесятників спостерігається порівняно рідко (менш, ніж у 6 % прикладів).

Підмет здебільшого поширюється за рахунок узгодженого атрибута, позначеного власною метафоричною образністю. У цій моделі переважає інвертований порядок слів: *Сичала сита соснина* [Костенко 1989: 415]; *Може, крило суворе / Вам відмовля злетіти* [Вінграновський 2004: 74]; *Сумний мій задум ходить біля вікон* [Вінграновський 2004: 167]; *Тільки чув, як співали закохані ноги* [Симоненко 2004: 28]; *Бредуть за нею стомлені думки* [Симоненко 2004: 133]; *Хилиталася темінь патлата...* [Симоненко 2004: 161]. Атрибут виконує як естетичну функцію, так і смислову. Нерідко він семантично узгоджується з присудком, підсилюючи предикативну метафоричність: *А хвора правда так і не оклигала* [Костенко 1989: 362]; *Довго тузиться сумна бандура...* [Симоненко 2004: 31].

Рідше функціонують неузгоджені атрибути (*в + місцевий* на позначення зовнішнього покриття, одягу), при цьому метафоричне значення присудка послаблюється: *Стоїть над нами Всесвіт у зоряній кольчuzі, / і повен місяць сходить над нами, ніби щит* [Костенко 1989: 86]; *...цвістиме в зорях ніч* [Костенко 1989: 195].

У поезіях шістдесятників фіксуємо конструкції зі складеним підметом, вираженим генітивною метафорою: *Пасуться тіні вимерлих тарпанів* [Костенко 1989: 44]; *Дрімає вітру срібна дуда* [Вінграновський 2004: 280]. Ця модель виявляє надзвичайну спаяність щодо творення метафоричного образу, якій сприяє інтонаційне виділення конструкції як окремого рядка.

Домінують у поезіях шістдесятників конструкції, де метафорична образність розширюється по лінії присудка (близько 73 %).

Для складених іменних присудків властиві ті самі можливості ускладнення, що й для підмета. При цьому прикметникові атрибути функціонують не так активно, більшу частину становлять присудки, представлені генітивною метафорою: *Сказав, що обрій – це усмішка простору...* [Костенко 1989: 458]; *А ночі – дні довжезні тіні, / Якими ловить нас Учора* [Павличко 1979: 249]; *Очі – / Вікна моєї душі* [Симоненко 2004: 34].

Дієслівні присудки поширюються в першу чергу за рахунок заповнення вільних валентностей іменниковими (N) або прийменниково-іменниковими (prpN) компонентами у різних відмінках у синтаксичній позиції додатка, рідше – обставини. Як правило, у таких конструкціях дієслово-присудок і залежний іменник у відмінковій формі створюють єдиний образ, який є метафорою відносно прямого значення підмета. Насамперед це твердження стосується найбільш розповсюдженої в поезіях шістдесятників конструкції з прямим додатком, де цільність образу зумовлена, очевидно, лексичною недостатністю дієслова при сильному керуванні.

Зрідка у таких конструкціях функціонує родовий відмінок іменника (N₁VN₂), що позначений схильністю до власної метафоричності: *Дошу набрала хмара вечорова...* [Вінграновський 2004: 296]; *Хай не розбудить смутку телефон* [Костенко 1989: 279]; *Дошу і снігу наковтався комин* [Костенко 1989: 41]; *Та ніякі вітри і морози / Не погасять тепла наших рук* [Симоненко 2004: 54]; *Злість гармонії не порве!* [Симоненко 2004: 85].

Найактивніше з усіх складних метафоричних конструкцій функціонує модель N₁VN₄: *Два наших імені розлука вполювала* [Вінграновський 2004: 304]; *...І сірі вітраки докрилюють свій вік* [Вінграновський 2004: 146]; *Вже іній сонце розпина* [Драч 1990: 32]; *Сьоме небо своє пригинає собі суєта* [Костенко 1989: 107];

Високе небо проворонив дах [Костенко 1989: 331]; *...а вже мені будень диктує дощі та й дощі* [Костенко 1989: 309]; *Ген скіфська баба обрїї стереже* [Костенко 1989: 441]; *Осокори за даллю далекою / Підпирають в степену небосхил* [Симоненко 2004: 80]; *Зелені верби руки заламали...* [Симоненко 2004: 101]. Можливий комплекс метафор такої структури: *Ось наші ночі серпень вижне, / прокотить вересень громи...* [Костенко 1989: 310]. На відміну від простих об'єктних метафоричних словосполучень, що характеризуються протиставленням матеріального – нематеріального, для аналізованих конструкцій здебільшого показова метафоризація на основі протиставлення істоти – неістоти (тобто персоніфікація), що зумовлюється образністю присудка.

Більшої семантичної та синтаксичної самостійності додаток набуває завдяки можливому заміщенню атрибутивним або генітивним словосполученням: *І дощ цілує опівночі / Кульбаби очі золоті* [Вінграновський 2004: 262]; *Весна підніме келихи тюльпанів...* [Костенко 1989: 44]; *Вона єдина бачила, як хмара, / Неначе велетенська гуска на воді, / Знесла яйце сіяючого сонця* [Павличко 1979: 235]; *Бухту спокою облизує прибії* [Симоненко 2004: 110].

Модель N_1VN_4 або $N_1V(AN)_4$ є не тільки найпродуктивнішою серед складних метафоричних конструкцій, але і найбільш різноманітною щодо смислової структури.

В аналізованій моделі нерідко реалізується метафора-загадка, причому чим більшою самостійною метафоричністю володіє додаток, тим більше він тяжіє до вказаної смислової структури: *Місяць з неба кида весло...* [Вінграновський 2004: 64] – промінь, місячну доріжку; *Калина міряє коралі* [Костенко 1989: 263] – грона ягід. При цьому присудок метафоризується, семантично підпорядковуючись образності додатка, але не потребує розшифрування. Загадка як смислова структура метафори ще більш показова для конструкцій, поширених атрибутом: *[вітер – Н.С.] Піщані гори хоче покотить / На боснячок, що від страху тремтить* [Павличко 1979: 457] – дюни; *Рум'янець густий раннє небо залив* [Симоненко 2004: 149] – світанок. Така одно- або двокомпонентна загадка функціонує в позиції прямого додатка і «розгадується» як певне поняття, реалія.

Модель N_1VN_4 виявляє гнучкість щодо смислової структури, виражаючи метафори-порівняння. Між порівнюваними реаліями немає безпосереднього синтаксичного зв'язку, вони здебільшого виражені підметом і додатком (інколи із залежним атрибутом), а зіставлення опосередковане дієсловом-присудком: *Натягне дощ свої осінні струни* [Костенко 1989: 325] → *дощ, наче струни*; *О, вже зоря засвічує лампаду!* [Костенко 1989: 471] → *зоря, мов лампада*; *Гей, прослала нива / Чорне полотно* [Симоненко 2004: 186] → *нива, мов чорне полотно*. Завдяки опосередкованості така форма вираження метафор-порівнянь позбавлена категоричності, показовою для власне порівнянь. Вона віддаляє конструкцію від власне зіставлення, умовного отождоження і наближає її до чистої метафори (загадки), завдяки чому її образність є надзвичайно переконливою.

Меншою продуктивністю, проте дуже яскравою специфікою відзначаються конструкції з додатком в орудному відмінку: *Вечеряють очі просторами ніжними* [Вінграновський 2004: 61]; *Жонглює будень святістю і свинством* [Костенко 1989: 5]; *І осінь захрипла шерехом криги* [Костенко 1989: 254]; *Нехай веселий пустодум / Подзвонить римою завзято* [Павличко 1979: 182]; *І небо теплотою глибиніє...* [Симоненко 2004: 21]; *Мене ліси здоров'ям напували* [Симоненко 2004: 37]; *Лиш росою по нім буде плакати жито...* [Симоненко 2004: 45]. Надзвичайно поширена генітивна метафора в позиції такого додатка: *Заклацав холод іклами бурульок* [Костенко 1989: 294]; *...і світить спека ребрами моста* [Костенко 1989: 53]; *Обняла мене хатина вбога / Сплетеними пальцями бервен* [Павличко 1979: 330]. Слід зазначити, що переважна частина моделі N_1VN_5 функціонує з орудним інструментальним, що має певну семантичну автономність і формує значний метафоричний потенціал.

В інших випадках семантика орудного відмінка може бути безпосередньо зумовлена семантикою дієслова і утворювати разом з ним єдиний, спільний образ, що має метафоричне значення відносно підмета: *Не раз хитнула доля терезами* [Костенко 1989: 14]; *Сьогодні осінь похлинула димом* [Костенко 1989: 279]; *...І небо в мене зорями жбурляло!* [Вінграновський 2004: 109]. Така семантична спаяність характерна тільки для конструкцій з орудним власне об'єктним, тобто сильнокерованим, зумовленим доповненням до дієслова. За характером взаємодії компонентів такі структури наближаються до моделі N_1VN_4 .

У складних метафоричних конструкціях власне метафоричного значення набуває орудний суб'єктний (пасивного суб'єкта). При трансформації таких пасивних конструкцій в активні метафоричне значення зберігається: *Свобода четвертується законом!* [Вінграновський 2004: 109] ← *закон четвертує свободу*; *Нехай печаль не зрушиться листами* [Костенко 1989: 279] ← *нехай листи не зрушать печаль*.

Без додатка пара підмет-присудок може не являти собою метафори. При цьому дієслово-присудок виступає скоріше зв'язковим елементом, ніж власне метафоричним: *У нього й хмари вигинались зміями...* [Костенко 1989: 96]; *А вже цвяхами колеться стерня* [Костенко 1989: 334]. Пор.: *хмари вигинались, стерня колеться*. Без підмета метафоричний сенс так само втрачається: *вигинались зміями, колеться цвяхами*. Такі семантичні відношення можуть бути наявні лише у конструкції, де орудний виражає метафору-порівняння і обидва порівнювані іменники мають конкретну семантику. За наявності протиставлення конкретного – абстрактного конструкція є наскрізно метафоричною: *Тиша хмарою проплива* [Симоненко 2004: 127]; *Щастя хлюпає срібною хвилею...* [Симоненко 2004: 185]. Орудний обставинний з іншими варіантами значення, на нашу думку, навряд чи заслуговує на окрему увагу через свою невисоку вживаність у функції метафори.

Доволі поширеним явищем є конструкції з безприменниковим подвійним керуванням. Зокрема, у творчості шістдесятників активно функціонують побудови з двома іменниковими додатками, вираженими знахідним та орудним відмінками (модель $N_1V(N_4 + N_5)$): *Де літо маки стеле килимами, / дитя в городі ходить коло мами* [Костенко 1989: 412]; *Хай брехня твоє слово дугою не вигне...* [Симоненко 2004: 78]. Більш показовим для цієї конструкції, як і в цілому для метафоротворення, є не орудний порівняння, а орудний інструментальний: *Я люблю очима тишу цілувати...* [Вінграновський 2004: 123]; *Шепоче дощ про тебе у траві, / Ріку читає сірими очима* [Вінграновський 2004: 302]; *Гвинтом вертоліт різже досаду* [Драч 1990: 244]; *Відмикаю світанок скрипичним ключем* [Костенко 1989: 8]; *...пили ви Тясмин здалеку очима* [Костенко 1989: 380]; *...Коли людство, як твою актрису, / Шарфом диму стис автомобіль* [Павличко 1979: 330]; *Темряву тривожили криками півні* [Симоненко 2004: 92]; *Штрикаю небо очима гострими* [Симоненко 2004: 103]. Кожен із залежних компонентів, як і в простіших за структурою конструкціях, може поширюватися, спричиняючи формування складної, комплексної образності: *І тільки верб зеленим водоспадом / стара фортеця пам'ять обніма* [Костенко 1989: 391].

Метафоризація конструкцій з додатками в інших відмінках та применниково-відмінкових формах (узагальнимо їх як N_1VN) у поезіях шістдесятників позначена нижчою продуктивністю.

Відносно непоширеним засобом ускладнення предикативної метафори є обставини, як прислівникові, так і применниково-іменникові. Обставини, виражені прислівником, здебільшого сприяють персоніфікації: *Сидить навпочіпки світання...* [Вінграновський 2004: 352]; *Останній клен світ за очі забіг* [Костенко 1989: 76]; *Я вхожу в ліс — трава стає навшипиньки* [Костенко 1989: 412]; *...а до вікна / Навшипиньки підійшло світання, / І заясніла далина* [Павличко 1979: 211]; *Тишина хиталася велично* [Симоненко 2004: 74]; *Мовчали гордо скелі кам'яні* [Симоненко 2004: 99]; *Тільки обрії моргав суворо...* [Симоненко 2004: 160].

Применниково-іменникові обставини сприятливі для творення більш різноманітної метафоричної образності: *...І біля неба гріється зоря* [Вінграновський 2004: 238]; *У дзеркалі води гогочуть хмари...* [Драч 1990: 26]; *моя душа не ходить на базар* [Костенко 1989: 204]; *Влітає в душу перша книжка...* [Павличко 1979: 363]; *Нудіє на якорі душа!..* [Симоненко 2004: 110].

Метафорична конструкція набуває найбільшої цілісності, оформленості при семантичному узгодженні образності групи підмета і групи присудка. При цьому відбувається одночасне поширення підмета і присудка, тобто виникають 4- і полікомпонентні метафоричні конструкції (близько 21 %): *...Де тополі іржаві, як мітли, / Крушно небо метуть головами* [Драч 1990: 242]; *І у світі дивному, і у світі чистому / Солов'єм розстріляна божевільна мить* [Драч 1990: 250]; *Нехай тендітні пальці етики / торкнуться вам серце і вуста* [Костенко 1989: 66]; *сплачуть п'їтму стріхи тонкосльозі* [Костенко 1989: 294]; *Димлять росою срібні спориші* [Костенко 1989: 411]; *кошлатий морок лапу подає* [Костенко 1989: 412]; *Приходив юний всесвіт голубий / Світилами пахками опівночі* [Вінграновський 2004: 108]; *І сонна тиша сонним язиком / Шепоче саду сиву коліскову* [Вінграновський 2004: 183]; *Смаглява ніч в колісці гір / Гойдала місяця малого* [Павличко 1979: 357]; *Тобі махають капелюхами / Пеняків засніжених печериці* [Павличко 1979: 472]; *І розтинають ніч неважому / Квадратні очі віконних рам* [Симоненко 2004: 26]; *Де порветься тихую струною / Муками натягнута* [Симоненко 2004: 30]. У таких конструкціях компоненти настільки міцно пов'язані між собою, що, будучи розбитими на окремі словосполучення, часто втрачають метафоричність. З таких комплексів можна умовно виділити хіба що атрибутивні або генітивні словосполучення, які самі собою створюють яскраві мікрообрази. В абсолютній більшості складних метафоричних конструкцій образність найповніше реалізується тільки в поєднанні всіх компонентів.

Слід наголосити на особливій ролі атрибутивних та генітивних метафор у синтаксичній структурі складних метафоричних конструкцій: вони можуть виконувати майже будь-яку синтаксичну функцію, як і просто іменник, у тому числі предикативну. Саме на цих компонентах базується диференціація складних метафоричних конструкцій за смисловою структурою (виділення метафор-загадок і метафор-порівнянь).

Складні метафоричні конструкції надзвичайно продуктивні у поезії шістдесятників. Очевидно, що вони мають ширші метафоротвірні можливості, оскільки кожен із граматично взаємозумовлених компонентів початково має свій комплекс значень із здатністю до переосмислення. За рахунок взаємодії метафоричних нашарувань формується складна образність таких конструкцій. Через це ми вважаємо, що подібні метафори володіють більшою стилістичною виразністю, ніж відповідні структурно прості метафори.

Подальше дослідження структури художньої метафори дозволить не лише розширити розуміння художнього мислення та індивідуального стилю окремих авторів, але й згодом зробити ширше узагальнення щодо структури поняттєвої метафори, яка безпосередньо реалізує один з основних принципів мислення людини.

Література

Вінграновський 2004: Вінграновський, М. С. Вибрані твори: У 3 т. [Текст] / Микола Вінграновський. — Тернопіль: Богдан, 2004. — Т. 1: Поезії / Вступна стаття Т. Салиги. — 400 с.

Драч 1990: Драч, І. Ф. Лист до калини: поезії, поеми: для ст. шк. віку / [передм. Д. В. Павличка]; худож. Ю. А. Чеканюк [Текст] / Іван Драч. — К.: Веселка, 1990. — 286 с.

Єщенко 2001: Єщенко, Т. А. Метафора в українській поезії 90-х років ХХ ст. [Текст]: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Єщенко Тетяна Анатоліївна. — Донецьк, 2001. — 337 с.

Костенко 1989: Костенко, Л. В. Вибране [Текст] / Ліна Костенко. — К.: Дніпро, 1989. — 559 с.

Павличко 1979: Павличко, Д. В. Вибрані твори в двох томах [Текст] / Дмитро Павличко. — К.: Дніпро, 1979. — Том перший. — 517 с.

Пустовіт 1979: Пустовит, Л. Е. Лексико-семантическая структура метафоры: автореф. дис. на соискание науч. степени канд. филол. наук: спец. 10.02.02 «Украинский язык» [Текст] / Л. Е. Пустовит. — К., 1979. — 26 с.

Симоненко 2004: Симоненко, В. А. На схрещених мечях: [вibr. твори / передм. О. Гончара; упорядкув., післямова, комент. В. Костюченка] [Текст] / Василь Симоненко. — К.: Унів. вид-во «Пульсари», 2004. — 384 с.

Тиха 2007: Тиха, Л. Ю. Метафора в поетичному дискурсі Івана Драча [Текст]: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова» / Л. Ю. Тиха. — К., 2007. — 19 с.

Статья продолжает цикл публикаций, посвященных анализу синтаксической структуры метафоры. В частности рассмотрены трех- и четырехкомпонентные метафорические конструкции как форма реализации комплексной образности, охарактеризованы смысловые особенности отдельных моделей.

Ключевые слова: метафорическая конструкция, модель, смысловая структура метафоры.

The article continues the cycle of publications devoted to the analysis of metaphor syntactic structure. Particularly three- and four-componential metaphorical constructions are observed as a form of complex figurativeness realization; sense peculiarities of some models are characterized.

Keywords: metaphorical construction, model, sense structure of metaphor.

Надійшла до редакції 7 вересня 2010 року.

Лілія Терещенко

ББК 81.432.1

УДК 81.111.33

ЕМОТИВНІ ДОМІНАТИ СУБ'ЄКТА МОВЛЕННЯ У ДИСКУРСІ НЕПРАВДИ

У статті окреслені основні напрями дослідження емотивних характеристик неправдивого мовлення. Визначено такі параметри емотивного дейксису дискурсу неправди як: емотивна інтенція, тональність емоції, спрямованість емоції, модальність емоції. Водночас виділено дві категорії показників емотивності дискурсу неправди, проаналізовано типи цих показників.

Ключові слова: емотивний дейксис, дискурс неправди, показники емотивності.

Утвердження антропоцентричних засад сучасних лінгвістичних досліджень обумовлює звернення до багатоаспектного вивчення сутності й функцій суб'єкта мовлення, що вимагає, в свою чергу, інтеграції декількох наукових напрямів. До **актуальних** питань, що привертають увагу представників лінгвокогнітивного, психолінгвістичного та дискурсивного напрямів лінгвістичних досліджень відноситься категорія *емотивності*, яка дозволяє визначити інтенціональні, модальні й семантичні характеристики мовлення як прояви його суб'єктивності. Емоції є мотиваційною основою діяльності людини, в тому числі й мовленнєвої, що дозволяє розглядати їх як об'єкт лінгвістичних досліджень [Гладько 2000, Шаховский 2008]. *Емоція* – це реакція суб'єкта на стимул, який змушує людину по-іншому групувати об'єкти світу та їхні властивості [Шаховский 2008: 58], відповідно, емотивність мовлення слід розглядати як одну з характеристик суб'єкта мовлення.

Об'єктом цього дослідження є *мовна особистість брехуна* (МОБ), яка представляє собою особливий тип мовної особистості, що відтворює систему найбільш значимих й типових когнітивних, прагматичних і мовленнєвих характеристик суб'єктів неправдивого мовлення. **Предметом** дослідження виступають емотивні доміанти, характерні для суб'єкта неправдивого мовлення, які визначають особливий спосіб і ступінь пізнання ним оточуючого світу та відображення у мовленні.

Мета статті – дослідити основні параметри емотивного дейксису дискурсу неправди, що відображають його суб'єктні характеристики. Завданнями дослідження, у свою чергу, є: 1) визначити параметри емотивного дейксису дискурсу неправди; 2) виявити форми мовної об'єктивації показників емотивності у дискурсі неправди; 3) виокремити показники справжніх емоцій брехуна та мовні форми їх вираження.

Суб'єкт неправдивого мовлення виступає учасником дискурсу неправди, визначаючи при цьому провідні характеристики останнього. **Дискурс неправди** можна визначити як комунікативну подію наділення складного мовного знаку смыслом, під час якої відбувається взаємозалежна ментально-комунікативна діяльність її учасників, при цьому принаймні один з учасників прагне модифікувати уявлення адресата про дійсність шляхом вербалізації хибної, на його думку, інформації. За онтологічними характеристиками концептуальні системи суб'єктів правдивого й неправдивого мовлення тотожні: вони відтворюють «у вигляді структурованих

й упорядкованих знань уявлення про світ, дійсність і результати внутрішнього рефлексивного досвіду» індивіда [Селіванова 2008: 405]. Однак ці концептуальні системи різняться за своїм змістовим наповненням й аксіологічними характеристиками, зокрема, наявними у брехуна прихованими знаннями й емоціями.

Ключові складові концептуальної системи МОБ представлені у формі домінант, які визначають комунікативні та мовленнєві характеристики мовця. Згідно вчення А. А. Ухтомського про **домінанту** як «панівний осередок збудження» у нервовій системі, вона є психофізіологічною основою уваги й предметного мислення, в тому числі й понять та уявлень [Ухтомский 2002: 49]. «Будь-який індивідуалізований психічний зміст, що перебуває в нашому розпорядженні й може бути нами відтворений, є слідом пережитої колись домінанту» [Ухтомский 2002: 1] (*переклад наш.* – Т. Л.). Таким чином, домінанти можна розглядати як індивідуалізуючі фактори активного відношення суб'єкта неправдивого мовлення до дійсності.

Емотивні домінанти суб'єкта неправдивого мовлення стали предметом як психологічних [Ekman 1997; Masip 2004], так і лінгвістичних [Шаховский 2008] студій. Н. М. Панченко, зокрема, вказує на мотивуючу роль емоцій в генезисі неправди. Домінуючими емоціями, що спричиняють неправду, з одного боку, є страх, а з іншого, – любов до ближнього, співчуття, бажання захистити [Панченко 1999]. Відношення «емоції – неправда» передбачає не лише роль емоцій у мотивації неправдивого мовлення, але й приховування мовцем справжніх емоцій, а також їхню імітацію [Masip 2004: 155].

Для прикладу: '*...>I've been talking to the Principal about the Collage Open Week at the end of term. He wants the History Department to throw something into the pool, you see, and I've been wondering about you. 'Oh, really?' Surely there were others better qualified to be thrown into the pool?*' [Amis 2002: 25]. У розмові з керівником, мовець (Джим) імітує потішене самолюбство з приводу доручення підготувати лекцію, що виражається у висловлюванні '*Oh, really?*'. Насправді, його подив пов'язаний з негативною оцінкою отриманої пропозиції. Приховане роздратування з приводу додаткової роботи виплескується в подумки промовленому саркастичному зауваженні *Surely there were others better qualified to be thrown into the pool?*. Легко вбудовуючись за своїми структурно-семантичними характеристиками в канву діалогу, воно стає ключовим у розумінні хитросплетінь думок і почуттів Джима. У ньому відбувається зміна метафоричного образу, вжитого комунікативним партнером: нежива сутність (*to throw something into the pool*) трансформується на живу істоту (*others better qualified to be thrown into the pool*), що змінює зміст «долучитись до спільної справи» на негативно оцінене «кинути когось у якість поживи».

Емотивна домінанта є інгерентною характеристикою суб'єкта неправдивого мовлення, навіть якщо актуалізація висловлювання, начебто, відбувається без будь-яких емотивних сигналів. «Відсутність» останніх лише вказує на вмиле приховування або ж маскування брехуном своїх емоцій. Наприклад, у ситуації конфлікту, що загрожує життю скандального фотографа, він намагається приховати у мовленні широкий спектр своїх емоцій (страх, відроза, радість з приводу того, що переслідувачі введені в оману): '*Well, you got beat up: I got beat up, so we are square. Just keep your long nose out of this little ol' town in the future. 'I'll do that,' Cade said tonelessly*' [Chase 2008: 196] – контролюється не лише лексико-семантичне оформлення власного висловлювання, але й просодичні характеристики.

Нещире або неправдиве вираження емоцій стає можливим завдяки тому факту, що «усі фізіологічні та лінгвістичні параметри емоцій всередині даної лінгвокультури для усіх користувачів вербальної мови кодуються однозначно» [Шаховский 2008: 167]. Зокрема, імітація емоції часто супроводжується її прямою номінацією, як то «цікавість», «страх», «співчуття»: '*I was interested in the question you asked at the parents meeting, "Mr. Bruce. This was untrue. He was not interested in the question..."*' [Cheever 1980: 325] – бажачи познайомитись із привабливою жінкою, мовець висловлює зацікавленість у поставленому нею питанні, яке насправді йому байдуже.

Емотивні домінанти суб'єкта неправдивого мовлення визначаються за параметрами **ЕМОТИВНОГО ДЕЙКСИСУ** – способу, в який емоціональні характеристики суб'єкта неправдивого мовлення визначають специфіку плану змісту й плану вираження його висловлювань. Іншими словами, емотивний дейксис виступає вихідним пунктом у (а) вербальній поведінці особистості, її індивідуальній шкалі цінностей, в сприйнятті світу та його емоційному «картируванні» [Шаховский 2008: 44]. Його можна представити як систему координат суб'єктивної емоційної орієнтації, в якій ситуація представлена як «точка перетину» або особливе поєднання їх актуальних значень за параметрами: емотивна інтенція, тональність емоції, спрямованість емоції, модальність емоції [Жура 1999: 194-195].

Емотивна інтенція визначає ціль емотивного впливу, якою може бути намір: а) змінити емоційний стан адресата; б) виразити / приховати певні емоції в емоційній або нейтральній комунікативній ситуації. Мотиви, що спонукають мовця до неправди, виступають також і мотивами, що спонукають його чинити вплив на емоції адресата, як то: страх, бажання захистити себе чи ближнього, зберегти приватність тощо. Вплив на емоційний стан адресата використовується суб'єктом неправдивого мовлення задля модифікації його ціннісних орієнтацій та діяльності. Зловживання мовцем зазначеним механізмом (емоційна маніпуляція) перетворює неправду на різновид вербальної агресії [Шаховский 2008: 169].

Для прикладу: опинившись перед важким вибором між лояльністю до подруги-колеги та ризиком втратити коханого, що нечесно отримав обіцяне подрузі підвищення, жінка веде розмову таким чином, щоб уникаючи звинувачень, змусити коханця відмовитись від посади. Акцент робиться саме на негативних емоціях

адресата стосовно роботи, оскільки раціональна аргументація такого рішення відсутня: *'They're pigging bastards,' she said eventually. Gary looked up warily. 'I suppose. 'They suck the blood out of you.' 'Shamelessly,' Gary agreed more robustly. 'It just makes me sick to have to work here!' 'Me too! God, I hate this place! If it wasn't for my two mortgages, I'd... I'd...' 'Quit!' 'Well. That's a bit drastic.' They smiled crookedly at each other* [Dowling 2002: 29-30]. Незважаючи на майстерне використання риторичної стратегії, жінка не досягає мети, оскільки адресат зберігає критичний погляд на ситуацію, адже він лише розігрує роль виснаженого й обуреного працівника.

Зміна емоційного стану адресата можлива шляхом використання мовцем емоційно-оцінної лексики. Зокрема, характеристика іншої дівчини, яка лише на декілька років старша за дівчину-мовця, як *'She's ages older than I am'* [Parker 2009: 12] спрямована на формування в очах хлопця невігідного для суперниці образу «старої дівки».

Інтенція виразити або приховати певні емоції в емоційній або, навпаки, нейтральній комунікативній ситуації пов'язана з наміром суб'єкта неправдивого мовлення створити довершений образ, уникнути протиріч у власній «грі». Так, у напружений момент, що загрожує життю чоловіка, він намагається виявити адекватну реакцію на перевірку паспортів полісменами (насправді, опізнаними ним переодягнутими переслідувачами). Ані голосом, ані словами він не видає охопившого його страху і вирає собі час для втечі: *Your passports please,' the policeman said. 'You haven't registered in the hotel...that is an offence.'* <...> *Watching, Cade wasn't fooled by this by-play. <...> 'Mine's in my bedroom,' Cade said casually. 'I'll get it.'* He began walking slowly towards his bedroom, his body stiff with **fear**, his heart thumping [Chase 2008: 255].

Тональність емоції відображає оцінку мовцем параметрів комунікативної ситуації, що передає варіанти: добрий / поганий; сумнівний, вірогідний / достеменний; бажаний / небажаний тощо [Шаховський 2008: 102]. Співвідношення емоцій та оцінки може бути представлено за допомогою лінійного ряду: першопричина емоції (фізичне сприйняття або ментальне споглядання певного стану речей) :: раціональна оцінка цього стану дійсності як бажаного чи небажаного, очікуваного чи неочікуваного для суб'єкта :: власне емоції та емоційне відношення до дійсності як результат двох попередніх фаз [Гладько 2000: 31]. Розглянемо приклад: *When I returned to the pen the screaming hit me again like a pneumatic drill and Carmody, sweating and slightly pop-eyed, looked up from the ear where he was still jabbing fruitlessly. It seemed to me that everybody had had enough. Using sign language I indicated to the student that I'd like to have a go and by a happy chance my first effort brought a dark welling of blood into the syringe. <...> 'Nothing very exiting at the next place,' I kept my triumph out of my voice as we drove away* [Herriot 1977: 192]. Схвально оцінюючи ситуацію, коли він впорався з завданням більш професійно, ніж зарозумілий студент-практикант, ветеринар намагається змінити в мовленні тональність власних позитивних емоцій на нейтральну, що, по-перше, вимагається суспільними нормами ввічливості, а по-друге, доповнює образ лікаря-професіонала, для якого подібні ситуації стали рутинною.

Спрямованість емоції представляє адресованість емоцій, які можуть стосуватись як компонентів комунікативної ситуації (зовнішня), так і власного емоційного стану мовця (внутрішня). Прикладом зовнішньої спрямованості емоцій є імітація суб'єктом неправдивого мовлення почуття захоплення адресатом: *'Yes, I'm Cade. How did you know?' 'How do I know? My dear man! I am probably your most dotty fan! <...> I am on vacation, and I am crazy about your photographs. Is that the kind of thing you want to know?'* [Chase 2008: 258-259]. Розігруючи роль фанатки відомого фотографа, жінка-спецагент вдається до експліцитного вираження захоплення й схвилюваності (*My dear man!, your most dotty fan, crazy*).

Модальність емоції – якісна характеристика, що визначає різновиди емоцій МОБ. Характерними емоціями суб'єкта неправдивого мовлення, виявленими в процесі досліджень неправдивої комунікації, є: негативне відношення, зневага до адресата; сором і відчуття провини за брехню; страх бути викритим; задоволення від вдалого обману [Ekman 1997; Masip 2004]. Умовою вдалої реалізації неправди є прихований характер зазначених емоцій. Зокрема, негативне ставлення, зневага та роздратування щодо адресата замінюються нещирим мовцем на нейтральні, або ж навіть трансформуються на протилежні (любов, повагу). *'I love you, dalling'* [Waterhouse 1962: 59] – каже чоловік своїй нареченій, яку зневажає й зраджує. Звернемо увагу на особливу вимову слова *darling*, що є індикатором внутрішнього психологічного протистояння двох емоцій.

Показники емотивності дискурсу неправди розглядаються нами як емотивно марковані компоненти неправдивого висловлювання, що, з одного боку, експліцитно або імпліцитно вказують на характер емотивних інтенцій брехуна й моделюють вірогідне емоційне реагування адресата, а з іншого, прямо чи опосередковано можуть вказати на базову модальність емоцій самого суб'єкта неправдивого мовлення. Перша категорія показників представлена, згідно класифікації С. В. Гладько, трьома типами: сигнали емотивності, емотивні ситуації та емотивні топіки.

Сигнали емотивності пов'язані зі стимулюванням емоційної реакції адресата на семантику окремих елементів висловлювання: *'Aren't they right bloody bastards? To keep you in the dark like that?'* Mr Chapman sensed that Duggie's sympathy was manufactured [Dowling 2002: 286] – використання оцінної й інвективної лексики покликане зімітувати емоції співчуття та обурення. **Емотивні ситуації** спрямовані на вираження емоційного відношення нещирого мовця до предметної ситуації та формування відповідного відношення адресата: *'I can fly all right,' he said, 'and they'll need people once this war gets going – they say it'll be won or lost in the air, this time.'* *'Aren't you afraid?'* she said quietly. *'Not a bit,' he said. Then he covered his eyes with his hand and*

said: 'Yes, I am.' She thought he was very brave and held his arm [Follett 1981: 30]. Оголошення хлопця про намір стати бойовим пілотом викликає захоплення у дівчини, яка у відповідь на «авансований» героїзм піддається звабленню.

Емотивні топіки пов'язані з кристалізацією емоційних переживань учасників комунікації, які об'єктивуються в ключових емоційно значимих компонентах тексту [Гладь 2000: 120]. У неправдивій комунікації емотивні топіки представляють концептуально єдиний фрагмент дискурсу, зосереджений на експлікації емоцій, що імітуються нещирим мовцем: 'Barbara – 'I began, making a couple of well-feigned false starts. Do you think it's wrong for people to have, you know, feelings?' The Witch looked at me, too directly for my liking. 'Not if they're genuinely in love with each other,' she said. 'Would you think it wrong of me to have – feelings?' The Witch, speaking briskly and firmly as though she had been waiting for this one and knew what to do about it, said: 'I think we ought to be married first.' I looked at her sorrowfully. 'Dalling.' [Waterhouse 1962: 61]. У процесі зваблення дівчини мовець концентрує усі вербальні, невербальні (сумний погляд) й паравербальні (паузація) засоби для створення образу закоханого, охопленого пристрастю, але поважаючого бажання дівчини.

Показники, що вказують на справжні емоції нещирого мовця, відносяться дослідниками неправдивої комунікації до сигналів неправди [DePaulo 2003], тобто засобів мимовільного пред'явлення мовцем частини інформації, яка ним приховується від адресата. На нашу думку, в ролі вербальних сигналів неправди можуть виступати ненавмисно використанні суб'єктом неправдивого мовлення **афективи** (слова з первинним емотивним значенням, як то: вигуки, інвективи, емоційно-оцінні прикметники [Шаховський 2008: 78]), наприклад: '**Oh, bother!**' [Coolidge 2001: 313] – мимовільно вигукує дівчина при звістці про те, що спільні плани з симпатичним їй капітаном відмінюються через хворобу його небоги, яку вона, нібито, дуже полюбила. Вербальними сигналами нещирих емоцій можуть послужити й **конотативи** (стилістично марковані слова з емотивним компонентом значення), з-поміж яких виділяють деривати з афіксами емотивно-суб'єктивної оцінки, на зразок: *Holdie* у звертанні до дорослого чоловіка та слова з метафоричним значенням, що мають оцінні та експресивні семи: '**He is a pig,**' said Holden. And you are **an ass.** [Leib 1990: 109] – негативне відношення до адресата «просочується» у вербалізовану оцінку третьої особи.

Про неправду свідчать також емоційно заряджені висловлювання в ситуації, яку нещирий мовець представляє в якості нейтральної: *If she drove away now he might shoot – what instinct had warned him to take the gun into the house this time? – and while she herself might chance it, she could not endanger Jo. She said: 'Just putting the jeep away.' 'You need Jo's help for that?' "He likes the ride. Don't cross-examine me!"* [Follett 1981: 278]. Намагаючись врятувати сина від свого коханця, який вже вбив чоловіка, жінка представляє поїздку на джипі як невинну розвагу, але в останній момент не стримується, висловлюючись у занадто емоційний та імперативний спосіб.

Отже, у дискурсі неправди показники емотивності (свідомо модельовані брехуном) та показники його емоцій (мимовільні сигнали неправди) вступають у відношення контамінації, оскільки їхня семантична та структурна неоднорідність супроводжується як неоднозначністю емоцій, які вони викликають, так і загальним ускладненням процесу смислотворення неправдивого висловлювання. Проблема визначення концептуальних домінант суб'єкта неправдивого мовлення не вичерпується цим дослідженням. **Перспективним** є дослідження когнітивних і ціннісних домінант суб'єкта неправдивого мовлення, що надасть змогу відтворити цілісну концептуальну систему останнього.

Література

- Гладь 2000: Гладь, С. В. Эмотивность художественного текста: семантико-когнитивный аспект (на материале современной англоязычной прозы) [Текст]: дис... канд. филол. наук: 10.02.04 / С. В. Гладь. – Киевский государственный лингвистический ун-т. – Киев, 2000. – 223с.
- Жура 1999: Жура, В. В. Способы экспликации эмоционального дейксиса английской языковой личности в речевом пространстве угрозы [Текст] / В. В. Жура // Языковая личность: проблемы лингвокультурологии и функциональной семантики – Волгоград: Перемена, 1999. – С.194-200.
- Панченко 1999: Панченко, Н. Н. Средства объективации концепта «обман» (на материале английского и русского языков) [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / Н. Н. Панченко. – Волгоград, 1999. – 20 с.
- Селіванова 2008: Селіванова, О. О. Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми: Підручник [Текст] / О. О. Селіванова. – Полтава: Довкілля-К, 2008. – 712с.
- Ухтомский 2002: Ухтомский, А. А. Доминанта. Статьи разных лет. 1887-1939 [Текст] / А. А. Ухтомский. – СПб.: Питер, 2002. – 448с. – ISBN 5-318-00067-3.
- Шаховський 2008: Шаховський, В. И. Лингвистическая теория эмоций: Монография. [Текст] / В. И. Шаховський. – М.: Гнозис, 2008. – 416с. – Библиогр.: с. 389-408. – ISBN 978—94244-019-0.
- Amis 2002: Amis, K. Lucky Jim [Text] / Amis Kingsley. – М.: Цитадель, 2002. – 304с.
- Chase 2008: Chase, J.H. Cade [Text] / J. H. Chase. – М.: Айрис-пресс, 2008. – 320с.
- Cheever 1980: Cheever, J. The Bus to St. James's // The Stories of John Cheever [Text] / John Cheever. – N.Y.: Ballantine Books, 1980. – P. 320-338.
- Coolidge 2001: Coolidge, S. What Katy Did at School & What Katy Did Next [Text] / Susan Coolidge. – L.: Wordsworth Editions Ltd., 2001. – 341p.

- DePaulo 2003: DePaulo, B.M., Malone, B.E., Lindsay, J.J., Chalton, K., Cooper, H. Cues to Deception [Text] / B. M. DePaulo, B. E. Malone, J. J. Lindsay, K. Chalton, H. Cooper // Psychological Bulletin. – 2003. – Vol. 129. – No. 1. – P.74-118.
- Dowling 2002: Dowling, C. Expecting Emily [Text] / Clair Dowling. – London: HEADLINE BOOK PUBLISHING, 2002. – 501 p.
- Ekman 1997: Ekman, P. Should we call it expression or communication [Text] / P. Ekman // Innovations in Social Science Research. – 1997. – Vol. 10. – № 4. – P. 333-344.
- Follett 1981: Follett, K. Eye of the Needle [Text] / K. Follett. – London & Sydney: Futura Macdonald & Co, 1981. – 322p.
- Herriot 1977: Herriot, J. Let Sleeping Vets Lie [Text] / J. Herriot. – London & Sidney: Pan Books, 1977. – 251p.
- Leib 1990: Leib, F. A. Sea Lion [Text] / F. A. Leib. – N.Y. Penguin Books, 1990. – 400 p.
- Masip 2004: Masip, J., Garrido, E., Herrero, C. Defining Deception [Text] / J. Masip, E. Garrido, C. Herrero // Anales de psicologia. – 2004. – Vol. 20. – No. 1. – P.147-171.
- Parker 2009: Parker, D. The Last Tea [Text] / Dorothy Parker // English Learner's DIGEST. – 2009. – №6. – P. 12-13.
- Waterhouse 1962: Waterhouse, K. Billy Liar [Text] / K. Waterhouse. – L.: Penguin Books, 1962. – 187 p.

В статье представлены основные направления исследований эмотивных характеристик неправдивой речи. Определены такие параметры эмотивного дейксиса, как: эмотивная интенция, тональность эмоций, направленность эмоций, модальность эмоций. Кроме этого, выделены две категории показателей эмотивности дискурса неправды, проанализированы типы этих показателей.

Ключевые слова: эмотивный дейксис, дискурс неправды, показатели эмотивности.

The article reviews the main approaches that investigate emotive signs of the dishonest speech. The parameters of the emotive deixis, such as emotive intention, emotive tone, direction of emotions, and emotive mode are defined. Two categories of emotivity markers in the discourse of lies are analyzed.

Keywords: emotive deixis, discourse of lies, emotivity markers.

Надійшла до редакції 14 вересня 2010 року.

Оксана Щепка

ББК Ш12=411*31

УДК 81'366

ТИПОЛОГІЯ КОМПАРАТИВНИХ ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ В УКРАЇНСЬКІЙ І РОСІЙСЬКІЙ МОВАХ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АСПЕКТ

У статті подано порівняльний аналіз компаративних фразеологічних одиниць в українській та в російській мовах, визначено особливості структури фразеологічних порівнянь, семантичне наповнення їхніх компонентів у кожній мові із заявлених, окреслено функційні параметри, виявлено типологію фразеологічних порівнянь.

Ключові слова: фразеологізми, компаративні фразеологічні одиниці, порівняння.

У сучасній лінгвістиці фразеологічні одиниці вивчені глибоко і детально на матеріалі різних мов. Початок вивчення фразеологізмів пов'язують з ім'ям швейцарського вченого Шарля де Баллі. Пізніше, базуючись на теорії Ш. Баллі, свою концепцію фразеологічних одиниць розробив В. Виноградов. На сьогодні слід зазначити цікаві наукові розвідки у царині фразеології таких мовознавців, як В. Мокієнко, В. Телія, О. Юрченко, В. Калашник, М. Алефіренко, Ю. Прадід, О. Селіванова та ін. Незважаючи на численні дослідження вітчизняних і зарубіжних лінгвістів, до цього часу неузгодженою залишається термінологія фразеології, зокрема найменування її об'єкта. Так, у різних джерелах активно фігурують такі терміни, як «фразеологізм» (ним послуговується більшість дослідників), «фразеологічна одиниця» (М. Алексенко та ін.), «фразама» (В. Білоноженко і т. д.), «фразеологічний вислів», «фразеологічний вираз», «фразеологічний зворот» тощо. На нашу думку, усі запропоновані терміни мають право на існування; які з них залишаться у науковому обігу, покаже час.

Дослідження фразеологічних одиниць свідчать про високу частотність вживання компаративних фразеологізмів як в усному, так і в писемному мовленні. Порівняльні фразеологізми як окремі мовні одиниці розглядали В. Виноградов, О. Кунін, А. Назарян, І. Чернишова та ін. Дослідженню структурних, семантичних і стилістичних властивостей компаративних фразеологізмів присвячено ряд наукових праць в українській (А. Маратова, А. Найда), російській (Л. Лебедєва, В. Огольцев) та в інших мовах. Водночас окремі проблеми структурно-семантичної організації та особливості функціонування цієї групи фразеологічних одиниць в українській та в російській мові у порівняльному аспекті поки що залишаються поза увагою мовознавців, що й

зумовлює актуальність нашого дослідження.

Метою нашого дослідження є визначення статусу, особливостей структури, семантичного наповнення та функціонування компаративних фразеологічних одиниць в українській та в російській мовах.

Компаративними фразеологічними одиницями називають стійкі та відтворювані словосполучення, фразеологічна специфіка яких ґрунтується на традиційному порівнянні. Порівняння – це один із засобів пізнання світу, це акт думки, який полягає в «зіставленні об'єктів для встановлення їхніх відношень, найважливішими з-поміж яких виступають відношення тотожності (рівності) й відмінності» [3, с. 785]. Здатність людського мислення зіставляти, порівнювати явища об'єктивної дійсності знаходить реалізацію у мові. Отже, пізнання об'єктів реальної дійсності пов'язане з їх порівнянням, із зіставленням з іншими, раніше відомими об'єктами, зі сприйняттям подібності чи відмінності осіб, предметів за формою, кольором, розміром, функціями тощо. Саме тому існує значна кількість різноманітних мовних засобів вираження порівняння. Ми у нашій статті зупинимось на фразеологічному ярусі репрезентації порівняльних відношень. Спробуємо провести паралель між українськими та російськими компаративними фразеологічними одиницями, виявити типологію цих утворень та з'ясувати їхню специфіку в кожній із заявлених мов. У системі фразеологізмів компаративність реалізується через порівняльні фразеологізми, або їх ще називають компаративні фразеологічні одиниці, фразеологічні одиниці порівняння, компаративні фразеологізми, компаративні фраземи (у подальшому в нашій роботі ми будемо використовувати ці терміни як синоніми).

Як справедливо зазначають Л. Ройзензон та С. Ройзензон, фразеологічні компаративні одиниці «дають більше для порівняльної фразеології, ніж будь-які інші типи фразеологічних одиниць, оскільки в компаративних зворотах краще, прозоріше відображаються особливості життя і побуту носіїв порівнюваних мов, ніж у фразеологізмах некомпаративного типу» [15, с. 110].

Отже, компаративні фразеологічні одиниці – це стійкі, відтворювані, частково або цілісно переосмислені експресивні одиниці мови, що мають формальні ознаки компаративності у вигляді порівняльних сполучників або інших порівняльних конструкцій.

Структурно-семантична своєрідність компаративних фразеологізмів полягає в тому, що характеристика якості або дії відбувається через порівняльну групу або порівняльне підрядне речення, що вводиться сполучниками *як, мов, немов, наче, неначе, ніж / как, будто, словно, точно, что* або орудним порівняльним, наприклад: (укр.) *працьовитий як бджола; вертить язиком, як корова хвостом; голодний як вовк; мов той соловей; сухий мов кістка; вертітисязи дзиготю;* (рос.) *как рыба об лёд; как осиновый лист дрожит; точно аршин проглотил; вертит языком, что корова хвостом; жить паном; словно пелена с глаз спадает.*

Порівняльний фразеологізм репрезентує образне порівняння. Механізми такого процесу порівняння аналізує В. Огольцев, на думку якого, в образному порівнянні зіставляють не предмет із предметом і не поняття з поняттям, а конкретний індивідуальний предмет із поняттям [13, с. 15]. «В образному порівнянні заданими є не члени порівняння і не члени порівняння з їхньою загальною ознакою, а член А та його ознака С. Шуканим же елементом є поняття В – іншого роду, але яке містить ту саму ознаку. Творчий акт в образному порівнянні і полягає в знаходженні, виборі такого поняття В» [13, с. 15].

Порівняльна група або порівняльне підрядне речення характеризує якість або дію чи стан через конкретний образ, який унаочнює та показує, як саме відбувається та чи інша дія, як представлена та чи інша якість.

Одним з найбільш дискусійних питань компаративної фразеології виступає питання про компонентний склад порівняльних фразеологізмів. В. Огольцев виокремлює у порівнянні такі компоненти: 1) елемент А – те що порівнюється (суб'єкт порівняння); 2) елемент В – те з чим відбувається порівняння (об'єкт); 3) елемент С – спільна ознака порівнюваних предметів, явищ, дій, ознак (основа порівняння). Наприклад: (укр.) *струнка, як берізка, вродлива, як зоря;* (рос.) *стройная, как берёзка.* Мовознавці дискутують, чи варто вважати основу порівняння структурним компонентом компаративної фразеологічної одиниці. Так, одна група учених (В. Жуков, А. Молотков, М. Шанський та ін.) вважає, що порівняльні фразеологізми – це однокомпонентні структури, тому вводити до їхнього складу основу порівняння немає потреби, оскільки він уже закріплений у колективній свідомості мовців і реалізується у конкретному контексті як часткова ознака: (укр.) *як сніг – білий, як сніг; як свиня - товстий, як свиня; як рак – червоний, як рак;* (рос.) *как кот заплакал – мало, как кот заплакал.* Тим не менш основа порівняння виступає «обов'язковим оточенням» таких компаративних фразем, її ще називають «обов'язкове лексичне оточення» (Л. Лебедева).

На думку В. Огольцева, елемент С може або входити до складу порівняльного фразеологізму (дієслівні конструкції з орудним відмінком: (укр.) *ходить навою,* (рос.) *жить паном,* конструкції іменників у формі називного та орудного відмінків: (укр.) *пил стовпом;* (рос.) *пыль столбом,*) або залишатись за його межами (звороти із сполучниками: (укр.) *як рожка, як той мак начетверо.*)

Представники іншої точки зору вважають, що основа порівняння входить до складу компаративної фраземи. Так, В. Кювлієва зазначає, що основа порівняння виступає обов'язковим компонентом, а не словесним оточенням. Теоретичну суперечливість концепції необов'язкової присутності основи порівняння переконливо доводить лексикографічна практика. Відсікання лівої частини компаративної фразеологічної одиниці сприяє «семантичному нівелюванню великої кількості фразеологічних одиниць» [11, с. 93] і призводить до появи фразеологічної псевдобагатозначності.

Отже, контекстуальний взаємозв'язок двох компонентів порівняння є обов'язковою складовою компаративної фразеологічної одиниці. Підтверджує цю думку й аргумент Н. Амосової, яка розглядає компаративні одиниці як ідіоми, в яких прикметник (основа порівняння) виступає семантично несамостійним і разом з порівняльною частиною бере участь у формуванні цілісного значення сполучення.

Таким чином, існують такі підстави вважати компаративні фраземи двокомпонентними структурами: 1) цілісне значення фразеологічних одиниць формується через взаємодію значень структурних компонентів (основи та об'єкта порівняння); компаративний фразеологізм без основи порівняння виявляється синтаксично недостатнім і семантично невизначеним; 2) основа порівняння у складі порівняльного фразеологізму виключає появу псевдобагатозначності; 3) лексикографічна практика свідчить про необхідність відображення у словниках першої частини компаративної фразеологічної одиниці; 4) реалізація порівняльних фразеологізмів у мовленні відбувається переважно у двокомпонентній формі. Саме такий підхід до структури фразеологічних одиниць компаративної семантики реалізований у нашій статті.

Варто зазначити, що в окремих випадках ад'єктивні фразеологізми зустрічаються у мовленні в усіченій формі, тобто без основи порівняння: (укр.) *як заць, як квач, як калина* і т. д., (рос.) *как вихрь, как гора* і т. ін. В такій же формі вони подаються у словниках, але при цьому залишаються однокомпонентними, тільки еліптованими, тому правильно було б їхню структуру оформлювати так: [] *как гора*.

Компаративні фразеологізми зазвичай будуються за схемами: «назва якості або дії + сполучник + метафоричний інтенсифікатор цієї якості або дії». Наприклад, у фразеологічній одиниці *плаває, як вареник у маслі* представлені всі три компоненти: назва дії *плаває*, сполучник *як*, метафоричний інтенсифікатор *вареник*. Кожній мові притаманні «своєрідні метафоричні інтенсифікатори, які або збільшують ступінь якості, або вказують на збільшення інтенсивності дії» [9, с. 196]. Більшість фразеологічних одиниць української та російської мов внаслідок спільного походження, близькості мовної картини світу дуже подібні і структурно і семантично, тому спостерігаємо такі паралелі:

як більмо(в) на оці	как бельмо в (на) глазу	(заважати) бути (ставати, стояти) на заваді кому, чому
як баран в аптеці	как баран в аптеке	зовсім не розбиратися
як вареник у маслі плаває	как сыр в масле катается	дуже добре, безтурботно або заможно
як з гуски (гуся) вода	как с гуся вода	на кого-небудь нічого не впливає, не діє
як дурень з писаною торбою носить	как дурак (дурень) с писаной торбой носит	не знати, що робити з якимось предметом або не розставитися з ним
як риба у воді [почуватися]	как рыба в воде [чувствовать себя]	добре, вільно, упевнено
як мокра курка	как мокрая курица	про жалюгідну на вигляд або нерішучу, слабохарактерну людину

Як уже було зазначено, для кожної з обох мов притаманні «своєрідні метафоричні інтенсифікатори, які або збільшують ступінь якості, або вказують на збільшення інтенсивності дії» [9, с. 196]. Саме фразеологізми надають мові яскравості, певних національних характеристик, колориту, який відрізняє одну мову від іншої. Такі фразеологізми можна назвати національно маркованими. Так, наприклад, в українській мові в ролі метафоричного інтенсифікатора часто виступає лексема *сало*. Вважають, що саме сало є візитівкою української кухні й відповідно української нації: *дурний як сало без хліба, розумний як сало*. Натомість в російській мові існує компаративний фразеологізм: *как щи без томата* (про щось неякісне, нетрадиційне), *как блины печёт* (робить щось або дуже швидко, або у великій кількості; це національна російська страва, що має ритуальне значення: їх обов'язково готували або на весілля, або на поминки). Зрозуміло, що національно марковані компаративні фразеологічні одиниці не мають і не можуть мати семантичних відповідників у жодній мові, тоді як у структурному плані такі одиниці в українській і в російській мовах збігаються.

В українській фраземіці функціонують компаративні фразеологізми, марковані національно негативною семантикою, типу: *дурний, як кацап (москаль); бреше як москаль; гутарить як москальська баба* (означає людину нестриману у розмовах); *белькоче, як жидівський борц; лопоче, як жидівський млин до сходу сонця*. В російській мові також спостерігаємо фразеологічні одиниці з подібним маркуванням: *хохол глупее вороны, а хитрее чёрта; жить, как хохол на отживе* (проживати временно, как бы отбывая какой-либо срок життя). Порівняльні фразеологізми такого типу відображають особливості менталітету українського та російського народів.

Варто зупинитись на структурній відповідності / невідповідності компаративних фразеологічних одиниць в українській і в російській мовах. Традиційним фразеологічним конструкціям, побудованим за схемою «назва якості або дії + сполучник + метафоричний інтенсифікатор цієї якості або дії» в українській мові у більшості

випадків відповідають фразеологічні конструкції з подібним семантичним наповненням, але з іншою структурою в російській мові:

як блискавиця	с быстротою молнии	дуже швидко
як вовк дивитися	волком смотреть	дивитися люто, вороже
як воронове крило	цвета воронова крыла	чорний
бути як шовковий	по струнке ходит	добре поводитись, за правилами
вичепурена як пава (писанка)	розодеята в пух и прах	дуже гарно, вишукано
жити по-панському	жить паном	добре жити, розкошувати
яка грушка, так й юшка	яблоко от яблони недалеко падает	спадковість, схожість характерів

Аналіз фразеологічного корпусу української та російської мов свідчить про наявність компаративних фразем подібних за структурою, але різних чи навіть антонімічних за значенням. Так, українські словники фіксують фразеологізм *дурний, як собака*. Натомість в російській мові *собаці* приписується атрибут *розумний: умная, как собака*.

Компаративні фразеологічні одиниці в обох мовах можуть бути експліцитними: (укр.) *гарна, як рожа; верткий, як в'юн, білий, як крейда* і (рос.) *юркий, как в'юн; белый, как полотно* та імпліцитними *дівчина, як сметана, потрібен, як бабі вінок на голові* і (рос.) *как черепаха; как спичка*. Такі порівняння базуються на прототипних уявленнях соціуму.

Отже, компаративні фразеологічні одиниці в українській і в російській мовах, зважаючи на спорідненість і близькість мов, мають багато спільного у структурному, функційно-семантичному та парадигматичному аспектах. Типологія порівняльних фразем в українській подібна до типології таких же фразеологічних одиниць в російській мові. Відмінність спостерігаємо лише на семантичному рівні. Це зумовлено культурно-національним потенціалом компаративних фразеологізмів. Подальше дослідження компаративних фразеологічних одиниць у порівняльному аспекті видається цікавим і перспективним, особливо якщо воно відбуватиметься на матеріалі мов різних структур.

Література

- Алефіренко 1987: Алефіренко, М.Ф. Теоретичні питання фразеології [Текст] / М. Ф. Алефіренко. — Х. : Вища шк., 1987. — 135 с.
- Алефіренко 2010: Алефіренко, Н.Ф. Лингвокультурология [Текст] : Ценностно-смысловое пространство языка : учебное пособие / Н. Ф. Алефіренко. - Москва : Флинта : Наука, 2010. - 282, [1] с. : ил.
- БЭС 1998: Большой энциклопедический словарь : Содержит ок. 80000 ст. / [гл. ред. А. М. Прохоров]. — 2-е изд., перераб. и доп. — М. : Большая Рос. Энцикл., 1998. — 1454 с.
- Берков 1996: Берков, В.П. Компаративность. Семантика сравнения и типы ее выражения [Текст] / В.П. Берков // Теория функциональной грамматики: Качественность. Количественность / ред. А.В. Бондарко. - СПб.: Наука, 1996. - С. 107-129
- БФСРЯ 2008: Большой фразеологический словарь русского языка [Текст] : значение, употребление, культурологический коммент. / [авт.-сост.: И. С. Брилева и др.]; отв. ред. В. Н. Телия. - 2-е изд., стер. - Москва : АСТ-ПРЕСС, [2008]. - 781,[1] с. - (Фундаментальные словари) (Словари XXI века)
- Вежицкая 1988: Вежицкая Анна. Сравнение – градация – метафора / Анна Вежицкая // Метафора в языке и тексте. — М. : Наука, 1988. — С. 133-152
- Великий сучасний російсько-український українсько-російський словник фразеологізмів та сталих виразів [Текст] : / [авт.-уклад.: І. Г. Данилюк] . — Донецьк : ТОВ «ВКФ «БАО», 2009. — 640 с.
- Верещагин 1980: Верещагин, Е.М. Лингвострановедческая теория слова [Текст] / Е. М. Верещагин, В. Г. Костомаров. — М. : Рус. яз., 1980. — 320 с. : ил.
- Виноградов 2004: Виноградов, В.С. Перевод: общие и лексические вопросы [Текст] / В. В. Виноградов. — М.: Книжный дом, 2004. — 236 с.
- Мокиенко 1987: Мокиенко, В.М. Фразеология, текст и лингвострановедение [Текст] / В. М. Мокиенко // Лингвострановедение и текст. — М., 1987. — С. 168-177.
- Мокиенко 1989: Мокиенко, В.М. Славянская фразеология [Текст] / В.М. Мокиенко. — М. : Высш. шк., 1989. — 287 с.
- Мокиенко 1973: Мокиенко, В.М. Историческая фразеология: этнография или лингвистика? [Текст] / В. М. Мокренко // Вопросы языкознания. — 1973. — № 2. — С. 26 – 27.

Огольцев 1978: Огольцев, В.М. О семантическом центре устойчивого сравнения [Текст] / В. М. Огольцев // Семантико-грамматические характеристики фразеологизмов русского языка. – Л., 1978.— С.12-20

Орлова 1966: Орлова В. И. Фразеологические обороты со сравнительными союзами [Текст] / В. И. Орлова // Русский язык в школе. — 1966. — № 3. — С. 83 – 90

Ройзензон, Ройзензон 1967: Ройзензон Л. И., Ройзензон С. И. Некоторые соображения о сравнительном изучении фразеологии (на материале устойчивых компаративных оборотов восточных языков) [Текст] / Л. И. Ройзензон, С. И. Ройзензон // Вопросы фразеологии и грамматического строя языков. — Ташкент, 1967. — С. 110 – 114.

Сучасний фразеологічний словник української мови [Текст] : / [авт.-уклад.: А. П. Ярещенко, В. І. Бездітко, О. В. Козир та ін.] . — Харків : ТОРСІНГ ПЛЮС, 2009. — 640 с.

Телия 1966: Телия В. Н. Что такое фразеология [Текст] / В. Н. Телия. — М. : Наука, 1966. — 86 с.

Телия 1996: Телия, В.Н. Русская фразеология : Семантические, прагматические и лингвокультурологические аспекты [Текст] / В. Н. Телия. — М. : Шк. Яз. рус. культуры, 1996. — 287 с. — (Язык. Семиотика. Культура)

В статье представлен сравнительный анализ компаративных фразеологических единиц в украинском и русском языках, определены особенности структуры фразеологических сравнений, семантическое наполнение их компонентов в каждом языке из заявленных, очерчены функциональные параметры, установлена типология фразеологических сравнений.

Ключевые слова: фразеологизмы, компаративные фразеологические единицы, сравнение.

The article presented the comparative analysis of the comparative phraseological units in the Ukrainian and the Russian languages. It also identified the features of phraseological comparisons structure, the semantic filling of their components in both these languages, outlined functional parameters, indicated typology of phraseological comparisons.

Keyword: phrases, comparative phraseological units, comparison.

Надійшла до редакції 29 вересня 2010 року.

РОЗДІЛ III. ОСОБЛИВОСТІ ГОВОРІВ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ТА ПРОБЛЕМИ СОЦІОЛІНГВІСТИКИ

Валентина Грещук

ББК 81.2(Ук)

УДК 81'282:821.161.2

ГУЦУЛЬСЬКА ДІАЛЕКТНА ЛЕКСИКА У РОМАНІ ВОЛОДИМИРА ГЖИЦЬКОГО “ОПРИШКИ”

У статті проаналізовано гуцульські лексичні діалектні риси у мові роману Володимира Гжицького “Опришки”. Виявлено й описано найбільш характерні тематичні групи гуцульської діалектної лексики.

Ключові слова: діалектизм, гуцульський говір, опришки, Гжицький, діалектні риси.

Одним із письменників, хто з великою любов'ю і художньою проникливістю змальовував гуцульський край, його неповторну красу, величні ліси та гори, бурхливі ріки та стрімкі потоки, життя і побут простих гуцулів, нескорений дух опришків та їх славного ватажка – Олексу Довбуша, був В. Гжицький. Його роман на гуцульську тематику “Опришки” мав складну історію написання. Перші розділи твору спочатку публікувалися в журналі “Західна Україна”. Автором була створена п'єса “Пісня про “чорних хлопців”, та оскільки В. Гжицький був репресований і провів у концтаборах близько двадцяти років, то лише 1962 року довів свій задум до кінця [Лубківський 1971: 459]. Повернувшись із таборів, Гжицький написав твір заново, працював над ним майже у самому серці Гуцульщини – мальовничому Косові [Плай 1996: 403]. Це дало змогу авторові добре ознайомитися з гуцульським краєм, самими гуцулами та вивчати гуцульську говірку. Мета статті – проаналізувати гуцульські лексичні діалектні риси у мові роману Володимира Гжицького “Опришки”, виявити й описати найбільш характерні тематичні групи гуцульської діалектної лексики.

В. Гжицький у романі “Опришки”, описуючи життя і побут гуцулів, змальовуючи боротьбу проти соціального і національного гноблення, майстерно відтворюючи неповторний світ природи Гуцульщини, вмотивовано використовує гуцульські лексичні діалектизми різних тематичних груп. Сама назва роману свідчить про те, що автор у художній мові послуговується лексичними діалектизмами, які пов'язані з опришківством. Серед них є назви осіб: *опришок* ‘сильний, мужній хлопець; розбійник’¹, *смоляки* ‘спеціальні поліцейські підрозділи, в завдання яких входило переслідування опришків’: Хоч і весело бриніла пісня, проте слова її були невеселі. Усе про той меч, що висів над головою *опришка* (с. 60)²; Раптом почувся крик: “Смоляки!” – а тоді тупіт кінських копит (с. 244). Цю групу доповнюють діалектизми на позначення зброї, зокрема *кріс* ‘рушниця’; *бартка* ‘топірець; сокирка з довгою ручкою, прикрашена орнаментом’, *пушка* ‘рушниця’ та ін.: Коли не довірить мені Олекса *кріса* в руки, візьму скрипку, флюяру, дудку (с. 22); Іван Бойчук зразу по смерті Довбуша прийняв присягу на вірність від опришків, що залишились у таборі і погодились воювати під його *барткою* (с. 254); Тоді він підніс угору *топірець* (с. 14); Роззброїти смоляків, і з їхніми *пушками* йти на третє село знищувати панів? (с. 234).

Події, які розгортаються у романі, зумовили наявність у художній мові В. Гжицького гуцульської діалектної військової лексики на позначення військовиків, а також реалій військового життя та абстрактних понять, пов'язаних з військом, зокрема *жовнір* ‘військовик, солдат’, *гайдук* ‘озброєний сільський поліцай’, *камрат* ‘побратим по службі’, *пляц* ‘місце’, *касарня* ‘казарма’, *альярм* ‘тривога’: Боявся, щоб замкнені *жовніри* не зняли крику (с. 44); – Твої предки, – казав далі Довбуш, – немало напанувалися, немало познущалися твої слуги з кріпаків, немало сліз випустили твої *гайдуки* з бідного народу (с. 46); – Ми хочемо, щоб ви розповіли вашим *камратам*, що “чорні хлопці” не розбійники, не вбивці (с. 174); Король вислав офіцера з шаблев, а гуцул – простого хлопа з ціпом; вийшли на *пляц* обидва (с. 56); Перед *касарнею* стояв на варті *жовнір* (с. 44); Через кілька хвилин залунали на подвір'ї звуки *альярму* <...> (с. 82).

Значну групу гуцульських лексичних діалектизмів становить побутова лексика. З-поміж неї виділяються такі назви одягу та їх елементів, як *лудине* ‘одяг, переважно новий, святковий’, *вберя* ‘одяг’, *гачі* ‘штани з домотканого полотна або сукна’, *киптар* ‘хутряна безрукавка’, *крисаня* ‘чоловічий капелюх з прикрасами’, *черес* ‘широкий ремінний пояс’, *сардак* ‘верхній короткий одяг з домотканого сукна, оздоблений вовняними нитками’, *крашениці* ‘сукняні штани червоного кольору’, *каптур* ‘капюшон’, *очкур* ‘мотузок з прядива або шерсті для підв'язування штанів’, *тобівка* ‘оздоблена орнаментом невелика шкіряна сумка, яку носять через плече’: – Такий легінь, що хоче позмагатися з марою, іде на границю полонини і мусить вивернути на собі *лудине*, навіть постолі (с. 164); – А вчора коваль розказував, що князь ходив перебраний у гуцульську *вберю* до

¹ Тут і далі при визначенні семантики лексичних діалектизмів, крім контексту, враховано тлумачення лексем у словниках [Гуц. гов. 1997; Janów 2001; Негрич 2008; Грицак 2008; Хобзей 2002] та у монографії [Грещук 2010].

² Тут і далі цифра в дужках вказує на сторінку за виданням: В. Гжицький. Опришки. Кармалюк: історичні романи. – Львів: Каменяр, 1971. – 463 с.

ворожки (с. 57); Був одягнений, як на гуцульське весілля: у червоні *гачі*, обмотані внизу сірими вовняними онучами, у жовті постолі, білу сорочку, вишивану на грудях та на рукавах, і *киптар*, кольоровим сап'яном мережаний (с. 45); За широким, бляхованим золотом *чересом* зі срібними *клямрами* стирчали пістолі й пудової роботи ніж, через плече навхрест – торба й дорогі порошниці, на голові – *крисаня* з павиними перами, а в руках – топірець з німецької сталі (с. 45); Проказавши цю давню молитву, Федір Штола зняв *сардак*, кинув у кут, обійшов завітру і загнав навідліг сокиру в стіну (с. 10); Мав на собі червоні суконні *крашениці*, як Довбуш, і постолі жовті, моршені, дорогі <...> (с. 83); Кроки були вже зовсім близько, і ось на порозі сінець стала невеличка, але широка постать, уся в чорному і з чорним *каптуром* на голові (с. 93); Екзекутор розтягнув *очкур* і всипав жарини між ноги жертві (с. 166); Гроші вміть перекочували в *товівки* опришків (с. 215). Із побутових діалектних слів впадають в око також гуцульські назви жилих і господарських споруд, їх частин, а також хатнього і господарського начиння – *обора* 'частина садиби, приміщення для худоби', *оборіг* 'повітка на чотирьох стовпах для сіна, соломи', *притула* 'прибудова до хати або стайні', *кліть* 'комора', *мостина* 'спідня дошка', *ляда* 'дверцята', *фотель* 'крісло', *ліжник* 'домогкане ворсисте вовняне покривало з візерунком', *каруца* 'віз для перевезення гною, глини та ін.', *дзьобенка* 'невеличка торба з вовняної тканини, полотна чи шкіри, яку носять через плече': І він повів рукою в бік своєї худоби, що вкривала величезну *обору*, немов живий барвистий килим <...> (с. 7); – А тепер, братику Фоко, іди, вилізь собі на *оборіг* і там чекай на мене (с. 82); Не гаючи ні хвилини, він виламав вікно, вискочив у *притули*, звідти хврткою у сад і вміть опинився під кедрами (с. 85); Певно, кіт перевернув щось у *кліті* (с. 84); Відсунувши скриню, зірвали *мостину* і під нею, у високій бляшаній банці, знайшли повно срібних і золотих монет (с. 120); Коли закрилась за в'язнем важка, залізом окута *ляда*, яка зверху закривала вхід до в'язниці <...> у підземеллі запанувала важка, гнітюча тиша <...> (с. 90); Веселий ранок застав стару княгиню сумну, сердиту, у сап'яновому *фотелі*, в якому провела безсонну ніч (с. 88); Вистелить підлогу ведмежими шкурами, а ліжко, на якому спатимуть, – дорогими *ліжниками* та пуховими подушками... (с. 155); Учора змішала вона свою маржину, а сьогодні порядкувала за нею, збираючи в *каруци* гній <...> (с. 21); Як же здивувався, коли, вилізши на самий вершечок, побачив *дзьобенку* з рештками їжі (с. 85).

Гуцульські діалектні назви їжі, страв, напоїв заманіфестовані номінаціями *малай* 'кукурудзяний хліб', *кулеша* 'густа страва з кукурудзяної муки, варена на воді', *бануш* 'густа страва з кукурудзяного борошна, варена на сметані', *бринза* 'спеціально приготовлений для зберігання посолений сир', *гусленка* 'спеціально заквашене густе кип'ячене молоко', *будз* 'овечий сир зі свіжого молока у формі кулі', *жентиця* 'сироватка', *набіл* 'молочні продукти' та інше: Узяв у дзьобню букату сиру, *малая* на дорогу, вложив за черес пістоля <...> (с. 52); Насипала свіжої *кулеші*, але він відмовився (с. 21); Тут були *бринза*, *бануш*, *гусленка* і молоко, хто яке хотів (с. 164); <...> дали свіжої *кулеші* з бринзою, теплої *жентиці*, ватаг дав обом на дорогу по добрій грудці *будзу* і показав їм шлях, який сам хотів (с. 100); Дав йому кілька порад, як пасти худобу, як збирати *набіл* <...> (с. 15).

Досить повно відбита у романі лексика на позначення реалій полонинського життя й побуту гуцулів-вівчарів. Це назви полонинських споруд різного призначення, їх частин, загорож – *стойще* 'місце, де стоять полонинські будівлі', *стая*, *стайка* 'дерев'яна будівля на полонині, в якій живуть пастухи влітку й переробляють молочні продукти', *кошара* 'тимчасово загороджене місце для овець', *колиба* 'житло для пастухів', *заватра* 'прибудова до стаї, де ночують пастухи', *вориння* 'огорожа з тонких довгих кругляків', *струнка* 'намет для доїння овець' та ін.: Поспішав, щоб уже на місці до вечора стати і поробити ще завидна деякі приготування в *стаї* та й в усьому *стойці* (с. 8); Торік дикі кабани повалили всі *стайки* пастуші (с. 8); Могли там, у стаї, вітри ночувати, могли гостювати в *кошарах* кабани дикі й ведмеді <...> (с. 8); Княгиня Єва довго не могла звикнути до нової обстановки, хоч опришки збудували їй окрему *колибу*, навіть з вікном, чого не мали в своїх *колибах* (с. 53); <...> Федір Штола зняв сардак, кинув у кут, обійшов *заватру* і загнав навідліг сокиру в стіну (с. 10); Усередині *стойща* в багатьох місцях було поламане *вориння*, повалені пастуші *стайки*, подекуди зруйнована *струнка* (с. 9).

Із лексики на позначення реалій полонинського життя, побуту, вжитих у повісті, назвемо ще назви посудин для зберігання продуктів переробки овечого молока, які водночас використовувались і як міра цих продуктів, такі, як *бербениця* 'дерев'яна посудина видовженої форми з двома днами для зберігання бринзи, молока', *терх* 'вантаж на коня з двох бербениць, зв'язаних шнурком, полотном; міра ваги бринзи, молока, що дорівнює двом бербеницям – по 16кг кожна': Пастухи носили вівцям і коровам сіно, помагали ватагові в стаї: мили молочний посуд, казани, відра, коновки, миски, цебри, *бербениці* (с. 163); Кілька коней з *терхами* несли кукурудзяну муку, сіль, посуд <...> (с. 15); І два *терхи* сиру, і два масла, і бринзи, і десять міхів кукурудзяного борошна, і півсотні овець, і ... боже мій! (с. 72). Переробка молока, приготування їжі, розведення й підтримка вогню в полонині має свої особливості, які засвідчують такі лексичні діалектизми, як *ватра* 'вогнище, вогонь', *ватрище* 'місце, де горів вогонь', *берфела* 'дерев'яний пристрій, на якому вішають котел над вогнищем': Сьогодні мали добути живої *ватри* й поробити порядки в стаї (с.9); Тоді поклав на старе *ватрище* підкову, що її приніс із собою з долів і проказав <...> (с. 10); Там лівою рукою здіймає *берфелу*, і нічого йому тоді не станеться (с. 164). Процес роздачі господарем овець після повернення з полонини репрезентує лексема *розлучіне*, а перебування на полонині протягом літнього сезону – *літування*, *літовище*: Прийшли на "розлучіне", по свою маржину (с. 161); У такий час рідко можна було зустріти в лісах людину, на деяких полонинах уже почалось *літування* (с.212); Маржина гуцульська ішла на *літовище* (с. 15). Колоритний світ полонинського

життя яскраво увиразнюють діалектизми *реваши* ‘палиця з пам’ятними позначками’, *знаменста* ‘мітки’, *ботей* ‘отара овець’, *дат* ‘кількість молочних продуктів’: Ватаг запросив усіх гостей перед стаю і почав читати зі свого “*реваши*” (с. 161); – А які твої *знаменста*? (с. 161); Довбуш хоче взяти з Дідушкового *ботею* овець на зиму (с. 163); *Дат* буде добрий, бо трави великі (с. 7).

Чимало гуцульських лексичних діалектизмів, ужитих у романі, стосується назв осіб. Серед них виділяються назви осіб за родом полонинської діяльності – *гайдей* ‘пастух, який доглядає стадо великої рогатої худоби на полонині’, *стадар* ‘пастух коней’, *спузар* ‘пастух на полонині, який доглядає за вогнем у колибі, щоб не згасав’, *козар* ‘пастух кіз’, *телячир* ‘пастух телят’, *ватаг* ‘старий вівчар’, *яловичир* ‘пастух ялової худоби’, *депутат* ‘власник, орендар’, *мішанник* ‘господар, який дав свої вівці на випас у полонину’, *нічник* ‘нічний сторож на полонині’: Корів та волів погнали *гайдеї* в інший бік – на поля, ріжі, на заломі в лісі, де добра, м’яка паша (с. 25); Усі люди розійшлися з маржиною, *спузар* пішов з коновками по воду до джерела <...> (с. 61); Тут стояв уже старший вівчар Данило Вовк-Устеріцький, високий, широкоплечий, а біля нього кілька вівчарів до овець, *гайдеїв* до товару, *стадар* до коней, *яловичир* до ялового дробу і баранів, *телячир* до телят, *козар* до кіз (с. 14); Усі ці зміни, усі перешкоди примічав *ватаг* і пастухи, уявляючи, як їх завтра долатиме маржина (с. 9); Ватаг і пастухи zostалися з маржиною *депутата* (с. 162); <...> за кіньми ішов старший вівчар із рештою пастухів, а з самого заду – *мішанники*, жінки й діти, що проводжали свою маржину аж на край села (с. 15); Не було ще тільки *нічника*, що вартує на полонині вночі, носить воду та підтримує вогонь (с. 14).

Це назви осіб за родом іншої діяльності, зокрема *флюярист* ‘той, хто грає на флюярі’, *трембітанник* ‘той, хто грає на трембіті’ *шпик* ‘шпигун’: Капав піт з музикантів на скрипки й цимбали, пухли губи у *флюяриста* <...> (с. 231); Поки гості попоїли, *трембітанники* заграли вже на вставання (с. 25); – А що він зробив? Післяв *штика* до мене? (с. 109); назви спорідненості й свояцтва *гедя* ‘батько’, *бадьо* ‘звертання до старшого чоловіка’, *нанашко* ‘старший чоловік’, *швагро* ‘чоловік сестри’ та ін.: – Я ще вашого *гедю* пам’ятаю. Який то був опришок гідний та файний (с. 8); – Ось що, *бадьо* Миколо, – почав Штола (с. 161); – Так, це я, *нанашку*. Пізнали? (с. 253); Мир побував у Солотвині і там довідався від свого *швагра*, котрий родом із Богородчан, що богородчанський поміщик зробив із свого палацу цілу фортецю (с. 205).

Низку гуцульських діалектних назв осіб становлять оцінні номінації з позитивним забарвленням: *солодашко* ‘дуже близька, дорога серцю людина’, *сточник* ‘фахівець, майстер своєї справи’, а також зневажливі, такі як *лайдак*, *мерза*: – *Солодашко* мое! – промовила Дзвінка <...> (с. 87); Недарма Фоку мали за музику-*сточника*, казали, що здобув собі неприродним способом надзвичайний хист <...> (с. 96); Бо ж той *лайдак* якось узнає все, що в дворі діється! (с. 74); Омиваєш гори, корінне, камінне, облий і мене, породжену, хрещену, від всекої *мерзи*, від погуби <...> (с. 60).

Гуцульську автентіку добре передають також назви осіб за інтимними стосунками, зокрема *любас* ‘коханець’, *любка* ‘коханка’: – Залишайся, княгине, зі своїм *любасом*, а ти, князю, з тестем! (с. 95); Горда, прекрасна, зарозуміла, сильна і владна *любаска* Довбуша, найвродливішого легіня на всі Карпати, в душі немовби боялася цього мізерного парубка <...> (с. 22); На саму згадку про *любку* кров ударила в голову <...> (с. 59).

Гуцульські обрядові назви осіб, використані в романі, – *матка* ‘весільна мати’, *батько* ‘весільний батько’, *берека* ‘чоловік, який знає усякі весільні пісні’ та ін.: А проте скорилась і пішла в село шукати собі на весілля “*батька*”, а Степан “*матку*” (с. 230); Вибрали і “*береку*” – чоловіка, який знає усякі весільні пісні... (с. 230).

Засвідчено назви осіб за соціальним станом – *дука* ‘багач’, *газда* ‘господар’, *газдия* ‘господиня’: Дідушок тут не лише вїт, а й славний на всі гори *дука* (с. 5); Були тут колишні *газди* (с. 23); А ще він каже, що не годиться такій жінці, як вона, красуні, *газдині* багатій, бути любаскою (с. 154).

Типово гуцульською є назва особи за віковою особливістю – *легінь* ‘хлопець, парубок’: Нарешті з хлопчика виріс високий, сильний і файний *легінь* (с. 123).

З гуцульських діалектних демонічних назв ужиті *юда* ‘чорт, злий дух’, *нетленник* ‘міфічна істота, яка живе в лісі та пророкує долю новонародженій дитині’, *нічниці* ‘злі духи, що з’являються вночі’: – Це забитий чоловік, у ньому половина людини, а половина *юди* (с. 164); Тепер уже Юрчик не сумнівався, що то якась нечиста сила, *нетленник* чи лісовик у людській подобі (с. 27); Дванадцять чарівниць йому сорочку ткало, дванадцять мавок і *нічниць* її у чорній воді прало <...> (с. 42).

Художня мова В. Гжицького фіксує ряд гуцульських діалектних назв ландшафту та водних об’єктів. Тут переважають назви, пов’язані з гористою місцевістю. Це *кичера* ‘гора’, *китиця* ‘гора, вершина якої покрита лісом’, *розчоліна* ‘гора, на якій смугами ліс і поле’, *грунь* ‘вершина гори’, *царинка* ‘обгороджений шматок поля або сіножаті’, *полонина* ‘високогірне пасовище’, *плай* ‘гірська стежка’, *сутки* ‘вузький прохід між плотами’, *звір* ‘міжгір’я, ущелина, вузька долина між горами’, *згар* ‘випалене або вигоріле місце в лісі’, *ріжа* ‘галявина, пасовище серед лісу’, *чегир* ‘чагарник; густий молодий ліс’, *мочар* ‘заболочена місцевість’: Ближчі вже дісталися до його брами, коли інші ще тільки спускалися з *кичер*, *китиць*, *розчолін*, женучи живі чорно-білі потоки, щоб і собі влити їх у велике озеро <...> (с. 13); Таким способом він посилав бурю й град на кам’яністі *груні*, де ніщо не пасеться (с. 27); <...> за недовгий час стали власниками майже всіх придорожніх *царин*, піль та найкращих, найдоступніших *полонин* (с. 23-24); Ішов спершу навмання, скорочуючи собі шлях, по пам’яті,

доки не дістався до знайомого *плайчка* <...> (с. 52); Аж пізно ввечері опинився в *сутках* межі плотами – отже, був уже близько села (с. 52); На сірому тлі ще недавно зелених горбів проступали вже чорними плямами ярки та *ізвори* <...> (с. 222); Пас у *згарах* – вигорілих лісах, посеред каміння <...> (с. 26); Корів та волів погнали гайдеї в інший бік – на поле, *ріжі*, на заломі в лісі, де добра, м'яка паша (с. 25); Спершу висипали з кошар вівці, і їх погнали знайомими стежками у *чегир*, де багато бруднушу, храбусту, молочаю <...> (с. 25); Йшли не часто ходженими місцями, бездоріжжям, продиралися крізь хащі предковичного лісу, переходили через потоки й *мочари* <...> (с. 127).

Рослинний світ Гуцульщини репрезентований низкою діалектних лексем. Такими є *гаджуга* 'молода смерічка', *жереп* 'гірська карликова сосна', *женєпин* 'ялівець', *брундуш* 'шафран', *лелич* 'вільха', *храбуст* 'осот', *чічка* 'квітка': Ховаючись у *гаджугах*, що росли біля її садиби, підповз до оборогу <...> (с. 253); Продиратись маржині тут було важче, ніж у лісі, бо з жерепом густо ріс карлуватий яловець-*женєпин* і *лелич*, що подекуди разом з шипком та омеогом утворювали непролазну гушавину (с. 19); Спершу висипали з кошар вівці, і їх погнали знайомими стежками у чегир, де багато *брундушу*, *храбусту*, молочаю <...> (с. 25); <...> а на узбіччях синіли *чічки* і змагалися синявою з високим небом (с. 17).

Гуцульські діалектні назви тварин, птахів заманіфестовано лексемами *маржина*, *товар* 'худоба', *дріб*, *дроб'ета* 'вівці, ягнята', *катуго* 'собака', *толук* 'молоде дике звірятко', *готур* 'глухар' та ін.: – Я так міркую, що позавтра, як бог дасть дочекати, можете приганяти вдосвіта *маржину*, та й рушимо <...> (с. 7); Тут стояв уже старший вівчар Данило Вовк-Устеріцький, високий, широкоплечий, а біля нього кілька вівчарів до овець, гайдеїв до *товару*, стадар до коней, яловичир до ялового *дробу* <...> (с. 14); Дбали хазяйки й про те, щоб *дроб'ета* на полонинах були жваві та жадібні, як осі, щоб вишукували найкращу пашу й давали найбільше молока (с. 5); <...> ревли тривожно корови, бекали розбуркані вівці, іржали коні, гавкали *катуги*, покрикували пастухи (с. 14); Це був молодий ведмедик-*толук* (с. 201); Подумала, може, олень продирається крізь зарості до води, бо бачила не раз здалеку, як гордо ніс він туди свої крислаті роги, або, може, великий *готур* (с. 68).

Гуцульську мовну картину світу катину світу увиразнюють діалектні назви музичних інструментів та їх частин – *трембіта* 'довга дерев'яна труба (до трьох метрів довжини), зроблена зі смерекового дерева, обвита березовою корою, без вентилів і клапанів', *денцівка* 'особливий тип сопілки з денцем', *флюяра* 'басова сопілка-зубівка без денця, майже метрової довжини', *дримба* 'щипковий музичний інструмент', *усник* 'мундштук' та ін.: Саме в цю мить задули вівчарі в *трембіти*, заграли *денцівки*, *флюяри*, ляснули постріли з пістолів, задзеленькали мосяжні дзвіночки на шлях корів і овець, заголосили жінки, заговорила маржина всіма голосами, і ця симфонія наповнила всю долину (с. 15); Іншим часом молодь танцювала б під звуки флюяри і *дримб*, співала б опришківських пісень (с. 170); Зі стаї вийшов ватаг з трембітою, притулив її *усник* до рота, розоставив широко ноги, відхилився назад усім тілом і заграв (с. 117).

Поодинокими гуцульськими діалектними лексемами репрезентовані тематичні групи метеорологічної, медичної лексики – *негура* 'туман', *франца* 'сифіліс', *потеруха* 'заразна хвороба': Тепер усе частіше вкривала полонини біла *негура*, крізь яку й на десять кроків перед собою нічого не видно (с. 161); Щоб моє тіло *франца* і *потеруха* сточила (с. 53). Окремими гуцульськими діалектизмами зафіксовані назви грошей, зокрема *таляр* 'австрійська грошова одиниця': –Отже, так і скажеш йому, Фоко, що шапку *талярів* хай принесе нам, але повну, з чубком (с. 61).

Помітну групу гуцульських діалектизмів у художній мові В.Гжицького становлять слова з абстрактною семантикою – *гонор* 'честь, гідність', *полудне* 'полудень', *пропій* 'обряд обдарування молодих на весіллі', *зачинанє* 'початок весілля', *заводини* 'вечір напередодні весілля, вінкоплетіння', *подзвінне* 'похоронний дзвін' та ін.: Але був певний, що і жінки теж не зречеться, хоч би з самого *гонору* (с. 55); Гнати на *полудне* було ще рано, схватись від бурі ніде (с. 26); Абисте були ласкаві приходити сьогодні на *зачинанє*, увечері на *заводини*, у суботу на весіле, а в неділю на *пропій* (с. 231); Тому, що чоловікові не було ще призначено вмирати, а юда ухопив його без закону: без *подзвінного*, без похоронів! (с. 164).

Гуцульська діалектна лексика в художній мові В.Гжицького досить повно репрезентована іншими різночастиномовними словами. З-поміж прикметників – це *файний* 'гарний, красивий', *красна* 'дуже гарна', *черлений* 'червоний', *моцний* 'міцний, сильний', *дужий* 'здоровий, сильний', *марний* 'мізерний, блідий, худий', *піхана* 'товчена', *ричений* 'хрещений' та ін.: – Який то був опришок гідний та *файний* (с. 8); Абих була така *красна*, ек зоря ясна <...> (с. 60); На шиї дороге намисто <...>, на ногах новенькі *черлені* постолі, красиво морщені (с. 203); А в руці в єднім місці він має таку чарівну силу, що як тим місцем дотулиться до якого замка, то хоч який *моцний*, а зразу ж відімкнеться (с. 121); –Єк си маєте, панство? Ци *дужі*? (с. 45); Високий, *марний*, обшарпаний (с. 196); –Ти вже доста *піхана* й бита, але ще не горена <...> (с. 10); Не буду жити ні з паном, ні з Іваном, ані з жадним чужим чоловіком, *риченим* і нерщеним <...> (с. 53).

Багатством і різноманітністю відзначаються гуцульські діалектні дієслова, зокрема *сокотити* 'берегти, пильнувати', *газдувати* 'господарювати', *вифіккувати* 'свистіти', *ватагувати* 'вівчарити, переробляти молочні продукти на полонині', *гендювати* 'торгувати', *імити* 'спіймати', *падкувати* 'бідкатися, журитися', *траф'єтиси* 'траплятися, ставатися' та ін.: Забули, що вони опришки і треба *сокотитися* (с. 189); Коли не хочеш *газдувати*, то візьми мене з собою в гори! (с. 158); *Вифіккували* собі на флюярах та виспівували полонинок (с. 17); – Я стільки років *ватагував* вам, – тихо каже Василь, – стільки мучився не раз із вашою маржиною (с. 8); Ще досадніше стало, коли навколо засміялися і хтось докинув, що навряд чи знайдеться такий

дурень, який схотів би з Пугачем *гендлювати* (с. 49); <...> а ви їх *імили* в горах, у лісі (с. 115); – Все йшло так добре, – *падкував* Бойчук (с. 244); *Трафилоси*, що вислав король одного мужа, а другого мужа – гуцул на поєдинок (с. 56).

Виразно гуцульськомаркованими є прислівники *красно* ‘гарно, дуже гарно’, *нагло* ‘раптово’, *ліпше* ‘краще’, *доста* ‘достатньо, досить’, *скорій* ‘швидше’, *відай* ‘здається’, *зарані* ‘раніше’, *по-газдівськи* ‘по-господарськи’: Подякував дідові *красно* <...> (с. 124); Вояки подумали, що возний просто *нагло* захворів (с. 13); – Нечистий, май, *ліпше* може, ніж святий, – відповів цілком переконливо Юринга (с. 124); – Ти вже *доста* піхана й бита <...> (с. 10); Хотілося тільки *скорій* виспатись (с. 52); – А гостей з’їхалося не тільки з усієї Галичини, але й з Польщі і, *відай*, з України (с. 142); <...> харчі слід заготовляти *зарані*, бо потім буде пізно (с. 62); Копали кожен для себе, добротню, *по-газдівськи* <...> (с. 172).

Мовлення персонажів роману засвідчує також чимало службових частин мови, які поширені лише в гуцульських або в суміжних з ними інших південно-західних говірках. Таким є прийменник *д’* у конструкціях з давальним відмінком іменників та займенників: – Отож вийшли вони на пляц, а пан і каже до хлопа: ‘Ти з чим, – каже, – вийшов *д’* мені на поєдинок?’ (с. 56).

Серед гуцульських часток, використаних у мові персонажів, назвемо *ци*, *май*, *ає*, *ади*: – *Ци* ти вже говориш зі мнов не хочеш? – перепитував Довбуш (с. 47); Але він, *май*, ліпший за пана, а за тебе, то й поготів (с. 46); – *Ає*,- погодилися й інші (с. 56); – Недавно он і Дідушок ватагував, а тепер, *ади*, який пан... (с. 24).

Гуцульські діалектні вигуки – це *мой*, а також специфічні *гість*, *бир*, з допомогою яких підганяють чи завертають овець: – *Мой!* Та то си не хто-небудь, а Дзвінка віддає! (с. 231); Раз у раз чулися вигуки: “*Гість! Бир!*” – аж луна йшла горами (с. 25).

Специфічно гуцульськими є мовноетикетні формули вітання: *Єк си маєте панцтво? Ци дужі?* (с. 45); *Єк си маєш, діду?* (с. 119).

Таким чином, мовлення персонажів роману В. Гжицького відбиває гуцульський говір, передовсім у ділянці лексики. Стилізуючи мовлення героїв твору під гуцульську говірку, вживаючи етнографізми, автор виявив особливу майстерність у мовній характеристиці персонажів, у відтворенні місцевого колориту.

Література

Грицак 2008: Грицак, Микола. Скарби гуцульського говру: Росішка (вівчарство у текстах) [Текст] / Микола Грицак. – Львів: Інститут українознавства НАН України, 2008. – 320 с. – (Серія "Діалектологічна скриня"). — До 100-річчя від дня народження М.А. Грицака. — ISBN 966-02-2982-8 (серія). – ISBN 978-966-02-49*82-0.

Гуц. гов 1997: Гуцульські говірки. Короткий словник [Текст] / Відп. ред. Я. Закревська. – Львів, 1997. – 232 с. – ISBN 966-02-0496-5.

Грещук 2010: Грещук, Василь, Грещук, Валентина. Південно-західні діалекти в українській художній мові. Нарис [Текст] / Василь Грещук, Валентина Грещук. – Івано-Франківськ: Вид-во Прикарпатського національного університету ім. Василя Стефаника, 2010. – 309 с.

Лубківський 1971: Лубківський, Р. Труді і дні [Текст] / Р. Лубківський // Гжицький В. Опришки. Кармалюк: історичні романи. – Львів: Каменяр, 1971. – С. 452-463.

Негрич 2008: Негрич, Микола. Скарби гуцульського говору: Березови [Текст] / Микола Негрич. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2008. – 224 с. – (Серія "Діалектологічна скриня"; "Цеглинка" до Словника українських говорів). – ISBN 966-02-2982-8 (серія). – ISBN 978-966-02-46*81-2.

Плай 1996: Плай: Книга для читання про Гуцульщину [Текст] / Упорядник, автор приміток, довідок і словника Ігор Пелипейко. – с. Яворів: Редакція журналу “Гуцульська школа”, 1996. – 416 с.

Хобзей 2002: Хобзей, Наталя. Гуцульська міфологія: етнолінгвістичний словник [Текст] / Наталя Хобзей. – Львів, 2002 – 216 с. – ISBN 966-02-2299-8.

Janów 2001: Janów, J. Słownik huculski [Текст] / J. Janów / Opracował i przygotował do druku Janusz Rieger. – Kraków: Wyd-wo Naukowe DWN, 2001. – 302 s.

В статтє проанализированы гуцульские лексические диалектные черты в языке романа Владимира Гжицкого “Опришки”. Выявлены и описаны наиболее характерные тематические группы гуцульской диалектной лексики.

Ключевые слова: диалектизм, гуцульский говор, опришки, Гжицкий, диалектные признаки.

The article analyses the Hutsulian lexical dialectal features in the language of Volodymyr Gzhytskyi's novel “Opryshky”. The most significant thematic groups of the hutsulian dialectal vocabulary are discovered and described.

Keywords: dialecticism, Hutsulian dialect language, Opryshky, Gzhytskyi, dialectal features.

Надійшла до редакції 14 вересня 2010 року.

ББК Ш12=411.4

УДК 811.138

АНГЛІЙСЬКА ЛІНГВА ФРАНКА ЯК МОВА СПІЛКУВАННЯ В ЄВРОПЕЙСЬКОМУ АДМІНІСТРАТИВНОМУ ДИСКУРСІ

Англійська мова є найбільш поширеним засобом спілкування в країнах Європейського Союзу. Англійською „лінгва франка” говорять ті, для кого перша мова є відмінною, і вони обирають англійську як загальну мову спілкування. Національна мова відображає своєрідність національного характеру й культуру, яка зумовлює структуру мовних моделей концептуалізації світу. Носіями національної мови, або певної мовної картини світу, є члени культурного, етнічного, історичного соціуму. Цілком можливо, що утворюється перехідний варіант англійської мови, який буде балансувати між заснованим на давності копіюванні ідеального носія стандартної англійської мови і формуванням нестандартних рис англійської лінгва франка. Виявлення характерних рис і лінгвокультурних норм парадигми англійської лінгва франка є перспективним і потребує вивчення.

Ключові слова: „стандартна” мова, багатокультурне міжнародне оточення, інституалізація, єдність відмінностей, професійна інтеркультура.

Англійська мова із своєю великою географією, стисненою історією постійно розширює функції і постає у різноманітних феноменах у всьому світі. Англійська мова, цілком вірогідно, стала незалежною від соціального контролю. Видається цілком неможливим зупинити її розповсюдження будь-якою спільнотою, тому що вже існує критична кількість і критичне поширення тих, хто говорить англійською мовою. Саме англійська мова може стати послужливою світовій спільноті назавжди [Crystal 1997: 139-140]. Використання англійської мови як „лінгва франка” у міжнародному та європейському контексті є об’єктом великої кількості досліджень з перекладу й прикладної лінгвістики. Метою цієї статті є комплексний аналіз причин, що призводять до утворення перехідного варіанту англійської мови з певними відмінностями й особливостями, що не є притаманними „споконвічній” англійській мові. Для досягнення поставленої мети слід простежити тенденції впливу європейських національних мов на загальну мову спілкування, англійську „лінгва франка”, в рамках європейського адміністративного дискурсу.

Визнаними у лінгвістичному колі є два терміни, які належать до розповсюдження англійської мови в епоху глобалізації, – це „внутрішнє коло”, або „Inner Circle” [Kachru 1992: 35], що окреслює „споконвічну” англійську мову, і „зовнішнє коло”, або „Outer Circle”, що включає всі відомі й визнані форми й варіанти англійської мови, які є засобом відбиття незалежної соціокультурної самобутності. Невизнаним залишається ще один варіант англійської мови, який можна охарактеризувати як мовну варіацію „розширюваного кола”, „Expanding Circle”, тобто англійська як „лінгва франка”, використання якої обумовлено зростаючими та розширюваними міжнародними зв’язками.

Визначення поряд зі стандартною національною англійською мовою незалежного концепту суттєво іншої англійської мови як „лінгва франка”, лінгвокультурні норми якої не контролюються носіями мови, є необхідним і достатнім. Англійська мова в ролі „лінгва франка” заслуговує на відокремлений статус від таких парадигм, як „англійська міжнародна мова”, „англійська глобальна мова”, „англійська як іноземна мова”, „англійська як світова мова”, „англійська як засіб міжкультурної комунікації”. Видатний англійський вчений Д. Кристал пропонує сценарії нової соціолінгвістичної ситуації, в якій усталені відмінності між першою, другою та іноземною мовами зливаються, а поняття „стандартна” мова потребує переосмислення [Crystal 1999: 11]. За останнє десятиліття серед лінгвістів постають нові погляди на моделі англійської мови як „лінгва франка”: традиційна модель імпорт-експорт і глобалізована модель [Graddol 1997: 33]. Перша модель забезпечує спілкування за допомогою посередників як перекладачів з носіями англійської мови, де один з комунікантів та посередник володіють „стандартною” англійською мовою. Друга модель спрямована на взаємодію мови та культури у потоці, тобто обидва комуніканти потребують навичок з англійської мови. Ця модель призводить до конфлікту глобального і локального [Pakir 2009: 232].

„Світова” англійська та англійська „лінгва франка” схожі у чотирьох загальних аксіомах: акцент на багатоцентричності англійської мови, прагнення до визнання варіантів мови, визнання змін у мові та її адаптації до нових обставин, дотримання дискурсних стратегій білінгвів, що володіють англійською мовою. Розбіжності між „світовою” англійською та англійською „лінгва франка” полягають у тому, що „світовою” англійською говорять як рідною (першою) мовою, в той час як англійською „лінгва франка” говорять ті, для кого перша мова є різною, і вони обирають англійську як спільну мову. Таким чином, „світова” англійська та англійська „лінгва франка” схожі багато у чому, проте різні у головному. „Світова” англійська ставить наголос на соціолінгвістичних реаліях, на рівні та глибині використання англійської мови в країнах зовнішнього кола, в той час як англійська „лінгва франка” прагне знайти загальні риси, які допомагають визначити той варіант англійської мови, що вживається як мова спілкування без лінгвокультурологічних деталей.

Парадигма „світових англійських мов”, запропонована Браджем Кахру [Kachru 1986], включає дві найбільш значущі альтернативи. З одного боку, це англійська як міжнародна мова, яка є інструментом міжкультурної комунікації в багатокультурному міжнародному оточенні, з другого боку, це англійська лінгва франка, яка є домейном комунікації між мовцями нерідною мовою. До того ж ведуться дискусії про можливість існування варіанту євро-англійської мови [Modiano 2009: 209]. Цілком можливо, що утворюється перехідний варіант, який буде балансувати між заснованим на давності копіюванні ідеального носія стандартної англійської мови і формуванням нестандартних рис англійської лінгва франка. Ті, що підтримують новітню парадигму англійської лінгва франка, вважають за доцільне досліджувати ідіосинкразичні риси вживання англійської мови, які поступово стають систематичними, функціонують при спілкуванні комунікантів і потенційно забезпечують мовців показниками самобутності усередині соціальної групи, до якої вони себе відносять. Це є альтернативою тим, хто приєднує себе до англо-американської сфери впливу під час спілкування англійською мовою.

Слід відзначити, що термін „лінгва франка”, який визначає загальну роль англійської мови як універсальної мови, відрізняється від терміна „англійська лінгва франка”, який вживається саме у європейському контексті і відображає розуміння того, як саме англійська мова функціонує у ролі лінгва франка серед мовців нерідною мовою. Цей термін виник як результат новітньої теоретичної думки та аналізу досліджень у сфері міжкультурних комунікацій. Міжкультурна комунікація має місце між мовцями, які належать до різних культур і мов. Міжкультурними є людські взаємовідносини, культурна системність яких пізнається в моменти виходу за межі системи, і мова про міжкультурну комунікацію може йти лише тоді, коли комуніканти усвідомлюють факт „різнокультурності” [Халеєва 1999: 13].

Новизна вивчення особливостей англійської мови як „лінгва франка” полягає в тому, що вона є засобом спілкування між комунікантами, які не належать ні до спільної мовної, ні національної культури. Проте такі комуніканти належать, як правило, до єдиної професійної культури. Дослідження парадигми англійської лінгва франка не обов'язково призведуть до інституалізації узаконеного варіанта другої мови Європи. Для встановлення статусу англійського варіанту другої мови Європи необхідно визнати, що англійською користуються в регіональних масштабах як лінгва франка з характерними рисами, які можуть служити основою для самобутності. Необхідно дійти до консенсусу в тому, що існує систематичність в унікальному вживанні англійської мови тією чи іншою соціальною групою. Таким чином, дослідження англійської лінгва франка мають бути сфокусованими на лінгвістичній диференціації достатньої кількості свідчень того, що такий варіант другої мови існує фактично. Якщо проаналізувати деякі властивості, що характеризують варіант англійської „лінгва франка” в європейському контексті, тобто лексичне і семантичне звуження, то можна простежити вживання певних слів з обмеженим семантичним полем, таких, наприклад, як *Rapporteur* – *відповідальна особа, представник певної країни-члена Ради Європи, який працює над проблемою та підготував доповідь на цю тему для Парламентської Асамблеї, а також особа, уповноважена проводити розслідування певних проблем на європейському рівні* (запозичене з французької мови, повністю асимільоване граматичною системою англійської мови, уживається тільки у функції іменника разом з дієсловом *report*). Семантичне звуження поля афікса *kin-* до значення „рідний, але не в споріднених відносинах”, що протиставляє його слову *“native”*, простежується на таких прикладах, як *kin-language, kin-state, kin-minority*. Такий приклад розмежування сфери вживання *“kin”* і *“native”* можна віднести до відмінностей англійської „лінгва франка”.

Видатний лінгвіст Барбара Зайдльхофер підкреслює відносини між прикладною лінгвістикою і парадигмою англійської лінгва франка. Вона закликає до систематичного дослідження суті англійської лінгва франка, тобто як вона виглядає й звучить, як люди нею користуються, і як все це працює [Seidlhofer 2005: 339]. Тільки тоді стане можливим прийняття концепту англійської лінгва франка поряд із національною англійською мовою. Прикладом особливого користування англійською мовою тими, для кого вона не є рідною, служить спілкування між представниками різних національних, проте спільної професійної культури. Моряки, що працюють у європейських суднових командах, обирають саме англійську мову для спілкування. Немає сумніву, що та мова, якою вони користуються, значно відрізняється від „стандартної” англійської мови. Наприклад, такий витяг з інструкції від судновласницької компанії щодо території ризику піратської атаки біля Сомалі виглядає й звучить як певне відхилення від того, як таку ж саму інформацію було б передано мовцями англійської як рідної мови: *In order to avoid complications in counting the passage time, we have established that such duration will be a fixed period of 2 days. Nevertheless, the Master should report to Marlow, Cyprus, once he enters as well as when he leaves the area. Further, Marlow office to be informed by the Master about actual hours of over-time worked by Philippino crewmember during the transit period (Philippino ratings on single over-time pay!).*

Поза політичним та економічним аспектами розповсюдження англійської лінгва франка слід розглядати таке питання щодо вагомості англійської мови та її наслідків: яке місце займає концепт „лінгва франка” серед світових англійських мов, наскільки схожі та відмінні англійська лінгва франка і міжнародна англійська мова. Новітня парадигма англійської лінгва франка була визначена лінгвістом Аланом Фіртом як „контактна мова між людьми, для котрих не існує спільної рідної мови або спільної національної культури, і для котрих англійська мова є обраною іноземною мовою спілкування” [Firth 1996: 240]. Усталена парадигма міжнародної англійської мови змушена змагатися з тими новими парадигмами, що виникли й розвиваються у 21 столітті –

світові англійські мови та англійська лінгва франка. Природні мови існують у світі за принципом єдності відмінностей на всіх рівнях мовних стосунків. Мова має різні форми свого існування – живі людські мови народів та спільна для всього людства мова (когнітивно-семантичний континуум). Природні мови є відображенням мовних картин світу, єдність відмінностей яких базується на таких аспектах, як: етнолінгвістичний, лінгвокультурологічний, лінгвогносеологічний та соціопсихолінгвістичний [Манакін 1999: 12].

Звичайно ж, не можна припускати, що якась спільна мова автоматично розв'яже всі проблеми взаєморозуміння і прийняття такої мови означатиме, що люди почнуть мислити однаково. Це швидше помилкове зіставлення концепції мовної компетенції та комунікативної компетенції [Гамперц 1972: 248]. Представники різних народів і культур по-своєму мислять, по-різному сприймають навколишній світ. Це не може не позначитися на мові, якою вони говорять, навіть якщо це не їх рідна мова, а лінгва франка. С. Рандел вважає, що ті, хто говорять різними мовами, наділені різним характером процесу мислення [Rundle 1946: 28]. Ці відмінності не лише створюють проблеми під час перекладу з однієї мови на іншу, але й викликають труднощі на комунікативно-прагматичному рівні навіть тоді, коли представники різних культур спілкуються, здавалося б, „загальною” для них лінгва франка. Для досягнення ефективності діяльності тієї або іншої професійної групи необхідним і життєво важливим є спільне використання однієї мови. Проте кожен із представників цієї групи володіє своєю власною підмовою, яка, хоч і співвідноситься з певною діяльністю, все ж таки містить індивідуальне розуміння світу і особистий досвід його сприйняття. Наведемо ще один приклад – витяг з документації управління європейської судовласницької компанії: *Please note that this gents flights have been re booked in order for both off signers to be taken off together. Please confirm receipt of all and that everything is noted.* Слід відзначити, що в управлінні компанії перебувають представники різних культур і національностей, українці включно. Наданий вище витяг був підписаний Сергієм Лисовим. Тобто деякі відхилення від граматичних норм та норм побудови висловлювання „стандартної” англійської мови можна було б пояснити небажанням їх дотримуватися, проте наведений вище приклад не викликає непорозуміння з боку адресата. Більш того, така модель висловлювання служить зразком для імітування серед представників цієї професійної культури. Врешті-решт такі зміни на ситаксичному та лексичному рівні призведуть до формування характерних рис англійської „лінгва франка”.

Приналежність партнерів із спілкування до різних етнокультур може, тим часом, значною мірою ускладнювати процес комунікації. Проблеми виявлення розбіжностей та подібностей тих чи інших лінгвокультур привертає увагу багатьох дослідників (А. Рум, Л.Ф. Рудакова, О.В. Тарасова, І.О. Стернін). Головною причиною непорозуміння в процесі міжкультурного спілкування є розбіжності в національній свідомості комунікантів. Такими розбіжностями є лакуни, що вміщують знання про іншокультуру, мову країни, які є об'єктом вивчення, зберігання та використання [Рудакова 1996: 166-168]. Як приклад можна навести термін „*Praesidium*”, що належить до європейської адміністративної терміносистеми і має еквівалент „*presidium*” у „споконвічній” англійській мові з відмінним термінополем і орфографією. *Presidium – steering committee of a communist organization*, або *керівний комітет комуністичної партії; Praesidium – створений на час засідання комітет*. Наприклад: *In its comments, the Praesidium pointed out that relations between the EU and the Council of Europe were already covered.*

У міжкультурному спілкуванні виникає інтеркультура як сукупність засобів і знань про свою і чужу культуру. Опанування іншокультурних цінностей зумовлює більш поглиблене осмислення культури рідної [Петренко 2003: 201]. Професійні інтеркультури є результатом вторинної іншокультурізації, під час якої відбувається не тільки пізнання й опанування іншокультури, а й набуття технічних та організаційних навичок, що називається також „професійна” культура, або культура „компанії”. Вторинна іншокультурізація є процесом включення до певної професійної групи, проте це не можна розуміти так, що це надбання іншої рідної культури (тобто не можна бути спочатку англійцем, а потім стати французом). Членами професійної групи (інтеркультури) стають всі професіонали, що беруть участь у міжкультурній комунікації. Кожен з членів професійної інтеркультури привносить певне культурне знання додатково до їх технічних навичок [Рум 2003: 485].

Міжкультурна комунікація може характеризуватися достатньо високою мірою зусиль, необхідних для зниження ступеню складності спілкування, відносно низькою довірою між комунікантами, достатньо вузькими межами успіху, що створює умови для високоризикованого дискурсу. Успішна міжкультурна комунікація можлива тільки при наявності особливого відношення до ризику. Безумовно, успішна комунікація між культурами має менше шансів, ніж комунікація всередині однієї культури. Учасники міжкультурного спілкування традиційно розглядаються як адресант вихідної культури, адресат культури-одержувача, а також інколи посередник звичайно ближчий до тієї культури, що одержує.

В епоху глобалізації практично всіх сторін нашого життя, а це стосується і національних мов, навряд чи можна говорити про існування національних культур або мов, що залишилися осторонь і зберегли свою монолітність [Максимов 2001: 100]. З одного боку, існують слова і поняття в певній мові, які залишаються незрозумілими для людей інших культурних традицій. З іншого боку, формується професійна „підмова” в межах однієї національної мови, яка може бути цілком зрозумілою представникам тієї ж професійної „культури”, що говорять іншою національною мовою.

Мова як інструмент вербальної комунікації є важливою і невід'ємною частиною культури, і всі особливості її структури та функціонування можуть вважатись транслятором культури певного мовного колективу [Меншикова 2003: 151]. Незважаючи на унікальність кожної культури, є багато спільного, що об'єднує різні культури. Культура є сукупністю матеріальних і духовних цінностей, створеною людським суспільством, а мова є засобом набуття нових знань, і кожна мова, якою володіє індивід, дає можливість доторкнутися до іншої культури. Велика частина інформації в тій чи іншій професійній сфері передається спільною для всіх членів професійної культури мовою, тобто в межах європейського адміністративного дискурсу це є англійська лінгва франка. Для досягнення ефективності важливим є спільне використання однієї підмови. І лише якщо кожен користується абсолютно чітко і недвозначно однією професійною підмовою, тоді гарантована підстава для здійснення вдалого комунікативного акту, навіть якщо адресат і адресант належать до різних мовних груп. Так, учасники комунікативного акту, які користуються європейською адміністративною підмовою, прагнуть до процесу номіналізації, що є властивим для стилю офіційних документів. Наприклад, досить широко вживаються такі неологізми, як *regionalisation* (районування, поділ на регіони), *compartmentalisation* (поділ на відсіки, частини), *liberalisation* (процес лібералізації), *marginalisation* (незначущість, поза межовість, відсторонення від участі в житті суспільства), або *secondment* (другий за значущістю, підпорядкованість або підзвітність першому), *statelessness* (щодо неналежності до держави, „безгромадянськість“).

Європейський варіант англійської „лінгва франка” називають євро-англійською мовою, Euro-English. На сьогодні, коли роль євро-англійської мови на території Європейського Союзу все зростає, логічним було б припустити, що неминучим наслідком цього будуть намагання до стандартизації, кодифікації й легалізації цього варіанту англійської мови. Саме євро-англійська мова зазнає процесів дискурсивної нативізації [Modiano 2005: 36]. У процесі мовних контактів у євро-англійську проникають висловлювання з інших європейських мов, які в первісній стадії є зрозумілими тільки представникам мов-донорів. Наприклад, *acquis communautaire* (сукупність правових норм ЄС), *travaux preparatoires* (підготовчі роботи), *rapprochement* (примирення, зближення між державами), *politikverdrossenheit* (політичне незадоволення), *propiska* (офіційний дозвіл проживання).

Головною перешкодою для спілкування є, поза сумнівом, величезна різноманітність мов. Можна припускати, що врешті-решт світова спільнота надасть перевагу одній мові для спілкування один з одним [Sapir 1951: 248]. Деколи виникає досить поширена помилка, що, якби люди країн Європи могли розмовляти однією мовою, вони б зразу ж змогли повністю розуміти один одного, таким чином зникли б всі комунікативні проблеми. Уявлення, що саме різноманіття мов заважає взаєморозумінню, сягає біблійної історії про Вавилонську вежу. У будь-якій культурі можна знайти історію про змішування мов і про винахід спільної мови, яка об'єднала все людство. Подальше дослідження динамічних процесів, що відбуваються у сфері адміністративної англійської „лінгва франка”, є актуальним і необхідним. Перспективним є виявлення характерних рис і лінгвокультурних норм цієї суттєво іншої англійської мови. Парадигма англійської лінгва франка є порівняно новою і потребує вивчення її особливостей і відмінностей у зв'язку з розширенням сфери її використання, викликаним соціально-економічними змінами на території Європи.

Література

- Crystal 1997: Crystal, D. English as a Global Language [Text] / D. Crystal. – Cambridge: Cambridge University Press, 1997. – 250 p.
- Crystal 1999: Crystal, D. The future of Englishes [Text] / D. Crystal // English Today 59, 1999. – Vol. 15. – №2. – P.10-20.
- Firth 1996: Firth, A. The discursive accomplishment of normality: on 'lingua franca' English and conversation analysis [Text] / A. Firth // Journal of Pragmatics, 1996. – №26. – P. 237-259.
- Graddol 1997: Graddol, D. The future of English? [Text] / D. Graddol. – London: British Council, 1997. – 95 p.
- Kachru 1986: Kachru, Br. The Alchemy of English: The Spread, Functions and Models of Non-native Englishes [Text] / Br. Kachru. – Oxford: Pergamon, 1986. – 220 p.
- Kachru 1992: Kachru, Br. The other tongue (2nd ed.) [Text] / Br. Kachru. – Urbana: University of Illinois Press, 1992. – 135 p.
- Modiano 2005: Modiano, M. Cultural studies, foreign language teaching and language practices and the non-native speaker practitioner [Text] / M. Modiano // In Enric Llurda (ed.), Non-native Language Teachers: Perceptions, Challenges, and Contributions to the Profession – Boston, MA: Springer, 2005 – P. 25-43.
- Modiano 2009: Modiano, M. Inclusive/exclusive? English as a lingua franca in the European Union [Text] / M. Modiano // World Englishes – 2009. – Vol.28, No. 2. – P. 208-223.
- Pakir 2009: Pakir, A. English as a lingua franca: analyzing research frameworks in international English, world Englishes, and ELF [Text] / A. Pakir // World Englishes, 2009. – Vol. 28. – № 2. – P. 224-235.
- Pym 2003: Pym, A. Propositions on cross-cultural communication and translation [Електронний ресурс] / A. Pym // International Journal on Translation studies, 2003. – Vol. 48, №4. – P. 481-497 – Режим доступу: <http://id.erudit.org/iderudit/008533ar>. – Назва з екрана.

Rundle 1946: Rundle, S. Language as a social and political factor in Europe [Text] / S. Rundle. – L.: Faber and Faber Ltd, 1946. – 350 p.

Sapir 1951: Sapir, E. Language and environment [Text] / E. Sapir // Selected writings of Edward Sapir / Ed. David Mandelbaum – Berkeley, Los Angeles: Univ. of California Press, 1951. – P.9-103.

Seidlhofer 2005: Seidlhofer, B. English as a lingua franca [Text] / B. Seidlhofer // ELT Journal, 2005. – №59. – P. 339–341.

Гамперц 1972: Гамперц, Дж. Переключення кодів хинди пенджабі в Дели [Текст] / Дж. Гамперц / Пер. с англ. А.К. Жолковского // Новое в лингвистике. – М.: Прогресс, 1972. Вып. VI. – С. 190-203.

Максимов 2001: Максимов, С.Є. Культура, слово та переклад [Текст] / С.Є. Максимов // Вісник СумДУ. Сер. Філологічні науки – 2001. - №5(26). – С. 100-104.

Манакін 1999: Манакін, В.М. Когнітивна лінгвістика і контрастивна семантика [Текст] / В.М. Манакін // Наукові записки. Серія філологічні науки (мовознавство). – Кіровоград, 1999. – Вып. 16. – С. 10-14.

Меншикова 2003: Меншикова, Н.В. Проблеми міжмовної комунікації та перекладацькі трансформації [Текст] / Н.В. Меншикова // Вісник СумДУ. Серія Філологічні науки – 2003. – №4(50). – С. 151-154.

Петренко 2003: Петренко, Н.М. Підготовка фахівців з міжкультурної комунікації (підходи, пошуки) [Текст] / Н.М. Петренко // Вісник СумДУ. Серія Філологічні науки – 2003. – №4(50). – С. 200-203.

Халеєва 1999: Халеєва, Й.Й. Интеркультура – третье измерение межкультурного взаимодействия? (из опыта подготовки переводчиков) [Текст] / Й.Й. Халеєва // Актуальные проблемы межкультурной коммуникации: МГАУ. – М., 1999. – Вып. 444. – С.13-16.

Рудакова 1996: Рудакова, Л.Ф. Роль систематизации социокультурной информации в познании инокультуры [Текст] / Л.Ф. Рудакова // Актуальні проблеми вивчення мови та мовлення, міжособової та міжкультурної комунікації: Міжвуз. зб. наук. праць. – Харків: Константа, 1996. – С. 166-168.

Английский язык является наиболее распространённым средством общения в странах Европейского Союза. На английском „лингва франка” разговаривают те, для кого первым языком являются разные языки, и они выбирают английский как общий язык. Национальный язык отображает неповторимость национального характера и культуру, которая определяет структуру языковых моделей концептуализации мира. Носителями национального языка, или определённой языковой картины мира, являются члены культурного, социального, этнического, исторического социума. Вполне возможно, что образуется переходный вариант английского языка, который будет балансировать между основанном на давности копированием идеального носителя стандартного английского языка и формированием нестандартных черт английского лингва франка. Выявление характерных черт и лингвокультурных норм парадигмы английской лингва франка является перспективным и требует изучения.

Ключевые слова: „стандартный” язык, многокультурное международное окружение, институализация, единство разнообразий, профессиональная интеркультура.

The English language is the most spread means of communication in the countries of the European Union. The English lingua franca is used by those who have different languages for their first language and who choose English as their common language. A national language is a reflection of national identity and culture, which serves as a foundation for the structure of the language models for world conceptualisation. It is most probable, that there has been forming a transitional variety of English, which is going to balance between matching an ideal native standard speaker and emerging of non-standard features of the English lingua franca. It is very important to reveal peculiarities and linguacultural norms of English lingua franca paradigm, as well as it is promising to do research in this sphere.

Keywords: “standard” language, multicultural international environment, institutionalization, unity in diversities, professional interculture.

Надійшла до редакції 24 вересня 2010 року.

РОЗДІЛ IV. ПРОБЛЕМИ ОНОМАСТИКИ

Олена Антонюк

ББК Ш12 = 411.4*316
УДК 81'373.231**РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ КОНЦЕПТУ «ЧОЛОВІК» У ПРИЗВИСЬКОВІЙ НОМІНАЦІЇ
(на матеріалі антропонімії Донеччини)**

У статті розглянуто прізвиська Донеччини як спосіб і засіб репрезентації концепту «чоловік». Аналіз здійснено за природно-фізичними, фізіологічними, психологічними, інтелектуальними, соціально-статусними та рольовими параметрами, визначено особливості мовних механізмів такої репрезентації.

Ключові слова: концепт, субконцепт, прізвисько, прізвиськова номінація.

Загальновідомо, що щоденна діяльність людини пов'язана з когнітивними процесами, тобто з процесами, у ході яких людина переробляє інформацію, що надходить до неї з різних джерел, пізнає, сприймає й освоює навколишній світ, здобуває про нього знання, набуває нового важливого досвіду. Систематизуючи й узагальнюючи як набутий досвід, так і здобуті знання, людина виділяє для себе низку ціннісних орієнтирів, формує концептуальні уявлення про фрагменти пізнаної дійсності й створює на базі цих уявлень свою модель світу. Змодельована концептуальна картина світу вербалізується людиною, втілюється у слові й репрезентується в мовній картині світу народу.

В. Жайворонок зазначає, що слово не просто містить і передає актуальну інформацію. У ньому зосереджено також загальногуманістичну, соціально-історичну, інтелектуальну, етнокультурну, експресивно-емотивну, оцінну інформацію, важливу для того чи іншого соціуму. Унаслідок цього слово починає функціонувати не просто як слово-номінація з одним чи кількома лінгвістичними значеннями, а як слово-концепт – вмістище узагальненого культурного смислу [Жайворонок 2007: 10]. Під концептом, за В. Масловою, у сучасній лінгвістиці розуміють «культурно позначений вербалізований смисл, репрезентований у плані вираження цілим рядом своїх мовних реалізацій, що утворюють відповідну лексико-семантичну парадигму; це одиниця колективного знання, що має мовне вираження і позначена етнокультурною специфікою» [Маслова 2004: 35]. Кожна культура представлена рядом універсальних концептів, серед яких час, простір, життя, смерть, істина та ін. Приймаючи положення про те, що коли про якийсь феномен носії культури можуть сказати «це гарно» (погано, цікаво та ін.), то такий феномен формує в цій культурі концепт [Маслова 2004: 42], вважаємо, що одним із універсальних, базових у багатьох культурах, зокрема і в українській, є концепт «чоловік». У зв'язку з цим останнім часом з'явилося чимало студій, присвячених дослідженню цього питання. Це праці О. Бондаренка (2005), А. Волобуєвої (2005), О. Калугіної (2007), А. Архангельської (2006, 2007), Л. Ставицької (2006), Г. Щедрик (2010) та багатьох інших науковців. Як правило, дослідження цього концепту проводиться на лексичному мовному ґрунті з погляду протиставлення «чоловік» – «жінка», що дозволяє виявити гендерні ознаки мовної картини світу, й простежити «процес еволюційного розвитку найдавнішої архетипічної опозиції» [Ставицька 2006: 119]. Оскільки будь-який концепт характеризується емотивністю, конотаціями, є аксіологічним за своєю природою [Маслова 2004: 39], то буде логічно і цікаво простежити вербалізацію його на ономастичному рівні, а саме – на рівні такого класу антропонімів, як прізвисько.

Метою пропонованого дослідження є аналіз прізвиська як способу й засобу репрезентації концепту «чоловік», визначення особливостей мовних механізмів такої репрезентації.

В. Телія зазначає, що обов'язковою процедурою аналізу є попередня ідеографічна параметризація самого концепту за його частинами, які віддзеркалюють усі його іпостасі, серед яких: природно-фізичні, фізіологічні, психологічні та інтелектуальні, соціально-статусні, рольові тощо [Телія 1996: 261-262]. У своєму дослідженні цю процедуру ми здійснимо на основі словникових статей.

Великий тлумачний словник української мови подає такі дефініції до слова «чоловік»: 1. Особа чоловічої статі; протилежне жінка. 2. Одружена особа стосовно своєї дружини. 3. Те саме, що людина. 4. Селянин (застаріле). Як бачимо, перша дефініція пов'язана із суто біологічними (природно-фізичними, фізіологічними) показниками – людина чоловічої статі; друга поєднує соціально-статусні та рольові параметри; третя є нейтральною складовою, оскільки позбавлена і оцінних, і емоційних імплікацій. Четверте значення слабо актуалізоване в сучасній українській мові, але це не впливає на цілісність уявлення про концепт. Синонімічні варіанти «чоловіченько» – пестливе до чоловік 1, 2; «чоловічечко» – пестливе до чоловік 2; «чоловічок» – зменшувально-пестливе до чоловік; «чоловічина» – розмовне, те саме, що чоловік; «чоловічисько», «чоловічище», «чолов'яга» – збільшене до чоловік, – є відображенням емотивної складової концепту. Прикметник «чоловічий» репрезентує якісно-кількісні характеристики концепту і має такі значення: 1. Який складається з чоловіків; який виконується чоловіком (чоловіками); призначений для чоловіка (чоловіків); належний чоловікові (чоловікам). 2. Такий, як у чоловіків, властивий чоловікам. 3. Який стосується чоловічої

статі, характеризує її [Великий тлум. 2001: 1381]. Отже, у дериватах від слова «чоловік» відображені такі параметри концепту, як фізіологічні, психологічні, інтелектуальні тощо.

Що ж до етимологічного походження цього слова, то однозначного тлумачення не існує. В етимологічному словнику М.Фасмера зазначено, що воно походить із праслов'янського *čelověkъ*, де *частина* – *čelo* – зближається зі словами *челядь*, з давньоіндійським *kulam* – стадо, *сім'я*, рід; ірл. *cland, clan* – потомство, рід; лит. *kiltis* – рід. У другій частині вбачають слово, споріднене лит. *vaikas* – хлопчик, дитина; латиському *vaiks* – те саме, давньопрусському *waix* «слуга». Тут же вміщено й інші пояснення, що зводяться в основному до означення «той, що має силу» [Фасмер 1987: 228-229].

Беручи до уваги положення про ядро й периферію, перше й третє значення, зафіксовані у Великому тлумачному словнику [Великий тлум. 2001: 1381], вважаємо ядром концепту. Однак нас більше цікавлять периферійні, оскільки саме в них консервується суб'єктивний досвід, конотативні та асоціативні додатки, що залежать від культури й реалізуються за умови певного набору слів-репрезентантів [Маслова 2004: 45].

Відразу зауважимо, що репрезентація концепту «чоловік» на апеллятивному та ономастичному (прізвиськовому) рівнях лексики неоднакова. Так, якщо через номінації-апеллятиви об'єктивуються позитивні, негативні, нейтральні властивості концепту (пряма лексична номінація – це завжди процес трансформації фактів дійсності у знаки шляхом перетворення їх у факти системи мови, у значення і категорії, що відображають суспільний досвід носіїв мови [Уфимцева 1977: 8]), то на рівні ономастичному, як правило, відбувається репрезентація його експресивних виявів, негативних ознак, рис. Найперше, це зумовлено особливостями вторинної номінації, у ході якої «когнітивно виділеними виявляються визначені властивості суб'єктів, що співвідносяться зі структурами ціннісних знань, які зберігаються в довготривалій пам'яті» [Робустова 2009: 3], а також функціональними особливостями прізвиська, що випливають із дефініції самого терміна: це додаткове неофіційне ім'я, що дається іншими людьми особі відповідно до її характерної риси, обставини, що супроводжує її життя, за якоюсь аналогією, за походженням чи іншими прикметами [Подольская 1988: 111]; це найменування, що присвоюють людині в різні періоди життя і в якому зберігається уявлення про об'єкт [Данилина 1979: 281]; це ім'я, яке негативно (жартома) характеризує особу [Ушаков 1978: 150].

Отже, розглянемо на конкретних прикладах репрезентацію концепту «чоловік» у прізвиськовій номінації.

Незважаючи на те, що образ сильного і фізично розвиненого чоловіка у світосприйнятті багатьох народів постає однією з найбільш поцінованих позитивних «маскулінних» ознак [Ставицька 2006: 120], субконцепт «зовнішність», що характеризує **природно-фізичні та фізіологічні** параметри концепту «чоловік», у межах прізвиськової номінації об'єктивує, як правило, експресивні, непривабливі риси й ознаки. Так, на Донеччині найбільше засвідчено антропонімів, в основу яких покладено ознаку, що стосується якоїсь певної частини тіла чоловіка: а саме: 1) **голова**: *Голов'атий, Динчик* – видовжена голова, неначе диня, *Кавун* – голова круглої форми, *Чайник, Яйце*; 2) **обличчя**: *Шайба* – кругле обличчя; *Морда, Пузір, Шилом Бр'ятний* – все обличчя в шрамах від віспи; 3) **вуха**: *Ухо, Кажанчик* – лютуча миша, *Кап'лан* – висловухий, *Капловухий, Локатор, Уи'астик*. Цікаво, що всі прізвиська вказують тільки на великий розмір вух, і немає жодного, яке б виникло у зв'язку з протилежним мотивом номінації; 4) **ніс**: *Буратіно, Ніс, Нос'атий*. Якщо своєю формою ніс нагадує дзьоб птаха чи ніс якоїсь тварини, то чоловік отримує прізвисько за назвою цього об'єкта: *Гус'ак, С'окол, Шпак*. У ролі прізвиськ функціонують і назви плодів рослин: *Бульба, Сліва*; 5) **очі**: *Філін* – великі очі; *Кот, Лун'атий, Очі, Луні-Друні* – випуклі очі; *Крот, Очкарик, Кутузов, Снайпер, Камбал* – про чоловіків з одним оком; *Мор'гало, Блім'ик* – фізіологічні недоліки; 6) **губи**: *Губа, Губ'атий, Гемба* – губа; 7) **зуби**: *Білий Клік, Рікало, Дир'явий*; 8) **волоссяний покрив**: *Вус'атий, Рак* – про вусатих; *Борода, Пушкін* – про чоловіків з бакенбардами; *Бре'жнев, Брова* – про чоловіків з густими бровами; 9) **живіт**: *Живіт, Колобок, Пан'ок, Пузд'ор, Пузір*; 10) **шия**: *Бич'ок* – товста шия, *Гус'ак* – шкіра на шії обвисає, як у гусака; 11) **груди**: *Конь, Ході Конь'ом* – випнуті груди; 12) **спина**: *Верб'люд, Сутулий*; 13) **руки**: *Богом'ол* – довгі пальці на руках, *Товстий Палець* – товсті пальці на руках, *Безп'алий* – немає пальця, *Безрукій*; 14) **ноги**: *Лан'оть* – великі ноги, *Косол'атий*; 15) **волосся**. За кольором волосся білявих чоловіків називають *Білий, Блонд'ін, Смет'ана*; сивих – *Сивий, Сед'ой*; рудих – *Ріж'ий, Сир'нік, С'онце*; чорнявих – *Грек, Жук*. Лисих чоловіків прозивають *Лісий, Лісик, Лис'о, Фантом'ас*. Особливості зачіски чоловіків зреалізовано в онімах *Бар'ан, Кучер'явий, Пудель, Пушкін*; 16) **шкіра** – темний колір шкіри чоловіка репрезентовано через антропоніми *Грек, Кап'оний, Мад'яр, Н'єгра, Ч'орний, Ціган*; червоний колір зреалізовано в найменуваннях *Кавун, Кирп'ич, Кр'асний*. На пігментацію шкіри обличчя чоловіка вказують оніми *Ріж'ий, Ряб'ій, Ряб'ой*. Більшість таких прізвиськ ґрунтується на перебільшенні певної «кольорової» ознаки, а використання етніонімів типу **циган, негр, грек** вказує ще й на невелику кількість чоловіків з цією ознакою серед мешканців конкретного населеного пункту.

Зазначимо, що лексеми у виділених підгрупах називають чітко детерміновані об'єкти номінацій, характерні для людського організму. Найменування такого типу утворюють соматичне поле прізвиськ (від грецького *soma* – тіло). Називаються переважно зовнішні частини тіла, найбільш функціонально активні й очевидні для інших людей. Центром соматичної прізвиськової лексики виступають оніми іменникового типу, які є омонімами соматизмів-апеллятивів, наприклад: Брова, Борода, Морда, Губа, Живіт. За допомогою таких назв номінатор, як правило, указує на ту частину тіла, яка є, на його думку і думку інших членів певного колективу, ненормативно великою. До центральних можна також віднести прізвиська прикметникового типу,

які передають ознаку якоїсь частини тіла поіменованого чоловіка: Губатий, Головатий, Лупатий, Косой. Трохи далі від центру знаходяться найменування-деривати типу Капловухий, Двоголовий, Губошльоп та ін.

Периферію складають оніми, які тільки асоціативно пов'язані з якоюсь ознакою чоловіка, наприклад: Снайпер (стрілець, який повинен мати дуже гарний зір), Професор (людина, яка багато читає, тому часто має поганий зір) тощо. До периферійних належать також прізвиська типу Слива, Шайба та ін., які метафорично вказують на ознаку денотата, а також імена в неререферентному використанні, наприклад: Пушкін, Брежнев, та okazionalні утворення типу Лупі-Друпі тощо.

Вербалізоване значення «зріст» має два репрезентанти – ‘високий’, ‘низький’. Для позначення чоловіка високого зросту на Донеччині використовують такі прізвиська, як *Гвоздь, Гулів'єр, Два М'етри Красоті, Довгий, Длинний, Дядя Ст'юпа, Жир'аф, Іван Вер'ювка, Півтора Івана, Макарон, Ст'раус, Шт'опор*. Ці приклади тільки підтверджують тезу Л. Ставицької про те, що в мовній картині світу українців високий зріст людини є експресивно маркованою частиною дійсності, а типово маскулінними на позначення високого чоловіка можна вважати номінації типу *півтора Івана, як журавель, як телеграфний стовп* [Ставицька 2006: 122].

Низькорослих чоловіків прозивають *Воробей, Гном, К'арлик, К'епка, Ком'ар, Ку'ций, Малий, Метр, Метр Сім, Недоку'рок, При'ицик, Син'ок, Шкет, Міні-Муж'ик, Міні-Гер'акл*.

Такі прізвиська здебільшого виражені іменниками, що співвідносяться в реальному житті з конкретними (великими чи малими за розміром) предметами. Проте окремі найменування утворилися поєднанням назв одиниць виміру чи кількісних числівників з абстрактним іменником: *Два Метри Красоти*, або з іменем денотата: *Півтора Івана*, у прізвиську *Метр* одиниця виміру функціонує у ролі оніма самостійно. Числівник **два**, а також іменник **метр**, що передбачає поєднання з числівником **один**, виступають складовими прізвиська, але при цьому втрачають свою здатність виражати означену кількість і тільки посилюють чи послаблюють кількісну характеристику, тобто вказують на високий чи низький зріст. Цікаві прізвиська *Міні-Мужик, Міні-Гер'акл*, у яких слово **міні**, виступаючи складовою частиною найменувань, дублює такі слова, **як ку'ций, короткий, малий**, а поєднуючись зі словами **мужик, Гер'акл**, тільки підсилює експресивність найменувань.

Значення ваги реалізується у межах двох репрезентантів: ‘надмірна’ (товстий), ‘мала’ (худий). Худих чоловіків називають *Гліст, Костиль, Нарком'ан, Скел'ет, Сух'ар, Суч'ок*. Прізвиськ, у яких відображено надмірну масу тіла чоловіка, значно більше: *Ам'бал, Бат'он, Бегем'от, Бублик, Буф'ет, Жірний, Каб'ан, Каністра, К'арлсон, Колоб'ок, Микола С'ало, М'ясо, Пудик, Пундик, Пуз'атько, Пуз'дрик, Пу'хлий, С'ало, С'ало-Пац'ало, Свин'я, Сенбернар, Сунд'ук, Танк, Товстий, Товстопуз, Хом'як, Хр'як, Худий, Шкаф, Центнер*.

Характерною особливістю прізвиськ, які репрезентують чоловіка за зростом та вагою є те, що вони утворюються на ґрунті специфічної шкали з центральною (нормативною) точкою відліку, яка вказує на звичайність ознаки. Відхилення від норми в будь-який бік – це своєрідний поштовх до утворення онімів із семами ‘зріст’, ‘маса’. Причому інші ознаки, які так само сприймаються зором, не повинні бути більш виразними за ті, які мотивують прізвиська цих підгруп. Відзначимо, що в підгрупі з семою ‘зріст’ співвідношення прізвиськ із конкретизаторами ‘низький’ – ‘високий’ становить два до одного, тобто найменувань низькорослих людей у два рази більше, ніж найменувань високих, а в підгрупі з семою ‘вага’ та конкретизаторами ‘товстий’ – ‘худий’ це співвідношення становить три до одного. Отже, прізвиська, що репрезентують значення зросту та ваги тіла, ґрунтуються на двох бінарних опозиціях «високий» – «низький», «товстий» – «худий». Номінатор керується правилами, які регламентують можливості вибору слова для майбутнього прізвиська. Ці правила-норми, як зазначає М. Нікітін, виражаються через такі різновиди, як канон, стандарт, шаблон, тип, стереотип, еталон, зразок, середнє, золота середина, міра тощо, і можуть мати приватний характер [Никитин 1996: 177], тобто можуть залежати тільки від номінатора й відображати його (номінатора) суб'єктивне сприйняття носія прізвиська.

До прізвиськ, що репрезентують субконцепт «зовнішність» належать і ті, що вказують на одяг поіменованого. Очевидно, що гарно / погано, дивно та ін. одягнений чоловік не тільки сприймається зором, але й належно оцінюється, вербалізується: *Клоун* – штани, як у клоуна; *Красний* – носить червону сорочку; *Лохмір* – одяг драний; *Монт'ана* – за написом на одязі; *Мор'як* – завжди у смугастій майці; *Німець* – носить брюки, заправлені в чоботи; *Шнур'ок* – завжди розв'язані шнурки; *Циган* – носить сережку у вусі.

Важливим для цілісного сприйняття концепту «чоловік» є вербалізовані його ментальні характеристики – **психологічні та інтелектуальні**, – що сконцентровані в субконцепті «внутрішні риси». Це розумові здібності, риси характеру чи темпераменту, ставлення до праці, комунікативність та ін.

Н. Телія зазначає, що під час оцінки такої властивості, як розум, стереотипом на оцінній шкалі виступає властивість «бути розумним», що відповідає вимогам концептуальної картини світу [Телія 1986: 51-52]. Відповідно, норма задає і діапазон властивостей-проявів розумної людини, а градування шкали в додатній чи від'ємній її частині провокує появу синонімічного ряду онімів-оцінок. Отже, чоловік розумний, мудрий, мислячий на противагу дурному лежить в основі як індивідуальності, так і колективної свідомості народу. У прізвиськовій номінації відображено однаково обидві властивості аналізованого концепту: а) *Архімед* – розумний, все щось винаходить, *Б'атя* – молодий чоловік, проте дуже мудрий, *Буквар* – розумний, постійно щось читає, *Головень*, *Доцент, Проф'есор, Філософ*; б) *Бар'ан* – дурний, *Валянок* – тупий, як сибірський валянок, *Дікий* – дурний, наче тільки з лісу вийшов, *Дуб* – *Дерево Хв'ойне, Дур'ак, Єм'еля* – простакуватий, неначе герой із відомої казки.

Значення «роботящий чоловік», «лінивий чоловік» у прізвиськовій номінації майже не представлені: *Кукуріка* – чоловік рано встає і відразу береться до роботи, *Трутень* – про лінивого чоловіка.

Однією з важливих чоловічих ознак, що мінімально зреалізована у прізвиськах, є **смількість**: *Смільий* – врятував на пожежі дитину. Однак інші, як правило, негативні риси чоловічого характеру репрезентовано повно і яскраво: **хитрість**: *Вареник* – слизький, як вареник, *Серейчик*, *Шеф* – прізвисько виникло за принципом контрастності, підлабузник, у всіх на побігеньках; **боягузтво**: *Герой* – найменування виникло за принципом контрастності – всього боїться, *Дріслик*, *Засць*; **цікавість**: *Американський Наблюдатель Реп'ях* – до всіх чіпляється, *Слідователь* – до всього цікавий; **жадібність**: *Жид*, *Жмєня*, *Котолуп* – навіть з kota шкуру злупить, *Товстозадий*; **брехливість**: *Бехун* (від брехати); **жорстокість**, **злість**: *Берія*, *Вовк*, *Гиндік* – на всіх кидається, як індик на червоне, *М'яснік*, *Піночєт*; **доброта**: *Брат*, *Братушка*, *Голубочок*; **весела вдача**: *Артіст*, *Веселий*, *Кінь* – завжди сміється, *Райкін*; **наполегливість (упертість)**: *Баран*, *Боцман*, *Камаз*; **неврівноваженість, балакучість**: *Баламут*, *Бандит*, *Бєсик*, *Гула* – як іде, то вся вулиця гуде, *Крутя*, *Півень*, *Балабол*, *Ленєтя*, *Ляпало*; **мовчазність, байдужість**: *Куня*, *Матятя*, *Мовчан*, *Мухич*, *Робот*, *Тихар*; **чванькуватість**: *Генерал*, *Гоголь* – ходить поважно, гордовито, *Орєл*; **злодійкуватість**: *Кім*, *Ліпка* – все до рук липне, *Рукá* – що побачить, те і в руках опиняється; **занудність**: *Будяк* – як причепиться, то не відчепишся, *Вчитель* – любить повчати, *Голова* – завжди дає поради, *Дідок*, *Кандірка* – дуже нудний, *Рєдька* – надокучливий, *Скануда* – завжди на щось жаліється; **організаторські здібності**: *Бос*, *Бригадир*, *Голова*, *Стратєг*, *Хан*, *Чудо* – все щось організовує, *Шеф*; **лицемірство, догідливість**: *Чоп*, *Чопик* – скрізь усім догоджає (затикає всі діри), *Цок-Цок* – на всіх доносить.

Деякі репрезентанти за диференційними ознаками утворюють бінарні опозиції, а саме: «працьовитий» – «ледачий», «добрий» – «злий», «веселий» – «сумний», «розумний» – «дурний» тощо. Проте більшість з наведених онімів утворюють парадигму відтінків за характером чи темпераментом чоловіка. Досить часто прізвиська творяться на основі певних асоціацій і найчастіше асоціативні зв'язки спостерігаються на рівні відношення «людина (чоловік) – тварина», наприклад, *трутень* – комаха, яка *поїдає* мед, принесений іншими бджолами → ледачий чоловік; *баран* – *уперта* тварина → *упертий* чоловік; *вовк* – *хижий* звір → *злий* чоловік тощо. Однак простежуються такі зв'язки і на рівні «людина (чоловік) – людина», наприклад: *учитель* – назва професії, безпосередня функція якої *навчати* → чоловік, який усіх навчає (повчає); *м'яснік* – той, хто працює в *різниці* або на *бойні* → чоловік злий, жорстокий; *генерал* – *високий* військовий *чин*, той, чії функції пов'язані з *керуванням* людьми → чоловік гордовитий, пихатий тощо. У цьому ж ракурсі можна розглянути рівень «людина (чоловік) – частина тіла», оскільки тут асоціації виникають на основі функцій тих чи інших частин людського тіла: *рука* – частина тіла, безпосередня функція якої *брати*, *тримати* → чоловік, який все щось бере до рук, навіть якщо це «щось» йому не належить; *голова* – частина тіла, безпосередня функція якої пов'язана з *розумовою діяльністю* людини, процесом *думання* → *розумний* чоловік. Ще один вид асоціацій виникає на рівні зв'язків «людина (чоловік) – предмет». Тут найчастіше назва функції предмета (особливі її ознаки) стає найменуванням чоловіка, який виконує споріднені або однакові функції, наприклад: *чіп*, *чопик* – предмет, яким затикають *дірки* → чоловік, який лізе в усі «дірки»; *робот* – предмет, який виконує певну роботу в заданому *темні і ритмі* → чоловік, який монотонно виконує роботу тощо.

До **соціально-статусних** номінацій зараховуємо ті, що містять інформацію про соціальні ролі чоловіка. Високий чин, важлива посада, бідність, багатство, престижність, вигода – ці та інші реалії життя завжди привертали увагу інших людей. Тому й найменування, які у цьому разі присвоюються, досить точно відображають як соціальний статус самого поіменованого, так і ставлення до нього з боку інших. Своєрідними є номінації, у яких репрезентовано субконцепт «майновий стан» чоловіка: *Барин* – дуже швидко розбагатів, *Безу́глий* – довго не мав своєї хати, *Граф* – багатий, *Дай-Дай* – жебракує, *Долар* – завжди є долари, *Кулак* – багатий, *Цвінтарний* – сім'ї не має, якщо люди залишають їжу на могилках, то чоловік її збирає.

У народній свідомості (та й не тільки, – порівняймо хоча б тлумачення слова «чоловік» за словником М. Фасмера: *частина* – село – зближається зі словами *челядь*, з давньоіндійським – стадо, *сім'я*, рід; ірл. – потомство, рід; лит. – рід) склалося уявлення про чоловіка як про такого, що працює, забезпечує свою сім'ю, дбає про родину тощо. Такі уявлення втілено у субконцепті «чоловік, який працює» і зреалізовано у найменуваннях на позначення чоловіка як представника взагалі якогось роду діяльності чи професії: *Комерсант*, *Бухгальтер*, *Шіло* – шие взуття; *Бульдозер* – бульдозерист, *Дятел* – завжди щось майструє (стукає молотком), *Молоток* – молоток з рук не випускає, *Стружкін* – теля; *Кожух* – вичиняє шкури, *Мельник*, *Кабан* – різник, *Штірлиц* – міліціонер та ін. Цікавими, на нашу думку, є репрезентації субконцептів «чоловік, небайдужий до випивки»: *Килишок*, *Пивна Діжка*, *Пробка*, *Ханіга*; «чоловік, небайдужий до їжі»: *Вареник*, *Ковбаса*, *Копчений*, *Кроль* – любить капусту, *М'ясцє*, *Печєня* – любить усе печене, *Шкварок*; «чоловік-рибалка»: *Бубір*, *Головень*, *Карась*, *Ріба*, *Рибак* та ін.

Як видно з наведених прикладів, головним чинником виникнення таких найменувань є не просто сам факт позаомовної дійсності (бідність, багатство, особливе ставлення до якогось члена сім'ї), а те, як цей факт сприймається й оцінюється номінатором. Прикладом негативної, осудливої оцінки є прізвиська *Кулак*, *Дай-Дай* та ін. Щоправда, тут треба брати до уваги те, у яких зв'язках перебувають номінат та номінатор: номінатором виступає не родич, а стороння людина, яка оцінює ситуацію щодо себе і тих норм сприйняття

реалій позамовної дійсності, що склалися в певному соціумі (напр., негативно сприймається не тільки жебракування, а й те, коли людина хизується своїм багатством).

Цікавими, на наш погляд, є прізвиська, що репрезентують **рольові** параметри концепту «чоловік». Субконцепт «чоловік щодо своєї дружини» представлено прізвиськами типу *Вальчик, Їрчик, Любочка, Люся* та ін. А. Архангельська з цього приводу зазначає, що статус чоловіка як глави родини є однією з визначальних констант патріархального мислення, у зв'язку з чим саме чоловік давав своїй дружині найменування. Коли ж чоловік був «під каблуком», не мав свого житла, або жінка переважала його зростом, вправністю, силою, розумовими здібностями, тоді спостерігається процес, протилежний попередньому [Архангельська 2007: 34]. Виділяємо ще один подібний за змістом субконцепт «дитина (син) щодо своїх батьків», що втілений у назвах *Коханець* – у сім'ї шість дівчат і один хлопець – коханець; *Віпоюк* – мати часто казала, що син, наче молоком випосний та ін.

Прізвиська *Батлер, Колобок, Мопсик, Чапик, Мирон* (походить від клички бика) є репрезентантами субконцепту «господар щодо домашніх тварин», а найменування *Захар* (чоловік так називає свою стару машину марки ЗІЛ), *Пушок* (чоловік їздить на тракторі, якого у селі називають пушком), *Рушниця* (любить свою стару рушницю) – субконцепту «господар щодо своїх речей».

Значимо, що у своєму дослідженні ми не охопили усіх прізвиськових номінацій, якими представлено концепт «чоловік». Проаналізовані субконцепти та їхні репрезентанти повно відбивають природно-фізичні, фізіологічні, психологічні, інтелектуальні, соціально-статусні та рольові параметри концепту, інші ж (такі, як місце проживання, етнічна ознака, ситуативна ознака та ін.) можуть стати предметом окремого дослідження.

Отже, концепт «чоловік» репрезентований у прізвиськах Донеччини досить різноманітно. Найменувань, у яких міститься нейтральна або позитивна оцінка чоловіка, мало, антропонімів із негативною, іронічною оцінкою переважна більшість. Якщо скласти параметричну карту репрезентації аналізованого концепту за шкалою позитивний / негативний, то вибудується ряд номінативів-характеристик із заперечним значенням, що постулюють швидше те, яким чоловік не повинен бути.

Література

- Архангельська 2006: Архангельська, А. М. Маскулінність та фемінінність як соціокультурні категорії на тлі слов'янського антропонімікону [Текст] / А. М. Архангельська // Мовознавство. – 2006. – № 1. – С. 83-92. – Бібліогр.: У підрядкових примітках.
- Архангельська 2007: Архангельська, А. М. Маскулізоване вираження *nomina feminine* та фемінізоване вираження *nomina masculine* у слов'янських мовах: взаємодія «свого» і «чужого» [Текст] / А. М. Архангельська // Мовознавство. – 2007. – №1. – С. 23-37. – Бібліогр.: У підрядкових примітках.
- Бондаренко 2005: Бондаренко, О. С. Концепти «чоловік» і «жінка» в українській та англійській мовних картинах світу [Текст]: Автореф. дис... канд. філол. наук: 10. 02. 17 / О. С. Бондаренко. – Донецький національний ун-т. – Донецьк, 2005. – 19 с.
- Великий тлум. 2001: Великий тлумачний словник сучасної української мови [Текст] / [уклад. В. Бусел]. – К. : Ірпінь; ВТФ «Перун», 2001. – 1440 с. – 1000 пр. – ISBN 966-569-013-2.
- Волобуєва 2005: Волобуєва, А. С. Ідеографія засобів вербалізації утилітарних концептів «чоловік» і «жінка» (на матеріалі британського анекдоту) [Текст] / А. С. Волобуєва // Новітня філологія. – Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2005. – №113 (23). – С. 39-47. – Бібліогр.: с. 46-47.
- Данилина 1979: Данилина, Е. Ф. Прозвища в современном русском языке [Текст] / Е. Ф. Данилина // Восточнославянская ономастика: Материалы и исследования. – М.: Наука, 1979. – С. 281-297. – Библиогр.: в подстрочных примечаниях. – 2000 экз.
- Жайворонок 2007: Жайворонок, В. В. Українська етнолінгвістика: Нариси: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. [Текст] / В. В. Жайворонок. – К.: Довіра, 2007. – 262 с. – Бібліогр.: с. 249-261. – 1500 пр. – ISBN 978-966-507-202-7.
- Калугина 2007: Калугина, Е. Н. Концепты «мужчина» и «женщина» в субстрате русского языка [Текст] / Е. Н. Калугина // Язык. Текст. Дискурс. – Научный альманах. – Вып. 5. – Ставрополь: Изд-во ПГЛУ, 2007. – С. 112-118. – Библиогр.: с. 118.
- Маслова 2004: Маслова, В. А. Когнитивная лингвистика: Учебное пособие [Текст] / В. А. Маслова. – Мн.: ТетраСистемс, 2004. – 256 с. – Библиогр.: с. 246-255. – 2100 экз. – ISBN 985-470-167-4.
- Никитин 1996: Никитин, М. В. Курс лингвистической семантики: Учебное пособие [Текст] / М. В. Никитин. – С. – Петербург: Научный центр проблем диалога, 1996. – 756 с. – Библиогр.: с. 754-755. – 2000 экз. – ISBN 5-8100-0079-7.
- Подольская 1988: Подольская, Н. В. Словарь русской ономастической терминологии [Текст] / Н. В. Подольская. – М.: Наука, 1988. – 187 с. – 23000 экз. – ISBN 5-02-010892-8.
- Робустова 2009: Робустова, В. В. Антропонимическое прозвище в когнитивно-функциональном аспекте (на материале англоязычных художественных произведений XX – XXI вв.) [Текст]: Автореф. дис... канд. филол. наук: 10.02.04 / Московский государственный университет имени М.В. Ломоносова. – М., 2009. – 25 с.
- Ставицька 2006: Ставицька, Л. О. «Чоловік (мужчина)» у концептосфері української фразеології [Текст] / Л. О. Ставицька // Мовознавство. – 2006. – № 2-4. – С. 118-129. – Бібліогр.: у підрядкових примітках.

Телия 1986: Телия, В. Н. Коннотативный аспект номинативных единиц [Текст] / В. Н. Телия. – М. : Наука, 1986. – 143 с. – Библиогр.: с. 136-142. – 2500 экз.

Телия 1996: Телия, В. Н. Русская фразеология: семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты [Текст] / В. Н. Телия. – М. : Языки русской культуры, 1996. – 288 с. – Библиогр.: с. 273-284. – 2500 экз. – ISBN 5887660473:30000.00.

Ушаков 1978: Ушаков, Н. Н. Прозвища и личные неофициальные имена (к вопросу о границах прозвища) [Текст] / Н. Н. Ушаков // Имя нарицательное и собственное. – М. : Наука, 1978. – С. 146-173. – Библиогр.: в подстрочных примечаниях. – 6350 экз.

Уфимцева 1977: Уфимцева, А. А. Лексическая номинация (первичная, нейтральная) [Текст] / А. А. Уфимцева // Языковая номинация (Виды наименований). – М. : Наука, 1977. – С. 5-86. – Библиогр.: в подстрочных примечаниях. – 2600 экз.

Фасмер 1987: Фасмер, М. Этимологический словарь русского языка в. В 4 т. [Перев. с нем. и доп. О. Н. Трубачева. – 2-е изд., стер.]. – Т. 4. / М. Фасмер. – М. : Прогресс, 1987. – 867 с. – 50000 экз.

Щедрик 2010: Щедрик, Г. Концептуалізація чоловіка на лексичному рівні української мови: лінгводидактичний аспект [Текст] / Г. Щедрик // Теорія і практика викладання української мови як іноземної: Збірник наукових праць. – Вип. 5. – Львів, 2010. – С. 111-119. – Бібліогр.: с. 118.

В статье рассматриваются прозвища Донецкой области как способ и средство репрезентации концепта «мужчина». Делается анализ по природно-физическим, физиологическим, психологическим, интеллектуальным, социально-статусным и ролевым параметрам. Также определяются особенности языковых механизмов этой репрезентации.

Ключевые слова: концепт, субконцепт, прозвище, прозвищная номинация.

The article looks into nicknames of Donetsk region as the way and the means of representing the concept of «man». Analysis is made by natural and physical, physiological, intellectual, social, status and role parameters. There are also defined peculiarities of language mechanisms of this representation.

Keywords: concept, subconcept, nickname, nickname nomination.

Надійшла до редакції 23 вересня 2010 року.

Надія Вебер

ББК 81.2 Ук

УДК 81'373.21 (477.86)

СУФІКС *-ІВК(А)* В МІКРООЙКОНІМІ ІВАНО-ФРАНКІВЩИНИ

У статті досліджуються мікроойконіми Івано-Франківщини на -іvk(a). Розглядаються думки вчених щодо утворення та значення цього форманта. Здійснюється аналіз твірних основ онімів, які класифікуються за семантичними групами.

Ключові слова: мікроойконім, антропонім, формант, апелятив, прізвище.

Чисельним недослідженим пластом онімної лексики є мікроойконіми – назви кутків, присілків, хуторів та частин населених пунктів, що виступають цілісним фрагментом регіональної мовної картини світу. Вони є джерелом знань не тільки лінгвістичних, але й історичних, географічних, соціокультурних, етнографічних, тому, безумовно, збір та аналіз мікроойконімів надзвичайно важливий для створення єдиного ономастичного простору досліджуваної території. У полі зору зацікавлень багатьох ономастів знаходяться зокрема способи та засоби утворення найменувань, продуктивність формантів та їх локалізація. Однак мікроойконімотворення окремо не розглядалося вченими, лише побіжно – у системі ойконімів (топонімів). Варто назвати дослідження Л. Л. Гумецької [Гумецька 1958], Л. Т. Масенко [Масенко 1983], М. М. Габорака [Габорак 1999], В. В. Котович [Котович 2000], О. В. Іваненка [Іваненко 2006], І. С. Гонци [Гонца 2006]. Метою нашої розвідки є проаналізувати вторинні деривати на *-іvk(a)* та класифікувати за базовими основами, об'єктом дослідження виступають мікроойконіми Івано-Франківщини.

Зазначимо, що найбільш поширеним способом словотворення мікроойконімів досліджуваного регіону є лексико-семантичний – відповідний апелятив онімізується, переосмислюється і переходить в розряд пропріальних лексем без будь-яких спеціальних словотворчих засобів. Якщо мова йде про морфологічний спосіб, то, звичайно, суфіксальні утворення переважають. Продуктивним є формант *-іvk(a)*, що виражає як посесивне, так і релятивне значення та поєднується з іменниковими простими основами, рідше з дієслівними. Трапляються двослівні найменування, компонентами яких виступають атрибути *великий/малий, старий/новий* та вже існуючі однойменні ойконіми (для розрізнення їх за часом виникнення, розмірами, особливістю розміщення), наприклад: *Нова Боднарівка* (с. Боднарівка Кол. р-ну) < ойконім *Боднарівка* + прикметник *нова*,

що вказує на час заснування кутка; *Стара Боднарівка* (с. Боднарівка Кол. р-ну) < ойконім *Боднарівка* + прикметник *стара*, що вказує на давність кутка.

Складний двохелементний формант *-івк(а)* досить поширений в мікроойконімії і утворився поєднанням ад'єктивно-посесивного суфікса *-ів(-ов)* та субстантивного *-к(а)*. В. В. Лобода, досліджуючи також російські діаморфи *-евк(а)*, *-овк(а)* в українській топонімії, акцентує, що суфікс *-к(а)* багатозначенневий і, поєднуючись переважно з іменниками жіночого роду, виконував здебільшого демінутивну функцію, однак це значення є первинним [Лобода 1977: 82-83]. Існують різні погляди щодо часу виникнення цього форманта. Скажімо, М. Кордуба зазначає, що перші відантропонімії топоніми на *-івк(а)* з'являються в актах XIV ст., а причиною досить таки пізнього часу виникнення є "колонізаційна діяльність володарів та великих землевласників" [Кордуба 1938: 64]. Поодинокі топоніми на *-овк(а)*, як вказує Л. Т. Масенко, зафіксовані в джерелах XIV-XV ст. [Масенко 1983: 636], однак велику продуктивність цей формант розвинув у XVI-XVIII ст., був дуже поширений на Україні і в східнослов'янській топонімії в цілому. У XIX ст. завершилась тенденція до активізації суфікса *-івк(а)*, продуктивність якого знаходиться поза конкуренцією на всіх інтенсивно заселених територіях [Масенко 1983: 647, 652].

Очевидним залишається факт вторинності утворень на *-івк(а)* < *-овк(а)*, оскільки вони називають новий об'єкт поряд з тим, що вже існував [Гумецька 1958: 44], однак польський лінгвіст З. Штібер висловив іншу думку, зазначаючи, що місцеві назви на *-івк(а)* могли і не мати передумовою вихідних назв на *-ов(а)*, а утворювалися безпосередньо від назв осіб та означали "просто якусь невеличку оселю" [Stieber 1948: 72]. Нам імпонує твердження Л. Л. Гумецької про те, що "назви на *-овка* на найдавнішому етапі розвитку повинні були мати передумовою тип місцевих назв на *-овъ*, *-ова*, *-ово*. Потім зв'язок між цими двома типами стерся, суфікс *-овка* став сприйматися як топонімічний формант, внаслідок чого стало можливим утворення місцевих назв за допомогою суфікса *-овка* безпосередньо від назв осіб, без попередньої стадії – утворення назв на *-ова*, *-ово*, і навіть від прикметникових основ" [Гумецька 1958: 44-45]. Цю тезу схематично можна зобразити так:

I етап – антропонім + *-ів (-ов)*

II етап – антропонім на *-ів* + *-к(а)*

З часом ця модель спрощується до одного етапу:

Антропонім + *-івк(а)*

Тепер безпосередньо перейдемо до аналізу нашого матеріалу. Оскільки одним з основних значень суфікса *-івк(а)* є значення присвійності, то найбільше дериватів мотивуються антропонімами, зокрема повними, скороченими, усічено-суфіксальними іменами (слов'янськими автохтонними, християнськими, іншомовними) та розмовними варіантами, прізвищами та прізвиськами перших поселенців, жителів, власників чи засновників хуторів, присілків, кутків. Щодо категорії відносності, яка також може виражатися за допомогою цього форманта, то матеріал дослідження показав, що утворень, які б позначали просторову суміжність, практично немає, за винятком мікроойконіма *Космачівка* (с. Космач Бог. р-ну), що утворений за допомогою суфікса *-івк(а)* від ороніма – назви гори *Космачка* (ГНГ, 152), біля якої знаходиться поселення, або безпосередньо від ойконіма – назви села *Космач*. Вважаємо, що все ж таки від ороніма, однак мотивованість найменувань з часом втрачається, тому про це говоримо з обережністю. Однак значення релятивності формант *-івк(а)* може виражати також у відапелятивних дериватах, які розглядаємо нижче. Аналізуючи відантропонімії мікроойконіми зазначимо, що базовими для творення ставали переважно прізвища та християнські імена, хоча іншомовні та слов'янські автохтонні відкомполітні особові назви також трапляються, наприклад:

Андрусівка (с. Братківці Тисм. р-ну; с. Вікторів Гал. р-ну) < ОН *Андрусь* < *Андрій* (СУІ, 33-35; ВІЛ, 38), пор. п-ще *Андрусь* (ПЗУ, 38). Апелятивне значення імені *Андрусь* 'шибеник' (ПЗУ, 38).

Берківка (с. Соколівка Кос. р-ну) < *Берко*, *Бертко* < *Бартко* < *Бартоломій*, *Варфоломій* (ГГІ, 24; СУІ, 49, 58-59), пор. п-ще *Бёрко* (СП, 42; ССУП, I, 56). Давньослов'янське ім'я *Берко* є суфіксальним відкомполітним дериватом з усіченням постпозитивних компонентів імен-комполітів: *Беримиръ*, *Бериславъ*, *Беридрагъ* (ПЗУ, 59; Демч., 31-32, 57, 65; ХД, 18).

Біланівка (с. Микуличин Яремч. м/р) < п-ще *Білан* (СП, 46; ТІД, 176; ССУП, I, 65; ПЗУ, 65), що утворене від апелятива *білан* 'білява людина', 'білий віл, собака тощо', 'білий хліб' (ССУП, I, 65).

Боганівка (с. Торговиця Гор. р-ну) < п-ще *Боган* (ПЗУ, 74; ССУП, I, 78), що походить від слов'янського імені *Боган*, яке співвідноситься з коренем *Богъ-* (ПЗУ, 74), що є частиною імен-комполітів *Богуславъ*, *Богуф(х)аль*, *Богумиль* (Демч., 61; ХД, 18).

Вакарівка (с. Обертин Тлум. р-ну) < п-ща *Вакар* (СП, 65; ПЗУ, 106; ССУП, I, 124), *Вакарук* (ІФД, 207), що походить від апелятива *вакар* 'коров'ячий пастух' (ССУП, I, 124), пор. також східнокарпатський румунізм *вакаръ* 'пастух корів', 'людина, що варить їжу на полоніно та підтримує вогонь' (ПЗУ, 106)

Грімалівка (с. Шепарівці Кол. р-ну) < п-ще *Гримало* (СП, 103), *Грималюк* (ГНГ, 87; ІФД, 230; ССУП, I, 249). Тут дотепер зберігся єврейський млин Гольберта-Гріма (Експ.).

Гуменівка (с. Пнів Надв. р-ну) < п-ще *Гумен* (ССУП, I, 264; ПЗУ, 166; СП, 108; ТІД, 207). Антропонім виник шляхом усічення початкового голосного [i] від апелятива *ігумен* 'у православній церкві – управитель чоловічого монастиря' (СУМ, IV, 10).

Добрівка (с. Стратин Рог. р-ну) < ОН *Добръ*, яка виникла шляхом усічення постпозитивного компонента імен-комполітивів *Добр[омирь]* (СУІ, 109), *Добромиль*, *Добротворъ*, *Добровоюй*, *Добровѣсть*, *Доброгнѣвъ* (ХД, 65-66), *Добромиръ*, *Доброгостъ* (Демч., 43, 58).

Зигмунтівка (смт. Войнилів Кал. р-ну; с. Боднарів Кал. р-ну) < ОН *Зигмунд* < нім. *Sigmund* (СЛИ, 414). У смт. Войнилів на кутку жив пан *Зигмунд*, мав свій палац (Експ.).

Кардашівка (с. Старі Кути Кос. р-ну) < п-ще *Kárdásh* (ТДНР, 199; СП, 170; ПЗУ, 251; ТІД, 231; ССУП, I, 440), яке пол. дослідники виводять від тюрк. *kardasz* ‘побратим, брат’ (ПЗУ, 251).

Качалівка (с. Вікторів Гал. р-ну) < п-ща *Kacálo* (СП, 173), *Kacála* (ПЗУ, 254), що походить від апелятива *káčálo* ‘дерев’яне кільце’ (Грінч., I, 227), ‘колісце’, ‘прилад, яким розписують писанки’, ‘гойданка’ (Онишк., I, 343), пор. *káčalo* ‘місце, де качався кінь’ (СЗПГ, I, 214), пол. *kaczala* ‘незграбна людина’, ‘мотуз’, ‘батіг’ (ПЗУ, 254).

Коржівка (с. Баб’янка Кол. р-ну; с. Богородичин Кол. р-ну; с. Струпків Кол. р-ну; с. Тишківці Гор. р-ну) < п-ще *Корж* (ІФД, 278; ТДНР, 213; ТМГ, 79; СП, 185; ПЗУ, 285; ССУП, I, 509; ІФ, 212), що походить від апелятива *корж* ‘коржик’, ‘перепічка’ (Грінч., II, 283; СУМ, IV, 288), пор. також *коржава* ‘трясовина; іржаве болото’ (Торч., 240);

Косівка (с. Чернелиця Гор. р-ну) < п-ще *Кос* (ІФД, 279; СП, 188; ПЗУ, 289; АЛ, 107; ІФ, 213; ССУП, I, 518). Антропонім, ймовірно, походить від діал. назви співочого птаха *кіс* (род. – *коса*) ‘чорний дрізд’ (ЕСУМ, III, 47) без переходу голосного /о/ в /і/ чи в /у/ у закритому складі (ПЗУ, 289) або *кос* ‘півники садові’ (ЕСУМ, III, 47).

Лешівка (с. Городниця Гор. р-ну) < ОН *Лешо* < *Лесь* < *Олександр* (СУІ, 261-263), пор. п-ща *Лешко* (ІФД, 295; СП, 209), *Лешо* (ПЗУ, 336). Антропонім походить від розм. чол. імені *Лешо* або *Лесьо*, співвідносного з *Олекса*, *Алеко*, *Олександр* у різних слов. народів. П-ще *Лешо* могло прийти від поляків, де його пояснюють як усічено-суфіксальне розмовне ім’я від повного двоосновного імені *Lšcimir* або *Leon* (ПЗУ, 336).

Маричівка (с. Пнів Надв. р-ну) < п-ще *Марич* (ІФД, 306; ТДНР, 242; СП, 227; ПЗУ, 364). Антропонім походить від укр. жін. імені *Маря* чи *Мара*, співвідносного з офіційним *Марія*, + *-ич* (ПЗУ, 364).

Мартинівка (с. Мала Кам’янка Кол. р-ну; с. Хохонів Гал. р-ну) < ОН *Мартин* (СУІ, 217-218; ВІЛ, 75), пор. п-ще *Мартин* (ІФД, 307; СП, 228; ПЗУ, 365), що походить від чол. імені *Мартин*, або від жін імені *Марта* + посесивний суф. *-ин* (ПЗУ, 365).

Мелешівка (с. Семенівка Гор. р-ну) < п-ще *Мелешко* (СП, 233; ССУП, I, 675; ПЗУ, 376; ТІД, 266) < *Мелетій* (СУІ, 224).

Парасюківка (с. Микуличин Яремч. м/р) < п-ще *Парасюк* (СП, 266; ССУП, II, 792; ПЗУ, 430), що утворене від жіночого імені *Парася* (*Параска*, *Парасковія*, *Параскева*) (СУІ, 287-288).

Рикалівка (с. Замагора Верх. р-ну) < п-ща *Рикало* (ССУП, II, 891), *Риков*, *Рикаловський* (СП, 301), *Рик* (ПЗУ, 483). В основі антропоніма лежить апелятив *рикало* ‘людина з гучним голосом; гаркава людина’ (ЕСУМ, V, 76).

Симигівка (смт. Войнилів Кал. р-ну) < ОН *Симиген* (Експ.), п-ща *Симигін*, *Семеген* (СП, 316, 320), *Симиган* (ПЗУ, 513), *Семеген* (ТІД, 304), *Семигін*, *Семеген* (ССУП, II, 939, 941).

Хрунівка (с. Угорники Ів.-Франк. м/р) < п-ща *Хрунь* (СП, 374), *Хруник* (ІФ, 305; ТІД, 331), що утворені від апелятива *хрунь* ‘лайл. перен. підла людина, запроданець’ (ГГ, 204).

Цимбалівка (с. Стрільче Гор. р-ну) < п-ще чи п-сько *Цімбал* (СП, 376; ІФ, 306; АЛ, 122; ССУП, II, 1144; ТІД, 332), або від апелятива *цімбал* ‘цимбали’, ‘пустун’, ‘дурень’ (СБГ, 624), ‘бевзь, дурень, йолоп’ (Грінч., IV, 429), *цимбали* ‘нерівно скошена трава’ (СБГ, 624).

Янівка (с. Корнич Кол. р-ну) < ОН *Ян* (іншомовний варіант імені *Іван*, пор. пол. *Jan*, чес. *Jan*, словац. *Jan*, угор. *Janoš*, білор. *Ян*, *Янка* (СУІ, 415-416), котрому належав колись куток (Експ.).

Також трапляються найменування на *-івк(a)*, твірною базою яких стали прізвища відомих жителів чи уродженців того чи іншого населеного пункту: **Грушівка** (с. Криворівня Верх. р-ну) < п-ще *Грушевський*. Прісілок названий так в честь Михайла Грушевського, який проживав тут на початку ХХ ст. **Пушиківка** (с. Вікторів Гал. р-ну) < п-ще *Пушик* (ССУП, II, 873; ТІД, 294). Звідси родом відомий поет, письменник, вчений та громадський діяч Степан Пушик.

Етнічний склад населення краю засвідчують назви (однак не виключаємо їх зв’язок з відповідними антропонімами): **Мазурівка** (с. Курипів Гал. р-ну) < від етноніма *мазур* ‘етнічна група поляків (жителі Мазовії)’ (ЕСУМ, III, 360), метафор. значення якого ‘неосвічена людина’, ‘простак’ (ПЗУ, 354), або від антропоніма *Мазур*, пор. п-ще *Мазур* (ІФД, 302; СП, 221; ПЗУ, 354; АЛ, 110; ІФ, 232; ССУП, I, 633-634), пор. також *мазур* ‘горобець польовий’, ‘назва танцю’ (ЕСУМ, III, 360). **Москалівка** (с. Нижня Велесниця Кол. р-ну; с. Люча Кос. р-ну; с. Криворівня Верх. р-ну) < від етноніма *москаль* ‘росіяни’ (ВТС, 541) або від антропоніма *Москаль*, пор. п-ще *Москаль* (ССУП, I, 708; СП, 241; ПЗУ, 398; ІФ, 247; АЛ, 112), що походить від етноніма *москаль* ‘солдат, росіянин’ чи однойменного прізвиська, пор. інші значення: ‘рід дрібного оселедця’, ‘сорт льону, насіння якого само не вилущується; сорт часнику’ (ЕСУМ, III, 519). **Татарівка** (с. Середній Березів Кос. р-ну) < від етноніма *татар* (можливо, прізвиська) або від антропоніма *Татар*, пор. п-ще *Tatár* (СП, 343; ТІД, 317), *Tatárin* (ССУП, II, 1038; ПЗУ, 546; ІФ, 293; АЛ, 120).

З часом валентність суфікса *-іvk(a)* розширюється і він утворює відапелятивні моделі. Твірними основами таких мікроойконімів є:

1. Назви абстрактних понять: **Блудівка** (с. Соколівка Кос. р-ну) < *блуд* (гуц.) ‘нечиста сила, яка збиває з дороги; злі духи, що чіпляються до пастухів і водять їх лісами’ (ГНГ, 26), ‘розпусник’ (МСГГ, 14), *блуд* ‘утрата орієнтації; шукання шляху; блукання’ (Корзон., 74), ‘нечиста сила’, ‘розпушта’, ‘збитися з чесної дороги’ (Онишк., I, 59), ‘блукання’ (СЗПГ, I, 23), ‘нечиста сила, яка, за повір’ям, збиває з дороги’ (СБГ, 33). **Брехнівка** (с. Станькова Кал. р-ну) < *брехня*, гуц. *брехній* ‘брехня, плітка’ (СГГ, 29). **Вигодівка** (с. Жуків Тлум. р-ну) < *вигода* ‘зручність у чомусь, сприятливі умови’ (ВТС, 91). Такі назви надавали новозаснованим поселенням, розташованим на головних шляхах (гостинцях), а також заїздам, корчмам (Бучко, 57). **Гараздівка** (с. Добринів Рог. р-ну) < *гаразд* ‘щастя, благополуччя, достаток’ (СУМ, II, 29). За розповідями жителів цього поселення, хутір був заснований в живописній місцині, з трьох боків оточеній лісом, з родючими полями. Люди жили там добре, не знали бідності, у них було все *гаразд*. Тому й хутір нарекли *Гараздівкою* (ГНП, 42).

2. Назви предметів вжитку: **Ощепівка** (с. Олієво-Королівка Гор. р-ну) < *ощеп* ‘діал. бруси й колоди для зведення стін дерев’яних будівель’ (ВТС, 695), ‘брус, колода для зведення стін дерев’яних будівель’ (СБГ, 374), ‘зруб дерев’яної будівлі’ (МСГГ, 130), *ощепи* ‘скріплені у формі чотирикутника дерев’яні балки, які кладуться поверх *ушұл* – стовпів з видовбаним глибоким пазом, у які вставляються дошки, затесані колоди тощо при спорудженні стін будівлі або огорожі’ (СПГ, 147, 24).

3. Назви рослинного світу: **Корчівка** (с. Скопівка Кол. р-ну; с. Дорогів Гал. р-ну; с. Кунисівці Гор. р-ну) < *корч*, *корчі* ‘кущ, кущі’ (ВТС, 457), ‘хащі’, ‘коріння смереки’ (Онишк., I, 379), ‘стебла рослини’ (СЗПГ, I, 244), ‘криворослий ліс’ (СНГТК, 97), пор. *корчевка* ‘викорчуване місце’ (Торч., 244). **Чигурівка** (с. Верхня Липиця Рог. р-ну) < *чигор* ‘частина поля’ (СБГ, 641), *чагор*, *чигір* ‘молодий густий ліс; зарослі’ (Нг., 34), *ч’егур* ‘молодий ліс, кущі’ (Горбач, 356).

4. Назви певних споруд, об’єктів чи місця, біля якого знаходився денотат: **Вінтерівка** (с. Татарів Яремч. м/р) < від нім. апелятива *der Winter* ‘зима’. Первісне значення ‘зимарка – будівля, де взимку зупиняються пастухи; стайня, де взимку утримують худобу’ (ГГ, 82-83). Очевидно, присілок започаткувався саме як місце зимівлі худоби. **Погребівка** (с. Стратин Рог. р-ну) < *погреб* ‘місце захоронення’, пор. заст. *погреб* ‘похорон’ (СУМ, VI, 722; ГНП, 132). **Родниківка** (м. Городенка) < *родник* ‘заглиблення в скалі, звідки тече вода’ (Мар., 248). Стара назва – *Фільваркове*, у 1946 р. ця назва була перейменована на *Родниківку* за апелятивом з рос. мови *родник* ‘джерело’ (Бучко, 105). **Рубанівка** (с. Микуличин Яремч. м/р) < *рубань* (діал.) ‘зруб; місце, де вирубаний ліс’ (Експ.), ‘купа дров; поле серед лісу’ (ЕСУМ, V, 130), ‘зруб’, ‘пасіка’ (Онишк., II, 194).

Від дієслівної основи шляхом додавання форманта *-іvk(a)* утворилися назви: **Вигодівка** (с. Витвиця Дол. р-ну) < *вигадати* ‘вигадати’, ‘позичити’ (Онишк., I, 98) чи апелятива *вігади* ‘забаганки’ (Онишк., I, 98). **Гаптівка** (с. Бистрець Верх. р-ну) < ймовірно, від *гаптувати* ‘вишивати (золотом або сріблом)’, пор. *гапт* ‘вишивка золотом або сріблом’ (ЕСУМ, I, 469), ‘прикрашати одяг кольоровими нитками’, ‘робити мережку на одязі’ (СЗПГ, I, 85).

Окремо виділяємо мікроойконіми, які важко віднести в якусь одну семантичну групу, оскільки можуть мотивуватися як апелятивами, так і антропонімами, а також неясні за значенням та походженням одиниці, що вимагають окремого дослідження, ймовірно, у взаємозв’язках з історією, географією, етнологією: **Горобівка** (с. Чортовець Гор. р-ну) < п-ще *Горох* (СП, 100) або назва відфлоролексемна. За розповідями місцевих жителів, колись на тому місці було поле, все засаджене горохом (Експ.). **Гробівка** (с. Шешори Кос. р-ну) < п-ще *Гроб* (СП, 101; ПЗУ, 157) або від апелятива *гроб*. В основі антропоніма давньослов. ім’я *Гробь*, співвідносне з назвою дерева *гроб* (ПЗУ, 157). **Дубівка** (с. Вікняни Тлум. р-ну; с. Жуків Тлум. р-ну) < п-ще *Дуб* (ІФД, 246; СП, 131; ПЗУ, 212; ССУП, I, 335) чи від апелятива *дуб*, пор. також *дубівка* ‘бочка’ (Онишк., I, 237). **Калінівка** (с. Брустурів Кос. р-ну) < від апелятива *калина* або антропоніма *Каліна* (СУІ, 163; ВІЛ, 146; ІФ, 200). **Качурівка** (с. Добринів Рог. р-ну) < п-ще *Качур* (ІФД, 266; СП, 173; ПЗУ, 254; ССУП, I, 449) або від назви самця качки *качур*. **Кубалівка** (с. Долиняни Рог. р-ну) < *кубало* ‘гніздо птаха’, ‘місце, де курка несеться’, ‘місце ночівлі диких звірів’, ‘барліг ведмеда’ (СЗПГ, I, 260) або від антропоніма *Кубало*, пор. п-ще *Кубайло* < *Якуб* (СУІ, 415). **Менделівка** (с. Станькова Кал. р-ну) < п-ща *Мендель* (ТІД 268), *Менделяк* (СП, 233), пор. також нім. *Mendel*, євр. *Мендел* (ПЗУ, 376), або від апелятива *мэндель* ‘невеликий сніп’ (ЕСУМ, III, 379), *мэндиль* ‘складені у вигляді хреста для просушування 15 снопів’ (СЗПГ, I, 310), *мендель* ‘одна з лічилок’ (Онишк., I, 436). Як розповідають місцеві жителі, тут жив *Мендель* – жид, що тримав шинок. **Пентівка** (с. Яблуниця Яремч. м/р) – назва неоднозначна щодо походження. Вона може бути здеформованою під впливом місцевих говірок формою від *Пенківка*, що є суфіксальним утворенням на *-іvk(a)* від апелятива *пеньок*, *пеньки*, або ж утвореною за допомогою цього суфікса від антропоніма *Пинтя*, пор. п-ще *Пинтя* (ТДТ, 190), рум. *Pintea* (ПЗУ, 451). **Пеньківка** (с. Старі Кути Кос. р-ну) < п-ща *Пеньков* (ІФД, 334), *Пеньківський*, *Пенько* (СП, 269), або від апелятива *пеньок*. **Флєсівка** (с. Ільці Верх. р-ну) – ймовірно, від апелятива *флис[ник]* ‘плотар, поромник’ (Грінч., IV, 378), пор. пол. *fłis* ‘плотар, сплавник’ (ССУП, II, 1105), або від антропоніма *Флес*, пор. п-ща *Флис* (ССУП, II, 1105), *Флиса* (ПЗУ, 577).

Якщо говорити про локалізацію дериватів на *-івк(а)*, то проведене дослідження дає підстави стверджувати про незначне переважання їх у Коломийському районі, однак якогось особливого ареального зупинення немає. Такого типу номінації розповсюджені по всій території Івано-Франківщини.

Отже, проведене дослідження показує, що суфікс *-івк(а)* досить продуктивний в мікроойконімії Івано-Франківщини. Утворився він досить пізно, перші фіксації топонімів з'являються в писемних джерелах XIV ст. За структурою формант складний, що поєднує в собі ад'єктивний елемент *-ів (-ов)* та субстантивний *-к(а)*. Проаналізований матеріал дає підстави стверджувати, що основна функція цього суфікса в деривації мікроойконімів полягає у творенні найменувань від антропонімів, зокрема від особових імен (слов'янських автохтонних, християнських та іншомовних) і прізвищ, в окремих випадках – від апелятивів на позначення абстрактних понять, предметів вжитку, назв рослин чи назв певної споруди, об'єкта, місця. Поєднується з іменниковими простими основами, рідше з дієслівними.

Література

Абдула 2008: Абдула, Ю. А. Становлення ойконімії Слобожанщини (на матеріалі Харківщини) [Текст]: автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.01 / Ю. А. Абдула. – Кіровоградський державний педагогічний ун-т ім. Володимира Винниченка. – Кіровоград, 2008. – 20 с.

Габорах 1999: Габорах, М. М. Семантико-словотвірні типи ойконімів Прикарпаття (XII – XX ст.) [Текст]: автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.01 / М. М. Габорах. – Прикарпатський національний ун-т ім. В. Стефаника. – Івано-Франківськ, 1999. – 17 с.

Гонца 2006: Гонца, І. С. Ойконімія Черкащини [Текст]: автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.01 / І. С. Гонца. – Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2006. – 18 с.

Гумецька 1958: Гумецька, Л. Л. Нарис словотвірної системи української актової мови XIV-XV ст. [Текст] / Лукія Лук'янівна Гумецька. – К., 1958. – 298 с.

Іваненко 2006: Іваненко, О. В. Походження назв населених пунктів Сумської області [Текст]: автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.01 / О. В. Іваненко. – Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України. – К., 2006. – 20 с.

Ковалик 2007: Ковалик, І. Вчення про словотвір. Вибрані праці. Частина I. / Упор. та автор передмови Василь Грещук [Текст] / Іван Ковалик. – Івано-Франківськ-Львів: Місто НВ, 2007. – 404 с.

Кордуба 1938: Кордуба, М. Що кажуть нам назви осель? [Текст] / Мирон Кордуба // Наша батьківщина. – 1938. – №2. – С. 31-37; №3. – С. 59-65; №5. – С. 125-131.

Котович 2000: Котович, В. В. Ойконімія Опілля XII – XX ст. [Текст]: автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.01 / В. В. Котович. – Прикарпатський національний ун-т ім. В. Стефаника. – Івано-Франківськ, 2000. – 20 с.

Лобода 1977: Лобода, В. В. Суфікс *-івк(а)* та його російські діаморфи *-евк(а)*, *-овк(а)* в українській топонімії [Текст] / В. В. Лобода // Українське мовознавство. – Випуск 5. – К., 1977. – С. 80-86.

Масенко 1983: Масенко, Л. Т. Розвиток топонімічної лексики [Текст] / Л. Т. Масенко // Історія української мови. Лексика і фразеологія. – К.: Наукова думка, 1983. – С. 620-659.

Никонов 1965: Никонов, В. А. Введение в топонимику [Текст] / В. А. Никонов. – М.: Наука, 1965. – 180 с.

Подольская 1990: Подольская, Н. В. Проблемы ономастического словообразования (к постановке вопроса) [Текст] / Н. В. Подольская // Вопросы языкознания. – 1990. – №3. – С. 40-53.

Stieber 1948: Stieber, Z. Toponomastyka Łemkowszczyzny [Текст] / Z. Stieber. – Cz. I. Nazwy miejscowosci // Łódzkie T-wo Naukowe. Wudz. I., Nr. 3. – Łódz, 1948. – 79 s.

Список скорочень використаних джерел і літератури

АЛ Панцьо С. Є. Антропонімія Лемківщини [Текст] / С. Є. Панцьо. – Тернопіль, 1995. – 132 с.

Бучко Бучко Д. Г. Походження назв населених пунктів Покуття [Текст] / Дмитро Григорович Бучко. – Львів: Світ, 1990. – 144 с.

ВІЛ Скрипник Л. Г. Власні імена людей. Словник-довідник [Текст] / Л. Г. Скрипник, Н. П. Дзятківська. – К.: Наукова думка, 2005. – 334 с.

ВТС Великий тлумачний словник сучасної української мови [Текст] / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К.; Ірпін': ВТФ "Перун", 2003. – 1440 с.

ГГ Гуцульські говори. Короткий словник [Текст] // Відп. ред. Я. Закревська. – Львів, 1997. – 232 с.

ГП Габорах М. Гідронімія Івано-Франківщини. Словник-довідник [Текст] / Мирослав Габорах. – Снятин: ПрутПринт, 2003. – 284 с.

ГНГ Габорах М. Назви гір Івано-Франківщини. Словник-довідник [Текст] / Мирослав Габорах. – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2005. – 352 с.

ГНП Габорах М. Назви поселень Івано-Франківщини (Бойківщина, Гуцульщина та Опілля). Історико-етимологічний словник [Текст] / Мирослав Габорах. – Івано-Франківськ: ОШПЮ; Снятин: ПрутПринт, 2007. – 200 с.

Горбач Горбач О. Словник говірки села Бродина [Текст] / О. Горбач // Гуцульські говірки. Лінгвістичні та етнолінгвістичні дослідження. – Львів, 2000. – С. 245-364.

- Грінч. Грінченко Б. Д. Словарь української мови: В 4 т. [Текст] / Б. Д. Грінченко. – К.: Наукова думка, 1996. – Т. 1 – 3; 1997. – Т. 4.
- Демч. Демчук М. О. Слов'янські автохтонні особові власні імена в побуті українців XIV-XVII ст. [Текст] / М. О. Демчук. – К.: Наукова думка, 1988. – 182 с.
- Експ. Матеріали, зібрані в польових умовах.
- ЕСУМ Етимологічний словник української мови. – К.: Наукова думка, 1982. – Т. 1; 1985. – Т. 2; 1989. – Т. 3; 2003. – Т. 4; 2006. – Т. 5.
- ІФ Фаріон І. Українські прізвищеві назви Прикарпатської Львівщини кін. XVIII – поч. XIX ст. (з етимологічним словником) [Текст] / Ірина Фаріон. – Львів: Літопис, 2001. – 371 с.
- ІФД Телефонно-інформаційний довідник м. Івано-Франківськ. – Чортків, 2003. – 480 с.
- Корзон. Корзонюк М. М. Матеріали до словника західноволинських говірок [Текст] / М. М. Корзонюк // Українська діалектна лексика. Збірник наукових праць. – К.: Наукова думка, 1987. – С. 62-267.
- Ляшук Ляшук Б.Ф. До походження географічних назв на території Покутсько-Буковинських Карпат і прилеглих районів [Текст] / Б. Ф. Ляшук // Вісник: Сер. географ. – Львів, 1965. – Вип. 1. – С. 115-121.
- Мар. Марусенко Т. А. Материалы к словарю украинских географических апеллятивов [Текст] / Т. А. Марусенко // Полесье. – М.: Наука, 1968. – С. 206-255.
- Москал. Москаленко А. А. Словник діалектизмів українських говірок Одеської області [Текст] / А. А. Москаленко. – Одеса, 1958. – 78 с.
- МСГГ Піпаш Ю. Матеріали до словника гуцульських говірок [Текст] / Ю. Піпаш, Б. Галас. – Ужгород, 2005. – 266 с.
- НГП Габора М. Назви гір і полонин Івано-Франківщини. Словник-довідник. Видання друге, доповнене, уточнене [Текст] / Мирослав Габора. – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2008. – 500 с.
- Онишк. Онишкевич М. Й. Словник бойківських говірок [Текст] / М. Й. Онишкевич. – К.: Наукова думка, 1984. – Ч. 1-2.
- ПЗУ Чучка П. Прізвища закарпатських українців: Історико-етимологічний словник [Текст] / Павло Чучка. – Львів: Світ, 2005. – 704 + XLVIII с.
- СБГ Словник буковинських говірок [Текст] / За заг. ред. Н. В. Гуйванюк. – Чернівці: Рута, 2005. – 688 с.
- СГГ Негрич М. Скарби гуцульського говору: Березові [Текст] / Микола Негрич. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2008. – 224 с.
- СЗПГ Аркушин Г. Л. Словник західнополіських говірок. У 2 т. [Текст] / Г. Л. Аркушин. – Луцьк: Ред.-вид. відд. “Вежа” Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2000. – Т. I. – 354 с., Т. II. – 458 с.
- СЛИ Справочник личных имен народов РСФСР [Текст]. – М.: Русский язык, 1979. – 574 с.
- СНГТК Громко Т. В. Словник народних географічних термінів Кіровоградщини [Текст] / Т. В. Громко, В. В. Лучик, Т. І. Поляруш / Відп. ред. В. В. Лучик. – Київ-Кіровоград: РВГІЦ КДПУ, 1999. – 224 с.
- СП Словник прізвищ: практичний словозмінно-орфографічний (на матеріалі Чернівеччини) [Текст]. – Чернівці: “Букрек”, 2002. – 424 с.
- СПГ Лисенко П. С. Словник поліських говорів [Текст] / П. С. Лисенко. – К.: Наукова думка, 1974. – 260 с.
- ССУП Редько Ю. Словник сучасних українських прізвищ: У 2-х томах [Текст] / Юліян Редько. – Львів, 2007. – Т. 1: А-М. – XXVI, 720 с., Т. 2: Н-Я. – 721-1438 с.
- СУІ Трійняк І. І. Словник українських імен [Текст] / Іван Іванович Трійняк. – К.: Довіра, 2005. – 509 с.
- СУМ Словник української мови. – К.: Наукова думка, 1970-1980. – Т. 1-11.
- ТДНР Телефонний довідник Надвірнянського району Івано-Франківської області [Текст]. – К., 1992. – 372 с.
- ТІД Телефонно-інформаційний довідник міста Івано-Франківськ [Текст]. – Чортків, 2009. – 384 с.
- ТМГ Телефони міста Галича [Текст]. – Івано-Франківськ, 1991. – 243 с.
- Торч. Торчинська Н. М. Словник власних географічних назв Хмельницької області [Текст] / Н. М. Торчинська, М. М. Торчинський. – Хмельницький: Авіст, 2008. – 549 с.
- ТДТ Телефони підприємств, установ та організацій, список абонентів Тернопільської міської мережі [Текст]. – Харків: ТОВ “Фактор-Друк”, 2005. – 312 с.
- ХД Худаш М. Л. Походження українських карпатських і прикарпатських назв населених пунктів (відантропонімі утворення) [Текст] / М. Л. Худаш, М. О. Демчук / АН УРСР. Львів. Відня Ін-ту мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Т. Рильського; Відп. ред. Л. М. Полюга. – К.: Наук. думка, 1991. – 268 с.
- Нг. Hrabec S. Nazwy geograficzne Huculszczyzny [Текст] / Hrabec S. – Kraków, 1950. – 264 s.

В статъе исследуются микроойконимы Ивано-Франковщины на -ивк(а). Рассматриваются мнения ученых относительно образования и значения этого форманта. Осуществляется анализ образующих основ онимов, которые классифицируются по семантическим группам.

Ключевые слова: микрооиконим, антропоним, формант, апелятив, фамилия.

Microoikonims from Ivano-Frankivshchyna with the ending -ivk(a) are investigated in the article. Different scientists' opinions concerning the formation and the meaning of this formant are considered. The analysis of underlying forms of onims, classified by semantic groups is accomplished.

Keywords: microoiconim, anthroponym, formant, apelyativ, surname.

Надійшла до редакції 21 вересня 2010 року.

Ірина Шкіцька

ББК 81.2 Укр

УДК 811.161.2'371'27

ВЛАСНЕ ІМ'Я ЯК ЗАСІБ ПІДВИЩЕННЯ ЗНАЧИМОСТІ СПІВРОЗМОВНИКА

Розкрито впливовий потенціал звертань на власне ім'я у межах реалізації тактики підвищення значимості співрозмовника маніпулятивної стратегії позитиву. Виділено групи звертань-власних імен, з'ясовано особливості їх функціонування як засобу здійснення впливу, визначено позицію у висловленні.

Ключові слова: звертання на власне ім'я, тактика підвищення значимості співрозмовника, маніпулятивна стратегія позитиву.

Однією з тенденцій сучасного розвитку мовознавства є дослідження суб'єктивного чинника в мові, способів впливу мовця на адресата, мовних механізмів породження повідомлень. Особливої актуальності в лінгвістиці набули студії, спрямовані на з'ясування механізму функціонування мовних одиниць з урахуванням їх структурно-семантичних та комунікативно-прагматичних особливостей (В. Адмоні, О. Бондарко, В. Гак, Є. Гулига, М. Кожина, А. Загнітко, Г. Золотова, Т. Маркелова, Н. Разінкіна, О. Тараненко, Н. Шведова, Д. Шмельов, Ф. Бацевич, Т. Космеда, В. Зірка, О. Іссерс та ін.). Сказане стосується й дослідження комунікативних стратегій і засобів їх представлення в прагмалінгвістичному аспекті.

Серед комунікативних стратегій вирізняється маніпулятивна стратегія позитиву, яка становить мовну реалізацію суб'єктом впливу мети, спрямованої на одержання вигоди чи бажаного результату шляхом повідомлення адресату приємної для нього інформації. Ця стратегія окремо лінгвістами не виділялась і не була об'єктом досліджень у вітчизняному мовознавстві, що й зумовлює актуальність дослідження.

Метою статті є дослідження звертань-власних імен як засобу здійснення маніпулятивного впливу, зокрема підвищення значимості співрозмовника під час реалізації маніпулятивної стратегії позитиву, виокремлення груп звертань на власне ім'я, з'ясування специфіки їх функціонування при створенні позитивної тональності спілкування.

Маніпулятивна стратегія позитиву найяскравіше представлена тактикою підвищення значимості співрозмовника, суть якої полягає в повідомленні партнеру позитивної інформації про нього у вигляді вираження позитивного ставлення або похвал, схвалення чи компліментів. Р. Чалдіні, автор книги "Психологія впливу", зауважує: "...ми часто чуємо позитивні відгуки про нас від людей, які чогось від нас хочуть. Ці люди щедрі на похвали і претендують на духовну близькість" [Чалдіні, 2002: 166]. "Вислуховування компліментів, у тому числі тих, що говоряться з корисливих міркувань, може спричинити неприємні наслідки, оскільки робить нас поступливішими" [Чалдіні, 2002: 193].

Тактика підвищення значимості співрозмовника, як і інші тактики маніпулятивної стратегії позитиву, використовується з прихованою метою: "підвищуючи співрозмовника, ми утверджуємо його у власних очах і домагаємось його прихильності" [Лозовский, 1991: 64].

Найяскравіше тактика підвищення значимості співрозмовника виявляється у похвалах, компліментах, схваленнях, але може реалізовуватись і за допомогою мовленнєвих жанрів позитивного самопозиціонування (при представленні себе як особи, що захоплюється співрозмовником, цінує його, є другом, коханою людиною і т. д.), захоплення, освідчення, тосту, а також шляхом уживання мовцем звертань.

Звертання, будучи словом чи сполученням слів, що називають особу, до якої мовець звертається з промовою чи під час спілкування, є оцінно-характеризуючим мовним засобом. Найбільший внесок у теоретичне осмислення звертання як мовної та комунікативної одиниці зробив В. Є. Гольдін [Гольдин, 1987].

Уживання звертань, у тому числі нейтральних, виражених власними іменами, несе значне комунікативне навантаження. Їх вибір і використання відбувається не автоматично [Мальцев, 1986: 6]. Специфічною особливістю звертань є комунікативна поліфункціональність. Основною функцією звертань із позицій теорії мовленнєвої діяльності є заключна (апелятивна) функція. Функція називання того, кому адресоване мовлення, досить часто сполучується з експресивною оцінкою, вираженням суб'єктивного ставлення автора мовлення і слугує зовнішнім показником прихованих намірів мовця. За допомогою звертань можуть яскраво реалізуватись і прагматично орієнтовані функції встановлення, підтримання та розмикання контакту між співрозмовниками,

привертання і переключення уваги адресата, а також інформативна функція, яка постає як емоційно-оцінна і використовується для передачі суб'єктивного ставлення мовця до адресата, оцінної характеристики адресата, полегшення наступної комунікації тощо. Звертання може надати відтінок ввічливості вибаченню, незгоді, пом'якшити відмову, маркувати щирість. Форма звертання, особливо в препозитивній позиції, може налаштувати співрозмовника на певну тональність спілкування (звертання може містити ласку, насмішку, лестощі), перевести розмову в певну сферу – офіційну, неофіційну [Ляхова, 1980: 24].

Більшість дослідників звертань стверджують, що звертання є компонентом, який дає характеристику особі, може позначати і визначати відносини між учасниками спілкування [Арутюнова, 2005: 355-356; Леонтьев, 1981; Гольдин, 1987: 83; Скаб, 1988; Загнітко, 2001: 267]. Вивченню прагматичних особливостей звертань, у тому числі і їх відповідності/невідповідності інтенціям мовця, присвячені праці І. В. Мальцева [Мальцев, 1986], М. Д. Городнікової [Городникова, 2000], Л. В. Корновенко [Корновенко, 2003], Е. С. Ветрової [Ветрова, 2004] та ін.

Так, Н. Д. Арутюнова відзначає функціональну "двоїстість" звертання: "Воно – з одного боку – дозволяє адресату ідентифікувати себе як одержувача мовлення, а з другого – в апелятиві часто виражається ставлення мовця до адресата. Функціональна двоїстість призводить до того, що в апелятиві можуть уживатися, а іноді й поєднуватися, ідентифікуючі та предикатні (суб'єктивно-оцінні) дескрипції. При цьому в звертанні, що являє собою прагматичну вставку у висловленні, вибір номінації безпосередньо зумовлений ситуацією спілкування" [Арутюнова, 2005: 355-356].

В. Е. Райлянова вважає, що звертанням через їх емоційність і оцінність належить "презумпція" позитивного ставлення до співрозмовника при налагодженні контакту, встановленні міжособистісних зв'язків [Райлянова, 2001: 6]. Звертання, вжиті з такою функцією, називаються регулятивами.

Не вступаючи в синтаксичні зв'язки з іншими словами в реченні, звертання має особливу інтенційну оформленість і особливе комунікативне призначення – управління поведінкою адресата [Городникова, 2000: 90].

Звертання в межах реалізації тактики підвищення значимості співрозмовника маніпулятивної стратегії позитиву може виступати знаряддям здійснення мовленнєвого впливу. Ілюкативна сила звертання полягає в тому, що воно викликає запланований суб'єктом мовлення перлюкувативний ефект і є засобом цілеспрямованого регулювання поведінки адресата. Це стосується також і звертань на власне ім'я, які розглядаються як активний впливовий мовний засіб, що, крім своєї основної функції привертання уваги, спричиняє зміну ментального й емоційного стану адресата.

Власне ім'я є одним із засобів здійснення впливу [Гольдин, 1987; Руденко, 1988]. Звертання до адресата на ім'я чи на ім'я та ім'я по батькові діє на нього набагато ефективніше, ніж інші види номінацій [Руденко, 1988; Рудько, 1994]. Психологи обґрунтували прагматичну значущість звертань-власних імен. Так, на думку Д. Карнегі, пересічну людину її власне ім'я цікавить більше, ніж будь-які інші імена: воно є "найсолодшим і найважливішим для неї звуком, що вимовляється на будь-якій мові" [Карнегі, 1990: 107].

Отже, вживання імені співрозмовника є одним із найдієвіших способів домогтись його симпатії. Варіанти власних імен – носії соціальних і стилістичних конотацій – "дозволяють у службових і особистих відносинах переключати спілкування з однієї тональності на іншу, виконуючи таким чином регулюючу функцію" [Городникова, 2000: 87].

Серед звертань на власне ім'я можна виділити такі групи: звертання на ім'я, звертання на прізвище, звертання на ім'я та ім'я по батькові, звертання на ім'я по батькові, звертання на прізвище тощо. Становить інтерес специфіка функціонування звертань цих груп як засобів підвищення значимості співрозмовника.

Найбільше кількісно представленою в маніпулятивній стратегії позитиву серед звертань-власних імен є звертання на ім'я. Поширювачами звертань на ім'я в досліджуваній стратегії можуть виступати:

– прикметники, що маркують позитивне ставлення до співрозмовника (*милий, рідний, дорогий, дорогенький, вельмишановний, любий, славний* і под.);

– прикметники, що дають позитивну оцінку співрозмовнику (*добрий, преславний, найблагодійніший, ізбранный, ліпообразний, незрівнянний* і т. д.);

– іменники на позначення: а) усталених у суспільстві номінацій (*пан, пані, фрау, мес'є/мос'є* і т. п.); б) родинних/дружніх відносин (*тітонько, мамцю, батьку, друже* і под.); в) статусу, сану чи професії (*отче, князю* і т. д.);

– вигуки (*о, ох, ах, ай, ой, ех*).

Звертання на ім'я часто підсилюється кваліфікуючим звертанням, що дає позитивну оцінку співрозмовнику чи виражає позитивне ставлення до нього мовця. У таких випадках кваліфікуюче звертання стоїть зазвичай у постпозиції щодо імені, наприклад: (дівчина просить комсорга факультету дозволити їй не співати в університетському хорі на концерті до чергової річниці Великої Жовтневої революції) – *Ігор, лапочка, ну ти ж можеш, коли хочеш!* (Н. Хаткіна); (сільський староста хоче залучити вчительку до роботи на німецьких окупантів) – *Пані Катерино, голубонько, [так ідіть же до нас у сільську управу! Будемо вдвох працювати!]* (Д. Бедзик); (старша за віком лікарка перекладає виконання своїх обов'язків (писати історії хвороб) на молодшу колегу): [...*Ізоolda медово засокотіла:*] – *Софісцько, ангелятко, [знаю, знаю, що вже по третій, знаю, знаю.] Але ви так чудово пишете історії, у вас такий чудовий почерк, такий гарний*

стиль<...> (Л. Романчук); (флірт) ***О ізбранная Солохо, О владичице моя!*** [*Ощаслив хоч вельми трохи Дні моего битія!*] (М. Старицький).

Слов'янським мовам притаманні зменшувально-пестливі, збільшувальні, фамільярні форми імен, як загальних, так і власних. Це явище репрезентоване поєднанням оцінного елемента з ідентифікуючим у семантиці звертання та суфіксальними утвореннями (-*е/счк-*, -*очк-*, -*инк/-іньк-* -*оньк-*, -*ус/-юс-*, *юськ/уськ*, -*ульк-*, -*чик-*, -*юш-*, -*ушк-*, -*инк-*, -*ин-*, -*к/-ц-* і т. д.) власних імен у звертаннях, наприклад: *Марієчко, Ніночко, Улінько, Ларонько, Павлусю, Нелюсько, Ганнулько, Ігорчику, Андрюшо, Філімонушка, Маринко, Мариню, Владку, Мирцю* і под. Такі суфіксальні утворення трапляються у звертаннях, уживаних мовцем при реалізації тактики підвищення значимості співрозмовника. Своєю оцінністю вони регулюють появу певних засобів впливу в даному тексті, виключаючи інші. Наприклад: (німець, який служить економом, запобігає перед управителем Філімоном, який забрав у нього прислугу)

ЕКОНОМ (чоломкаючись): *Морган, майн лібер! А зашем Філімонушка, ви еті<...> взяв од мене Микиту? Ви зердиця на мене хочіте? За шево? Хе-хе-хе! Еті<...> еті<...> нехорошо, зовсем некорошо! Я і моя Кароліна, і усе семейство вас так уважайт* (І. Карпенко-Карий); (Олімпіада Никанорівна хоче бачити успішного Поля Опішного чоловіком своєї доньки) – *Спасибі вам, Павлусю, ви справжній наш друг<...> Давній добрий друг* (Ю. Збанацький).

Пестливі демінутиви (пестливо-зменшувальні слова) найчастіше використовуються для впливу на дітей, на молодших за віком та в ситуаціях флірту і зрідка – у ділових відносинах при звертаннях вищих у посаді до підлеглих, старших (за віком) до молодших, наприклад: (старша за віком лікарка просить молодшу колегу про допомогу) – ***Софієчко, тут до мене в палату хвора поступає, опишіть, будь ласка, її історію... От і добре, серденько, я знала, що на вас можна покластися,*** – [*швиденько проторохтіла вона* (Ізольда – І. Ш.), *поки молода лікарка збиралася на слово*] (Л. Романчук).

При компліментах щодо віку для впливу на дітей (зокрема хлопчиків) використовуються скорочені або повні імена, демінутиви в такій функції уживаються рідко, наприклад: – ***Толю, ти вже такий великий, тобі вже десять років, а ти знову забув принести хліба!*** (О. Іваненко).

Серед антропонімів прізвище найкраще характеризує адресата як особу, що перебуває в офіційних відносинах із мовцем [Райлянова, 2001: 10]. За часів Радянського Союзу звертання на прізвище навіть у неділових відносинах не було ознакою поганого тону та не трактувалось як прояв зневаги чи зверхності з боку мовця. У досліджуваній тактиці спостерігаються приклади звертання лише на прізвище, навіть до представниць жіночої статі, але такі приклади не є частотними, наприклад: (Туся вмовляє свою приятельку прийти до неї на весілля)

[– *Яка тобі радість з того, що прийду?* – *запитала Меланія*]

– ***Ти вродлива, Левченко, як тіціанівська мадонна, і талановита до біса*** (П. Гуріненко).

Прізвище у структурі звертань при експресивах часто виконує акцентуючу функцію і стоїть в постпозиції щодо займенника 2-ої особи (*ти/ви*), наприклад: (начальник концтабору хоче отримати від ув'язненого достовірну інформацію) [– *Так-то воно так... – застукотів дрібно пальцями по столу Корж, не знаючи, як підійти до в'язня, щоб не наполохати його.*] – ***От ти, Іванов, божественний чоловік, мабуть, і Біблію читав<...>*** (Б. Антоненко-Давидович).

Звертання на прізвище в тактиці підвищення значимості співрозмовника найчастіше супроводжуються лексемами на позначення етикетних номінацій (*пан/пані, містер/місіс* і т. д.), статусу, соціальних ролей, звань (*колега, гер, фон* і под.) та атрибутивними поширювачами, які виражають позитивне ставлення до співрозмовника, зокрема повагу та прихильність: *дорогий, шановний, вельмишановний* і т.п., наприклад: (неонацисти хочуть перетягнути на свій бік впливового бізнесмена) [*Зараз господар, раптово подобрішавши на лиці, переходить до іншої тактики. Він просто і привітно подає Теренсові руку зі словами*]: – ***Яке щастя, що ви з нами! Я був певен, що ви почуєте голос титанів, голос своїх предків. І тому ми тішимося з вашого приходу до нас, дорогий містер Реттіган, син славнозвісного володаря "Мажестіка-12" Пауля Реттігана*** (Ю. Бедзик).

Позиція прізвища в компліментарних висловлюваннях та у висловлюваннях, що виражають позитивне ставлення до співрозмовника, не є фіксованою і не має смислового навантаження.

Звертання на ім'я та ім'я по батькові є емоційно нейтральним. Воно типове в ситуаціях ділового спілкування, при звертанні до осіб, старших за віком, вищих у посаді, за статусом, малознайомих. У тактиці підвищення значимості співрозмовника маніпулятивної стратегії позитиву такі звертання зазвичай займають початкову позицію привертання уваги. Атрибутивні поширювачі при звертаннях такого типу є нечастотними: ними постають етикетні слова *дорогий/дорога, шановний/шановна, вельмишановний/вельмишановна*. У ситуаціях флірту до складу звертань на ім'я та прізвище можуть входити вигуки (*о, ех, ох, ах* і под.), наприклад: (Голохвостий має на меті вигідно одружитися, флірт) ***Ах, Проню Прокоповно, не рвіть мене, как пуклю! Потому відіте, какою я погібший ест чоловік*** (М. Старицький).

Група звертань тільки на ім'я по батькові порівняно з іншими групами звертань на власне ім'я є малочастотною і представлена в робочій картотеці поодинокими прикладами.

Звертання лише на ім'я по батькові часто маркує старший вік адресата та панібратські відносини між співрозмовниками. При діловому спілкуванні звертання лише на ім'я по батькові часто є свідченням невеликої

дистанції між мовцем і адресатом, тому може використовуватись для встановлення дружніх стосунків, неформалізованості інтеракції. Наприклад: (Хома Калиберда підбурює сотника покарати відьом, які, на його думку, "вкрали" дощі) – *Спасибі вам, пане Уласовичу, що кохаєтесь у старовині. [Ще покійний ваш дідусь, пан Опанас, таки Забрьоха, нехай над ним земля пером! І той не давав нас зобиджати]* (Г. Квітка-Основ'яненко).

Звертання на прізвисько в тактиці підвищення значимості співрозмовника кількісно найменше представлені. Аналіз поодиноких прикладів показує, що використання таких звертань у маніпулятивній стратегії позитиву є конфліктогенним, часто спричинює комунікативні невдачі, наприклад: [*У Григорія щодо Середи були свої наміри, і тому він зробив спробу вплинути на завжди похмурого і мовчазного парубка*].

– *Послухайте, Малий, [– сказав він (Григорій. – І. Ш.) якось, зайшовши ввечері до нього (Середа. – І. Ш.) в кімнату,] – я прийшов не як офіційна особа, тобто ваш вихователь, а просто як давній знайомий, який ставиться до вас доброзичливо. Мені хотілося б...*

– *По-перше, у мене є власне ім'я і нічого мені чіпляти собачу кличку. По-друге, я по горло ситий доброзичливцями!* (Ю. Дольд-Михайлик).

Але сказане не стосується звертань на прізвисько, що мають пестливо-зменшувальну форму, та оказіональних звертань-компліментів, наприклад: (партизан вмовляє побратима Івана (на прізвисько Олина) перетнути лінію фронту з метою його виправдання перед ЦК) [*– На каторгу нічого їхати! Ти підеш<...>. – І тут йому сяйнула щаслива думка:*] – *На тебе, Одинонько, моя остання надія. [Ти маєш перебратися через лінію фронту і вручити секретареві ЦК мій звіт про роботу в тилу ворога]* (І. Головченко, О. Мусієнко); (член журі заохочує конкурсанта взяти участь у літературному конкурсі) – *Та що ж, товаришу Перспективний? [Будемо щось подавати на конкурс, чи прийдемо тоді, коли ділитимуть гонорар?]* (П. Щегельський).

Таким чином, звертання-власні імена можуть поставати знаряддям впливу у межах реалізації маніпулятивної стратегії позитиву. Найчастіше впливову функцію при підвищенні значимості співрозмовника виконують звертання на ім'я. Емоційно нейтральними є звертання на ім'я та ім'я по батькові. Нечастотністю вживання з маніпулятивною метою характеризуються звертання на прізвисько, звертання на прізвище та звертання тільки на ім'я по батькові.

Перспективними є подальші мовознавчі студії, спрямовані на виявлення специфіки функціонування звертань-загальних назв у маніпулятивній стратегії позитиву, а також вивчення прийомів, що дозволяють підсилити маніпулятивність звертань при створенні мовцем позитивної тональності спілкування.

Література

Арутюнова, 2005: Арутюнова, Н. Д. Предложение и его смысл: логико-семантические проблемы [Текст] / Н. Д. Арутюнова. изд. 4-е, стереотипное – М.: Едиториал УРСС, 2005. – 384 с. – (Лингвистическое наследие XX века). – ISBN 5-354-00787-9.

Гольдин, 1987: Гольдин, В. Е. Обращение: теоретические проблемы [Текст] / В. Е. Гольдин. – Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1987. – 130 с.

Городникова, 2000: Городникова, М. Д. Гендерный аспект обращений как фактор речевого регулирования [Текст] / М. Д. Городникова // Гендер как интрига познания: сборник статей. – М.: Рудомино, 2000. – С. 81-92.

Ветрова, 2004: Ветрова, Е. С. Семантика і функціонально-комунікативний аспект етикетних одиниць в епістолярній спадщині українських письменників XIX ст. [Текст]: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 "Українська мова" / Ветрова Е. С.; Донецький національний ун-т. – Донецьк, 2004. – 20 с.

Загнітко, 2001: Загнітко, А. П. Теоретична граматики української мови: синтаксис: монографія [Текст] / А. П. Загнітко. – Донецьк: ДонНУ, 2001. – С. 265-269. – ISBN 966-7277-90-9

Карнеги, 1990: Карнеги, Д. Как завоевывать друзей и влиять на людей [Текст] / Дейл Карнеги, пер. с англ. – М.: Высшая школа: Прогресс, 1990. – 282 с. – 5-01-001533-1.

Корновенко, 2000: Корновенко, Л. В. Обращение в прагмалингвистическом аспекте (на материале современного русского языка) [Текст]: дисс. на соискание учен. степени канд. филол. наук: спец. 10.02.01 "Русский язык" / Л. В. Корновенко. – Черкассы, 2000. – 206 с.

Лозовский, 1991: Лозовский, Б. Н. Искусство взаимопонимания [Текст] / Б. Н. Лозовский. – Свердловск: Изд-во Урал. ун-та, 1991. – 76 с.

Леонтьев, 1981: Леонтьев, А. П. Обращение как компонент высказывания [Текст] / А. П. Леонтьев // Вопросы грамматики русского языка. Функциональный анализ единиц морфолого-синтаксического уровня: сб. науч. тр. – Иркутск: Изд-во Иркутского ун-та, 1981. – С. 81-94.

Ляхова, 1980: Ляхова, И. В. Функционально-семантический анализ имен собственных личных [Текст]: автореф. дисс. на соискание науч. степени канд. филол. наук: спец. 10.02.01 "Русский язык" / И. В. Ляхова. – М., 1980. – 24 с.

Мальцев, 1986: Мальцев, И. В. Функционально-синтаксические характеристики обращения [Текст]: дисс. ... канд. филол. наук: 10.02.01 / И. В. Мальцев. – Л., 1986. – 140 с.

Райлянова, 2001: Райлянова, В. Е. Семантичний простір звертання в сучасній російській мові [Текст]: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.02 "Російська мова" / Райлянова В. Е. – Дніпропетровський національний ун-т. – Дніпропетровськ, 2001. – 17 с.

Руденко, 1988: Руденко, Д. И. Собственные имена в контексте современных теорий референции [Текст] / Д. И. Руденко // Вопросы языкознания. – 1988. – № 3. – С. 55-68.

Рудько, 1994: Рудько, Л. П. Звертання в сучасній англійській мові [Текст]: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.04 "Германські мови" / Л. П. Рудько. – Одеса: ОДУ, 1994. – 16 с.

Скаб, 1988: Скаб, М. С. Семантико-граматична структура українського вокатива [Текст]: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 "Українська мова" / М. С. Скаб. – К., 1988. – 17 с.

Чалдини, 2002: Чалдини, Р. Психология влияния [Текст] / Роберт Чалдини. – изд. 4-е, международ. – СПб.: Питер, 2002. – 288 с.: ил. – (Серия "Мастера психологии"). – ISBN 5-318-00218-8.

Показано особенности реализации манипулятивного потенциала обращений на имя собственное в тактике повышения значимости собеседника. Выделено группы обращений- имен собственных, выяснено специфику их функционирования как средства влияния в рамках манипулятивной стратегии позитива, определено позицию в высказывании.

Ключевые слова: обращение на имя собственное, тактика повышения значимости собеседника, манипулятивная стратегия позитива.

The influential value of addressing by personal names as the realization of the interlocutor importance intensifying technics is analysed. The groups of addresses by personal names are arranged, the peculiarities of their functioning as the influence means and their role in the utterance are defined.

Keywords: address by personal name, the interlocutor importance intensifying tactics, manipulation strategy of positive.

Надійшла до редакції 17 вересня 2010 року.

РОЗДІЛ V. ПРИКЛАДНА ЛІНГВІСТИКА: НАПРЯМИ Й АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Ірина Волошиновська

ББК Ш11
УДК 81'324'33'37**ЕФЕКТИВНІСТЬ АВТОРСЬКОЇ ТА ТЕМАТИЧНОЇ АТРИБУЦІЇ
ТЕКСТІВ НАУКОВО-ТЕХНІЧНОГО СПРЯМУВАННЯ**

У даній роботі досліджуються особливості авторської та тематичної атрибуції вузькоспеціалізованих текстів науково-технічного спрямування. Проаналізовано ефективність та особливості застосування методів відносної ентропії та аналізу головних компонент для розділення текстів за авторськими та тематичними ознаками. Атрибуцію текстів проведено на основі аналізу службових слів та n-грам моделей. Виявлено та пояснено залежність функціональних можливостей розглянутих методів атрибуції від розміру n-грам.

Ключові слова: метод аналізу головних компонент, ентропія, службові слова, n-грам модель тексту, авторизація, тематична атрибуція.

Особливості атрибуції спеціалізованих текстів

У випадку робіт з галузі природничих та точних наук автор публікації змушений використовувати усталену термінологію, висловлювати свої ідеї чітко та описувати результати стисло й однозначно. Можливість прояву авторського стилю є досить обмеженою за таких умов. Сучасна стаття науково-технічного спрямування відображає, як правило, результати роботи колективу (до якого інколи активно долучаються рецензенти та редактори журналу) і тому надзвичайно складним є завдання виявлення в ній ознак певного авторського стилю. Значний вклад термінологічної лексики в наукових роботах обумовлює суттєву перевагу тематичних лексичних ознак над ознаками авторського стилю.

Успішне вирішення питань тематичної або авторської атрибуції текстів залежить від наступних двох кроків: 1) коректного вибору параметрів, що відповідають за тематику документів або авторський стиль; 2) пошуку відповідних методів та алгоритмів розділення робіт за тематичними або авторськими ознаками. Параметрами оцінки тематики або авторського стилю тексту можуть виступати фонологічні, морфологічні, лексичні, синтаксичні та структурні властивості тексту. Кількість параметрів для одночасного аналізу текстів є необмеженою. Процеси ідентифікації та діагностики авторського стилю базуються, в основному, на аналізі особливостей використання автором синтаксичних конструкцій та граматичних форм, оцінці об'єму лексичного словника автора, середньої кількості слів у реченні, кількості речень в абзаці тощо [Марусенко 1990; Милов 2009; Перебийніс 1967; Севбо 1981]. Методи тематичної та авторської атрибуції текстів можна поділити на контрольовані (*supervised*) та неконтрольовані (*unsupervised*) [Juola 2006: 272-286]. Контрольовані методи вимагають апріорних даних про досліджуваний текст, а систему, яка працює за даним методом, необхідно навчати для успішного проведення атрибуції. Прикладами контрольованих методів є лінійний дискримінантний аналіз та машина опорних векторів. Неконтрольовані методи не вимагають апріорних даних про текст, а система самостійно виконує поставлену задачу без зовнішнього втручання. До неконтрольованих методів відносять метод аналізу головних компонент, кластерний аналіз. Можливість ефективного застосування методу аналізу головних компонент для авторизації тексту показано в роботах [Burrows 1992; Burrows 2003]. Автори [Baayen 2002; Juola 2003] продемонстрували успішну класифікацію робіт за тематикою, автором, його віковою категорією та освітою, використовуючи метод лінійного дискримінантного аналізу з врахуванням ентропії частотних характеристик слів в межах досліджуваного набору текстів.

Слід зауважити, що і до тепер однією з основних проблем атрибуції залишається відкрите питання щодо спільного консенсусу стосовно методів та параметрів, які використовуються для успішного подолання завдань стилеметрії [Holmes 1998; Jockers 2010], що і зумовлює **актуальність** досліджень, представлених у даній роботі. Методика, що є успішною для одного із завдань атрибуції, може виявитись непридатною для інших завдань, кожен конкретний випадок вимагає свого індивідуального підходу і адаптації алгоритму аналізу [Rudman 1997]. **Метою** даної роботи є оцінка ефективності методів відносної ентропії та аналізу головних компонент для розділення текстів за авторськими та тематичними ознаками.

Методи розрахунків

В даній роботі досліджуються функціональні можливості методу аналізу головних компонент [Jolliffe 2002] та методу відносної ентропії [Kullback 1951] для тематичної та авторської атрибуції наукових праць. Метод аналізу головних компонент полягає у виборі системи координат для оптимального представлення багатомірних даних. Осями такої координатної системи вибираються власні вектори P_i коваріаційної матриці:

$$\text{cov}(\mathbf{A}) \cdot \mathbf{p}_i = \lambda_i \cdot \mathbf{p}_i, \quad (1)$$

де λ_i – власні значення коваріаційної матриці, яка формується наступним чином:

$$\text{cov}(\mathbf{A}) = (\mathbf{A}^T \cdot \mathbf{A}) / (m - 1), \quad (2)$$

m – кількість стрічок транспонованої матриці \mathbf{A}^T (кількість досліджуваних текстів), а елемент a_{ij} матриці \mathbf{A} відображає ймовірність появи i -ого слова в j -ому тексті.

Подібність, або ж кореляція особливостей статистичного розподілу лексико-синтаксичних одиниць в текстах може розглядатись як доказ подібності цих текстів за відповідними ознаками. Дисперсія для ймовірності $p(x_j)$ появи одиниці x_j в тексті S визначається ентропією:

$$H(S) = \sum_{j=1}^n p(x_j) \times \log_2 p(x_j) \quad (3)$$

Відносна ентропія обчислюється для оцінки подібності текстів S_i до наперед визначеного (опорного) тексту S_1 . Така міра подібності текстів (відносна ентропія) відома також як дивергенція Кульбака-Лайблера (*Kullback-Leibler divergence, KLD*):

$$KLD(S_1; S_i) = \sum_{j=1}^n p_1(x_j) \times \log_2 \frac{p_1(x_j)}{p_i(x_j)}, \quad (4)$$

де $p_i(x_j)$ - ймовірність появи одиниці x_j в S_i тексті.

Аналіз ефективності згаданих вище методів проведено для n -грам моделей [Cavnar 1994] досліджуваних текстів ($n=1..10$) а також для службових слів. Найбільш вдалою для англійських текстів вважається 3-грам модель [Lafferty 1992], а особливості використання автором службових слів розглядаються як характерні ознаки авторського стилю в художній літературі [Zhao 2005].

Для проведених в даній роботі досліджень вибрано 40 праць з галузі фізики твердого тіла, опублікованих різними науковими групами англійською мовою в реферованих журналах. Праці відібрані після попереднього вивчення складів та сфер діяльності наукових груп. Тематика проаналізованих робіт дотримана таким чином в межах вузького спрямування у галузі люмінесцентної спектроскопії з метою перевірки роздільної здатності застосованих методів для авторської та тематичної атрибуції. Праці розділені на 4 групи (по 10 в кожній) відповідно до наукових груп та авторів (співавторів): 1) проф. д-р. П. Доренбос (Pieter Dorenbos); 2) проф. д-р. А. Майєрінк (Andries Meijerink); 3) д-р. Григорій Стриганюк (Gregory Stryganyuk); 4) проф. д-р. Г. Ціммерер (Georg Zimmerer). Загальний словник проаналізованих робіт налічує 11385 слівосформ.

Завданням даної роботи є з'ясування особливостей та оптимальних умов розділення робіт за тематичними та авторськими ознаками з використанням методів відносної ентропії та аналізу головних компонент.

Результати дослідження та їх обговорення

Дивергенцію Кульбака-Лайблера (4) пораховано для 40 досліджуваних текстів з метою виявлення їх спорідненості в межах наперед окреслених 4-ох груп. На рисунку 1 відображені результати оцінки спорідненості (розбіжності) текстів, отримані методом обчислення відносної дивергенції (4) за службовими словами. До розгляду було взято 360 службових слів [Zhao 2005]. Тексти на рисунку 1 ($D_i, M_i, S_i, Z_i; i=1..10$) позначені відповідно до першої літери прізвища автора та проранговані по осі абсцис за мірою розбіжності у зростаючому порядку. Тексти пронумеровані в межах кожної групи відповідно до їх розміру в порядку спадання. Відносна ентропія обчислювалась для 4-ох опорних текстів ($D1, M1, S1, Z1$), які було вибрано з огляду на їх максимальний об'єм в межах відповідної групи.

Роботи групи D виявились найбільш спорідненими за результатами обчислення відносної ентропії для службових слів. З 10-ти робіт групи D лише 7 (70%) отримали ранг <11 відповідно до міри їх розбіжності (рис. 1а). Ідеальний результат атрибуції (100%) для досліджуваних текстів очікується як мінімальна дисперсія відносної ентропії (розбіжності) в межах однієї наперед сформованої групи, тобто коли усі 10 текстів ранжуються <11 відповідно до міри їх розбіжності. Лише 6 текстів групи M (60%) ранжуються в межах 1-10 (рис. 1б), а про спорідненість текстів груп S та Z важко й здогадуватись (рис. 1в, г), виходячи з результатів обчислення відносної ентропії за службовими словами. Звичайно, результати обчислень могли б бути дещо іншими у випадку вибору інших опорних текстів, однак на практиці така можливість не завжди є. Вибором опорних текстів максимальних об'ємів передбачалось охоплення максимальної кількості характерних ознак, за якими можливо було б об'єднати тексти відповідної групи.

Аналіз рангово-ймовірнісного розподілу слів у текстах художньої та наукової літератури [Волошиновська 2008] вказує на їх суттєві відмінності в області високих рангів, де основний вклад припадає саме на службові слова. Відносно менший вклад службових слів, виявлений для наукової літератури, може бути причиною складнощів атрибуції наукової літератури за службовими словами.

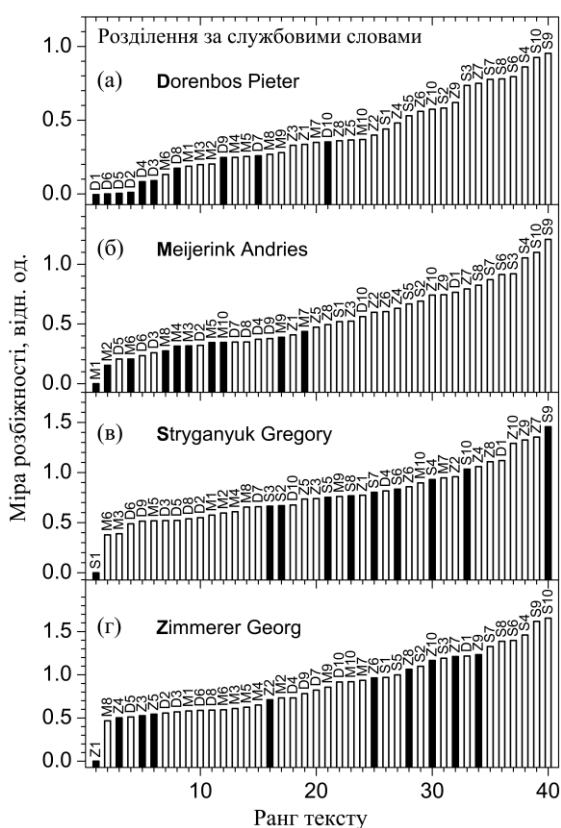

Рис. 1. Розподіл текстів за мірою розбіжності, обчисленою методом дивергенції Кульбака-Лайблера для випадку аналізу службових слів.

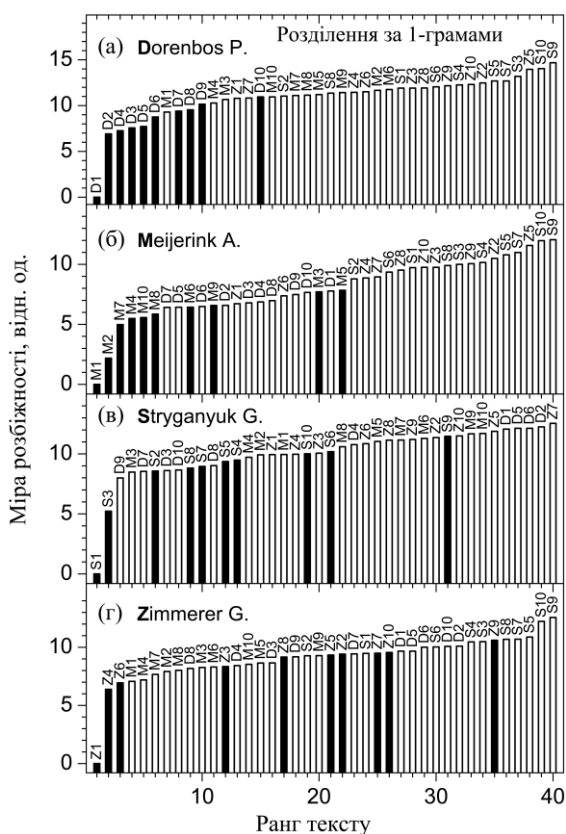

Рис. 2. Розподіл текстів за мірою розбіжності, обчисленою методом дивергенції Кульбака-Лайблера для випадку аналізу 1-грам моделі.

Розрахунки дивергенції Кульбака-Лайблера (КЛД) були проведені також для n -грам моделей досліджуваних текстів. На рисунку 2 представлені результати оцінки спорідненості текстів за КЛД значеннями для випадку 1-грам моделі. Атрибуції (групування) 90% текстів досягнуто для групи D (рис. 2а), що є на 20% краще від випадку аналізу службових слів. На 10% покращилась атрибуція для текстів групи M і сягнула 70% (рис. 2б). Однак, групування текстів груп S та Z не спостерігається (рис. 2в, г) і у випадку КЛД обчислень для 1-грам моделі.

Дослідження особливостей авторської атрибуції наукових праць методом аналізу головних компонент n -грам моделі текстів [Волошиновська 2009] показали, що атрибуція лише за тематичними ознаками можлива для 1-грам моделі, в той час як авторські ознаки атрибуції стають переважачими при зростанні розміру n -грам до 4. Отже, групування текстів груп D та M для 1-грам моделі (рис. 2) може відбуватись виключно за тематичними ознаками, які слабше проявляються в групах S та Z через мале тематичне перекриття відповідних праць, обумовлене, наприклад, широким набором об'єктів досліджень у цих групах.

Найбільш чітке групування досліджуваних текстів за значеннями КЛД (4) досягнуто для їх 4-грам моделі (рис. 3). Атрибуції на рівні 70-80% досягнуто для 4-грам моделі текстів груп D та M (рис. 3а, б), групування яких, як виявилось, не сильно чутливе до зміни розміру n -грам в межах n від 1 до 5. В групі S спостерігається повне групування (рис. 3в; атрибуція 100%). Атрибуції на рівні 60% досягнуто в групі Z (рис. 3г), тексти якої проявляють дуже малу схильності до групування. Слід зауважити, що атрибуція робіт групи S за тематичними ознаками (1-грам модель) виявилась практично неможливою, однак спорідненість робіт групи S була чітко виявлена за авторськими ознаками (4-грам модель).

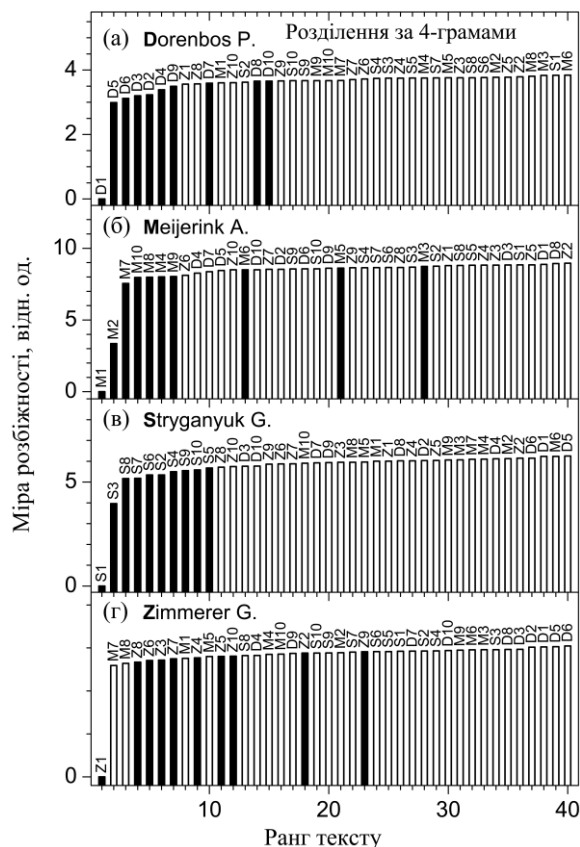

Рис. 3. Розподіл текстів за мірою розбіжності, обчисленою методом дивергенції Кульбака-Лайблера для випадку 4-грам моделі.

Залежність об'єму загального словника досліджуваних текстів від розміру n -грам приведено на рисунку 4. Об'єм словника сягає свого максимального значення (107349) саме у випадку 4-грам моделі текстів, для якої й було досягнуто найкращого групування досліджуваних текстів (рис. 3). Те ж саме значення оптимального розміру n -грам було виявлене при авторській атрибуції вузькоспеціалізованих наукових праць методом аналізу головних компонент [Волошиновська 2009], де зроблено висновок щодо оптимального розміру n -грам, при якому досягається максимальний об'єм словника та забезпечується найбільший прояв ознак авторського стилю.

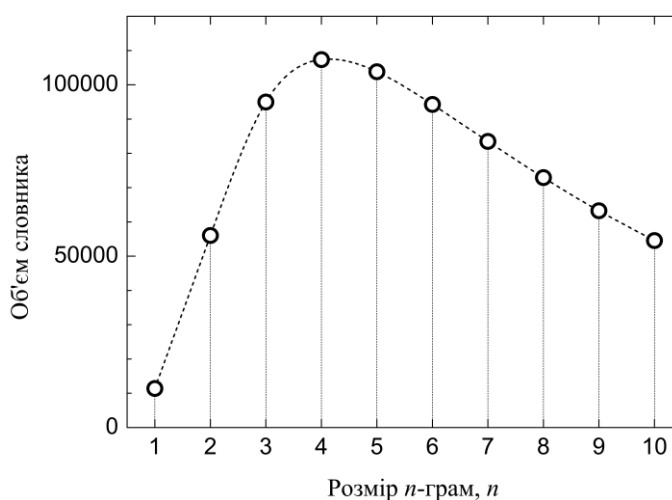

Рис. 4. Залежність об'єму словника від розміру n -грам.

На рисунку 5 представлено результат атрибуції досліджуваних текстів методом аналізу головних компонент їх 4-грам моделі. Розподіл статей представлено в системі координат головних компонент (*Principal Component*) PC-3..5, які описують 9.45% дисперсії вхідних даних, чого виявилось достатньо для чіткого

розділення досліджуваних робіт на відповідні їм групи D, M, S та Z. Групи S, D, а також пара груп M-Z розділяються вздовж осі PC-3. Групи M та Z розділяються між собою за характеристиками, що формують головну компоненту PC-5. Ці групи (M та Z) розведені одна від одної вздовж осі PC-5. Роботи групи D розподілені, в основному, вздовж осі PC-4. Як і у випадку аналізу дивергенції Кульбака-Лайблера, метод аналізу головних компонент дозволив чітко окреслити роботи групи S, та виявити перекриття груп D, M та Z, роботи яких проявляють спорідненість також за близькими значеннями відносної ентропії.

Детальний аналіз об'єктів досліджень робіт дозволив пояснити виявлене перекриття груп текстів наявністю спільної термінології (об'єктів, характеристик) для різних груп. Навіть чітко відокремлена група S включає в себе роботи S5 та S9, які наближаються до області перекриття груп D, M та Z (рис. 5). Причиною такого прояву спорідненості робіт S5 та S9 з іншими групами є наявність спільних об'єктів (кристалічних матриць LaCl_3 та LiLuF_4). Отже, навіть у випадку 4-грам моделі, вклад тематичних ознак є значним і характер атрибуту наукового-технічного тексту не може бути чітко визначеним. Обидва розглянуті методи забезпечують гібридизовану тематично-авторську атрибуцію науково-технічних текстів навіть у випадку їх 4-грам моделі. Роздільна здатність методу дивергенції Кульбака-Лайблера є, щоправда, значно обмеженою через його одномірність. Метод аналізу головних компонент забезпечує можливість моніторингу лексики, що визначає характеристики аналізованих текстів. Кількість таких характеристик визначається кількістю головних компонент моделі.

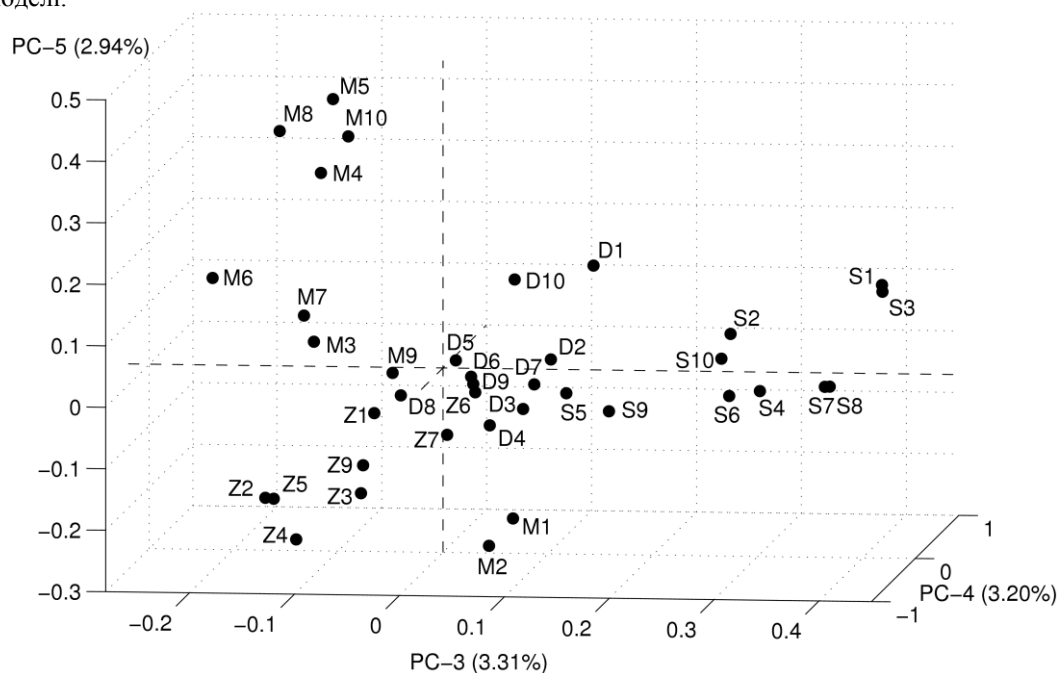

Рис. 5. Розподіл текстів у просторі головних компонент (PC-3..5) для випадку 4-грам моделі.

Висновки

Застосування розглянутих методів аналізу головних компонент та дивергенції Кульбака-Лайблера (КЛД) до n -грам моделі наукових текстів дозволяє проводити їх тематичну та авторську атрибуцію з можливістю перерозподілу ваги тематичних та авторських ознак шляхом зміни розміру n -грам. Ознаки авторського стилю більше проявляються при збільшенні розміру n -грам, однак значний вклад чітко виражених тематичних ознак наукової праці обумовлює гібридизований тематично-авторський характер атрибуції. Оптимальна ефективність такої атрибуції досягається при розмірі n -грам, для якого об'єм словника сягає свого максимального значення. Метод аналізу головних компонент, на відміну від КЛД методу, не вимагає апріорних даних, є багатомірним, дозволяючи розділення кількох характеристик одночасно і забезпечує детальну інформацію про вклад лексичних одиниць у відповідні характеристики. Метод КЛД вимагає задання опорного тексту і забезпечує одномірне представлення результатів атрибуції. В перспективі планується перевірка ефективності розглянутого в даній роботі поєднання n -грам моделі з методами КЛД та аналізу головних компонент для текстів українською мовою шляхом їх апробації на повідомленнях електронної пошти, творах (переказах) студентів, статтях електронних видань.

Література

- Волошиновська 2008: Волошиновська, І. А. Модифікація функції розподілу Лавалетті як адаптація рангово-частотного закону Зіпфа для текстового корпусу природної мови [Текст] / І. А. Волошиновська // Лінгвістичні студії: Збірник наукових праць. – 2008. – №16. – С. 334-339.
- Волошиновська 2009: Волошиновська, І. А. Особливості авторизації вузькоспеціалізованих наукових праць [Текст] / І. А. Волошиновська // Нова Філологія: Збірник наукових праць. – 2009. – №35. – С. 36-43.
- Марусенко 1990: Марусенко, М. А. Атрибуция анонимных и псевдонимных литературных произведений методами распознавания образов [Текст] / М. А. Марусенко, – Л.: Издательство Ленинградского университета, 1990. – 168 с.
- Милов 2009: От Нестора до Фонвизина. Новые методы определения авторства [Текст] / Л. В. Милов (ред.), Л. И. Бородкин, Т. И. Иванова и др. – Магадан, 2009. – 448 с. – ISBN 978-5-244-00291-1.
- Перебийніс 1967: Перебийніс, В. С. Статистичні параметри стилів [Текст] / В. С. Перебийніс (ред.). – К.: Наукова Думка, 1967. – 260 с.
- Севбо 1981: Севбо, И. П. Графическое представление синтаксических структур и стилистическая диагностика [Текст] / И. П. Севбо, – К.: Наукова Думка, 1981. – 372 с.
- Vaayen 2002: Vaayen, H., van Haltern, H., Neijt, A., Tweedie, F. An experiment in authorship attribution, in Proc. of JADT [Text] / H. Vaayen, H. van Haltern, A. Neijt, F. Tweedie. – 2002, St.Malo, pp. 29-37.
- Burrows 1992: Burrows, J. Not unless you ask nicely: The interpretative nexus between analysis and information, *Literary and Linguistic Computing*, Vol. 7 [Text] / J. Burrows, 1992, pp. 91-109.
- Burrows 2003: Burrows, J. Questions of Authorships: Attribution and Beyond, *Computers and the Humanities*, Vol. 37, No. 1 [Text] / J. Burrows, 2003, pp. 5-32.
- Cavnar 1994: Cavnar, W. B., Trenkle, J. M. N-Gram-Based Text Categorization, in Proc. of 3rd Annual Symposium on Document Analysis and Information Retrieval, Las Vegas [Text] / W. B. Cavnar, J. M. Trenkle, 1994, pp. 161-175.
- Holmes 1998: Holmes, D. The Evolution of Stylometry in Humanities Scholarship, *Literary and Linguistic Computing*, Vol. 13, No. 3 [Text] / D. Holmes, 1998, pp. 111-117.
- Jockers 2010: Jockers, M. L., Witten, D. M. A comparative study of machine learning methods for authorship attribution, *Literary and Linguistic Computing*, Vol. 25, No 2 [Text] / M. L. Jockers, D. M. Witten, 2010, pp. 215-223.
- Jolliffe 2002: Jolliffe, I. T. Principal Component Analysis (Springer Series in Statistics) 2nd ed., NY: Springer [Text] / I. T. Jolliffe, 2002, 487 p.
- Juola 2003: Juola, P. The time Course of language change, *Computers and the Humanities*, Vol. 37, No. 1 [Text] / P. Juola, 2003, pp. 77-96.
- Juola 2006: Juola, P. Authorship attribution, *Foundations and Trends in Information Retrieval*, Vol 1, No 3 [Text] / P. Juola, 2006, pp. 233-334.
- Kullback 1951: Kullback, S., Leibler, R. A. On information and sufficiency, *Annals of Math. Stat.*, Vol. 22 [Text] / S. Kullback, R. A. Leibler, 1951, pp. 79-86.
- Lafferty 1992: Lafferty, J. D., Sleator, D., Temperley, D. Grammatical trigrams: A probabilistic model of link grammar, in Proc. of AAAI Fall Symp. Probabilistic Approaches to Natural Language, Cambridge, MA, Oct. 1992 [Text] / J. D. Lafferty, D. Sleator, D. Temperley, pp. 74-81.
- Rudman 1997: Rudman, J. The State of Authorship Attribution Studies: Some Problems and Solutions, *Computers and the Humanities*, Vol. 31 [Text] / J. Rudman, 1998, pp. 351-365.
- Zhao 2005: Zhao, Y., Zobel J. Effective authorship attribution using function words // *Proceedings of the 2nd AIRS Asian Information Retrieval Symposium*, Jeju Island, South Korea, Springer [Text] / Y. Zhao, J. Zobel 2005, pp. 174-190.

В работе исследуются особенности авторской и тематической атрибуции научно-технических работ. Проанализированы эффективность и особенности применения методов относительной энтропии и анализа главных компонентов для разрешения текстов по авторским и тематическим признакам. Проведено атрибуцию текстов на основании анализа служебных слов и моделей n-грамм. Обнаружена и объяснена зависимость функциональных возможностей рассмотренных методов атрибуции от размера n-грамм.

Ключевые слова: метод анализа главных компонентов, энтропия, служебные слова, n-грамм модель текста, авторизация, тематическая атрибуция.

Present work reports on the peculiarities of authorization and thematic attribution revealed for scientific texts. The efficiency of attribution has been estimated for the principal components' analysis and relative entropy techniques. The attribution of the considered texts has been implemented via analysis of functional words and n-gram models. The dependence of functional capabilities on n-gram size has been revealed for the considered attribution techniques.

Keywords: principal components' analysis, entropy, functional words, n-gram model of text, authorization, thematic attribution.

Надійшла до редакції 8 вересня 2010 року.

ББК Ш111с51

УДК 81'322

ЛІНГВІСТИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ КОМП'ЮТЕРНИХ СИСТЕМ: ПРИКЛАДИ ВИКОРИСТАННЯ РЕГУЛЯРНИХ ВИРАЗІВ

У статті розглянуто теоретичні основи використання стандартизованих регулярних виразів. Наведено галузі застосування РВ у прикладній лінгвістиці, визначено типологію спеціальних символів у РВ, принципи їх побудови, подано пропозиції щодо розширення переліку метасимволів, запропоновано низку шаблонів для виконання поширених завдань автоматичного опрацювання тексту.

Ключові слова: регулярний вираз, символ, рядок, метасимвол, квантифікатор, модифікатор.

Серед різних методів автоматизації опрацювання текстової інформації, прискорення пошуку, заміни окремих символів чи їх сукупностей регулярні вирази посідають одне з найважливіших місць. Регулярні вирази – це формальна мова пошуку й здійснення маніпуляцій з підрядками в тексті, що ґрунтується на використанні метасимволів [Фридл 2001: 19]. За іншим визначенням, це форма стандартного запису текстових даних, що використовується в автоматах зі скінченною кількістю станів [Jurafsky 2009: 17].

Існує чимала кількість визначень (і серед них важко виділити єдино правильне) поняття мови. Зокрема, Ноам Хомський називає мову «множиною (скінченною або нескінченною) речень, кожне з яких має скінченну довжину і побудоване зі скінченної множини елементів» [Хомський 1962: 416]. Очевидно, що РВ відповідають цьому визначенню й можуть бути детерміновані як метамова або спосіб описання будь-якої мови-об'єкта.

На сьогодні сформувалося кілька версій РВ. Попри ідентичність основних правил та метасимволів, вони відрізняються підтримуваними платформами (наприклад UNIX, Perl), інтерпретацією окремих шаблонів та синтаксисом. Зокрема, розрізняють т.зв. *базові регулярні вирази*, або *стандартні регулярні вирази для UNIX* – використовують умовно застарілий синтаксис, залишаючись при цьому – з огляду на те, що вони з'явилися першими, – сумісними з різними сучасними платформами. У базових РВ використовуються метасимволи `.`, `[]`, `[^]`, `^`, `$`, `*`, перед фігурними та круглими дужками як операторами ставиться обернена скісна `\`, тобто нормативним є запис `{ }` та `(\)`, а також наявна можливість покликатися на попередні частини РВ за допомогою оператора `n`. На заміну цьому стандарту було розроблено *стандарт POSIX*, або *розширені регулярні вирази*, у якому дещо змінено синтаксис, а саме скасовано використання оберненої скісної перед дужками, натомість її наявність перед метасимволом, навпаки, скасовує його спеціальне значення (наприклад, `\?` позначає звичайний символ `?`), крім того, додано метасимволи `+`, `?` та `|`, завдяки яким значно зросла функціональність розширених регулярних виразів. Нарешті, багатший синтаксис запропоновано у *регулярних виразах, сумісних з Perl* – інтерпретованою динамічною мовою програмування високого рівня загального призначення.

Регулярні вирази можуть допомогти вирішувати такі завдання аналізу тексту:

- автоматичний морфологічний аналіз тексту (див. [Марчук 2000: 60-70; Карпіловська 2006: 126-137; Дарчук 2008: 13-95]);
- лематизація (див. [Марчук 2000: 87-89]);
- лінгвістичне дешифрування (див. [Марчук 2000: 49-55]);
- аналітико-синтетичне опрацювання документів (див. [Партико 2008: 103-122]);
- інформаційний пошук (див. [Волошин 2004: 43-64]);
- завдання обчислювальної лексикографії (див. [Волошин 2004: 331-342; Марчук 2000: 70-87; Перебийніс 2009: 188-206]);
- лінгвістичні квантитативні дослідження загалом (див. [Баранов 2003: 38-51]);
- завдання синтаксичного аналізу (див. [Марчук 2000: 111-125; Карпіловська 2006: 139-143; Дарчук 2008: 95-145]), що включають побудову й використання систем видобування інформації, які ґрунтуються на атрибутах (див. [Рассел 2006: 1121]).

Конкретнішими завданнями можна назвати, наприклад:

- сортування слів, знайдених у тексті;
- обчислення частотності використання слів;
- одержання доступу до довільних фрагментів тексту;
- статистичне вимірювання лексичної різноманітності мови;
- автоматична побудова графіка на основі видобутої з тексту інформації;
- знаходження загальних контекстів для різних слів;
- розпізнавання граматики мови програмування;
- організація підсвічування синтаксису мови програмування;
- ведення діалогу ЕОМ з користувачем тощо.

У пропонованій статті ми ставимо за мету подати типологію використовуваних у стандартизованих системах метасимволів та їх комбінацій, а також запропонувати зразки вирішення типових завдань з обробки певних текстових даних. Реалізація мети передбачає виконання кількох завдань:

1. Описати основні засоби та способи використання РВ;
2. Згрупувати метасимволи РВ за функціональним критерієм;
3. Продемонструвати приклади ефективного використання РВ.

Регулярні вирази за [Форта 2005: 15-16] складаються з констант і операторів, які визначають множини рядків і множини операцій щодо них відповідно. У певному скінченному алфавіті Σ можна визначити такі константи: (порожня множина) \emptyset ; (порожній рядок) ϵ – позначає рядок, що не містить жодного символу й має еквівалент «»; (символьний літерал) «a», де a – символ алфавіту Σ ; і такі операції: (зчеплення, конкатенація) RS позначає множину $\{\alpha\beta \mid \alpha \in R \ \& \ \beta \in S\}$. Наприклад, $\{\langle\text{boy}\rangle, \langle\text{girl}\rangle\} \{\langle\text{friend}\rangle, \langle\text{cott}\rangle\} = \{\langle\text{boyfriend}\rangle, \langle\text{girlfriend}\rangle, \langle\text{boycott}\rangle, \langle\text{girlcott}\rangle\}$; (диз'юнкція, чергування) R|S позначає об'єднання R і S, наприклад, $\{\langle\text{ab}\rangle, \langle\text{c}\rangle\} \{\langle\text{ab}\rangle, \langle\text{d}\rangle, \langle\text{ef}\rangle\} = \{\langle\text{ab}\rangle, \langle\text{c}\rangle, \langle\text{d}\rangle, \langle\text{ef}\rangle\}$; (замикання Кліні, зірка Кліні) R^* – позначає мінімальну надмножину множини R, яка містить ϵ і є замкнутою щодо конкатенації, тобто це множина всіх рядків, отриманих конкатенацією нуля або більше рядків з R, наприклад, $\{\langle\text{Новий}\rangle, \langle\text{Рік}\rangle\}^* = \{\epsilon, \langle\text{Новий}\rangle, \langle\text{Рік}\rangle, \langle\text{НовийНовий}\rangle, \langle\text{НовийРік}\rangle, \langle\text{РікНовий}\rangle, \langle\text{РікРік}\rangle, \langle\text{НовийНовийНовий}\rangle, \langle\text{НовийНовийРік}\rangle, \langle\text{НовийРікНовий}\rangle, \dots\}$.

У регулярних виразах використовуються звичайні (літерали) та спеціальні символи (метасимволи). Більшість символів у регулярному виразі представляють самі себе, за винятком спеціальних символів [] \ ^ \$. | ? * + () { }, перед якими може стояти символ \ (обернений слеш) для представлення їх самих як символів тексту – так зване «екранування». Можна «екранувати» цілу послідовність символів, помістивши її між метасимволом \Q і \E. Для вказування меж РВ традиційно використовується символ / (слеш), при цьому сам він не входить до РВ, а для позначення меж текстових рядків використовуються лапки «». Таким чином, РВ /a\./? відповідає рядку тексту «a.» або «a»; /a\\b/ – «a\b»; /a\[F]/ – «a[F]»; /Q+.*\E/ – «+.*/*».

Одним з найбільш вживаних є метасимвол . (крапка), який позначає один будь-який символ, включно із символом нового рядка у деяких реалізаціях РВ. Наприклад, РВ /гр.б/ відповідатиме послідовностям символів «гриб», «гріб», «граб», «гррб», «гр4б», «прогрябати» тощо.

У деяких випадках слід віддавати перевагу представленню символів за їхнім кодом (Табл. 1).

Таблиця 1. Представлення у РВ символів за їхнім кодом

Представлення	Пояснення	Кодування
<code>\0n</code>	n – вісімкове число від 0 до 377	8-бітове
<code>\xdd</code>	d – шістнадцяткова цифра	
<code>\udddd</code>		16-бітне (Юнікод)

У РВ, пов'язаних з автоматизацією процесів обробки текстів, часто виникає необхідність використання спеціальних керівних символів (Табл. 2).

Таблиця 2. Керівні символи в РВ

Представлення	Символ	Позначення
<code>\t</code>	Табуляція	HT
<code>\v</code>	Вертикальна табуляція	VT
<code>\r</code>	Повернення каретки	CR
<code>\n</code>	Переведення рядка	LF
<code>\f</code>	Кінець сторінки	FF
<code>\e</code>	Escape-символ	ESC
<code>\b</code>	Backspace-символ, який повинен знаходитися всередині квадратних дужок (інакше інтерпретується як межа слова)	BS
<code>\cA ... \cZ</code>	Ctrl+A ... Ctrl+Z	

Спеціальні символи дозволяють позиціонувати регулярний вираз щодо елементів тексту: початку і кінця рядка, меж слова (див. Таблиця 3.).

Набір символів у квадратних дужках [] іменується символьним класом і дозволяє вказати інтерпретатору регулярних виразів, що на цьому місці в рядку може стояти один з перерахованих символів. Наприклад, [абв] задає можливість появи в тексті одного з трьох зазначених символів, а [1234567890] відповідає одній із цифр. Існує можливість вказати діапазон символів: наприклад, [А-Яа-я] відповідає всім

буквам українського алфавіту, за винятком літер «I» та «i»¹. Якщо потрібно вказати символи, які не входять до вказаного набору, то використовують символ ^ всередині квадратних дужок, наприклад, [^0-9] означає будь-який символ, окрім цифр.

Таблиця 3. Метасимволи РВ для позиціонування шуканого виразу

Представлення	Позиція	Приклад	Відповідність
^	Початок рядка	/^a/	« a aa aaa»
\$	Кінець рядка	/a\$/	«aaa aaa »
\b	Межа слова	/a\b/	«aaa a aaa»
		^\ba/	« aaa aaa»
\B	Не межа слова	^\Ba\B/	« aaa aaa»
\G	Попередній успішний пошук	^\Ga/	« aaa aaa» (пошук зупинився на 4-ій позиції – там, де не знайшлося a)

Для часто використовуваних символічних класів існують короткі позначення (Табл. 4).

Таблиця 4. Стандартні спеціальні символічні класи

Представлення	Еквівалент	Значення
\d	[0-9]	Цифра
\D	[^\d]	Будь-який символ, крім цифри
\w	[A-Za-z_0-9-]	Символи, що утворюють «слово» (літери, цифри і символ підкреслення). Слід звернути увагу, що вказаний еквівалент неповний, оскільки до діапазону входять всі букви всіх мов.
\W	[^\w]	Символи, що не утворюють «слово»
\s	[\t\v\r\n\f]	Пробільний символ
\S	[^\s]	Непробільний символ

Окремі діапазони символів залежать від обраних налаштувань локалізації. У POSIX стандартизовано оголошення деяких класів і категорій символів (Табл. 5).

Таблиця 5. Символічні класи і категорії POSIX

POSIX-клас	Еквівалент	Значення
[:upper:]	[A-Z]	Символи верхнього регістру
[:lower:]	[a-z]	Символи нижнього регістру
[:alpha:]	[:upper:][:lower:]	Букви
[:digit:]	[0-9], тобто \d	Цифри
[:xdigit:]	[:digit:]A-Fa-f	Шістнадцяткові цифри
[:alnum:]	[:alpha:][:digit:]	Літери і цифри
[:word:]	[:alnum:]_ , тобто \w	Символи, що утворюють «слово»
[:punct:]	[!>#%&'()*+,-./:;<=>?@[\\]_`{ }~]	Знаки пунктуації
[:blank:]	[\t]	Пробіл і табуляція
[:space:]	[:blank:]\v\r\n\f, тобто \s	Пробільні символи
[:cntrl:]	[\x00-\x1F\x7F]	Символи керування
[:graph:]	[\x21-\x7E]	Друковані символи
[:print:]	[\x20-\x7E], тобто [[:graph:]]	Друковані символи з пробілом

¹ Для використання послідовностей літер необхідно встановити правильну кодову сторінку, в якій ці послідовності йтимуть у порядку від і до вказаних символів. Для української мови це Windows-1251, ISO 8859-5 і Юнікод, оскільки в DOS-855, DOS-866 і KOI8-R та KOI8-U українські літери не йдуть однією цілою групою або не впорядковані за алфавітом. Окрему увагу слід приділяти буквам з діакритичними знаками, на зразок українських І/і, що, як правило, розташовані поза основними діапазонами символів.

Крім того, у РВ широко використовується квантифікація, тобто пошук послідовностей символів. При цьому застосовуються квантифікатори, які розташовані після символу, символного класу або групи і визначають, скільки разів попередній вираз може зустрічатися. Слід враховувати, що квантифікатор може стосуватися більш ніж одного символу у РВ, тільки якщо це символний клас або група (Табл. 6).

Таблиця 6. Квантифікатори

Представлення	Кількість повторень	Приклад	Відповідність
{ <i>n</i> }	Рівно <i>n</i> разів	colou{3}r	colouuur
{ <i>m,n</i> }	Від <i>m</i> до <i>n</i> включно	colou{2,4}r	colouur, colouuur, colouuuur
{ <i>m</i> ,	Не менше <i>m</i>	colou{2,}r	colouuur, colouuuur, colouuuuur і т. д.
{, <i>n</i> }	Не більше <i>n</i>	colou{,3}r	color, colour, colouur, colouuur

Крім цифрових квантифікаторів, використовуються також символні (Табл. 7).

Таблиця 7. Символьні квантифікатори

Представлення	Кількість повторень	Еквівалент	Приклад	Відповідність
*	Нуль або більше	{0,}	colou*r	color, colour, colouur і т. д.
+	Одне або більше	{1,}	colou+r	colour, colouur і т. д. (але не color)
?	Нуль або одне	{0,1}	colou?r	color, colour

Часто використовується послідовність *./** для позначення будь-якої кількості будь-яких символів між двома частинами регулярного виразу. Символьні класи в поєднанні з квантифікатори дозволяють встановлювати відповідності з реальними текстами: стовпцями цифр, телефонами, поштовими адресами, елементами HTML-розмітки тощо. Якщо символи { } не утворюють квантифікатор, їхнє спеціальне значення ігнорується.

У деяких реалізаціях квантифікаторам у регулярних виразах відповідає максимально довгий рядок із можливих (квантифікатори є *жадібними*, англ. *greedy*). В окремих випадках це може виявитися проблемою. Наприклад, часто очікують, що вираз (<.*>) знайде в тексті теги HTML. Однак, якщо в тексті є більше одного HTML-тега, то цьому виразу відповідає цілий рядок, що містить безліч тегів:

<p>Сторінка Курси містить навчальний матеріал з різних тем.</p>

Є два шляхи вирішення цієї проблеми:

1. Враховувати символи, що не відповідають бажаному зразку (<[>]*> для описаного вище випадку).
2. Визначити квантифікатор як *нежадібний* (*ледачий*, англ. *lazy*) – більшість реалізацій РВ дозволяють це зробити, додавши після нього знак питання (Див. Табл. 8).

Використання ледачих квантифікаторів може спричинити зворотну проблему, коли виразу відповідає занадто короткий, зокрема, порожній рядок.

Таблиця 8. Жадібні і ледачі квантифікатори

Жадібний	Ледачий
*	*?
+	+?
{ <i>n</i> ,	{ <i>n</i> ,

Також загальною проблемою як жадібних, так і ледачих виразів є точки повернення для перебору варіантів виразу. Точки ставляться після кожного повтору, або ітерації квантифікатора. Якщо інтерпретатор не знайшов відповідності після квантифікатора, то він починає повертатися за всіма встановленими точкам, перераховуючи звідти вираз по-іншому.

Нарешті, існує так звана реєвнива, або *наджадібна* квантифікація, яка, на відміну від звичайної (жадібної), не тільки намагається знайти максимально довгий варіант, але ще й не дозволяє алгоритму повертатися до попередніх кроків пошуку для того, щоб знайти можливі відповідності для решти регулярного виразу.

Використання реєвних квантифікаторів збільшує швидкість пошуку, особливо в тих випадках, коли рядок не відповідає регулярному виразу. Крім того, реєвні квантифікатори можуть бути використані для виключення небажаних збігів.

Таблиця 9. Жадібні і реєвні квантифікатори

Жадібний	Реєвний
*	*+
?	?+
+	++
{n,}	{n,}+

Наприклад, у рядку «abxaa bxaa» РВ /ab (xa)*+a/ знайде «abxaa**abxaa**», але не «abxa**bxaa**», оскільки виділене сірим а зайняте попередньою ітерацією.

У всіх версіях РВ широко використовується прийом групування, що має подвійне призначення – для визначення меж дії і пріоритету операцій. Шаблон всередині групи обробляється як єдине ціле й може бути квантифікований. Наприклад, вираз /(tr[au]m-?)*/ знайде послідовність вигляду «трам-трам-трумтрам-трум-трамтрум». Одне із застосувань групування – повторне використання раніше знайдених груп символів (підрядків, блоків, виділених підвиразів). При обробці виразу підрядки, знайдені за шаблоном всередині групи, зберігаються в окремій області пам'яті і отримують номер, починаючи з одиниці. Кожному підрядку відповідає пара дужок у регулярному виразі. Квантифікація групи не впливає на збережений результат, тобто зберігається лише перше входження. Зазвичай підтримується до 9 нумерованих підрядків з номерами від 1 до 9, але деякі інтерпретатори дозволяють працювати з більшою кількістю. Згодом у межах одного регулярного виразу можна використовувати позначення від \1 до \9 для перевірки на збіг з раніше знайденим підрядком.

Наприклад, регулярний вираз /(ta|tu)-\1/ знайде рядок «та-та» або «ту-ту», але пропустить рядок «та-ту».

Також раніше знайдені підрядки можна використовувати при заміні за регулярним виразом. У такому випадку в заміну тексту вставляються ті ж позначення, що і в межах самого виразу. Наприклад, якщо для пошуку задати РВ /\bДмитр([aoeiıy]+[mv]?[i]?)\b/, а для заміни /Петро\1/, то всі відмінкові форми імені «Дмитро» будуть замінені на «Петро».

У разі якщо частина регулярного виразу, взята в дужки (група), не повинна отримувати особливий номер у списку груп і займати місце в пам'яті, в неї після першої дужки додають оператор /?/, наприклад (виділено): якщо для пошуку задати РВ /\b[A-яІіїЄєГг]+(?[ийі]й\ого\ому|ім|ім)\b\s\b Дмитр([aoeiıy]+[mv]?[i]?)\b/, а для заміни /Петро\1/, то всі словосполучення, в яких перше слово буде закінчуватися на одне з можливих закінчень прикметника (ий|і|й\ого\ому|ім|ім), а другим буде одна з відмінкових форм імені «Дмитро» (наприклад, «веселий Дмитро», «цікавому Дмитрові»), будуть замінені на «Петро», оскільки знайдена група можливих закінчень прикметника не отримає номер 1, на відміну від групи закінчень іменника «Дмитро», покликання на яку й буде використане при заміні.

Атомарне групування вигляду (?>Шаблон), так само як групування без зворотного зв'язку, не створює зворотних зв'язків. На відміну від нього, таке групування забороняє повертатися назад у рядку, якщо частина шаблону вже знайдена. Наприклад, у рядку «abcsaxcs» регулярний вираз /a(?>bc|b|x)cc/ знайде тільки «abcs**axcs**», але не «ab**cs**axcs», оскільки варіант з x знайдений, інші будуть проігноровані. Атомарне групування виконується ще швидше, ніж групування без зворотного зв'язку, і зберігає процесорний час при виконанні решти виразу, оскільки забороняє перевірку будь-яких інших варіантів всередині групи, коли один варіант вже знайдений. Це дуже корисно при оптимізації груп з безліччю різних варіантів.

У всіх версіях РВ використовуються модифікатори, які діють з моменту входження і до кінця регулярного виразу або протилежного модифікатора (Табл. 10). Деякі інтерпретатори можуть застосувати модифікатор до всього виразу, а не з моменту його входження.

Групи-модифікатори можна об'єднувати в одну групу: (?i-sm). Така група вмикає режим i і вимикає режим s, m. Якщо використання модифікаторів потрібне тільки в межах групи, то необхідний шаблон вказується всередині групи після модифікаторів і двокрапки. Наприклад, РВ /(?-i)(?i:TV)set/ знайде «TVset», але не «TVSET».

Для додавання коментарів у регулярний вираз можна використовувати групи-коментарі вигляду(? #коментар). Така група інтерпретатором повністю ігнорується й не перевіряється на входження в текст. Наприклад, вираз /A(?#Гут коментар)B/ відповідає рядку «АВ».

Таблиця 10. Модифікатори у РВ

Синтаксис	Опис	
(?i)	Вмикає	нечутливість виразу до регістру символів
(?-i)	Вимикає	
(?s)	Вмикає	режим відповідності крапки (.) символам переносу рядка й повернення каретки
(?-s)	Вимикає	
(?m)	Символи ^ і \$ викликають відповідність тільки	після і до символів нового рядка
(?-m)		з початком і кінцем рядка
(?x)	Вмикає	режим без врахування пробілів між частинами регулярного виразу і дозволяє використовувати # для коментарів
(?-x)	Вимикає	

Вертикальна риса розділяє допустимі варіанти. Наприклад, /gray/grey/ відповідає «gray» або «grey». Слід пам'ятати, що перебір варіантів виконується зліва направо, як вони вказані. Якщо потрібно вказати перелік варіантів всередині складнішого регулярного виразу, то його потрібно помістити в групу. Наприклад, /gray/grey/або /gr(a|e)y/ описують рядок «gray» або «grey». У випадку з односимвольними альтернативами найкращим є варіант /gr[ae]y/, оскільки порівняння з символьним класом виконується простіше, ніж обробка групи з перевіркою на всі її можливі модифікатори й генерацією зворотного зв'язку.

У більшості реалізацій регулярних виразів є спосіб проводити пошук фрагмента тексту, «переглядаючи» (але не включаючи до знайденого) сусідній текст, який розташований до або після шуканого фрагмента тексту (Табл. 11). Наприклад, у такий спосіб легко знайти ім'я тега HTML, не включаючи до результатів пошуку кутові дужки поруч або інші знаки, але й не випускаючи їх «з уваги» при пошуку потрібного контексту. Перегляд з запереченням використовується рідше і «стежить» за тим, щоб вказані відповідності, навпаки, не зустрічалися до або після шуканого текстового фрагмента.

Таблиця 11. Метасимволи для перегляду сусіднього тексту

Представлення	Вид перегляду	Приклад	Відповідність
(? =шаблон)	Позитивний перегляд вперед	/Людовік (?=XVI)/	ЛюдовікXV, ЛюдовікXVI, ЛюдовікXVIII, ЛюдовікLXVII, ЛюдовікXXL
(?!шаблон)	Негативний перегляд вперед (із запереченням)	/Людовік(?!XVI)/	ЛюдовікXV, ЛюдовікXVI, ЛюдовікXVIII, ЛюдовікLXVII, ЛюдовікXXL
(?<=шаблон)	Позитивний перегляд назад	/(?<=Сергій) Іванов /	Сергій Іванов, Ігор Іванов
(?<!шаблон)	Негативний перегляд назад (із запереченням)	/(?<! Сергій) Іванов /	Сергій Іванов, Ігор Іванов

У багатьох реалізаціях регулярних виразів існує можливість вибирати, яким шляхом піде перевірка в тому чи іншому місці регулярного виразу на підставі вже знайдених значень.

Представлення	Пояснення	Приклад	Відповідність
(?(?=якщо) то інакше)	Якщо операція перегляду успішна, то далі виконується частина <i>то</i> , інакше виконується частина <i>інакше</i> . У виразі може використовуватися будь-яка з чотирьох операцій перегляду. Слід врахувати, що операція перегляду нульової ширини, тому частини <i>то</i> в разі позитивного чи <i>інакше</i> у разі негативного перегляду повинні включати в себе опис шаблону з операції перегляду.	(?(?<=a)m п)	ма \blacksquare па \blacksquare
(?(n)то інакше)	Якщо <i>n</i> -а група повернула значення, то пошук за умовою виконується за шаблоном <i>то</i> , інакше за шаблоном <i>інакше</i> .	(a)?(?(1)m п)	ма \blacksquare па \blacksquare

Розгляньмо приклади вирішення типових завдань з опрацювання тексту з використанням РВ, зокрема, пошук рядків, у яких є або, навпаки, немає певних слів.

Якщо потрібно знайти рядок, у якому зустрічається одне з кількох слів, то достатньо використовувати РВ з альтернативами, а саме: вираз `/^.*\b(один|два|три)\b.*$/` знайде усі рядки, що будуть містити будь-яке зі слів «один», «два» або «три». Першим зворотним покликанням буде знайдено в рядку слово. Якщо рядок міститиме два або усі три слова, то тільки останнє з них (крайне справа) потрапить у комірку пам'яті як перше зворотне покликання. Це тому, що зірка * вмикає «жадібний» пошук. Якщо зробити першу зірку «ледачою», як у РВ `/^.*?\b(один|два|три)\b.*$/`, то зворотне покликання міститиме перше слово зліва.

Якщо рядок повинен містити всі три потрібні слова, то слід використати інструмент перегляду вперед. РВ `/^(?=.*?\bодин\b)(?=.*?\bдва\b)(?=.*?\bтри\b).*/` знайде тільки такі рядки з тексту, що містять усі три слова – «один», «два» і «три». Всі три вказані у цьому РВ перегляди вперед повинні бути успішними, щоб рядок загалом відповідав умові РВ. Зверніть увагу, що замість власне слова, наприклад, `/\bодин\b/`, в умові перегляду вперед можна використати будь-який складніший РВ.

Якщо потрібно, щоб рядок не містив певного тексту, слід використовувати негативний перегляд вперед. Так, РВ `/^(?!\bодин\b).*/` знайде цілий рядок, що не містить слова «один». Зверніть увагу, що на відміну від попереднього прикладу з використанням позитивного перегляду вперед, повторено разом негативний перегляд вперед і крапку, оскільки для позитивного перегляду вперед потрібно лише знайти місце в тексті, де РВ спрацює, а для негативного перегляду вперед треба перевірити всі без винятку позиції символу в рядку. Іншими словами, слід переконатися, що РВ не дає позитивного результату пошуку всюди, а не тільки в якомусь одному місці.

Нарешті, можна об'єднати кілька позитивних і негативних переглядів уперед, наприклад: `/^(?=.*?\bобов'язковий\b)(?=.*?\bнеобхідний\b)(?!\bнепотрібний\b|факультативний).*/`. Цей РВ знаходитиме рядки, у яких присутні слова «обов'язковий» і «необхідний», але немає слів «непотрібний» чи «факультативний». При перевірці кількох позитивних переглядів уперед, `/.*` у РВ гарантує, що перед шуканими словами може бути інший текст.

Іншим завданням автоматичного опрацювання тексту може бути пошук двох близько розташованих слів.

Деякі пошукові інструменти, окрім використання логічних операторів на зразок `i` або також мають спеціальний оператор з умовною назвою «поряд», «біля». Пошукова умова «слово1 біля слово2» знаходить всі входження слово1 і слово2, які перебувають на певні відстані у тексті одне від одного. Відстанню є кількість слів. Ця кількість залежить від інструменту пошуку і часто може бути налаштована користувачем.

Подібне завдання може бути реалізоване за допомогою РВ. РВ у цьому випадку є досить нескладним: перше слово, певна кількість невідомих слів, і друге слово. Невідомі слова можна описати символьним класом `\w+`. Пробіли та інші символи між словами можна описати символьним класом `\W+`. Загальний вигляд РВ: `/\bслово1\W+(?:\w+\W+){1,6}слово2\b/`. Квантифікатор `{1,6}?` у цьому РВ вказує, що відстань між словами може складати від 1 до 6 слів.

Якщо слова можуть зустрічатися також у зворотному порядку, то це слід вказати, а саме: `/\b(?:слово1\W+(?:\w+\W+){1,6}слово2|слово2\W+(?:\w+\W+){1,6}слово1)\b/`.

Якщо потрібно знайти пару з двох слів з певного списку, то РВ може мати вигляд: `/\b(слово1|слово2|слово3)(?:\W+\w+){1,6}?\W+(слово1|слово2|слово3)\b/`. Цей регулярний вираз також знайде повтор того самого слова.

Постійно виникає потреба видалення у списку або базі даних рядків або записів, що дублюють один одного.

Наприклад, у файлі, де всі рядки відсортовані в алфавітному порядку, можна легко видалити повторювані рядки. Відкривши файл у текстовому редакторі з підтримкою РВ, слід здійснити пошук шаблону `/^(.*)(\n\1)+$/` і замінити його на шаблон `/\1/`.

У системах автоматичного опрацювання текстів, зокрема, автоматичного морфологічного або синтаксичного аналізу, частиномовних статус окремих слів, зокрема, слів у найближчому контексті, дозволяє розмежовувати різноманітні випадки граматичної омонімії. Наприклад, щоб відрізнити Д.в. одн. іменників від М.В. одн., необхідно у контексті знайденої словоформи знайти (або не знайти) прийменник. Послідовність створення РВ можна представити так (обмежимося для прикладу правилом, що словоформи у Д.в. та М.в. одн. мають закінчення `-i`, `-ovi`, `-y`):

1. Шукаємо слова, які закінчуються на `i`, `ovi`, `y` – `/\b[A-яІіїЄєГг]+(i|ovi|y)\b/`
2. Шукаємо слова, які закінчуються на `i`, `ovi`, `y`, а безпосередньо перед ними буде один із прийменників `на`, `по`, `при`: `/(?<=\bна\W|\bпо\W|\bпри\W)\b[A-яІіїЄєГг]+(i|ovi|y)\b/`

Вважаємо, що для окремих локалізацій інтерпретаторів РВ було б перспективним розробити специфічні символьні класи, наприклад, клас непохідних прийменників української мови `[:ukrprep:]` :

Символьний клас	Еквівалент	Значення
<code>[:ukrprep:]</code>	<code>на при про зі з із під ...</code>	Непохідні прийменники

Це дозволило б скоротити запис РВ для попереднього завдання до вигляду:

`/(?<=\b[:ukrprep:]\W)\b[A-яІіїЄєГг]+(i|ovi|y)\b/`

Отже, використання РВ при опрацюванні текстової інформації уможливило автоматизацію чималої кількості завдань та процедур. При роботі з РВ потребує пильної уваги та правильного налаштування локалізація операційної системи та програмного забезпечення для створення максимальної сумісності стандартизованих версій РВ з опрацьовуваною мовою. Перспективним видається створення спеціальних версій РВ для окремих мов, що мають свої особливості графіки, у тому числі української, а також опис спеціальних символічних класів, а ширше – класів слів чи слівформ.

Література

- Баранов 2003: Баранов, А.Н. Введение в прикладную лингвистику [Текст] / А.Н. Баранов. – М. : Едиториал УРСС, 2003. – 360 с. – ISBN 5-8360-0196-0.
- Волошин 2004: Волошин, В.Г. Комп'ютерна лінгвістика : Навчальний посібник [Текст] / В.Г. Волошин. – Суми : ВТД «Університетська книга», 2004. – 382 с. – ISBN 966-680-134-5.
- Дарчук 2008: Дарчук, Н.П. Комп'ютерна лінгвістика: Автоматичне опрацювання тексту [Текст] / Н.П. Дарчук. – К. : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2008. – 351 с. – ISBN 978-966-439-079-5.
- Карпіловська 2006: Карпіловська, Є.А. Вступ до прикладної лінгвістики : комп'ютерна лінгвістика. Підручник [Текст] / Є.А. Карпіловська. – Донецьк : ТОВ «Юго-Восток, Лтд», 2006. – 188 с. – ISBN 966-374-078-7.
- Марчук 2000: Марчук, Ю.Н. Основы компьютерной лингвистики [Текст] / Ю. Н. Марчук. – М. : Народный учитель, 2000. – 320 с. – ISBN 5-17-039480-2.
- Партико 2008: Партико, З.В. Прикладна і комп'ютерна лінгвістика: Вступ до спеціальності [Текст] / З.В. Партико. – Львів: Афіша, 2008. – 224 с. – ISBN 978-966-325-092-2.
- Перебийніс 2009: Перебийніс В.І., Сорокін В.М. Традиційна та комп'ютерна лексикографія : Навчальний посібник [Текст] / В.І. Перебийніс. – К.: Вид. центр КНЛУ, 2009. – 218 с.
- Рассел 2006: Рассел, С., Норвиг, П. Искусственный интеллект: современный подход [Текст] / Пер. с англ. – М. : Издательский дом «Вильямс», 2006. – 1408 с. – ISBN: 5-8459-0887-2.
- Смит 2006: Смит, Б. Методы и алгоритмы вычислений на строках (regex) = Computing Patterns in Strings [Текст] / Пер. с англ. – М. : Издательский дом «Вильямс», 2006. – 496 с. — ISBN 0-201-39839-7.
- Форта 2005: Форта, Бен. Освой самостоятельно регулярные выражения. 10 минут на урок = Sams Teach Yourself Regular Expressions in 10 Minutes. — М.: «Вильямс», 2005. — 184 с. — ISBN 5-8459-0713-6
- Фридл 2001: Фридл, Дж. Регулярные выражения [Текст] / Дж. Фридл. – СПб : Питер, 2001. – 352 с. – ISBN 5-318-00056-8.
- Хомский 1962: Хомский Н. Синтаксические структуры [Текст] / Н.Хомский // Новое в лингвистике. – Вып. 2. – М. : Издательство иностранной литературы, 1962. – С. 412-528.
- Jurafsky 2009: Jurafsky, D., Martin, J. H. Speech and Language Processing: An Introduction to Natural Language Processing, Computational Linguistics, and Speech Recognition [Text]. – Prentice Hall, 2009. – 988 p. – ISBN 0-13-095069-6.

В статье рассмотрены теоретические основы использования стандартизованных регулярных выражений. Приведены области применения РВ в прикладной лингвистике, определены типология специальных символов в РВ, принципы их построения, предложены варианты расширения перечня метасимволов, а также ряд шаблонов для выполнения распространенных задач автоматической обработки текста.

Ключевые слова: регулярное выражение, символ, строка, метасимвол, квантификаторы, модификатор.

The article reviews the theoretical foundations of standard regular expressions (regex). The use of regex in applied linguistics is shown, the typology of special symbols in regex is defined, as well as the principles of their construction, and some proposals to expand the list of metasympols are made, the series of templates to perform common tasks of automatic processing of text is proposed also.

Keywords: regular expression, symbol, string, metasympol, quantifier, modifier.

Надійшла до редакції 16 вересня 2010 року.

Інна Заваруєва

ББК Ш 111.4

УДК 811.161.1'374

СЛОВАРНАЯ СТАТЬЯ КАК ОСОБОЕ ЛЕКСИКОГРАФИЧЕСКОЕ ПОСТРОЕНИЕ (НА ПРИМЕРЕ ЭЛЕКТРОННЫХ СЛОВАРЕЙ)

Проаналізовано структуру словникової статті в різних видах тлумачних електронних словників у порівнянні зі словниками паперовими та іншими видами електронних словників, помічено те, що структура

статей є схожою, хоча є і відмінності, що стосуються насамперед форми, об'єму та іноді змісту одиниць словника.

Ключові слова: електронний словник, словникова стаття, заголовне слово, дефініція, гіперпосилання, компресія (стиснення інформації).

В даному дослідженні в загальному вигляді розглядається проблема лінгвістичного статусу електронних словарей як особого лексикографічного побудови. Актуальність цієї проблеми обумовлена все зростаючою роллю комп'ютерних словарей серед інших продуктів лексикографії і в силу свого порівняльно недавнього появи ще мало досліджені лінгвістами. Метою даної статті є спроба системного описання структурних і семантичних особливостей електронних словарей в порівнянні з словарями традиційними. Задачею даної роботи є аналіз загальних рис і відмінностей традиційних словарей і словарей електронних.

Основним структурним звеном будь-якого словаря, як електронного, так і паперового, несомненно, є словарна стаття, яка визначається наступним чином: «Стаття, роз'яснює заголовне слово в словарі» [Столярова 2009: 119].

Стаття є неоднорідною структурою, і її лінгвістичний статус викликає певні дискусії серед дослідників. Вивченням різних аспектів словарних дефініцій цікавилися Ю.Д. Апресян, Р.А. Будагов, В.В. Виноградов, В.В. Дубичинський, А.І. Киселевський, Ф.П. Сороколетов, Н.Ю. Шведова і інші лінгвісти. Словарна дефініція є основним способом репрезентації семантичної структури мовних одиниць, результатом абстрагування від багаточисельних контекстних застосувань конкретного значення слова. Словарні дефініції широко використовуються в сучасній науці для вивчення різних аспектів лексическої семантики. Конкретні схеми побудови лексикографічних дефініцій можуть бути достатньо різноманітними (за даними П. Н. Денисова, вони можуть налічувати до 50-60 різновидностей [Денисов 1990: 80]). Однак за типом ці різновидності зводяться до трьох основних видів: 1) описальна, 2) синонімічна і 3) посилочна (дериваційна).

Вслід за Е.І. Панченко ми вважаємо, що словарна стаття є певним мовним твором, який можна вважати стислим текстом. «Стислий текст – це повідомлення, об'єктивоване подібно будь-якому іншому тексту в письмовій формі, побудоване шляхом скорочення повного тексту або створене як з самого початку стислим, призначене для подальшого розгортання в більш об'ємний текст. Стислий текст має підвищену інформативну насиченість порівняно з первинним повним варіантом або текстом такого ж об'єму, що досягається завдяки різноманітним обов'язковим і факультативним засобам всіх рівнів мови» [Панченко 1998: 306].

Необхідність виконання певних операцій для стиснення словарної статті обумовлена її основними функціями. Стислі тексти створюються в результаті своєрідного поєднання об'єктивних (матеріальних і технічних) і суб'єктивних факторів, мають обширну сферу функціонування; можливість їх формування базується на певних мовних тенденціях, як мовна надлишковість і мовна економія, остання реалізується в мовній стислості і мовній компресії.

Основні функції мови – комунікативна і когнітивна. Основною функцією словарної статті є саме когнітивна, тобто передача необхідної інформації, причому зробити це необхідно швидко, щоб не затримувати мисльовий процес користувача, і економно, щоб не перевантажувати обмежений об'єм словаря.

Наприклад, в різних видах словарних статей в найбільш популярних тлумачних електронних словарях існують різні способи досягнення ступеня стиснення:

АВАНГАРД м. воен. авангардія ж. морск. франц. окрема частина військ, передовий отряд, впереди армії або отряда же; переди, голова, сторожевий полк, яртаул; | передовий дивізія флоту, а в частині його, передовий ескадр; | іноді брандвахта; вообщє, протівопол. арьергард, арьергардія, отряд або відділ військ позади армії, корпусу, отряда, для прикриття тыла; запідна сила, зади, хвост, хобот, пятаки; | задня частина, відділення флоту або ескадри. (Глпвные, срединные силы на суше: армія, ядро; на морі: флот, кордебаталія). По трудності вимови аван- і арьер-гарда, случалось слышать, что солдаты соединили их под общим именем алэнгарда, различая его названием переднего и заднего; лучшие бы принять названия: голова и хобот. Авангардный и арьергардный, к тому или другому относящийся, принадлежащий. Аванзал м. аванзала ж. франц. первая или передняя зала, официантская; іноді прийнята, первая прийнята, входная палата. Аванпост м. франц. воен. малый передовой отряд на стоянке, іноді тільки кілька людей, выставляемых с разных сторон отряда; маяк казач., охрана, оберег, караул, сторожи; сюда принадлежат: пикеты, ведеты, секреты, залогы, цепь, патрули, разъезды и пр.. Авансцена ж. франц. пространство между занавесом театра и оркестром; площадка, передок. Авантаж м. франц. выгода, преимущество, перевес, большина. Авантажный, прибыльный, выгодный; | видный, казистый, красивый; | одетый к лицу, в казистом виде представший. Аванс м. в торговле, выдача части денег за товар вперед, до расчета; задатки. | Повелит. говорят ученой собаке: вперед! (СС-10¹)

¹ Здесь и далее ссылки на список словарей, которые мы будем обозначать СС и номером словаря в списке.

1. *Часть войск (или флота), находящаяся впереди главных сил.* 2. *перен. Передовая, ведущая часть какой-н. общественной группы (в авангарде демократического движения) (впереди, в первых рядах. 11. прил. авангардный (СС-11).*

В приведенных примерах налицо такие способы компрессии, как использование графических сокращений, особые пометы, эллипсис той или иной части предложения и т.п.

Еще одной общей особенностью структуры толковых электронных словарей, особенно словарей последних лет, является смешение различных языков и шрифтов, что можно проиллюстрировать, например, следующей статьей из словаря, где дается толкование компьютерного сленга²:

ЭКЗЕШНИК – исполняемый файл (ПРОГА) с расширением .exe [Онлайновый словарь компьютерного сленга].

Как известно, в любой словарной статье дается многосторонняя характеристика слова. Заглавное слово печатается в начале словарной статьи и выделяется тем или иным шрифтом (например, полужирным прописным). В слове указывается ударение, если технические возможности составителей словаря позволяют это сделать.

После заглавного слова в толковых словарях, как правило, приводятся его грамматические формы (не полностью, а в их конечной, изменяемой части). Принадлежность слова к той или иной части речи обозначается соответствующей пометой или указанием характерных грамматических форм.

Вслед за этими показателями даются особенности синтаксического управления, если они дают значимую характеристику слова. За этими сведениями следует стилистическая характеристика слова (стилистические пометы) и указания на особенности его употребления в речи (если они имеются). Основное содержание словарной статьи составляет истолкование значений слова и иллюстрирующие значения слова примеры (цитаты или речения). Значения отмечаются арабскими цифрами и даются с абзаца, их смысловые оттенки выделяются посредством двух параллельных черточек ||.

Особенности употребления слова, характерные для того или иного его значения, традиционно даются за знаком | с соответствующим указанием на эту особенность. Например, при глаголах за знаком | указываются случаи безличного употребления, при прилагательных за знаком | – случаи субстантивации их (если нет изменения в значении слова), при существительных – употребление с собирательным значением, случаи распространительного употребления и т. п.; например:

ГЛУХ О' Й, size=+0> -ая, -ое... 1. Полностью или частично лишенный слуха... | в знач. сущ. глух о'й, -ого, size=+0> м.; глухая, -ой size=+0>, ж. Школа для глухих.

ВЕЩЬ, -и, род. мн. size=+0> -е' й, ж. 1. Всякий отдельный предмет (преимущественно бытового обихода, трудовой деятельности и т. п.) ... | обычно мн. ч. size=+0> (в е' щусize=+0>, - е' ѱsize=+0>). О платье, одежде, мелочах личного обихода... size=+0> | обычно мн. ч. size=+0> (в е' щусize=+0>, -е' ѱsize=+0>) О мебели³ (СС-12).

После характеристики значений слова, отдельно, с абзаца, за знаком ◊ приводится фразеология, связанная с данным словом. В самом конце статьи с абзаца, в квадратных скобках дается этимология к иноязычным словам. Данная структура, принятая в компьютерной версии словаря А.П.Евгеньевой [СС-12], может служить образцом и шаблоном и для других словарей.

Как видно из приведенных выше примеров, в компьютерной версии в тексте появились определенные технические символы, которые могут затруднить пользование словарем для неспециалиста в компьютерной сфере.

Таким образом, мы видим, что в различных видах словарных статей есть постоянные компоненты, в частности, заголовочное слово и дефиниция. Отличие заголовочного слова в толковом электронном словаре состоит в том, что это слово отрывается от статьи и вносится в систему поиска. Часто его выделяют синим цветом или особым подчеркиванием, что является символом гиперссылки.

Как показывает наш анализ, в толковых электронных словарях используются следующие способы выделения заголовочного слова:

1) прописные буквы, например:

АКРОСТИХ, а, м. [от греч. akros - крайний и stichos - стих] (лит.).

Стихотворение, в к-ром начальные буквы строк составляют какое-н. слово ((СС-13)словарь Ушакова);

2) прописные буквы и жирный шрифт, как, например, в Словаре Даля:

МАВЗОЛЕЙ м. греч. великолепный надгробный памятник, голубец, намогильник (СС-10);

3) шрифт, отличающийся от всей словарной статьи, в частности, первая буква выделяется иным цветом (например, Биографический словарь):

² Данный словарь, не являясь толковым по названию, тем не менее дает своеобразное толкование включенных в него лексических единиц. Этот факт, а также то, что словарь имеет ряд особенностей, присущих именно электронному лексикографическому построению, на наш взгляд, позволяет включить его в массив нашего исследования.

³ В данных словарных дефинициях присутствуют, помимо лингвистических единиц, компьютерные комментарии, которые несколько искажают облик статьи.

Брюо, Александр Спиридонович - минералог (1841 - 1906), был профессором минералогии Харьковского университета(СС-14);

4) выделение отсутствует, как, например, в Словаре любителя кроссвордов⁴:

алфавит – порядок букв в азбуке.

Вторым неотъемлемым компонентом словарной статьи является тот или иной вид дефиниции. Как отмечал Л.В. Щерба, «правила словаря даются обыкновенно в виде «значений слова». Всем, однако, известно, как трудно формулировать эти значения в толковых словарях: это издавна составляло самое слабое их место, и издавна ведутся споры о наилучших методах определения значений» [Щерба 1974: 69]. Набор определений типологически гораздо более разнообразен, чем это предусмотрено инструкциями современных словарей. Одни типы определений построены на основании интерпретации одного знака в другом знаке, т.е. строго лингвистическим путем (деривационные, синонимические, а главное – идентифицирующие). Другие соотносят знак с внеязыковой действительностью и нашим знанием о ней (несколько типов логических определений). Третьи ориентируют его в системе принятых словарем способов описания (множество отсылочных и формально-грамматических определений). Четвертые представляют собою многочисленные комбинации, образованные из вышеназванных трех. Определение как структура языка описания состоит из двух частей: левой (определяемого) и правой (определяющего), между которыми – в идеале – стоит знак равенства. Это означает, что комбинация отобранных абстрактных свойств предмета, (при правильном замещении позиций) в правой части должна составлять указательный минимум, позволяющий «опознать» предмет, обозначенный определяемым [Трофимова 2000].

Практически во всех работах, имеющих то или иное отношение к лексикографии, рассматриваются различные виды дефиниций. По нашим наблюдениям, классификация дефиниций в толковых электронных словарях не имеет принципиальных отличий от таковых по отношению к словарям бумажным. Словарная дефиниция может быть: 1) логической (значение слова определяется через родовидовые, партитивные, предметные, обобщенно-классифицирующие отличия); 2) лингвистической как следствие лингвистических операций анализа, иногда этот тип называют структурным. [Капанадзе 2002].

Логические определения (дефиниции) являются весьма важным и очень широко применяемым способом раскрытия значений слов и терминов в словарях как энциклопедических, так и филологических, как бумажных, так и электронных, например:

ДУТЬ, size=+0> дую, дуешь size=+0>; прич. страд. прои. size=+0> дутый, дут, -а, -о; несов. 1. Нессти. знать струи воздуха, приводить воздух в движение (о ветре). С моря дул влажный, холодный ветер. М. Горький, Макар Чудра. size=+0> | в безл. употр. Из степи дуло теплым ветром. Паустовский, Героический юго-востока size=+0>(СС-12).

Существенное значение для толкового словаря имеет эффективное использование отсылочных определений, которые позволяют избежать ненужных повторений, значительно сокращают объем словаря без уменьшения его содержательности [Сороколетов 1988]. Этот вид определений, по нашим наблюдениям, предоставляет наибольшие возможности для проявления преимуществ электронного словаря, так как технические особенности словаря позволяют дать отсылку не только на один конкретный словарь, но и на любое другое электронное лексикографическое произведение. Проиллюстрируем сказанное следующим кратким примером.

ОБЪЯТИЕ, объять и пр. см. обнимать (СС-10) (Словарь Даля).

В толковании значений слов наиболее отчетливо отражаются попытки составителей словарей систематизировать смысловые, словопроизводные и иные связи и отношения лексического состава языка, а также соотношения слов и обозначаемых ими предметов и явлений реальной действительности. Это приводит к широкому использованию такого способа толкования, как синонимический, который, по нашим наблюдениям, не имеет определенных отличий в бумажных и электронных словарях.

БЕЗЗАБ О' ТНЬИЙ, size=+0> -ая, -ое; -тен, -тна, -тно. Не проявляющий заботы о своих делах; беспечный. (СС-12)

БЕД А' size=+0>, - ы' size=+0>, мн. size=+0> б е' ды size=+0>, ж. size=+0> 1. Несчастье, бедствие, горе, невзгода. (СС-12)

В тех случаях, когда слово имеет четкий антоним, он приводится с пометой *противоп.* в качестве дополнительной характеристики значения толкуемого слова.

ВЫС О' КИЙ, size=+0> -ая, -ое. 1. Имеющий большое size=+0> протяжение снизу вверх; противоп. низкий. (СС-12)

БЛ И' ЗКИЙ, size=+0> -ая, -oesize=+0>... 1. Находящийся неподалеку, на небольшом расстоянии; противоп. далекий. (СС-12)

⁴ Мы позволили себе в ряде случаев сослаться на Словарь любителя кроссвордов, который, как и толковый словарь, включает в себя, наряду с другими, и раздел с толкованиями всех включенных в него единиц, а, кроме того, обладает рядом особенностей, присущих только ему.

Слова областные, устаревшие, просторечные, а также слова с резкой стилевой ограниченностью употребления (традиционно-поэтические, народнопоэтические), определяются при помощи тех слов живой литературной речи, синонимами которых они являются, например:

БА' ЯТЬ, б а'ю, ба' ешь^{size=+0>}; *несов., перех. и без доп. Прост. устар. и обл. Говорить.* (СС-12)

ЧЕЛ О'size=+0>, - а'size=+0>, м.size=+0> 1. *Устар. я трад.-поэт.size=+0>* Лоб. (СС-12)

В последние годы появляются новые виды словарей, которые пытаются преодолеть недостатки, которые были присущи традиционным словарям – «порочный круг», устаревание значений и т.п. Электронный словарь имеет значительно большие возможности для использования в дефиниции различных видов иллюстраций (картинок, схем, анимации, звукового сопровождения), таким образом, словарная дефиниция превращается в креолизованный текст. Под данным термином понимается «текст, фактура которого состоит из двух негомогенных частей: вербальной (языковой и речевой) и невербальной (принадлежащей к другому знаковым системам нежели естественный язык)» [Смирнов 2005: 180-181]. Эти две части креолизованного текста, сложного семиотически, разнонаправлены по своим функциям и т.п. Встает вопрос об оптимизации дизайна толкования, и здесь налицо преимущества электронного словаря, где существуют разнообразные возможности вариации размещения элементов слов, иллюстрации, цвета, шрифта и т.д. Примером может служить статья из Большого русского биографического словаря (этот словарь не является лингвистическим толковым словарем, но, как и словарь толковый, дает дефиницию, объяснение, толкование имен собственных, предоставляя подробную биографическую характеристику). В других статьях этого словаря имеются и звуковые фрагменты, которые невозможно представить в данной работе.

Помимо указанных необходимых компонентов, словарные статьи в различных толковых и терминологических словарях включают или могут включать в себя и различные факультативные компоненты. Мы проанализировали количество компонентов словарной статьи в том или ином электронном словаре. В результате проведенного анализа мы установили определенную градацию электронных словарей в зависимости от количества компонентов словарной статьи.

1. Словарная статья включает только два необходимых компонента – заголовочное слово и краткую дефиницию.

2. Статью со структурой «Заголовочное слово + дефиниция + иллюстрация» можно проиллюстрировать следующим примером:

3. Ряд статей включает в себя заголовочное слово в сочетании с дефиницией и грамматической информацией.

4. Заголовочное слово + дефиниция + грамматическая информация + иллюстрация – эта достаточно объемная структура иллюстрируется следующей статьей

5. Структура «Заголовочное слово + дефиниция + ссылка на другие источники информации» типична для словарей, включающих как толкование, так и биографические сведения, например.

6. Заголовочное слово + дефиниция + иллюстрация + звуковое сопровождение. Как указывалось выше, подобные тексты представлены в Большом русском биографическом словаре, а также ряде двуязычных словарей, которые не входят в сферу нашего исследования.

Мы видим, что структура словарной статьи может быть достаточно разнообразной. Одно из отличий электронного словаря от бумажного состоит в том, что компьютерная техника предоставляет составителям словаря дополнительные возможности, отсутствующие при составлении традиционного книжного словаря.

В результате сравнения электронных версий словарей с их традиционными бумажными вариантами, можно сделать вывод о том, что бумажные и электронные варианты классических словарей в целом совпадают по содержанию, но частично не совпадают по форме.

Таким образом, проанализировав структуру словарной статьи в различных видах толковых электронных словарей и сравнив ее со статьей в словаре бумажном и некоторых других видах электронных словарей, мы отметили, что в целом структура статьи является сходной, однако имеются некоторые отличия, которые касаются прежде всего формы и объема, в меньшей мере – содержания единиц словаря. Проведенное нами исследование даёт в перспективе возможность более подробного лингвистического анализа существующих типов электронных словарей.

Литература

Столярова 2003: Столярова, Л. П. Базовый словарь лингвистических терминов / Столярова Л. П., Пристайко Т. С., Попко Л. П. – Киев, 2003. – 192 с.

Денисов 1990: Денисов, П. Н. Энциклопедистика и лексикография: опыт истории, теории и практики [Текст] / П. Н. Денисов. – М.: МГУ, 1990. – 86 с.

Панченко 1998: Панченко, Е. И. Лингвистика сжатого текста [Текст] : дис. ...доктора филол. наук: спец.: 10.02.02. «Русский язык» / Е. И. Панченко. – Днепропетровский национальный ун-т. – Дн-ск, 1998. – 371 с.

Онлайновый словарь компьютерного сленга. [Электронный ресурс]: Режим доступа : <http://slovari.net/contents.php?sl=ej>.

Щерба 1974: Щерба, Л. В. Опыт общей теории лексикографии [Текст] / Л. В. Щерба // Щерба Л.В. Языковая система и речевая деятельность. – Л.: Наука, 1974. – 428 с.

Трофимова, Г. Н. О языке коллективного разума [Электронный ресурс]: Режим доступа /http://www.gramota.ru/mag_arch.html?id=29 (06.12.2000).

Капанадзе, Л.А. Структура и тенденции развития электронных жанров [Электронный ресурс] – Режим доступа: /<http://rus.1september.ru/2002/21/7.htm> (2002).

Сороколетов 1988: Сороколетов, Ф.П. О словаре современного русского литературного языка [Текст] / Ф. П. Сороколетов // Национальная специфика языка и её отражение в нормативном словаре. – М.: Просвещение, 1988. – с.20-24

Смирнов, Ф. О. Навигация веб-сайта: лингвокультурные особенности. [Электронный ресурс] : Режим доступа: /http://flogiston.ru/articles/netpsy/smirnov_navigation.

Список словарей объекта исследования

1. Толковый словарь живого великорусского языка Владимира Даля: <http://vidahl.agava.ru/>
2. Толковый словарь русского языка Ожегова С.И. и Шведовой Н.Ю.: <http://www.ozhegov.org/>
3. Толковый словарь русского языка под редакцией Т. Ф. Ефремовой.
4. Толковый словарь Ушакова.
5. Историко-биографическая энциклопедия Руси.

Проанализировано структуру словарной статьи в различных видах толковых электронных словарей в сравнении со статьями в бумажных словарях и других видах электронных словарей, наблюдается, что в целом структура статей является сходной, однако имеются некоторые отличия, касающиеся формы, объема и в меньшей мере содержания единиц словаря.

Ключевые слова: электронный словарь, словарная статья, заголовочное слово, дефиниция, гиперссылка, компрессия (сжатие информации).

The article is devoted to the structure of the dictionary article at the various types of explanatory electronic dictionaries in the comparison with the articles at the vocabularies and the other types of electronic dictionaries. The structure of article is similar but there are some differences in a form, volume, and contents of vocabulary units.

Keywords: electronic dictionary, dictionary article, headline, definition, hyperlink, compression.

Надійшла до редакції 20 вересня 2010 року.

Євгенія Карпіловська

ББК 81.2 УКР-2
УДК 808.3-083-55

ГРАМАТИКА МОВИ І КОРПУС

Предмет розгляду в статті становлять проблеми формування фактичного підґрунтя для укладання нової академічної граматики української мови, зокрема принципи створення корпусу мікроконтекстів (=діагностичних контекстів) нової лексики. Призначення такого корпусу – уможливити моделювання функціонального потенціалу мовних інновацій різних типів. Підкреслено взаємоналаштування словника як класифікаторної моделі граматики мови й корпусу як його функціонально-стилістичної й комунікативно-прагматичної моделі. Взаємодію цих двох типів моделей граматики продемонстровано на прикладі нових явищ у сучасному українському словотворенні.

Ключові слова: мовна динаміка, граматика, корпус, словотворення, інновація, конкурування номінацій.

На двадцятому році своєї незалежності Україна все ще чекає на нову академічну граматику та національний корпус української мови. Щодо останнього, то попри всі запевнення відповідального за його створення Українського мовно-інформаційного фонду, не лише широкий загал користувачів, а й науковці доступу до нього не мають, а отже, й не можуть судити про його придатність для виконання мовознавчих досліджень. Прикро, що в такій патовій ситуації сьогодні перебуває слов'янська мова, одна з найпотужніших за кількістю носіїв. Відсутність корпусної підтримки української мови тривожить не тільки українських мовознавців, оскільки вона не лише гальмує розвиток українського мовознавства, а й унеможливорює вивчення української мови в зіставленні з іншими сучасними слов'янськими та неслов'янськими мовами. Своє занепокоєння цією ситуацією нещодавно відверто висловили наші російські колеги – розробники Національного корпусу російської мови в огляді стану досліджень із слов'янської корпусної лінгвістики: «Для української мови на сьогодні ще не створено загальнодоступного електронного корпусу текстів» [Резникова 2009: 442]. Причини такої, здавалось би, парадоксальної для державної мови країни ситуації добре відомі мовознавцям і всій зацікавленій громаді. Тут не місце для їх обговорення, та й взагалі давно вже час від розмов перейти до справи. Зокрема, кроки, необхідні для реальної праці над новою академічною граматикою і корпусом, необхідним для виконання фундаментальних мовознавчих досліджень, уже зробив Інститут

української мови НАН України, відкривши з цього року відповідну планову тему у своєму відділі граматики. Будемо щиро сподіватися на те, що ці фундаментальні завдання загальнонаціональної ваги здобудуть ширшу й відчутнішу підтримку не лише керівництва НАН України, а й уряду, і для цього колективу будуть створені нормальні умови праці. У цій статті подаю на суд небайдужих до цих проблем читачів свої міркування щодо створення фактографічного підґрунтя нової академічної граматики та методико-процедурного спорядження для роботи з ним.

Нова академічна грамика, з проектом якої колектив мовознавців НАН України, Донецького й Прикарпатського національних університетів, очолений членом-кореспондентом НАН України І.Р.Вихованцем, виступив ще 2006 р., задумана як категорійно-функціональна з максимальним зануренням мовних фактів у сучасну соціо- і лінгводинаміку, а отже, й як грамика комунікативно-прагматичного, креативного спрямування. На превеликий жаль, у 2006 р. цей проект не знайшов підтримки в керівництва Національної академії наук України і був відхилений, як не дивно (а може, й не дивно) завдяки зусиллям самих мовознавців: проти нього категорично виступили колишній директор Інституту мовознавства ім. О.О.Потебні НАН України академік В.М.Русанівський (пішов з життя на початку 2007 р.), нинішній директор цієї установи академік В.Г.Скляренко, а також провідний працівник цього ж Інституту член-кореспондент (нині – академік НАН України) Г.П.Півторак. Дискусія завжди корисна для наукової праці, особливо такої новаторської і відповідальної, як теоретична грамика національної мови. Проте дискусія тим і відрізняється від погрому, що вона завжди налаштована на пошук Істини, на конструктив і плідний результат. На жаль, жоден з противників проекту граматики, поданого І.Р.Вихованцем, не запропонував йому альтернативи. І це цілком очікувано, бо за проспектом граматики, який підготували І.Р.Вихованець, Н.Ф.Клименко, К.Г.Городенська, А.П.Загнітко, В.В.Грещук і Є.А.Карпіловська, стоять роки наполегливої праці над широким спектром граматичних проблем, великий досвід аналізу й осмислення різноманітного мовного матеріалу, особливо нових явищ у граматичному ладі та лексиконі сучасної української мови. Отже, питання створення фундаментального опису граматичного ладу сучасної української мови на нових теоретичних і практичних засадах все ще залишається відкритим.

Попри великі здобутки української граматичної школи і передусім школи академічної на чолі з І.Р.Вихованцем, найгостріше на сьогодні стоїть завдання підготовки фактографічного підґрунтя, відповідного потребам такого фундаментального граматичного опису української мови. До його складу мають входити як різноманітні словники (граматичні, словотвірні й морфемні, тлумачні, аспектні), так і показовий корпус українських текстів різних стилів, жанрів, тематики, що відбивали б реальний стан функціонування сучасної української літературної мови в широкому спектрі її територіальних, соціальних, стильових і стилістичних варіантів. Саме тексти фіксують живу матерію мови, а отже, й засвідчують зрушення в її граматичній системі, тенденції розвитку окремих розрядів і категорій мовних одиниць, прояви переорганізації системи, тобто зміни у співвідношенні й взаємодії певних її складників. Тексти, структуровані й формалізовані в складі корпусу для потреб вивчення динаміки граматичної системи мови, виконують роль її комунікативної, функціональної, прагматичної підтримки, оскільки дають досліднику змогу з'ясувати семантичні й формальні властивості мовних одиниць, їх роль у творенні концептуальної картини світу. Нові тексти подають й нові факти слововжитку, а отже, дають змогу судити про нові креативні потужності граматичної системи мови. Завдання укладачів граматики й полягає у виваженому й вдумливому доборі текстового матеріалу, виробленні апарату засобів оцінювання його відповідності чинним мовним нормам, стійкості й ваги інновацій. Аналогом останніх слугують моделі граматичних розрядів і категорій, засвідчені в нормативних словниках української мови. Надійним підґрунтям для осмислення й кодифікації граматичних явищ, виставлення певних пріоритетів у граматичній системі мови, оцінки стійкості варіантів вербалізації тих чи інших грамем стане фундаментальний (з реєстром близько 160 тис. слів) комп'ютерний «Грамаічний словник сучасної української літературної мови: Словозміна», укладений колективом співробітників відділу структурно-математичної лінгвістики Інституту мовознавства ім.О.О.Потебні НАН України. До складу авторського колективу цієї новаторської праці ввійшли В.І.Критська (керівник), Л.В.Орлова, Т.К.Пуздирева, Ю.В.Романюк і Т.І.Недозим. Відповідальне редагування словника здійснила член-кореспондент НАН України Н.Ф.Клименко. Нині словник готує до друку київський «Видавничий Дім Дмитра Бураго». Ця нова праця є першим в українській лексикографії граматичним словником класифікаторно-операційного типу. До кожного слова реєстру подано всю інформацію, необхідну для генерування властивої йому словозмінної парадигми в цілому або певної текстової форми слова. Така інформація має вигляд формалізованих правил добору флексій, морфонологічних змін в основі слова за її поєднання з певною флексією, а також постановки відповідного наголосу (добору акцентної парадигми чи акцентом певних форм). Наявність таких формалізованих правил формотворення надає словнику в електронній формі статусу бази знань про систему сучасної української словозміни, а отже, уможливує виконання цілих класів завдань автоматизованого граматичного аналізу мови (докладніше про принципи укладання й корпус цього словника, а також про можливість його використання для граматичних досліджень див. у публікаціях його авторів: [Критська et al. 2004; Критська/Пуздирева 2005; Критська et al. 2007; Критська 2009; Романюк 2009]).

Аналіз тенденцій функціонування та розвитку граматичного ладу мови, змодельованого словниками – морфемними, словотвірними, морфологічними, синтаксичними – потребує спеціального текстового спорядження, спеціального корпусу, принципово відмінного від корпусу для широкого загалу. Основна функція

такого корпусу – власне дослідницька, а отже, й добір текстів різних функціональних стилів, тематики, структури, часових і просторових параметрів створення, їх обсяг, співвідношення і розмітка (анотування), відповідні засоби доступу й роботи користувачів з корпусом мають бути налаштовані передусім на розв'язання дослідницьких мовознавчих завдань. Корпус для підготовки нової академічної граматики української мови призначений для опрацювання фундаментальних граматичних проблем: морфології (формотворення й слововжитку), деривації (словотворення) й синтаксису (словосполучення й висловлення, побудови судження). Принципово важливим для такого текстового «плацдарму» дослідницької праці є подання сучасних текстів, які й уявляють нові явища в українській граматиці, напрями, способи й засоби розвитку граматичного ладу сучасної української мови.

Існування національного корпусу української мови широкого доступу, звичайно, полегшило б, принаймні, на початковому етапі, формування пошукового корпусу дослідницького типу. Проте практика світової корпусної лінгвістики переконливо доводить, що до національних корпусів здебільшого рухалися саме від експериментальних корпусів, призначених для розв'язання конкретних дослідницьких завдань: створення нових словників, консультативних та інформаційно-довідкових служб, систем двомовного й багатомовного машинного перекладу, банків термінологічних даних тощо [Герд 1986; Казакевич 1989; Демська-Кульчицька 2005; Карпіловська 2006; Рахилина 2009; Резникова 2009]. На цьому шляху й вдається точніше окреслити принципи формування спеціалізованої текстової бази та її анотування на різних рівнях структурної організації тексту: фонемному, морфемному, морфологічному, словотвірному, синтаксичному, семантичному.

Таким шляхом пішов колектив відділу структурно-математичної лінгвістики Інституту мовознавства ім.О.О.Потебні НАН України, готуючи фактичне підґрунтя для вивчення нових явищ у сучасній українській номінації, зокрема, для встановлення тенденцій розвитку словотворення як її провідного способу. З 2006 р. у рамках планової наукової теми відділу «Теоретичні та методологічні засади комп'ютерного моделювання інноваційних процесів у мові» розпочато формування бази мікроконтекстів, або діагностичних контекстів для аналізу формальних, семантичних та функціонально-стилістичних властивостей нових номінацій в українській мові. Діагностичним вважаємо контекст такого обсягу, якого достатньо для з'ясування властивостей ужитих у ньому мовних одиниць. Здебільшого діагностичний контекст обмежений реченням, рідше – абзацем чи надфразною єдністю з 2-3 речень, пов'язаних спільними темою і ремою висловлення. На сьогодні корпус містить понад 18 тис. мікроконтекстів до нових номінацій різного походження й будови [Карпіловська 2007/2008; Клименко/Карпіловська/Кислюк 2008; Карпіловська 2010а; Карпіловська 2010б]. Серед них: 1) новотвори, або нові похідні від уже наявних і нових твірних одиниць або похідні від відомих основ з новими чи іншими формантами на взір *мітингар*, *мітингувальник* замість раніше вживаного *мітингуочий* чи *післяз'їздовий* поруч з уже наявним *післяз'їздовський*; 2) нові складені номінації, що виявляють нові сполучувальні можливості вже наявних і нових слів для означення нових понять і реалій дійсності, напр.: *географічна мобільність*, *транснаціональна корпорація*, *антикризова коаліція*, *соціальна реклама*, *митний коридор*, *сірий бюджет*; 3) нові запозичення: *інтернет*, *піар*, *сток*, *бренд*, *моделінг*, *фаст-фуд*, в тому числі приховані і повторні на зразок *трейлер*, *тендер*, *рейдер*, *модератор*, *вимір* в значенні «аспект, площина для розгляду когось-чогось», *виклик* в значенні «завдання, потреба» і 4) нові значення слів, або неосемантизми, які часто становлять водночас повторні або приховані запозичення, напр., нові якісно-оцінні значення прикметників *модельний*, *профільний*, *стартовий*, *резонансний/резонансовий*, *платиновий*, *сірий*, *зелений*.

Матеріали цього корпусу мікроконтекстів колектив нині осмислює в новому для української лексикографії типі словника – словнику концептуальних полів нової лексики, роботу над укладанням якого передбачено завершити до кінця 2010 р. За об'єкт опису в цьому словнику правлять активні ресурси сучасної української номінації, тобто ті слова й форманти, які беруть активну участь у вербалізації понять чи їх окремих аспектів, нових для свідомості носіїв української мови. Пояснювальна частина статті словника подає спектр парадигматичних (синонімічних, антонімічних, гіперо-гіпонімічних) і синтагматичних (сполучувальних, комбінаторних) характеристик одиниць реєстру – базових складників формованих концептуальних полів. Визначено типи номінацій, створюваних за участі реєстрової одиниці: однослівні (прості афіксальні похідні та композити), кількаслівні (словосполуки різної будови), а також власні назви, адвербіалізовані відмінкові форми. Нові властивості описуваних номінацій подано в зіставленні з тим станом їх функціонування в системі мови і в текстах, який засвідчили українські словники від кінця XIX – початку XX століття («Словник російсько-український» М.Уманця і А.Спілки, «Словарь української мови» за редакцією Б.Грінченка), словники періоду національно-культурного відродження 1920-1930-х років («Російсько-український словник» за редакцією А.Кримського і С.Єфремова, «Правописний словник» Г.Голоскевича, проекти двомовних термінологічних словників цього часу тощо) та словники другої половини XX століття («Словник української мови» в 11-ти томах (далі – СУМ), «Словник іншомовних слів» за редакцією О.С.Мельничука та ін.). Здійснення такого порівняльного аналізу ресурсів української номінації в широкій часовій перспективі уможливають електронні версії згаданих словників, підготовлені відділом та колективом київського видавництва «К.І.С.» («Київ-Інформ-Сервіс») у складі Ю.Марченка, А.Рисіна, О.Телемка, В.Кубайчука і О.Оксимця [зацікавлені читачі зможуть безкоштовно працювати з корпусом словників кінця XIX-початку XX століття, підготовленим цим видавництвом, на сайті: <http://r2u.org.ua>].

До реестру словника свідомо дібрано як твірні одиниці, так і засоби словотворення (префікси й суфікси, а також основи-префіксоїди та суфіксоїди) для показу зрушень у дериваційній граматиці сучасної української мови в площинах осново- і формантоцентричних. Спирання в описі матеріалу на обидва такі підходи до аналізу словотвірної системи мови дає змогу судити про потенціал, активність і продуктивність словотворчих ресурсів мови. Продемонструємо це на прикладі статті словника, що подає модель концептуального поля, створюваного інноваціями від слова *вимір* в його новому значенні.

Словники початку ХХ століття вже засвідчували вживання цього слова в абстрагованому, нематематичному, значенні. Наприклад, у словнику за редакцією А.Кримського і С.Єфремова лексему *вимір* подано як відповідник до рос. *мера, измерение* з ремаркою «чаще в абстр. знач.» і з прикладами *вимір часу, простору, тепла; вимір судової кари* [СКЄ 1924-1932 I: 164]. Натомість пізніший СУМ подав лише його спеціальне значення, пор.: 1. Визначення якої-небудь величини чогось (*зробити виміри площини підвезеного ґрунту, виміри води в тунелі*); 2. *мат.* Величина, що вимірюється (*Будинки мають кілька вимірів. Але основний один – площа*) [СУМ I 1970: 431]. Нині дедалі активніше в текстах наукових, офіційно-ділових, публіцистичних натрапляємо на вживання слова *вимір* у значенні «аспект розгляду, сприйняття, вияву когось-чогось», хоча й нові тлумачні словники української мови ще не фіксують цього значення. Цілком імовірно, що маємо тут справу з прихованим запозиченням з англійської мови, пор. англ. *dimension* «сторона, аспект (життя, проблеми)» та «важливість, серйозність (про ситуацію, стан речей)», *problem of international dimensions* «проблема міжнародного масштабу, буквально – міжнародних вимірів», *the issue assumed serious dimensions* «справа повертає на серйозне, буквально – справа набуває серйозних вимірів» [LINGVO'12]. Проте якби в семантиці самого цього українського слова не було тенденції до узагальнення, абстрагування вихідного математичного поняття, навряд чи таке запозичення змогло так органічно ввійти до його семантичної парадигми й закріпитися у нашій мові. Отже, розвиток власних ресурсів номінації був у цьому випадку, скоріше за все, підтриманий ресурсом інтернаціональним, загальною тенденцією залучення засобів професійного лексикону до процесів інтелектуалізації лексикону загальнономовного.

Матеріали нашого корпусу мікроконтекстів дали підстави виділити чотири типи номінацій, створюваних на базі цієї інновації: 1) сполуки слова *вимір* у формах називного або знахідного відмінків однини чи множини з прикметником, іменником або дієсловом: *вимір реальної незалежності, вимір історичної долі, віртуальний вимір, публічний вимір, український вимір, додати нових вимірів*, або див. такий контекст, як *Посилання – це знак пунктуації, який фактично має вимір. Воно переносить нас до якогось іншого місця* (Ричард Крейг. Інтернет-журналістика: Робота журналіста і редактора у нових ЗМІ. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007, с.308); 2) основа композитів у кінцевій позиції: *інтернет-вимір, медіа-вимір*; 3) нові аспекти в уже засвідченому математичному понятті «ознака фізичного простору»: *тривимірне телебачення, тривимірне зображення, тривимірна телепрограма*; 4) адвербіалізована форма місцевого відмінка однини або множини з узгодженими (прикметники) або неузгодженими (іменники) означеннями: *в конкретних стратегічних вимірах, в історичному вимірі, у національному та локальному вимірах, у вимірі економіки знань, в українському вимірі, у сучасному вимірі транскордонного співробітництва, у Болонському вимірі, у вимірі «пост»*, в тому числі, експресивно-оцінні та метафоризовані: *у вимірі журби і радості*. Нові номінації зі словом *вимір* утворюють нові й поповнюють уже наявні синонімічні ряди іменників та прикметників, додаючи нових відтінків до вербалізації поняття «сприйняття, розгляд, осмислення когось-чогось», напр.: *вимір і аспект, вияв, кут (точка) зору, контекст, площа, ракурс, розріз; багатовимірність і багатовекторність; одновимірний і одноклітинний, плоский, примітивний; 3D* (від англ. *dimension* «вимір») і *тривимірний, стереоскопічний; тривимірне телебачення і тривимірне мовлення, 3D-TV; інтернет-вимір і віртуальний вимір*. Адвербіалізовані відмінкові форми слова *вимір* у сполученні з різними означеннями доповнили активно формований ряд аналітичних синтаксичних прислівників [Вихованець/Городенська 2004: 342-346], в іншому трактуванні – вторинних прийменників з локально-способовим значенням [Загнітко et al. 2007], пор.: *у вимірі (вимірах) і у/в форматі, у вияві, у ракурсі, у режимі, у проекції*.

Зміни в семантиці слова *вимір*, а саме: її детермінологізація, генералізація, розширення сприяють активізації словотворчого потенціалу цієї номінації, її дедалі ширшій участі в структуруванні когнітивного простору сучасної української мови, пов'язаного як з фізичними, так і з ментальними об'єктами. Неосемантизм – нове приховане запозичення *вимір*, як доводять нові українські тексти, стає одним з проявів тенденції інтелектуалізації сучасної української мови, семантико-прагматичної та функціонально-стилістичної диференціації ресурсів української номінації та предикації, а отже, й глибшого логіко-семантичного, комунікативно-прагматичного, стильового й стилістичного нюансування засобів граматичної системи української мови. Усі ці зрушення, безперечно, мають знайти професійну, виважену оцінку й адекватне відображення в новій академічній граматиці української мови.

Література

Вихованець/Городенська 2004: Вихованець, І.Р., Городенська, К.Г. Теоретична морфологія української мови [Текст] / І. Р. Вихованець (ред.). – К. : Університетське видавництво "Пульсар", 2004. – 398с. – (Академічна граMATика української мови). – Бібліогр.: с. 391-398. – 2000 пр. – ISBN 966-7671-60-7.

- Герд 1986: Герд, А. С. Типы русских текстов и организация Машинного фонда русского языка [Текст] / А. С. Герд // Машинный фонд русского языка: идеи и суждения. – М.: Наука, 1986. – С.67-75.
- Демська-Кульчицька 2005: Демська-Кульчицька, О. Основи Національного корпусу української мови [Текст] / Орієнтація Демська-Кульчицька. – К.: Ін-т української мови НАН України, 2005. – 218 с.
- Загнітко et al. 2007: Загнітко, А. П., Данилюк, І. Г., Ситар, Г. В., Щукіна, І. А. Словник українських прийменників. Сучасна українська мова [Текст] / А. П. Загнітко, І. Г. Данилюк, Г. В. Ситар, І. А. Щукіна. – Донецьк: ТОВ ВКФ «БАО», 2007. – 416 с. – Бібліогр.: с. 15-18. – 3000 пр. – ISBN 966-338-552-9.
- Казакевич 1989: Казакевич, О. А. Машинные фонды языков народов СССР [Текст] / О. А. Казакевич // Научн.-техн. информация. – Сер.2. – 1989. – № 10. – С.25-32.
- Карпіловська 2006: Карпіловська, Є. А. Корпусна лінгвістика: предмет дослідження і завдання [Текст] / Євгенія Анатоліївна Карпіловська // Карпіловська Є. А. Вступ до прикладної лінгвістики: Комп'ютерна лінгвістика. – Донецьк: Юго-Восток, 2006. – С.74-95.
- Карпіловська 2010а: Карпіловська, Є. А. Нова Україна у словотвірній номінації: зміни у мовному «кресленні» світу [Текст] / Є.А. Карпіловська // Відображення історії та культури народу в словотворенні: Доп. XII Міжнар. наук. конф. Комісії зі слов'янського словотворення при Міжнар. комітеті славистів (Київ, 25-28.05.2010 р.) / Упоряд. та наук. ред. Н.Ф. Клименко і Є.А. Карпіловської. – К.: Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2010. – С.91-109.
- Карпіловська 2010б: Карпіловська, Є. А. Семантико-прагматична диференціація словотворчих ресурсів української мови: своє і засвоєне [Текст] / Є. А. Карпіловська // Новые явления в славянском словообразовании: система и функционирование: Докл. XI Междунар. науч. конф. Комиссии по славянскому словообразованию при Междунар. комитете славистов (Москва, 24-26.03.2009 г.) / Под ред. проф. Е.В. Петрухиной. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 2010. – С.228-244.
- Карпіловська 2007/2008: Карпіловська, Є. А. Тенденції розвитку сучасного українського лексикону: чинники стабілізації інновацій [Текст] / Є. А. Карпіловська // Українська мова. – 2007. – № 4. – С.3–15; 2008. – № 1. – С.24–35.
- Клименко/Карпіловська/Кислюк 2008: Клименко, Н. Ф., Карпіловська, Є. А., Кислюк, Л. П. Динамічні процеси в сучасному українському лексиконі: Монографія [Текст] / Н. Ф. Клименко, Є. А. Карпіловська, Л. П. Кислюк. – К.: Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2008. – 336 с. – Бібліогр.: с. 271-278. – 300 пр. – ISBN 978-966-489-009-7.
- Критська 2009: Критська, В.І. Опис системи словозмінних парадигм мови (підходи та реалізація) [Текст] / Критська Валентина Іванівна // Мови та культури у новій Європі: контакти і самобутність: Зб. доповідей на Міжнарод. наук. читаннях, присвяч. 70-річчю від дня народження Н.Ф.Клименко. – К.: Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2009. – С.153-161.
- Критська/Пуздирева 2005: Критська, В., Пуздирева, Т. Словоформи обмеженого числа (limited number) у парадигмі іменника: матеріали до комп'ютерної граматики української мови [Текст] / В. Критська, Т. Пуздирева // Українська мова. – 2005. – № 4. – С.17-21.
- Критська et al. 2007: Критська, В. І., Пуздирева, Т. К., Романюк, Ю. В., Недозим, Т. І. Словозміна у комп'ютерному «Грамаптичному словнику української мови» [Текст] / В. І. Критська, Т. К. Пуздирева, Ю. В. Романюк, Т. І. Недозим // VI Міжнародний конгрес українців (Київ-Донецьк, 2005): Мовознавство. – № 5. – Київ-Донецьк, 2007. – С.130-138.
- Критська et al. 2004: Критська, В., Орлова, Л., Пуздирева, Т. Комп'ютерна граматика української мови (проблеми упорядкування словозмінних парадигм іменника) [Текст] / В. Критська, Л. Орлова, Т. Пуздирева // Українське мовознавство. – 2004. – Вип.31. – С. 81-83.
- Рахилина 2009: Рахилина, Е. В. Корпус как творческий проект [Текст] / Е. В. Рахилина // Национальный корпус русского языка: 2006-2008. Новые результаты и перспективы / Отв. ред. В.А.Плунгян. – СПб.: Нестор-История, 2009. – С.7-25.
- Резникова 2009: Резникова, Т. И. Славянская корпусная лингвистика: современное состояние ресурсов [Текст] / Т. И. Резникова // Национальный корпус русского языка: 2006-2008. Новые результаты и перспективы / Отв. ред. В.А.Плунгян. – СПб.: Нестор-История, 2009. – С.402-461.
- СКЄ 1924-1932: Російсько-український словник [Текст] / Голов. ред. А.Кримський і С.Єфремов. – К.: Українська Академія наук, 1924-1932. – Т.1-3. – А-П.
- СУМ: Словник української мови [Текст]. – К.: Наук. думка, 1970–1980. – Т. I–XI.

Предмет рассмотренія в статье представляют проблемы формирования фактической основы для составления новой академической грамматики украинского языка, в частности принципы создания корпуса микроконтекстов (= диагностических контекстов) новой лексики. Назначение такого корпуса – сделать возможным моделирование функционального потенциала языковых инноваций разных типов. Подчеркнуто взаимонастроенность словаря как классификаторной модели грамматики языка и корпуса как его функционально-стилистической и коммуникативно-прагматической модели. Взаимодействие этих двух типов моделей грамматики продемонстрировано на примере новых явлений в современном украинском словообразовании.

Ключевые слова: языковая динамика, грамматика, корпус, словообразование, инновация, конкурирование номинаций.

This article considers the problems of the material base formation for the compiling of the new Ukrainian Academic grammar, in particular principles of microcontexts corpus creation (=diagnostical contexts) of new lexicon. The appointment of such corpus – to make possible functional potential modelling of various types innovations. It is underlined the mutual relations of dictionary as taxonomic model of language grammar and the corpus as its functional, stylistic, communicative and pragmatical model. The interaction of these two grammar models types is shown on example of the new phenomena in the Modern Ukrainian word-formation.

Keywords: language dynamics, grammar, corpus, word-formation, innovation, competition of nominations.

Надійшла до редакції 1 вересня 2010 року.

Жанна Краснобаєва-Чорна, Ольга Усенко

ББК Ш12=411.4*468*33

УДК 81'373.7 : 81'374(038)

ЕКСПРЕСИВНО-СТИЛІСТИЧНА КЛАСИФІКАЦІЯ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ У СЛОВНИКУ ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ТЕРМІНІВ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Стаття продовжує цикл публікацій, присвячений класифікаційним параметрам фразеологічних одиниць. У статті окреслено особливості експресивно-стилістичної класифікації фразеологічних одиниць у сучасній лінгвістиці. За усталеною моделлю словникової статті «Словника фразеологічних термінів сучасної української мови» опрацьовано базові терміни мікротермінополя «експресивно-стилістична класифікація фразеологізмів».

Ключові слова: фразеологізм застарілий, фразеологізм книжний, фразеологізм міжстильовий, фразеологізм народно-поетичний, фразеологізм ненормативний, фразеологізм нормативний, фразеологізм просторічний, фразеологізм розмовний, фразеологізм розмовно-побутовий, фразеологізм фольклорний

Стилістична функція фразеологічних одиниць (далі ФО) постає однією з основних кваліфікаційних ознак фразеологічних одиниць [Пилипчук 1980; Ужченко 2007: 250]. Класифікацію фразеологічних одиниць з погляду їх закріпленості за функціональними стилями мови з урахуванням їх експресивно-стилістичних властивостей позиціоновано у фраземіці як експресивно-стилістичну класифікацію фразеологізмів. Детально вона опрацьована Г. Їжакевич [Їжакевич 1971], В. Ужченко і Д. Ужченко [Ужченко 2007], М. Шанським [Шанський 1963] та ін. Експресивні явища української літературної мови, які постають на ґрунті фразеології досліджував і В. Чабаненко [Чабаненко 1981]. Стилістичні особливості певних типів фразеологізмів вивчали А. Григораш [Григораш 1987], М. Коломієць [Коломієць 1992], С. Муниця [Муниця 1974] та ін. Актуальність статті зумовлена відсутністю ґрунтового аналізу експресивно-стилістичного вектора фразеологічних одиниць як класифікаційного параметра у фраземіці. Мета статті: визначити специфіку експресивно-стилістичної класифікації фразеологічних одиниць у сучасному мовознавстві й опрацювати словникові статті мікротермінополя «експресивно-стилістична класифікація фразеологізмів» (пор.: макротермінополе «класифікаційні параметри ФО» – терміносистема «фразеологія» [Краснобаєва-Чорна, Усенко 2010]) для «Словника фразеологічних термінів сучасної української мови».

За М. Шанським, розрізнення фразеологізмів за їх стилістичною приналежністю й експресивними властивостями пояснюється тим, що мова виступає як сукупність декількох стилів, кожному з яких властиві свої особливі мовні засоби та прийоми. Під час опрацювання експресивно-стилістичної класифікації фразеологізмів М. Шанський враховував те, що з одного боку, багато фразеологізмів виступає як значеннєві одиниці, вжиток яких обмежений різними стилями мови, а з іншого боку, багато ФО не тільки називають те чи інше явище дійсності, а й несуть у собі ставлення мовця до цього явища [Шанський 1963: 127]. Відповідно дослідник виділяє такі експресивно-стилістичні типи фразеологізмів: міжстильові, розмовно-побутові, книжні (фразеологічні архаїзми і фразеологічні історизми) фразеологізми. Класифікуючи фразеологізми у такий спосіб, мовознавець зазначає, що стилістична диференціація фразеологізмів, як і приналежність конкретного фразеологізму до певного розряду є явищем історичним: все більша кількість фразеологізмів у процесі розвитку мови стає міжстильовою, інтенсивно виникають нові групи та моделі серед фразеології розмовно-побутової та книжної, постійно відбувається експресивно-стилістична переоцінка окремих фразеологізмів тощо.

Стилістична класифікація фразеологізмів, на думку Г. Їжакевич, повинна забезпечувати два аспекти дослідження: 1) функціонально-стильовий аспект (співвіднесення окремих фразеологізмів або їх груп з певними функціональними стилями чи їх різновидами у певній національній мові), завданням якого є проаналізувати специфіку використання фразеологізмів у різних стилях мови, встановити закріпленість їх за тими чи іншими стильовими функціональними різновидами, а також простежити можливості й наслідки переходу функціонально сталих словосполучень з виразової системи одних стилів до інших; 2) власне-

стилістичний аспект (у широкому розумінні повинен враховувати закріпленість чи переважне вживання сталого словосполучення у певній сфері мовлення; у вузькому розумінні повинен виявляти експресивні властивості, визначати власне-стилістичні функції фразеологізмів, що у процесі мовлення виступають з певними художньо-виражальними настановами (урочистості, іронії тощо) або набувають певного емоційного забарвлення, відтворюючи почуття позитивного / негативного плану). Цей аспект дослідження дозволяє Г. Іжакевич виділити такі групи фразеологізмів: розмовно-побутові фразеологізми, народно-поетичні фразеологізми та книжні фразеологізми.

Під стилістично забарвленими фразеологізмами В. Ужченко та Д. Ужченко розуміють, по-перше, стильову приналежність фразеологізму, закріплення за певними сферами мовленнєвого спілкування; по-друге, стилістично забарвленими називаються і фразеологічні одиниці, що перебувають за межами літературної мови, наприклад просторічні. Відповідно, дослідники виділяють такі функціонально-стильові розряди фразеологізмів: розмовні фразеологізми, просторічні фразеологізми, фольклорні фразеологізми та книжні фразеологізми. Стилійне забарвлення фразеологізму найтісніше пов'язано з експресивністю, емоційністю й оцінністю. Крім того, автори зазначають, що фразеологізми виконують найрізноманітніші стилістичні функції.

Я. Баран вважає, що в основу стилістичної класифікації фразеологічних одиниць покладено поняття бінарності у фразеологічному значенні (наявність предметно-логічного й експресивного складників). Поняття бінарності в значенні, наявності та співвідношення цих складників дозволяє досліднику виділяти такі типи фразеологізмів: 1) фразеологізми, в яких одночасно актуалізовані предметно-логічний та експресивний інгредієнти (*нім. Das also war des Pudels Kern*); 2) фразеологічні одиниці, в яких предметно-логічний інгредієнт виступає як потенційна можливість (*нім. Der Himmel! gnade dir!*); 3) фразеологічні одиниці, в яких експресивний інгредієнт виступає як потенційна можливість (*нім. zum Ausdruck bringen, ins Stocken kommen*). Така класифікація фразеологічних одиниць, на думку автора, уможливує систематизацію фразеологізмів як в синтагматичній, так і в парадигматичній площині на лінгвостилістичному рівні, оскільки вона має найвищий ступінь узагальнення, відображає найістотніші, найхарактерніші ознаки фразеологічних одиниць.

Отже, на основі опрацьованої літератури мікротермінополе «експресивно-стилістична класифікація фразеологізмів» формується такими термінологічними одиницями: *фразеологізм говірковий, фразеологізм жаргонний, фразеологізм застарілий, фразеологізм книжний, фразеологізм міжстильовий, фразеологізм народно-поетичний, фразеологізм ненормативний, фразеологізм нормативний, фразеологізм-оказіоналізм, фразеологізм просторічний, фразеологізм розмовний, фразеологізм розмовно-побутовий, фразеологізм фольклорний, фразеологічний архаїзм, фразеологічний історизм, функція фразеологізму стилістична*. Пропонуємо словникові статті цих фразеологічних термінів, укладені за усталеною структурою (див. [Краснобаєва-Чорна, Усенко 2010: 124]).

ФРАЗЕОЛОГІЗМ ГОВІРКОВИЙ

ДИВ.: *фразеологізм ненормативний*.

ФРАЗЕОЛОГІЗМ ЖАРГОННИЙ

ДИВ.: *фразеологізм ненормативний*.

ФРАЗЕОЛОГІЗМ ЗАСТАРІЛИЙ

– фразеологізм, що вийшов з активного вжитку (розглядається у межах книжної фразеології М. Шанським): *падь пала (напала), заст. – випали у великій кількості (переважно опади) (у 1 зн.)*. *Падь пала (шкодлива [шкідлива] на хліб роса) (М. Номис); у кого-небудь з'явилось бажання вчинити щось безглузде, осудливе (у 2 зн.)* [СФУМ 2003: 480]. *У всіх дружечок плетена коса, а на мене така падь пала, що я свою косу розчесала (Сл. Б. Грінченка); зелена вулиця², заст. – покарання солдатів шпіцрутенами в кріпосницькій Росії* [СФУМ 2003: 139]. *Пустить, братики, – благов жалісливо зв'язаний, – не занепацайте душі християнської... Мене ж за крадіж зі зломом поведуть зеленою вулицею... під шпіцрутени... не шкуру, а душу виб'ють (М. Старицький)*.

Ступінь застарілості фразеологізмів, на думку М. Шанського, може бути різним: одні фразеологізми зовсім вийшли з ужитку та без спеціальних довідок є незрозумілими, інші, хоч і є застарілими, відомі сучасній українській мові та можуть використовуватися і сьогодні із різною стилістичною метою, зокрема для створення

мовленнєвого колориту епохи, урочистості мови або для комічного ефекту.

ДИВ.: *експресивно-стилістична класифікація фразеологічних одиниць, фразеологізм книжний, фразеологічний архаїзм, фразеологічний історизм*.

Література: СФУМ 2003: Словник фразеологізмів української мови / В. М. Білоноженко, І. С. Гнатюк, В. В. Дятчук та ін. – К. : Наукова думка, 2003. – 1104 с.; Шанський 1963: Шанський Н. М. Фразеология современного русского языка [Текст] / Н. М. Шанский. – М. : Высшая школа, 1963. – С. 132-133.

ФРАЗЕОЛОГІЗМ КНИЖНИЙ

– фразеологізм, що використовується у книжних стилях, переважно в писемному мовленні, та має специфічне «підвищене» експресивно-стилістичне забарвлення: *земний паділ, книжн. – земля як місце перебування людини з її турботами, стражданнями і т. ін.* [СФУМ 2003: 480]. *Я блукав колись по ріднім краю Раю. І шукав на сім земнім падолі Долі (Леся Українка); входить / ввійти в плоть і [в] кров, книжн. – ставати невід'ємною складовою частиною, основною особливістю, рисою чи властивістю кого-, чого-небудь (у 1 зн.)* [СФУМ 2003: 142]. *Ідея еволюції матерії, що увійшла вже в плоть і кров усього сучасного природознавства, найбільшого значення набула в*

біології (Вибр. праці М.Г. Холодного); *відійти (іти) / відходити (іти) у небуття, книжн. – уроч. Померти (у 1 зн.)* [СФУМ 2003: 101]. *Пішов чоловік у небуття, так і не повідавши нікому таємниці, де придбав хлопчину, з якого той кореня* (І. Головченко і О. Мусієнко).

У складі книжної фразеології, за М. Шанським, можна виділити наукову фразеологію (*хімічна реакція, магнітна вода, аналітичний вираз*), публіцистичну фразеологію (*шокова терапія, закон джунглів, чорний вівторок*), офіційно-ділову фразеологію (*мінімальна зарплата, юридична особа, громадські організації*) та художню фразеологію (*з легкої руки, біла ворона, ні живий ні мертвий*) [Шанський 1963: 131]. Особливе місце серед фразеологічних одиниць книжного характеру, на думку М. Шанського, посідають застарілі фразеологізми, які поділяються на: фразеологічні історизми та фразеологічні архаїзми.

В. Ужченко та Д. Ужченко зазначають, що книжні фразеологізми використовуються у наукових і публіцистичних текстах, у художніх творах, але трапляються значно рідше за інші типи фразеологізмів [Ужченко 2007: 250]. До книжних фразеологізмів, на думку дослідників, належать насамперед запозичення з грецької міфології, біблійних легенд, запозичення зі старослов'янської та європейських мов: *від альфи до омеги, книжн. – від початку до кінця* [СФУМ 2003: 20]. *Оце діждався новини, оце потішили новинами! Ну що ж, хай кажуть, мусить знати все, від альфи до омеги* (Д. Міщенко); *голос (глас) волаючого (вопіючого) в пустелі (в пустині), книжн. – даремні думки, поклики, що залишаються без відповіді, без уваги* [СФУМ 2003: 159]. *Вночі ворота Лаври не гостинні, даремно тут і возвишати глас. Глас вопіючого в пустині, напевно, був чутніший, як у нас* (Л. Костенко).

За спостереженнями Г. Їжакевич, основною сферою функціонування книжних фразеологізмів є науковий, офіційно-діловий, публіцистичний і художньо-белетристичний стилі. Характер і стилістичні функції книжних фразеологізмів видозмінюються залежно від специфіки стилю. Найрізноманітніші за своїм характером стилістично-виражальні функції книжних фразеологізмів у художньо-белетристичному стилі. Проте в певних умовах такі ФО можуть надавати стилю гумористичного чи сатиричного забарвлення. Отже, словесне оточення та контекст зумовлюють поляризацію стилістичного функціонування однієї і тієї ж категорії фразеологічних сполучень.

У мову різних жанрів української художньої літератури органічно входять стійкі словосполучення публіцистичного характеру. Вони певною мірою інтелектуалізують художній текст і стають виразними показниками впливу нехудожніх стилів на систему художнього мовлення: *дружба народів, фронт боротьби*.

Помітне місце серед фразеологізмів української мови займають фразеологічні конструкції наукових стилів. Вони проникають у поезію, надаючи їй фундаментальності й урочистості звучання (*Засмаглий залізник, доробок рудокopa, ядучий пил хімічних речовин* (М. Бажан)). Досить широко залучаються із стилістичною метою до фонду художніх творів і професійно-виробничі фразеологізми (*Мабуть, дав задній хід наш відповідач* (Ю. Збанацький)).

Отже, мова української художньої літератури, за Г. Їжакевич, включає до свого складу два виразно відмінні за характером свого стилістичного функціонування види книжних фразеологізмів: 1) старокнижна українська і церковнослов'янська фразеологія та афоризми з літературних творів, що сприймаються як стилістично позначені чужорідні компоненти; 2) сталі словосполучення публіцистичного, наукового, виробничо-професійного характеру, що входять як органічний компонент у структуру художньо-белетристичного стилю.

ДИВ.: *експресивно-стилістична класифікація фразеологічних одиниць, фразеологізм застарілий, фразеологізм міжстильовий, фразеологізм просторічний, фразеологізм розмовний, фразеологізм розмовно-побутовий, фразеологізм фольклорний.*

Література: Їжакевич 1971: Їжакевич Г. П. Стилістична класифікація фразеологічних одиниць [Текст] / Г. П. Їжакевич // Українська мова і література в школі. – 1971. – №10. – С. 13-21; СФУМ 2003: Словник фразеологізмів української мови / В. М. Білоноженко, І. С. Гнатюк, В. В. Дятчук та ін. – К.: Наукова думка, 2003. – 1104 с.; Ужченко 2007: Ужченко В. Д., Ужченко Д. В. Фразеологія сучасної української мови: навч. посіб. [Текст] / В. Д. Ужченко, Д. В. Ужченко. – Луганськ: Альма-матер, 2007. – С. 246-250; Шанський 1963: Шанський Н. М. Фразеологія сучасного російського мови [Текст] / Н. М. Шанський. – М.: Высшая школа, 1963. – С. 131.

ФРАЗЕОЛОГІЗМ МІЖСТИЛЬОВИЙ – це стійке сполучення слів, що відоме та вживається у всіх стилях мови і має «нульову» стилістичну характеристику, тобто позбавлене емоційно-експресивного забарвлення й оцінки, і використовується суто у номінативній функції: *просто неба [на землі] – не в приміщенні, надворі, без усякої покрівлі* [СФУМ 2003: 428]. *Один з таких музеїв просто неба знаходиться в Денвері, штат Колорадо* (З журналу); *тримати курс / триматися курсу – керуватися у своїх діях чимось; орієнтувати на кого-, що-небудь* [СФУМ 2003: 722]. *Театр ім. Т.Г. Шевченка тримається курсу на сучасність* (З газети). М. Шанський до основних ознак міжстильових фразеологізмів зараховує: відсутність оцінки й експресивного забарвлення, функція найменування явищ об'єктивної дійсності,

загальнозвичиваність, стилістична нейтральність у синонімічних рядах.

ДИВ.: *експресивно-стилістична класифікація фразеологічних одиниць, фразеологізм книжний, фразеологізм просторічний, фразеологізм розмовний, фразеологізм розмовно-побутовий, фразеологізм фольклорний.*

Література: СФУМ 2003: Словник фразеологізмів української мови / В. М. Білоноженко, І. С. Гнатюк, В. В. Дятчук та ін. – К.: Наукова думка, 2003. – 1104 с.; Шанский 1963: Шанский Н. М. Фразеология современного русского языка [Текст] / Н. М. Шанский. – М.: Высшая школа, 1963. – С. 129.

ФРАЗЕОЛОГІЗМ НАРОДНО-ПОЕТИЧНИЙ

ДИВ.: *фразеологізм фольклорний.*

ФРАЗЕОЛОГІЗМ НЕНОРМАТИВНИЙ – фразеологізм, що характеризується стилістично заданим відхиленням від фразеологічної норми та розглядається як один із експресивних засобів (переважно художнього мовлення), окремий випадок породження мовної виразності. Виразальні якості фразеологізму, який аналізується з нормативного погляду, залежать не тільки від його форми, а й від змісту, стильової приналежності та походження. Детально виразальні якості фразеологізмів в українській мові дослідив В. Чабаненко. На думку дослідника, виразністю відзначаються: 1) *говіркові фразеологізми*, які спеціально введені в літературний текст і вступають в різку суперечність з його кодифікованими нормами, при чому не стільки з фразеологічними, скільки з лексичними, фонетичними, граматичними тощо (*най його мамі*); 2) *жаргонні фразеологізми*, що в організованому за літературними нормами тексті сприймаються як іносистемні елементи (*діло швах, дати життя*); 3) *фразеологізми-оказіоналізми*, авторські утворення, що виникають внаслідок заміни-перестановки компонентів відомого звороту (*хто не їсть, той не працює – хто не працює, той не їсть*); 4) фразеологізми, які в художньо-белетристичному стилі мають в своїй структурі розмовні, просторічні, офіційно-ділові та інші елементи. Зміна зв'язків старого вислову з контекстом спричиняє набуття ним нових експресивних відтінків (*дихати на ладан – бути слабким, близьким до смерті; дихати на ладан – бути старим, ні до чого більше не придатним*).

ДИВ.: *фразеологізм нормативний.*

Література: Чабаненко 1981: Чабаненко В. А. Стилістичне увиразнення фразеологізмів [Текст] / В. А. Чабаненко // Українська мова і література в школі. – 1981. – №9. – С. 60-62.

ФРАЗЕОЛОГІЗМ НОРМАТИВНИЙ – фразеологізм, прийнятий суспільством на певному етапі його історичного розвитку й усвідомлюваний ним як правильний і зразковий, придатний для комунікації, характеризується структурною та

функціональною усталеністю, традиційністю і кодифікованістю (тобто фіксованістю у словниках, напр.: *езопівська мова, книжн. – замаскований спосіб висловлення думок з натяками і недомовками* [СФУМ 2003: 399]. *Здається вчорашній запис треба більше прикрити езопівською мовою* (М. Стельмах)), а також узгодженістю компонентів з лексичними, словотвірними, фонетичними та граматичними нормами літературної мови (*попасти (попасти, потрапити) / попадати (попадатися, потрапляти) в тенета (у пастку, в хомут, у сильце, в капкан, у павутину)*), перев. чії (чию, чий, чіє), які (яку, який, яке) – *опинитися у скрутному становищі, в несприятливих умовах* [СФУМ 2003: 542]. *Василина попалася у ту павутину несподівано* (І. Нечуй-Левицький)). Термін використовує В. Чабаненко, аналізуючи експресивні явища української літературної мови.

ДИВ.: *фразеологізм ненормативний.*

Література: СФУМ 2003: Словник фразеологізмів української мови / В. М. Білоноженко, І. С. Гнатюк, В. В. Дятчук та ін. – К.: Наукова думка, 2003. – 1104 с.; Чабаненко 1981: Чабаненко В. А. Стилістичне увиразнення фразеологізмів [Текст] / В. А. Чабаненко // Українська мова і література в школі. – 1981. – №9. – С. 60-62.

ФРАЗЕОЛОГІЗМ-ОКАЗІОНАЛІЗМ

ДИВ.: *фразеологізм ненормативний.*

ФРАЗЕОЛОГІЗМ ПРОСТОРІЧНИЙ – стилістично знижений фразеологізм, що використовується переважно в усному мовленні або художній літературі, звичайно у мові персонажів: *врізати дуба, грубо – померти, загинути* [СФУМ 2003: 129]. *Я хоч і в тілі, і при буряковому виді, але тихцем хворію і можу врізати дуба* (А. Крижанівський); *пиндючити ніс (вульг. морду), зневажл. – поводитися чванливо, бундючно* [СФУМ 2003: 502]. *Ах ти ж погань! Мужьва репана! Давно лизала панам руки, за верству шапки скидала, а тепер розжилася, кумпанію [компанію] з панам водить і зараз морду пиндючить перед своїм братом!* (І. Карпенко-Карий). Просторічні фразеологізми здебільшого кваліфікуються як вульгарні (або містять компоненти з позначками «вульг.», «зневажл.») або вживаються із ремаркою «грубо»: *[і] очі повилазять (вилізуть), зневажл. – хтось помре, загине* [СФУМ 2003: 475]. *Коли по справедливості розберуться – випустять [з тюрми], коли не доберуться до правди – сидітимеш, поки й очі повилазять* (Ю. Збанацький); *вчепитися в горлянку, грубо – вступити з ким-небудь у полеміку, сварку, непримиренний конфлікт, настирливо домагаючись чогось* [СФУМ 2003: 144]. *На першій же сходці, згуртувавши фронтовиків, місцевим багачам в горлянку вчепився [Шляховий]: – Гади, установчих зборів ждете, щоб землі нам не дати?!*

(О. Гончар); *дубом одубитися, вульг. – померти, загинути* [ФСУМ 1999: 581].

ДИВ.: *експресивно-стилістична класифікація фразеологічних одиниць, фразеологізм книжний, фразеологізм міжстильовий, фразеологізм розмовний, фразеологізм розмовно-побутовий, фразеологізм фольклорний.*

Література: *СФУМ 2003:* Словник фразеологізмів української мови / В. М. Білоноженко, І. С. Гнатюк, В. В. Дятчук та ін. – К.: Наукова думка, 2003. – 1104 с.; *Ужченко 2007:* Ужченко В. Д., Ужченко Д. В. Фразеологія сучасної української мови: навч. посіб. [Текст] / В. Д. Ужченко, Д. В. Ужченко. – Луганськ: Альма-матер, 2007. – С. 246-249; *ФСУМ 1999:* Фразеологічний словник української мови: В 2-х кн. / В. Білоноженко, В. Винник, І. Гнатюк та ін. – К.: Наук. думка, 1999. – Кн.1: А-Н. – 528 с.; Кн.2: Н-Я. – С. 529-980.

ФРАЗЕОЛОГІЗМ РОЗМОВНИЙ

– літературний, дещо знижений фразеологізм, властивий переважно усному мовленню (найчастіше використовується у буденному, невимушеному спілкуванні, у художній літературі для пожвавлення діалогів): *знов (знову) за рибу гроші, жарт.* – уперто наполягати на чомусь, настирливо повторювати те саме [СФУМ 2003: 172]. *Оце тобі й раз! – розвів руками Заруба.* – Я пожартував, а ти, Павле, *знов за рибу гроші.* Починаєш усе спочатку (В. Кучер); *І знову ти за рибу гроші!* – скипів Тарас. – Тобі все зразу хочеться, одним ударом... (Василь Шевчук). Цей тип фразеологізмів становить найбільшу частину фразеологічного фонду і характеризується повсякденністю, буденністю [Ужченко 2007: 247]. На генетичному рівні пов'язаний передусім із фразеологізацією перемінних словосполучень чи речень насамперед побутового характеру: *за комір не капає – добре, безтурботно живеться кому-небудь; хто-небудь не має неприємностей, нужди і т. ін. (у 1 зн.); нема чого поспішати комусь із чим-небудь (у 2 зн.)* [СФУМ 2003: 287]; *і (ще й) кіт не валявся – хто-небудь ще нічого не робив* [СФУМ 2003: 298].

З-поміж розмовних ФО В. Ужченко та Д. Ужченко виділяють три підгрупи: *літературно-розмовні фразеологізми* – фразеологізми тільки з літературними компонентами, які використовуються переважно в авторському мовленні: *гнути горба (горб) – працювати тяжко, з великим напруженням* [СФУМ 2003: 151]. *Він гне натруженого горба, В поту сорочка, жарко* (А. Малишко); *ужитково-розмовні фразеологізми* – фразеологізми, що у своєму складі мають розмовне або літературне слово з розмовним значенням і вживаються як в авторському мовленні, так і в мові персонажів: *[Як (мов, ніби)] лихоманка стрепенула (взяла) – хтось відчуває озноб, зоригнувся, затремтів; комусь раптом стало моторошно, страшно і т. ін.* [СФУМ 2003: 339]. *Мов лихоманка стрепенула Василя; поблід, як*

полотно, аж руками схопився за коляску (Г. Квітка-Основ'яненко); *фамільярно-розмовні фразеологізми* – фразеологізми, якими найчастіше послуговуються в грубувато-невимушеному діалогічному мовленні: *втерти маку (часнику), згруб. – побити, суворо покарати кого-небудь* [СФУМ 2003: 136]. *Іч, який... – чого захотів!? Я зараз як втру тобі часнику, то надовго забудеш про театри* (М. Стельмах).

ДИВ.: *експресивно-стилістична класифікація фразеологічних одиниць, фразеологізм книжний, фразеологізм міжстильовий, фразеологізм просторічний, фразеологізм розмовно-побутовий, фразеологізм фольклорний.*

Література: *СФУМ 2003:* Словник фразеологізмів української мови / В. М. Білоноженко, І. С. Гнатюк, В. В. Дятчук та ін. – К.: Наукова думка, 2003. – 1104 с.; *Ужченко 2007:* Ужченко В. Д., Ужченко Д. В. Фразеологія сучасної української мови: навч. посіб. [Текст] / В. Д. Ужченко, Д. В. Ужченко. – Луганськ: Альма-матер, 2007. – С. 246-248.

ФРАЗЕОЛОГІЗМ РОЗМОВНО-ПОБУТОВИЙ

– фразеологізм, що використовується переважно в усній формі спілкування та в художньому мовленні, характеризуючись при цьому «зниженим» експресивно-стилістичним забарвленням: *вхопити в обидві жмені, ірон. – нічого не дістати* [СФУМ 2003: 143]. *А я, здуру, шелесть за рушниками. І вхопив приданого, в обидві жмені вхопив!..* (М. Кропивницький); *тримати (держати) хвіст (хвоста) трубою (бубликом) – не журитися, зберігати почуття оптимізму; бути впевненим у собі (у 1 зн.)* [СФУМ 2003: 722]. *Головне, Романе, держи хвоста бубликом!* – міцно потиснув руку і подався з подвір'я Шмаля (М. Стельмах). До цього типу, за М. Шанським (пор.: В. Ужченко та Д. Ужченко розмежовують розмовні фразеологізми та просторічні фразеологізми), належать просторічні фразеологізми, які мають «знижене» експресивно-стилістичне забарвлення. Майже всі розмовно-побутові ФО мають образний характер і вносять у мову відтінок простоти й вільності.

Стилістичні функції розмовно-побутових фразеологізмів детально аналізує Г. Їжакевич: 1) основними сферами вжитку розмовно-побутових фразеологізмів є усне побутове мовлення та художня література, в якій фразеологізми використовуються з метою художнього відтворення розмовної мови; 2) стилістичною функцією розмовної фразеології в публіцистичних творах є створення настрою задушевності, простоти й переконливості (*Таке робилося, що най йому вороття не буде, щоб люди не знали більше такого горя, – закінчує свою розповідь Олена Назарівна* (Ю. Мельничук)); 3) включення розмовних елементів у систему властивої для публіцистики книжного мовлення зумовлює посилену експресію тексту, гостро-сатиричний ефект, що виникають при зіткненні контрастних мовно-стильових

одиниць (*Але раптом Коха не стало в журналах: наче корова язиком злизала «рейхскомісара», хоч пригоди Коха за останні кілька місяців заслуговують на те, щоб присвятити його особі принаймні кілька номерів «Фолькішер беобахтер»* (Я. Галан)); 4) розмовно-побутова фразеологія може включатися в контекст іншого стилістичного плану, і це інтенсифікує ефект комізму (*Був, як бачите, Гнат із таких, що не лізуть в кишенню за словом, й почалась «асамблея» у них за селянським столом квалдратовим* (С. Олійник)); 5) гумористичний і сатиричний ефект часто досягається введенням у текст літературного твору просторічної, іноді згрубілої фразеології або усталених сполучень розмовного характеру з яскраво вираженою гумористичною семантикою (*Та не втопишся, бабо, бо навіть серед ставка старій жабі по коліна*, – сказав один чоловік, що напував воли (І. Нечуй-Левицький)); 6) для творів наукових, офіційно-ділових розмовно-побутова фразеологія не характерна.

ДИВ.: експресивно-стилістична класифікація фразеологічних одиниць, фразеологізм книжний, фразеологізм міжстильовий, фразеологізм просторічний, фразеологізм розмовний, фразеологізм фольклорний.

Література: Їжакевич 1971: Їжакевич Г. П. Стилістична класифікація фразеологічних одиниць [Текст] / Г. П. Їжакевич // Українська мова і література в школі. – 1971. – №10. – С. 13-21; СФУМ 2003: Словник фразеологізмів української мови / В. М. Білоноженко, І. С. Гнатюк, В. В. Дятчук та ін. – К.: Наукова думка, 2003. – 1104 с.; Ужченко 2007: Ужченко В. Д., Ужченко Д. В. Фразеологія сучасної української мови: навч. посіб. [Текст] / В. Д. Ужченко, Д. В. Ужченко. – Луганськ: Альма-матер, 2007. – С. 246-250; Шанский 1963: Шанский Н. М. Фразеология современного русского языка [Текст] / Н. М. Шанский. – М.: Высшая школа, 1963. – С. 130-131.

ФРАЗЕОЛОГІЗМ ФОЛЬКЛОРНИЙ / ФРАЗЕОЛОГІЗМ НАРОДНО-ПОЕТИЧНИЙ – фразеологізм, що забарвлений емоційністю небуденності й належить і за походженням, і за вживанням до народно-поетичної сфери: [*і*] за синім морем, нар.-поет. – у далеких краях; дуже далеко (у 1 зн.). Якби то далися орлині крила, **За синім би морем** милого знайшла (Т. Шевченко); *де завгодно; скрізь* (у 2 зн.) [СФУМ 2003: 406]. *Вона така, що й за синім морем правду шукатиме* (З газети); *мертве царство*, нар.-поет. – місце, де відсутні живі істоти, де панує абсолютна тиша [СФУМ 2003: 755]. *Була темна осіння ніч... Скрізь тихо, темно, сумно, наче в мертвому царстві* (Панас Мирний); *тридев'яте (тридесяте) царство* (королівство), нар.-поет. – дуже далека країна, земля. *В тридев'ятім славнім царстві*, *де колись був цар Горох, а тепер на господарстві мудрий пан, вельможний Ох* (Леся Українка); *У тридев'ятому царстві*, *у тридесятому королівстві!* (так починав

Івась свої казки, бо чув він і читав, що більшість казок так починається) (Грицько Григоренко).

З-поміж фразеологізмів цього типу В. Ужченко та Д. Ужченко виділяють відшарування з казок, що тісно пов'язані з народними думами та піснями (*на ясні зорі, на тихі води, фольк. – в Україну; додому, в рідні краї* [СФУМ 2003: 271]. *Не сьогодні завтра прибуде Селім, і ми помандруємо на тихі води, на ясні зорі, у край веселий та мир хрещений. Я теж уже так скучив за Україною, що далі терпіти не можу* (В. Кулаковський)), і тавтологізми (*чужа чужина – місце, далеко від рідної землі* (у 1 зн.) [СФУМ 2003: 772]. *Хоч і боліло серце старого, та його дитина... може, і зложить свою голову на чужій чужині, та що відієш?* (Панас Мирний)). Фольклорно-казкові сполуки залежно від місця й призначення в розповіді можна поділити на початкові (*жив собі чоловік, був собі цар та цариця*), внутрішні (*хатка на курячій ніжці, не по днях а по часах*) і кінцеві формули (*вам казка, а мені бубликів в'язка*) [Ужченко 2007: 249].

Г. Їжакевич зазначає, що широке стилістичне застосування у художніх і почасти публіцистичних творах мають фольклорні та народно-поетичні фразеологізми: пісенні й казкові елементи, примовки, замовляння тощо (*швець знай своє шевство, а у кравецтво не мішайся; бачили очі, що купували*) [Їжакевич 1971: 19]. Так, у творах українських письменників можна побачити різноманітні елементи фольклорної та народно-пісенної фразеології, наприклад усталені словосполучення з постійними означеннями-епітетами типу *біле личко, чисте поле, висока могила, синє море*; народно-поетичні звертання типу *мій голубе, серденько моє*; тавтологічні сполучення, поширені в усній народній творчості: *вольна воля, лихе лихо*; інші компоненти фольклорної фразеології: *злидні побили, візьми його лихий!* У публіцистичних творах широко застосовуються лише окремі народно-пісенні елементи деяких інших видів усної народної творчості, що виконують функцію посилення експресії висловлення, яке є наслідком поєднання стилістично різнопланових одиниць.

ДИВ.: експресивно-стилістична класифікація фразеологічних одиниць, фразеологізм книжний, фразеологізм міжстильовий, фразеологізм просторічний, фразеологізм розмовний, фразеологізм розмовно-побутовий.

Література: Їжакевич 1971: Їжакевич Г. П. Стилістична класифікація фразеологічних одиниць [Текст] / Г. П. Їжакевич // Українська мова і література в школі. – 1971. – №10. – С. 13-21; СФУМ 2003: Словник фразеологізмів української мови / В. М. Білоноженко, І. С. Гнатюк, В. В. Дятчук та ін. – К.: Наукова думка, 2003. – 1104 с.; Ужченко 2007: Ужченко В. Д., Ужченко Д. В. Фразеологія сучасної української мови: навч. посіб. [Текст] / В. Д. Ужченко, Д. В. Ужченко. – Луганськ: Альма-матер, 2007. –

С. 249-250.

ФРАЗЕОЛОГІЧНИЙ АРХАЇЗМ – це фразеологізм, що вийшов з активного вжитку у зв'язку із витісненням його іншими стійкими сполуками або звичайними словами, які виявилися більш точними для вираження відповідних понять (розглядається у межах книжної фразеології М. Шанським): *вхопити типцю, заст. – натрапити на потрібну дорогу* [СФУМ 2003: 143]. *Як погнався за їм [злодієм], то зразу попав на слід і гнався до переправи, а далі не вхопив типцю й через те не догнав* (Сл. Б. Грінченка); *до судної години, заст. – до самої смерті, до кінця життя* [СФУМ 2003: 153]. *Буду пам'ятати моє горе до судної години* (З журналу).

ДИВ.: експресивно-стилістична класифікація фразеологічних одиниць, фразеологізм застарілий, фразеологічний історизм.

Література: СФУМ 2003: Словник фразеологізмів української мови / В. М. Білоноженко, І. С. Гнатюк, В. В. Дятчук та ін. – К.: Наукова думка, 2003. – 1104 с.; *Шанский 1963:* Шанский Н. М. Фразеология современного русского языка [Текст] / Н. М. Шанский. – М.: Высшая школа, 1963. – С. 132-133.

ФРАЗЕОЛОГІЧНИЙ ІСТОРИЗМ – це фразеологізм, що вийшов з активного вжитку у зв'язку зі зникненням відповідного явища дійсності (розглядається у межах книжної фразеології М. Шанським): *божою милістю, статський радник, боярський син*.

ДИВ.: експресивно-стилістична класифікація фразеологічних одиниць, фразеологізм застарілий, фразеологічний архаїзм.

Література: СФУМ 2003: Словник фразеологізмів української мови / В. М. Білоноженко, І. С. Гнатюк, В. В. Дятчук та ін. – К.: Наукова думка, 2003. – 1104 с.; *Шанский 1963:* Шанский Н. М. Фразеология современного русского языка [Текст] / Н. М. Шанский. – М.: Высшая школа, 1963. – С. 132-133.

ФУНКЦІЯ ФРАЗЕОЛОГІЗМУ СТИЛІСТИЧНА. Фразеологічні одиниці виконують найрізноманітніші стилістичні функції: оцінну, емоційно-експресивну, функцію створення сатири й гумору та ін. В. Ужченко і Д. Ужченко виділяють такі стилістичні функції фразеологічних одиниць у сучасній українській літературній мові: 1) *оцінна функція* – функція, що надає фразеологізму відтінку схвалення, прихильності, співчуття, або навпаки – осудження, зневаги або несхвалення (*рильце в пушку – хто-небудь причетний до чогось ганебного, осудного, злочинного* [СФУМ 2003: 598]. *Авантюрист, дуриєвіт!.. Ого, чим тільки не називали його тоді люди, рильця яких були в пушку* (Я. Гримайло); *Їхали якусь часину мовчки. Тарас був прикро вражений пригодою в нічних Прилуках, а в Олександра рильце було в пушу* (Василь Шевчук); 2) *емоційно-експресивна функція* – функція вираження позитивних / негативних почуттів, що

характеризують психічний стан мовця, передбачаючи існування додаткового стилістичного колориту (*знай наших! – уживається для вираження почуття вдовolenня, гордості за себе і за своїх прихильників* [СФУМ 2003: 268]. *Ярошенко тикнув в руку Євгена Панасовича сіруватий лист паперу, в якому вгадувалася газета. – На всю республіку розписав [Мусій]. Знай наших!* (В. Речмедін); *де ж (вже) пак – уживається для вираження незадоволення ким-, чим-небудь, несхвалення чогось* (у 1 зн.) [СФУМ 2003: 190]. *Знову невдоволення ворухнулось у серці.. на Діденка. Де ж пак, було йому до цього! У нього ж бач справи державної ваги. Фігура!* (А. Головка); 3) *функція передачі внутрішніх якостей персонажа* (боже теля – дуже спокійна, лагідна, але безвольна людина [СФУМ 2003: 708]. *Куди ж ти тікаєш? Ну? Постривай. Ех, ти, боже теля! Павко, скажи, і чого ти таке боже теля?* (Л. Письменна); *глуха тетеря – людина, яка погано чує, недочуває* [СФУМ 2003: 709]. *А Гребенючка навіть не ворухнулася в мій бік. Позакладало їй, чи що? Глуха тетеря!* (В. Нестайко)). Залежно від контексту один і той самий фразеологізм може позначати протилежні якості персонажа (пор.: *У вас, молодий чоловіче, мудрість мужа... Мене [декана], старого лиса, кругом пальця обкрутити* (П. Колесник) і *Завідуючий був старий лис, з медом на устах* (С. Васильченко)); 4) *функція відтворення внутрішнього стану персонажа* (душа (серце) рветься – хто-небудь уже переживає за щось, страждає від чогось (у 1 зн.) [СФУМ 2003: 227]. *Разом з піснею [Вутанька] вже мовби переливається в інший, нетутешній світ. Ллються сльози, рветься душа; а вона виводить все вище й вище* (О. Гончар)). Сюди належить велика кількість фразеологічних сумішених омонімів, що формують свою семантику за активної участі словосполучень на позначення жестів і міміки (*аж за голову взятися – уживається для вираження сильного здивування, переживання, туги, розпачу тощо* [СФУМ 2003: 61]. *Показав се [карту] батькові, розтолкував, і старий аж за голову взявся* (І. Франко)); 5) *функція портретної характеристики, зображення зовнішнього вигляду людини* (і *глянути гидко – дуже поганий, бридкий* [СФУМ 2003: 598]. *Він такий, що й глянути гидко* (З усн. мови); *як картина – дуже гарний, вродливий* [СФУМ 2003: 288]. *Як зараз чую голос коваля Спиридона – Он у тебе дочка як картина: не дасть в образі! Викупить перед паном* (Панас Мирний)); 6) *функція мовної характеристики персонажа*. Фразеологізми виступають своєрідними «міченими атомами» мовлення персонажів (пор. фразеологічний запас пана Возного і Наталки з «Наталки Полтавки» І. Котляревського). Їх кількість, групування й авторські акценти маркують і сам літературно-художній образ; 7) *функція синонімічного увиразнення експресії, створення градації*. Часом це малопомітні, невимушені посилення інтенсивності

дії, які ледве окреслюють зіставлення різних внутрішніх форм і зашифрованих образів (**Проти рожна перти, проти хвиль плисти**, *Сміло аж до смерті Хрест важкий нести* (І. Франко); **Голову завжди несла** [мама] *якось високо, немов дивилась на всякого згори вниз* (Панас Мирний), пор.: *дивитися (поглядати) згори (зверху) вниз (звисока, зверхньо) – зневажливо, зверхньо ставитися до кого-небудь* [СФУМ 2003: 198] і *високо нести (тримати) голову – поводити себе гордо, впевнено, з почуттям власної гідності* [СФУМ 2003: 433]); 8) **функція сюжетної основи**. Зіткненням термінів контекстного оточення з омонімічними компонентами розмовного фразеологізму створюється малюнок сюжетної лінії, яка й становить предмет оповідання. Наприклад, вислів *ні пуху ну пера (ні пуху ні пера – усталена форма побажання удачі, успіху в якійсь справі* [СФУМ 2003: 588]), став у Остапа Вишні фразеологічно-романтичною домінантою всього мисливського циклу; 9) **заголовна функція**. Ініціальна позиція заголовка має суттєве значення для встановлення контакту з читачем. Поряд з нейтральними заголовками і заголовками, у яких подається тема, уживаються експресивні заголовки. Виразові якості фразеологізмів, конденсація думки, афористичність, образність, експресія спричиняють використання їх у заголовній функції. Заголовок, за В. Ужченком і Д. Ужченком, загострює увагу читача на змісті, стисло повідомляє про сам зміст, концентровано відображає головну думку автора, спонукає до прочитання надрукованого, підвищує ефективність засвоєння прочитаного та пояснює культурні константи та фонові знання адресата («Баба Палажка і баба Параска» І. Нечуя-Левицького, пор.: *[як (мов, ніби)] [та] баба Палажка [і баба Параска] – язикатий, чванливий, пихатий* [СФУМ 2003: 22]; «Пташине молоко» В. Шахнюка, пор.: *пташине (пташаче) молоко – щось найсмачніше, найприємніше, найбільш бажане (у 1 зн.), те, чого на світі немає; щось зовсім неможливе* [СФУМ 2003: 403]). Часто фразеологізми трансформуються в мові преси. Можна назвати такі прийоми, як: а) розширення компонентного складу усталених виразів («*Авгієві стайні українських виборів*»); б) усічення компонентного складу («*Під один гребінець*»); в) заміна одного з компонентів («*Вустами в'язня говорить компромат*»); г) антонімізація компонентів у ФО («*Шкура вичинки варта*»); д) збереження загального образу фразеологічної одиниці («*Груш на вербі не обіцяв*»); 10) **функція заключного акорду**. Поетичний образ фразеологізму експресивно виразніший за синонімічні лексичні одиниці – звідси і його підсумкова функція розвитку якоїсь ідеї, що характерно, здебільшого для народної пісні («*Ой чи ти багат, чи ти грошуват, чи високо несешся?*» («Українські народні пісні в записах Осипа та Федора Бодяньських», 1978), пор.: *високо нестися – поводитись зарозуміло, погордливо, зверхньо,*

зневажливо ставлячись до інших [СФУМ 2003: 434]); 11) **функція лаконізації мовлення**. Вона часто є відчутною в поетичних творах (*Альфо й омега, колиско і мавзолею – Земле! З тебе пішов і до тебе вернись* (Б. Олійник), пор.: *альфа і омега – початок і кінець чого-небудь (у 1 зн.), головне в чомусь, основа, зміст, сутність чого-небудь (у 2 зн.)* [СФУМ 2003: 20]); 12) **функція синонімічного підсилення чи нагнітання ознак**. Фразеологізми можуть чергуватися із семантично співвідносними одиничними чи повторюваними лексемами чи вільними словосполученнями, або самі можуть становити синонімічний ряд (*Біля воріт фабрики товчуться люди .. Вони лагідно зазирають у вічі всім, хто впевнено ходить, хто твердо ставить ногу і високо несе голову: то, мабуть, хазяї, службовці* (Ю. Яновський)); 13) **функція створення гумору й сатири**. Гумористично забарвлює контекст порівняння з порушенням смислових дистрибуцій між порівняльною частиною і словами фразеологічного оточення, зокрема для вираження ознак, процесів і модальних станів (*як (мов, ніби) рибі парасолька – уживається як категоричне заперечення змісту зазначеного слова; зовсім не потрібний* [СФУМ 2003: 598]. *В мене ж дружина! – нічого тій жабі не станеться. Їй так потрібен чоловік, як рибі парасолька. Проживе і без тебе* (А. Дімаров); *як свиня на коня – уживається для вираження заперечення змісту речення; зовсім не (схожий)* [СФУМ 2003: 631]. *Він так схожий на Гарібальді, як свиня на коня* (М. Стельмах)). Ця функція часом зумовлена структурною організацією внутрішньо-фразеологічного контексту (*поцілувати замок / поцілувати у ломаку – побачити замкнені двері; нікого не застати дець* [СФУМ 2003: 552]. *Приходимо до Христі – аж у неї і хата закручена. Поцілувала Химка у ломаку, та й назад вернулася* (Панас Мирний)).

Використання фразеологізмів як засобу гумору у творах Остапа Вишні досліджено у роботах В. Пришви. Для з'ясування суті комічного у фразеологізмах важливим є розмежування їх за характером вираження ситуації, її змісту. За цією ознакою фразеологізми поділяються на фразеологізми з відсутньою або затемненою ситуацією та фразеологізми з яскраво вираженою ситуацією широкого плану. Гумористичного забарвлення фразеологізми набувають часто через контрастність значень: прямого або алегоричного. Необхідно враховувати той факт, що пряме значення саме може містити комізм (комічним може виступати як окреме слово так і вся ситуація). Крім того, фразеологізм, хоч і гумористично не забарвлений, може, як і слово, вживатися в комічному плані. До складу фразеологізмів з відсутньою або затемненою ситуацією може входити лише одне слово / одне службове і одне повнозначне слово / сполучення повнозначних слів (сполучення прикметника й іменника; сполучення

двох іменників зі службовим словом): «Подумаєш – Америка!» – відкриття, новина (Остап Вишня).

Фразеологізми з чіткою ситуацією і фразеологізми з яскраво вираженою ситуацією широкого плану, на комізмі яких лежить відбиток самої ситуації, В. Пришва зараховує до словесно-ситуативних засобів гумору: «І лінеєчка ж, я вам доложу!» – добра, запашна (Остап Вишня).

Засоби, які створюють ситуаційний комізм у фразеологічних одиницях, різноманітні і за характером такі самі, як і у нефразеологічному контексті. Комізм може створюватися, зокрема, такими засобами: 1) невизначеним станом предмета: «І дома, мовля, і замужем» (Остап Вишня); 2) самою комічно-влучною ситуацією: «Не такий страшний чорт, як його малюють» (Остап Вишня); 3) гіперболізацією явищ, предметів: «О! Це такий, що й рідного батька продасть!» (Остап Вишня); 4) нісенітною ситуацією: «Побалакай, попе, з медом» (Остап Вишня).

Одним із прийомів створення комічних ситуацій є також позбавлення фразеологічності тих стійких виразів, які вживаються у переносному значенні. Уведений у певні ситуаційні обставини фразеологізм губить алегоричність, його складники набувають прямого значення, чим і зумовлюється

Надалі актуальним видається формування й опрацювання мікротермінополів «класифікація фразеологізмів з погляду семантичної трансформації компонентів», «ідеографічна класифікація фразеологізмів», «когнітивно-генетична класифікація фразеологізмів», «структурно-екстралінгвістична класифікація фразеологізмів» тощо для «Словника фразеологічних термінів сучасної української мови».

Література

- Баран 1979: Баран, Я. А. До питання про стилістичну класифікацію фразеологічних одиниць (на матеріалі німецької мови) [Текст] / Я. А. Баран // Мовознавство. – 1979. – 32. – С. 50-53.
- Григораш 1987: Григораш, А. М. Стилістичні особливості дієслівної фразеології російської мови у зіставленні з українською [Текст] / А. М. Григораш // Мовознавство. – 1987. – №2. – С. 18-22.
- Їжакевич 1971: Їжакевич, Г. П. Стилістична класифікація фразеологічних одиниць [Текст] / Г. П. Їжакевич // Українська мова і література в школі. – 1971. – №10. – С. 13-21.
- Коломієць 1992: Коломієць, М. П. Семантико-стилістичні функції фразеологічних синонімів у поезіях Т. Г. Шевченка / М. П. Коломієць // Мовознавство. – 1992. – №2. – С. 33-38.
- Краснобаєва-Чорна, Усенко 2010: Краснобаєва-Чорна, Ж., Усенко, О. Семантико-граматична класифікація фразеологізмів у Словнику фразеологічних термінів сучасної української мови [Текст] / Ж. Краснобаєва-Чорна, О. Усенко // Лінгвістичні студії : зб. наук. пр. – Донецьк : ДонНУ, 2010. – Вип. 21. – С. 124-133.
- Муниця 1974: Муниця, С. М. Стилістичні особливості ад'єктивних компаративних фразеологічних одиниць [Текст] / С. М. Муниця // Мовознавство. – 1974. – №2. – С. 70-76.
- Пилипчук 1980: Пилипчук, В. І. До питання про функціональні властивості фразеологічних одиниць [Текст] / В. І. Пилипчук // Мовознавство. – 1980. – №5. – С. 66-69.
- Пришва 1973: Пришва, Б. Г. Фразеологізми як засіб гумору (на матеріалі творів Остапа Вишні) [Текст] / Б. Г. Пришва // Мовознавство. – 1973. – №5. – С. 75-79.
- СУЛМ 1973: Сучасна українська літературна мова. Лексика і фразеологія [Текст] / За ред. І. К. Білодіда. – К. : Наук. думка, 1973. – С. 343.
- Ужченко 2007: Ужченко, В. Д., Ужченко, Д. В. Фразеологія сучасної української мови : навч. посіб. [Текст] / В. Д. Ужченко, Д. В. Ужченко. – Луганськ : Альма-матер, 2007. – С. 238-262.
- Цоллер 1996: Цоллер, В. Н. Експресивна лексика: семантика і прагматика [Текст] / В. Н. Цоллер // Вопросы языкознания. – 1996. – №6. – С. 62-71.
- Чабаненко 1981: Чабаненко, В. А. Стилістичне увиразнення фразеологізмів [Текст] / В. А. Чабаненко // Українська мова і література в школі. – 1981. – №9. – С. 60-62.
- Чабаненко 2002: Чабаненко, В. А. Стилістика експресивних засобів української мови [Текст] / В. А. Чабаненко. – Запоріжжя : ЗДУ, 2002. – 351 с.

комізм: «Поїхали ми до Києва. В Києві я роззявив рота на вокзалі і так ішов з вокзалу через увесь Київ аж до святої Лаври, де ми з матір'ю зупинились» (Остап Вишня).

ДИВ.: експресивно-стилістична класифікація фразеологічних одиниць.

Література: Пилипчук 1980: Пилипчук В. І.

До питання про функціональні властивості фразеологічних одиниць [Текст] / В. І. Пилипчук // Мовознавство. – 1980. – №5. – С. 66-69; Пришва 1973: Пришва Б. Г. Фразеологізми як засіб гумору (на матеріалі творів Остапа Вишні) [Текст] / Б. Г. Пришва // Мовознавство. – 1973. – №5. – С. 75-79; СФУМ 2003: Словник фразеологізмів української мови / В. М. Білоноженко, І. С. Гнатюк, В. В. Дятчук та ін. – К. : Наукова думка, 2003. – 1104 с.; Ужченко 2007: Ужченко В. Д., Ужченко Д. В. Фразеологія сучасної української мови : навч. посіб. [Текст] / В. Д. Ужченко, Д. В. Ужченко. – Луганськ : Альма-матер, 2007. – С. 250-262; Януш 1984: Януш Я. В. Фразеологізми як засіб гумору в мові української драматургії кінця XIX – початку XX ст. (на матеріалі п'єс І. Карпенко-Карого, М. Старицького і М. Кропивницького) [Текст] / Я. В. Януш // Культура слова. – 1984. – №27. – С. 7-12.

Шанский 1963: Шанский, Н. М. Фразеология современного русского языка [Текст] / Н. М. Шанский. – М. : Высшая школа, 1963. – С. 127-133.

Януш 1984: Януш, Я. В. Фразеологізми як засіб гумору в мові української драматургії кінця XIX – початку XX ст. (на матеріалі п'єс І. Карпенко-Карого, М. Старицького і М. Кропивницького) [Текст] / Я. В. Януш // Культура слова. – 1984. – №27. – С. 7-12.

Статья продолжает цикл публикаций, посвященный классификационным параметрам фразеологических единиц. В статье определены особенности экспрессивно-стилистической классификации фразеологических единиц в современной лингвистике. По принятой модели словарной статьи «Словаря фразеологических терминов современного украинского языка» обработано базовые термины микротерминополья «экспрессивно-стилистическая классификация фразеологизмов».

Ключевые слова: фразеологизм устарелый, фразеологизм книжный, фразеологизм межстилевой, фразеологизм народнопоэтический, фразеологизм ненормативный, фразеологизм нормативный, фразеологизм просторечный, фразеологизм разговорный, фразеологизм разговорно-бытовой, фразеологизм фольклорный.

The article continues the cycle of publications which is devoted to classification parameters of phraseological units. In the article some peculiarities of the expressive and stylistic classification of phraseological units are determined in the contemporary linguistics. Some basic terms of the microtermfield «the expressive and stylistic classification of the phraseological units» are processed by the accepted model of the dictionary article from «The Dictionary of phraseological terms of the modern Ukrainian language».

Keywords: obsolete phraseological unit, literary phraseological unit, all-styled phraseological unit, national and poetic phraseological unit, substandard phraseological unit, standard phraseological unit, common phraseological unit, conversational phraseological unit, conversational phraseological unit, folkloric phraseological unit.

Надійшла до редакції 2 вересня 2010 року.

Людмила Лонська

ББК 81.1
УДК 81'34

ДИСТРИБУТИВНО-СТАТИСТИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ДІЄСЛОВА *СТОЯТИ* В ІДЮСТИЛІ І. С. НЕЧУЯ-ЛЕВИЦЬКОГО

*Статтю присвячено дистрибутивно-статистичному аналізу дієслова **стояти** в повістях І. С. Нечуя-Левицького; з'ясовано синтагматичні властивості названого дієслова; проведено статистичне опрацювання кількісних даних, зокрема проаналізовано абсолютні частоти сполучуваності полісемічного дієслова **стояти** з відповідними семантичними класами суб'єктних синтаксем.*

Ключові слова: дистрибуція, квантитативний аналіз, синтагматичні властивості, статистичний аналіз, абсолютна частота, коефіцієнт полісемантичності.

На сучасному етапі розвитку лінгвістики існують проблеми, пов'язані з якісною категоризацією мовних явищ. Проте наявні й такі питання, вирішення яких не можливе без серйозного квантитативного аналізу мовного матеріалу. Для успішного вивчення мовних явищ необхідно поєднувати ці два підходи – статистичне опрацювання кількісних даних та їхню якісну інтерпретацію, оскільки використання квантитативного підходу при дослідженні лінгвістичних одиниць забезпечить достовірні результати.

Об'єктом дослідження стали синтагматичні властивості дієслова *стояти* та їхній статистичний аналіз, що уможливить такий лінгвістичний підхід, при якому кількісні характеристики вибірок двох повістей І. С. Нечуя-Левицького «Дві московки» та «Хмари», які є джерелом вивчення, дадуть підстави для виявлення їхніх якісних ознак.

Застосування квантитативного підходу до аналізу дистрибутивних особливостей полісемічного дієслова *стояти*, зокрема статистичне опрацювання абсолютної частоти сполучувальної спроможності названої лексики, сприятиме розкриттю закономірностей його функціонування в досліджуваних текстах. Тому мета статті й полягає у виявленні синтагматичного оточення дієслова *стояти* та визначення абсолютних частот його сполучуваності з відповідними семантичними класами лівобічних суб'єктних синтаксем. Виявлення співвіднесеності синтагматичних і парадигматичних властивостей семантичних груп, як і будь-яких інших лексичних одиниць, на думку І. М. Баскевич, «створює можливість проводити аналіз у напрямі від безпосередньо досліджуваних фактів тексту до опису впорядкованої системи» [Баскевич 1988 : 4].

Лексичне значення багатозначного слова через статистичні методи, дистрибутивний аналіз досліджували такі мовознавці: Б. А. Плотников, Р. М. Фрумкіна, Ю. А. Тулдава, О. О. Полікарпов [Плотников 1979; Фрумкіна 1964; Тулдава 1979; Полікарпов 1987]. Серед українських вчених, які працюють в галузі квантитативної лінгвістики, чільне місце займають дослідження В. В. Левицького, С. В. Кійка та Ю. С. Кійко, М. Муравицької, В. І. Перебийніс [Левицький 2006; Левицький 1989; Левицький 2003; Кійко, Кійко 1991]. Відома в Україні школа з квантитативної лінгвістики діє при Донецькому національному університеті, зокрема

проблеми кількісного аналізу лінгвістичних одиниць досліджують на кафедрі української мови під керівництвом А. П. Загнітка. Більшість із названих учених здійснюють системно-квантитативні аспекти полісемії на матеріалі іноземних мов (російської, білоруської, німецької чи інших мов). Дослідження І. М. Баскевич присвячені дистрибутивно-статистичному аналізу семантичних підкласів прикметників у німецькій мові [Баскевич 1988]. В. В. Левицький і Т. А. Романова вивчає лексичну сполучуваність слів у текстах різних функціональних стилів на матеріалі англійської мови [Левицький, Романова 1987]. На матеріалі української мови дистрибутивно-статистичні дослідження полісемічних лексем майже не досліджені з точки зору їхньої семантичної розгалуженості й синтагматичних особливостей. Тому актуальність проблеми є безсумнівною.

Для виявлення синтагматики мовних одиниць у лінгвістиці використовують термін «дистрибуція», який в одних випадках ототожнюється зі сполучуваністю, в інших – він є ширшим за сполучуваність і валентність. Як зазначає М. І. Степаненко, дистрибуція, крім валентності, «включає функцію слова як члена речення, позицію у структурі речення, місце в контексті, інакше кажучи – усі елементи його актуалізації в мовленнєвому оточенні щодо цього оточення» [Степаненко 1997: 13–14]. На думку вченого, дистрибуція займає проміжне місце між сполучуваністю й валентністю, «вона формується на базі зафіксованих реальних і оказіональних сполучуваностей, отже, стосовно до сполучуваності є більш широким поняттям... Дистрибуція привірюється до того валентного ряду мовної одиниці, який знайшов реалізацію через сполучуваність в усних і писемних комунікативних актах, тобто став реальною валентністю, і не співвідноситься з потенційною валентністю» [Степаненко 1997: 11].

Усі вчені сходяться на одній думці, що дистрибуція – це факт мовлення. У нашому розумінні, дистрибуція – це сума всіх оточень, у яких трапляється відповідний лексичний елемент.

Дистрибутивно-статистичний аналіз дієслова *стояти* дає підстави виділити його семантичний потенціал. З 19-ти значень і лексико-семантичних варіантів, зафіксованих у Словникові української мови (далі – СУМ), у досліджуваному матеріалі письменник вживає 7 із них (див. табл. 1).

Таблиця 1
Підрахунки абсолютних частот дієслова *стояти*

№ п/п	Значення дієслова <i>стояти</i> (див. СУМ, т. IV)	Повість «Дві московки»			Повість «Хмари»		
		Кількість слово-вживань	Абсолютна частота	%	Кількість слово-вживань	Абсолютна частота	%
1.	1. «бути на ногах у вертикальному положенні, не рухаючись з місця // Міститися на якій-небудь горизонтальній поверхні // Розміщатися де-небудь певним чином	19458	29	82,8%	115184	58	57,8%
2.	2. «не рухатися, залишатися на тому самому місці»	19458	2	5,7%	115184	18	17,7%
3.	5. «бути укріпленим, установленим на чому – небудь, утримуватися на якійсь основі, опорі»	19458	1	2,85%	115184	4	3,9%
4.	11. «існувати, не зникати, зберігатися (наставати)»	19458	1	2,85%	115184	6	5,6%
5.	12. «бути в дійсності, існувати»	19458	-		115184	1	0,9%
6.	14. «бути, перебувати в якому-небудь стані»	19458	-		115184	8	7,7%
7.	15. «міститися на якому-небудь рівні, займати якесь місце, положення (про небесні світила)»	19458	1	2,85%	115184	2	1,8%
8.	у складі ФО	19458	1	2,85%	115184	5	4,9%
Усього			35			102	

За допомогою статистичної обробки матеріалу двох підвбірок були визначені абсолютні частоти дієслова *стояти*. Середня частота підвбірки № 1 = 5, 83 (35:6); середня частота підвбірки № 2 = 12,7 (102: 8).

Найвищу частотність має дієслово *стояти*1 (82, 8% – у 1 підвбірці й 57, 8% – у 2 підвбірці). Названа лексема має статистично значущі синтагматичні зв'язки з лівобічними суб'єктними синтаксемами, функцію яких виконують іменники таких семантичних класів: 1) назви осіб з узагальненою семантикою (*людина*,

чоловік, жінка, дівчина, хлопець, парубок), за родинними, близькими стосунками (дід, дочка, невістка, син), за родом діяльності чи заняття (жнець, косар, студент), антропоніми, адже майже всі персонажі письменника поіменовані (Настя, Марина, Ганна, Дашкович, Воздвиженський), напр.: *А дівчина стояла коло порога* (1, с. 1); *У правому притворі стояли чоловіки та парубки, у лівому – діди, серед церкви – малі хлопці, а в бабинці – молодіці та дівчата* (1, с. 2); *Женці стояли рядками суспіль до самого лісу* (2, с. 5); *Радюк стояв позад усіх* (2, с. 7); 2) назви будівель та їхніх частин (церква, лавра, монастир, дзвіниця, академія, корчма, хата, шинок, повітка), напр.: *Саме проти їх стояла лавра* (2, с. 1); *Серед самого монастиря стояла велика гарна Богоявленська церква* (2, с. 1); *На подвір'ї стояла нова повітка, нова невеличка комора* (1, с. 1); 3) назви предметів побуту (посуд, кухонне начиння, меблі – вазон, мисник, горшки, каструлі, крісла, столи, стільці), напр.: *Де колись на вікнах стояли вазони з квітками, там тепер стояли горшки, каструлі, лежали сковороди* (2, с. 2); *...мисник з образами стояв під парканом коло черешень* (2, с. 1). Найвищий показник абсолютної частоти мають іменники на позначення назв осіб (59 %), назви будівель, споруд – 12, 4%, предмети побуту – 9, 5%.

У разі сполучуваності дієслова *стояти* з іменниками-назвами споруд, крім семи «вертикальне положення», актуалізується сема існування. Пор.: *Дім стояв осторонь* (2, с. 14) → *Дім був осторонь*; *На великому вигоні стояла корчма* (2, с. 4) → *На великому вигоні була (розміщувалася) корчма*. Подібні приклади засвідчують доречність внесення певних коректив у словникові статті. Вертикальній позиції може протиставлятися горизонтальна, якщо дієслово *стояти* сполучається з іменниками на позначення меблів чи предметів посуду, хатніх речей, напр.: *У розкішних покоях митрополита стояли великі крісла, криті малиновим оксамитом* (2, с. 1); *Серед столової, неначе десь на пригорку, стояв довгий стіл з самоваром* (2, с. 14). На позначення горизонтальної позиції названих суб'єктів можуть вживатися дієслова *лежати, валятися*, у яких актуалізуватимуться семи недбалості, незвичного, недоречного розташування, адже саме вертикальна позиція є для окремих предметів звичною, напр.: *На вікнах стоять в кухликах квіти* (1, с. 1), обов'язковість вертикальної позиції зумовлене вибором поширювача (об'єктно-обставинного – *кухлик*), бо *кухлик* – це місце локалізації суб'єкта *квіти* лише у вертикальному положенні.

Стояти 2 має абсолютну частоту 18 одиниць (17, 7%) – у 1 підвибірці й 2 (5, 7%) – у 2 підвибірці й має здатність сполучатися з іменниками на позначення: 1) засобу пересування, переміщення, напр.: *На Дніпрі стояли й плавали барки, плоти* (2, с. 5); 2) тих предметів, які мають здатність залишатися на тому самому місці, не рухаються (*гори*), напр.: *Стоять київські гори непорушно* (1, с. 1). В останньому випадку неможливе протиставлення вертикальна / горизонтальна позиція: суб'єкт *гори* не може бути розташованим горизонтально. На нашу думку, тлумачення словникових дефініцій дієслова *стояти* потребує коректив, адже в подібних випадках актуалізується сема буття, існування, а не позиції розташування на певній поверхні.

Абсолютна частота *стояти 6*, що займає 3-ю позицію, становить 8 одиниць (7, 7%) – у 2-й підвибірці й зовсім не зафіксоване в першій підвибірці. Сполучається назване дієслово з назвами осіб, напр.: *Вона стояла серед зали, висока, рівна й люта* (1, с. 2). Дієслово може мати сполучувальні властивості й із назвами неживих предметів тоді, коли відбувається метафоризація, напр.: *Марина глянула на вишні, що стояли без листу* (1, с. 1).

На нашу думку, не зовсім переконливим є тлумачення в СУМі *стояти 11* і *стояти 12*: в обох випадках це значення існування, різняться ці варіанти лише тим, що *стояти 11* має одну з фаз буття – його початок – настання, у такому разі воно сполучається з іменниками на позначення часових понять, напр.: *Раз над Києвом стояла чудова весняна ніч* (2, с. 1); *Спека стояла надворі, як звичайно буває в Спасівку* (2, с. 8), а *стояти 12* означає власне буття як основну фазу його протікання: все, що існує постійно, довго, наявне в дійсності. У І. С. Нечуя-Левицького з таким значенням дієслово сполучається з іменниками-назвами рослин, напр.: *Тополі й липи стояли тихо і мліли в благодійному теплі, не ворущачи ані листочком* (2, с. 2); *В кутку стоять фікуси, листаті та високі, аж під стелю* (2, с. 13). Як нам видається, значення існування, буття, зафіксоване в СУМі, необхідно було б об'єднати.

Дієслово *стояти 5* реалізує свою семантику унаслідок дистрибутивного оточення з суб'єктами, що потребують якоїсь опори, укріплення. Напр.: *Де колись був перелаз через старий тин, тепер там стояли нові тесані ворота* (1, с. 1); *Тільки велика картина Ноя з синами стояла на перині* (2, с. 4), адже локалізатор, роль якого виконує іменник *перина*, є незвичним місцем для стояння, швидше – *перина* – це місце горизонтального розміщення предметів. Тому без якоїсь опори картина стояти не може.

Суб'єкти на позначення назв небесних світил сполучаються з дієсловом *стояти 15*, що реалізує значення розміщення на якому-небудь рівні, місці, положенні. Абсолютна частота названого значення є незначною (2 – 1, 95 % в 1-й підвибірці й 1 – 2, 8% в 2-й). Напр.: *Сонце стояло на заході* (2, с. 4); *Місяць повний, але не ясний стояв високо* (1, с. 1).

Компонент *стояти* функціонує у складі фразеологічної одиниці. Статистичний аналіз засвідчив 5 одиниць (4, 9 % – у 2-му джерелі), 1 одиницю (2, 8% – у 2-му). Напр.: *Професор стояв ні в сих ні в тих* (2, с. 10); *Син придивлявся до батька, котрий вже стояв однією ногою в могилі* (2, с. 4).

Таблиця 2

Дистрибутивні характеристики дієслова *стояти*

Дієслово зі значенням	Абсолютна частота суб'єктів-іменників на позначення										
	Назви осіб	Будівлі	Предмети побуту	Засоби пересування	Назви рослин	Результат дії	Небесні світила	Часові поняття	Абстрактні назви	Гідроїми	Наука
1.Вертикального положення; розміщення на якій-небудь горизонтальній поверхні	80 – 58%	17– 12, 4%	13– 9, 5%								
2. Бути на тому самому місці, не рухатися				3 – 2, 15%						1– 0,7 %	
5.Бути укріпленим на чому-небудь, утримуватись на якійсь основі						2 – 1, 45%					
11.Існувати, не зникати, зберігатися							2– 1,45%				
12.Бути дійсності, існувати					4 – 2, 9%				3– 2,2 %		3– 2,2 %
14.Перебувати в якому-небудь стані											
15.Міститися на якому-небудь рівні							3 – 2,2 %				
У складі ФО	3 – 2,2 %										

У процесі аналізу було визначено коефіцієнт полісемантичності дієслова *стояти* в текстах І. С. Нечуя-Левицького. У повісті «Дві московки» він становить 0, 31 (6:19); у «Хмарах» – 0, 42 (7:19). Оскільки коефіцієнт полісемантичності в обох підбірках майже однаковий, це дає підстави для висновку: досліджувані значення майже однаковою мірою реалізуються в обох повістях, хоч є й відмінності у вживанні окремих значень у порівнюваних джерелах. Проведений квантитативний аналіз засвідчив, що коефіцієнт полісемантичності не є високим, він менший за 0, 5, це дає підстави стверджувати, що семний обсяг дієслова *стояти* в досліджуваних джерелах має низьку вживаність із значеннями, зафіксованими в Словнику.

Дослідження важливе в аспекті семантичної різноплановості зазначеного дієслова, що дає підстави виявити його смислову диференціацію, яка знаходить своє вираження в дистрибутивно-статистичних параметрах. Визначення й уточнення значень дієслів через їхні дистрибутивні зв'язки сприятиме уточненню їхніх меж, а через вивчення статистичних даних можна отримати певну інформацію про самі тексти. Тому вивчення сполучувальних властивостей дієслів з підкласами іменників через кількісне опрацювання потребує глибокого подальшого дослідження, що, можливо, сприятиме внесенню певних коректив у лексикографічні джерела.

Література

- Баскевич 1988 : Баскевич, І. М. Дистрибутивно-статистичний аналіз семантичних підкласів прикметників у німецькій мові [Текст] / І. М. Баскевич // Мовознавство. – 1988. – № 6. – С. 64– 67.
- Бистрова 1978 : Бистрова, Л. В. Вивчення синтагматичних зв'язків за допомогою статистичних методів [Текст] / Л. В. Бистрова // Мовознавство. – 1978. – № 4. – С. 44–48.
- Кійко, Левицький 2005 : Кійко, С. Статистичні дослідження полісемії дієслів сучасної німецької мови [Текст] / С. Кійко, В. Левицький // Проблеми квантитативної лінгвістики. – Чернівці : Рута, 2005. – С. 210–245.
- Левицький 1989 : Левицький, В. В. Статистическое изучение лексической семантики : Уч. пособие [Текст] / В. В. Левицький. – К. : УМК ВО, 1989. – 155 с.
- Левицький 2003 : Левицький, В. В. Лексична полісемія та квантитативні методи її дослідження [Текст] / В. В. Левицький // Мовознавство. – 2003. – № 4. – С. 17–25.

Левицький 1987 : Левицький, В. В. Лексична сполучуваність у різних функціональних стилях [Текст] / В. В. Левицький, Т. О. Романова // Мовознавство. – 1987. – № 4. – С. 33–36.

Муравицька 1973 : Муравицька, М. Статистичні дослідження лексики та закономірностей її функціонування // Сучасна українська літературна мова. Лексика і фразеологія [Текст] / За заг. ред. І. К. Білодіда. – К. : Наукова думка, 1973. – С. 280–291.

Плотников 1979 : Плотников, Б. А. Дистрибутивно-статистический анализ лексических значений [Текст] / Б. А. Плотников. – Минск : Вышэйшая школа, 1979. – 134 с.

Поликарпов 1987: Поликарпов, А. А. Полисемия: системно-квантитативные аспекты [Текст] / А. А. Поликарпов // Ученые записки Тартуского ун-та : Изд-во Тартуского ун-та, 1987. – Вып.774. – С. 135–153.

Степаненко 1997 : Степаненко, М. І. Взаємодія формально-граматичної і семантичної валентності у структурі словосполучення та речення [Текст] / М. І. Степаненко. – К. : Національна Академія наук України, Український мовно-інформаційний фонд. Наукове видання. – 1997. – 216 с. – ISBN 966-02-0297-0.

Тулдава 1979 : Тулдава, Ю. А. О некоторых квантитативно-системных характеристиках полисемии [Текст] / Ю. А. Тулдава // Ученые записки Тартуского ун-та : Изд-во Тартуского ун-та, 1979. – Вып.502. – С. 107–141.

*Статья посвящена дистрибутивно-статистическому анализу глагола **стоять** в повестях И. С. Нечуя-Левицкого; изучены синтагматические особенности полисемного глагола; произведена статистическая обработка количественных данных, в частности проанализированы абсолютные частоты синтагматики глагола **стоять** из соответствующими семантическими классами субъектных синтаксем.*

Ключевые слова: дистрибуция, квантитативный анализ, синтагматические особенности, статистический анализ, абсолютная частота, коэффициент полисемантности.

*The article deals with the distributive and statistical analysis of the verb **to stand** in the tales of I. Nechuy-Levitsky. The syntagmatic properties of the polysemantic verb are researched. The statistical processing of quantitative fact is carried out, including analysis of the absolute frequencies' syntagmatics of the polysemantic verb to stand with the relevant semantic classes of subjective syntaxems.*

Keywords: distribution, quantitative analysis, syntagmatic properties, statistical analysis, absolute frequency, coefficient of polisemantivity.

Надійшла до редакції 17 вересня 2010 року.

Інна Петренко

ББК 81.432.1

УДК 811.111'33:504

АКТУАЛЬНІ НАПРЯМИ ЕКОЛІНГВІСТИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

У статті розглянуто передумови виникнення та історія розвитку еколінгвістики, подана характеристика основних еколінгвістичних понять, описані дві основні течії еколінгвістики, доведена актуальність та визначені перспективні напрями еколінгвістичних досліджень на сучасному етапі розвитку лінгвістики. Водночас прокоментовані можливості використання еколінгвістичного підходу в інших лінгвістичних та гуманітарних дисциплінах.

Ключові слова: екологічна лінгвістика, лінгвістична екологія, антропоцентризм, екосистема мови, лінгвосфера, екологічний дискурс.

Розширення сфери лінгвістичних досліджень у кінці ХХ ст. за рахунок залучення до лінгвістики теоретичних надбань інших галузей науки призвело до появи великої кількості суміжних дисциплін, зокрема таких, як: соціолінгвістика, етнолінгвістика, психолінгвістика тощо. До таких дисциплін відноситься й еколінгвістика (інші терміни: *лінгвістична екологія* або *мовна екологія*, *екологія мови* або *екологічна лінгвістика*) – перспективна галузь лінгвістичних досліджень «на межі соціо- та психолінгвістики й лінгвістичної філософії, спрямована на розгляд мови як складника системи взаємного існування людини, суспільства і природи» [Селіванова 2006: 138].

У світлі впливу сучасної геополітичної ситуації на мовну ситуацію у світі й очевидної небезпеки екологічної катастрофи еколінгвістичні дослідження набувають особливої **актуальності**. Метою цієї статті є обґрунтування актуальності екологічного підходу до вивчення лінгвістичних явищ, узагальнення теоретичного досвіду вивчення еколінгвістичних проблем, визначення основних напрямів розвитку еколінгвістики та місця еколінгвістики в системі сучасних лінгвістичних досліджень, характеристика основних еколінгвістичних понять.

Як уже зазначалося, еколінгвістика є маргіальною дисципліною, тобто використовує методологію і понятійний апарат декількох наук. Отже, теоретичним підґрунтям виникнення еколінгвістики можна вважати сумарний теоретичний досвід соціального, психологічного та філософського напрямів у лінгвістиці. Зокрема, передумови розвитку цілісного підходу до вивчення мови в усьому розмаїтті факторів і відносин, які впливають

на її функціонування, знаходимо у соціокультурній теорії Л. С. Виготського, який першим вказав на діалектичний характер взаємодії людської свідомості та соціокультурного оточення, наголосивши на важливості вивчення культури й історії людства для розуміння закономірностей розвитку та функціонування людської свідомості [Swain, Deters 2007]. Людська свідомість, на думку вченого, відображається у слові та співвідноситься з ним, «як великий світ з малим, організм з живою клітиною, космос з атомом» [Виготський 1996: 362].

Ідею обумовленості мовних явищ етнокультурними чинниками знаходимо в теорії етнокультурного простору О. О. Потебні. Вчений розглядає етнокультурний простір як важливу складову національної мовної свідомості, визначає типові для національної традиції образи та їхнє відображення у певному культурному контексті та відповідному мовленнєвому оточенні. Для цієї теорії характерним є цілісне сприйняття різноманітних мовних виявів у їхній динаміці та взаємодії [Ажнюк 1991].

Екологічний (тобто комплексний, системний) погляд на мову пропонує також теорія хаосу. З позицій цієї теорії мова розглядається як складна й динамічна система, яка зазнає постійних змін під впливом соціальних і когнітивних чинників. Іншими словами, мовні явища не є статичними, вони постійно видозмінюються в залежності від соціально-культурних умов спілкування, когнітивних особливостей мовців, їхнього мовного досвіду [Larsen-Freeman, 2007].

Серед основних зовнішніх чинників, які вплинули на формування еколінгвістики як окремої галузі лінгвістичних досліджень і визначають її актуальність, слід виокремити такі:

1) погіршення екологічної ситуації у світі: чисельні екологічні проблеми, небезпека екологічної катастрофи, значне погіршення стану навколишнього середовища як результат нищівної діяльності людини, негативні наслідки науково-технічного прогресу [Енциклопедія 2006], а також «осмислення усіх цих явищ у процесі етизації суспільної свідомості, що обумовило включення культурно-історичних цінностей до поняття навколишнього середовища» [Сковородніков 1996: 42];

2) геополітичні зміни, які відбулися у світі наприкінці ХХ ст., результатом яких стало прискорення процесу глобалізації, який, в свою чергу, впливає на стан мовної картини світу (це виражається, наприклад, в остаточному закріпленні за англійською мовою статусу головної міжнародної мови, а також у збільшенні кількості міжмовних контактів) [Kramsch, Whiteside 2007];

3) переорієнтація багатьох лінгвістичних дисциплін на комплексні дослідження мови з урахуванням соціального й етнокультурного контексту її функціонування (дискурсу) [Ibid];

4) стрімкий розвиток засобів масової інформації і поява нових типів комунікації, у мові яких знаходять безпосереднє відображення усі зміни, що відбуваються у суспільстві та мові [Скворцов 1994] тощо.

Основним внутрішнім чинником, якому лінгвоекотологія завдячує своїм існуванням, як відзначає І. В. Привалова, є така властивість мовної системи як її відкритість. Вона визначає три складові онтологічного середовища мови як засобу спілкування, а саме: культуру, етнос і мовну свідомість етнолінгвокультурної особистості – учасника комунікації. Саме відкритість мовної системи, на її думку, зумовлює усі ті зміни, які відбуваються у ній під впливом об'єктивних і суб'єктивних факторів. Під об'єктивними факторами розуміються нові сфери людської діяльності й інноваційні технології, а під суб'єктивними – продукти діяльності елітарних та неелітарних мовних особистостей [Привалова 2005].

Традиційно засновником еколінгвістики вважається Einar Haugen, який вперше дав визначення мовної екології у своїй доповіді «The Ecology of Language» у 1970 р. Проте, термін «екологія» по відношенню до мови вперше було використано в роботі «The language situation in Arizona as part of the southwest culture area» (автори – С. Voegelin, F. Voegelin і N. W. Shutz), що відзначив і сам Е. Хауген у доповіді, згаданій вище. За визначенням Е. Хауген, мовна екологія – це наука про взаємодію будь-якої мови з її оточенням. Під оточенням мови розуміється суспільство, яке користується мовою як одним із своїх кодів. Водночас науковець наголошує на тому, що мова існує лише в свідомості її користувачів і функціонує лише при їхній взаємодії у природньому й соціальному оточенні. Е. Хауген виокремлює дві складові мовної екології: 1) психологічну (виражається у взаємодії мови з іншими мовами у свідомості двомовних і багатомовних носіїв мови); 2) соціологічну (виражається у взаємодії мови з суспільством, в якому мова виступає як засіб комунікації) [Haugen 2006].

У процесі розвитку еколінгвістики коло питань, які вона вивчає, значно розширилося. Серед найбільш актуальних О. О. Селіванова виділяє такі: 1) дослідження мовної картини світу; 2) вивчення причин мовного розмаїття, його типології і функціональності; 3) аналіз факторів, що впливають на зникнення мов; 4) систематизація екологічних і неекологічних елементів мовних систем; 5) аналіз текстів з проблем охорони навколишнього середовища, дослідження еко-дискурсів, а також текстів навчальної спрямованості, що спрямовані на виховання еко-грамотності; 6) аналіз психологічних, соціальних, гендерних чинників еко-комунікації; 7) розгляд співвідношення еко-грамотності та мовної грамотності в контексті боротьби за чистоту мови [Селіванова 2006: 138].

Головною епістемою еколінгвістики є антропоцентризм [Ibid]. Саме антропоцентризм зумовлює переорієнтацію багатьох фундаментальних наук на людину, а її потреби починають відігравати вирішальну роль у різних сферах її діяльності. В екології це проявляється, перш за все, у вирішенні проблем гармонізації взаємовідносин людини й природи [Кубрякова 2008]. В лінгвістичній екології антропоного характеру набувають процеси утворення мовних концептів й категорій, які стосуються взаємодії людини з навколишнім світом [Селіванова 2006].

Еколінгвістичні дослідження відповідають також і таким парадигмам сучасної лінгвістики, як: експансіонізм, функціоналізм і експланаторність. Експансіонізм знаходить свій прояв у співпраці різних гуманітарних і природничих наук, в результаті чого виникають нові суміжні дисципліни [Кубрякова 2008]. Саме до таких і відноситься лінгвістична екологія. Функціоналізм зумовлює: 1) вивчення мови як інструмента досягнення людиною певних намірів; 2) дослідження функціональних, соціальних, біологічних і психологічних обмежень комунікативної системи [Ibid]. До цих обмежень можна сміливо віднести й обмеження екологічні. Експланаторність, яка відображається у спробі пояснити внутрішню організацію мови, її окремі модулі, архітектоніку текстів, реальне функціонування дискурсу, а також породження й розуміння мовлення [Ibid], також притаманна еколінгвістиці.

На теперішньому етапі розвитку еколінгвістики виділяють два основних напрями дослідження. Представники першого напрямку, керуючись ідеями Е. Хауген, переносять різноманітні екологічні поняття на мову, мова ж розглядається як інструмент світосприйняття і взаємодії з навколишнім середовищем [Селіванова 2006].

Представники другого напрямку розглядають мову з біологічної точки зору, вивчають взаємозв'язок між мовою і екологічними питаннями, досліджують роль мови в розвитку, посиленні, а також вирішенні проблем навколишнього середовища, розглядають тексти і мови з точки зору їхньої екологічності [Іванова 2007]. Засновником цієї течії є М. Halliday, який першим запропонував такий підхід до вивчення мови у 1990 р. [Fill 2006].

Кожна з цих течій отримала свою власну назву. Отже, слід розрізнити екологію мови (назва запропонована Е. Хауген) або екологічну лінгвістику (саме таку назву згодом отримав перший напрям досліджень) та мовну або лінгвістичну екологію (другий напрям). Термін «еколінгвістика» є найбільш загальним і може вживатися для позначення усіх досліджень взаємодії мови і мовного довкілля [Fill 2006; Іванова 2007].

З розвитком еколінгвістичних ідей відбувається і розвиток відповідного понятійно-термінологічного апарату цієї галузі лінгвістичних досліджень. Ключовим поняттям еколінгвістики є поняття «екосистеми мови». У біологічній екології екосистема трактується як «природна чи створена людиною функціональна система: сукупність істот, пов'язаних між собою біотичними та іншими зв'язками, і певного відносно однорідного середовища їх проживання, які взаємодіють між собою, утворюючи систему взаємозумовлених біотичних та абіотичних явищ і процесів» [Енциклопедія 2006: 342]. З еколінгвістичної точки зору, людина розглядається як частина цієї системи, і, відповідно, усі мовні явища формуються й розвиваються у межах цієї системи. Екосистема – це динамічна структура, для якої характерними є постійний розвиток, зміни й відкритість. Тому еколінгвістика не обмежується лише дослідженням елементів екосистеми як сталих об'єктів, вона вивчає процеси їхнього розвитку та взаємодії, а також зміни, які відбуваються під впливом цих процесів [Іванова 2007]. Одним з базових понять еколінгвістики є поняття «лінгвосфери» (порівняно з біосферою в екології біологічній), що трактується як «атмосфера окремого мовного знака і мови в цілому, яка оточує етнос і є пов'язаною з його національною, традиційною свідомістю» [Привалова 2005: 279].

Розрізняють три аспекти екології мови: інтралінгвальний, інтерлінгвальний і транслінгвальний. Під інтралінгвальним аспектом розуміється дослідження порушень правильності, ясності, логічності, виразності та інших комунікативних якостей мовлення. Інтерлінгвальний аспект включає дослідження багатомовності як середовища існування окремої етнічної мови та проблеми зникнення мов, результатом якого є зменшення розмаїття мов на Землі. Транслінгвальний аспект передбачає дослідження використання одиниць, засобів, реалій однієї мови й однієї культури в контексті їхньої взаємодії із засобами іншої мови, що належить іншій культурі [Бернацкая 2003].

Існує також розподіл еколінгвістики на макро- і мікроеколінгвістику. Макроеколінгвістика займається питаннями суспільної, державної, регіональної й світової значущості, наприклад, вивченням еколінгвістичних аспектів мовного геноциду, мовних конфліктів, мовної політики тощо. Мікроеколінгвістика зосереджує свою увагу на дослідженні тих еколінгвістичних чинників, що впливають на мовні й мовленнєві реалії, з концептуальних позицій теорії мовних контактів, соціолінгвістики, соціокультурної антропології, психолінгвістики [Полухин 2009].

Еколінгвістика розвивається у тісній співпраці як з іншими галузями лінгвістики, так і з іншими гуманітарними дисциплінами, що свідчить про актуальність еколінгвістичних досліджень. А. П. Сквородніков визначає еколінгвістику як науку, що взаємодіє з етнопсихологією, соціологією, історією окремого народу й історією його культури [Сквородніков 1996].

Еколінгвістичні ідеї знайшли своє відображення й у навчанні іноземних мов. У сучасному світі засвоєння лише граматичної системи мови перестає бути запорукою вдалого оволодіння мовою. На перший план виступає комунікативна компетентність, тобто вміння ефективно спілкуватися з іншими людьми. Формування такої компетенції неможливе без знання позамовних характеристик комунікації, а саме: індивідуальних особливостей мовців, соціально-культурного контексту, мети спілкування тощо. Таким чином, ми спостерігаємо змінення, а точніше розширення мети навчання іноземних мов. У навчанні мова повинна сприйматися як система відносин між людьми і світом і вивчатися лише в контексті, через процес соціалізації, на основі завдань, які відтворюють реальні ситуації спілкування. Визнання суперечливості, інтерактивності, контекстуальності й функціональності як основних ознак процесу оволодіння іноземною мовою характерне для еколінгвістичного підходу до навчання іноземних мов [Lafford 2009].

Як результат співпраці еколінгвістики і дискурсології, можемо говорити про існування екологічного дискурсу, дослідження якого є одним з провідних напрямів лінгвоекології. О. В. Іванова визначає екологічний дискурс як «сукупність текстів різних функціональних стилів і жанрів, від монографій до творів популярної та художньої літератури, як вираження у мові екологічних тем і проблем. Це зв'язний, усний або письмовий, текст, обумовлений ситуацією спілкування на екологічні теми» [Іванова 2007: 135]. Дослідниця вважає ключовим концептом і темою екологічного дискурсу природу і стан навколишнього середовища.

О. В. Іванова виділяє чотири типи екологічного дискурсу: 1) науковий (тексти створені екологами); 2) медійний (тексти, які створюються і поширюються через засоби масової інформації); 3) релігійно-проповідницький (сукупність усних і письмових текстів релігійного спілкування); 4) художній дискурс (твори художньої літератури). Дослідження екологічного дискурсу, на її думку, полягає у вивченні таких проблем: розгляд умов сталого розвитку й змін історичної інтерпретації екологічних зв'язків, вивчення закономірностей співіснування живих істот і довкілля, визначення особливостей екологічного мислення та сприйняття екологічних відносин, аналіз умов розвитку нової соціальної поведінки на основі екологічних знань і детермінація нормативності індивідуального й колективного спілкування з екосистемами, які оточують людину [Іванова 2007].

Визначення дискурсу з позицій когнітивно-комунікативної парадигми як «інтегрального феномену, мисленнево-комунікативної діяльності, яка протікає у соціокультурному контексті, є сукупністю процесу й результату і характеризується континуальністю та діалогічністю» [Шевченко, Морозова 2005: 28] підкреслює актуальність застосування екологічного підходу до вивчення дискурсів різножанрової типології. Комплексний підхід до дослідження мовних явищ, що є характерним для еколінгвістики, передбачає вивчення дискурсу в процесі взаємодії та співфункціонування його мовних, мисленневих (когнітивних, психолінгвістичних) і комунікативних (соціолінгвістичних, прагматичних) аспектів.

З огляду на положення, викладені вище, можна зазначити, що на теперішньому етапі розвитку лінгвістичної науки еколінгвістичні дослідження набувають особливої актуальності. Це є результатом формування нової екологічної етики і загальної екологізації різних галузей науки (в тому числі й лінгвістики) в контексті усвідомлення людством реальної загрози глобальної екологічної катастрофи. Наслідком цього є формування нового комплексного підходу до вивчення взаємовідносин мови й навколишнього середовища, а також концептуально нового ставлення до світу, а відтак і нової мовної картини світу, переосмислення природи й особливостей функціонування різних лінгвістичних явищ, зростання уваги до вивчення процесу їхньої взаємодії, а також наслідків цього процесу.

Коло питань, що їх досліджують представники еколінгвістики, постійно розширюється. Це стосується представників як екологічної лінгвістики, так і лінгвістичної екології. Найперспективнішими напрямками еколінгвістичних досліджень є загальні дослідження мовної картини світу (питання мовного та біологічного розмаїття, аналіз процесу зникнення мов тощо), вивчення закономірностей функціонування екологічного дискурсу, розгляд дискурсів різножанрової типології з позицій еколінгвістичної парадигми, виховання екограмотності, дослідження взаємодії еколінгвістики з іншими галузями лінгвістичної науки та з іншими гуманітарними науками (зокрема, застосування еколінгвістичного підходу в навчанні іноземних мов). Таким чином, можна відзначити, що доведена нагальність вивчення еколінгвістичних питань, а постійне розширення сфери предметних інтересів еколінгвістики сприяє остаточному оформленню еколінгвістики в окрему галузь науки про мову, що, відповідно, знаходить своє відображення у збагаченні її понятійно-термінологічного апарату і розвитку власної методології досліджень.

Література

- Ажнюк 1991: Ажнюк, Б.М. Мовні явища як етнокультурна цілісність [Текст] / Б. М. Ажнюк // О. О. Потебня і проблеми сучасної філології: Зб. наук. праць / АН України, Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні / [відп. ред. В.Ю.Франчук.]. – К.: Наук. Думка, 1991. – С.26-43.
- Бернацкая 2003: Бернацкая, А.А. О трех аспектах экологияязыка / А. А. Бернацкая // Вестник КрасГУ. Гуманитарные науки, 2003. - №4. - [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://ecolinguistics.ru/doc/mat36.doc>. – Назва з екрана.
- Выготский 1996: Выготский, Л.С. Мышление и речь. Психологические исследования [Текст] / Л. С. Выготский – М.: Лабиринт, 1996. – 416 с.
- Енциклопедія 2006: Енциклопедія екологічна: у 3 т. [Текст] / А. В. Толстоухов (гол. ред.). – К.: ТОВ «Центр екологічної освіти та інформації», 2006. – Т.1: А-Е. – 432 с.
- Іванова 2007: Иванова, Е. В. К проблеме исследования экологического дискурса / Е. В. Иванова // Политическая лингвистика. – Вып.3(23). – Екатеринбург, 2007. – С.134-138. - [Електронний ресурс]. – Режим доступу:<http://www.ecolinguistics.ru/doc/mat15.doc>. – Назва з екрана.
- Іванова 2007: Иванова, Е.В. Цели, задачи и проблемы эколингвистики / Е. В. Иванова // Прагматический аспект коммуникативной лингвистики и стилистики: сборник научных трудов / Н.Б. Попова (ред.). – Челябинск: Изд-во ИИУМЦ «Образование», 2007. – С.41-47. - [Електронний ресурс] – Режим доступу:<http://www.ecolinguistics.ru/doc/mat12.doc>.
- Кубрякова 2008: Кубрякова, Е. С. Эволюция лингвистических идей во второй половине XX века. (Опыт парадигмального анализа.) [Текст] / Е. С. Кубрякова // Актуальные проблемы современной лингвистики: учебное пособие / [сост. Л. Н. Чурилина.]. – 3-е изд. – М.: Флинта: Наука, 2008. – С.52-59.

Полухин2009: Полухин, А. А. Современное языкознание и экологическое мышление / А. А. Полухин // Опыты – 2008: сборник научных работ преподавателей и студентов факультета филологии: Научное издание / [сост. Н.Н. Димитрова]. – СПб: РИО ГПА, 2009. – С.65-73. – [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://ecolinguistics.ru/doc/mat42.doc>. – Назва з екрана.

Привалова2005: Привалова, И. В. Интеркультура и вербальный знак (Лингвокогнитивные основы межкультурной коммуникации): Монография [Текст] / И.В. Привалова. – М.: Гнозис, 2005. – 472 с.

Селіванова 2006: Селіванова, О. О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія [Текст] / О. О. Селіванова. – Полтава: Довкілля-К, 2006. – 716 с.

Сковородников1996: Сковородников, А.П. Лингвистическая экология: проблемы становления [Текст] / А. П. Сковородников // Филологические науки. – 1996. - №2. – С.42-49.

Скворцов1994: Скворцов, Л. И. Язык, общенияи культура (Экология и язык) [Текст] / Л. И. Скворцов // Русский язык в школе. – 1994. - №1. – С.81-86.

Шевченко, Морозова 2005: Шевченко, І. С., Морозова, О. І. Дискурс як мисленнєво-комунікативна діяльність [Текст] / І. С. Шевченко, О. І. Морозова // Дискурс як когнітивно-комунікативний феномен / І.С. Шевченко (ред.).: Монографія. – Харків: Константа, 2005. – С.21-28.

Fill 2006: Fill, A. Ecolinguistics: state of the art 1998 / A. Fill // The ecolinguistics reader: language, ecology and environment / A. Fill, P. Mühlhäuser (Eds). – Continuum international publishing group. – 2006. – Pp. 43-53. – [Электронный ресурс] – Режим доступа: www.books.google.com.ua. – Назва з екрана.

Haugen 2006: Haugen, E. The ecology of language / E. Haugen // The ecolinguistics reader: language, ecology and environment/ A. Fill, P. Mühlhäuser (Eds). – Continuum international publishing group. – 2006. – Pp. 57-66. – [Электронный ресурс] – Режим доступа: www.books.google.com.ua. – Назва з екрана.

Kramersch, Whiteside 2007: Kramersch, C., Whiteside, A. Three fundamental concepts in SLA and their relevance in multilingual contexts [Text] / C. Kramersch, A. Whiteside // The modern language journal. – Vol.91 – 2007. – Pp. 907-922.

Lafford 2009: Lafford, B. A. Toward an ecological CALL: update to Garrett (1991) [Text] / B. A. Lafford // The modern language journal. – Vol.93 – 2009. – Pp. 673-696.

Larsen-Freeman 2007: Larsen-Freeman, D. Reflecting on the cognitive-social debate in SLA [Text] / D. Larsen-Freeman // The modern language journal. – Vol. 91 – 2007. – Pp. 773-787.

Swain, Deters 2007: Swain, M., Deters, P. “New” mainstream SLA theory: expanded and enriched [Text] / M. Swain, P. Deters // The modern language journal. – Vol. 91 – 2007. – Pp. 820-836.

В статтє рассмотрєны предпосылки возникновения и история развития эколингвистики, дана характеристика основных эколингвистических понятий, описаны два основных течения эколингвистики, доказана актуальность и определены перспективные направления эколингвистических исследований на данном этапе развития лингвистической науки. В то же время прокомментированы возможности использования эколингвистического подхода в других лингвистических и гуманитарных дисциплинах.

Ключевые слова: экологическая лингвистика, лингвистическая экология, антропоцентризм, экосистема языка, лингвосфера, экологический дискурс.

The article explores the preconditions of appearance and historical development of ecolinguistics. It examines the key ecolinguistic notions, gives description of two main trends of ecolinguistics, proves the significance of ecolinguistic research and defines the most perspective problems of research in this linguistic sphere. It also comments on the possibilities of applying the ecological approach in other spheres of linguistics as well as in other humanities.

Keywords: ecological linguistics, linguistic ecology, anthropocentrism, language eco-system, linguistic sphere, ecological discourse.

Надійшла до редакції 21 вересня 2010 року.

Оксана Путіліна

ББК Ш12=411.4*22

УДК 81371+81367.625=811.112.2=811.161.2

ТЕОРЕТИЧНИЙ І ПРИКЛАДНИЙ АСПЕКТИ СИНТАКСИСУ: ТИПОЛОГІЯ СПІВВІДНОШЕННЯ

Стаття присвячена проблемам прикладної лінгвістики в її презентації у загальнолінгвістичній парадигмі, зокрема встановленню витоків прикладного синтаксису, а також простеженню причин, передумов і специфіки його розвитку і формування як самостійного лінгвістичного напрямку.

Ключові слова: генеративна граматики, порівняльно-історичний метод, прикладний синтаксис, синтаксичний опис, синтаксичне пояснення, структуральний метод, типологічне мовознавство, традиційний синтаксис.

© Путіліна О.Л., 2011

Останнім часом у центрі уваги дослідників усе частіше опиняється корелятивна пара «традиційний / прикладний» аспекти лінгвістичних досліджень, встановлення рівнорядності / ієрархічності яких дозволило б однозначно визначити методологію і концептуальну базу подальших досліджень у цьому напрямку. Насамперед, такого ґрадування потребує сучасна граматики (як морфологія, так і синтаксис), оскільки наявне на сьогодні розмаїття підходів і методів, застосовуваних у вивченні мовних явищ граматичної природи, яке, на перший погляд, сприяє найповнішому і найефективнішому аналізу досліджуваних фактів, насправді провокує подекуди екліктичний характер здійснюваних досліджень, що знижує рівень наукової достовірності й значущості отриманих унаслідок цього результатів. Зокрема, дехто з сучасних мовознавців за звичкою зараховує значну частину лінгвістичних напрямків, що офіційно сформувалися останніми десятиліттями, до відгалужень так званої традиційної граматики (вужче – синтаксису), не помічаючи їхній власне-прикладний характер [Ladusaw 1980] або потрактовуючи їх як надто молоді й такі, що ще не встигли сформувати своє філософсько-ідеологічне і теоретичне підґрунтя [Ryder 1994]. Але попри видиму сучасність прикладний синтаксис має давню історію і причини свого постання, без з'ясування природи яких важко уявити здійснення повноцінного дослідження в цій царині, так само як і мати впевненість у тому, що враховані всі нюанси такого роду досліджень. Цілу низку питань викликають вже навіть ті явища й процеси, що одними з перших спричинилися до появи питомих рис прикладної лінгвістики загалом і прикладного синтаксису зокрема [Загнітко 2010]: починаючи від VIII ст. до н.е. і закінчуючи 70-ми роками XX ст. н.е. і по сьогодні.

Метою цієї статті є загальноісторичний огляд тих тенденцій у світовій лінгвістиці, що мали місце безпосередньо перед остаточним формуванням цього лінгвістичного напрямку або впливали на нього під час і після його самооформлення.

Людська мова, як будь-який складний механізм, складається з відносно автономних компонентів. З найдавніших часів мовознавці виділяють у мові принаймні 3 таких компоненти, а саме – фонетику, граматику і лексику. *Граматику*, або *граматичним ладом*, називається той компонент мови, що забезпечує вираження найчастіше повторюваних значень і використовує для цього ієрархічно організовані конструкції, побудовані за обмеженою кількістю правил [Тестелец 2001: 19] (при цьому ієрархічно організованою є будь-яка множина, в якій одні елементи в певному розумінні є важливішими за інші [Liddicoat 2010], напр., у реченні завжди спостерігається хоча б елементарна ієрархія – лінійна послідовність (ланцюжок), тому що мовні одиниці мають іти одна за одною, якщо навіть врахувати, скажімо, що слово, яке стоїть першим, завжди є “важливішим” за наступне [Trager 1949]). Таким чином, граматики пов'язана не тільки з поодинокими словами або частинами слів (морфемами), а й, насамперед, зі способами їхнього поєднання в складніші одиниці, причому з такими, що мають відношення до найважливіших семантичних ознак (дія, стан, час, число, особа тощо).

Синтаксис – частина граматики, що вивчає одиниці, більші за слово, – словосполучення і речення [Адмони 1973; Вихованець 1992; Тестелец 2001]. Фонема, афікси і найбільш вживані слова утворюють у мові завершені множини. Однак синтаксис вивчає потенційно необмежену множину речень. Людина, зазвичай, не вживає у своєму мовленні нових фонем, морфем і слів, користуючись вже наявними, але створює, відтворює і сприймає необмежену кількість речень, що досі не були вимовлені чи написані. Тому можна стверджувати, що в синтаксисі виявляється творчий аспект мови. Як наука він має два основних завдання: описове і пояснювальне (творче). *Синтаксичний опис* – це множина правил, що характеризують синтаксичний компонент знання мови, у зіставленні яких використовується граматична метамова, тобто терміни і символи з певним значенням і правила їхнього використання. *Синтаксичне пояснення* полягає в тому, щоб зрозуміти, чому спостережувані в мові факти саме такі, якими вони є, що передбачає, зокрема, відповідь на питання, чому синтаксичні структури в різних мовах, у тому числі й таких, що не є ні генетично спорідненими, ні пов'язаними територіальним поширенням, виявляють численні спільні ознаки. Опис має справу з однією певною мовою, а пояснення (теорія) – з Мовою загалом.

Про синтаксичний рівень мови йдеться ще в першій граматиці санскриту давньоіндійського мовознавця Паніні (V ст., за іншими даними III, IV або навіть VIII ст. до н.е.) (якщо говорити про відомі нам мовознавчі праці), де мова трактується як система, що складається з фонетичного, морфологічного, словотвірного і синтаксичного (що утворюється за правилами зовнішніх “сандхї”) рівнів [Степанов 2004: 55]. У науковому доробку іншого граматиста Давньої Індії Бхартріхарі (V-VI ст. до н.е.) маємо спробу співвіднести речення і судження – обчислення трансформації одного судження, за яких будь-яке судження еквівалентне іншому з погляду логічного змісту [Десницькая, Кацнельсон 1985], що свідчить про початок формування того підходу, що згодом постав як один з аспектів *прикладних синтаксичних досліджень*. Традиція наукового вивчення синтаксису презентована і в працях давньогрецьких філософів, оскільки слово “синтаксис” (д.-грецьк. σύνταξις – ‘побудова разом’, ‘військовий лад’) почали вживати стоїки у III ст. до н.е. на позначення логічної структури висловлень, проте не стільки вони, скільки представники александрійської школи сприяли становленню синтаксису як науки, зокрема Аристарх Самофракійський (217-145 р.р. до н.е.), який започаткував основи розбору текстів, Діонісій Фракійський (170-90 р.р. до н.е.), котрий створив підручник граматики (щоправда, приділивши більше уваги морфології, ніж синтаксису), Аполлоній Дискол (II ст. н.е.) – основоположник грецького синтаксису (його працю “Синтаксис” взято за основу багатьох пізніших шкільних граматик), який він визначає як вчення про словосполучення, де головну роль відіграють дієслово та ім'я [Алпатов 2005: 17; Загнітко 2001: 10]. Це означало, що завдання синтаксису постає вже в дослідженні власне-мовних явищ – зв'язків слів і їхніх форм у реченні. Погляди давньогрецьких учених поділяли й мовознавці Давнього Риму, зокрема Марк-Теренцій Варрон (116-27 р.р. до н.е.), Квінт-Ремвій Палемон (I ст. до

н.е.), Елій Донат (прибл. 350 р. н.е.) і Прісціан (VI ст. н.е.), чий внесок у розвиток синтаксичної теорії полягає у створенні зразка граматичного опису мови (на матеріалі латини), за яким уклали граматики живих європейських мов (напр., за зразком граматики Елія Доната і Прісціана, якими в Європі користувалися майже 1000 років – до часів Середньовіччя), а також у дослідженні стилістичної функції синтаксичних одиниць у межах речення і тексту (“*Institutio oratoria*” Марка-Фібія Квінтіліана (I ст. н.е.)) [Десницькая, Кацнельсон 1985: 43-49].

Протягом наступних VI-XII століть у Західній Європі зусилля вчених були спрямовані переважно на засвоєння латинської спадщини. За часів панування в науці схоластичної логіки граMATика трактувалася як допоміжна дисципліна, зорієнтована на задоволення суто практичних потреб оволодіння читанням і письмом [Десницькая, Кацнельсон 1985: 19], проте це був ще один крок до формування нового бачення ролі граматики (вужче – синтаксису) і виокремлення її практичної (прикладної) функції, хоч і в досить обмеженому розумінні, але, враховуючи те, що вивчення граматики було цілком підпорядковане логіці (згідно з логіко-граматичними ідеями Арістотеля), можна стверджувати, що цей період характеризувався одночасним розвитком двох напрямів граматики загалом і синтаксису зокрема – того, що зараз визначається як *традиційний* (утрадиційнений), і *прикладний*, що передбачав застосування усіх теоретичних напрацювань т.зв. традиційного підходу до розв’язання практичних потреб, що постають перед лінгвістикою, тим паче, що логічний принцип позначився на розвитку теорії речення (у рамках традиційного підходу) і постанні методологічного апарату прикладного синтаксису – системі принципів, методів і прийомів дослідження, застосовуваних для дослідження явищ мови і мовлення: математичного, структурного тощо. Із XIII ст., коли європейські мовознавці глибше ознайомилися власне з працями Арістотеля, а не з їхнім потрактуванням, презентованим в авторитетних на той час граMATиках латинської мови, для яких визначальним був логічний бік його вчення, формується концепція граматики як частини філософії, яка протиставляється практичній граматиці, що є свідченням дуалістичного характеру граматики і синтаксису зокрема. Цікавим є те, що практична граMATика не набуває чіткої кваліфікації, внаслідок чого під неї підводиться і те, що безпосередньо призначене для навчальних цілей, і те, що спрямоване на практичне застосування теоретичних здобутків тогочасної лінгвістики.

XV-XVI століття – епоха Відродження – відзначилися бурхливим розвитком граматики живих мов і відмовою від замкненості лінгвістичної (граматичної) думки на постулатах давньогрецьких і латинських мовознавчих праць. Поряд зі становленням і самоусвідомленням іспанського, італійського (XV ст.), французького, англійського, німецького (XVI ст.) тощо мовознавства, появою і розвитком ідеї про множинність мов і можливість їхнього зіставного вивчення формуються принципи і методи зіставно-типологічного вивчення, що обов’язково передбачає здійснення певних обчислень і встановлення класифікаційних ознак досліджуваних мов передусім на граMATичному рівні як такому, що найменше піддається змінам, спричиненим не внутрішньомовними процесами, а впливом позамовних чинників (культурні контакти, територіальний чинник і под.), а це стимулювало подальший одночасний розвиток традиційного і прикладного аспектів граMATичного вчення.

Ця внутрішня роздвоєність на той час ще не набула певного осмислення, навпаки: досить послідовно почали відмежовувати практичні граматики, створювані з навчальною метою, від граматики у широкому розумінні, які, натомість, тепер містили поєднання двох підходів – традиційного і прикладного – як нерозривно пов’язаних частин одного цілого, що було зумовлене стрімким розвитком зіставно-типологічного і порівняльно-історичного мовознавства [Zoltan Dörnyei 2007: 27]. Ця тенденція тільки посилилася на початку XVII ст. на цій підставі пошуків універсальних властивостей мови і виникненням ідеї створення “всесвітньої мови”, що передбачало укладання універсальної, “всезагальної” граматики (у тому числі – синтаксису) на тій самій логіко-граматичній основі. Тривалий час вона визначала розвиток обох зіставлюваних граMATичних підходів. Загалом, до кінця XIX ст. в мовознавстві не було чіткої диференціації синтаксичних, логічних і психологічних понять. ГраMATичний аналіз речення, на думку Я.Г. Тестельця, здійснювався в термінах апріорних логічних категорій [Тестелец 2001: 23] (пор., відсутність розмежування логічного підмета і граMATичного підмета), а синтаксис, без будь-якого внутрішнього членування на власне-теоретичний і прикладний підходи, розглядався як вивчення способів вираження в мові логічних одиниць і відношень, доки у II пол. XIX ст. під впливом філософії мови В. фон Гумбольдта виник і набув поширення психологічний напрям у граматиці, зокрема в синтаксисі, в якому замість логічних категорій було застосовано психологічні, напр., “уявлення” (пор. погляди Г. Штейнталя, Г. Пауля, О.О. Потєбні).

Водночас спостерігаємо поступову відмову від суто логічного трактування мовних явищ, що сприяло розмежуванню власне-теоретичного і прикладного підходів (за сучасним визначенням), що помітно ще в працях середньовічних арабських мовознавців: басрійського граMATиста Сібавейхі (VIII ст.) і кувейтського дослідника Сарраджа (X ст.), які змогли сформулювати деякі фундаментальні синтаксичні положення – залежність, керування, синтаксична позиція – без звертання до логічних категорій [История 1980]. Остаточне формування подібних тенденцій у європейському мовознавстві лише наприкінці XIX ст. привело до виникнення формального напрямку, що в синтаксисі виявилось, передусім, в аналізі речення в лінгвістичних термінах, а не запозичених з інших наук, однак унаслідок відсутності викінченого апарату власне-синтаксичних понять їхній аналіз ґрунтувався на морфологічних категоріях, а сам підхід у синтаксисі можна було вважати формально-морфологічним [Тестелец 2001: 24] (пор. праці П.Ф. Фортунатова [Фортунатов 1956], О.М. Пешковського [Пешковский 2001], О.О. Шахматова [Шахматов 2007]). Це особливо позначилося на

посиленні теоретичного підґрунтя прикладного аспекту синтаксису, зорієнтованого на дослідження передусім формальних виявів мовних одиниць і встановлення (навіть вираховання) закономірностей їхнього вияву.

XX століття засвідчило спроби деяких лінгвістів подолати певну однобічність формального підходу, користуючись уведеним Ф. де Соссюром розподілом мови (абстрактної системи, покладеної в основу мовленнєвої поведінки) і мовлення (актуалізації, практичного здійснення цієї системи в процесі її використання людьми) [Соссюр 1977] (пор. [Балли 2005; Виноградов 1947; Гардинер 1965]). Альтернативою формальному підходу, насамперед у т.зв. утрадиційненій граматиці, стали синтаксичні концепції, зосереджені на семантиці. Так, в О. Єсперсена є проєкт ономасіологічного граматичного опису “від значення до форми”, підхід до граматики “зсередини, або з погляду значення”, який він і запропонував називати синтаксисом [Єсперсен 2002: 46] (пор. уведені ним розмежування двох типів граматичного зв'язку – юнкції, коли семантично головне слово є синтаксично підпорядкованим (*политі квіти*), і нексусу, за якого напрямки синтаксичного і семантичного підпорядкування між словами збігаються (*полив квіти*)). Його гіпотеза про “поняттєві категорії” (універсальні значення, що по-різному виявляються граматичними засобами різних мов і цим дають можливість їхнього зіставного вивчення), підтримана у вітчизняному мовознавстві І.І. Мещаниновим [Мещанинов 1963: 34], сприяла укріпленню позицій зіставного-типологічного мовознавства, а разом із ним створювала передумови для подальшого розвитку власне-прикладного аспекту граматики, для якого на той час базовим стає математико-лінгвістичний методологічний апарат. Значні успіхи в розвитковій семантиці протягом останніх десятиліть знайшли відображення і в граматичних вченнях, завдяки чому маємо окремий напрямок синтаксичних досліджень, пов'язаний із вивченням семантики синтаксичних одиниць, зокрема речення [Кобозева 2004]. Останнє незначною мірою відбилося на прикладному аспекті синтаксичних досліджень, для якого визначальними чинниками залишаються форма і формальні маркери, за умови наявності яких здебільшого і здійснюються ті чи інші підрахунки.

Натомість поява у II пол. XX ст. й еволюціонування структуральної концепції дослідження мовних явищ неабияк вплинула на прикладний синтаксис, який багатьма методами власне-структурного типу активно послуговується досі [Talmy 1983] (пор., у працях з комп'ютерної лінгвістики, що часто помилково тлумачиться як власне-прикладна, вияви структурного методу подаються як різновиди методів комп'ютерного (у значенні прикладного) синтаксичного аналізу [Дарчук 2008: 95-144; Карпіловська 2003: 135-140]). Важливим також є те, що більшість застосовуваних нині у прикладному синтаксисі методів (математичного характеру, структурального) від початку використовувалася для дослідження явищ фонологічного рівня і вже згодом була адаптована до потреб граматики, але основоположниками системного залучення цих методів до аналізу синтаксичних явищ були структуралісти, які прагнули перенести в граматику поняття і дослідницькі процедури, що на той час зарекомендували себе у фонології, тим паче, цей підхід виявився ефективним. Варто згадати, що саме американські дескриптивісти значно вдосконалили методи синтаксичного аналізу, відшліфували деякі прийоми дослідження, що є базовими для традиційних граматичних класифікацій, а після того, як у 50-і рр. в американській лінгвістиці була завершена розробка дистрибутивного аналізу, уперше запропонованого американським лінгвістом М. Сводешем (1934 р.), його принципи були звернені в діакронію, на відміну від синхронного його застосування у В.О. Дибо, В.М. Ілліча-Світича, А. Мейє, Х. Станга [Дыбо 1962; Мейє 1951; Stang 1957], і на цій основі була створена детальна класифікація діакронічних змін з урахуванням морфологічного і синтаксичного рівнів мови Г. Хенінгсвальда [Hoenigswald 1960] і принцип “загального обчислення дистрибуції” Ф. Харарі та Х. Пейпера [Harary, Paper 1957: 143]. Водночас автор концепції “структурного синтаксису” Л. Теньєр розробив універсальну модель речення, що спиралася на принципово важливі тези: всезагальність та односпрямованість синтаксичного зв'язку; наявність у реченні одного граматичного центру, сполучуваність якого визначає структуру речення; неединичність способу відображення структурної ієрархії в лінійній послідовності синтаксичних одиниць тощо [Теньєр 1988].

Посиленню позицій прикладної лінгвістики, зокрема синтаксису, сприяла поява теорії Н. Хомського [Chomsky 1957; Chomsky 1965; Хомський 2000], який запропонував перехід від переважно описової методології до методології пояснювальної, зорієнтованої на теорію, оскільки він продемонстрував, що використання формально чітких понять і математичних моделей при дослідженні граматики підвищує якість, повноту, емпіричну достовірність описів [Deegan, Sutherland 2009], а також дозволяє виявити фундаментальні принципи будови мови, які часто залишаються поза увагою за інтуїтивного підходу [Nakatsu, White 2006]. Якщо до цього представники переважно традиційного синтаксису досліджували синтагматичний аспект речення (здатність / нездатність певних граматичних одиниць сполучатися одна з одною), то цей підхід дозволив охарактеризувати парадигматичний аспект речення, тобто встановити регулярні зв'язки між частково подібними реченнями і на цій основі подати загальну характеристику граматичного рівня мови як системи, закономірності якої можуть бути подані у вигляді певних моделей (формул) з обчисленням частотності їхнього функціонування і виведенням закономірностей їхньої появи.

Тож, не дивно, що починаючи з 1970-х років стрімко розвивається і набуває популярності (і до сьогодні) синтаксична типологія [Демьянков 1995] як науковий напрямок, що вивчає спільні та відмінні риси структури речення в мовах світу, передумовою постановня якої стали сотні описів синтаксису мов різної структури, генетичної приналежності і територіального поширення [White, Clark, Moore 2010: 160], що з'явилися під впливом не тільки зіставно-типологічного напряму, але й унаслідок можливості по-новому подивитися на синтаксичну будову мови та її роль у функціонуванні Мови загалом завдяки відкриттям генеративістики, що, у свою чергу, також неможливе без застосування прикладних методів дослідження.

Отже, на сучасному етапі розвитку синтаксичної науки слід говорити про відносно послідовне розмежування т.зв. традиційного і прикладного аспектів синтаксису (хоча цей процес триває і досі), кожен з яких має свій методологічний апарат, завдання і цілі, але ця диференціація є в певному розумінні умовною, що зумовлене загальною тенденцією укрупнення граматики і відмовою від замкненого за кожним з лінгвістичних напрямів переліку методів дослідження мовного матеріалу на користь єдиного синтезованого методу.

Отримані результати репрезентують особливості становлення прикладного синтаксису як окремого лінгвістичного напрямку і можуть бути використані для подальшого повноцінного комплексного аналізу взаємодії утрадиційної і прикладної граматики сучасних мов, зокрема української та англійської, досліджуваних у їхніх межах, передусім у зіставному аспекті.

Література

Адмони 1973: Адмони, В.Г. Синтаксис современного немецкого языка. Система отношений и система построения [Текст] : научное издание / АН СССР; Ин-т языкознания / В. Г. Адмони. – Л.: Наука, Ленингр. отд-ние, 1973. – 366 с.

Алпатов 2005: Алпатов, В.М. История лингвистических учений [Текст] / В. М. Алпатов. – М. : Языки славянской культуры, 2005. – 368 с. – ISBN 5-9551-0077-6.

Балли 2005: Балли, Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка [Текст] / Ш. Балли. – М. : Едиториал УРСС, 2003. – 416 с. – 400 экз. – ISBN 5-8360-0266-5.

Виноградов 1947: Виноградов, В.В. Русский язык: Грамматическое учение о слове [Текст] / В. В. Виноградов. – М.; Л. : Учпедгиз, 1947. – 784 с.

Вихованець 1992: Вихованець, І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови [Текст] / І. Р. Вихованець. – К. : Наукова думка, 1992. – 224 с. – ISBN 5-12-002283-9.

Гардинер 1965: Гардинер, А. Различие между “речью” и “языком” [Текст] / А. Гардинер // Звегинцев В.А. История языкознания XIX-XX в очерках и извлечениях. – Ч. II. – М. : Просвещение, 1965. – С. 14-21. – 16 000 экз.

Дарчук 2008: Дарчук, Н.П. Комп'ютерна лінгвістика (автоматичне опрацювання тексту) [Текст] / Н. П. Дарчук. – К. : Видавничо-поліграфічний центр “Київський університет”, 2008. – 351 с. – ISBN 978-966-439-079-5.

Демьянков 1995: Демьянков, В.З. Доминирующие лингвистические теории в конце XX века [Текст] / В. З. Демьянков // Язык и наука конца 20 века / Под ред. акад. Ю. С. Степанова. – М. : Изд-во Ин-та русского языка, 1995. – С. 239-320. – ISBN 5-7281-0018-X.

Десницкая, Кацнельсон 1985: Десницкая, А. Кацнельсон, С. История лингвистических учений. Древний мир и средневековье [Текст] / А. Десницкая, С. Кацнельсон. – Л. : Наука, 1985. – 367 с. – ISBN 5-7859-7099-7.

Дыбо 1962: Дыбо, В.А. Структурно-типологические исследования. Рецензия на работу Ч. Станга “Славянская акцентуация” [Текст] / В. А. Дыбо // Вопросы славянского языкознания. – 1962. – № 6. – С. 41-51.

Есперсен 2002: Есперсен, О. Философия грамматики [Текст] / О. Есперсен. – М. : Едиториал УРСС, 2002. – 408 с. – 1000 экз. – ISBN 5-354-00043-2 (Серия «Лингвистическое наследие XX века»).

Загнітко 2001: Загнітко, А.П. Статус прикладної лінгвістики в системі лінгвістичних наук [Текст] / А. П. Загнітко // Донецький вісник Наукового товариства ім. Шевченка. – Донецьк : ДонНУ, 2001. – 662 с. – ISBN 966-7277-90-9.

Загнітко 2010: Загнітко, А.П. Теоретична граматики української мови: Синтаксис [Текст] / А. П. Загнітко. – Т. 28. – Донецьк: Український культурологічний центр, Східний видавничий дім, 2010. – С. 291-318. – ISSN 1728-9572.

История 1980: История лингвистических учений. Древний мир [Текст] /. – Л. : Наука, 1980. – 257 с. – ISBN 5-7864-7299-8

Карпіловська 2003: Карпіловська, Є.А. Вступ до комп'ютерної лінгвістики / Донецький національний університет [Текст] / Є. А. Карпіловська. – Донецьк : ТОВ “Юго-Восток, Лтд”, 2003. – 184 с. – ISBN 966-8278-55-0.

Кобозева 2004: Кобозева, И.М. Лингвистическая семантика [Текст] / И. М. Кобозева. – М. : Едиториал УРСС, 2004. – 352 с. (Новый лингвистический учебник.) – ISBN 5-354-00819-0

Мейе 1951: Мейе, А. Общеславянский язык [Текст] / А. Мейе. – М. : Изд-во иностр. лит., 1951. – 491 с.

Мещанинов 1963: Мещанинов, И.И. Члены предложения и части речи [Текст] / И. И. Мещанинов. – М.-Л. : Изд-во АН СССР, 1945. – 321 с.

Пешковский 2001: Пешковский, А.М. Русский синтаксис в научном освещении [Текст] / А. М. Пешковский : Учебное пособие. Изд. 8-е. – М. : Едиториал УРСС, 2001. – 432 с. (Серия “Лингвистическое наследие XX века”). – ISBN 5-94457-019-9

Соссюр 1977: Соссюр, Ф. де. Курс общей лингвистики [Текст] / Ф. де Соссюр // Труды по языкознанию. – М. : Прогресс, 1977. – С. 7-285.

Степанов 2005: Степанов, Ю.С. Методы и принципы современной лингвистики [Текст] / Ю. С. Степанов. – М. : Едиториал УРСС, 2005. – 312 с. – 1000 экз. – ISBN 5-354-01047-0.

Теньер 1988: Теньер, Л. Основы структурного синтаксиса [Текст] / Л. Теньер. – М. : Прогресс, 1988. – 656 с. – ISBN 2-252-01861-5.

- Тестелец 2001: Тестелец, Я.Г. Введение в общий синтаксис [Текст] / Я. Г. Тестелец. – М. : Изд-во РГГУ, 2001. – 798 с. – ISBN 5-7281-0343-X.
- Фортунатов 1956: Фортунатов, П.Ф. Избранные труды [Текст] / П. Ф. Фортунатов. – Т. 1. – М. : Учпедгиз, 1956. – 450 с.
- Хомський 2000: Хомський, Н. Роздуми про мову [Текст] / Н. Хомський. – Львів : Ініціатива, 2000. – 352 с. – ISBN 966-7172-04-X.
- Шахматов 2007: Шахматов, А.А. Синтаксис русского языка [Текст] / А. А. Шахматов / Вступ. стаття д-ра філол. наук, проф. Е.В. Клобукова; редакция и комментарии проф. Е.С. Истриной. – 3-е изд. – Л. : ЛКИ, 2007. – 624 с. (Серия “Лингвистическое наследие XX века”). – ISBN 978-5-382-00295-8.
- Chomsky 1957: Chomsky, N. Syntactic Structures [Text] / N. Chomsky. – The Hague : Mouton, 1957. – 134 p. – Bibliog.: p. 132-133.
- Chomsky 1965: Chomsky, N. Aspects of the Theory of Syntax [Text] / N. Chomsky. – Cambridge (Mass.) : MIT Press, 1965. – 265 p. – Bibliog.: p. 260-264.
- Deegan, Sutherland 2009: Deegan, M., Sutherland, K. Text Editing, Print and the Digital World (eds.) [Text] / M. Deegan, K. Sutherland. – Farnham, Surrey : Ashgate, 2009. – 205 pp.
- Harary, Paper 1957: Harary, F., Paper, H. Toward a general calculus of phonetic distribution [Text] / F. Harary, H. Paper // Language. – Vol. 33. – № 2. – 1957. – Pp. 137-149.
- Hoenigswald 1960: Hoenigswald, H.M. Language Change and Linguistic Reconstruction [Text] / H. M. Hoenigswald. – Chicago : University of Chicago Press, 1960. – 168 pp.
- Ladusaw 1980: Ladusaw, W. On the Notion ‘Affective’ in the Analysis of Negative Polarity Items [Text] / W. Ladusaw // Journal of Linguistic Research. – Vol. 1. – 1980. – Pp. 1-16.
- Liddicoat 2010: Liddicoat, Anthony J. Applied linguistics in its disciplinary context [Text] / Anthony J. Liddicoat // Australian Review of Applied Linguistics. – Vol. 33, № 2. – 2010. – Pp. 14.1-16.17.
- Nakatsu, White 2006: Nakatsu, C., White, M. Annual Meeting of the ACL archive [Text] / C. Nakatsu, M. White // Proceedings of the 21st International Conference on Computational Linguistics and the 44th annual meeting of the Association for Computational Linguistics table of contents (Sydney, Australia). – Association for Computational Linguistics Morristown, NJ, USA. – 2006. – Pp. 1113 – 1120.
- Ryder 1994: Ryder, M.E. Ordered Chaos. The Interpretation of English Noun + Noun Copounds [Text] / M. E. Ryder. – Berkley : Berkley Press. Ltd., 1994. – 119 pp.
- Stang 1957: Stang, Chr.S. Slavonic Accentuation [Text] / Chr. S. Stang. – Oslo : Universitetsforlaget, 1957. – 194 pp. – ISBN-13: 978-8200060789
- Talmy 1983: Talmy, L. How Language Structures Space [Text] / L. Talmy. – H. Pick, L. Acredolo (eds.) // Spatial Orientation : Theory, Research, and Application. – New York : Plenum, 1983. – Pp. 225-282.
- Trager 1949: Trager, G.L. The Field of Linguistics [Text] / G. L. Trager // Studies in Linguistics. Occasional papers. I. – Oklahoma : Norman, 1949. – P. 34-51. – Bibliog. : p. 51.
- White, Clark, Moore 2010: White, M., Clark, R.A.J., Moore, J.D. Generating tailored, comparative descriptions with contextually appropriate intonation [Text] / M. White, R. A. J. Clark, J. D. Moore // Computational Linguistics. – Vol. 36, № 2. – 2010. – Pp. 159–201.
- Zoltan Dörnyei 2007: Zoltan Dörnyei. Resaerch Methods in Applied Linguistics [Text] / Zoltan Dörnyei. – New York, NY : Oxford University Press, 2007. – 316 pp. – Режим доступу: http://www.tesolmedia.com/does/TJ/firstissue/15_TJ_Griffee.pdf

Статья посвящена проблемам прикладной лингвистики в ее презентации в общелингвистической парадигме, в частности установлению источников возникновения прикладного синтаксиса, а также прослеживанию причин, предпосылок и специфики его развития и формирования как самостоятельного лингвистического направления.

Ключевые слова: генеративная грамматика, сравнительно-исторический метод, прикладной синтаксис, синтаксическое описание, синтаксическое объяснение, структуральный метод, типологическое языкознание, традиционный синтаксис.

The article is devoted to problems of the applied syntax in the opinion of a general linguistic paradigm, in particular the main aim is to establish sources of the applied syntax and to trace reasons, preconditions, and specific characters of its development and organizing as an independent linguistic tendency.

Keywords: generative grammar, comparative-historical method, applied syntax, syntactical description, syntactical explanation, structural method, typological linguistics, traditional syntax.

Надійшла до редакції 21 вересня 2010 року.

ББК Ш12=411.4*3+Ш12=411.4*22
УДК 81'374:81'367=161.2

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ СЛОВНИКА СИНТАКСИЧНИХ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ: СТРУКТУРА СЛОВНИКОВОЇ СТАТТІ

Стаття продовжує цикл публікацій, присвячений синтаксичним фразеологізмам української мови. Окреслено проблеми лексикографічного опрацювання синтаксичних одиниць. Розглянуто теоретичні основи створення Словника синтаксичних фразеологізмів української мови, запропоновано структуру словникової статті.

Ключові слова: лексикографія, синтаксис, синтаксичний фразеологізм, словникова стаття, українська мова, фразеологізоване речення.

З-поміж усього загалу лексикографічних праць синтаксичні словники є чи не найменш розробленими. У сучасних типологіях словників синтаксичні словники взагалі не розглядаються (див., зокрема: [Дубічинський 2004; Перебийніс, Сорokin 2009; Українська мова 2004 та ін.]), що, очевидно, мотивоване як складністю речення як об'єкта лексикографічного опису в силу його багатоаспектності, неналежним рівнем опрацювання концепцій лексикографічного опису синтаксичних одиниць різних типів (синтаксем, речень і под.), так і поодинокими спробами їх практичного втілення. Усвідомлення того факту, що властивості синтаксичних одиниць та валентно-дистрибутивний потенціал предикатів як їх визначальних компонентів можуть і мають бути лексикографічно описані, прийшло тільки на початку 80-х – у кінці 90-х рр. ХХ ст. Саме у цей час, за влучним висловленням С.О. Важніка, спостерігається «своєрідний лексикографічний бум» [Важнік 2007: 228], унаслідок якого на матеріалі різних слов'янських мов укладено валентнісні або дистрибутивні словники дієслів [Попова 1987; Інтенцијално 1990; Kawka 1980; Słownik syntaktyczno-generatywny 1980-1993 і под.], а також двомовні словники [Апресян, Палл 1982; Czesko-polski słownik 1994 тощо] (пізніше опубліковано працю [Spiwak, Jurkowski 2003]). Принципи створення та структуру словникових статей цих лексикографічних праць докладно проаналізовано у циклі досліджень С.О. Важніка [Важнік 2007; Важнік 2008; Важнік 2008а та ін.].

Етапною працею у галузі лексикографії став синтаксичний словник Г.О. Золотової, у якому запропоновано модель словникового опису синтаксем російської мови, що виступають будівельним матеріалом для словосполучень і речень [Золотова 2001] (перше видання словника здійснено в 1988 році). Однак у ХХІ ст. увага синтаксистів прикута до речення як основної синтаксичної одиниці. Ґрунтовною спробою лексикографічного подання моделей речень став експериментальний синтаксичний словник російських дієслівних моделей речень за редакцією Л.Г. Бабенко [Русские глагольные предложения 2002], у якому моделі речень розташовано за польовим принципом, відповідно до входження базового дієслівного предиката до складу трьох великих полів (дії і діяльності; буття, стану і якості; відношення) з подальшою диференціацією у їх межах на підполя, лексико-семантичні групи, мікрогрупи. Укладачі словника прагнули врахувати різні аспекти речення, зокрема, особливості будови, семантики, можливості їх варіювання, укладення поширювачами, перетину з моделями інших семантичних класів або підкласів. Особливу увагу приділено регулярним парадигматичним реалізаціям базової моделі, серед яких розмежовано три типи: основні лексичні варіанти моделі, сумісні семантичні моделі та образні семантичні моделі речення. Цілом умотивовано ця концепція лексикографічного опису пропонувалася для речень нефразеологізованої структури – основного і найбільшого класу речень, опанування якого є найважливішим складником знання граматичного ладу певної мови.

Предметом нашого дослідження є синтаксичні фразеологізми (або фразеологізовані речення) української мови. Ці специфічні одиниці перебувають на межі синтаксису і фразеології, і внаслідок їх периферійності у складі обох названих ярусів вони залишаються поза межами створених як синтаксичних, так і фразеологічних словників. Водночас їх лексикографічне подання потребує врахування цілої низки структурних, семантичних і парадигматичних ознак, властивих їм як специфічним мовним одиницям. Чи не єдиною вдалою спробою лексикографічного опису фразеологізованих речень є словник навчального типу, виконаний у межах дисертаційного дослідження синтаксичних фразеологізмів російської мови Л.О. Балобанової [Балобанова 2004]. Проте на матеріалі української мови подібний лексикографічний проект досі не реалізовано, що й зумовлює актуальність пропонованого дослідження.

Мета статті – висвітлити теоретичні основи створення Словника синтаксичних фразеологізмів української мови. Досягнення цієї мети передбачає розв'язання таких завдань: 1) розглянути теоретичні засади словникового опису синтаксичних фразеологізмів; 2) опрацювати структуру словникової статті Словника синтаксичних фразеологізмів української мови.

Синтаксичний фразеологізм – особливий різновид речення, у якому компоненти пов'язані ідіоматично, граматичні зв'язки і прямі лексичні значення слів послаблені; таке речення містить сталу та змінну частини, характеризується фіксованим порядком слів [Величко 1996], напр.: *Золото – не дівка* (Іван Котляревський. Наталка Полтавка); *Ох, і чоловіга ж попався на моє щастя. Золото – не чоловік, – розповів Варивонові про Івана Васильовича* (Михайло Стельмах. Велика рідня); *Золото – не жінка!!! Інколи посварить, інколи*

посміється. На парах завжди цікаво, хочеться сидіти за першою партою. Завжди справедлива, за двійки ніхто не ображався, розуміли, що не вивчили (pu.univerlife.com/prepods/28383/) (синтаксичні фразеологізми, побудовані за моделлю *Золото – не N₁*).

За визначенням Н.Ю. Шведової, фразеологізованими є речення, у яких «відношення між компонентами з погляду живих синтаксичних зв'язків є немотивованими, тобто не спираються на чинні в мові синтаксичні правила» [Русская грамматика 1980: 85]. Саме тому вони кваліфікуються як виняток з правил [Иомдин 2003: 216]. Унаслідок цього проблематичним у фразеологізованих моделях є розмежування головних і другорядних членів речення, визначення мінімальної структурної схеми і под. Покажемо це на прикладі моделі *Чим не N₁*, пор.: *Мабуть, на прихід весни, як і на прихід кохання, людина може чекати вічно. Нарешті! Зелененькі листочки на кущах бузку та на вербі, білі пуп'янки на абрикосах й персиках, свіжо висаджені квіти на клумбах... Перша зелень така бліда й неспівна, що проймає за неї страх: а раптом мороз? Але не треба про погане, адже є стільки приводів для радості. Прогулявся весняний вітер по калюжах і до вечора все підсохло — чим не радість? Відчувати зранку в себе на спині промені сонця, які вже й світять, і гріють, — прекрасно! Подивитися з вікна на те, як в озері відбивається сонячне проміння — просто чудово! Поспостерігати як тішитися теплу малеча, коти й собаки на вулиці — одна насолода! Та й навіть взути нові туфлі й прогулятися в них, теж — ново, свіжо й ... радісно (Миколюк Оксана. Весна — привід для радості // День. — 11.04.2008 (№ 67)); От подруга — Софія Кушнір чим не красуня? (Михайло Стельмах. Велика рідня); Німий фільм — штука надзвичайно дзвінка, як рукавична лялька-Петрушка на руці в скомороха. Старюча Кокотка, Зрадлива Кохана, Диявол, Євреї, Хитрун, який не одного пана обдурив... — чим не ляльковий театр? Ось хіба що замість професійних скоморохів у німому фільмі руками рухають тапери. У них і сіль, і смак, і саунд (Дьячкова Олена. Акорд у діафрагму // Дзеркало тижня. — 24-30.11.2001 (№ 46 (370))); Упевненість — чим не європейська риса? (Геннадій Дяченко. «Європейський страховий альянс»: вітчизняне вікно у страхову Європу? // Дзеркало тижня. — 2-8.03.2002 (№ 8 (383))).*

Підкреслимо, що йдеться не стільки про порушення правил взагалі, скільки про обмеженість їхньої дії, оскільки у змінній частині таких речень можливими і регулярними є поширення, які цілком підпорядковані чинним синтаксичним закономірностям і процесам (докладніше про це див.: [Ситар 2011]): *Та чи не найбільший попит мала “халтура” — невеличкі недорогі глиняні дзвіночки, виліплені у формі котів, мишей, баранців, жуків, а також декоративні віники з тинами, козаками та пирогами, які, на думку продавців, символізують злагоду і любов у сім'ї. Чим не подарунок теши?* (Наталка Пелих. На Андріївському узвозі знайшлося місце і для справжніх витворів мистецтва // Хрещатик. — 28.05.2002 (№ 75 (2086))); *Чим не щастя для сина моїх батьків любити дівчинку, яка не має рідні і яка ні собі, ні кому іншому не морочить голови своїми предками!* (Чарльз Діккенс. Великі сподівання).

Фразеологізовані речення є нерівнорядними за цілою низкою критеріїв. Передусім це стосується різного ступеня фразеологізації і характеру порушення сучасних синтаксичних норм, на що звернула увагу Н.Ю. Шведова, виділивши три типи фразеологізованих речень залежно від характеру постійних компонентів та їх відношення до змінної частини речення (докладніше про це див.: [Шведова 1958]).

На матеріалі української мови цю тезу поглибила М.І. Личук [Личук 2001]. Дослідниця розмежувала три групи фразеологізованих синтаксичних одиниць за ступенем злитості компонентів та роллю постійного компонента: 1) речення закритої структури, що мають повторювані компоненти, фіксований порядок слів; вони є “закриті для розширення та змін своєї структури” [Личук 2001: 8]: *Тасмниця з тасмниць* (Олесь Гончар); 2) напівфразеологізовані речення — це синтаксично нечленовані речення часткового ступеня фразеологізації, що мають незмінний та змінний компоненти: *Нема коли журиться* (Ліна Костенко); 3) фразеологізовані речення змішаного типу, у яких постійний компонент передбачає обов'язкову залежну позицію, яку заповнює ціла реченнева структура: — *Дуже хороший і делікатний він чоловік, — похвалила Уляна вчителя. — Делікатний то делікатний, а до самих печінок добирається* (Михайло Стельмах) (з метою коректного відображення поглядів наведено приклади М.І. Личук — Г.С.).

Особливість синтаксичних фразеологізмів, порівняно з традиційними моделями речення, полягає також у тому, що центральними компонентами в них виступають переважно не дієслова, тому і значні напрацювання щодо лексикографічного опису валентно-дистрибутивних параметрів дієслів і відповідно дієслівних моделей речень вимагають переосмислення й адаптації до інших частин мови, що типово є стрижневими компонентами синтаксичних фразеологізмів. З-поміж повнозначних частин мови такими компонентами є переважно займенники й іменники:

На переконання О. Сича, Партія регіонів та її комуністичні й литвинівські сателіти, не маючи довіри прикарпатців, планують брутально, шляхом адміністративного тиску і фальсифікацій, захопити владу в області. «Вважаємо, що, окрім нас, їх нікому спинити, а тому оголошуємо Партію регіонів своїм головним противником й звертаємося до населення краю: «Хто, як не ми! Приєднуйтеся до нас!» — закликає чільник обласної «Свободи» (Галичина. — 16.09.2010);

“... Чуйкевич куди краща людина”.

“Золото — не чоловік!” (Богдан Лепкий. Мазепа).

Центральними компонентами синтаксичних фразеологізмів можуть виступати всі службові частини мови (прийменники, сполучники, частки): *Про що говорили дід і баба за узваром, я не чув. Не до узвару вже мені було і не до розмов. Я тихо поповз у малинову гуцавину, майже аж до гадюк, не знаючи, куди подітися і що робить (Олександр Довженко. Зачарована Десна); ...мені завжди було цікаво і важливо, щоб про мене і мого*

мистецтво дізнавалося ще кілька нових людей. Коли мене почали запрошувати виставлятися у ресторанах, мої клієнти говорили: “Як тобі не соромно! Це нижче твого рівня! А мені здається, якщо це хоча б 25 людей дізнаються про мене, значить, дарма я це все затіяла. Плюс до того, думаю, якщо роботи цікаві, то клієнти і від їжі відірвуться, і голову піднімуть, і на картини подивляться, і оцінять їх (Євгенія Гапчинська: «Люблю працювати на замовлення...» // Високий замок. – 28.01.2010 (№18 (4150))); Позбивались коло ступи. Розглядають. Василь зліз на ступу, почав демонструвати. Заскрипіла... гуп-гуп. Регіт. Оце так машина! (Степан Васильченко. Олив'яний перстень).

Крім цього, у ролі незмінного компонента можуть функціонувати вигуки: *Іммігранти. Переважно це вихідці з Африки, з мусульманських країн. Вони скрізь, їх багато. Вони «кучкуются». А де іммігранти, там підвищена антисанітарія і кримінальна обстановка. Ніхто з цим не сперечається. Але... Ох уже це європейське ліберальне “але”... (Архарів Анатолій. Сонцем стомлена країна // Високий замок. – 10.07.2008). Варто наголосити також на тому, що як стрижневі компоненти аналізованих моделей визначають незмінні, “застиглі” словоформи [Величко 1996; Русская грамматика 1980 та ін.].*

Важливим параметром лексикографічного опису синтаксичних фразеологізмів є наявність / відсутність лексичних обмежень на заповнення змінного компонента. Так, модель *Золото – не N₁* характеризується лексичною обмеженістю, оскільки позицію N₁ заповнюють іменники-назви осіб; модель *Чим не N₁* не має лексичних обмежень (див. про це: [Ситар 2011]).

Оскільки синтаксичним фразеологізмом властиве варіювання [Всеволодова, Лим Су 2002], цей аспект також має бути враховано в їхньому лексикографічному описі. Зокрема, модель *Оце N₁* має структурні варіанти *Оце так N₁* і *Оце N₁ так N₁*, напр.: *Оце так подарунок на ювілей!* (Дружбляк Наталя. Десяту дитину – у 50 років // Високий замок. – 08.07.2010); *Оце відповідь, так відповідь. Пан Гарань, мабуть, нервово курить. І за кого ж ви нас маєте, пані Ганно?* (blogs.pravda.com.ua/authors/.../pagecommentslist416230_16/). Крім цього, введення поширювачів у змінну частину речення може реалізовувати різні варіанти розширеної структурної схеми. Наприклад, у межах моделі *Чим не N₁* виділяємо два варіанти розширеної структурної схеми: *Чим не N₁ (Прер) N_{непр}* і *Чим не N₁ Inf* [Ситар 2011], пор.: *Що ж це за “Радіо Алла”? Власник його – та сама Алла, котру в сусідній країні (та й дехто у нас) уже воліли б писати великими літерами, – Алла Пугачова. Тож небезпідставна версія поспіху, з яким “п’ятірка” Нацради через голову це чинного голови оприлюднювала одіозні рішення саме 14 квітня. Адже сама Алла наступного дня відзначала 60-річчя. Чим не подарунок до іменин? (Слово Просвіти. – 30.04.2009); Проте це питання можна поставити і інакше: а, можливо, саме таке становище України і влаштовує Захід? З одного боку, величезний ринок збуту, в тому числі і масовий секонд-хенд, а з іншого — дуже дешева і разом з тим кваліфікована робоча сила — чим не можливість вирішувати свої проблеми за наші рахунок? (Омельчук Дмитро. Шлях до Європи починати з себе // Кримський діалог. – 29.10.2005 (№ 37 (76))).*

Варіювання може стосуватися й семантики синтаксичних фразеологізмів. Так, речення типу *Оце так N₁* залежно від контексту можуть вживатися на позначення позитивної або негативної оцінки мовцем певного явища, пор.: *90 років – оце так ювілей!* (Яремко Іван. Михайло Хусківадзе – ціла епоха у львівському луку // Високий замок. – 10.08.2009 (№140 (4034))) (позитивна оцінка);

Ідуть селом, розглядають, а село старе, бідне, стародавнє. Похилені хатки, ліса трухла, дворики в бур’янах, а по дворах – терниця, сани, мотовило визирає із-під стріхи – все дерев’яне, ветхе... Не село – музей старовини. Хлопцям чогось пригадалися поганські часи, що про них читали в школі. Бракувало тільки посеред села якогось ідолиця, хоч, правду кажучи, днице, що стояло коло однієї хати на призьбі, дуже його нагадувало. Все змайстроване абияк і аби з чого, дерев’яне, трухляве. Так, ніби люди жили тут не цілі віки, а тільки оселилися вчора, щоб як-небудь пережити тиждень або два. А ось і кооперативна крамничка, що скидається на курник, замкнена величезним залізним замком. Сільрада хилиться з гори, червона зірочка над дверима, така самотна, мов її буйним вітром занесло з Києва.

– *Оце так село! Куди воно годиться?* – бубонів Вітя. – *Немов тупим ножем усе вистругане. Викупались, розім’ялись. Вернулись до двору. До дверей – замкнуті* (Степан Васильченко. Олив’яний перстень) (негативна оцінка).

Ще одним критерієм аналізу фразеологізованих речень є можливість / неможливість граматичних модифікацій. За цією ознакою синтаксичні фразеологізми поділяються на дві великі групи:

1) моделі речень, що передбачають парадигматичні видозміни (наприклад, оцінні речення, побудовані за моделлю *Оце N₁*, мають чотирикомпонентну парадигму: *Оце свято!*; *Оце свято буде!*; *Оце свято було!*; *Оце свято було б!*: *Щойно одержала черговий номер, в якому прочитала, яка буде ціна на передплату 2010 р. Очам не повірила, перечитала вдруге. Оце так подарунок буде до Нового 2010 року* (Г. Крикличенко. Хіба ж можна знущатися з передплатників! // Сільські вісті. – 28.07.2009 (№ 84 (18370)));

2) моделі речень, що не мають парадигми (зокрема, такими є інфінітивні речення зі значенням необхідності (структурна схема *Як не Inf*): – *Допомогти треба, – неголосно озвався Гордій, спроквола зводячись із саморобного дебелиго, як і вся мебля в цій хаті, ослона. – Як же не допомогти своїй людині! – розгладив п’ятірню скуповджену чорну чуприну і пригнітив її форменим кашкетом лісника* (Євмен Доломан. Випробування вірності).

Останнім компонентом словникової статті є вказівка на наявність / відсутність образних моделей, що відбивають лексико-семантичне варіювання речень, яке ґрунтується на асоціативно-образній подібності ситуацій дійсності. Поняття образної семантичної моделі речення введено колективом російських дослідників

під керівництвом Л.Г. Бабенко (докладніше про це див. [Русские глагольные предложения 2002: 20-22 і далі]). Здійснений аналіз фактичного матеріалу засвідчив, що образні моделі регулярно реалізуються й серед фразеологізованих речень:

А-а! Лю-лі-лю!
Я дитя своє люблю.
Ой ви, гості з України,
Придивіться ж до дитини —
Чим не сокіл крилатий?
Чим не місяць золотий?
Ясен місяць золотий,
Мій синочок окатий...
А-а! А-а-а!
А... А... А...

(Іван Багряний. Колискова).

Отже, створюваний синтаксичний словник покликаний компактно і доступно подати відомості про семантику, структуру, варіювання й парадигму всього обширу фразеологізованих речень української мови. Моделі речень розташовуватимуться в алфавітному порядку. Атрибуція синтаксичних фразеологізмів включатиме такі компоненти:

1. Структурна схема речення.
2. Типова семантика речення.
3. Приклади.
4. Лексичні обмеження моделі.
5. Тип речення за будовою (просте, складне (з подальшим розмежуванням підтипів)).
6. Тип речення за частиномовним статусом незмінного компонента.
7. Ступінь злитості компонентів.
8. Варіанти структурної схеми речення.
9. Додаткові семантичні відтінки.
10. Вказівка на можливість / неможливість введення поширювачів.
11. Парадигма речення.
12. Образні моделі речень.

Подальший етап дослідження передбачає безпосереднє укладання словникових статей за наведеною структурою, що дасть змогу читачеві створюваного словника отримати повну й систематизовану інформацію про моделі синтаксичних фразеологізмів і в такий спосіб допоможе оволодіти таким важливим національно-специфічним шаром граматики української мови, як синтаксична фразеологія.

Література

Балобанова 2004: Балобанова, Л.А. Семантико-прагматический потенциал синтаксических фразеологизмов и их лексикографическое представление в словаре учебного типа [Текст] : Дис. ... канд. пед. наук : 13.00.02 / Балобанова Любовь Александровна. – М., 2004. – 318 с.

Важнік 2007: Важнік, Сяргей. Спроба тыпалогіі сінтаксічных слоўнікаў славянскіх моў [Тэкст] / Сяргей Важнік // Лінгвістычны студіі: Зб. наук. праць. Выпуск 15 / Укл.: Анатолій Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк: ДонНУ, 2007. – С. 228-234. – Бібліогр.: с. 233-234.

Важнік 2008: Важнік, С.А. Кантрастыўны сінтаксіс польскай і беларускай моў: семантыка і дыстрыбуцыя дзяслоўнага прэдыката [Тэкст] / С.А. Важнік. – Мінск: Права і эканоміка, 2008. – 492 с. – Бібліягр.: с. 397-449. – 250 экз. – ISBN 978-985-422-624-2. («Паланістыка / Полоністыка / Polonistyka», серыя «Манаграфіі», т. I).

Важнік 2008а: Важнік, Сяргей. Сінтаксічныя слоўнікі славянскіх моў: да пытання тыпалогіі [Тэкст] / Сяргей Важнік // Wygaz i zdanie w językach słowiańskich. Opis, konfrontacja, przekład. 6 / Pod redakcją Michała Sarnowskiego i Włodzimierza Wysoczańskiego. – CXLVII. – Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2008. – S. 519-529. – Bibliogr.: s. 528-529. – ISBN 978-83-229-2925-4.

Величко 1996: Величко, А.В. Синтаксическая фразеология для русских и иностранцев [Текст] / А.В. Величко : Учебное пособие / МГУ им. М.В. Ломоносова. – М.: Изд-во МГУ, 1996. – 96 с. – Библиогр. в сносках. – 10000 экз. – ISBN 5-89042-011-9.

Всеволодова, Лим Су 2002: Всеволодова, М.В., Лим Су, Ён. Принципы лингвистического описания синтаксических фразеологизмов: На материале синтаксических фразеологизмов со значением оценки [Текст] / М.В. Всеволодова, Ён Лим Су. – М.: МАКС Пресс, 2002. – 164 с. – Библиогр.: с. 157-161. – ISBN 5-317-00395-4.

Дубічинський 2004: Дубічинський, В.В. Українська лексикографія: історія, сучасність та комп'ютерні технології [Текст] / В.В. Дубічинський : Навч. посібник / Національний технічний ун-т "Харківський політехнічний ін-т". – Х. : НТУ "ХПІ", 2004. – 164 с. – Бібліогр.: с. 149-162. – 200 пр. – ISBN 966-593-332-9.

Иомдин 2003: Иомдин, Л.Л. Большие проблемы малого синтаксиса [Текст] / Л.Л. Иомдин // Труды международной конференции по компьютерной лингвистике и интеллектуальным технологиям Диалог'2003. – М.: Наука, 2003. – С. 216–222. – Библиогр.: с. 222.

Личук 2001: Личук, М.І. Ступені фразеологізації речень [Текст] : автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.01 / НАН України; Інститут української мови. – К., 2001. – 16с.

Перебийніс, Сорокін 2009: Перебийніс, В.І., Сорокін, В.М. Традиційна та комп'ютерна лексикографія. Навч. посібник [Текст] / В.І. Перебийніс, В.М. Сорокін. – К.: Вид. центр КНЛУ, 2009. – 218 с. – Бібліогр.: в кінці розділів. – 300 пр. – ISBN 978-966-638-223-1.

Ситар 2011: Ситар, Ганна. Синтаксичні фразеологізми, побудовані за моделлю *Чим не N_i*, в українській мові [Текст] / Ганна Ситар // Лінгвістичні студії : зб. наук. праць / Донецький нац. ун-т; наук. ред. А. П. Загнітко. – Донецьк : ДонНУ, 2011. – Вип. 22. – С. 208-215. – Бібліогр.: с. 215.

Русская грамматика 1980: Русская грамматика [Текст] : В 2-х т. – Т. 2. Синтаксис / Под ред. Н.Ю. Шведовой. – М.: Наука, 1980. – 709 с. – Библиогр.: с. 657-662. – 25000 экз.

Українська мова 2004: Українська мова: Енциклопедія / Редкол.: Русанівський В.М. (співголова), Тараненко О.О. (співголова), Зяблюк М.П. та ін. – 2-ге вид., випр. і доп. – К.: Вид-во "Українська енциклопедія" ім. М.П. Бажана, 2004. – 824 с.: іл. – 5000 пр. – ISBN 966-7492-19-2.

Шведова 1958: Шведова, Н.Ю. О некоторых типах фразеологизированных конструкций в строе русской разговорной речи [Текст] / Н.Ю. Шведова // Вопросы языкознания. – 1958. – № 2. – С. 93-100. – Библиогр. в сносках.

Лексикографічні праці

Апресян, Палл 1982: Апресян, Ю.Д., Палл, Э. Русский глагол – венгерский глагол: Управление и сочетаемость [Текст] / Ю.Д. Апресян, Э. Палл. – Т. 1-2. – Будапешт: Танкёньвкиадо, 1982. – 834с.; 833с.

Золотова 2001: Золотова, Г.А. Синтаксический словарь. Репертуар элементарных единиц русского синтаксиса [Текст] / Г.А. Золотова. – Изд. 2-е, исправленное. – М.: Эдиториал УРСС, 2001. – 440 с. – 2100 экз. – ISBN 5-8360-0291-6.

Интенцијално 1990: Интенцијално-синтаксически речник на македонските глаголи [Текстот]. – Скопје, 1990.

Попова 1987: Попова, М. Кратък валентен речник на глаголите в съвременния български книжовен език [Текст] / М. Попова. – София: Издателство на Българска академия на науките, 1987. – 544 с.

Русские глагольные предложения 2002: Русские глагольные предложения: Экспериментальный синтаксический словарь [Текст] / Под общ. ред. Л.Г. Бабенко. – М.: Флинта: Наука, 2002. – 464 с. – Библиогр.: с. 32-34. – 1000 экз. – ISBN 5-893490374-5 (Флинта); ISBN 5-02-002758-8 (Наука).

Czesko-polski słownik 1994: Czesko-polski słownik walencyjny czasowników [Tekst] / Pod red. D. Rytel-Kuc. – Wrocław etc., 1994.

Kawka 1980: Kawka, Maciej. Słownik syntaktyczno-semantyczny czasowników polskich [Tekst] / Maciej Kawka. – Część I: Czasowniki bezprzedrostkowe. – Kraków, 1980.

Słownik syntaktyczno-generatywny 1980-1993: Słownik syntaktyczno-generatywny czasowników polskich [Tekst] / Pod red. K. Polańskiego. – Т. 1-7. – Wrocław etc., 1980-1993.

Spiwak, Jurkowski 2003: Spiwak, O. Jurkowski, M. Ukrainko-polski słownik syntaktyczny [Tekst] / Orest Spiwak, Marian Jurkowski. – Warszawa: Tyrsa, 2003. – 341 s. – Bibliogr.: s. XXI-XXIII. – ISBN 83-89085-04-6.

Статья продолжает цикл публикаций, посвященный синтаксическим фразеологизмам украинского языка. Освещены проблемы лексикографического представления синтаксических единиц. Рассмотрены теоретические основы создания Словаря синтаксических фразеологизмов украинского языка, предложена структура словарной статьи.

Ключевые слова: лексикография, синтаксис, синтаксический фразеологизм, словарная статья, украинский язык, фразеологизированное предложение.

The article continues the cycle of publications devoted to the syntactic idioms of the Ukrainian language. The problems of syntactic units lexicographical analysis are outlined. Theoretical basis of the Dictionary of syntactic idioms of the Ukrainian language are considered, the structure of dictionary article is offered.

Keywords: lexicography, syntax, syntactic idiom, dictionary article, Ukrainian language, sentence with phraseological structure.

Надійшла до редакції 23 вересня 2010 року.

Філіпповська Олена

ББК Ш12=411.4*468*33*34

УДК 81'373.7

СУЧАСНА ФРАЗЕОЛОГІЯ: ПЕРСОНАЛІЇ (СТРУКТУРА СЛОВНИКОВОЇ СТАТТІ)

У статті опрацьовано структуру словникової статті розділу «Персоналії» для «Словника фразеологічних термінів сучасної української мови», що містить інформацію про провідних вітчизняних фразеологів і ґрунтовний аналіз напрямів їхніх досліджень у фразеології ХХ – початку ХХІ століть. Структуру словникової статті презентовано на прикладі наукової діяльності видатного фразеолога сучасності – Віктора Дмитровича Ужченка.

Ключові слова: лексикографія, фразеологія, словникова стаття, Словник фразеологічних термінів сучасної української мови.

Сьогодні в українському мовознавстві гостро відчувається проблема оновлення старих і створення нових словників, зокрема термінологічних [Концепція 2009; Краснобаєва-Чорна 2009]. Актуальним, на нашу думку, видається і ґрунтовний аналіз лінгвістичного доробку провідних науковців ХХ – початку ХХІ століть різних галузей лінгвістики. Такі дослідження становитимуть цінність для створення різноманітних довідкових видань з лінгвістики. Вибір проблематики статті зумовлений відсутністю в україністиці дослідження, присвяченого систематизації праць з фразеології провідних вітчизняних і зарубіжних фразеологів, що і зумовлює актуальність нашої роботи. У сучасних лінгвістичних енциклопедіях і довідниках запропоновано певні біографічні дані мовознавців і назви їхніх основних робіт з фразеології (див. [Інститут мовознавства 2005; Українська мова 2004]). Мета статті: опрацювати структуру словникової статті й укласти словникові статті персоналій – провідних вітчизняних фразеологів ХХ ст. – поч. ХХІ ст. для *Словника фразеологічних термінів сучасної української мови*, який готується кафедрою української мови та прикладної лінгвістики Донецького національного університету.

На основі аналізу зібраного матеріалу опрацьовано структуру словникової статті персоналій, що складається з таких компонентів:

- прізвище, ім'я, по батькові мовознавця;
- фотокартка;
- коротка характеристика постаті;
- дата та місце народження / дата смерті та місце поховання;
- освіта;
- місце роботи;
- кандидатська дисертація, докторська дисертація;
- коло наукових інтересів;
- основні праці з фразеології та основні напрями роботи у фразеології;
- література.

За визначеною схемою укладено 25 словникових статей: «Авксентьев Леонід Григорович», «Алефіренко Микола Федорович», «Бабич Надія Денисівна», «Білоноженко Віра Максимівна», «Винник Василь Олексійович», «Виноградов Віктор Володимирович», «Гнатюк Ірина Святославівна», «Демський Мар'ян Тимофійович», «Загнітко Анатолій Панасович», «Лвченко Анатолій Олександрович», «Калашник Володимир Семенович», «Коломієць Лідія Іванівна», «Коломієць Микола Пилипович», «Ларін Борис Олександрович», «Медведев Федір Пилипович», «Мокієнко Валерій Михайлович», «Прадід Юрій Федорович», «Селіванова Олена Олександрівна», «Скрипник Лариса Григорівна», «Удовиченко Григорій Миколайович», «Ужченко Віктор Дмитрович», «Ужченко Дмитро Вікторович», «Чабаненко Віктор Антонович», «Шанський Микола Максимович», «Юрченко Олександр Степанович» [Краснобаєва-Чорна, Філіпповська 2010]. Пропонуємо наповнення опрацьованої структури на прикладі словникової статті «Ужченко Віктор Дмитрович».

Ужченко Віктор Дмитрович

мовознавець, доктор філологічних наук, професор

Дата та місце народження / дата смерті: 14.05.1935 р., с. Підлозіївка, тепер Охтирського р-ну Сумської обл. (Україна) / 07.02.2010 р.

Освіта: вища; Харківський державний університет ім. О.М. Горького (тепер національний університет ім. В.Н. Каразіна) (1959-1964 рр.), заочна аспірантура Харківського державного університету ім. О.М. Горького (1966-1970 рр.).

Місце роботи: Луганський педагогічний інститут (тепер Луганський національний педагогічний університет) ім. Т.Г. Шевченка (викладач (з 1977 р.), доцент (з 1981 р.), професор (з 1991 р.), завідувач кафедри філологічних дисциплін (1990-1998 рр.), завідувач кафедри української мови (з 1998 р.)).

Кандидатська дисертація: «Фразеологія творів Остапа Вишні» (1973 р.).

Докторська дисертація: «Історико-лінгвістичний аспект формування української фразеології» (1994 р.).

Коло наукових інтересів: фразеологія, лексикографія (укладання словників, редагування та рецензування термінологічних галузевих

словників), методика викладання української мови тощо.

Основні праці з фразеології: «Вивчення фразеології в середній школі» (1990 р.); «Народження і життя фразеологізму» (1988 р.); «Східноукраїнська фразеологія» (2003 р.); «Українська фразеологія» (1990 р., співавтор); «Фразеологічний словник східнослобожанських і степових говірок Донбасу» (1997 р., 2000 р., 2002 р., 2005 р., співавтор); «Фразеологічний словник української мови» (1998 р., співавтор); «Фразеологія сучасної української мови» (2007 р., співавтор) тощо.

У лінгвістичному доробку В.Д. Ужченка висвітлено такі аспекти вивчення фразеологічного фонду мови:

• **теоретичні та практичні питання фразеології** (див. також «Становлення фразеологічних одиниць (семантичний і структурний аспекти)» (1978 р., співавтор); «Фразеологічні парадокси» (1984 р.); «Внутрішня форма фразеологізму в зв'язку із внутрішньою формою слова» (1993 р.);

• **системні відношення у фразеології:** багатозначність слова, синонімія у фразеології, фразеологічні варіанти, антонімія фразеологічних одиниць;

• **фразеологічна ідеографія** (див. також «Варіантно-синонімічні групи в східноукраїнській фразеології («брехати», «обманювати»)» (2001 р.); «Фразеосемантичні лінії однієї «делікатної» варіантно-синонімічної групи» (2009 р.);

• **лінгвокультурологічний аспект фразеології:** духовний код національної культури, ціннісні орієнтації в семантиці фразеологізмів, базові концепти української культури тощо (див. також «Мікрофразеологізми в контексті загальномовної фразеології та етнокультури» (2002 р.);

• **фразеологічна етимологія** (див. також «Вискочити як Пилип з конопель» (1983 р.); «Водою не розіллеш» (1985 р.);

• **діалектна фразеологія** (див. також «Структурно-семантичне моделювання фразеологізмів східнослобожанських і степових говірок Донбасу» (1999 р.); «Актуальність вивчення ареальної фразеології» (2004 р.); «Динаміка символічних значень у східноукраїнській фразеології» (2006 р.); «Напіввідлучені» фразеологічні мовленнєві формули (2009 р.);

• **методика викладання фразеології в школі** (див. також «Роздавальний матеріал для вивчення фразеології» (1977 р.); «Вивчення фразеології в середній школі» (1990 р.);

• **когнітивні процеси у фразеології** (див. також «Когнітивні аспекти вивчення фразеології в Україні» (2008 р.);

• **лінгвокультурологічний та лінгвоконцептологічний аспекти фразеології** (див. також «Весільні фразеологізми» (1991 р.); рос. «Культурно-національний компонент

в українських фразеологічних одиницях» (2000 р.); «Мікрофразеологізми в контексті загальномовної фразеології та етнокультури» (2004 р.); «Опозиція «чорт» – «болото» як репрезентація «дурного» хронотопу в українському фразеологічно-концептуальному просторі» (2004 р.); «Фразеологічні словники як зібрання фонові інформації» (2006 р.); «Етимони фразеологізмів як об'єкт психолінгвістичного експерименту» (2009 р.);

• **фразеографія** (див. також «Фразеологічні словники як зібрання фонові інформації» (2006 р.)).

Література: 1. Актуальні питання розвитку української мови: Вступ. Лексикологія. Фразеологія: Посіб. для магістрантів. – Луганськ: Альма-матер, 2005. – 148 с.; 2. Актуальність вивчення ареальної фразеології // Лінгвістика: Зб. наук. пр. – Луганськ: Альма-матер, 2004. – № 2(3). – С. 172-184; 3. Варіантно-синонімічні групи в східноукраїнській фразеології («брехати», «обманювати») // Лінгвістичні студії: Зб. наук. праць. – Донецьк: ДонНУ, 2001. – Вип. 8. – С. 302-307; 4. Весільні фразеологізми // Українська мова і література в школі. – 1991. – № 5. – С. 6-8; 5. Вивчення фразеології в середній школі: Посібник для вчителя. – К.: Рад. шк., 1990. – 176 с.; 6. Вискочити як Пилип з конопель // Українська мова і література в школі. – 1983. – № 10. – С. 71-72; 7. Внутрішня форма фразеологізму в зв'язку із внутрішньою формою слова // Мовознавство. – 1993. – № 3. – С. 23-30; 8. Водою не розіллеш: Із скарбів фразеології // Українська мова і література в школі. – 1985. – № 12. – С. 66-67; 9. Динаміка символічних значень у східноукраїнській фразеології // Служитель фразеологічної музи: Зб. наук. ст. – Луганськ: Альма-матер, 2006. – С. 195-206; 10. Етимони фразеологізмів як об'єкт психолінгвістичного експерименту // Лінгвістика: Зб. наук. праць. – Луганськ, 2009. – № 2 (17). – С. 77-90; 11. Когнітивні аспекти вивчення фразеології в Україні // Лінгвістика: Зб. наук. праць. – Луганськ, 2008. – № 2 (14). – С. 46-59; 12. Культурно-національний компонент в українських фразеологічних одиницях // Слово во времени и пространстве: К 60-летию проф. В.М. Мокиенко. – СПб., 2000. – С. 186-195; 13. Мікрофразеологізми в контексті загальномовної фразеології та етнокультури // Доп. та повідомл. IV Міжнар. конгресу українців / Відп. ред. В. Німчук. – К.: Пульсари, 2002. – Т.: Мовознавство. – С. 189-193; 14. «Напіввідлучені» фразеологічні мовленнєві формули // Учёные записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. – Т. 22(61). – № 4(2): Филология. Социальные коммуникации. – Симферополь: Таврический нац. ун-т им. В.И. Вернадского, 2009. – С. 36-42; 15. Народження і життя фразеологізму. – К., 1988. – 279 с.; 16. Опозиція «чорт» – «болото» як репрезентація «дурного» хронотопу в українському фразеологічно-концептуальному просторі // Рідний

край. – Полтава, 2004. – № 2(11). – С. 61-68; 17. Роздавальний матеріал до вивчення фразеологізмів // Українська мова і література в школі. – 1977. – №8. – С. 58-66; 18. Словник українських східнослов'янських говірок / К.Д. Глуховцева, В.В. Леснова, І.О. Ніколаєнко, Т.П. Тернавська, В.Д. Ужченко. – Луганськ, 2002. – 233 с.; 19. Становлення фразеологічних одиниць (семантичний і структурний аспекти) / Авксентьев Л.Г., Ужченко В.Д. // Українська мова і література в школі. – 1978. – № 12. – С. 39-46; 20. Структурно-семантичне моделювання фразеологізмів східнослов'янських і степових говірок Донбасу // Вісник Луганського державного педагогічного університету ім. Тараса Шевченка. – 1999. – № 5. – С. 34-39; 21. Східноукраїнська фразеологія: Монографія. – Луганськ: Альма-матер, 2003. – 362 с.; 22. Українська фразеологія: Навч. посібник для філол. фак. ун-тів / Л.Г. Авксентьев, В.Д. Ужченко. – Харків: Основа, 1990. – 167 с.; 23. Фразеологічний словник східнослов'янських і

степових говірок Донбасу: 6019 фразеологізмів / В.Д. Ужченко, Д.В. Ужченко. – 5-те вид., перероб. й доп. – Луганськ: Альма-матер, 2005. – 348 с.; 24. Фразеологічний словник української мови / В.Д. Ужченко, Д.В. Ужченко. – К.: Освіта, 1998. – 224 с.; 25. Фразеологічні парадокси // Українська мова і література в школі. – 1984. – № 4. – С. 75; 26. Фразеологічні словники як зібрання фонові інформації // Лінгвістика: Зб. наук. праць. – Луганськ: Альма-матер, 2006. – № 3(6). – С. 47-56; 27. Фразеологія в календарно-обрядовому пісенному дискурсі // Лінгвістика: Зб. наук. праць. – Луганськ, 2008. – № 1(13). – С. 67-87; 28. Фразеологія сучасної української мови: Навч. посіб. / В.Д. Ужченко, Д.В. Ужченко. – К.: Знання, 2007. – 494 с.; 29. Фразеосемантичні лінії однієї «делікатної» варіантно-синонімічної групи // Учёные записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. – Т. 20(59). – № 6: Филология. – Симферополь: Таврический нац. ун-т им. В.И. Вернадского, 2007. – С. 254-263.

Отже, укладені словникові статті за опрацьованою структурою дозволять читачеві отримати систематизовану інформацію про певного фразеолога та його внесок у фразеологію ХХ – поч. ХХІ ст.

Надалі актуальним видається поповнити розділ «Персоналії» такими словниковими статтями: «Баранник Дмитро Харитонович», «Баран Ярослав Андрійович», «Жуйкова Маргарита Василівна», «Зорівчак Роксолана Петрівна», «Кравченко Євдокія Григорівна», «Левченко Олена Петрівна», «Редін Петро Олексійович», «Кунін Олександр Володимирович» та ін.

Література

Інститут мовознавства 2005: Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України – 75, 1930-2005: Матеріали до історії [Текст] / Редкол.: В.Г. Складенко (відп. ред.) та ін. – К.: Довіра, 2005. – 565 с.: іл.

Комова 2003: Комова, М. В. Українська термінографія (1948-2002) : Бібліограф. покажч. [Текст] / Нац. ун-т «Львівська політехніка», Ін-т гуманітар. і соціал. наук, Науково-техн. б-ка. – Львів: Ліга-Прес, 2003. – 112 с.

Концепція 2009: Концепція Державної цільової програми розвитку Національної словникової бази на 2009-2015 роки – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ip.edu.ua/tc.terminology/TK_Work/KMU_N140p_2009_Vocab.htm.

Краснобаєва-Чорна 2009: Краснобаєва-Чорна, Ж. В. Моделювання терміносистеми української фразеології: Словник фразеологічних термінів сучасної української мови [Текст] / Ж. В. Краснобаєва-Чорна // Учёные записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. – Т. 22(61). – № 4(2): Филология. Социальные коммуникации. – Симферополь: Таврический нац. ун-т им. В.И. Вернадского, 2009. – С. 197-201. – Бібліогр.: с. 201.

Краснобаєва-Чорна, Усенко 2010: Краснобаєва-Чорна, Ж., Усенко, О. Семантико-граматична класифікація фразеологізмів у Словнику фразеологічних термінів сучасної української мови [Текст] / Ж. Краснобаєва-Чорна, О. Усенко // Лінгвістичні студії: Зб. наук. пр. – Донецьк, 2010. – Вип. 21. – С. 124-133.

Краснобаєва-Чорна, Філіпповська 2010: Краснобаєва-Чорна, Ж., Філіпповська, О. Сучасна фразеологія: Персоналії (пробний зошит) [Текст] / Ж. Краснобаєва-Чорна, О. Філіпповська. – Донецьк: ДонНУ, 2010. – 72 с.

Українська мова 2004: Українська мова: Енциклопедія [Текст] / Редкол.: Русанівський В.М. (співголова), Тараненко О.О. (співголова), М.П. Зяблюк та ін. – 2-ге вид., випр. і доп. – К.: Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М.П. Бажана, 2004. – 824 с.: іл.

Філіпповська 2010: Філіпповська, О. Словник фразеологічних термінів сучасної української мови: Персоналії [Текст] / О. Філіпповська // Лінгвіст-програміст: Зб. наук. праць / Укл.: А. Загнітко (відп. ред.), Ж. Краснобаєва-Чорна (заст. відп. ред.) та ін. – Донецьк: ДонНУ, 2010. – С. 58-61.

В статті описано структуру словарної статті розділу «Персоналії» для «Словаря фразеологічних термінів сучасної української мови», який містить інформацію про видатних українських фразеологів та основний аналіз направлений на дослідження їх діяльності в фразеології ХХ – початку ХХІ століть. Структуру словарної статті представлено на прикладі наукової діяльності видатного фразеолога сучасності – Віктора Дмитрієвича Ужченко.

Ключевые слова: лексикографія, фразеологія, словарна стаття, Словарь фразеологічних термінів сучасної української мови.

This paper describes the structure of vocabulary entry of the section «Personalias» for the «Dictionary of Phraseological Terms of the Modern Ukrainian Language» which contains the information about leading native phraseologists and the well-grounded analysis of trends of their researches in the phraseology of the XXth – XXIst centuries. The structure of vocabulary entry is presented on the example of scientific activity of outstanding modern phraseologist – Victor Dmytrovich Uzhchenko.

Keywords: lexicography, phraseology, vocabulary entry, Dictionary of Phraseological Terms of the Modern Ukrainian Language.

Надійшла до редакції 7 вересня 2010 року.

РОЗДІЛ VI. РЕЦЕНЗІЇ ТА АНОТАЦІЇ

СУЧАСНИЙ МОВНИЙ ЛАНДШАФТ РОСІЙСЬКИХ КОЛЬОРОПОЗНАЧЕНЬ

Рецензія на монографію:

Герасименко И. А. Семантика русских цветообозначений : монография / И.А. Герасименко. – Горловка : Изд-во ГГПИИЯ, 2010. – 440 с.

Рецензована монографія присвячена висвітленню національно-культурної семантики російських кольоропозначень. Не можна сказати, що ця проблема була обділена увагою у мовознавчих пошуках, але, незважаючи на велику кількість праць з цього питання, її вичерпний розгляд залишається актуальним. Аналізована праця І. А. Герасименко є комплексним дослідженням лінгвокультурологічного змісту російських ад'єктивних колоративів, покласифікованих за структурними (на прості, композитні і складники описових конструкцій) і семантичними ознаками (на колоративи з основним і похідним колірним значенням; полісемантичні й моносемні; з експліцитним і імпліцитним значенням кольору; власне колоративи та колоративи з неконкретним колірним значенням; колоративи, що називають один чи декілька кольорів). У рецензованій роботі І. А. Герасименко намагається предметно розглянути смислову наповнюваність російських полісемантичних та моносемних кольоролексем, пояснити їх глибинну семантику, взаємозамінність та амбівалентність. Авторка розглядає змістове наповнення і предметну віднесеність прикметників із вторинним колірним значенням, лексем, які позначають неконкретизовані кольори, а також ад'єктивів, які використовуються як імпліцитні колоративи, як слова-репрезентанти різних кольорів. І. А. Герасименко проаналізувала участь колоративів і релевантних з точки зору кольороопису лексем у формуванні російського антропонімікону й топонімікону, смислотвірний потенціал колоративів як компонентів заголовків літературно-художніх творів російських авторів. Матеріалом дослідження слугували колоративи, зафіксовані в російській фразеології, текстах фольклору й текстах художньої літератури, використовувані у формуванні антропонімікону й топонімікону, задіяні в заголовках літературно-художніх творів російських авторів.

Об'єктом дослідження постали прикметники (у тому числі й субстантивовані), що експліцитно й імпліцитно позначають колір, відтінки кольору та різні кольори, й описові конструкції з компонентами *цвет / цвета*, які функціонують як компоненти російських фразем, а також фольклорних висловів і літературно-художніх сполук, постають елементами-посиланнями антропонімів та топонімів, входять до заголовків літературно-художніх текстів.

Аналізована монографія складається з передмови (с. 10-28), п'яти розділів (с. 29-402), післямови (с. 403-407) і списку використаних джерел (с. 408-437). У передмові обгрунтовано доцільність комплексного опису семантики російських кольоропозначень. Позитивним є те, що авторка, наголошуючи на тому, що лексико-семантична група колоративів неодноразово ставала об'єктом досліджень, здійснюваних у різних напрямках, послідовно обгрунтовує теоретичні передумови для комплексного вивчення ад'єктивних колоративів.

Структура роботи визначається позиціями, висловленими у передмові. У перших трьох розділах (с. 29-294) на значному фактичному матеріалі розглянуті групи ад'єктивних лексем, які представники російської лінгвокультури використовують для позначення кольору в структурі усталених формул, народнопоетичних висловів і літературно-художніх сполук. Використовуючи матеріал фразеології, мови фольклору і мови художньої літератури, описана семантика прикметників з основним і похідним значенням кольору, проаналізовані глибинні змісти полісемантичних колоративів, причини взаємозамінності й амбівалентності слів з основним значенням кольору. На матеріалі мови фольклору і мови художньої літератури розглянутий характер сполук (вільні, зв'язані), до складу яких входять колоративні одиниці, проаналізовані сполучувальні можливості й інтертекстуальні зв'язки колоративів. Уперше до опису семантики ад'єктивних колоративів були додані сучасні етимологічні спостереження (М. О. Луценко), теоретичні положення про полярну концепцію походження людства (В. М. Дьомін, В. В. Богданов, У. Ф. Уоррен), що дозволило І. А. Герасименко пояснити глибинні смисли, амбівалентність і взаємозамінність досліджуваних лексем.

Четвертий розділ (с. 295-365) присвячений групі російських моносемних кольоропозначень, до складу яких відносяться, наприклад, композитні утворення, ад'єктиви з похідним колірним значенням, описові конструкції, іншомовні запозичення. Було зазначено, що за рахунок цих лексичних одиниць відносно закрыта система слів, до якої належать кольоропозначення, має тенденцію до поповнення. Однак продуктивність творення нових слів, які позначають колір, супроводжується їх моносемантизмом. Ці колоративи використовуються, як правило, для актуалізації кольору.

У четвертому розділі послідовно простежена семантика лексем із неконкретним колірним значенням, імпліцитних колоративів і слів-репрезентантів різних кольорів. Розглядаючи смисловий зміст слів із неконкретним спектральним змістом (*мрачный, светлый, матовый*), у тому числі лексем, які позначають декілька неконкретизованих кольорів (*цветной, рябой, пёстрый*), одиниць із імпліцитною семою кольору

(*буйный, пышный, глухой*), І. А. Герасименко прийшла до висновку, що ці одиниці контекстуально постають колоративами. Залучення груп слів до об'єкту дослідження базується на аналізі їхньої текстової семантики, на тому, що ці одиниці мови можуть бути контекстуально релевантними з точки зору кольороопису. «Немає сумнівів у тому, що за умови певної сполучуваності структура значення слів цієї групи доповнюється семою кольору», – наголошує авторка. І далі: «Останнє означає, що в російській мові деякі ад'єктиви передають у викладі значення, закріплені за кольоропозначення» (с. 365).

П'ятий розділ (с. 366-402) концентрує увагу на вивченні участі колоративів у формуванні російського антропонімікону й топонімікону, значну частину приділено опису смислотвірному потенціалу колоративів як компонентів заголовків літературно-художніх творів російських авторів. Ретельно проаналізовано склад прізвищ, утворених від споконвічно російських і запозичених колорооснов, частина яких уже вийшла з активного функціонування або використовується в обмежених (діалектних) сферах (наприклад, від рос. заст. жаркой 'рудожовтий' > *Жариков, Жарин, Жаринов, Жарихин*). Окрім власне-колоративів, у прізвищах задіяні слова, що називають декілька кольорів (рос. *Рябов, Пеструха, Цветнов*). Через вплив на російську систему прізвищ антропонімії інших мов, використовуються русифіковані (рос. *Рудый*) та іншомовні власні імена, що функціонують у російській мові (рос. *Билый, Чорный*). Цілком мотивованим постає твердження, що в основі виникнення безафіксних (рос. *Белый, Чёрный, Серый, Жёлтый, Зелёный, Рудой, Смурый*), суфіксальних (рос. *Желтов, Сизых, Муругов*) і композитних (рос. *Белодуб, Синебрюхов, Красноштанов*) антропонімів із колоративною основою лежать імена, прізвиська й топоніми найменування.

Визначено, що частина російського топонімікону сформована з географічних назв, утворених від споконвічно російських і запозичених колорооснов з основним і похідним колірним значенням (рос. р. *Желтая*, ул. *Лиловая*, с. *Смоляное*), від основ, які позначають декілька кольорів (рос. оз. *Рябо*, г. *Цветнополье*). Цінним постає опис структурної організації цих топонімів. Зазначено, що вони представлені безафіксними однослівними (рос. оз. *Черное*, р. *Белая*, ул. *Зеленая*), афіксальними (рос. с. *Сериково*), композитними однослівними (рос. *Белгород*, с. *Желтоярво*) і складеними найменуваннями (д. *Белая Гора*), мають три джерела походження: а) антропонімічний (рос. д. *Беляево* < антропонім *Беляев* < чоловіче ім'я *Бел* 'світлий' або 'вільний від податків'), б) природно-географічний, що відображає особливості ландшафту (рос. пгт *Зеленоборский*); в) культурно-історичний (рос. пос. *Красный Восход*).

Ретельно проаналізовані колоративи в заголовках художніх творів, які наділяються різноманітним смислотвірним потенціалом. У їхню семантику автори вкладають значення, що апелюють до історичних («*Красный смех*» Л. Андрєєва) і культурологічних реалій («*Белый вальс*» Й. Бродського), до явищ символічного плану («*Чёрная пятница*» О. Толстого), до природних факторів («*Белые ночи*» Ф. Достоевського). Як заголовки використовуються сполуки з колоративним компонентом, запозичені з творів інших авторів («*Ночевала тучка золотая*» А. Приставкіна). Відзначаються жанрові переходи («*Мороз-Красный нос*» М. Некрасова). У заголовках із колоративами автори використовують ідіоматичні сполуки («*Жёлтый дом*» С. Чорного) та їхні компоненти («*Розовый чулок*» А. Чехова), тобто відсилають до культури як цілісного тексту, співвідносять названі нами тексти з різноманітними об'єктами невичерпного світу.

Комплексне дослідження семантики російських колоративів дозволило автору зробити висновки, сформульовані логічно, цілісно і вичерпно (с. 403-407).

Послідовність і системність викладу, переконливість аргументів і вдале оперування фактичним матеріалом засвідчують високий рівень виконання рецензованої праці. Висновки, подані у розділах, сприяють поглибленню інформативності і дозволяють сформувати цілісне уявлення про здійснене дослідження.

Адресована науковим працівникам, викладачам, аспірантам, студентам філологічних спеціальностей вищих навчальних закладів, монографія І. А. Герасименко сприятиме глибшому розумінню актуальних писань сучасної семасіології і ономасіології, розширюючи сучасні виміри граматики адресанта і граматики адресата.

Анатолій Загнітко (Донецьк, Україна)

Надійшла до редакції 28 вересня 2010 року.

НОВІТНІ ВИМІРИ ЛІНГВІСТИЧНОЇ ПРАГМАТИКИ

Рецензія на монографію:

Бацевич Ф. С. Нариси з лінгвістичної прагматики: [монографія] / Бацевич Ф. С. – Львів : ПАІС, 2010. – 336 с.

Із розвитком антропоцентричного підходу до мови дослідження функційно-комунікативних і прагматичних проблем стає одним із провідних напрямів сучасної лінгвістики. Таким новим підходом до явищ мови, позя всяким сумнівом, є лінгвістична прагматика. Вирішення прагматичних проблем потребує осмислення багатьох лінгвістичних понять, пов'язаних із семантикою, синтактикою та риторикою, окреслення

значної кількості категорій сучасної лінгвістики, зокрема дискурсу (тексту), мовленнєвого жанру, мовленнєвого акту, комунікативного смислу та багатьох інших. У лінгвістичних працях кінця ХХ – початку ХХІ ст. домінує думка про те, що пізнати сутність і природу мови без звернення до людини, людського чинника в мові неможливо. Останній найповніше вивчають саме в межах лінгвістичної прагматики.

Якщо говорити про здобутки вітчизняної лінгвістики у вищезгаданій галузі науки про мову, чільне місце належить внескові Ф.С. Бацевича. Упродовж довгого часу, крок за кроком, у працях професора Бацевича з позицій сучасної антропо- і функційно-комунікативно налаштованої науки про мову, систематизовано й усебічно висвітлено найактуальніші проблеми новітньої лінгвістичної думки. Однак запропонована праця “Нариси з лінгвістичної прагматики” постає все ж найбільш ємним, надзвичайно послідовно викладеним дослідженням, що охоплює увесь спектр проблем лінгвістичної прагматики як найповнішого вияву сутності сучасної науки про мову, починаючи від моменту її зародження й до етапу сучасного її становлення як одного із найдинамічніших новітніх наукових напрямів.

Рецензована праця складається з шести розділів, вступних зауваг, ґрунтовних загальних висновків та іменного покажчика.

Основна мета пропонованої монографії – висвітлити низку понять сучасної лінгвістичної прагматики, концепцій і гіпотез, опрацьовуваних у її межах, уточнити проблемне поле та категорійний апарат цієї науки, визначити методи, методик та прийоми лінгвопрагматичного аналізу мови. Положення, задекларовані у вступній частині (с. 5-8), послідовно реалізуються вже в першому розділі.

Перший розділ “Лінгвістична прагматика: сутність, предмет і методи дослідження” (с. 9-52) охоплює низку аспектів, пов’язаних із визначенням сутності, дослідницької одиниці, найважливіших категорій, методів, методик і прийомів аналізу тощо, а також з’ясовує статус лінгвістичної прагматики в сучасній науці про мову. Окреслюючи актуальні проблеми сучасної лінгвістичної прагматики, пов’язані з певною невизначеністю предмета дослідження, недостатньою сформованістю поняттєвого апарату та метамови наукового опису, вчений намагається систематизувати й узагальнити чималий теоретично-науковий потенціал лінгвістичної прагматики на сучасному етапі її наукового розвитку, пропонує аналітико-критичні та системно-пошукові погляди на конкретні лінгвістичні проблеми, водночас окреслюючи шляхи їх вирішення.

Виділивши **комунікативний прагматичний смисл** як основну дослідницьку одиницю лінгвістичної прагматики в підрозділі “Предмет, дослідницька одиниця, категорійний апарат лінгвістичної прагматики. Співвідношення понять “семантика” і “прагматика”” (с. 10-30), дослідник водночас звертає увагу на неоднорідність його вияву в комунікації. Ф.С. Бацевич вказує на як мінімум три сфери вияву комунікативного прагматичного смислу (**комунікативний прагматичний смисл соціального характеру, комунікативний прагматичний смисл культурного характеру, комунікативний прагматичний смисл духовно-психологічного характеру**), спираючись при цьому на основну прагматичну категорію – категорію суб’єктивності, яку окрім чинників особистостей адресанта, адресата, їхніх зв’язків, виділених класиками прагматичних досліджень (Ч. Морріс, Р. Столнейкер та ін.), науковець розширює до ширшої категорії – у вияві **суб’єктивності** у Мові, Мовленні й Мовленнєвій діяльності. Ф.С. Бацевич підкреслює, що “суб’єктивний чинник – це не якісь додаткові характеристики одиниць і категорій Мови, Мовлення і Мовленнєвої діяльності (Комунікації, Спілкування), це людський погляд на світ, суб’єктивний с п о с і б організації мовного коду, який з часом, пройшовши “сито” комунікативних норм, може стати складником інших модусів існування мови. Основою суб’єктивного чинника є когнітивно-психологічні, ширше кажучи – духовні зв’язки людей, які вступили в комунікацію. На нашу думку, підходи, які враховують згадане розуміння суб’єктивного чинника, а також традиційні аспекти розуміння прагматики з позиції “значення як уживання” слід уважати взаємодоповнювальними, оскільки значення, вжите суб’єктивно в контексті спілкування, стає носієм індивідуальних комунікативних смислів, в яких синтезовані семантичні (денотативно-референтні) і суб’єктивні (конотативні) складники” [збережено авторський пропуск між літерами; с. 11]. Проблему **співвідношення семантики та прагматики** (с. 26-30) розглянуто крізь призму розуміння прагматики як вияву того ж суб’єктивного чинника в Мові, Мовленні й Комунікації як модусах існування мови у світлі прагматичних значень (**комунікативних прагматичних смислів**), які стосуються, передусім, внутрішнього світу учасників спілкування, почуттів, емоцій тощо. У силу цього важливим постає положення про те, що “семантичні компоненти мовного коду образно уявляються, а прагматичні – переживаються, впізнаються на основі спільного духовного досвіду і користування учасниками комунікації однією ідіоетнічною мовою” [с. 29]. Хоча в сучасній лінгвістиці домінує думка, згідно з якою “межі між прагматикою і семантикою в лінгвістиці провести важко і, можливо, не обов’язково” [Падучева Е.В. Семантические исследования (Семантика времени и вида в русском языке; Семантика нарратива) / Е.В. Падучева. – М.: Языки русской культуры, 1996. – 64 с.], абсолютно обґрунтованим видається твердження Ф.С. Бацевича про те, що розмежування **семантики та прагматики** має важливий теоретичний характер як у лінгвістичному описі, так і в реальних ситуаціях у мовленнєвій комунікації через призму **значення та вживання**. Цілком мотивованим також є судження про **індивідуально-ситуативну** зумовленість прагматичних значень, згідно з яким “стосовно інших типів значень прагматичні комунікативні смисли набагато більше контекстно і ситуативно зумовлені. У низці випадків вони взагалі невіддільні від контексту або ситуації вживання, злиті з ними” [с. 28]. У силу цього правильним є систематичне розрізнення значення та вживання в лінгвістичному описі: “було б помилково вважати, що в реальному процесі розуміння

висловлення першими в дію вступають семантичні правила, а лише пізніше – прагматичні. Насправді, семантичні й прагматичні правила породження висловлення діють одночасно; у низці типів спілкування (суперечка, сварка чи, навпаки, фатична інтеракція) прагматичний чинник домінує і виходить на перший план породження і сприйняття мовлення” [с. 28]. Привабливим постає зокрема аргумент щодо слушності розмежування прагматики та семантики через призму кількісних компонентів: “важливим є також те, що корпус семантичних компонентів теоретично може бути кількісно визначений на певному етапі розвитку конкретної мови. Корпус же прагматичних смислів, а особливо комунікативних прагматичних смислів, принципово не підлягає кількісному охопленню не тому, що їх надзвичайно багато (радіше, їх, мабуть, менше, ніж семантичних компонентів мови), а в силу повної їх залежності від конситуації спілкування, де вони не прораховуються, а, впізнаються, переживаються” [с. 27]. Учений, підкреслюючи, що на сьогоднішньому етапі розвитку лінгвістичної думки проблему співвідношення семантичних і прагматичних чинників ще не можна вважати остаточно вирішеною, одночасно слушно переконує, що без урахування відмінностей між семантичними та прагматичними явищами неможливий подальший рух новітньої лінгвістики.

У підрозділі “Методологічні засади і методи дослідження прагматичних явищ. Специфіка метамови лінгвістичної прагматики” (с. 30-43) вчений, підсумовує здобутки сучасної лінгвістичної науки в аспекті методології лінгвопрагматики, водночас накреслюючи напрямки подальшого її розвитку. Ф.С. Бацевич підкреслює, що будучи мовознавчою дисципліною з міждисциплінарною природою, взаємодіючи, в силу цього, з чималою кількістю інших наукових напрямів сучасного гуманітарного знання та напрямів сучасної науки про мову, лінгвістична прагматика спирається на методологічні засади сучасної екзистенційної феноменології та герменевтики, теорії мовленнєвої діяльності й у цей час “активно опрацьовує власні методи дослідження, за допомогою яких можна було б пов’язати людину і ті засоби символічної системи, які отримали назву “мова” [с. 52]. Як переконливо зауважує дослідник, лінгвістична прагматика як окрема мовознавча дисципліна вже починає опрацьовувати власні методи, методик та прийоми аналізу мовного матеріалу, як-от: елементи методик і прийомів структурного методу, дискурс-, контент- та інтент-аналізу, аналізу трансакційного та деяких інших. Водночас науковець поділяє сумніви деяких інших сучасних лінгвістів щодо виокремлення так званого **методу прагматичного аналізу**. Погоджуючись з тим, що сутність методу прагматичного аналізу, “полягає у вивченні людських вимірів комунікації з оперттям на засоби мовного коду”, підкреслюючи, що “психологічний тип людини, її настрої, світобачення, ставлення до співрозмовника тощо впливають на перебіг комунікації, її реєстрові характеристики, тональність, атмосферу. У центрі уваги прагматичного аналізу перебувають такі важливі поняття комунікації, як стратегії й тактики спілкування, оцінні (аксіологічні) аспекти людської взаємодії, закони, правила й конвенції спілкування тощо” [с. 41], Ф.С. Бацевич вважає, що ще зарано говорити про наявність окремішнього **прагматичного методу аналізу** в силу відсутності методик і прийомів дослідження мови, властивих лише цьому методу.

Ф.С. Бацевич слушно підкреслює, що вкрай гострою проблемою, що вимагає негайного вирішення, є відсутність **метамови** прагматики загалом і лінгвістичної прагматики зокрема. Лінгвопрагматика, будучи, як зазначає вчений, “пов’язаною зі значною кількістю наукових дисциплін гуманітарної сфери знань, перш за все філософією (в її вияві лінгвістичної філософії та комунікативної філософії); логікою; семіотикою (лінгвосеміотикою); інженерною лінгвістикою та теорією штучного інтелекту; сучасною лінгвістикою з її традиційним членуванням мови на семантику й синтаксис, соціолінгвістикою, яка вивчає соціальні й культурні умови використання мовних засобів для виконання певних функцій; теорією дискурсів, мовленнєвих жанрів і мовленнєвих актів, теорією і практикою міжкультурної комунікації; комунікативною лінгвістикою, яка вивчає організацію мовного коду в різноманітних типах спілкування людей; етнолінгвістикою; психолінгвістикою; когнітологією і лінгвокогнітологією та іншими традиційними і новітніми науковими напрямками” [с. 11-12], сьогодні змушена користуватись метомовою інших наукових дисциплін. Метомова ж прагматики і, зокрема, лінгвістичної прагматики до цього часу, фактично, не створена. Водночас учений справедливо не погоджується з думкою деяких інших лінгвістів, що метомова опису мовних явищ має бути єдиною, всеохопною – від лексики до прагматики. Виокремлюючи **відмінності між семантичними та прагматичними явищами мови**, дослідник аргументовано говорить про доцільність і необхідність створення **метамови лінгвопрагматики**. Вказуючи на надзвичайну складність **формалізації прагматичних явищ**, зокрема внаслідок їх “важковловимості, психологізованості і залежності від конкретного контексту й ситуації спілкування” [с.42], а також внаслідок того, що “прагматичні феномени мають принципово інший характер: їх не повідомляють, а виражають; вони мають характер пресупозицій, фонових знань” [с. 42] тощо, Ф.С. Бацевич все ж упевнено стверджує, що “створення такої метамови, а також правил її формалізації, вкрай необхідне лінгвістичній прагматичній, яка динамічно розвивається, значною мірою формуючи “обличчя” сучасної лінгвістики загалом” [с. 43] і водночас пропонує поетапне втілення низки дослідницьких проєктів для реалізації цього надскладного завдання.

Завершує перший розділ розгляд **статусу лінгвістичної прагматики** в межах сучасної науки про мову (с. 46-52), який постає логічним продовженням підрозділу “Методологічні засади і методи дослідження прагматичних явищ. Специфіка метамови лінгвістичної прагматики”. Ф.С. Бацевич доходить висновку про те, що лінгвістична прагматика на сучасному етапі становлення – це **“напрямою сучасної лінгвістики, предметом якої є суб’єктивний чинник у**

Мові, Мовленні й Комунікації (Мовленнєвій діяльності, Спілкуванні)” [збережено авторський пропуск між літерами; с. 47]. Іншими словами, прагматика є однією з **мовознавчих дисциплін**, що має міждисциплінарну природу, а не просто “*міждисциплінарною сферою знань*” [с. 47], як стверджують деякі сучасні прагмалінгвісти [Сусов І.П. Лінгвистическая прагматика / І.П. Сусов. – Вінниця: Нова книга, 2009. – 272 с.]. Учений розглядає чинники, що визначають статус лінгвістичної прагматики, як-от: “*специфіка прагматичного компонента мовних засобів у процесах спілкування; загальне співвідношення між прагматикою і лінгвістикою загалом; конкретні напрями і розділи лінгвістичної прагматики*” [с. 46] тощо.

Другий розділ “Короткий історичний нарис формування загальної і лінгвістичної прагматики як наукових напрямів” (с. 53-100) охоплює розгляд історії становлення лінгвістичної прагматики як самостійної дисципліни в межах загальної прагматики, простеження розвитку ідей загальної прагматики та лінгвістичної прагматики в межах різних напрямків гуманітарної думки (філософії, логіки, семіотики, лінгвістики тощо), зокрема становлення історичної ідеї лінгвістичної прагматики в межах загальної прагматики щодо необхідності вивчення людського (суб’єктивного) чинника у мові. Сучасний стан лінгвістичної прагматики, як слушно наголошує Ф.С. Бацевич, неможливо зрозуміти, не звернувшись до її витоків, джерел. Ґрунтовно розглядаючи історію розвитку ідей лінгвістичної прагматики у працях таких видатних філософів, семіотиків, лінгвістів, як В. фон Гумбольдт, Е. Кассіер, Р. Якобсон, Л. Вітгенштейн, Е. Бенвеніст, К. І. Льюїс, Р. Карнап, Ч. С. Пірс, Ч. Морріс, К. Бюллер, Ш. Баллі, М. Бахтін, Т. ван Дейк, Дж. Остін, Дж. Сьорл, П. Стросон, Г.П. Грайс, Дж. Ліч, Н. Арутюнова, Ю. Степанов, І. Сусов, В. Богданов, Дж. Мей та ін., Ф.С. Бацевич концентрує увагу на двох етапах становлення лінгвістичної прагматики як втілення людського чинника в усіх можливих виявах мови (Мові, Мовленні, Комунікації):

“1. Початковий, у межах якого утверджується поняття людського чинника в мові та окремих ідей лінгвістичної прагматики. Цей етап можна визначити як формування антропних концепцій мови; він охоплює собою кінець XVIII – початок XIX ст. – 50-ті роки XX ст.

2. Сучасний етап розвитку лінгвістичної прагматики. Його можна охарактеризувати як етап динамічний, функціонально-комунікативний у розумінні сутності прагматики. Умовно його можна датувати початком 60-х років XX ст. – нашим часом” [с. 73].

3-поміж основних напрямів прагматичних досліджень ретельно простежені особливості розвитку прагматичних ідей у межах філософії (традиційної та аналітичної), у межах логіки, семіотики, лінгвістики тощо. Учений слушно датує II етап становлення сучасної лінгвістичної прагматики як напряму власне лінгвістичних досліджень рубежем 60-70-х років XX ст., окреслюючи дві важливі прагмалінгвістичні події цього періоду: вихід у світ 1969 року праці Дж. Сьорла “Мовленнєві акти” і Міжнародний симпозіум із прагматики, що відбувся в 1970 році. Дослідник доречно коментує, що саме “*від цього часу розпочинаються активні лінгвопрагматичні дослідження живої природної мови, а прагматику загалом щораз частіше починають визнавати лінгвістичною дисципліною*” [с. 87-88]. Шкода, однак, що в цьому поділі розвитку прагмалінгвістичної думки на етапи не враховано ще одного переломного в прагмалінгвістиці періоду (від початку 90-х років до наших днів), який ознаменувався значним розширенням проблематики лінгвістичної прагматики: глибокі студії над дискурсом (уже в на початку 80-х років XX ст. Т. ван Дейк виходить за межі аналізу окремих речень, однак у 90-х роках, вивчаючи сукупності одиниць, більші за речення, він вводить поняття **макроструктури** як одиниці глобальної зв’язності дискурсу, семантичного та прагматичного змісту категорій, що формують також і дискурси [Дейк Т. ван. Язык. Познание. Коммуникация / Т. ван Дейк. – М.: Прогресс, 1989. – 312 с.]. Макроструктури мають своїми складниками семантичні макроструктури як єдності пропозиційного змісту текстів (дискурсів) і прагматичні макроструктури як зв’язні послідовності не речень, а мовленнєвих актів, у яких, як відомо, суттєвим елементом виступає людський чинник перш за все у вигляді ілюктивних сил); Дж. Мей, розглядаючи лінгвопрагматику в нерозривному зв’язку з користувачами мови для досягнення ними потрібної мети, вперше визначає механізми оптимізації мовленнєвої взаємодії в суспільному контексті, що дозволяє зробити спілкування максимально ефективним [Meu Jakob L. Pragmatics: an introduction / Jakob L. Meu. – Cambridge, Massachusetts: Cambridge UP, 1993. – 375 p.] (підхід ученого вперше демонструє лінгвістичне відбиття соціальної інтеракції); Дж. Ліч трактує прагматику як складник лінгвістики, що вивчає значення в його зв’язках із мовними ситуаціями, тобто “значення висловлення”, яке розглядають у конкретній ситуації, і впроваджує в прагмалінгвістику славетні Принципи Ввічливості та Іронії з максимами, що, на протигагу Принципу Кооперації Г.П. Грайса (формальне спілкування), діють загалом в умовах міжособистісної комунікації [Ліч 1983]; Г.П. Грайс вводить термін “значення мовця”, пов’язуючи категорію значення з наміром мовця, який і полягає в тому, щоб його зрозумів адресат, але в багатьох випадках намір мовця може залишатись невизначеним, і адресат змушений вилучати з підтексту повідомлення смислові висновки, які виводяться адресатом з контексту спілкування завдяки знанню комунікативних принципів, максим, постулатів і конвенцій спілкування, названих науковцем прагматичними і м п л і к а т у р а м и [Грайс Г.П. Логика и речевое общение / Г.П. Грайс // Новое в зарубежной лингвистике. – Вып. XVI. – М: Прогресс, 1985. – С. 217-237] (дослідження Г. Грайса серйозно вплинули на розвиток теорії прагматики; після їх публікації з’являються численні дослідження, в яких поняття “значення мовця” пов’язують із прагматичним значенням висловлення [с. 93]); визначення основної категорії

прагматики – категорії **суб'єкта**, яку витлумачують як “центральну категорію сучасної прагматики”, вітчизняним вченим Ю. Степановим [Степанов Ю.С. Изменчивый “образ языка” в науке XX века / Ю.С. Степанов // Язык и наука конца XX века. – М.: РГГУ, 1985. – С. 7-34], категорія контакту та Комунікативний Кодекс, запропоновані іншим вітчизняним вченим Є. Клюєвим [Клюев Е.В. Речевая коммуникация. Успешность речевого взаимодействия / Е.В. Клюев. – М.: РИПОЛ КЛАССИК, 2002. – 320 с.], концепція прагмалінгвістичних проблем і оригінальне окреслення статусу лінгвістичної прагматики, запропоноване вітчизняним вченим І. Сусовим [Сусов И.П. Лингвистическая прагматика / И.П. Сусов. – Винница: Нова книга, 2009. – 272 с.], Дж. Мей виділяє мікро-, макро- і мегапрагматики [Meu Jakob L. Pragmatics: an introduction / Jakob L. Meu. – Cambridge, Massachusetts: Cambridge UP, 1993. – 375 p.] тощо.

Враховуючи новітні прагмалінгвістичні концепції, згадані вище, та численні здобутки самого автора аналізованої монографії, видається доцільним виділення окремого третього етапу становлення лінгвістичної прагматики, так званого **новітнього етапу**, який можна умовно датувати початком 90-х років – нашим часом, поряд з другим **сучасним етапом класичної прагмалінгвістики** (60-80-ті роки XX ст.), який, скажімо, під впливом концепції Л. Вітгетштейна мовних ігор і значення як уживання у 60-70-х роках минулого століття зводив прагматичну проблематику лише до вивчення аспектів індексальності, референції, дослідження мовних значень у контекстах їх уживання тощо, на відміну від глобального проблемного поля дослідження в період новітнього етапу становлення лінгвістичної прагматики.

Грунтовний ретроспективний огляд розвитку ідей загальної та лінгвістичної прагматик, здійснений автором, від розуміння мови як знаково-символічної форми діалогу людини зі світом та іншими людьми до її розуміння як найважливішої категорії на новітньому етапі становлення лінгвопрагматики виявляє значний шлях трансформації початкових, у чомусь наївних антропологічних, людиноцентричних ідей.

У третьому, четвертому та п'ятому розділах монографії (с. 101-270) Ф.С. Бацевич здійснює спробу розв'язання проблеми класифікації прагматичних явищ, які в силу своєї різноманітності заторкують широкий спектр мовних явищ різних рівнів, пропонуючи виділення окремих розділів лінгвопрагматики з урахуванням специфіки вияву прагматичних чинників. Виокремлюючи дві чітко виявлені тенденції в межах сучасної лінгвопрагматики, “одна з яких зорієнтована на вивчення прагматичного потенціалу мовних одиниць (морфем, слів, речень, текстів), а інша – на вивчення взаємодії комунікантів у процесах мовного спілкування, а також наявність нових категорій існування мови у Комунікації, і трансформували ідею Джейкоба Мея щодо можливості членування лінгвопрагматики на мікро-, макро- і метапрагматику зі своїми проблемами й аспектами” [с. 44], вчений виділяє такі розділи сучасної лінгвістичної прагматики: мікропрагматику, макропрагматику, мегапрагматику та прагматику комунікативних девіацій, одночасно визначаючи коло дослідницьких проблем, яке формують згадані складові сучасної лінгвістичної прагматики:

“Мікропрагматика – як прагматика о д и н и ц ь м о в н о г о к о д у в спілкуванні долучає до свого проблемного поля питання, пов'язані з: прагматикою лексичних і граматичних одиниць і категорій у Мові, Мовленні та Спілкуванні (Комунікації); імплікаціями та імплікатурами спілкування; пресупозиціями в прагматичному аспекті; прагматичними аспектами референції, дейксису й анафори; прагматичними аспектами теорії мовленнєвих актів, мовленнєвих жанрів і дискурсів [збережено авторський пропуск між літерами; с. 45].

Макропрагматика, або прагматика к а т е г о р і й м о в н о г о к о д у в спілкуванні, виступає певним чином як центральна в дослідженні суб'єктивного чинника модусів Мови, Мовлення і Комунікації. В її проблемне поле входять прагматичні аспекти інтенціональності, стратегій і тактик спілкування; комунікативна компетенція учасників спілкування; точка зору як когнітивно-прагматична категорія спілкування; емпатія як категорія лінгвопрагматики; фокус емпатії та його типи; модальність як семантико-прагматична категорія; принципи і максими спілкування; прагматика контекстних складових спілкування, зокрема, реєстр як категорія міжособистісної інтеракції; атмосфера спілкування та її тональність; загальні умови успішності спілкування [збережено авторський пропуск між літерами; с. 45].

Мегапрагматика охоплює собою низку к а т е г о р і й м і ж о с о б и с т і с н о ї і н т е р а к ц і ї, зокрема прагматичні аспекти інтенціональності, стратегій і тактик спілкування; вияви прагматичної комунікативної компетенції учасників спілкування; такі важливі категорії інтеракції носіїв ідіоетнічних мов із виразним виявом суб'єктивності, якими є аспекти принципів і максимум спілкування, а також прагматичні аспекти ввічливості; реєстр, тональність та атмосфера спілкування. До проблемного поля мегапрагматики тяжіють такі глобальні категорії контексту міжособистісної інтеракції з використанням засобів мовного коду, як прагматичні аспекти невербальних засобів у спілкуванні та прагматика мовчання. У межах мегапрагматики повинні розглядатися проблеми природності спілкування та прагматичні аспекти міжкультурної комунікації” [збережено авторський пропуск між літерами; с. 45].

Наголошуючи на значущості висвітлення комунікативних девіацій, Ф.С. Бацевич характеризує комунікативні невдачі як особливу сферу, оскільки вони, “виявляються безпосередньо пов'язаними із проблемами мікро-, макро- і мега- прагматик, тобто широким полем проблем, що мають зв'язки і з прагматичними аспектами одиниць і категорій мовного коду, і з іншими (реєстровими, тональними тощо складниками інтеракції особистостей), а також прагматичні аспекти міжкультурної комунікації” [с. 46].

Останній шостий розділ праці (с. 271-302) присвячено проблемам прагматичного аналізу дискурсу, який, за справедливим твердженням автора, дає змогу “глибше проникнути у внутрішній світ учасників комунікації, пізнати їх глибинні інтенції, стратегії й тактики впливу на інших людей” [с. 302]. На особливу увагу заслуговують зразки прагматичного аналізу дискурсів і комунікативних стратегій, уміщені в окремому підрозділі (с. 277-302).

Комплексне дослідження проблем лінгвістичної прагматики дає змогу авторові зробити ґрунтовні висноки, сформульовані логічно й доречно (с. 303-304).

Рецензована праця вкрай необхідна сучасній лінгвістиці, оскільки, як уже згадувалось раніше, сучасна лінгвістична прагматика є сферою знань із нечітко окресленим проблемним полем, несформованими повністю методами, методиками та прийомами аналізу й відсутністю метамови. Водночас слід зауважити, що рецензовану працю треба віднести до значних здобутків аналізованої сфери наукових знань. І хоч, за образним висловленням Ф.С. Бацевича, “сучасна лінгвістична прагматика постає як сфера знань без чітких меж, що дозволяє деяким лінгвістам називати її кошиком, в якій скидають не зовсім зручні для семантики і синтактики об’єкти” [с. 30], наукові праці такого типу, переконують, що цей напрям досліджень мови в реальних ситуаціях спілкування особистостей через призму ефективної комунікації є одним із найперспективніших, найбільш динамічних, а тому створення її теоретичної та емпіричної бази – одне з першочергових завдань сучасної науки про мову.

Анатолій Загнітко (Донецьк, Україна),
Любомира Гнатюк (Перемишль, Польща),
Марина Михальченко (Донецьк, Україна)

Надійшла до редакції 1 вересня 2010 року.

ВИСЛОВЛЕННЯ І РЕЧЕННЯ У СЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВАХ

Рецензія на збірник наукових праць:

Wyraz i zdanie w językach słowiańskich. 7. Opis, konfrontacja, przekład / Pod redakcją Michała Sarnowskiego i Włodzimierza Wysoczańskiego. – Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2009. – 321 s.

Рецензовані статті з чергового збірника серії праць «Wyraz i zdanie w językach słowiańskich. 7. Opis, konfrontacja, przekład» тією чи іншою мірою висвітлюють різні актуальні проблеми сучасного мовознавства. Власне, сам збірник наукових праць продовжує серію цього типу напрацювань, що уже стали авторитетними завдяки високому науковому рівню, регулярності, широкій географічній панорамі та ін. Рецензоване видання «**Wyraz i zdanie w językach słowiańskich. 7. Opis, konfrontacja, przekład / Pod redakcją Michała Sarnowskiego i Włodzimierza Wysoczańskiego. – Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2009. – 321 s.**» сукупно з іншими науковими збірниками напрацюваннями складає цілісність, у межах якої легко простежити динаміку наукових тем та осмислення найсучасніших наукових питань, див.: *Wyraz i zdanie w językach słowiańskich. Opis, konfrontacja, przekład. 1 / Pod red. Larysi Pisarek i Iwony Łuczaków. – С. – Wrocław: Wyd-wo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1998. – 244 s.*; *Wyraz i zdanie w językach słowiańskich. Opis, konfrontacja, przekład. 2 / Pod red. Larysi Pisarek i Jana Sokolowskiego. – CVII. – Wrocław: Wyd-wo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2000. – 282 s.*; *Wyraz i zdanie w językach słowiańskich. Opis, konfrontacja, przekład. 3 / Pod red. Iwony Łuczaków i Jana Sokolowskiego. – CXVII. – Wrocław: Wyd-wo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2002. – 348 s.*; *Wyraz i zdanie w językach słowiańskich. Opis, konfrontacja, przekład. 4 / Pod red. Iwony Łuczaków i Jana Sokolowskiego. – CXXVII. – Wrocław: Wyd-wo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2004. – 324 s.* «*Wyraz i zdanie w językach słowiańskich. Opis, konfrontacja, przekład. 5 / Pod red. Michała Sarnowskiego i Włodzimierza Wysoczańskiego. – CXVII. – Wrocław: Wyd-wo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2005. – 460 s.*; *Wyraz i zdanie w językach słowiańskich. Opis, konfrontacja, przekład. 6 / Pod redakcją Michała Sarnowskiego i Włodzimierza Wysoczańskiego. – CXLVII. – Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2008. – 590 s.* Уміщені в науковому збірнику праці постають актуальними, тому що вияскравлюють сучасне бачення проблем речення, висловлення в слов'янських і неслов'янських мовах з висвітленням їхніх особливостей у суто описовому, контрастивному, семантичному, функційно-комунікативному, ониматологічному, семасіологічному, ідеографічному, когнітивному та інших вимірах. Надзвичайно важливим є розгляд проблем перекладу тих чи тих утворень, текстових величин. Уся серія загалом і кожний науковий збірник зокрема окреслюють ємний спектр мовознавчих проблем, дозволяють з'ясувати специфіку антропоцентричного підходу до аналізу назрлих лінгвістичних проблем. Більшість авторів виходять із концептуальних засад функційно-когнітивної, системно-структурної лінгвістичних парадигм з належним застосуванням методик системно-структурного і таксономійного підходів, що забезпечує переконливість досягнутих висновків. Усі наукові збірники постають результатом проведення авторитетних Міжнародних наукових конференцій *Wyraz i zdanie w językach słowiańskich. Opis, konfrontacja,*

przekład, що відбуваються з 1998 року у Вроцлавському університеті кожні щодва роки за ініціатииви Інституту слов'янської філології. Рецензований науковий збірник «Wyraz i zdanie w językach słowiańskich. 7. Opis, konfrontacja, przekład / Pod redakcją Michała Sarnowskiego i Włodzimierza Wysoczańskiego. – Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2009. – 321 s.» присвячено вісімдесятиріччю від Дня народження професора Антона Фурдаля. У своєму загалі збірник охоплює розмаїту проблематику, що об'єднана особливостями виявами речення і висловлення в різних слов'янських мовах. Науковий збірник відкриває вступне слово його редакторів Міхала Сарновського і Володимира Височанського, в якому вони окреслюють географію учасників останньої Міжнародної конференції і висловлюють своє пошанування професорові Антонові Фурдалеві з нагоди його вісімдесятиріччя, далі подано бібліографію праць вченого (опрацював Володимир Височанський (с. 11-18)), а професор Антон Фурдаль подав власний коментар до бібліографії (с. 19-24).

Автори збірника в низці статей проаналізували принципи середньовічної мовної політики в регіоні *Slavia Latina* з висвітленням статусу латини як способу соціальної диференціації (Наталья Бойко «Принципы средневековой языковой политики в регионе *Slavia Latina*: латынь как способ социальной дифференциации» (с. 39-46), з'ясували особливості фразеологічної компетенції в лінгвокультурологічному аспекті в контрастивних виявах «чеська – словацька» і «чеська – польська» мови із залученням не тільки суто лексикографічних інтерпретацій, але також із використанням репрезентативних даних проведеного експерименту в студентській аудиторії (Дана Балакова, Віра Ковачова «Фразеологическая компетенция в лингвокультурологическом аспекте (чешский – словацкий, чешский – польский языки)» (с. 25-38)).

Aleš Brandner особливу увагу сконцентрував на розгляді варіантних виявів відмінкових форм у російській мові («Вариантные формы падежей имен существительных в русском языке» (с. 47-55) зі з'ясуванням причин варіативності та коментуванням різниці у внутрішньопарадигмальному статусі того чи того варіанта, тому дистрибуція варіантів часто залежить від стилістичної маркованості, рівня частотності у відповідних контекстуальних умовах. Автор виявляє диференційні параметри паралельно варіативних закінчень іменникового родового російського відмінка з послідовним історичним коментарем тих внутрішньомовних чинників, що сприяли посиленню рівно- і нерівноконкурентності цих варіантів. Цікавими є думки А. Бранднера щодо семантичного закріплення певних відмінкових варіантів – форми родового однини на *-у (-ю)* вживались на позначення просторово-часових відношень та характеристика диференційних варіантів у межах реалізації певної семантики та ін. Суттєвим постає простеження автором тенденцій витіснення варіантних закінчень родового іменникового *-у (-ю)* закінченнями *-а (-я)* як поширенішими.

Anna Burzyńska-Kamieniecka у статті «Wpływ sytuacji komunikacyjnej na kształt dialogu w XVIII-wiecznych polsko-niemieckich rozmówkach handlowych Geорга Schlaga» (с. 57-64) з'ясовує вплив комунікативної ситуації у формі діалогу у XVIII столітті в польсько-німецькому розмовнику Георга Шлага. Авторка зауважує, що на формальну структуру діалогів впливають такі чинники: ситуація спілкування, місце перебування комунікантів, контекст обговорюваних питань, соціальні ролі мовців тощо. Щодо офіційної структури діалогів у торгівельній сфері, якій присвячено книгу, можна виділити три основні етапи: 1) «розмова відкриття» (початок діалогу); 2) «розмова продажу» (пропозиція товарів і цін); 3) «закриття діалогу» (завершальний етап спілкування).

У дослідженні Maciej Grochowski «Koncercja słownika partykuł polskich» (с. 65-72) викладено концепцію словника польських часток. У першій частині аналізованої статті подано міркування про специфіку функціонування поняття «частка» і окреслено статус лексичних одиниць, які будуть описані у словнику. Друга частина присвячена розгляду основних принципів укладання лексичних записів, що будуть містити просодичні, синтаксичні, семантичні й прагматичні описи окремих часток і металексикографічну інформацію про них. Пропонований словник, зауважує автор, буде науковим, пояснювальним і документальним.

Józef Jarosz у праці «Onomastyka literacka w duńskim, niemieckim i rosyjskim przekładzie powieści Władysława Stanisława Reymonta *Chłopi*» (с. 73-82) пропонує аналіз літературної ономастики в данському, німецькому та російському перекладах повісті Владислава Станіслава Реймонта «Селянство». У статті зазначено, що онімична лексика може зазнавати різних перетворень у процесі перекладу. Вирішальним фактором тут постає стратегія, яку обрав перекладач. Зіставлення еквівалентів дозволяє ідентифікувати стратегії перекладу, обрані для тлумачення. Щодо автора данського перекладу, то він відтворює майже всі без винятку польські імена, завдяки чому забезпечується відповідність оригіналу. Зовсім іншу стратегію перекладу спостерігаємо в німецькому варіанті, де імена перекладено і частково замінено на німецький еквівалент або парафраз. Усе це зумовлено прагненням привести переклад власних імен у відповідність до фонологічної / графологічної системи мови. Отже, автор звертає увагу на різні стратегії перекладу власних імен, специфіку відстані між джерелами й культурами.

У статті «Українські rzeczowniki odczasownikowe na *-nn(я)*, *-tt(я)* – ich występowanie i funkcje syntaktyczne w tekście plików pomocy programu MS Office 2003» (с. 83-92) Przemysław Józwickiewicz описав українські віддієслівні іменники на *-nn(я)*, *-tt(я)*, їх походження та синтаксичні функції в текстах допоміжних файлів програмного забезпечення MS Office 2003. Пропоноване дослідження постає результатом спостережень над зіставленням зразка текстових файлів програми MS Office з іншими аналогічними за кількістю, але різними щодо стилістики. Автор звертає увагу на те, що існують відмінні риси іменників, утворених на *-nn(я)*, *-tt(я)*. У межах ілюстративного матеріалу автор пропонує аналіз таких виразів: *Використання папки XLStar*; *майстер*

підсумовування; отримання автоматичного оновлення; стиснення файлу суттєво зменшує його розмір; за допомогою лінійки прокручування; списки можна сортувати за зростанням або за спаданням, або вказувати спеціальний порядок сортування тощо. Усі приклади розподілено за семантичними групами. Попри велику кількість ілюстративного матеріалу, запропонованого у статті, відзначимо, що більша увага приділена іменникам на *-nn(я)*, у той час як досить рідко простежувані приклади уживання іменників на *-tt(я)*. У деяких семантичних групах взагалі такі приклади залишено без уваги. Хоча це може бути зумовлено й частотністю уживання таких іменників у текстах. У статті проаналізовано 582 конструкції з віддієслівними іменниками на *-nn(я)*, *-tt(я)* (дібрані з твору Юрія Андруховича «Переверзія»), 1614 одиниць (з посібника А.П. Загнітка й І.Р. Домрачевої «Основи мовленнєвої діяльності»), 1042 конструкції (з українського Кодексу праці), 766 одиниць (з видання «Дзеркало тижня»).

Дослідження Jana Kamiñiecki «Zasady prowadzenia dyskursu religijnego zawarte w staropolskich tekstach polemicznych» (с. 93-100) пропонує аналіз засад релігійного дискурсу в старопольських полемічних текстах. Варто відзначити, що в XVI-XVII ст. різні релігії ставали предметом частих дискусій. Їхні форми варіювалися досить широко: духовний трактат, лист, біблійний коментар тощо, існувало також громадське обговорення. Записи таких бесід на релігійні теми містили не лише голоси ораторів, а також принципи регулювання дискусії. Ці принципи передбачали високий рівень культури мовців, а також рівність їхніх прав, дискусія повинна була стосуватися тільки оголошеної заздалегідь проблеми. Інше питання, зауважує автор праці, якою мірою цих принципів дотримувалися в той час.

У статті «Szczególny-nieszczególny, szczególnie-nieszczególnie – czy para antonimiczna?» (с. 101-110) Anna Kisiel пропонує аналіз мовних одиниць *szczególny*, *nieszczególny*, *szczególnie*, *nieszczególnie*. У роботі запропоновано дві гіпотези. Згідно з однією гіпотезою можливе існування однозначної метапредикативної мовної одиниці *szczególnie* (незалежна частка *szczególnie*), яка семантично походить від прикметника *szczególny*. Друга гіпотеза стосується квазі-антонімів *szczególny*, *szczególnie* та їхніх антонімічних пар. *Nieszczególny*, *nieszczególnie* розглянуто як негативну оцінку того, про що говорять.

Klaudia Koczur-Lejk пропонує розгляд образу шлюбу у творі Варфоломія Папроцького «Nauka Rozmaitych Filozofów, około obierania żony i Stav małżełský» («Образ małżeństwa w utworach Bartłomieja Paprockiego Nauka Rozmaitych Filozofów, około obierania żony i Stav małżełský» (с. 111-118)). Авторка зауважує, що Варфоломій Папроцький відомий своєю діяльністю в Польщі та Чеській Республіці як «автор двох літератур». Klaudia Koczur-Lejk подає біографічні відомості про Варфоломія Папроцького, що були ключовими для становлення характеру і творчої манери митця. Звертаючись до аналізу творів, написаних чеською і польською мовами, дослідниця звертає увагу на розгляд проблеми вірності дружини та її цілковитого підпорядкування чоловікові: *Muž jest hlavou ženy. Ženy poddané býti mají ve všem Mužům svým. Potřeba jednékaždé ženě, aby se proti manželí svému netoliko čistotné, ale i uctivě ve všem poniženě chovala...* Переконання Папроцького щодо вишесті чоловіка над дружиною, відзначає авторка статті, зумовлене поглядами ренесансних теологів, згідно з якими дружина – це витвір недосконалий (Єва створена з ребра Адама).

Igor Korolov проаналізував універсальний та національно специфічний компонент у комунікативній поведінці різномовних етносів («Коммуникативное поведение разноязычных этносов: универсальное и национально-специфическое» (с. 119-126)), констатуючи, що національна комунікативна поведінка визначується сукупністю норм і традицій спілкування народу (за І.А. Стерніним). Розгляд комунікативної поведінки, простежування стереотипів її вияву належить до активного країнознавства, тому що дозволяє встановити певні сценарії поведінки, простежити ті чи інші комунікативні реакції тощо. У широкому сенсі комунікативна поведінка охоплює і мовленнєвий етикет, і паралінгвістичні компоненти і т. ін., на чому наголошує дослідник. Чи не перші зразки лінгвокраїнознавства подав Нестор-літописець, характеризуючи певні стереотипи полян, деревлян та ін. Незаперечним є те, що національна комунікативна поведінка поєднана з поняттями національного менталітету, національної ментальності, національного характеру, національного темпераменту тощо. Простежує Igor Korolov і різні дефініції поняття *менталітет*, що в широкому тлумаченні охоплює і способи осмислення світу, результати такого осмислення, стереотипи поведінки, вчинки та ін. Менталітет – це характер народу. Останнє відбите у мові, що послідовно реалізовано в літературі, за якою можна легко простежити динаміку національного характеру, душі, темпераменту і под. З'ясовує автор і співвідношення менталітету з мовною картиною світу. Можливо, в цьому ракурсі варто було розкрити особливості кореляції індивідуально-етнічної, корпоративно-етнічної, національно-етнічної площин, що залишилось поза увагою дослідника.

Не викликають сумнівів диференційовані (в кінцевому фрагменті статті) три комунікативні стратегії (аргументативна, ввічлива, особистісно-орієнтована) в комунікативній ситуації «виправдання», кожна з яких має власний інвентар мовленнєвих тактик типу «Виправдання дії, що зумовили конфліктну ситуацію», «Визнання вини комунікантом», «Декларація щирості», «Апеляція до попереднього позитивного досвіду відношень», «Заклик до співчуття», «Пошук суттєвого аргумента виправдання», «Заперечення твердження співрозмовника», «Вербалізація позитивного ставлення до співрозмовника/об'єкта виправдання», «Реакція на зміну психічного/фізичного стану одного з комунікантів», «Пошук іншого винуватця/відповідального», що можуть бути покваліфіковані не тільки для української, російської та англійської лінгвокультур, як наголошує І. Корольов, а для будь-якої лінгвокультури, різниця полягатиме у відповідному маркуванні ролей та їхньому

ієрархічному вияві. І. Корольов констатує, що йому вдалося визначити певні тенденції в комунікативній поведінці у певній ситуації “виправдання” – для українців характерна тенденція до емоційності, для росіян – до щирості, в англійців – до ввічливості. Розвиваючи цю тезу, автор вважає, що експресивність українців детермінує вибір соціальної ролі Дитина в комунікативній ситуації “виправдання”, що є, певною мірою, сумнівним і мало доказовим. Принаймні, використаний фактичний матеріал аж ніяк у цьому не переконує, не підтверджують це й інші дослідники. Звичайно, автор має право на власну оригінальну гіпотезу, але її необхідно завжди підтверджувати відповідним фактичним матеріалом, в іншому разі – вона постає мало аргументованою.

Алла Корольова шляхом зіставлення простежує способи інтимізації ситуації номінації в сучасних слов'янських та германських мовах («Способы отражения ситуации интимизации в славянских и германских языках» (с. 127-136)), що виявлено на особливих виявах співчуття в російській та англійській мовах, окремих ситуаціях ужитку форм звертання, діалогізування мовлення адресанта і под. Заявлений аспект зіставлення слов'янської та германської традицій інтимізації виступає дещо зашироким для статті, тому що інтимізування мовлення, наприклад, в українській, білоруській та російській мовних ситуаціях не постає рівнозначним, не кажучи вже про інші слов'янські мови, те саме стосується англійської та німецької мов. Не зовсім викінченою є теза про те, що «В информативно-регуляторской лексике основным средством реализации функции волеизъявления, или императивности, являются стойкие формулы обращений к народу со стороны тех слоев общества, которые устанавливают и регулируют правила общественного поведения», тому що говориться не про лексику, а про усталені формули мовленнєвого етикету. Досить ґрунтовним постає коментар різних високзвертань до адресатів для підтримання тієї чи іншої усталеної форми поведінки та замкнутість останньої на національні стереотипи поведінки, адекватність сприйняття тих чи інших моделей звертання відповідно до мовної картини світу, тих чи інших ментальних сутностей.

У дослідженні «О певном типе реализации аргументу пропозиционального в языке белоруском, болгарском і польском» (с. 137-148) Małgorzata Korytkowska й Aleksander Kikiewicz розглядають питання про неповну реалізацію семантико-синтаксичних структур у слов'янських мовах (білоруській, болгарській та польській). Механізм синтаксичної компресії позначено альтернативно як синтаксичну конденсацію, що сприймається як неконтекстуальне усічення предикативної позиції в реченні. У поверхневій структурі цей слот заповнюється одним із аргументів. У статті також досліджено три чинники реченнєвої компресії: семантичний, культурно-когнітивний (наприклад, семантичні стандарти) і тема-рематичний (комунікативний).

Особливості найменування птахів у системі народних назв рослин у східнослов'янських і польській мовах охарактеризовано Mirosławoju Małochoju («Названия птиц в системе народных названий растений в восточнославянских и польском языках» (с. 149-156)), де на значному фактичному матеріалі прокоментовано поширення найменування птаха на назви рослин. Інколи суттєву роль відіграють атрибутивні препозитиви / частотивні і поширеними постають препозитиви / постпозитивні компоненти. Це ж стосується й вступного узагальнення про вияв того чи іншого компонента птаха у назвах рослин, бо око птаха – це вже частина, тоді краще говорити про назви птахів та частин їхнього тіла. Такою мала би бути і назва статті. Не зовсім викінченою постає думка про те, що «Сохраняет свое значение и горький вкус растения, из-за которого ягода редко употреблялась человеком: „Вороньи ягоды – это синие ягоды, человек не ест – горьки, попереди всех ягод созревают, на голубель похожи, на желомах растут – лес такой, ягоды крупны, продолговаты маленько”, „Вороньи ягоды – варенье варим, на жимолости растёт, кобылицей зовём, полезны ягоды, говорят; раньше-то называли погана ягода, а нын-то варим её”», тому що не зрозуміло, з чим асоціативно пов'язаний гіркий присмак ягоди – з оком птаха, з вороною як різновидом птаха та її місцем у народній ментальності. Можна погодитися з авторкою щодо асоціативного принципу називання рослин за формою (око, лапка тощо) і за призначенням (непотрібністю для людини, пор. *гусячий горох*, *горошок журавлиний* та ін.; наведене в цій низці *журавлині стручки*, запевне, належить до асоціацій за формою), що вимірювана і щодо людини, і щодо самих птахів (перевага у вживанні і под.). Саме ознаки рослин насправді постають визначальними у формуванні відповідних образів рослин. Перевагою цієї розвідки постає широке використання фактичного матеріалу, почерпнутого з різноманітних лексикографічних та іншого типу джерел, до побажань слід зарахувати потребу ґрунтовнішої класифікації. Зважаючи на цікавий погляд та широке фактичне тло наукової статті, вона посідає гідне місце у контексті наукового збірника.

Пропріальні міфопоетоніми у психолінгвістичному аспекті розглянуто в статті Олени Михайлової («Пропріальні міфопоетоніми як універсально-прецедентні імена в українській та російській мовах. Психолінгвістичний аспект» (с. 157-166)). Досить ґрунтовно описано перебіг асоціативного експерименту та прокоментовано його результати, які підтверджують тезу авторки про ієрархічну маркованість міфопоетонімів та належну їхню асоціативність у сучасних поколіннях. Не викликає заперечення розмежування отриманих асоціацій за змістовими та суто формальними ознаками, що уможливило зіставлення базового та отриманого внаслідок асоціативного експерименту матеріалу. У цьому разі асоціативний експеримент уможливив вияв найбільш репрезентативних моделей атрибутивної сполучуваності міфопоетонімів, що стало опертям для реалізації ідентифікаційної стратегії – *включення в контекст*. Авторка аналізує асоціативне поле планетонімів, прагматонімів та інших реляцій з-поміж міфопоетонімів. Привабливим постає зіставний аналіз результатів

асоціативного експерименту з даними Російського асоціативного словника, тому визначувані стратегії ідентифікації божественного імені через семантичну ідентифікацію (через атрибутивну характеристику), через сферу функціонування божества та стратегію включення в контекст постають переконливими. Варто тільки наголосити, що в українській граматичній традиції наявна диференціація істота / неістота, а термін *жива істота* є плеонастичним і стилістично невиправданим.

Стаття Валерія М. Мокієнка про фразеологічні кальки у слов'янських мовах («Фразеологические кальки в славянских языках» (с. 167-182)) виконана ґрунтовно, аналізований матеріал подано досить коректно з належними аргументами. Приваблює теза автора про те, що фронтальне міжмовне зіставлення фразеології і на цій основі дослідження останньої дозволяє ефективно відсіяти суб'єктивні «націоналізовані» інтерпретації тих чи інших фразем і водночас уможливило по-іншому простежити особливості міжмовної взаємодії на різних ярусах, що підтверджує гіпотезу В. Мокієнка про більшу інтернаціональність фразеології порівняно з лексикою. Аналіз фраземних запозичень вимагає глибинного погляду не тільки на міжмовні контакти, але й на шляхи калькування, напівкалькування і под. Зіставлення фразем дозволяє говорити про так звані російсько-європейські фразеологічні одиниці, оскільки вони прийшли в російську мову з різних європейських мов і відображають ті чи інші ментальні моделі, що згодом трансформувалися в російську мовну картину світу. Такі фраземи В. Мокієнка диференціює на три групи, до складу першої з яких належать такі фраземи, що сприймаються як суто російські за походженням (*в ажуре, брать на буксир, брать на цугундер*), другу складають ті, що не викликають ніяких сумнівів щодо своєї «исконности» (*бросать камешек в чей огород, быть под башимаком, встать с левой ноги, ни жив ни мертв, мылить голову*), а третю охоплюють фраземи, що здебільшого постають кваліфіковані як національно специфічні, суто російські (*мерить на свой аршин, пустить красного петуха, семи пядей во лбу, пускать пыль в глаза, отложить в долгий ящик*). З оперттям на тлумачення кальок В. Мокієнка на значному фактичному матеріалі розкриває особливості напівкальок у фраземіці, з'ясовує специфіку і шляхи фраземного калькування у XVIII-му – початку XIX-го століть, де це пов'язано було з німецькою та французькою мовами, а XX – XXI – це період калькування англійських фразеологічних одиниць. У цьому разі і змінилася сфера іррадіації – з художнього мовлення перейшла до публіцистичного. Стаття написана творчо, у ній наявні оригінальні наукові твердження і міркування, що засвідчує її наукову цінність.

Лексику російського еротичного фольклору розглядає Larysa Moszczyńska («Лексика русского эротического фольклора» (с. 183-190)), розкриваючи причини посилення наукового зацікавлення табуованою лексикою, що внаслідок демократизації і лібералізації мови здобуло значно більший і ширший вияв, ніж у попередні періоди. Авторка пропонує концепцію витворення статусу сучасної обценної лексики на підставі розгляду еротичної лексики фольклору з простеженням закономірностей вияву заборон і табу, евфемізмів і дисфемізмів та вирізненням трьох етапів становлення і динаміки російського мату – еротична мова фольклору → табуований статус еротичної мови → мат. Не викликає заперечення і коментування авторкою псевдотабуїзмів, що особливо є прикметним у загадках, пор. схему дослідниці ігрової стратегії в загадці: актуалізація у свідомості адресата табуїзма → реакція на нього → вияв норми → висміювання адресата. Така модель послідовно реалізована в загадках, пор. *Мы ребята удалые, ищем щели полове (ответ – венки)* (РЭФ 228); *Маленький мальчик всем под юбки смотрит (ответ – порог)* (РЭФ 227) і под., де наявний спосіб переносного позначення еротичного шляхом еротизації, згодом дееротизації значення. На думку авторки, останнє є виявом своєрідної принижувальної дії щодо адресата, оскільки в цьому разі наявне «самовикривання» слухача.

Досить переконливими є твердження про те, що дееротизовані вирази набули нових функцій – знуцання, наклепу, прокляття і под. У цьому ракурсі мат постає формулою магічного «знищення» опонента, його опоганення, тому мат виконує комунікативну, провокативну та ініціаторну функції, еротична ж лексика фольклору, на відміну від мату, нейтральна і взаємопов'язана з ритуальним сміхом як феноменом слов'янської культури. Сміх, очевидно, належить до «умонтованих» складників фольклору. У межах останнього еротична лексика має сміхо-сексуальне значення, а лексика мату – стилістично маркована як груба, вульгарна й агресивна. Констатована в останніх фрагментах статті видозміна у використанні російського мату не знайшла підтвердження у відповідному фактичному матеріалі. Загалом матеріал статті цікавий, думки аргументовані.

Стаття «Semantyka słowiańskich wyrazów modalnych typu „mieć” w kontekście zdania» (с. 191-202) (Eva Pallasová) репрезентує аналіз семантики слов'янських модальних виразів типу «mieć» у контексті речення. Інтерпретація авторкою контекстного використання дієслова *mit* – *mieć* (мати) базується на концепції модальності, що заснована на застосуванні логічних категорій можливості і близькості до структури природної мови. Авторка зауважує, що в порівнянні з іншими модальними словами це дієслово має власні специфічні риси, найважливішими з яких постають такі: воно не має форми майбутнього часу, під час передачі заперечення це дієслово не розмежує внутрішнє й зовнішнє заперечення; тобто логічно очікуваний перехід у додаткову область модальності не відбувається, навпаки це має місце в модальних дієсловах зі значенням обов'язковості й можливості. З генетичного погляду, існують деякі цікаві варіанти значення дієслова *mit*, які виходять у межі майбутнього часу і доказової модальності. Варто також зазначити, що в старослов'янських текстах дієслово *iměti* має або власну семантику деонтичної модальності або деякі інші семантичні значення модальності, які коливаються між значенням модальності та значенням майбутнього часу.

Закономірності метафоризації події в російській та чеській мовах розглянуто Йиндржишкою Пілатовою («Метафоризація события в русской и чешской прессе» (с. 203-212)), де метафоризацію розглянуто крізь призму ментальності, тому стійка або актуальна у мові метафора – це результат загального мисленнєвого процесу, а в полі зору автора метафору розглянуто як один з різновидів актуального образного сприйняття російською і чеською пресою тієї самої події.

Цілком мотивованим є твердження, що образне висвітлення дійсності виступає зручним засобом моделювання певної позовної поведінки мовців. Прийом маніпулятивної стилізації притаманний політизованій мові (мові тоталітаризму, мові правди і брехні, мові реклами, мові стереотипних анекдотів). Політична метафора завжди динамічна, нестійка, значною мірою підпорядкована смакам певної епохи, культури. Так, після «бархатної» революції 1989 р., активним у чеській пресі постав позитивний образ стихії – вітру змін (пор.: 1989 – ČR – *Václavským náměstím zadul vítr naděje*) (Čechová a kol. 1997), а в російській мові у пострадянський час продуктивними, на думку О.М. Григор'євої, виступають метафоричні образи – образ хвороби (*финансовый коллапс, моральная реанимация*), їжі (*пережарить очередное скандальное блюдо, всеядный в политическом смысле*), війни (*форпост буддизма, визовая война, финансовая агрессия*), апокаліпсису (*крах экономики, экологическая катастрофа, СПИД – чума XX века*), злочинності (*политические разборки, постоянно будем на целе*), гри та долі (*судьба "Яблока" – быть одиноким утесом в политическом океане*). Ядерними моделями метафоричного освоєння сучасної російської реальності, як вважає А.П. Чудинова, є дві моделі: «Россия – это преступное общество» (пор.: «*Аграрная фракция – это политические мошенники*», «*Банду Ельцина – под суд*») та мілітарна метафора (пор.: «*Ельцин – полководец без армии*», «*На предвыборном фронте без перемен*»). Ці твердження стали опертям для розгляду проблеми метафоризації події в російській та чеській мовах у публіцистичному мовленні, зокрема на висвітленні шістдесятиріччя перемоги у Великій Вітчизняній війні та Олімпійських ігор у Пекіні, де в обох мовах наявні симетричні моделі «війни / боротьби», «гри / спорту». На думку автора, саме перша модель стала основою для метафоротворення в осмисленні Олімпійських ігор. Досить продуктивними в російському публіцистичному мовленні виступають також моделі «сім'ї» (*Россия как вечно обиженная младшая сестра, которая когда-то была хозяйкой в евро-азиатском доме*) і «колонізації» (*Власти нынешней Россиянии отвели патриотам роль индейцев из резервации*), що відображає особливості мовної картини світу. Водночас останньому властива розгорнута метафора, стилістичне навантаження авторських метафор. Чотири поняттєвих поля («боротьба, війна, бій», «театр, видовище, драма», «нереальний світ – світ казки, міфу», «економічна діяльність») виступають найпродуктивнішими сферами стійкої і творчої метафоризації. Авторські метафори виступають наслідком накладання семантичних сфер цих поняттєвих полів (*Вслед за нашими спортсменами жертвами допинговой чистки стали американцы; Čínská sportovní armáda splnila všechny své cíle*). Досить продуктивною постає також театральна сфера, що внаслідок асоціативних зв'язків є надійним джерелом метафоричного освоєння подій у публіцистиці. Автор викінчено простежує спільні і відмінні тенденції метафоризації події в російській і чеській пресі, де для російської преси занаковою виступає модель економічної діяльності, а для чеської – «агресивна» модель «спортивна поразка – фізична ліквідація» та образні номінації, що ґрунтуються на соматизмах.

Тетяна Плешкова сконцентрувала увагу на діалектній лексиці природи мешканців російського Помор'я в етнографічному аспекті («Диалектная лексика природы в этнографическом аспекте» (с. 213-221)) з простеженням особливостей вияву. Семантична сфера «Природа» постає досить репрезентативною для мешканця північного російського Помор'я, оскільки вся їхня екзистенція пов'язана саме з природою, тому такими важливими постають закономірності диференціації вітрів за силою, напрямом, взаємодією з іншими природними стихіями, а боліт – за особливостями збору ягід на них та ін., що мотивовано активною сферою діяльності людини в цьому регіоні. Це сприяло посиленій деталізації у сфері найменувань тих чи інших, розширенню синонімії, внаслідок чого суттєво розширювалася відповідна семантична сфера у порівнянні з літературною мовою. Незаперечним є факт втрати багатьма говорами цілої низки найменувань сфери «Природа», а досліджувана авторкою лексика є досить обмеженою, хоча функційно остання постає вельми навантаженою, вона активно використовується представниками різних вікових і соціальних груп. Ландшафтні найменування є досить прикметними, оскільки мешканці Архангельської Півночі замкнуті на реалії типу болото, озеро, оскільки їхня діяльність, життєві орієнтації здебільшого замкнуті на ці сфери, пор. збір журавлини, морошки та інших ягід на болотах, що пов'язано з певною небезпекою (*мох* – як назва болота; *болотина* – як *небольшое топкое болото, болотистое место, дыбун* – як *топкое болото, топость* у значенні *топкая часть болота, глаз* – як *свободное от растительности место в болоте, заполненное водой*, і под.). Авторка чітко окреслює прив'язаність тієї чи іншої назви до певного району, що посилює вагомість ареального умотивування номінарами. Для викінченого розкриття шляхів з'яви певної діалектної назви Тетяна Плешкова розкриває походження лексеми (так, слово *корба* має *финно-угорське* походження і побутові значення в значенні *влажное низинное заболоченное место среди хвойного леса* тощо). Не менш цікавою постає діалектна диференціація річок за особливостями віддаленості між ними, наявності острівних елементів (*кошка* в значенні *небольшой песчаный остров в русле реки, песчаная отмель*), їхніх берегів, будови рула, внутрішньої течії (швидкоплинність, чистота води і под.) та ін. Прикметно, що діалектні назви, пов'язані з малою / великою водою, в картині світу мешканців Архангельської Півночі співвіднесені з морськими

припливами і відпливами. Не менш цікавими постають спостереження над діалектними назвами різновидів вітру, оскільки морський промисел був і залишається досить вагомим для мешканців цього регіону, пор. діалектні лексеми типу *моряна, север (сивер, сиверик, сиверко), морской ветер, восток (всток)* та ін. Стаття написана цікаво, в ній використано, крім власне-діалектних записів, і цікаві матеріали, що корелюють з певними асоціативними вимірами. Не зовсім можна погодитися з твердженням авторки, що «...*все феномены культуры объединены общностью основной функции – служит средством человеческой деятельности*», але воно не впливає на наукову викінченість статті.

Ірина Процик досліджує особливості створення українського лінгвокраїнознавчого словника власних назв із простеженням шляхів його використання в дидактиці української мови як чужої («Український лінгвокраїнознавчий словник власних назв і його використання в дидактиці української мови як чужої» (с. 221-226)). На основі досвіду створення «Лінгвокраїнознавчого словника власних назв української мови» на кафедрі українського прикладного мовознавства Львівського національного університету імені Івана Франка авторка розкриває мету створення такої праці, простежує принципи відбору матеріалу, його побудови (тематичний принцип) і з'ясовує його місце у вивченні української мови як іноземної. Заявлений тематичний принцип легко простежуваний на зшитках словника, що вже або вийшли друком, або повністю підготовлені. Так, перший випуск лексикографічного видання охоплює географічні назви (45 одиниць), другий – назви релігійних свят (14 одиниць), третій – назви державних свят та пам'ятних дат (8 одиниць), четвертий – астрономічні назви (25 онімів), п'ятий – власні імена людей (16 найуживаніших з-поміж українців імен), шостий, сьомий (підготовлені до друку, попередні уже вийшли друком), де відповідно шостий – назви пам'яток природи (33 одиниці), сьомий – архітектурні пам'ятки (23 одиниці), триває робота над восьмим. Детально Ірина Процик розглядає методику роботи над тематичною групою «Назви пам'яток природи», простежуючи особливості побудови словникових статей, наявність та основні вияви шрифтової диференціації, висвітлення спільнокореневих лексем, місце у статті похідних, граматичних індексів тощо. Знайшли відображення у словнику і тематико-ситуативні зв'язки реєстрового слова, його вжиток у контексті і под. Така ґрунтовна анотація видання дозволяє визначити його місце з-поміж подібних видань, а її авторці встановити дидактичне навантаження в курсі української мови як іноземної. Його навантаження посилене також наявністю в ньому текстів, що найповніше відображають текстотвірний статус відповідних онімів, диференціюють їхні функції і т.п.

У статті Danuty Pytel-Pandey «*Dyrektwy języka rosyjskiego i niemieckiego: prośba, żądanie, nakaz*» (с. 227-232) розглянуто один з різновидів директивів – бажання, що зінтерпретовані в когнітивному і почасти функційному аспектах. Це засвідчує, що стаття присвячена проблемам сучасної жанрології, що необхідно було підтвердити аналізом відповідної наукової літератури (можливо, це постане в ширшому дослідженні). Авторка з'ясувала елементи комунікації, що мотивують виміри бажання, встановила основні (дев'ять) різновидів бажання, що постають ситуативно мотивованими і реалізують відповідний психосемантичний тип, поза усяким сумнівом, занурений у пресу позитивно-прагматичний контекст. Заявлені дев'ять різновидів не можуть бути кваліфіковані як рівнорядні, хоча їхнє виділення ґрунтується на тих чи інших моделях типу *зроби... / роби... / не роби... / якщо зробиш...*, що, очевидно, вимагало і встановлення відповідного формального речення-висловлення. Не заперечуючи такого напрямку дослідження, який більшою мірою зорієнтований в авторську інтуїцію і функційно-логічні моделі, що в більшості своїй ґрунтується на тих чи інших моделях речення, слід наголосити на значущості мотивованих аргументів. Якраз останнє варто було б розширити, що посилює б викінченість викладеного. На заваді цього міг постати обсяг наукової статті. У статті зустрічаються не зовсім коректні корелятивні моделі-переклади (у тексті вони сприймаються саме як переклади, а не корелятивні форми).

Barbara Rodziewicz у дослідженні «*Świat w obrazach świadomości językowej Polaków i Rosjan*» (с. 233-240) пропонує результати міжнародного експерименту, що проводився у формі опитування, у межах якого польські студенти (раніше також болгарські, українські, білоруські й російські) мали записувати асоціативні ряди до обраних слів. Метою такого дослідження було виявити особливості мовної картини світу, ґрунтуючись на виділенні відповідностей і спільних рис. У пропонованій праці також з'ясовано відмінності у репрезентації мовної свідомості поляків і росіян.

Andrzej Sitarski продовжує свої ґрунтовні студії в царині гумору, обравши цього разу особливе мовлення – рекламне («*К вопросу о реализации языкового юмора в тексте современной польской и русской рекламы*» (с. 241-248)). Не менш знаковим постає також і те, що автор концентрує свій пошук у комунікативній стратегії спокуси, що найадекватніше виявлювана в рекламі, оскільки призначення будь-якого рекламного гасла як ілюктивного висловлення – спонукати споживача до вжитку певного товару. Для розкриття заявленої проблеми автор коротко розглядає історію мовної гри як особливе і спеціально визначене порушення норми для спонукання розкриття сформованої загадки. Активізація закличної та емотивної функцій реклами, формування помітності (рос. броскости), певною мірою, змінює функційні виміри реклами, справляє параметри якої формуються в тематичній, структурній і стилістичній площинах з адекватним використанням мовних засобів. Зібраний фактичний матеріал, стверджує Andrzej Sitarski, дозволяє констатувати, що в сучасній рекламі мовний жарт постає реалізованим шляхом використання: 1) графічних збігів словоформи (рос. **Лучшей хозяйшке – новая SCOVO** **Орodka. SCOVO** / поль. **COOL** **minacja spożycia. 10,5**), омонімії (автор чомусь називає це

модифікацією); 2) модифікації фраземи (рос. **Gallina Blanca – это любовь с первой ложки** (любовь с первого взгляда) / поль. **Komu w drogę – temu NESTLE** (Komu w drogę, temu czas)); 3) багатозначності слова (особливо показовим постає паралелізм прямого і переносного значень (рос. **Никто не работает так чисто, как мы!** **Латвийский Капитал банк**. Чисто – 1) працювати швидко, порядно, 2) працювати законно / поль. **Masmix... na ustach wszystkich**. Подвійне значення виразу: *na ustach* – це 1) говорити про що-небудь і 2) їсти що-небудь, залишаючи рештки на губах); 4) порушення прогнозу (варто було кваліфікувати як шок, про що нижче автор і пише), де наявні неочікування, непередбачуваність другої частини тексту щодо першої, пор. рос. реклама пива: **Молоко втроене вкусней, если это пиво**, де у фінальній частині тексту замість інформації про користь від молока читачач здобуває інформацію про пиво; поль. **Cztery lekarstwa na polskie drogi: Citroen AX, ZX, XM i Xantia**, де автор рекламного тексту, пропонуючи читачеві купити машину Citroen AX, ZX, XM і Xantia, використовує прийом порушення прогнозу, зіставляючи марки машини з медикаментами, які використовують у лікуванні; 5) паралелізму, під яким автор розуміє такий різновид розташування слів у реченнєвій структурі, коли одне слово або група слів містить у собі образи, думки і под., що притаманні іншому слову або групі слів, і такі обидва компоненти складають цілісність, пор. рос. **Ресторан Якорь – деловой обед для делового человека**; поль. **Zdrowa woda – zdrowe życie. ЕКО**.

Праця Heleny Sojka-Masztales «Definicje leksykograficzne nazw gatunkowych ptaków w języku polskim» (с. 249-258) містить опис назв птахів у польських словниках. На основі проаналізованих даних авторка зауважує, що інформація в лексикографічних словниках назв птахів має не лише енциклопедичний характер. У Dupaj's Dictionary сучасної польської мови існує тенденція відмови від наукового опису на користь лінгвістичного опису. Всі проаналізовані в статті назви птахів визначені як приклади з надкатегорії («суперкатегорії») *ptaki*, наведемо деякі з них: *drozd, kukułka, szpak, sikorki, dubelt, puszczyk, gawron* тощо. Загалом варто відзначити широке ілюстративне тло пропонованої праці та її високий науковий рівень.

Стаття Jerzy Staszewski «Wykładniki formalne klas rzeczowników abstrakcyjnych w językach słowiańskich i germańskich» (с. 259-264) присвячена дослідженню формальних показників абстрактних класів іменників у слов'янських та германських мовах. Автор розглядає показники граматичних форм статі. Для диференціації підкатегорій у дослідженні застосовується абстрактний клас іменників. Розглянуто зокрема формальні показники віддієслівних іменників (герундіїв) та їхню специфіку у слов'янських мовах. На думку лінгвіста, вони становлять відповідно чітке зображення, підкатегорії значно відрізняються, диференціації можна спостерігати навіть у мовах, де суфіксація відіграє маргінальну роль у словотворенні. Jerzy Staszewski стверджує, що іменники на позначення подій зберігають форму аккузатива, в той час як частина іменників вживається у формі родового відмінка, пор.: 1) *Učitel'a ne odobřali čtenija Brodskogo na urokax*; 2) *Učitel'a ne odobřili čtenije Brodskogo na urokax*. Крім того, суфіксальні форми мають регулярний характер і сутнісну недвозначність. Деякі труднощі у визначенні підкатегорій зумовлені особливостями природних мов.

Майя Шимонюк («Слово и предложение в становлении стиля Набокова» (с. 265-274)) вже у самій назві дослідження надто узагальнює проблему (оскільки говориться про специфіку імплікованості автора-оповідача, то так можна було і назвати статтю), що може бути розв'язана швидше у монографії, аніж у такому короткому жанрі наукового аналізу. Авторка зосереджує увагу на особливостях використання власних імен в ініціалній функції та диференційному навантаженні імені та прізвища як суто авторського прийому, простежує специфіку метафори та її використання як художньої деталі, почасти з'ясовує внутрішньотекстове навантаження вставлених конструкцій, окремих стилістичних фігур типу катахреза, розкриває специфіку ключових слів та ін. Водночас тонко встановлює шляхи авторської іронії, що межує з памфлетністю, виявляє шляхи реалізації імплікованого автора тощо.

Tomasz J. Szutkowski у дослідженні «Toponymy jako środki wtórnej nominacji (na materiale frazeologizmów z komponentem onomastycznym we współczesnym języku rosyjskim i polskim)» (с. 275-284) аналізує специфіку вияву топонімів як засобу вторинної номінації (на матеріалі фразеологізмів з ономастичним компонентом у сучасних російській та польській мовах). Такі одиниці, зауважує автор, постають не лише обов'язковими компонентами обох мов, а й слугують своєрідними етнокультурними показниками. Досить цікавою постає ілюстративна база пропонованого дослідження, наведемо деякі з-поміж проаналізованих у статті прикладів: *szybki Bill, odkryć Amerykę, Europa ojczyzn, иди / пойти в Каноссу, Геркулес (Геракл) на распутье, новый Вавилон, северная Пальмира* тощо. Проте варто відзначити, що недостатньо уваги приділено аналізу фразеологізмів, що є спільними для обох досліджуваних мов. Позитивно видається репрезентація статистичних показників. На основі дослідженого матеріалу (232 фразеологічні одиниці з ономастичним компонентом дібрано з польської мови і 390 – з російської) автор зауважує, що у польській мові фразеологізми з ономастичним компонентом представлені у такому відсотковому співвідношенні: 64 % – одиниці з антропонімічним компонентом, 35 % – з топонімічним компонентом, 1 % – із зоонімічним компонентом. Матеріал російської мови дозволяє дослідникові зробити висновки, що частотними постають фразеологізми із антропонімічним компонентом (72 %), рідше зустрічаються одиниці з топонімічним компонентом (28 %).

Надзвичайно тонкі спостереження в аналізі економії зусиль та ігрового начала в мережі запропонував Ladislav Vobořil у статті «Экономия усилий и игровое начало в Сети» (с. 285-292), побудувавши своє дослідження на фактичному матеріалі, почерпнутому з Інтернету. Саме останній постає сьогодні сферою активного функціонування мови, сферою, де активно взаємодіють і взаємоперетинаються різні стихії мови,

тому Інтернет постає об'єктом зацікавлених студій теорії комунікації, філософії, психології, соціології, лінгвістики та ін. Для лінгвістики знаковою постає амальгамність тексту й особистості у віртуальній реальності Інтернету. Опертям для Ladislava Vobořila стала теза Гасана Гусейнова про те, що «*превращения русского языка в Сети обусловлены не столько практическими потребностями упрощения кода, сколько игровыми условиями виртуального пространства*» (Гусейнов Г. *Заметки к антропологии русского Интернета: особенности языка и литературы сетевых людей*. URL: <http://magazines.russ.ru/nlo/2000/43/main8-pr.html>). Два діалектичних начала – спрощення та мовна гра – постають визначальними для самовияву особистості в Інтернеті. Ці властивості зумовлені, насамперед, особливим типом комунікації в цьому разі – електронний, а також просторовою і почасти часовою розрізненістю комунікантів, відсутність усталених ситуативних компонентів комунікації (візуальності, аудійованості, паравербальності, психологічних настанов, ієрархічності, соціальної мотивованості ролей і под.), водночас реальна вседозволеність тощо. Витворюється особливий комунікант-текст, який може і повинен самовиявити особистість. Тому, на думку автора, спрощення коду (мовна економія, аграматизм, конденсація, компресія) легко простежувано у сфері використання орфографії та пунктуації, спрощення синтаксичних зв'язків, активізації компресивного словотвору (скорочення, абрєвіація тощо), а мовна гра (карнавалізація) наявна в ніках (ономастика), певному (комп'ютерному) жаргоні та у так званій албанській мові. Спрощення і мовну гру дослідник розглядає на російсько-чеському матеріалі, послідовно використовуючи метод зіставлення, тому показовим постає ігнорування ком, крапок, великої літери в синтаксисі Інтернету, дотримування фонетичного принципу правопису, що мотивовано і швидкістю, і певною мовною некомпетентністю комунікантів водночас. Виконаний аналіз обох начал у системі Інтернету цілком мотивований і обґрунтований достатнім фактичним матеріалом, якому автор запропонував власну класифікацію та інтерпретацію виокремлених груп.

Дослідження специфіки викладання і вивчення російської мови римським католицьким духовенством у Східній Польщі під час поділу кордону пропонує Janina Wołczuk у статті «*Nauczanie i uczenie się języka roszyjskiego przez duchownych rzymskokatolickich na Kresach Wschodnich w okresie zaborów*» (с. 293-302). Наприкінці XVIII століття східна частина Речі Посполитої стала частиною Російської імперії. Відповідно у двох третинах вищих шкіл на цій території велися заняття польською мовою римо-католицьким духовенством. Така нова політична ситуація вимагала також вивчення російської мови. Після повстання 1830 року царська влада взяла на себе школи при монастирях і, як наслідок, духовенству було дозволено викладати релігію польською мовою (лише студентам, що були римо-католиками). Потенційні викладачі релігієзнавства отримували освіту у Вільнюській духовній академії, що була переведена до Петербургу в 1842 році. Священики й монахи повинні були вірно служити царю. З 1895 року відповідно до правил Академії було заборонено використовувати польську мову навіть у тихих індивідуальних молитвах і спогадах. Авторка статті зауважує, що влада наполягала на вивченні російської мови та літератури, випускники мали писати теологічні есе латиною, але літературні та лінгвістичні роботи – російською мовою.

Стаття Анатолія Загнітка репрезентує дослідження типології службовості-допоміжності у внутрішньореченневій та внутрішньотекстовій структурах («Типологія службовості-допоміжності в реченні і тексті» (с. 303-312)). Автор зауважує, що ознаками службовості-допоміжності постають: а) розмивання повнозначності й актуалізація синсемантичності слова; б) біфункційність певної одиниці; в) нездатність займати окрему синтаксичну позицію; г) здатність бути елементом синтаксеми, а не утворювати її; г) неспроможність за усталеного порядку слів нести фразовий наголос; д) неможливість займати позицію вставного слова і под. Суттєвим постає простеження автором внутрішньотекстової і внутрішньореченневої допоміжності у власне-структурному (формально-граматичному), семантичному (семантико-синтаксичному) і функційному вимірах, з'ясування диференційних ознак кожного виду службовості-допоміжності, висвітлення основних параметрів розвитку службовості й розширення кількісних характеристик неоднослівних внутрішньореченневих синтаксичних позицій. Позитивним видається широкий діапазон ілюстративного матеріалу, наведеного у дослідженні. Наприклад, на підтвердження тези про те, що описовий предикат містить у своїй структурі допоміжний компонент – дієслівний релятор, автор пропонує контекстуальні вияви найбільш частотних із них (*мати, робити*): *мати* + 1) *вигляд*; 2) *в собі*; 3) *зв'язок (спільність)*; 4) *значення (вагу)*; 5) *ймення*; 6) *право*; 7) *репутацію*; 8) *розум*; 9) *намір*; 10) *думку*; 11) *честь*; 12) *щось*; 13) *вплив*; 14) *надію*; 15) *спочинок*; 16) *певність*; 17) *попит*; 18) *сумнів*. Актуальність пропонованого дослідження мотивована постійними еволюційними видозмінами функційних вимірів категорійних форм, інноваційними тенденціями в граматичному ладі слов'янських і неслов'янських мов, посиленнями внутрішньо- і міжчастиномовних переходів, активізаціями асиметрії форми і змісту у структурі мовного знака, розширеннями вияву внутрішньо- і міжреченневих конденсації, контамінації тощо.

Емоційну оцінність у російській та іспанській фразеології розглядає Андрій А. Зайнульдін («Емоциональная оценочность в русской и испанской фразеологии» (с. 313-321)), прагнучи диференціювати експресивність, емоційність та емоційну оцінність з опертям на образність слова. Тому умотивованим постає твердження Андрія А. Зайнульдінова, що емоційна оцінка відображає емотивний аспект мислення в реалізації експресивної функції мови, що зумовлює ефект впливу, у зв'язку з чим необхідним постає уточнення статусу категорії емоційної оцінності в її відношенні із суміжними категоріями: «експресивність > емоційність > емоційна оцінність», звідки усі емоційно-оцінні одиниці експресивні. На це

спрямоване і прочитання фразем обох мов крізь призму символів і квазісимволів, еталонів і квазіеталонів з використанням в описі прототипу, гештальт-структури. На думку Андрія А. Зайнудінова, «компонент семантики образності є субкомпонентом категорії емоційна оцінність». У силу цього на лексичному рівні субкомпонентами останньої виступають: 1) метафорична образність; 2) інтенсивність вираженої ознаки; 3) звукова образність; 4) словотвірні афікси; а у фразеології її маркують: 1) наявність образності метафоричного характеру (*в самом соку, tener mucho ángel*); 2) непрозора семантична мотивованість (*нести ахинею, балбешка стоеросовая; comer raja у madera*). З-поміж емоційної оцінності автор розрізняє позитивну (пор. дружнє ставлення, ласкаве відношення, схвалення, захоплення) і негативну (несхвалення, граничне несхвалення, зневага, презирство, приниження). Цілоком мотивовано автор дослідження пропонує новий тип класифікації лексичних і фразеологічних одиниць на основі віднесення до лексико-тематичної групи, акцентуючи, що належність «первинних номінативних значень лексичних одиниць або компонентів семантики фразеологічних одиниць до певної ЛТГ зумовлює виникнення вторинної емоційно-оцінної семантики фразеологічних одиниць», пор., наприклад, позитивний спектр лексико-тематичних груп: а) божественного, небесного; б) коштовного, цінного; в) блиску, світла; г) солодкості; ґ) чарівного; д) знатного; пейоративну ж емотивну оцінність виражають лексико-тематичні групи з наскрізними образними семами: а) чорного, темного; б) чортівного; в) дерев'яного; г) солом'яного; ґ) порожнечі; д) задухи; е) бруду. Це мотивує твердження, що «можна говорити про певні оцінні квазістереотипи метафоричного характеру у фразеологічних одиницях (еквівалентах оцінних лексичних одиниць): значення «все найпозитивніше» – одиниці типу *ангел, блеск, волшебный*, значення «внутрішньої порожнечі» – одиниці типу *пузырь: лопнет как мыльный пузырь, лезть в пузырь, дутый пузырь, надутый пузырь*; значення «мінливості» – одиниці типу *ветер: ветер в голове, ветреная голова, ветряная мельница, подбитый ветром, со сквозняком в голове; rapar viento* – ‘байдикувати, гав ловити, ловити мух’ [DFER 1885:704], *lleno de viento* – ‘пустий, беззмистовний; марнославний, пихатий’ [DFER 1885:620]». Цілоком прийнятними постають і спостереження Андрія А. Зайнудінова щодо лексикографічного маркування експресивно-оцінних фразеологічних одиниць у силу наявного синкретизму використовувати в позитивному реєстрі змішану додаткову примітку *одобр./восх.*, у негативному спектрі – *пренебр./презр.* або *неодобр./пренебр.* Викладені у статті наукові спостереження є викінченими і обґрунтованими.

У рецензованих матеріалах наукового збірника «Wyraz i zdanie w językach słowiańskich. 7. Opis, konfrontacja, przekład / Pod redakcją Michała Sarnowskiego i Włodzimierza Wysoczańskiego» (Wrocław, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2009) досить чітко простежувана актуальність заявлених проблем, у них по-новому висвітлено ті чи інші мовознавчі питання, в більшості з них опрацьовано зовсім нові проблеми, запропоновано власні, цілоком оригінальні шляхи розв'язання досліджуваного питання. Суттєвим виступає також і те, що в аналізованому збірнику наукових праць віднайшли місце оригінальні студії з проблем контрастивної, ідеографічної, когнітивної, функційної, комунікативної, семасіологічної, текстової та інших різновидів лінгвістики. Окремі з авторів аналізованих студій по-новому і досить несподівано осмислюють утрадиційнені погляди на стилістику Набокова, етнографічні аспекти діалектної лексики, емоційну оцінність у російській та іспанській фраземіках та інше, низка статей розширює утрадиційнене коло лінгвістичних проблем речення і висловлення / висловлювання, що підтверджує наукову цінність виконаних студій. Досить вагомими постають дослідження зі специфіки рекламного тексту, закономірностей побудови лінгвокраїнознавчого словника і под. Рецензований збірник наукових праць *Wyraz i zdanie w językach słowiańskich. 7. Opis, konfrontacja, przekład / Pod redakcją Michała Sarnowskiego i Włodzimierza Wysoczańskiego. – Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2009. – 321 s.* високий рівень опрацювання досліджуваних проблем, а географія його авторів підтверджує уміння його редакторів охопити широке коло наукових центрів сучасного слов'янського світу.

Анатолій Загнітко, Юлія Волянська (Донецьк, Україна)

Надійшла до редакції 3 вересня 2010 року.

СОЦІОЛІНГВІСТИКА У СУЧАСНОМУ МОВНОМУ ПРОСТОРИ

Рецензія на книги:

Мацюк Г.П. *До витоків соціолінгвістики: Соціологічний напрям у мовознавстві: Монографія. – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2008. – 432 с.*

Мацюк Г.П. *Прикладна соціолінгвістика. Питання мовної політики: Навч. посіб. – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2008. – 212 с.*

В останні роки мовознавство позначилося появою серйозних праць з соціолінгвістики – молодій галузі лінгвістичної науки, вітчизняна проблематика якої значно розширилася наприкінці ХХ – початку ХХІ століть.

Серія праць з теоретичних засад соціолінгвістики поповнилася книгами, які привертають увагу і назвами, і сутністю, і розв'язанням поставлених для висвітлення і теоретичного осмислення питань. Це – опубліковані в

2008 році Г.П. Мацюк монографія «До витоків соціолінгвістики: соціологічний напрям у мовознавстві» і навчальний посібник «Прикладна соціолінгвістика: питання мовної політики».

Названі видання вирізняються викінченою концептуальністю, глибиною осмислення загальнотеоретичних і загальноприкладних питань. У кожній з книг авторка подає максимально повний опис досліджуваних соціолінгвістичних проблем, водночас моделюючи послідовну, логічну систему розгляду кожного соціолінгвістичного питання, що робить виклад легким і зрозумілим для сприйняття.

Для з'ясування актуальності та значущості цих мовознавчих праць зупинимося на кожній з них.

Монографія Г.П. Мацюк «До витоків соціолінгвістики: соціологічний напрям у мовознавстві» присвячена типологічному описові мовознавчих ідей щодо суспільної природи мови як вітчизняних, так і зарубіжних лінгвістів.

Рецензована праця складається із вступних зауваг, чотирьох розділів, післямови, списку словників і довідників, додатків. Матеріал, поданий у розділах, надає можливість розглянути опозицію «зарубіжне мовознавство» / «радянське мовознавство», зробити порівняльно-зіставний аналіз напрацювань науковців різних лінгвістичних шкіл.

Вступні зауваги (с. 7–14) розкривають сутність соціологічного напрямку у мовознавстві, обґрунтовують значущість і актуальність цієї проблеми для сучасної соціолінгвістики.

Перший розділ «Пізнання суспільної природи мови до появи в лінгвістиці соціологічного напрямку» (с. 15–102) присвячено докладному опису напрацювань мовознавців з проблеми взаємодії світу, людини і мови, починаючи з XVII століття. У цьому розділі належно висвітлено погляди науковців (представників різних тенденцій, напрямів, концепцій, традицій в загальній теорії мови) щодо взаємодії мови і суспільства як «одного з найперших кроків в осмисленні суспільної природи мови» (с. 19).

Заслугує поцінування аналіз робіт О. Потебні, М. Драгоманова, І. Франка, у яких розглянуто питання, актуальні на сучасному етапі розвитку соціолінгвістичної науки, зокрема мовна політика і мовна ситуація, мова і політичні партії, мова і національність, нація; мова і церква, мова і школа, формування української літературної мови, мовлення міст і сіл тощо, простежено тяглість соціолінгвістичної традиції.

У цьому розділі надзвичайно важливим постає ілюстративний матеріал щодо використання мови в різних комунікативних ситуаціях, наявний у працях М. Драгоманова. Наведений ілюстративний матеріал є унікальним, оскільки надає можливість аналізувати певні соціолінгвістичні категорії в діячності.

Другий розділ «Соціолінгвістичний напрям у зарубіжному мовознавстві» (с. 103–168) присвячений дослідженням представників Женевської, Французької, Празької мовознавчих шкіл, працям німецьких мовознавців, лінгвістів США та Великобританії, які сповідували ідеї соціології мови.

Дослідницька ретельність виявляється у вмінні знайти відображення сучасної соціолінгвістичної проблематики в напрацюваннях мовознавців XIX – початку XX століття:

- взаємодія ознак *соціальне – індивідуальне* (Ф. де Соссюр, Й.Л. Вайсгербер);
- зв'язок мовознавства з іншими науками, зокрема соціологією (Е. Сепір);
- соціальна диференціація єдиної національної мови, що залежить від соціального статусу носіїв, віку, освіти (Ж. Вандрієс, вчені ПЛШ);
- корелятивний зв'язок між розвитком мови та культури на лексичному рівні (Е. Сепір);
- опозиція «жіноче мовлення» / «чоловіче мовлення» (Е. Сепір);
- теорія культури мови і теорія літературної мови (вчені ПЛШ);
- роль рідної мови в житті нації (Й.Л. Вайсгербер) тощо (с. 167).

У третьому розділі «Лінгвосоціологічні погляди російських дослідників 20 – 30-х років XX сторіччя» (с. 169–254) Г.П. Мацюк, наголошуючи на сучасній реконструкції національних основ російської мовознавчої традиції, подає об'єктивну оцінку позитивних / негативних напрацювань радянських соціолінгвістів у 20 – 30-ті роки XX століття. Аналіз лінгвосоціологічних поглядів М. Марра яскраво ілюструє ситуацію, коли наукові праці є «ідеологічно замовленим продуктом, знаряддям перебудови мовознавчої теорії в ім'я розвитку марксистської лінгвістики, що порушує вимогу французької школи соціології мови про розвиток мовознавчих ідей без ідеологічного підтексту» (с. 252). Щодо соціолінгвістичних досліджень В. Жирмунського, Є. Поліванова, Л. Якубинського, то їхні праці є відомими у світі і на сьогодні привертають увагу багатьох дослідників розмаїттям соціолінгвістичної проблематики.

Четвертий розділ «Лінгвосоціологічні погляди українських мовознавців 20 – 30 років XX сторіччя» (с. 255–350), присвячений виникненню, становленню і розвитку соціологічного напрямку в українській соціолінгвістичній традиції, представниками якої є Л. Булаховський, М. Грунський, М. Гладкий, О. Курило, О. Синявський, І. Огієнко, В. Сімович та інші.

Варто наголосити, що у цьому розділі вперше узагальнено і систематизовано напрацювання українських лінгвістів у соціолінгвістиці, визначено проблематику цієї науки у 20 – 30 роки минулого століття з урахуванням особливостей розвитку українського суспільства.

У післямові Г.П. Мацюк простежує формування, динаміку розвитку соціолінгвістики, підґрунтям якої став соціологічний напрям у мовознавстві, послідовно розкритий у чотирьох розділах монографії.

Додатки містять тези з використовуваних праць, кодифікацію журналу «Рідна мова», відомості про науковців.

Навчальний посібник Г.П. Мацюк «Прикладна соціолінгвістика: питання мовної політики» є, безсумнівно, значущим соціолінгвістичним дослідженням, у якому багатоаспектно розглянуто питання мовної політики і її складників.

Рецензована праця складається зі вступу, трьох розділів, списку словників і довідників, короткого словника соціолінгвістичних термінів. Кожний розділ постає аналітико-критичним на певну соціолінгвістичну проблему з послідовним окресленням джерельних засад відповідного напрямку, з'ясування еволюційних вимірів та встановленням основного поняттєво-категорійного апарату з досліджуваної проблеми, виявленням предмета, об'єкта дослідження.

У вступі (с. 5–14) авторка докладно простежує еволюцію поглядів різних науковців на проблему прикладної соціолінгвістики, пропонує власну дефініцію цього терміна, наголошуючи, що в попередніх дослідженнях багатьох науковців визначення прикладної лінгвістики відсутнє. Також вступ охоплює розгляд предмета, об'єкта, поняттєвої бази, методів аналізу, завдань цієї галузі соціолінгвістики.

Перший розділ «Лінгвістичні засади мовного облаштування світу» (с. 5–54) охоплює два підрозділи («Мова і суспільство» (с. 15–35), «Мовна політика: основні категорії соціолінгвістичного аналізу» (с. 36–54)).

Так, у першому підрозділі аналізованого розділу викінчено простежено аспекти взаємодії мови та нації (сучасна інтерпретація «мова та етнос»). Досліджуючи цю проблему в синхронії та діахронії, Г.П. Мацюк виокремлює базові поняття щодо стосунків між мовою та етносом, серед яких «етнос», «національна свідомість», «етнічна свідомість», «національна ідентичність», «націоналізм», «статус мови». Авторка аналізує погляди науковців щодо заявленого кола питань, пропонує власні дефініції термінів.

Вагомим у першому підрозділі постає визначення «рідної мови», яке останнім часом є дискусійним. Суспільні реформи призводять до змістовної зміни цього терміна, і на сучасному перехідному етапі, коли українське суспільство остаточно не визначилося з мовними пріоритетами, змістова форма поняття «рідна мова», запропонована Г.П. Мацюк, є однією з найбільш принагідних.

Другий підрозділ «Мовна політика: основні категорії соціолінгвістичного аналізу» є теоретичним підґрунтям рецензованого навчального посібника. У ньому витлумачено терміни щодо дослідження проблеми мовної політики, названо їхні основні диференційні ознаки. Соціолінгвістичну теорію вдало поєднано з ілюстративними фактами з Біблії, законодавчими документами, результатами переписів. Теоретичний аналіз мовної ситуації, її різновидів супроводжувано описом досвіду мовного облаштування різних країн.

У розділі другому «Універсальний та ідіоетнічний компоненти в мовному облаштуванні світу» (с. 55–110), що містить два підрозділи («Огляд мовних політик» (с. 55–92), «Демографічно-комунікативна потужність мов і заходи для її підтримки» (с. 92–110)), здійснено огляд мовних ситуацій у низці країн і з'ясовано комунікативну потужність найуживаніших мов світу. Так, перший підрозділ присвячено оглядові мовних ситуацій у країнах Балтики, Білорусі, Росії, країнах ЄС, Ізраїлі, арабських країнах, Індії, Китаї, Канаді, США тощо. Задля всебічного опису мовних ситуацій у названих країнах авторка подає національний склад населення, кількість мов на території тієї чи тієї країни, статус кожної з використовуваних мов, визначений конституцією країни, сфери поширення кожної з мов у певному адміністративно-політичному об'єднанні. Слід зауважити, помітна певна нерівномірність опису мовних ситуацій у країнах світу: з одного боку – деталізований аналіз в Ірландії, Іспанії, а з іншого – досить стислий в Литві, Кореї.

У другому підрозділі аналізованого розділу Г.П. Мацюк докладно аналізує комунікативну потужність найуживаніших мов світу, визначає територію поширення мови, статус мови в різних країнах, кількість мовців, для яких ця мова є базовою. Тут названо організації та програми, діяльність яких спрямована на підтримку функціонального поширення мов.

Третій розділ «Мовна політика в Україні», що охоплює три підрозділи («Мовна політика періоду СРСР» (с. 112–140), «Мовна ситуація в сучасній Україні» (с. 141–164), «Мовна політика незалежної держави» (с. 165–185)), присвячений мовній ситуації в Україні. Г.П. Мацюк описує етапні моменти українізації, русифікації за радянських часів, комунікативну потужність мов у незалежній Україні у різних сферах суспільного життя: у ЗМІ, в освіті, у сферах судочинства і діловодства в різних регіонах країни, визначає реальний статус кожної з мов, подає докладний аналіз сучасної мовної ситуації в Україні, перспективи розвитку мовної політики в країні на найближчі часи.

Надзвичайно вагомим у рецензованому навчальному посібнику є критичний аналіз стану української мови в українському суспільстві.

Загалом рецензовані праці вирізняються чіткою структурованістю, виваженим та вдумливим аналізом зазначених проблем, вдалим поєднанням теоретичної частини та ілюстративного матеріалу.

Простежуючи різні підходи, Г.П. Мацюк пропонує власні тлумачення того чи того соціолінгвістичного поняття, пропонуючи переконливі аргументи.

Рецензовані монографія і навчальний посібник засвідчують високий рівень наукової думки дослідниці та їхню прикладну орієнтованість, використання цих досліджень сприятиме активізації соціолінгвістичних студій у сучасній Україні.

Анатолій Загнітко, Ірина Кудрейко (Донецьк, Україна)

Надійшла до редакції 10 вересня 2010 року.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Андрейченко Оксана Іванівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри українського мовознавства Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського, заступник декана з наукової роботи (м. Сімферополь, Україна).

Андрейчук Надія Іванівна – кандидат філологічних наук, провідний науковий співробітник Національного університету „Львівська політехніка” (м. Львів, Україна).

Андрущенко Вікторія Олегівна – аспірант кафедри мовознавства та російської мови Горлівського державного педагогічного інституту іноземних мов (м. Горлівка, Україна).

Антонюк Олена Вікторівна – старший викладач кафедри української філології і культури Донецького національного університету (м. Донецьк, Україна).

Білозуб Анастасія Іванівна – аспірант кафедри української мови та прикладної лінгвістики Донецького національного університету (м. Донецьк, Україна).

Бойчук Марія Володимирівна – викладач кафедри української та іноземних мов Прикарпатського юридичного інституту Львівського державного університету внутрішніх справ (м. Львів, Україна).

Бріткіова Катерина В'ячеславівна – кандидат філологічних наук, учитель української мови і літератури ліцею при Донецькому національному університеті (м. Донецьк, Україна).

Брус Марія Петрівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (м. Івано-Франківськ, Україна).

Важеніна Олена Григорівна – старший викладач кафедри української мови та прикладної лінгвістики Донецького національного університету (м. Донецьк, Україна).

Вебер Надія Василівна – аспірант кафедри української мови Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (м. Івано-Франківськ, Україна).

Венгринюк Мирослава Іванівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри теорії та практики перекладу Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу (м. Івано-Франківськ, Україна).

Волинець Галина Миколаївна – кандидат філологічних наук, викладач кафедри української мови Запорізького національного університету (м. Запоріжжя, Україна).

Волошиновська Ірина Анатоліївна – асистент кафедри прикладної лінгвістики Інституту комп'ютерних наук та інформаційних технологій Національного університету "Львівська політехніка" (м. Львів, Україна).

Волянська Юлія Юріївна – аспірант кафедри української мови та прикладної лінгвістики Донецького національного університету (м. Донецьк, Україна).

Гнатюк Любомира – кандидат філологічних наук, викладач практичного курсу англійської мови, лектор комунікативної лінгвістики Вищої Школи Інформатики та Управління у Перемишлі (м. Перемишль, Польща).

Головіна Вікторія Сергіївна – аспірант кафедри української мови Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди (м. Харків, Україна).

Грещук Валентина Василівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (м. Івано-Франківськ, Україна).

Данилюк Ілля Григорович – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови та прикладної лінгвістики Донецького національного університету (м. Донецьк, Україна).

Докашенко Марія Вікторівна – аспірант Горлівського державного педагогічного інституту іноземних мов (м. Горлівка, Україна).

Доценко Олена Леонідівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови та методики навчання Київського університету імені Бориса Грінченка (м. Київ, Україна).

Думчак Іван Михайлович – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (м. Івано-Франківськ, Україна).

Дьячок Наталя Василівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри мовознавства та російської мови Горлівського державного педагогічного інституту іноземних мов (м. Горлівка, Україна).

Загнітко Анатолій Панасович – доктор філологічних наук, завідувач кафедри української мови та прикладної лінгвістики Донецького національного університету (м. Донецьк, Україна).

Заваруєва Інна Іванівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри гуманітарних дисциплін для іноземців Дніпропетровського національного технічного університету залізничного транспорту імені акад. В. Лазаря (м. Дніпропетровськ, Україна).

Зеніна Анастасія Володимирівна – аспірант кафедри української мови та прикладної лінгвістики Донецького національного університету (м. Донецьк, Україна).

Карпенко Наталія Анатоліївна – аспірант кафедри української мови Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди (м. Харків, Україна).

Карпець Любов Анатоліївна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української та іноземних мов Харківської державної академії фізичної культури (м. Харків, Україна).

Карпіловська Євгенія Анатоліївна – доктор філологічних наук, професор, завідувач відділу структурно-математичної лінгвістики Інституту мовознавства імені О.О. Потебні НАН України (м. Київ, Україна).

Кицак Галина Вікторівна – аспірант, викладач німецької мови Житомирського державного університету імені Івана Франка, ННІ іноземної філології (м. Житомир, Україна).

Коваленко Євгенія Сергіївна – аспірант кафедри української мови та прикладної лінгвістики Донецького національного університету (м. Донецьк, Україна).

Козленко Тетяна Валеріївна – аспірант кафедри сучасної української мови Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка (м. Київ, Україна).

Коца Руслана Олександрівна – кандидат філологічних наук, молодший науковий співробітник Інституту української мови НАН України (м. Київ, Україна).

Краснобаєва-Чорна Жанна Володимирівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови та прикладної лінгвістики Донецького національного університету (м. Донецьк, Україна).

Криворученко Світлана Василівна – старший викладач кафедри української мови та літератури Карпатського інституту підприємництва ВНЗ «Відкритий міжнародний університет розвитку людини “Україна”», пошукач кафедри української мови Кіровоградського державного педагогічного університету імені В. Винниченка (м. Хуст – Кіровоград, Україна).

Кудрейко Ірина Олександрівна – аспірант кафедри української мови та прикладної лінгвістики Донецького національного університету (м. Донецьк, Україна).

Кульбіда Наталя Іванівна – старший викладач кафедри української та російської мов Донецького національного технічного університету (м. Донецьк, Україна).

Леймонченко Ганна Олегівна – аспірант кафедри української філології та загального мовознавства Луганського національного університету імені Тараса Шевченка (м. Луганськ, Україна).

Лонська Людмила Іванівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри українського мовознавства і прикладної лінгвістики Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького (м. Черкаси, Україна).

Максимець Оксана Миколаївна – кандидат філологічних наук, завідувач кафедри українознавства Таврійського державного агротехнологічного університету (м. Мелітополь, Україна).

Мараховська Наталя Олександрівна – асистент кафедри прикладної лінгвістики Національного університету «Львівська політехніка» (м. Львів, Україна).

Маркіна Марія Геннадіївна – старший викладач кафедри філології Кримського республіканського інституту післядипломної педагогічної освіти (м. Сімферополь, Україна).

Меркулова Оксана Володимирівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри українознавства Запорізького юридичного інституту Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ України (м. Запоріжжя, Україна).

Михальченко Марина Миколаївна – аспірант кафедри української мови та прикладної лінгвістики Донецького національного університету (м. Донецьк, Україна).

Нелюба Анатолій Миколайович – доктор філологічних наук, доцент, професор кафедри української мови Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна (м. Харків, Україна).

Пасько Ганна Михайлівна – аспірант кафедри мовознавства та російської мови Горлівського державного педагогічного інституту іноземних мов (м. Горлівка, Україна).

Пена Любов Іванівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (м. Івано-Франківськ, Україна).

Петренко Інна Петрівна – аспірант кафедри іноземних мов для гуманітарних факультетів Львівського національного університету імені І.Я. Франка (м. Львів, Україна).

Поденєжна Тетяна Олександрівна – викладач кафедри теорії і практики перекладу Донецького національного університету (м. Донецьк, Україна).

Пожидаєва Надія Петрівна – старший викладач кафедри англійської філології Горлівського державного педінституту іноземних мов (м. Горлівка, Україна).

Пономарьова Людмила Володимирівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри українознавства Приазовського державного технічного університету (м. Маріуполь, Україна).

Пославська Наталя Михайлівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (м. Івано-Франківськ).

Путіліна Оксана Леонідівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови та прикладної лінгвістики Донецького національного університету (м. Донецьк, Україна).

Ріжко Руслана Любомирівна – аспірант кафедри української мови Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (м. Івано-Франківськ, Україна).

Сальнікова Вікторія Олексіївна – викладач української мови та літератури підготовчих курсів абітурієнтів Донецького національного університету (м. Донецьк, Україна).

Сахарук Інна Володимирівна – студент IV курсу спеціальності «Прикладна лінгвістика» Донецького

національного університету (м. Донецьк, Україна).

Ситар Ганна Василівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови та прикладної лінгвістики Донецького національного університету (м. Донецьк, Україна).

Сіроштан Тетяна Василівна – аспірант кафедри української мови Запорізького національного університету (м. Запоріжжя, Україна).

Слобода Наталя Володимирівна – викладач кафедри історії та політичної теорії Національного гірничого університету (м. Дніпропетровськ, Україна).

Стародуб Катерина Аркадіївна – аспірант кафедри української філології та загального мовознавства Чорноморського державного університету імені П. Могили (м. Миколаїв, Україна).

Старченко Яна Сергіївна – аспірант кафедри української мови філологічного факультету Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна (м. Харків, Україна).

Таран Алла Анатоліївна – кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри українського мовознавства і прикладної лінгвістики Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького (м. Черкаси, Україна).

Терещенко Лілія Яківна – аспірант Львівського національного університету імені І. Франка, викладач кафедри англійської філології Вінницького державного педагогічного університету (м. Львів – Вінниця, Україна).

Тютенко Олена Федорівна – аспірант кафедри української мови Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка (м. Київ, Україна).

Усенко Ольга Олексіївна – студент III курсу спеціальності «Прикладна лінгвістика» Донецького національного університету (м. Донецьк, Україна).

Філіпповська Олена Василівна – студент II курсу спеціальності «Прикладна лінгвістика» Донецького національного університету (м. Донецьк, Україна).

Шкіцька Ірина Юріївна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри документознавства, інформаційної діяльності та українознавства Тернопільського національного економічного університету (м. Тернопіль, Україна).

Щепка Оксана Анатоліївна – кандидат філологічних наук, доцент, завідувач кафедри гуманітарних дисциплін і мовної підготовки іноземних громадян Приазовського державного технічного університету (м. Маріуполь, Україна).

CONTENTS

INTRODUCTION		6
SECTION I	Word-Formation: Trends, Aspects of Study	8
Boyчук Maria	Parametrization of Notion <i>Occasionalism</i>	8
Britikova Kateryna, Salnikova Viktoriya Brus Mariya	Axiological Semantics of Wordbuilding Means in the Texts of Modern Ukrainian Policy Discourse (based on Surnames) Wordbuilding Terminological Base of the Feminine Subsystem of the Ukrainian Language	12 17
Volynets Galyna	The Function of Zero-suffix Noun Derivatives in the Lexical-Derivative Types of the Names of Food Products	21
Dokashenko Mary	Onomasiological Class of Complex Names with Construct «Man»	24
Dumchak Iwan	Suffixal Univerbization in the Texts of the Modern Periodicals	28
Dyachok Natalya	The Modification Models of «Word-combination + Univerb» Nominatheams	31
Zenina Anastasiya	The Types of the Complex Words in the Modern Bank Terminology	35
Karpec Liubov, Neluba Anatoliy Kozlenko Tanja	Wordbuilding Nomination of Persons in the Sporting Jargon Semantic Functions of Interfixes in the Structure of Ukrainian Adjectives on - <i>с'к-(uï)</i>	39 44
Kotsa Ruslana	From the History of the Term “Prefix”	48
Maximets Oksana	Functional and Semantic Distribution of Transpositional Formants in the New Ukrainian Language	52
Merkulova Oksana	Nouns with the Confix <i>no-...-j(a)</i> in the Ukrainian language	57
Neluba Anatoliy	Hidden Economy in a Word-formation System of the Ukrainian Language (Some General Remarks)	62
Pena Liubov	Questions of Wordbuilding in «Grammar of the Ukrainian (Russian) language» by Stepan Smal-Stockyi and Teodor Gartner	67
Podyenyzhna Tetyana	The Role of Metaphor and Metonymy in the Creation of Compound Nouns denoting a Man according to His Physical Characteristics in the English, German, Ukrainian and Russian Languages	71
Poslavska Natalia	The Derivative Potential of Verbs with Semantics «to Beat Anybody, to Inflict Physical Traumas»	77
Siroshtan Tatyana	The History of the Word-forming Types of the n. loci with Suffix <i>-AK (-ЯК)</i> in the New Ukrainian Language of the end of the XVII – beginning of the XXI century	83
Starodub Kateryna	Representatives of the Analytism on the Morphemic-Derivative Level and Their Differentiation Criteria	88
Starchenko Yana	A Modern Jargonology and Word-formation Innovations of Jargon in the Ukrainian language (to the Question of)	93
Taran Alla	Competitors and Pseudo-competitors in the Modern Ukrainian Speech Practice	97
Tiutenko Olena	Categorical and Denotative Components of Meaning in the Semantic Structure of Suffix Morpheme	101
SECTION II	Problems of Text Linguistics, Discourse Studies, and Discourse Analysis	106
Andreychenko Oksana	Artefact Metaphor in the Modern Political Discourse: the Cognitive Aspect	106
Andreichuk Nadiya	Genre Space of the English Institutional Discourse of the end of XV – the beginning of XVII century	110
Andruschenko Viktoriya	Informative-Communicative Categorical Coherence Realization Area in the Internal Belles-lettres Text Structure	116
Bilozub Anastasiia	Intertextuality in a Belles-lettres Postmodern Discourse	120
Vazhenina Olena	I.P. Kotlyarevskiy's Burleskno-Travesty Tradition in a Language of J.P. Gucalo's Whimsical Prose	124
Vengrynyuk Myroslava	A Typology of the Inner Addressee in a Prose Text	127
Hnatyuk Lyubomyra	Pragmatic and Functionally-Communicative Features of Irony Implicature	131
Golovina Victoria	The Category of Space and it's Verbalisation in the Poetic Discourse of Yuriy Andrukhovych	137

Dotsenko Olena	Features of Realization of Opposition «Own» and «Stranger» in a Judicial Legislation	140
Karpenko Nataliya	Traits to the Lineation Speech of the Portrait of P. Zagrebelnyi, taking into account the Writer's Communicative Competence	145
Kytsak Galyna	Characteristical Features of the Scientific Discourse	148
Kovalenko Ievgeniya	The Semantic and Syntactical Organization of Ukrainian Advertising Texts of Cosmetics and Household Chemical Goods	152
Krivoruchenko Svetlana	The Systematic Character of the Discourse Modal Semantics of the Belles-lettres Prose	159
Kulbida Natalya	To Question about Functions of Syntactic Constructions in the Research and Development Article	163
Leymonchenko Anna	Paraverbal and Nonverbal Features of Communication, Represented in a Fiction Work	166
Marakhovska Nataliia	A Linguistic Dimension of a Political Communication	170
Markina Mariya	Grammatical Peculiarities of Non-Original Texts (based on Retelling Texts)	174
Mykhalchenko Maryna	Irony as the Realtor of the Estimation in the Belles-lettres text	179
Pasko Anna	Genre of Speech Riddle in the Discursive Sphere: Peculiarities of Functioning	183
Ponomaryova Ludmyla	Judicial Polemic: Speech Receptions, Rules, Errors	187
Rizhko Ruslana	Occasionalisms as a Dominant of the Poetic Language of the late XX-th – early XXI-th Century: the Functional Aspect	191
Sakharuk Inna	The Typology of Precedent Phenomena in the Modern Ukrainian Discourse	197
Sloboda Natalia	Syntax of Metaphorical Constructions in the Poetry of the Sixties's Work	203
Tereshchenko Lilia	Emotive Dominants of the Subject of Speech in the Discourse of Lies	207
Shchepka Oksana	Typology of Comparative Phraseological Units in the Ukrainian and Russian Languages: compared aspect	211
SECTION III	Peculiarities of Ukrainian Dialects and Problems of Sociolinguistics	216
Greshchuk Valentyna	Hutsulian Dialectal Vocabulary in Volodymyr Gzhytskyi's Novel "Opryshky"	216
Pozhydayeva Nadia	English Lingua Franca as a Language of Communication in European Administrative Discourse	221
SECTION IV	Problems of Onomastics	226
Antonyuk Olena	Representation of «Man» Concept in Nickname Nomination (based on Anthroponymical Material of Donetsk Region)	226
Veber Nadiya	Suffix <i>-ivk(a)</i> in the Microoikonymy of Ivano-Frankivshchyna	231
Shkitska Iryna	Personal Name as a Means of Intensifying the Importance of Interlocutor	237
SECTION V	Applied Linguistics: Trends and Aspects of Studies	242
Voloshynovska Iryna	Efficiency of Authorisation and Thematic Attribution for Scientific and Technical Texts	242
Danyluk Illua	Linguistic Support of Computer Systems: Examples of Regular Expressions Usage	248
Zavaruiieva Inna	Dictionary Article as Special Lexicographical Construction (as an Example of Electronic Dictionaries)	255
Karpilovska Ievgeniia	The Grammar of Language and the Corpus	260
Krasnobaeva-Chorna Zhanna, Usenko Olga	The Expressive-Stylistic Classification of Phraseological Units in the Dictionary of Phraseological Terms of the Modern Ukrainian language	265
Lonska Ludmyla	A Distributive-Statistical Research of Verb <i>to Stand</i> in I. Nechuy-Levitsky's Idiostyle	274
Petrenko Inna	Important Directions of Ecolinguistic Research	278
Putilina Oksana	Traditional and Applied Aspects of Syntax: Typology of Correlation	282
Sytar Ganna	Theoretical Basis of the Dictionary of Syntactic Idioms: the Structure of Vocabulary Entry	288
Filippovskaya Olena	A Modern Phraseology: Personalias (the Structure of Vocabulary Entry)	292

SECTION VI	Reviews and Summaries	297
Zahnitko Anatoliy	Modern Language Landscape of Russian Colour Denotations. Review of <i>Semantics of Russian Denotations</i> by I. A. Gerasimenko (2010) – Gorlovka: Publishing House of HTTI, 2010. – 440 pp.	297
Zahnitko Anatoliy, Hnatyuk Lyubomyra, Mykhalchenko Maryna	The Newest Dimension of Linguistic Pragmatics. Review of <i>Essays about Linguistic Pragmatics</i> by Ph. S. Bacevich (2010) – Lviv: PAIS, 2010. – 336 pp.	298
Zahnitko Anatoliy, Volyanska Yuliya	An Utterance and Sentence in the Slavonic Languages. Review <i>Utterance and Sentence in Polish Language. 7. Description, Comparison, Translation / Ed. by Michael Sarnowskyi and Vlodzimir Wysoczans`kyi</i> (2009). – Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2009. – 321 s.	303
Zahnitko Anatoliy, Kudreiko Iryna	A Sociolinguistics in Present-day Language Space. Review of <i>To the Sources of Sociolinguistics: Sociological Direction in Linguistics</i> by G. P. Macjuk (2008) – Lviv: the Publishing Centre of LNU in the name of A. Franco, 2008. – 432 pp.; <i>Applied Sociolinguistics. Question of a Language Policy: Training Guide</i> by G. P. Macjuk (2008) – Lviv: the Publishing Centre of LNU in the name of A. Franco, 2008. – 212 pp.	312
INFORMATION ON THE AUTHORS		315
CONTENTS		318
СОДЕРЖАНИЕ		321
INSTRUCTIONS FOR PAPERS PREPARATION		324

СОДЕРЖАНИЕ

Введение		6
РАЗДЕЛ I	Словообразование: направления, аспекты исследования	8
Бойчук Мария	Параметризация понятия <i>окказионализм</i>	8
Бритикова Екатерина	Аксиологическая семантика словообразовательных средств в текстах современного украинского политикума (на материале фамилий)	12
Сальникова Виктория	Словообразовательная терминологическая база феминитивной системы украинского языка	17
Брус Мария	Функционирование имен существительных в границах лексико-словообразовательного микрополя названий продуктов питания	21
Волынец Галина	Ономазиологический класс сложных наименований с конструктом «man»	24
Докашенко Мария	Суффиксальная универбация в текстах современной периодики	28
Думчак Иван	Модели модификации номинатом типа «словосочетание + универб»	31
Дьячок Наталья	Типы сложных слов в современной банковской терминологии	35
Зенина Анастасия	Словообразовательное номинирование лиц в спортивном жаргоне	39
Карпец Любовь, Нелюба Анатолий	Семантические функции интерфиксов в структуре украинских имен прилагательных на <i>-c'k-(ий)</i>	44
Козленко Татьяна	Из истории понятия «префикс»	48
Коца Руслана	Функционально-семантическая дистрибуция транспозиционных формантов в новом украинском языке	52
Максимец Оксана	Имена существительные с конфиксом <i>no-...-j(a)</i> в украинском языке	57
Оксана Меркулова	Скрытая экономия в словообразовательной системе украинского языка (общие замечания)	62
Нелюба Анатолий	Вопросы словообразования в «Грамматике украинского языка» С. Смаль-Стоцкого и Ф. Гартнера	67
Пена Любовь	Роль метафоры и метонимии в создании композитов, обозначающих человека по физическим признакам в английском, немецком, украинском и русском языках	71
Поденежная Татьяна	Деривационный потенциал глаголов со значением «бить кого-либо, физически травмировать»	77
Пославская Наталия	История лексико-словообразовательных типов п. Іосі на <i>-ак (-як)</i> в новом украинском языке конца XVII – начала XXI в.	83
Сероштан Татьяна	Репрезентанты аналитизма на морфемно-деривационном уровне и критерии их разграничения	88
Стародуб Екатерина	Современная жаргонология и словообразовательные инновации в жаргонах украинского языка (к постановке вопроса).	93
Старченко Яна	Конкуренты и псевдоконкуренты в современной украинской языковой практике	97
Таран Алла	Категориальный и денотатный компоненты значения в семантической структуре суффикса	101
Тютенко Елена		
РАЗДЕЛ II	Проблемы лингвистики текста, дискурсологии, дискурс-анализа	106
Андрейченко Оксана	Артефактная метафора в современном политическом дискурсе: когнитивный аспект	106
Андрейчук Надежда	Жанровое пространство английского институционального дискурса конца XV – начала XVII века	110
Андрущенко Виктория	Информативно-коммуникативное пространство реализации категориальной связности во внутренней художественнотекстовой структуре	116
Белозуб Анастасия	Интертекстуальность в художественном постмодерном дискурсе	120
Важенина Елена	Бурлескно-травестийные традиции И.П. Котляревского в языке причудливой прозы Е.П. Гуцало	124
Венгринок Мирослава	Типология внутреннего адресата в прозаическом тексте	127
Гнатюк Любомира	Прагматические и функционально-коммуникативные особенности имплицатуры иронии	131

Головина Виктория	Вербализация категории пространства в поэтическом дискурсе Ю. Андруховича	137
Елена Доценко	Особенности реализации оппозиции «свои» и «чужие» в процессуальном законодательстве	140
Карпенко Наталья	Штрихи к речевому портрету П. Загребельного с учетом особенностей коммуникативной компетенции писателя	145
Кицак Галина	Характерные черты научного дискурса	148
Коваленко Евгения	Семантико-синтаксическая организация украинских рекламных текстов косметики и бытовой химии	152
Криворученко Светлана	Системность дискурсивной модальной семантики прозаического произведения	159
Кульбида Наталья	К вопросу о функциях синтаксических конструкций в научно-экспериментальной статье	163
Леймонченко Анна	Паравербальные и невербальные особенности коммуникации, представленные в художественном тексте	166
Мараховская Наталья	Лингвистическое измерение политической коммуникации	170
Маркина Мария	Грамматические особенности неисходных текстов (на материале текстов-пересказов)	174
Марина Михальченко	Ирония как реализатор оценки в художественном тексте	179
Пасько Анна	Речевой жанр загадки в дискурсивной плоскости: особенности функционирования	183
Пономарева Людмила	Судебная полемика: речевые приемы, правила ошибки.	187
Рижко Руслана	Окказионализмы как доминанты поэтического языка конца XX – начала XXI века: функциональный аспект	191
Сахарук Инна	Типология прецедентных феноменов в современном украинском дискурсе	197
Слобода Наталья	Синтаксис метафорических конструкций в поэзии шестидесятников	203
Терещенко Лилия	Эмотивные доминанты субъекта речи в дискурсе неправды	207
Щепка Оксана	Типология компаративных фразеологических единиц в украинском и русском языках: сравнительный аспект	211
РАЗДЕЛ III	Особенности говорів українського мови і проблеми соціолінгвістики	216
Грещук Валентина	Гуцульская диалектная лексика в романе Владимира Гжицкого «Опришки»	216
Пожидаева Надежда	Английский лингва франка как язык общения в европейском административном дискурсе	221
РАЗДЕЛ IV	Проблемы ономастики	226
Антонюк Елена	Репрезентация концепта «мужчина» в прозвищной номинации (на материале антропонимии Донецкой области)	226
Надия Вебер	Суффикс <i>-ивк(а)</i> в микрооиконимии Ивано-Франковщины	231
Шкицкая Ирина	Имя собственное как средство повышения значимости собеседника	237
РАЗДЕЛ V	Прикладная лингвистика: направления и аспекты исследования	242
Волошиновская Ирина	Эффективность авторской и тематической атрибуции научно-технических текстов	242
Данилюк Илья	Лингвистическое обеспечение компьютерных систем: примеры использования регулярных выражений	248
Заваруева Инна	Словарная статья как особое лексикографическое построение (на примере электронных словарей)	255
Карпиловская Евгения	Грамматика языка и корпус	260
Краснобаева-Чёрная Жанна, Усенко Ольга	Экспрессивно-стилистическая классификация фразеологизмов в Словаре фразеологических терминов современного украинского языка.	265
Людмила Лонская	Дистрибутивно-статистическое исследование глагола <i>стоять</i> в идиостиле И.С. Нечуя-Левицкого	274
Петренко Инна	Актуальные направления эколнговистических исследований	278
Путилина Оксана	Традиционный и прикладной аспекты синтаксиса: типология соотношения	282

Ситарь Анна	Теоретические основы Словаря синтаксических фразеологизмов: структура словарной статьи	288
Филлиповская Елена	Современная фразеология: персоналии (структура словарной статьи)	292
РАЗДЕЛ VI	Рецензии и аннотации	297
Загнитко Анатолий	Современный языковой ландшафт русских цветообозначений. Рецензия на монографию: Герасименко И. А. Семантика русских цветообозначений : монография / И.А. Герасименко. – Горловка : Изд-во ГППИИЯ, 2010. – 440 с.	297
Загнитко Анатолий, Гнатюк Любомира, Михальченко Марина	Новейшие измерения лингвистической прагматики. Рецензия на монографию: Бацевич Ф.С. Нариси з лінгвістичної прагматики: [монографія] / Ф.С. Бацевич – Львів : ПАІС, 2010. – 336 с.	298
Загнитко Анатолий, Волянская Юлия	Высказывание и предложение в славянских языках. Рецензия на сборник научных трудов: Wyraz i zdanie w językach słowiańskich. 7. Opis, konfrontacja, przekład / Pod redakcją Michała Sarnowskiego i Włodzimierza Wysoczańskiego. – Wrocław : Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2009. – 321 s.	303
Загнитко Анатолий, Кудрейко Ирина	Социолингвистика в современном языковом пространстве. Рецензия на книги: Мацюк Г.П. До витоків соціолінгвістики: Соціологічний напрям у мовознавстві: Монографія. – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2008. – 432 с.; Мацюк Г.П. Прикладна соціолінгвістика. Питання мовної політики: Навч. посіб. – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2008. – 212 с.	312
Сведения об авторах		315
The Contents		318
Содержание		321
Требования к оформлению статей		324

ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ

Статті подаються в електронному вигляді (на CD-диску) в редакторі Word 97-2000 для Windows 98-2000, збереженому у двох форматах *.doc і *.rtf разом із двома примірниками роздрукованого тексту. Назви файлів (тільки латиницею) мають відповідати прізвищу автора, напр.: petrenko.doc і petrenko.rtf. Обсяг статті – від 15000 друкованих знаків (разом з пробілами) (Меню – Сервіс – Статистика).

Параметри сторінки: всі поля 2 см. Розмір паперу – А4.

Шрифт Times New Roman, розмір 12, стиль “нормальний” (“звичайний”). Якщо використано інший шрифт, необхідно подати його на дискеті.

Міжрядковий інтервал – 1,5.

Абзацний відступ 1 см.

Текст друкується без переносів.

Сторінки рукопису нумеруються олівцем на звороті.

На першому рядку у правому куті друкуються ім'я і прізвище автора напівжирними літерами.

На другому рядку у лівому куті – шифр ББК (звичайний шрифт). На третьому – шифр УДК (звичайний шрифт).

На наступному рядку друкується назва статті (відцентрована, великими напівжирними літерами).

Через один рядок курсивом подається реферат українською мовою (до 10 рядків). На наступному рядку з абзацу наводяться ключові слова (шрифт – курсив).

Зразок оформлення початку статті:

Анатолій Загнітко

ББК Ш12=411.4*212.71

УДК 81'367.633

ПРИЙМЕННИКИ У СТРУКТУРІ ТЕКСТУ: ПЕРВИННІ І ВТОРИННІ ВИЯВИ

Простежено текстотвірний потенціал прийменників, з'ясовано основні функції прийменників, окреслено особливості внутрішньотекстової актуалізації прийменників і визначено особливості прийменникової актуалізації, постання оказіонального внутрішньотекстового використання прийменників. Водночас прокоментовано ієрархію внутрішньотекстових прийменникових функцій.

Ключові слова: прийменник, внутрішньотекстова функція, внутрішньореченнєва функція, первинні прийменники, вторинні прийменники.

Через один рядок після реферату подається основний текст статті (вирівнюється за шириною). Ілюстративний матеріал друкується курсивом. Покликання у тексті публікації оформлюються за допомогою квадратних дужок [] із вказівкою прізвища автора, року видання (за потреби – сторінки), наприклад:

“...у праці З. Вендлера [Vendler 1972]...”;

“Фреге [1977, с. 264] увів поняття” або “Фреге [1977: 264] увів поняття”.

„Л. В. Борте трактує транспозицію як початковий етап переходу слова з однієї частини мови до іншої, що полягає у зміні словом синтаксичної функції [Бортэ 1977, с. 103-104]”.

Треба розрізняти тире (–) і дефіс (-): відмінність полягає у розмірі і наявності пробілів до і після тире.

Скорочення типу т. п., т. д., XVI ст., ініціали при прізвищах (напр., Н. Л. Іваницька), назви населених пунктів типу м. Київ, с. Іванівка друкуються через нерозривний пробіл (одночасне натискання клавіш Ctrl+Shift+пробіл). Скорочення типу 90-ті, 1-го – з нерозривним дефісом (одночасне натискання клавіш Ctrl+Shift+дефіс).

Примітки (виноска) робляться автоматично (Вставка – Виноска).

Якщо у статті наводяться схеми, їх необхідно групувати (Вид – Панель інструментів – Малювання – Вибір об'єкта. Тримавши кнопку “Вибір об'єкта”, виділіть об'єкти, які треба об'єднати у групу, на панелі інструментів “Малювання” натисність кнопку “Дії”, виберіть команду “Групувати”).

Список літератури подається в алфавітному порядку з дотриманням **державного стандарту (ДСТУ ГОСТ 7.1:2006)**. Назва “**Література**” друкується через один рядок після основного тексту (напівжирним шрифтом посередині рядка). Зразок:

Література

Вихованець, Городенська 2004: Вихованець, І.Р., Городенська, К.Г. Теоретична морфологія української мови [Текст] / І. Р. Вихованець (ред.). – К. : Університетське видавництво “Пульсари”, 2004. – 398с. – (Академічна граматика української мови). – Бібліогр.: с. 391-398. – 2000 пр. – ISBN 966-7671-60-7.

Алефіренко М.Ф. Лінгвокреативні процеси формування фразеологічної семантики [Текст] / М. Ф. Алефіренко // Мовознавство. – 1988. – № 5. – С. 35-41. – Бібліогр.: с. 41.

Данилюк 2006: Данилюк, І.Г. Синкретизм у системі частин мови [Текст] : автореф. дис... канд. філол. наук : 10.02.01 / Донецький національний ун-т. – Донецьк, 2006. – 20с.

Список літератури має містити не менше 8 позицій.

Завершують публікацію **резюме російською та англійською мовами** (кожне резюме до десяти рядків, шрифт курсив). Вони подаються через один рядок після списку літератури: прізвище та ім'я автора, назва статті, текст резюме, ключові слова. Зразок:

Загнітко Анатолій

Предлоги в структуре текста: первичные и вторичные проявления

Прослежен текстообразующий потенциал предлогов, выяснены основные функции предлогов, рассмотрены особенности внутритекстовой актуализации предлогов и определены особенности предложной актуализации, появление окказионального внутритекстового использования предлогов. Вместе с тем прокомментирована иерархия внутритекстовых предложных функций.

Ключевые слова: предлог, внутритекстовая функция, внутрипредложенческая функция, первичные предлоги, вторичные предлоги.

Zahnitko Anatoliy

Prepositions in the Text Structure: Primary and Secondary Manifestations

Text-forming potential of prepositions is analyzed; basic prepositions's functions are ascertained; the peculiarities of intra-text actualization and the beginning of occasional intra-textual using of prepositions are determined.

At the same time hierarchy of intra-textual prepositional functions is commented.

Keywords: preposition, intra-textual function, inherent function of sentence, primary prepositions, secondary prepositions.

В окремому файлі у форматі *.doc подаються відомості про автора: прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, звання, місце роботи, посада, домашня адреса, телефон, e-mail. Назва файлу (латиницею) має складатися з прізвища автора і слова "vidomosti", між ними Shift+дефіс, напр.: retrenko_vidomosti.doc

Необхідно також подати роздрук з відомостями про автора (окрема сторінка).

Статті, які не відповідають вимогам оформлення, до друку не приймаються.

Наукове видання

ЛІНГВІСТИЧНІ СТУДІЇ

Збірник наукових праць

Випуск 23

Підписано до друку 13.12.2010 р.
Формат 60x90/16. Папір офсетний.
Гарнітура «Times». Друк лазерний.
Умовн. друк. арк. 29
Наклад 500 прим. Замовлення № 2254

Адреса редакції: 83001, м. Донецьк, вул. Університетська, 24, корп. І,
кафедра української мови та прикладної лінгвістики, «Лінгвістичні студії»,
тел. (+38 062) 381 70 06

Видавництво Донецького національного університету,
83001, м. Донецьк, вул. Університетська, 24
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 1854 від 24.06.2004 р.

Надруковано у друкарні
ТОВ «Цифрова типографія»,
вул. Челюскінців, 291а, м. Донецьк
Тел.: +38(062) 388 07 31, 388 07 30.